

ETHNO-LORE XL.

TÁRSADALMI ÉS KULTURÁLIS REZILIENCIA
A KÁRPÁT-MEDENCÉBEN

A MAGYAR TUDOMÁNYOS AKADÉMIA
NÉPRAJZTUDOMÁNYI INTÉZETÉNEK ÉVKÖNYVE

NÉPI KULTÚRA – NÉPI TÁRSADALOM címmel

Főszerkesztő:

ORTUTAY GYULA (I–XII. kötet)

BODROGI TIBOR (XIII–XIV. kötet)

PALÁDI-KOVÁCS ATTILA (XV–XXI. kötet)

ETHNO-LORE címmel

Főszerkesztő: HOPPÁL MIHÁLY

XXII. kötet – 2005. Szerkesztő: Vargyas Gábor

A szerkesztő munkatársa: Berta Péter

XXIII. kötet – 2006. Szerkesztő: Vargyas Gábor

A szerkesztő munkatársa: Berta Péter

XXIV. kötet – 2007. Szerkesztő: Vargyas Gábor – Berta Péter

XXV. kötet – 2008. Szerkesztő: Vargyas Gábor – Berta Péter

XXVI. kötet – 2009. Szerkesztő: Berta Péter

Főszerkesztő: BALOGH BALÁZS

XXVII. – 2010. Szerkesztő: Berta Péter

XXVIII. – 2011. Szerkesztő: Ispán Ágota Lídia – Magyar Zoltán

XXIX. – 2012. Szerkesztő: Bati Anikó – Sárkány Mihály

A szerkesztő munkatársa: Vargha Katalin

(Kiadja az MTA Bölcsészettudományi Kutatóközpont)

XXX. – 2013. Szerkesztő: Berta Péter – Ispán Ágota Lídia – Magyar Zoltán –
Szemerényi Ágnes

XXXI. – 2014. Szerkesztő: Ispán Ágota Lídia – Magyar Zoltán

XXXII. – 2015. Szerkesztő: Fülemile Ágnes – Ispán Ágota Lídia – Magyar Zoltán

XXXIII. – 2016. Szerkesztő: Ispán Ágota Lídia – Magyar Zoltán

Vendégszerkesztő: Mészáros Csaba – Vargyas Gábor

XXXIV. – 2017. Szerkesztő: Ispán Ágota Lídia – Magyar Zoltán

Vendégszerkesztő: Mészáros Csaba – Vargyas Gábor

XXXV. – 2018. Szerkesztő: Ispán Ágota Lídia – Magyar Zoltán

Vendégszerkesztő: Landgraf Ildikó

XXXVI. – 2019. Szerkesztő: Magyar Zoltán

Vendégszerkesztő: Borbély Sándor – Ispán Ágota Lídia

XXXVII. – 2020. Szerkesztő: Ispán Ágota Lídia – Magyar Zoltán

Vendégszerkesztő: Fülemile Ágnes – Ament-Kovács Bence

XXXVIII. – 2021. Szerkesztő: Ispán Ágota Lídia – Magyar Zoltán

Vendégszerkesztő: Babai Dániel

XXXIX. – 2022. Szerkesztő: Ispán Ágota Lídia – Magyar Zoltán

Vendégszerkesztő: Landgraf Ildikó

XL. – 2023. Szerkesztő: Ispán Ágota Lídia – Magyar Zoltán

Vendégszerkesztő: Turai Tünde

ETHNO-LORE

A HUN-REN BÖLCSÉSZETTUDOMÁNYI
KUTATÓKÖZPONT
NÉPRAJZTUDOMÁNYI INTÉZETÉNEK ÉVKÖNYVE

XL.

FŐSZERKESZTŐ
BALOGH BALÁZS

SZERKESZTŐK
ISPÁN ÁGOTA LÍDIA – MAGYAR ZOLTÁN

VENDÉGSZERKESZTŐ
TURAI TÜNDE

Bölcsészettudományi
Kutatóközpont
Néprajztudományi
Intézet

BUDAPEST, 2023

Megjelent a Magyar Tudományos Akadémia és az Eötvös Loránd Kutatási Hálózat támogatásával

ELKH | Eötvös Loránd
Kutatási Hálózat

ISSN 1787-9396

<https://doi.org/10.58449/EL.2023.00>

Kiadja a HUN-REN BTK Néprajztudományi Intézet
1097 Budapest, Tóth Kálmán u. 4.
<https://nti.abtk.hu>

HUN-REN
Magyar Kutatási Hálózat

Első magyar nyelvű kiadás: 2023

© HUN-REN BTK Néprajztudományi Intézet

Minden jog fenntartva, beleértve a sokszorosítás, a nyilvános előadás,
a rádió- és televízióadás, valamint a fordítás jogát,
az egyes fejezeteket illetően is.

A kiadásért felelős: A HUN-REN Bölcsészettudományi Kutatóközpont főigazgatója

Borítófotó: A széki Fülöp Jánosné Márk Zsuzsanna pomázi lakhelyén.

Fotó: Szilágyi Levente, Pomáz, 2023.

Hátsó borító: „Bízzál” – árvácskából ültetett üzenet a karantén idején.

Fotó: Páll Enikő, Udvarfalva (Románia), 2020.

Borító sorozatterv-koncepció: Kaszta Móni

Borítóterv: Szilágyi Levente

Fordítás: Cselényi Zsuzsa

Tördelés: Fancsek Krisztina

Nyomdai munkálatok:

Prime Rate Kft.

Felelős vezető: Dr. Tomcsányi Péter

Budapest, 2023

Printed in Hungary

TARTALOMJEGYZÉK

BEVEZETÉS

TURAI TÜNDE

- Reziliencia: egy ígéretes perspektíva lehetőségei kulturális és társadalmi dinamikák átfogó megértéséhez 11

FOGALMI KERETEK. FOLYTONOSSÁG ÉS ÁTALAKULÁS

TURAI TÜNDE

- Reziliencia és sebezhetőség. Egyéni stratégiák az állandósult társadalmi változások szorításában 19

LOVAS KISS ANTAL

- Határon átívelő térségi szintű társadalmi reziliencia 43

SZABÓ Á. TÖHÖTÖM

- Háztartások és közösségek a lokális és az extralokális erőforrások tükrében. Erdélyi példák 61

MÉSZÁROS CSABA

- A megértés korlátai. Mitől és miképp lehet reziliens egy közösség? 93

ELLENÁLLÁS, VÁLSÁGKEZELÉS, TÚLÉLÉS

BALOGH BALÁZS

- A román hatalmi nyomással szembeni ellenállóképesség a két világháború között Kalotaszegen 123

SVÉGEL FANNI

- Ellenállás, csoportszerveződés, államfeminizmus: az 1973-as abortuszpetíció és a demokratikus ellenzék 153

GYÓRFY ESZTER

- Változás, választás és alkalmazkodás egy magyar nyelvű görögkatolikus család három generációjában 171

RUGALMASSÁG, KREATIVITÁS, LELEMÉNYESSÉG

NAGY ZSOLT

- Virág-járvány. Egy Maros menti dísznövény-termelő köz(ös)ség a Covid19-világjárvány idején 207

BALOGH PÁL GÉZA

- „De hát most jött egy olyan helyzet, amire senki nem számított...”
Külső válságok hatása magyarországi sajtókészítők gazdasági gyakorlataira 243

BALATONYI JUDIT

- Reziliencia és rítus: A pandémia alatti házasságkötések és kapcsolatvégi rítusok / válások esetei 265

NICKEL VIRA RÉKA

- Reziliencia-vizsgálat az észak-magyarországi gyermek közétkeztetésben 289

ALKALMAZKODÁS, ADAPTÍV VÁLTOZÁS, STABILITÁS	
SZILÁGYI LEVENTE	
A csanáosi mezőgazdasági társulás, mint a társadalmi reziliencia lokális ágense	307
BABAI DÁNIEL – MOLNÁR ZSOLT	
„Hogy hamarabb bépástosodjon...” A gyepgazdálkodás jelentősége egy társadalmi-ökológiai rendszer működtetésében	335
BOGNÁR SZABINA	
„Sriću će vam donest, a nevolju odnest!” – „Szerencsét hoz nektek és a bajt elviszi!” A horvátkimlel Borbála-járás szokása a 20–21. században	359
ISPÁN ÁGOTA LÍDIA	
A helyi hagyományok szerepe a közösségi reziliencia kiépítésében a mezőcsáti járásban	385
A KUTATÓINTÉZET MUNKATÁRSAI ÁLTAL ÍRT VAGY SZERKESZTETT, 2022-BEN MEGJELENT KÖNYVEK	411
SZERZŐK	423

CONTENTS

INTRODUCTION

TÜNDE TURAI

- Resilience: Promising perspectives for a comprehensive understanding
of cultural and social dynamics 11

CONCEPTUAL FRAMEWORKS. CONTINUITY AND TRANSFORMATION

TÜNDE TURAI

- Resilience and vulnerability. Individual strategies under the pressure
of permanent social changes 19

ANTAL LOVAS KISS

- Cross-border regional social resilience 43

ÁRPÁD TÖHÖTÖM SZABÓ

- Households and communities in the light of local and extralocal resources.
Examples from Transylvania 61

CSABA MÉSZÁROS

- The limits of understanding. What makes a community resilient and how? 93

RESISTANCE, CRISIS MANAGEMENT, SURVIVAL

BALÁZS BALOGH

- Resistance to Romanian pressures in Kalotaszeg between the two world wars 123

FANNI SVÉGEL

- Resistance, group organization, state feminism: the 1973 abortion petition
and the democratic opposition 153

ESZTER GYÖRFY

- Change, choice, and adaptation in three generations of a Hungarian-speaking
Greek Catholic family 171

FLEXIBILITY, CREATIVITY, RESOURCEFULNESS

ZSOLT NAGY

- Plant-demic. A community of ornamental horticulture along the Maros (Mures)
river during the Covid-19 pandemic 207

PÁL GÉZA BALOGH

- “But now a situation arose that no one saw coming...” The impact of
external crises on the economic practices of Hungarian cheese-makers 243

JUDIT BALATONYI

- Resilience and Rite: Cases of marriage and end-of-relationship rites / divorces
during the pandemic 265

VIRA RÉKA NICKEL

- A study of resilience in children’s public catering in Northern Hungary 289

ADAPTATION, ADAPTIVE CHANGE, STABILITY

LEVENTE SZILÁGYI

The Csanáros agricultural cooperative as a local agent of social resilience 307

DÁNIEL BABAI – ZSOLT MOLNÁR

“So that the grass would grow more quickly...” The importance of grassland management in the operation of a socio-ecological system 335

SZABINA BOGNÁR

“Sriću će vam donest, a nevolju odnest!” – “It will bring you good luck and take away bad luck!” The custom of the Saint Barbara’s Day procession in Hrvatska Kemplja in the 20th-21st centuries 359

ÁGOTA LÍDIA ISPÁN

The role of local traditions in building community resilience in the Mezőcsát district 385

BOOKS PUBLISHED IN 2022 THAT WERE WRITTEN OR EDITED BY RESEARCHERS OF THE INSTITUTE OF ETHNOLOGY

411

AUTHORS

423

BEVEZETÉS

REZILIENCIA: EGY ÍGÉRETES PERSPEKTÍVA LEHETŐSÉGEI KULTURÁLIS ÉS TÁRSADALMI DINAMIKÁK ÁTFOGÓ MEGÉRTÉSÉHEZ

A reziliencia-gondolat igen gyorsan elterjedt a tudományos kutatásokban és közgondolkodásban. A műszaki és ökológiai előzmények után a pszicho-szociális tudományágak képviselői is adaptívan átvették ezt az értelmezési keretet kezdetben rendszerszintű, majd kisebb társadalmi egységek működésének elemzésére. Analitikus paradigmából közigazgatási és közbiztonsági elvárássá, közösség-szervezési programmá változott a 2001. szeptember 11-i New York-i terrortámadás után, amikor lavinaszerűen elárasztotta a politikai diskurzust és közbeszédet. A reziliencia fogalmi keretei felpuhultak, jelentései módosultak gyakori használata és az érdekalapú jelentéstudajdonítás hatására. A tudományos kutatóknak tehát nagyobb lett a felelőssége abban, hogy a különböző entitások stresszhelyzetre adott válaszkezelési gyakorlatainak mélyebb megértésére alkalmazható rezilienciának mint analitikus kategóriának a kereteit és lehetőségeit átgondoltan és reflexíven hasznosítsák a tudományos értékkeremtés során.

Kutatócsoportunk ebbe a tudományos diskurzusba kapcsolódott be, amikor 2021-ben a *Társadalmi és kulturális reziliencia a Kárpát-medencében* című, az ELKH által támogatott projekt keretében komplex, társadalmi, gazdasági és kulturális folyamatok vizsgálatára kiterjedő, főként jelenkori, de történeti perspektívákat is beemelő tudományos kutatásra vállalkozott. Kutatóink a Kárpát-medencei térségben a közösségek azon képességét helyezték fókuszukba, hogyan képesek megbirkózni a külső stressz- és sokkhatásokkal, kilábalni belőlük, elnyelni azok negatív következményeit vagy épp alkalmazkodni hozzájuk – identitásukat megtartva. Egy olyan térséget vizsgáltunk, amelyre a reziliencia-fogalom nagymértékű nemzetközi népszerűsége ellenére minimális mértékben tekintettek rá ebből a perspektívából. Az elmélet több évtizedes előzménye ellenére csak 2015-ben kerültek közlésre az első reziliencia-fókuszú tanulmányok régiókról, amikor a *Replika* társadalomtudományi folyóirat tematikus számot adott ki (94. szám) három elméleti írás fordításával, illetve három magyar vonatkozású elemzéssel. Megjegyzendő, hogy ezt követően is csak igen szórványosan jelentek meg tudományos közlések ezen elméleti paradigma lehetőségeinek a kiaknázásával. Jól látható tehát, hogy hiánypótló munkára vállalkoztunk. A néprajzi módszerek eszköztárával több kistérségben vizsgáltuk a társadalmi és kulturális rugalmasságot és ellenállóképességet. A reziliencia statikus modelljét meghaladó dinamikus koncepcióhoz kapcsolódtunk. A humán entitások megfigyelése és megértése során ugyanis az ellenállás és visszapattanás mellett a tanulásra, az alkalmazkodásra és a változásra is a reziliens magatartás részeként tekintünk, amennyiben ezek az egyensúlyi állapot visszaállításához vagy egy új egyensúlyi állapot megteremtéséhez úgy járulnak hozzá, hogy a lényegi elemek megmaradnak. A projekt célja a folytonosság és átalakulás mozgatórugóinak és dinamikájának megértése volt. Vizsgáltunk nagyobb rendszereket és figyeltük a sokkhatások

következményeit nagyobb időtávokra kiterjedően, de az antropológiai kutatási előzményekhez kapcsolódóan kisebb egységek, azaz kisközösségek, családok, háztartások és egyének nagyfokú stresszhelyzetre adott válságkezelési magatartását is feltártuk és elemeztük. Eredményeinket több fórumon ismertettük: konferenciákon, tudományos publikációkban, néprajzi kisfilmekben, illetve ismeretterjesztő rádióműsorokban és cikkekben. A jelen kötet is ennek a munkának a gyümölcse. A kutatócsoport két éves munkájának megfigyeléseit és következtetéseit tartalmazza. Vendégszerzőként csatlakoztak hozzánk társintézmények kutatói is, akik szintén fontosnak és előrevivőnek tartják a reziliencia koncepciójának használatát kisközösségek vizsgálata során.

Az első blokkban szereplő tanulmányok a reziliencia elméleti kereteit, fontos és vitatott / vitatható kérdéseit helyezik előtérbe, majd ezekkel kapcsolatos következtetéseiket prezentálják terepmunkatapasztalataikra építve. Lovas Kiss Antal azt a kérdést feszegeti, hogy beszélhetünk-e általánosságban egy térség társadalmi rezilienciájáról, holott térben és időben hullámzó az alkalmazkodás hatékonysága és a működőképesség paraméterei, sőt az egyes csoportok társadalmi rezilienciája sem jelenti feltétlenül egy egész település sikeres alkalmazkodását. A nagyváradi központú történelmi Bihar térségnek az ártándi határátkelőhöz közeli településeire fókuszálva történelmi léptékű holisztikus képet vázol fel a reziliencia folyamatának tágabb körű értelmezése érdekében. Szabó Á. Töhötöm szintén nagyobb időperspektívát választ elemzése keretének, amikor egy fontos társadalomtörténeti folyamatot tekint át erdélyi falvak példáján: végigköveti azt, ahogyan a társadalmi, gazdasági és politikai átrendeződések hatására a valamikor hangsúlyosan az endogén erőforrásokra támaszkodó faluközösségek egyre inkább függővé váltak a külső, exogén erőforrásoktól. Tanulmánya a felszámolódás folyamatát és annak az ellentmondásait fejt ki, és mindezek alapján azt vizsgálja, hogy az erdélyi falvak társadalmának ilyen jellegű átszerveződése hogyan értelmezhető a reziliencia és a fenntarthatóság felől. Turai Tünde vitatja a reziliencia-elméletben általánosnak vélt prekonceptiót, miszerint azok az entitások képesek a rezilienciára, melyek erősek, mivel csakis ők képesek arra, hogy rugalmasan és ellenállóan megküzdjenek a stresszhelyzetekkel. Tanulmányával azokhoz az antropológiai kutatásokhoz kapcsolódik, melyek szerint a reziliencia és a sebezhetőség nem lehetnek egymás ellentettjei. A migráns nők körében végzett tapasztalatai azt igazolják, hogy a sebezhetőség élménye és az ennek köszönhetően szerzett készségek és tudások hozzájárulnak az ellenállóképesség, a rugalmasság, az alkalmazkodóképesség, a tanulékonyág növekedéséhez, ezzel pedig gyakorlatilag megalapozzák a reziliens viselkedés és megküzdés lehetőségét. Mészáros Csaba tanulmányában amellet érvel, hogy a reziliencia fogalomnak mint minden analitikus eszköznek a megvilágító ereje mellett megvannak a maga korlátai, és ezekre a vitatható kérdésekre irányítja a figyelmet. Érveléséhez az Északkelet-Szibériában élő szahák nagyjóságtartó gazdálkodásával kapcsolatos terepkutatásának eredményeit használja példának.

A tanulmányok második csoportja az ellenállás kérdéskörét járja körbe, ami a reziliencia-elmélet kiindulási pontja. Térségünkben az ellenállás és az identitásörzés kérdései két okból is folyamatosan előtérben voltak/vannak a tudományos kutatásokban: egyrészt az államszocializmus évtizedeit meghatározó hatalmi erőviszonyok és megtorló akciók kapcsán, másrészt a határainkon kívül élő magyar kisebbségek által tapasztalt,

a többségi társadalom részéről részben a mai napig is fenntartott elnyomó tendenciák miatt. Az ellenállás megvalósulásának formái és lehetőségei, illetve az ezekre adott hatalmi válaszok sokak számára fontos kutatási témák, de a reziliencia értelmezési keretei közé mégis igen kevesen emelték át ezeket a kérdéseket. Balogh Balázs Kalotaszegen vizsgálta a két világháború közötti, román uralom alatti magyar kisebbség helyzetét, melyet a többségi románságtól elszenvedett politikai, gazdasági és oktatási-kulturális, hármas diszkrimináció-rendszer határozott meg. A személyes visszaemlékezésekre és a korabeli írásos dokumentumokra alapozott esetelemzések fontos betekintést engednek egyrészt a kalotaszegi magyarság különböző társadalmi csoportjaira nehezedő hatalmi elnyomás terheinek (pl. földreform, lelkészszüldözés) és diszkriminációs visszasságok (pl. nyelvhasználat, iskolatörvény) korabeli történetébe, másrészt a reziliencia legkülönbözőbb megnyilvánulásait mutatják be, amelyek sokszor sikertelen, olykor sikeres próbálkozások voltak arra, hogy az egyének és közösségek megtalálják a módját annak, hogy a meggyőződésükkel ellentétes rendszer korlátjain belül saját értékeiket megóvják. Svégel Fanni tanulmánya is a szocializmus évtizedeiben tapasztalt hatalmi elnyomással szembeni ellenállási törekvésekhez kapcsolódik, és az 1973 nyarán, a terhességmegszakítás jogi szabályozásának status quo-ja védelmében létrejött aláírásgyűjtési-akció történeti elemzését adja. A Kádár-korszaknak ez az alulról szerveződő kezdeményezés nem épült be az ellenzéki ellenállás történetébe, és csak 2010 után került a köztudatba a magyar államszocializmus egyetlen feminista indíttatású megmozdulásaként, ugyanis az akcióban résztvevők elsődleges kapcsolódási pontja nem a petíció tartalma, vagyis a nőjogi kérdések, hanem a rendszerrel, hatalommal való szembenállás, az ellenzékiesség volt. Györfy Eszter témájának gyökere szintén a szocialista hatalmi érdekekhez kapcsolódó erőszakos társadalmi beavatkozásokra vezethető vissza, melyek következményei napjainkban is jelentősek. Egy sajátos vallási és nyelvi kisebbség, az erdélyi egykori görögkatolikus közösségek 20. századi sorsáról, elsősorban identifikációs és alkalmazkodási gyakorlatairól nyújt áttekintést egy család három generációjának bemutatásával. A bizonytalan, „köztes” nyelvi-etnikai-vallási identifikáció olyan tényező, mely lehetővé teszi, hogy a felekezeti és etnikai határok változékonyak és rugalmasan átjárhatóak legyenek, a közösség tagjai folyamatosan relativizálják azokat a közösség kiegyensúlyozott működése érdekében.

A harmadik egységbe rendezett tanulmányok a közelmúlt egyik legjelentősebb válsága, a Covid19-világjárvány által okozott stresszhelyzetre adott válaszalternatívákat mutatják be, melyek a megmaradás és túlélés érdekében alkalmazott nagyfokú rugalmasságot, kreativitást és leleményességet példázzák. Nagy Zsolt esettanulmányában az erdélyi (marosszéki) Udvarfalva virágtermelői példáján láttatja azt, hogy egy új helyzet a kezdeti sokk után kedvező változást is hozhat egy közösség életében. A világjárvány által okozott szükség- és kényszerhelyzetben az udvarfalvi virágtermelők igyekeztek innovatív válaszok keresésével találni megoldást a problémáikra. A válságban rejlő lehetőségek felfedezésével és kihasználásával, a rendelkezésre álló értékek, lehetőségek, erőforrások közösségi újraértékelésével és hasznosításával valódi reziliens válaszokat találtak ezekben a nehéz években is, amikor a virág- és dísznövénysektor a koronavírus által legsúlyosabban érintett mezőgazdasági ágazat volt az EU-ban, ugyanis a legtöbb

tagállamban – így Romániában is – közel 80%-os kereslet- és fogyasztás-visszaesés következett be. Balogh Pál Géza egy sajátos gazdálkodói kör, a magyarországi kézműves sajtkészítők példája alapján vizsgálja a külső gazdasági környezet radikális, hirtelen és rendkívüli változásainak hatását az egyéni gazdasági gyakorlatokra. A világvárvány és az inflációs válság összetett hatásait eltérő lokalitásokban, Pest, Veszprém és Baranya megyei sajtkészítők körében tárta fel, és az előbb említett kutatóhoz hasonlóan ő is nagyfokú rugalmassággal, leleményes stratégiaváltással, kreatív válságkezelési gyakorlattal találkozott. A fokozódó polikrízis a kisüzemi gazdaságok rezilienciáját a jövőben is meghatározó témává teheti. Balatonyi Judit tanulmánya a magánélet etnográfijához járul hozzá, ugyanis a pandémia alatt megnövekedett házasságkötési és válási ráta háttértényezőit, valamint a szabad mozgást és a rendezvényszervezést jelentősen korlátozó időszakban kialakított alternatív házasságkötési és kapcsolatvégi rítusokat elemzi. A válságdiskurzusok a házasulandók részéről különféle reflexiókat váltottak ki, a párok közös mintákat is mutató válaszokat és véleményeket kezdtek megfogalmazni arról, hogy mi okból házasodnak, vagy éppen mit jelent számukra a válás, majd az újraértelmezések és innovációk segítségével konkrét lépéseket tettek a megvalósítás, a ritualizáció felé. Nickel Vira Réka a közétkeztetés elmúlt bő évszázadának történetére jellemző reziliens problémakezelési gyakorlat folyamatában helyezi el a pandémia időszakában tapasztalt kreatív válaszkészséget. Meglátása szerint a közétkeztetés rendszere kimondottan reziliens módon reagált a különböző válságokra, nyersanyaghiányra, ételintolerancia terjedésére, tárolási problémákra, valamint a gyermekek ízlésétől eltérő, csökkentett só- és cukormennyiséget előíró rendeletekre, ám a legkomolyabb kihívás elé a közétkeztetést a Covid19-világvárvány megfékezésére hozott rendeletek állították, amelyek átalakították a korábbi gyakorlat módját és menetét. A tanulmányban bemutatott északmagyarországi példák azt bizonyítják, hogy a közétkeztetés rendszere rugalmasan és leleményesen alkalmazkodott a megváltozott körülményekhez a gyermekek ellátásának folyamatos biztosítása érdekében.

Az utolsó részben szereplő tanulmányok az egyensúlyvesztés elkerülése vagy új egyensúlyi állapotok kialakítása érdekében tett közösségi erőfeszítéseket helyezik előtérbe. Az utóbbi évtizedek, különösképpen a rendszerváltást követő időszak ökológiai, társadalmi, gazdasági és kulturális változásai olyannyira erőteljesek és jelentősek voltak, hogy a korábbi alkalmazkodási gyakorlatok elégtelennek bizonyultak a stabilitás fenntartása vagy épp visszanyerése érdekében, ezért új stratégiák és adaptív változások váltak szükségessé. Szilágyi Levente egy szatmári sváb település, Csanáros mezőgazdasági társulásainak a lokális gazdaságra és társadalomra gyakorolt hatásait vizsgálja. A szocialista mezőgazdasági termelészövetkezetek felbomlása után önkéntes alapon létrehozott társulások egyrészt ellensúlyozni tudták az újraparasztosodással vagy kényszerparasztosodással együtt járó elszegényedést, ugyanis stabil anyagi bázist jelentettek a rendszerváltást követő átmeneti időszakban a közösség tagjai számára, másrészt viszont monopol helyzetüket kihasználva gátolták az egyéni és családi gazdálkodói réteg megjelenését. A csanárosi mezőgazdasági társulások a poszt szocialista utóparaszti termelési rendszereknek egy igen sajátos formáját alkotják, fontos jellemzőjük a hagyományos paraszti működésmódra emlékeztető kockázatkerülő, önerőre támaszkodó

gazdálkodási stratégia. Babai Dániel és Molnár Zsolt a gyepgazdálkodás, különösen a szénatörök alkalmazásának az irtásrétek fajkészletére, rezilienciájára gyakorolt hatását kutatták a Keleti-Kárpátokban. A gyimesi gyepgazdálkodás számos eleme befolyásolja a gyepek működésében fontos fajok számát és arányát. A külterjes gyepgazdálkodás a gazdálkodók tudatos döntései révén jelentős mértékben befolyásolja a gyepek fajkészletét, ezzel biztosítva a gyepek gyors regenerációját és a funkcionális redundanciát, növelve azok stabilitását és rezilienciáját. Bognár Szabina szintén olyan közösséget vizsgált, melynek tagjai kénytelenek voltak megtapasztalni a határok változásával járó nehézségeket, a peremhelyzetet, a közösség által nem befolyásolható külső változások erőteljes társadalmi és kulturális következményeit. A horvátkimlei Borbála-járás kapcsán azt mutatja be, hogy egy szokásesemény, amely a közösség működése és identitása szempontjából kiemelkedő jelentőségű, hogyan marad fenn a sok változás és átalakulás ellenére is. Az esettanulmány tehát nem az eltűnő, hanem a rugalmasan megmaradó, reziliens hagyománykonstrukciókra, illetve nem egy etnikai közösség eltűnésének, asszimilációinak jegyeire, hanem a megmaradás, az identitás megőrzésének színtereire fókuszál, továbbá feltárja azt is, hogy az egyének és a néprajztudomány milyen szerepet játszanak a hagyományörzés folyamatában. Ispán Ágota Lídia az észak-magyarországi régióban fekvő mezőcsáti járás – mely társadalmi krízisövezet, sérülékeny és szegregálódott térség – települési-járási szintű közösségi rendezvényeinek kialakulási folyamatát vizsgálja. Figyelemmel kíséri, hogy a lokális közösségek miként kezdték felértékelni és/vagy megteremteni a hagyományaikat. A rendezvények programjának komplex értelmezése során reflektál arra, hogyan és milyen céllal jelenítik meg magukat a közösség egyes csoportjai a közösség egészét megszólító eseményeken. Feltárja azt is, hogy milyen szerepet játszanak a hagyományteremtés folyamatában a külső ösztönzések (fejlesztési stratégiák, pályázati kiírások) és a helyi civil szervezetek. Végül pedig azt elemzi, hogyan járulnak hozzá a kulturális rendezvények a helyi identitás és kohézió növeléséhez, valamint hogy, milyen problémákat vet fel a helyi hagyományokkal történő azonosulás kérdése a térségben zajló demográfiai és migrációs folyamatokkal összefüggésben.

Az itt közreadott írások egy kutatási folyamat első fázisának az összegzését tartalmazzák azzal a céllal, hogy alapját képezzék a kutatócsoport további feltáró vizsgálatainak és tervezett tudományos projektjeinek, illetve azzal a reménnyel, hogy inspirációt adjanak hasonló kérdésfelvetésű társadalomtudományi munkák létrejöttéhez és a reziliencia-paradigmában történő értelmezéséhez.

FOGALMI KERETEK. FOLYTONOSSÁG ÉS ÁTALAKULÁS

REZILIENCIA ÉS SEBEZHETŐSÉG. EGYÉNI STRATÉGIÁK AZ ÁLLANDÓSULT TÁRSADALMI VÁLTOZÁSOK SZORÍTÁSÁBAN¹

Ellenállás, alkalmazkodás, túlélés, fennmaradás, változás, átalakulás, egyensúlyvesztés – válsághelyzetekre, társadalmi és gazdasági stresszállapotokra adott válaszok, melyek egyre inkább a tudományos és a közéleti érdeklődés fókuszába kerülnek. Kárpát-medencei térségünket folyamatosan erőteljes külső hatások érik, melyekre az itt élő közösségeknek, háztartásoknak, egyéneknek reagálniuk kell, hogy kibillent egyensúlyi helyzetükből visszarendeződjenek a korábbi stabil állapotba, vagy átlépjenek egy új, megváltozott működésmódba. Sőt, az utóbbi három-négy évtizedben a stresszhatások gyakorisága is növekedett, és a krízisállapotoknak való kitettség szinte permanenssé vált. A makroszinten jelentkező negatív változások hatásaival a társadalom különböző szintjeinek szereplői igyekeznek megbirkózni, az újabb és újabb ismeretlen helyzetekre megpróbálnak adaptív válaszokat adni. A társadalomnéprajzi látásmód és kutatásmódszertan lehetővé teszi annak feltárását és megértését, hogy a Közép- és Kelet-Európában elők milyen stratégiákat dolgoznak ki fennmaradásuk és reziliencia-képességük növelésére, milyen kulturális tapasztalatokkal és tudásbázissal rendelkeznek az ellenállás és túlélés eléréséhez, mi határozza meg a rugalmas és adaptív válaszalternatívák megvalósíthatóságát, milyen erőforrásokat aktiválnak az egyensúlyi állapot visszaállításához, illetve hol vannak az identitás határai, meddig tart a lényeges elemek megőrzése, és hol kezdődik el az önfeladás, a korábbi értékek visszafordíthatatlan eróziója, átalakulása.

Az 1989-es rendszerváltást követően a poszt szocialista térségben az állam szerepe meggyengült, a gazdaság átrendeződött, a társadalomstruktúra átszerveződött, a korábbi erőforrások és életvezetési stratégiák használhatósága korlátokba ütközött, a felhalmozott tudásbázis és tapasztalatok elveszítették érvényességüket, más értékek kerültek előtérbe. Számos alapfunkció, melyet korábban az állam látott el, lekerült a társadalom kisebb egységeinek szintjére, és a kistérségek, háztartások önszerveződési körét terhelte a továbbiakban ezek ellátásának a felelőssége. A 2008-as gazdasági világválság az éppen csak kialakult és stabilizálódni kezdett működési módokat és egyensúlyi állapotot sokkhatásszerűen ismét megrendítette, és újabb kihívások elé állította a térség lakóit. Alig egy évtizeddel később, 2020-ban a Covid19-koronavírus-járvány sújtott le, majd közvetlenül ezt követően az ukrán-orosz háború és energiaválság. Krízishelyzetek sorozatával kell tehát szembenézni, és egyéni, családi, kistérségi szinten szükséges stratégiákat kidolgozni a fennmaradás érdekében.

¹ A tanulmány az ELKH *Társadalmi és kulturális reziliencia a Kárpát-medencében* című, 57004. témaszámú kutatási projekt keretében készült.

Az újrászerveződés és túlélés egyik lehetőségeként a poszt szocialista országok lakosságának számottevő része a migrációt² választotta, amely ígéretes reziliens stratégiának bizonyult. Az 1990-es évek kezdeti férfimigrációja után a közép- és kelet-európai nők is arra kényszerültek, hogy belépjenek a globálisan szerveződő munkavállalási hálózatokba.³ Egy meglévő struktúrába integrálódtak, amelynek keretei már ki voltak alakulva. A második világháborút követően kezdődött, az 1960-as évektől fokozódott, és az 1970–1980-as évekre már globális méretűvé nőtt háztartásipar az ázsiai és latin-amerikai országokból toborzott munkamigrációval kezdődött (ANDALL, 1997; LEVITT, 2001; REPAK, 1995; CHENG, 2006; LAN, 2006). A közép- és kelet-európai nők ezt alakították tovább, sőt új mintázatokat hoztak létre (pl. rotációs munkavégzés és körkörös migráció). A munkaerőpiacnak egy olyan szektorába vonódtak be, ahol ekkor már többnyire bevándorlók dolgoztak, melyet a helyi lakosság a migránsoknak tartott fenn / engedett át, és így már magukon viselték a rétegzett egyenlőtlenség béklyóit (TURAI, 2018, 9–17.). Egy felgyorsuló folyamatot kísérhetünk tehát figyelemmel a 20. század végétől, melyben az egyik leglényegesebb változás az, hogy a migráns népességben a nők aránya egyre nagyobb. Világszinten a női mobilitás felülmúlja a férfiakét, amely teljesen új jelenség a világtörténelemben. Ezért a migráció feminizációjáról beszélnek a társadalomtudományokban, és a feminista kutatásokban is egyre nagyobb érdeklődésre tart számot a jelenség (CASTLES – MILLER, 1993; PHIZACKLEA, 1997; SASSEN, 1999; LUTZ, 2011.). A női migráció három területhez kapcsolódik kiemelten: háztartás, vendéglátás és szórakoztatóipar. Ezek közül pedig a háztartás jelenti a legfontosabb szektort a globális munkaerőpiacon (LUTZ, 2011.).

Reziliencia mint értelmezési keret

A reziliencia fogalmának használata egyre nagyobb népszerűségnek örvend, amely jelenség a fogalom túlburjánzásához és kiüresedéséhez is vezethet (BOLLIG, 2014; NEOCLEOUS, 2015.), ám meglátásom szerint sokkal inkább ahhoz járul hozzá, hogy árnyaltabbá és kidolgozottabbá váljék. Ez az elméleti paradigma ugyanis megnyitja a lehetőséget arra (is), hogy a válságokat és változásokat a maguk folyamatosságában és gyorsuló tempójában tudjuk lekövetni, azaz olyan dinamikus jelenségként, amely egyre inkább meghatározza társadalmunk működését.

A reziliencia fogalma nagy utat járt be a tudományos kutatásokban, nem utolsósorban a politika és közigazgatás területén. A fogalom elméleti öröksége a műszaki tudományokból eredeztethető, amikor is mérnökök a fémek azon tulajdonságára kezdték használni, hogy külső stressz vagy nyomás után egyes anyagok visszapatannak, va-

² 2015 óta a közbeszédben sajátos jelentést kaptak a migráció és migráns szavak: jelentéstartományuk a Közel-Keletről és az Észak-Afrikából Európába érkező népességre szűkölt. Műhelymunkámban eredeti értelmükben használok ezeket a szavakat: a nemzetközi mobilitásra és a nemzetközi vándorlásban résztvevő személyekre általánosan vonatkoznak.

³ Magyar nők idősgondozói migrációjáról nagyon kevés kutatás készült. Hiánypótló Váradai Monika Mária, Németh Krisztina, Durst Judit és Virág Tünde munkája, akik dél-dunántúli, észak-magyarországi és dél-alföldi terepmunka alapján vizsgálták a külföldre irányuló migráció hatásait a magyar vidéki társadalomra (VÁRADAI szerk., 2018).

gyis visszanyerik eredeti formájukat (SCOTT – SMITH, 2016.). Nagy változást hozott Crawford Holling (HOLLING, 1973), aki a reziliencia gondolatát átültette élő rendszerekre, és meghonosította az ökológiában annak a komplex, holisztikus alkalmazkodási folyamatnak a leírására, amelynek során egy rendszer elnyeli a külső stressz okozta zavar negatív hatásokat, és visszanyeri eredeti egyensúlyi állapotát. Holling elmélete rövid időn belül gyökeret eresztett az ökológiai gondolkodásban, és az 1970–80-as években elterjedté vált. Ennek az ökológiai megközelítésnek két fontos jellemzője érdemel említést tudománytörténeti szempontból. Egyrészt annak hangsúlyozását tartom fontosnak, hogy ekkor még a reziliencia-elmélet statikus kategóriákra épült, és meghatározható statikus kiindulási pontokhoz való visszatérések esetében használták. Másrészt a rendszer működésére összpontosítottak a kutatók: a holisztikus rendszer, nem pedig az alkotóelemek stabilitásával foglalkoztak, azaz kizárólag makrojelenségek elemzésére használták a reziliencia fogalmát (ADGER, 2000; SCOTT – SMITH, 2016.). Ebben az időszakban a pszicho-szociális területek kutatói is átvették és kezdték bevonni elemzési modelljükbe a reziliencia gondolatát, aminek köszönhetően ez a paradigma jelentős újjátáson ment keresztül: a fogalom kibővült és használati köre is módosult. Az elemzői érdeklődés a rendszerekről áthelyeződött az individuumokra, a kutatói fókuszba pedig az egyének megküzdési mechanizmusai kerültek (SCOTT – SMITH, 2016.). Tudományos fordulópontnak tekinthető ez a változás, ugyanis a humán entitások vizsgálata a statikus megközelítésmódokat elmozdította a dinamikus értelmezési keretek felé, melyek a későbbiekben, a társadalmi és kulturális reziliencia fogalmának kidolgozásában fontos szerepet játszottak, így elemzésem szempontjából is kiemelt relevanciával bír.

A reziliencia szó robbanásszerű elterjedését a kormányzati, politikai és biztonságpolitikai érdekeltségek eredményezték. Egyúttal a fogalom körüli viták, problémák és ellenérzések is elsősorban innen származnak. Kulcsesemény volt a 2001. szeptember 11-i New York-i terrortámadás, amely arra ösztönözte a nyugati kultúrához tartozó vezetőket, hogy még inkább elgondolkodjanak a nemzetbiztonsági kérdéseken, illetve a lehetséges katasztrófák és válságok kezelési lehetőségein. A politikai diskurzusban szimbolikus jelentőségűvé vált a reziliencia mint az amerikai nemzet karaktere, amely oly módon határozza meg a nép szabadságát, hogy önerejéből képes továbbélni a megpróbáltatások ellenére is. A reziliencia arra ösztönzi a társadalmi szereplőket, hogy tanuljanak a katasztrófákból, hogy jobban tudjanak reagálni a horizonton lévő kihívásokra, elősegítve az alkalmazkodóképességüket. A reziliencia azonban nemcsak ideológiai projektként használható, hanem politikai és gazdasági racionalitásra is támaszkodik. racionalitásból is merít (EVENS – REID, 2013.). Több elemző érvel amellett, hogy a neoliborális politika átalakította a társadalmi felelősségvállalást, és a reziliencia ideológiája nagymértékben hozzájárult ahhoz, hogy a kormány kifogásokat találhasson ahhoz, miért hátrítja át lokális szintre a bizonytalanságok kezelésének felelősségét, továbbá rávehet/rákényszeríthet közösségeket arra, hogy elviseljének olyan helyzeteket is, melyeket nem kellene. A válságok terhe így közvetlenül a globálisan elszegényedettek vállára helyeződik, és akaratok ellenére magukra kell venniük olyan terheket is, melyek társadalmi és globális szintűek. Politikai és kormányzati elvárás lett, hogy a társadalom kisebb egységei (kisközösségek, háztartások, egyének) felelősek legyenek saját pozíciójukért egy olyan társadalmi szövetben, amely

elve bizonytalan (EVENS – REID, 2013; BOURBEAU, 2013b; RAAB – JONES – SZÉKELY, 2015.). NEOCLEOUS, a reziliencia-paradigma egyik legélesebb kritikusa egyenesen úgy fogalmaz, hogy a reziliencia a liberális állam új fétise, és a neoliberális vállalkozói szelfet mintázza. Meglátása szerint a reziliencia-ideológia reciklálja a kapitalista erőviszonyokat, ugyanis az egyenlőség és demokrácia látszatát kelti, miközben valójában elfedi azt, hogy a források egyenlőtlenül vannak elosztva (NEOCLEOUS, 2015.).

A 2000-es évekre tehát a reziliencia-fogalom jelentésköre oly mértékben bővült, hogy alkalmassá vált humán rendszerek értelmezésére és leírására. A társadalmi reziliencia fogalom kidolgozásának úttörője W. Neil Adger volt, aki már dinamikus szemléletet alkalmazott, és azt figyelte, hogy a csoportok, közösségek milyen módon küzdenek meg kívülről érkező stresszhelyzetekkel úgy, hogy az alapstruktúra ne változzék meg. Továbbá rávilágított arra is, hogy a reziliencia mint értelmezési paradigma alkalmas a társadalomban végbemenő folyamatosan jelentős változások leírására (ADGER, 2000.). Bekerült a reziliencia értelmezési tartományába a tanulás, az alkalmazkodás, a változás is. Humán rendszerek esetében a reziliens entitás már nem tekinthető statikusnak, az egyensúlyi állapot helyreállításának gondolatában a referenciapont a továbbiakban már nem egy statikus állapot. Az Európai Bizottság a reziliencia kiépítéséről kiállított tájékoztatójában rugalmas definícióját adja a fogalomnak: a reziliencia „egy egyén, egy háztartás, egy közösség, egy ország vagy egy régió azon képessége, hogy ellenálljon, megbirkózzon, alkalmazkodjon és gyorsan felépüljön az olyan stresszhatásokból és sokkokból, mint az erőszak, a konfliktusok, az aszály és más természeti katasztrófák, anélkül, hogy a hosszú távú fejlődést veszélyeztetné” (EURÓPAI BIZOTTSÁG, 2016.). A fogalom ökológiai háttere tehát elhalványul, és a reziliencia egyre inkább úgy jelenik meg a társadalomtudományokban, mint aminek szerves része az adaptáció, a tanulás, az önszerveződés is, nemcsak a változásnak való ellenállás általános képessége (FOLKE, 2006; OBRIST – PFEIFFER – HENLEY, 2010; BOLLIG, 2014; SZÉKELY, 2015; SCOTT – SMITH, 2016.). Humán rendszerek esetében nem a korábbi egyensúlyi állapotba való visszakerülésről beszélhetünk, hanem egy olyan új egyensúlyi állapot kialakulásáról, amelynek során úgy csökkentik minimálisra a kívülről jövő sokk károsító hatásait, hogy adaptívan reagálnak, és megőrzik a korábbi rendszer alapelemeit. A közösségek tulajdonképpen elmozdulnak abba az irányba, hogy fenntartsák a kompatibilitásukat az identitásuk és a változó körülmények között (BOURBEAU, 2013a; FEJÉRDY – KARVALICS, 2015.).

A reziliencia ilyen értelmezési paradigmában tehát egy rugalmas ellenállási képesség, azaz egy attitűd, beállítódás, amely a nehéz körülmények között segítséget jelent a megküzdéshez. Philippe Bourbeau (BOURBEAU, 2013a) fontosnak tartja, hogy ne csak a kívülről jövő változást vegyük figyelembe, hanem a belülről jövőket is, valamint felhívja a figyelmet arra a torzításra, miszerint a reziliencia akadályként tételeződik a változásban. Székely Iván (SZÉKELY, 2015) azt hangsúlyozza, hogy a politikai diskurzus nyomása ellenére a reziliencia legyen értéksemleges fogalom, hiszen a szemlélő értékrendje és érdekei határozzák meg a változás vagy ellenállás pozitív és negatív aspektusait. Michael Bollig (BOLLIG, 2014) pedig azzal árnyalja a képet, hogy a zavar nemcsak negatív és veszélyeztető tényező, hanem lehetőség is az innovációra és változásra.

A kulturális reziliencia gondolatát Michael Bollig dolgozta ki már említett művében. Bollig fontosnak tartotta a társadalmi intézmények és a kulturális minták fontosságának

megvilágítását, ugyanis ezek szerepe igencsak jelentős a nehézségekkel való megküzdések során, valamint a válsághelyzetekben alkalmazott adaptív stratégiák használatában. Ugyanakkor nehezményezte az ágencia figyelmen kívül hagyását, és a reziliencia-elméletekbe beemelte a reziliencia új szintjeit: kisközösségeket, háztartásokat, egyéneket. Ezzel megalkotta a hidat az antropológia és a reziliencia-paradigma között.

A sebezhetőség erőssége

Az utóbbi évekig a reziliencia-elméletekben általános prekonceptió volt, hogy azok az entitások alkalmasak a rezilienciára, melyek erősek, mivel csakis ők képesek arra, hogy rugalmasan és ellenállóan megküzdjenek a stresszhelyzetekkel. Még W. Neil Adger (ADGER, 2000) is amellet foglalt állást, hogy a reziliencia és a sebezhetőség kizárják egymást, mivel a sebezhető közösségek nem képesek arra, hogy elnyeljék a zavar okozta hatásokat, és maradandó erőzió nélkül visszatérjenek egyensúlyi helyzetekhez. Ahogy a társadalomkutatásokban egyre több kérdéskörben foglalkoztak a rezilienciával, több kutató is rávilágított arra, hogy a reziliencia és a sebezhetőség nem zárják ki egymást. Gilberto C. Gallopin (GALLOPIN, 2006) a kutatásai során felfigyelt arra, hogy a sebezhető közösségek jobban fel vannak készülve a stresszhelyzetekre, mint azok, amelyek még soha nem találkoztak erőteljes stresszhatásokkal, ennek alapján pedig megfogalmazta, hogy az általános felfogással ellentétben a reziliencia és a sebezhetőség nem lehetnek egymás ellentétjei. Ezzel az állásponttal később Bollig (BOLLIG, 2014) is egyetértett, antropológiai kutatásai szintén ezt igazolták vissza számára. David Chandler (CHANDLER, 2013) véleménye szerint bár a korai koncepciók szerint a sérülékenységek olyan problémát jelentenek, amelyet a piaci racionalitásokhoz való alkalmazkodással kell kezelni, az újabb kutatási eredmények alapján viszont a sérülékenységek a komplexitás ontológiai termékei, amelyeket üdvözölni és elfogadni kell, és az alkalmazkodóképesség tulajdonságai azok, amelyeket be kell oltani abba a tudatba, hogy a piaci „racionalitás” valójában egy összetett, alkalmazkodó folyamat következménye, amely nem rajtunk kívül áll, hanem a mindennapi döntéseinket és tevékenységeinket tükrözi. Brad Evens és Julian Reid (EVENS – REID, 2013) hasonlóképpen arra az álláspontra helyezkedtek, hogy a reziliencia a sebezhető szubjektum azon képességén alapul, hogy folyamatosan újratermelődjön a sorozatos vészhelyzet körülményeiből. Szerintük a reziliencia mögöttes ontológiája valójában a sebezhetőség, a sebezhetőséget a reziliencia előfeltételének tekintik.

Tanulmányommal a reziliencia-elméletet ezen a ponton kívánom erősíteni. A migráns nők körében végzett másfél évtizedes tapasztalataim azt igazolják vissza, hogy a sebezhetőség élménye, és az ennek köszönhetően szerzett készségek és tudások hozzájárulnak az ellenállóképesség, a rugalmasság, az alkalmazkodóképesség, a tanulékonyság növeléséhez, ezzel pedig gyakorlatilag megalapozzák a reziliens viselkedés és megküzdés lehetőségét. Társadalomnéprajzi szemléletmódom és terepmunkamódszerem okán kapcsolódom azokhoz a kutatókhoz is, akik az ágencia oldaláról tekintenek a rezilienciára, és a kisebb társadalmi entitások (háztartás, család, egyén) szintjén elemzem azokat az önszerveződési lehetőségeket, amelyekkel az utóbbi évtizedek válságainak sorozatával igyekeztek megküzdenni a bizonytalan helyzetbe került családok. Vizsgálati témám

pedig lehetőséget teremt a reziliencia-elméletek azon vitás kérdésének a boncolgatására is, hogy a jelenkori gazdasági, politikai és szociálpolitikai rendszerek keretei között hogyan konstituálódik a felelősségvállalás, vagyis hogy a reziliencia ideája kapcsolódik-e a felelősség átterheléséhez a hatalmi pozícióban lévő társadalmi szintekről a kisebb, sérülékenyebb, egyensúlyvesztésnek jobban kitett csoportok szintjére.

Reziliencia és a migráció

A közép- és kelet-európai térségben a migráció a gazdasági és társadalmi egyensúlyvesztére adott családi és egyéni válaszok egyike lett. Olyan jelentős változássorozaton mentek keresztül az itt élők, amelyre a lakosság egy széles rétege sem nemzetállami, sem kistérségi szinten nem talált elérhető és megtartó megoldást. Így arra kényszerültek, hogy az egyensúlyvesztést a külföldi munkavállalás segítségével korrigálják. Az egyenlőtlenségek és erőforrások konvertálhatósága különböző térségek és gazdasági csoportok között megteremti a lehetőséget arra, hogy az otthoni bizonytalansági állapotot stabilizálják.

A migráció a reziliencia egyik fontos mutatója. A migráció megléte, mértéke és típusa egy-egy térség eltérő tulajdonságaira hívja fel a figyelmet. Az elvándorlás adott régió instabilitásának a jele, és arra utal, hogy az ott élő közösség nem reziliens, a lakosság egy része elmegy, a demográfiai veszteség következtében pedig olyan erózió megy végbe, melyek hatásai visszafordíthatatlanok. A cirkuláris és az időszakos migráció ugyan szintén az egyensúlyvesztés miatt indul el, de ez a közösség reziliencia-képességét növeli. A migráció során szerzett humán és anyagi tőke visszaforgatása és otthoni felhasználása hozzájárul a hosszú távú növekedéshez, megerősödéshez és társadalmi stabilitáshoz (ADGER, 2000).

A nemzetközi migráció fenntartásában érdekelt társadalmi aktorok felhasználják azokat a mélyen rögzült és sokszor rejtett egyenlőtlenségeket, melyek közül a legfontosabbak: a társadalmi osztály, társadalmi nem, etnicitás, munkaerőpiac struktúrája, régiók és országok hierarchiája. A nemzetközi mobilitás olyan mértékeket öltött az utóbbi fél évszázadban, hogy sokkal inkább globális hálózatokról és globálisan szerveződő dinamikákról beszélhetünk, mint országok közötti mozgásról. A lokális és/vagy nemzeti szintű kilátástalanságból ugyan sokszor kiutat jelent a migráció, és a társadalom kisebb entitásainak reziliencia-képességét növeli, összességében mégis egy sokkal megosztottabb és sérülékenyebb világot eredményez.

A közép- és kelet-európai térségből útnak induló nők a reprodukciós ágazatokba tudtak tömegesen integrálódni. Két szükséglet és érdekeltég találkozása ugyanis kölcsönös függőséget eredményez, amely a kölcsönös érdekeltég miatt hosszú távon fenntartja a globálisan szerveződő gondozói munka keretfeltételeit. A sérülékenység különböző szintjei találkoznak össze, hogy egymást kiegészítve korrigálják a gyengeségeket és létrehozzanak egy fenntartható stabilitást. Fejérdy Tamás és Z. Karvalics László (FEJÉRDY – Z. KARVALICS, 2015) megkülönböztetik a sérülékenység elsődleges szintjét, ahova azok az elemi egyensúlyzavarok tartoznak, amelyek környezeti, demográfiai, foglalkoztatási „köntösben” mutatják meg magukat, valamint a másodlagos sérülékenységet, amely abból adódik, hogy a fejlett országok a fejletlenebbek rovására képesek enyhíteni a rájuk nehezedő nyomáson. Témánk szempontjából tehát kiemelke-

dő fontosságú, hogy e két egyensúlyvesztési állapot egymásból építkezve valósítja meg a reziliens működésmódot. Egyik oldalról a megélhetési válság, másik oldalról pedig a szociális (gondozási) válság korrekciójára kerül sor a globális gondozói munkaerőpiac fenntartása által növelve a kibocsátó térségek családjainak gazdasági, valamint a befogadó térség családjainak szociális rezilienciáját.

Egy új háztartásipar és gondozási rendszer formálódott, amely szerves része a globális szinten szerveződő gazdaságnak, mégis főként az informális szférában található. Sajátos jellemzőit az alábbi tényezők határozzák meg: a munkavégzés egy intim társadalmi térben valósul meg; a társadalmi konstrukciók gendertartalmakkal ruházzák fel a gondozói munkát; sajátos kapcsolat alakul ki gondozó és gondozott között, amely erőteljesen érzelmi alapú, valamint a kölcsönös és személyes függőség jellemzi; továbbá a gondozói tevékenység természete különbözik minden egyéb foglalkoztatási szektortól (LUTZ, 2008). A gondozói munka ebben a formában már monetáris értékkel bír, és árucikké vált, azaz átkerült a reprodukzív szektorból a produktívba, és ez átszervezte a gazdasági ágazatokat (ANDERSON, 2000; UNGERSON, 2004; PARREÑAS, 2006; ZIMMERMAN – LITT – BOSE, 2006a). A transznacionális mobilitás lehetővé teszi, hogy az egyik régióban ellátott nem fizetett ápolói munka egy másik térségben fizetett foglalkozássá váljék, majd ismét visszalépjön fizetéssel nem jutalmazott tevékenységgé a kibocsátó térségben (ZIMMERMAN – LITT – BOSE, 2006b).

A migráns gondozói munka több aktor tevékenységének keresztmetszetében formálódik, amikor egy komplex és elégtelen ellátói rendszerbe illeszkedik bele. Rés képződött az állam, a család és a privát szféra együttműködésében. Külföldről érkező nők körében toborozható olcsó, rugalmas, sok munkaóra (sokszor 24 óra) és hosszú időre igényelhető, részben professzionális és részben családias gondozást végző humán erőforrás. A gondozói és háztartási munka megvásárlása által feloldható az a feszültség, amely a befogadói oldalon a megemelkedett női munkavállalás és az otthoni, családias ápolást fenntartó kulturális normák között keletkezik. A migráns nők alkalmazása lehetőséget teremt arra, hogy kevésbé sérüljön a hagyományos gondozási modell, a befogadó család nőtagjainak pedig gondozást már nem kell végezniük, csupán irányítaniuk azt (DEGIULI, 2010). A külföldi munkaerő bevonása így életminőség-javító tényező: az idősek fenntarthatják önállóságukat, nem veszítik el a kontrollt saját életük felett, továbbá előnye az is, hogy a második generáció tagjai folytathatják megszokott életformájukat, minimalizálhatják a plusz terhet, nem kell megváltoztatniuk az időbeosztásukat, megőrizhetik a munkájukat és a magánéletüket azon a színvonalon, ahogyan éltek a gondozási igény felmerülése előtt.

A Közép- és Kelet-Európából útnak induló nők⁴ mobilitásukkal több globális társadalmi problémára is választ adnak, amikor kilépnek egy rendszerszintű gazdasági és

⁴ A közép- és kelet-európai nők belépését a globális idős gondozói szektorba 2008 óta vizsgálom. Kutatásom kiterjedt az Erdélyből és Kárpátaljáról Magyarországra és Izraelbe érkező magyar nőkre, a Romániából Olaszországba menő román gondozókra, valamint a Magyarországról Ausztriába, Németországba és Izraelbe kijáró asszonyokra. A tanulmány tartalmazza mindazokat a tapasztalataimat, melyeket ebben a hosszú időszakban szereztem, de fókuszában egy új kutatás áll, melyet a covid-járvány utolsó szakaszában, 2022 januárjától végeztem. Az interjúalanyok egy részét korábbról ismerem, így lehetőségem volt longitudinálisan követni pályájukat (Melinda és Anikó esete), a többiek viszont újonnan kerültek a mintámba.

társadalmi válsággal küzdő térségből, és belépnek egy rendszerszintű szociális válsággal küzdő piaci részbe. A mikroszinten lecsapódó stresszhelyzetre és egyensúlyvesztésre megoldási alternatívát teremtenek azáltal, hogy az idősgondozás nehéz feladatát részben formális, részben informális hálózatokon keresztül globális szinten szervezik meg. Mint láthatjuk, a migráció és a sebezhetőség állapota egymás aktiválói és korrekciós tényezői. Az egyensúlyt veszített és bizonytalansággal küszködő társadalmi szereplők nyitottá váltak a migrációra (kibocsátói oldalról küldőként, befogadói oldalról munkaadóként). A migráció reziliens válaszként jelenik meg a nehéz helyzetben, de mindközben a migráció maga és a migráns lét újabb sebezhetőségi és kiszolgáltatottsági felületeket teremt. Mivel hozzájárul ebben a minőségében is az otthoni egyensúly megteremtéséhez (munkavállalói oldal) és a generációs problémák oldásához (munkaadói oldal), elviselhetővé teszi a migráns gondozó munkaformából adódó bizonytalansági nehézségeket. Láncreakcióként épülnek egymásba ezek az stresszállapotok. A sebezhetőség tapasztalása motiváció a reziliens stratégia kidolgozására, amely által a keletkezett újabb bizonytalanságokat kezelhetővé teszi az, hogy az elért nyereségek valahol – bár néha csak részlegesen, de mégiscsak – új egyensúlyi állapotot segítenek fenntartani. Az egyenlőtlenségek és erőforrások globális szintéren megvalósítható konvertálása lehetővé teszi azt, hogy a sok kiszolgáltatottságot okozó migráció tartósan reziliens válasz lehessen a sebezhető társadalmi entitások számára.

Mikor? Miért? Meddig?

A globális gondozási szektorba való belépés a legritkább esetben történik az idősgondozás és az egyéni pályamotivációk direkt kapcsolatából.⁵ A döntés keveseknél vezethető vissza arra a törekvésre, hogy azért indult volna el ezen az úton, mert itt vélte kiteljesednie tehetségét, és a saját életvágynál alapján a munkaerőpiac ezen területén látta a kibontakozási lehetőséget önmaga számára. A kivételes helyzetek közé sorolhatók azok, amikor valamilyen súlyos betegség után az önfeláldozás és az életigenlés kifejezésének egyik formáját fedezték fel a gondozásban. Általánosnak viszont az mondható, hogy többszörös áttételen keresztül jutnak el ide: a pénzhez jutás módja a külföldre távozás, a külföldre kijutás feltétele a munkavállalás, a külföldön számukra nyitott társadalmi rés és leghamarabb elérhető pénzszerzési lehetőség pedig az idősgondozás.

Melinda⁶ hosszas útkeresést követően lépett a migráns ápolók sorába. Odesszában tanult egyetemen, dicséretes oklevéllel végzett. Miután lediplomázott, Kárpátalján egy cipőgyárban kezdett dolgozni, majd hamarosan férjhez ment egy magyarországi férfihoz, és gyermekük született. Mivel mindez 1989-ben történt, hosszas engedélyeztetési eljárás után hagyhatta el a Szovjetuniót. Fiuk alig töltötte be a hároméves kort, amikor elváltak. Melinda hazaköltözött a falujába Kárpátaljára, ahol azonban munkát nem talált, ráadásul egyedül kellett gondoskodnia a gyermekéről. A nagyszülei befogadták, és mivel már gondozásra szorultak, az unoka odaköltözése segítség volt számukra.

⁵ Lásd erről még Gábrriel Dóra elemzését, aki narratív interjúk alapján vizsgálta a külföldi munkavállalás komplex beágyazottságát az élettörténetbe (GÁBRRIEL, 2022).

⁶ A tanulmányban szereplő valamennyi név fiktív a megkérdezettek védelme érdekében.

„Pont akkor váltam el a férjemtől négy év házasság után, és akkor hároméves volt a gyerekem, ketten idejöttünk nagyapához. És nagyon nehéz időszak volt akkor, mert ahogy az ország szétesett, megszűnt a rubelpénz, akkor jöttek ezek a kuponok, akkor a milliók, annyira a pénznek nem volt értéke, úgyhogy át kellett teljesen mindenre állni, és senkinek munkája nem volt, egy nagy káosz volt az országba, még nem voltunk se teljesen Ukrajna, de még nem is váltunk le teljesen se a Szovjetuniótól. Az embernek a fejibe dől el minden. Mer mi még ragaszkodtunk volna ahhoz a rendszerhez, és itten bedobtak minket a mély vízbe, munka nincs, éljetez, ki hogy tud.”

A megváltozott körülmények között nem tudott többé integrálódni az otthoni munkaerőpiacba, így a transznacionális lehetőségeket igyekezett kiaknázni. A KGST-piacokra járt árusítani, ezzel egészítette ki a nagypapa nyugdíját, amely nem volt elegendő három fő eltartására, ráadásul a rossz nemzetgazdasági paraméterek között el is értéktelenedett.

„Tán még adtak valami kis nyugdíjt, és... és amikor csak tehettem, még akkor a KGST-piacok működtek, és mentünk Magyarországra ilyen-olyan kis áruval: kerámiááru, akkoriba még nem tudom, milyen szuvenírek, meg tudja a fene, még micsodák. Azt vittük oda Magyarországra, és ott árultuk, és volt olyan, hogy csak 2000 forintot árultunk, de hát úgy örültünk neki, mer az akkoriba, még 10 évvel ezelőtt még sokat ért. [...] Nekem akkoriba ez volt, hogy jöttem-mentem Magyarországra, és a nagypapa nyugdíja, na, de hát az nem az enyém, jó, de hát abból is meg kellett éljünk. És ugye, mivel én vállaltam kézi kötést, akkoriba a boltok is azért 'elégé pangtak az ürességtől, úgyhogy ilyen-olyan fonalat tudtak az emberek vagy a hölgyek szerezni, és akkor én felvállaltam, pulóverkötés, és éjszaka azt csináltam. Meg volt egy kis kertünk, akkor a kertből, amit megtermeltünk, akkor azt vittük a piacra, kis zódség, egy kis gyümölcs. Tehát minimális kis valamik vótak, hogy éppen, hogy megéljünk valamiből. És 2000-be 200 forint gyerektartást kaptam.”

A KGST-piacok 1996–1997-ig nyújtottak bevételi forrást a határ mentén élőknek. Ezt követően beindult a mezőgazdasági szezonmunka, az úgynevezett *ugorkázás*, ami nemcsak az uborkaszedést foglalta magában, hanem egyéb terménybegyűjtést is.

„Utána? Utána megtudtuk, hogy a... a... a Szabolcs-Szatmár-Bereg megyei mezőgazdaságba keresnek idénymunkásokat órábérre az uborkába. És akkor... hát azt az egy-két évet, asziszem '96-tól '98-ig, míg nagypapa meghalt, akkor valahogy úgy át tudtuk vészeln, de miután nagypapa meghalt, utána már szabadabban mozogtam, és akkor rögtön mentem Szabolcs-Szatmár-Bereg megyébe az uborkába. [...] Csak szezonmunka, de úgy dolgoztam, hogy minden szezonba én tettem lefele, tartalékoltam, hogy a téli hónapokra is. Télen pedig maradt a kötés. Meg aztán majd jött egy-két olyan munkalehetőség itt a kávézóba, a helyi presszóba. Ugye háromhavonta... mer mindig rajtakapták a fiatal kis eladónőket, hogy hi-

báztak, és akkor ugye mindig kerestek helyettük másokat, és akkor mentem a kávéházba is dógozni télire. [...] Ez volt a téli. És akkor a nyári, ez öt éven keresztül mindig az uborkaforrás volt. Na, de az egészen novemberig húzódott, egész míg a káposzta- meg az almaszedés tartott, mi addig... jártam én, tudtam menni.”

Öt éven keresztül tartó komoly fizikai megerőltetést igénylő szezonmunka után lépett a migráns gondozói pályára. Először helyettesként „ugrott be”, de mivel megkedvelték, és ő is megtapasztalta, hogy ez könnyebb és jövedelmezőbb, mint a mezőgazdasági idénymunka, integrálódott az ápolói szektorba. Sőt a professzionalizálódás folyamatán is elindult azáltal, hogy tanfolyamot végzett, majd pedig az intézményesülés folyamatán, ugyanis kapcsolódott egy gondozásra szakosodott céghez, amelyiknek az adatbázisába is felvették. Ettől kezdve folyamatosan időseket gondoz Magyarországon. A munkáit többnyire informális hálón keresztül (ajánlás, ismerős) találja, de bármikor fordulhat az említett céghez is, ahonnan szívesen közvetítik ki családokhoz, hiszen nagy az igény gondozókra. Volt olyan idős ember, akit 13 évig gondozott. A Covid19 koronavírus-járvány kitörése idején éppen Magyarországon tartózkodott, három hónapig nem is mehetett haza, mivel a váltója nem jöhetett át a határon, de igyekezett a továbbiakban is fenntartani a havi váltásos rendszert. Nagyobb változást hozott az életében az orosz–ukrán háború. Ekkor a migráció másként lett reziliens stratégia a család életében: a háború előtt egyetlen családtag (Melinda) dolgozott cirkuláris migráció formájában külföldön, és a család a hazavitt jövedelemből korrigálta az otthoni nehézségekből adódó egyensúlyvesztési állapotot, a háború kezdetétől viszont már az egész család külföldre költözött, kimaradva ezáltal a háborúból és, elkerülve a besorozást. Egyetlen fia és családja hamar elhagyta Ukrajnát, és Melindához jöttek Magyarországra. Azóta együtt élnek, közösen laknak albérletben. Melinda a bentlakásos gondozási forma helyett azóta főként olyan munkákat vállal, melyek lehetővé teszik, hogy hazamenjen családjához, és aktívan részt vehessen az unokája életében.

„Jó, még nem lőnek Kárpátalján mondaná valaki, és itt ne is lőjenek soha sehol, ott lelkiileg el kell viselni azt a szirénát. Hiába nem érint bennünket úgy Kárpátalján, hogy nem lőnek. De viszont Kárpátalja Ukrajna része akárhogy van, onnan kapjuk az energiát, a gázt, bármit. Most szét van minden nagyjából löve. [...] Ha van egy légiriadó, akkor annak a hangját elviselni eléggé nehéz. Az egy félelem. Meghallod a légiriadót az utcán, valaki megtanul vele együtt élni. Talán már belerögződik, talán már ráun. De nem, az egy félelmet indít el, mert nem azért szólal meg a sziréna, hogy nincs valami gond, mert vigyázatok emberek, mert valami baj van. És állandóan ez a félelem, ez a stresszhelyzet. Inkább azt mondtam, hogy akkor otthagytok mindent, de nyugodtan szeretném a családomat nyugalomban, biztonságban tudni. Nagyon nehéz, mert amiért küzdöttem eddig, mindent otthagytunk, hiszen az ember olyan, hogy mindenki szeretne egy saját otthonot. Ugye lakás, egy rendezett élet. Most felborult, mint sok másé, mert ott még nem tudjuk, hol leszünk igazándiból. Oda visszamenni azért egy kicsikét rizikós, mert nem tudjuk, hogy mikor épül újra az az ország.”

Életútjában tehát az idősgondozás a pénzkeresésből hivatássá, sőt menedékké vált. Úgy tűnik, sikeresen integrálódott, és a családját is át tudta menekíteni a vészhelyzetben. De ez mégis csak részleges beilleszkedésnek bizonyul: megmaradt illegális munkavégzőnek, sehol nem részese társadalombiztosítási rendszernek, baráti kapcsolatai a származási országban meglazultak, az új helyen viszont nem alakultak ki, otthonosságérzete bizonytalan, vegyes kulturális hatások keresztüztüében hovatarozása magyarázkodást igényel, etnikai azonosságadata a kirekesztések és a pozitív diszkrimináció ambivalenciájában sérül és formálódik, lokális kötődései pedig kérdésesek. Egy ilyen összetett viszonyrendszerben tehát az egyensúlyteremtés és a stabilitás kimunkálásának lehetőségeit bonyolultabb összefüggések formálják.

Anikó élettörténete szintén magában hordozza az elmúlt évtizedek valamennyi világának lenyomatát. Magyarország egyik emblematikussá vált térségében, Miskolcon élt, vegyészként dolgozott egy nagyvállalatnál. Az egykor gazdaságilag prosperáló térség a rendszerváltás után rohamos hanyatlásnak indult, ami a család történetében is nyomon követhető. Fia a katonai pályát választotta, amely biztos megélhetést, sőt lakhatást is biztosított számára. Ekkor még úgy tűnt, hogy ez a döntés egész életére stabil egzisztenciát garantál. Az egykor virágzó város és a gyermeke által választott, kiszámítható jövőt ígérő életpálya a '90-es években váratlanul ellehetetlenült, és a családnak szembe kellett néznie a kiszámíthatatlansággal, a munkanélküliséggel, a korábbi életvezetési stratégiák és tudásbázis érvénytelenné válásával. Új terhek és feladatok kerültek az egyének és családok vállára, amire a kistérségben nem találtak olyan megoldást, ami az újonnan alakult kiscsalád számára stabil életkezdesi feltételeket biztosított volna. Anikó magára vállalta fia nehézségeit, férjével együtt úgy döntöttek, hogy átengedik lakásukat a fiataloknak, ő pedig külföldön keresi meg a pénzt egy kis lakásra. 1997-ben kiment Izraelbe időseket gondozni.

„A fiam katonatiszt volt. Akkor jött ki a főiskoláról, illetve hát előtte egy-két évvel, elhelyezték Jászberénybe. És Jászberényben lakott a feleségével, gyerekével, és aztán jött a rendszerváltozás, és megszűnt az alakulat. És akkor a fiamat elhelyezték Tatára. A család maradt Jászberényben, mi meg voltunk Miskolcon. Már a feleségének a szülei is. És hát úgy döntött, hogyha nem kap lakást, akkor ő leszerel. Leszerelt, hazajött Miskolcra, ahol ugye bezárt a kohászat éppen, akkor ment tönkre. Nem volt semmi olyan munkalehetőség, amiből tényleg egy családot el lehet tartani, és főleg nem lakást venni. És akkor döntöttem én úgy, hogy előző évben én elmentem nyugdíjba, korekedvezmény, korengedmény, minden, vegyészeten dolgoztam, és ott volt röntgen labor is, tehát elengedtek hamarabb, és akkor mondtam, hogy na én elmegyek Izraelbe. És azért pont Izraelre esett a választás, mert a bátyám barátnőjének, vagy barátjának a felesége már kint dolgozott.”

Ekkor még vízum nélkül érkezett, sőt azokban az években még nem kellett kötelezően helyi irodához sem tartoznia. Időközben viszont sok jogi szabályozást és szigorítást vezettek be a migráció tömegessé válásának következtében, különösképpen a 2008-as gazdasági világválság után érkező munkaerő-áradat hatására. Jelentős változás volt,

hogy már otthonról munkavállalói vízummal kell elindulni, felső korhatárt vezettek be (55 év), és korlátozták az Izraelben idősgondozóként eltölthető időt.

Első legálisan Izraelben töltött időszaka azzal ért véget, hogy férje megbetegedett, és úgy döntött, hazajön ápolni őt. Férje halála után otthon maradt egy évet. De mivel továbbra sem volt megnyugtató a család gazdasági helyzete, megkereste a módját annak, hogy visszatérjen korábban alkalmazott megküzdési stratégiájához. Második alkalommal munkavállalóként már nem mehetett volna vissza Izraelbe, ezért visszavette leánykori nevét, és így megnyílt számára ismét a lehetőség, hogy időseket gondozzon. 2011-ben újabb válsággal kellett megküzdenie a családnak. Ekkor a lányának volt szüksége segítségre, amelyre ismét Anikó vállalkozott.

„Ehhez tudni kell azt, hogy elvált a lányom, és ottmaradt 3 gyerekkel, és egy olyan környéken lakik, ahol munkalehetőség szinte alig-alig akad, minden alkalmi munkát, mindent, amit lehet elvégez amellelt, hogy vannak szakmái, és van, amikor kap hivatalos munkát, de ezek csak átmeneti dolgok. Tehát segíteni kell. És most van – nagyon halkan mondom – egy olyan munka, ami fizetni is fog. Dolgozni is kell, ez igaz, de fizetni is fog, éspedig sokat, és akkor már nem kell nekem segíteni. [...] A szívem idehúz [Izrael], ide is. de viszont haza kell mennem, mert az unokáimmal lenni kell, amikor az anyjuk éjjel-nappal dolgozni fog.” – mondta 2011-ben Jeruzsálemben.

Miután a lánya helyezte is rendeződött, Anikó otthon találta magát özvegyen, kiüresedett fészekkel, magányosan. Három gyereke három különböző településen él, felnőtt unokái is messze kerültek. Ebben a magánéleti válságban is a már jól bevált reziliens stratégiához nyúlt. Mivel ekkor már nem mehetett vissza hosszabb időre Izraelbe, más lehetőségekkel is próbálkozott. Felvette a kapcsolatot izraeli, belgiumi és magyarországi munkaközvetítőkkal, vállalt munkát gyermekek, betegek, fogyatékkal élők és idősek mellett, illetve dolgozott Angliában, Svájcban és helyettesként turista vízummal Izraelben is. A Covid sem akadályozta abban, hogy benne maradjon a gondozói hálózatban, hiszen amikor nem mehetett külföldre, akkor Budapesten vigyázott idősekre, majd amint megnyíltak a határok, ismét repülőre ült, és ment, ahol munkát kínáltak neki, még 76 éves korában is.⁷

„Őszintén megmondom neked, fogalmam nincs, hogy milyen sorrendben hol voltam. Mert utána visszamentem megint Izraelbe, de akkor csak így helyettesíteni három hónapra, aztán onnan elmentem Manchesterbe egy ikerpárhoz, csak az egyik gyerekhez, mert az egyik annyira kicsi súllyal született, hogy két hónapig kórházban volt, nála voltam. Utána onnan mentem Londonba, és Londonból mentem Zürichbe, és ott voltam öt évet. [...] Na, hát ennyi van. Jövök, megyek.”

Anikó migrációs döntéseit egyrészt társadalmi és gazdasági, másrészt egyéni és családi stresszhelyzetek befolyásolták. Migráns gondozói pályája egy történelmi korszakot

⁷ Anikóval 2011 óta több alkalommal készítettem interjút, utoljára 2023-ban.

sűrit magába, látleletet adva jogszabályok változásairól, munkaformákról, gondozói fejlődésről, személyes kapcsolatokról és emberi tragédiák sorozatáról. Azt láthatjuk, hogy a globális gondozói munka vállalása olyan megküzdési stratégiává vált számára, amellyel sikeresen oldotta meg a család és egyéni életútja során felmerülő válsághelyzeteket, sőt, idővel – úgy tűnik – életmód is lett ez Anikónak számára.

„És azért nem maradok otthon, megmondom neked őszintén, mert amikor huzamosabb ideig otthon vagyok, akkor szépen leülök, olvasgatok, tévét nézek, aztán a végén már nincs kedvem kimenni a boltba. Tudod? És akkor olyan... kezdek olyan igazi vénasszony lenni. Na, ilyenkor aztán összekapom magam és megyek. Megyek dolgozni. [...] És addig, amíg tehetem, addig igen, azt hiszem, hogy fogok járni dolgozni. Majd meglátjuk. Meglátjuk, ha az egészségem bírja.”

A migráns gondozói életutak elemzése során ráláthatunk tehát arra, hogy sok képlékenység és bizonytalanság mentén, sorozatos egyensúlyvesztések terepén realizálódik ez a reprodukívól a globális dimenzióban produktívra változott munka, amely nyitott a munkalehetőséget kereső nők előtt országok között és országok fölötti dimenzióban egyaránt. A gazdasági szűkösség és a pénz kényszerítő ereje jelentős motiváló tényező, az egyik legfontosabb mobilitást kiváltó tényező, ám fontos hangsúlyozni, hogy az anyagi hiányállapot okozta nyomás mellé szinte minden esetben kapcsolódnak személyes, egyéni és családi szempontok is, ahogyan azt a fenti példák is jól mutatják. Ennek a munkavállalásnak a háttérdinamikáját tehát ezek együttese mintázza, illetve ezek együttműködése szabályozza a gondozói pályát, a gondozói aktivitás formáit és a migráció időtartamát.

Hogyan? – „Csukott szemmel a szakadék szélén. Aztán beugrok, hogy valahol majd csak földet érek, ugye?”

A közelmúlt válságai erőteljes sokkhatásként érték térségünk családait. Ráadásul egy olyan típusú válsaggal, egészségünket érintő veszéllyel kellett szembenéznünk, amellyel kapcsolatban az aktív generációknak nincsen saját élménye, sem közvetlenül megtapasztalt családi mintája a probléma kezelésére. Mégis úgy tűnik, olyan egyéni készségeket (leleményesség, rugalmasság, tanulékonyág, alkalmazkodás) fejlesztettek ki az itt élők, melyek képessé tették a társadalom egy részét arra, hogy reziliens módon átvészelve ezt az időszakot is jelentős veszteség és egyensúlyvesztés nélkül. Különösen nagy rugalmasságot és alkalmazkodóképességet mutattak a cirkuláris migrációban résztvevő munkavállalók, holott ez az időszak éppen a szabad mozgást korlátozta erőteljesen, azonban ennek ellenére is fenn tudták tartani nagyobb törések nélkül a külföldi munkavégzést olyan foglalkoztatási ágazatban is, ahol nem volt lehetőség az online munkavégzésre, hiszen az idősgondozáshoz személyes jelenlétre van szükség. A Covid időszaka és jelensége alkalmat teremt tehát arra, hogy közelebbről is megvizsgáljuk, hogyan jön létre és működik a gyakorlatban a reziliens problémakezelés és ellenállási stratégia egy nagy erejű válsághelyzetben.

A Covid19 vírusról az első hírek 2019 decemberében érkeztek, de ekkor még távoli problémának tűnt, olyan országokat érintett, melyekkel a magyar lakosságnak nincsen hétköznapi kapcsolata. A globális összefonódás viszont rövid időn belül globálissá növelte a lokális fertőzést. A fertőzés gyors terjedésének hatására nemzetbiztonsági okokból térségünk országai rövid időn belül lezárták a határokat. Az Egészségügyi Világszervezet 2020. március 11-én nyilvánította világjárvánnyá a Kínából induló pandémiát. Ugyanezen a napon a magyar kormány is döntött az országos vészhelyzet bevezetéséről, valamint arról, hogy senki nem jöhet be Magyarországra, csak a magyar állampolgárok. Rövid időn belül Európa valamennyi országa döntést hozott a szabad mozgás korlátozásáról és határellenőrzés visszaállításáról. Mindezek olyan gyorsan történtek, hogy a külföldi munkavállalásban érintetteket teljesen váratlanul és felkészületlenül érte. Nagyfokú bizonytalanság nehezedett a külföldi munkát végzők vállára, kiszámíthatatlanná és tervezhetetlenné vált az életük.

Krisztina 2010-től dolgozik külföldön gondozóként. Németországban kezdte, Ausztriában folytatta, majd ismét Németországban keresett magának munkát. Nagy tapasztalattal rendelkezett már ekkor a mobilitásban, sok nehéz helyzetet átvészelt. A pandémia mégis sokként hatott rá. Éppen kint dolgozott külföldön, amikor sor került a határ lezárására. Váltótársa nem tudott kimenni, hogy átvegye a munkát tőle, az ő kinttartózkodásának ideje pedig kiszámíthatatlanná vált.

„Bizonytalan volt, nagyon is bizonytalan volt, mert ugye minden hónapra ígérte, hogy jön, jön. Tehát letelt az én turnusom, ugye a huszonnyolc nap, és akkor ugye nem volt arról szó, hogy ő nem jön ki. Engem aznap hívtak föl, hogy én ne várjam a váltást, vagyis nem, előző nap, de már be voltam csomagolva, mert ugye az ember már annyira készül haza, és már be voltam csomagolva, és azt nem kívánom senkinek azt a kicsomagolást, meg azt az izét, és azt a... Főleg az az érzés, hogy nem tudott kijönni, de talán jövő héten, de ha nem, akkor két hét múlva biztos. Na és ez ment így a három hónap végéig, hogy de jövő héten biztos, hogy jövünk. Nahát, szóval ez, és nem jöttek. És akkor ez így ment minden... szerdán volt a váltás, azért minden szerdán, hogy az ember várja, hogy remélem, hogy nem lesz semmi közbe, nem jön semmi közbe, hogy jönnek és nem jöttek. Szóval ez így ment három hónapig.”

Csapásként érintette a magyar gondozónőket a határzár. A kint dolgozókat azért, mert bizonytalan ideig nem jöhettek haza, benne ragadtak olyan lakhatási körülményekben és munkában, amelynek elviselése hosszú távon sokszor igencsak megterhelő (pl. demens idős emberek gondozása), továbbá az otthoni ügyeik intézése (pl. lakásfenntartás) és a korábban kialakított transznacionális életük menedzselése újraszervezést, segítség bevonását tette szükségessé. Az itthon várakozó váltótársak életét pedig azért, mert itt rekedtek, kiszámíthatatlanná vált, hogy mikor jutnak ismét jövedelemhez, és hogyan tudják átvészelni anyagilag ezt az időszakot. A Covid-járvány első időszaka rigid rendszerszintű intézkedéseket hozott, egyéni és családi szinten pedig fokozott mértékű rugalmasságot kényszerített ki az érintettek közül.

A sokkhatás többszintű volt. A gondozók a fenti okok miatt kerültek nehéz helyzetbe. A megbízók és gondozottak úgyszintén pánikba estek a határzár miatt, hiszen a jól bejáratott idősgondozási rendszer fenntarthatósága hirtelen kérdéssé vált. Az erőteljes hatósági intézkedések miatt bizonytalanná vált, hogy érkezik-e majd a továbbiakban is olcsó külföldi munkaerő átvállalni a reprodukciós feladatok elvégzését, vagy visszakerül a befogadó társadalom családjainak a vállára ennek a széles rétegeket érintő szociális problémának a terhe. Harmadrészt pedig intézményi és állami szinten is jelentkezett a kétségbeesés a gondozási szektorban dolgozó külföldiek esetleges elvesztése miatt, hiszen ez olyan jelentős egyensúlyvesztést idézne elő a nyugati országokban, amely megrendítené társadalmuk szociális berendezkedésének alapjait. A sebezhetőség jelenléte és mértéke, melyet eddig a migráció elfedett, egyszerre több oldalon is megmutatkozott.

A válságidőszak első szakaszában adhoc megoldások születtek a pillanatnyi túlélés és fenntarthatóság érdekében. Az osztrák állam ösztönzőként 500 eurót fizetett minden gondozónak, aki marad addig, amíg a határzár megszűnik. Németországban az időskorúak kedvezményes fizetési feltételeket biztosítottak azok számára, akik visszatértek, és kényszerűségből karanténban kellett tölteniük két hetet a szabadságuk terhére. A német családok nagy része kényszerítő technikához folyamodott, és nem fizette ki a gondozókat a hónap végén abbéli félelmében, hogy elmennek, mielőtt megérkezne a váltótárs.

„Azért a német család is nagyon rafinált, mert ugye kifizetni nem fizetnek ám ki, hanem majd csak a végén. És akkor ezzel azért az ember, eléggé zsarolva is vagyunk, mert hát most nem azért voltam ott, hogy pénz nélkül hazajöjjenek.” – panaszkodott többek között Krisztina is.

A magyar közvetítő cégek között is voltak olyanok, melyek kényszerítő válságkezelő módszerekhez folyamodtak. A kiépített hálózat fenntartása érdekében nem engedték, hogy azok az asszonyok, akiknek ők szervezték a munkát, hazajöjjenek. Folyamatosan dolgozniuk kellett tehát addig, amíg a közvetítő ki tudta juttatni a váltótársat.

„A váltó, ha nem jön, szóval nem lehet azt megcsinálni, hogy otthagysz egy idős embert, ugyebár, mert hát azt nem lehet. És akkor én vártam, vártam, de végül is három hónap után sikerült neki kikeverednie, aztán már ő is jöhetett volna mondjuk privátba, de akkor azt nem a cég intézte. Szóval voltak bonyodalmak. A magyar cégek is egyébként nagyon, nagyon, hogy mondjam, kihasználják az embereket, tudod, hogy csak velük utazhatsz, csak úgy utazhatsz, ahogy ők mondják, ez ilyen. Ja, kicsit meg van kötve az ember keze.” – ismertette a kényszerítő körülményeket Krisztina.

A magyar gondozónők az első sokkból történő felocsúdás után különféle válaszalternatívák mentén rendezték helyzetüket. Voltak, akik feladták a külföldi munkát. De mivel a járványhelyzettel párhuzamosan nem következett be javulás az otthoni munkaerőpiacra, és nem oldódtak meg azok a problémák, melyek miatt külföldi munkavállalásra kényszerültek, az érintetteknek csak kis része választotta ezt az utat.

„Úgy voltam vele, hogy ha én megint beragadok, valami esetleg rossz helyet fogok ki, és megint kint ragadok, hogy én ezt még egyszer nem bírom ki. És akkor így inkább nem mentem ki.” – döntött végül Krisztina, akit megviselt, hogy három hónapig kellett az agresszivitás tüneteit is produkáló demens beteggel eltöltenie.

A gondozók többsége törekedett arra, hogy fenntartsa kialakított megélhetési stratégiáját. Ennek a lehetőségnek a kidolgozása és fenntartása mutatja meg igazán az egyének, aktorok reziliens habitusának megnyilvánulási formáit.

Erika 2014 óta dolgozik Ausztriában. Varrónőként élt Nyugat-Magyarországon, utóbbi években már egyéni vállalkozóként próbálkozott, mivel a rendszerváltás után fokozatosan megszűntek azok a vállalatok, ahol szükség lett volna varrónőkre. Az új ruhák dömpingje valamennyi társadalmi réteg számára könnyen elérhetővé vált, az olcsó keleti ruhák és a túrkálókban megjelenő nyugati ruhák ráadásul lenyomták az árakat. Az egyéni készítésű, munkaigényes ruhák varrónőktől való megrendelése szinte teljes mértékben megszűnt. Erika kénytelen volt pályát módosítani. Mivel ekkorra már elmúlt 55 éves, lehetőségei beszűkültek, a munkaadók nem voltak érdekeltek egy ilyen korú, más munkatapasztalattal és képzettséggel nem rendelkező nő alkalmazásában. Maradt tehát a régiójában sokaktól hallott ausztriai idősgondozás lehetősége. A könnyen elérhető kapcsolathálónak köszönhetően egy napon belül munkát talált. Azóta ennél a családnál dolgozik, egy demens nénit gondoz.

Erika is éppen kint tartózkodott, amikor kitört a járvány, és a határzár miatt a váltótársa három hónapig nem tudott kijönni. A nehéz helyzet átvészelése érdekében először érzelmi megküzdési módokhoz folyamodott, és átértékelte a kényszerből kialakult állapotot.

„Akkor ugye hetedik éve voltam kint, és én tulajdonképpen akkor jöttem rá, hogy én hét éve karanténban vagyok. Észre se vettem. [...] Úgyhogy abban az egy hónapban olyan ritmusban szoktam élni, hogy négyszer hagyom el a házat. Hát én hét éve karanténban vagyok. És nekem ez azért nem volt furcsa, abszolút nem.”

Az otthoni feladatok, főként a lakásfenntartással kapcsolatos ügyek intézéséhez segítséget kért Magyarországon élő felnőtt lányától. A transznacionális családi és baráti kapcsolatok fenntartását pedig az osztrák család által biztosított korlátlan internet-hozzáférés segítségével hidalta át.

Az első hullám lecsengése után, 2021 nyarán a hatóságok lazító intézkedéseket vezettek be a magyar nőknek munkát adó célszországokban. Ekkor indult be a stratégiai építkezés, a felkészülés annak érdekében, hogy a cirkuláris migrációra épülő globális idősgondozói hálózat működőképes maradjon az esetleges újabb határlezárások idején is. Rendszerszinten több olyan intézkedés volt tapasztalható, amely kiskaput nyitott a gondozóknak formális és informális szinten egyaránt. Egyrészt tehát lehetővé tették, hogy a megfelelő igazolások (munkavállalást igazoló dokumentum, Covid-gyorsteszt, PCR-teszt, antigén-teszt) felmutatásával a határ átjárható legyen. Továbbá tapasztalhatóvá vált az informális szintjén, hogy a „szükséges” munkaerővel szemben elnézőek voltak a hivatali személyek, ellenőrzések nem voltak, a tesztek ismétlését az előírt sza-

bályozás ellenére nem kellett betartani stb. Közösségi szinten fokozott önszerveződés indult meg, hogy meg tudjanak küzdeni a bizonytalansággal. A közösségi médiában terjedt az információ a rendelkezések változásáról, az éppen aktuális határátlépési szabályokról, az igazolások beszerezhetőségének módjáról és költséghatékonyságáról. Sőt, Ausztriában és Németországban élő magyar ügyvédek önkéntesen vállalták, hogy ingyenes tájékoztatást adnak a szabályozások változásáról, illetve válaszolnak az ezzel kapcsolatos kérdésekre. A munkaadó családok nagymértékben eltekintettek a szabályok betartatásától. Mivel az otthoni gondozás olyan munkaforma, amely nem a formális előírásokra, hanem a személyek közötti bizalomra épül, a fokozott higiénia betartásán kívül nem vártak el semmilyen plusz intézkedést vagy tesztelést a gondozónőktől, inkább örültek annak, hogy továbbra is van, aki mentesíti őket a reprodukciós feladatok alól. A munkavállalók részéről pedig sok ügyeskedés és leleményesség vált szükségessé ahhoz, hogy a cirkuláris migrációt működtethessék: átszervezték a váltások rendjét, együttműködtek más nemzetiségű váltótársakkal, megváltoztatták az utazási szokásaikat (útvonal, eszköz), kapcsolathálót váltottak, új munkaszervezőkkel vették fel a kapcsolatot, célországot váltottak, esetleg átléptek a formális munkavégzés szférájából az informálisba vagy fordítva. Azt láthatjuk tehát, hogy viszonylag rövid idő, gyakorlatilag néhány hónap alatt a külső stresszhatás okozta egyensúlyvesztést az aktorok érdekeltisége és reziliens magatartásra való képessége korrigálta, és a rendszer eróziója nélkül kidolgozták azokat a működésmódokat, melyek lehetővé tették, hogy visszatérjenek a bizonytalanság és kiszámíthatatlanság keretei között is egy új egyensúlyi állapotba.

„Hát szerintem nem csak engem, hanem nagyon sokunkat, főleg akiknek nincs háttere, anyagi háttere, és hónapról hónapra él, hát megviselte idegileg, az biztos. Az biztos. Soha nem tudtuk, hogy a következő héten milyen intézkedéseket hoznak be, ami miatt tényleg esetleg teljesen elveszíti az állását. [...] Úgy értem, hogy most már sokkal könnyebb, hogy már mindenki tudja, hogy hova tart, hogy meddig nyújtózkodhat, hogy mik a lehetőségek, de az intézkedések bevezetésekor tényleg az a bizonytalanság volt, hogy nem tudtuk, hogy mit kell csinálni, hogy hova kell menni, hogyan lehet megoldani, de ez hogy mondjam, most ennek a két évnek már kialakult mindenkinél.” – összegezi a helyzetet Magdi, aki 10 éve jár Burgenlandba az osztrák-magyar határ menti térségből dolgozni.

„Ugyan megtanultam alkalmazkodni ehhez is, de az állandó bizonytalanság, a tervezetlenség érzése, hogy nem tudni mi lesz. Tudok-e találokni a szeretteimmel akkor, amikor akarok vagy ha rám tör a honvágy tudok-e haza utazni biztonsággal, szabályokat betartva. Na ez bizony ráteszi a nyomást az életemre, felborított mindent, pedig a megélhetés, az anyagiak nem romlottak.” – számol be Erzsike, aki ekkor már kilenc éve dolgozott Németországban, három gyereke három különböző országban él, és a transznacionális család kapcsolattartása jelentős logisztikai intézkedéseket igényelt ebben az időszakban.

A koronajárvány második hulláma alatt már a kidolgozott új stratégiák mentén szervezték az idősgondozási munkát és a transznacionális életet az érintettek, és egyre inkább ki tudták szűrni az erőteljes stresszhatás negatív hatásait. Az oltás megjelenése hozott még jelentős változást, mivel ez megosztotta a gondozottak csoportját. Az oltottak lettek a rendszer kedvezményezettjei, az oltatlanok pedig a megtűrték és sérülékenyebbek. Az előbbi csoport helyzete nagyjából normalizálódott, és az alapvető igazolások felmutatását követően a minimálisan előírt korlátozó intézkedések betartása mellett nyugodtan átjárhattak a határon és végezheték munkájukat. Az oltatlanok viszont negatív megkülönböztetésben részesültek, rendszerszinten büntetésekkel igyekeztek korlátozni munkavállalásukat, hétköznapi szinten pedig jobban ki voltak téve annak, hogy gyakran elutasítónak viselkedjenek velük szemben. De mivel nagymértékű a fogadó országok szociális ellátórendszerének a sérülékenysége, érdekükben állt rugalmasságot tanúsítani az oltatlan gondozók irányába is. Az intézményben dolgozók esetében fordult elő leginkább, hogy korlátozták munkavégzésüket, esetleg átszervezték munkarendjüket és a gondozottak körét, de munkájukra a továbbiakban is igényt tartottak. Az otthoni gondozásban dolgozók esetében pedig a kapcsolat fenntartása és a munka folytatása élvezett prioritást.

„Most jelen pillanatban ugye úgy dolgozhatnék, hogy vagy 48 órás PCR teszttel vagy 24 órás sima antigén teszttel, de egyelőre úgy gondolom, hogy ebben a válságos meg össze-vissza helyzetben nem fogják ellenőrizgetni azonnal az ápolókat, mert elvileg ugye én 500 eurós büntetést kapnék, a család pedig 3000 eurókat. Úgyhogy az azért veszélyes, de mivel most enyhítenek meg mindenféle más dolog van, még próbálkozom. Nem szeretném magam beoltatni. A család nem is követeli meg, hogy beoltassam magam, de a 3000 eurós büntetés az azért húzós.” – mondja Magdi, aki az oltatlanul igyekezett átvészelni ezt az időszakot.

Ha beüt a krach a krach-helyzetben

A fentiek során bemutatott esetek azt az illúziót kelthetik, hogy a magyar gondozók nagyrészt úgy rendezték életüket és munkavállalásukat, ahogyan a válsághelyzetben a legjobbnak találták, illetve némi rugalmasság után sikeresen adaptálódtak az új állapotokhoz, és visszarendeződtek a korábbi egyensúlyi helyzetbe. Ez korántsem így történt. A rendszerszintű válságban az egyéni válságok fokozott nehézséget okoztak az egyéneknek. E két sérülékenységi szint összetalálkozása olyan problémákat generált, melyekből különösen nehéz volt kiutat találni. A kiszolgáltatottság mértéke halmozottá vált egyéni szinten.

Ennek bemutatására Mária történetét választottam, aki szimbolikusan jeleníti meg sorstársai problémáit. 1991-ben költözött Erdélyből Magyarországra, mivel Győrben megismerkedett szintén erdélyi származású férjével. Letelepédtek a nyugat-magyarországi városban, három gyermekük született. Mária érettségi után semmilyen végzettséget nem szerzett, a kereskedelemben dolgozott részben legálisan, részben feketemunkásként. Elmúlt már ötvenéves, amikor megszűnt az aktuális munkahelye.

Életkorából és szakképzettségének hiányából adódóan nem sikerült elhelyezkednie Győrben. Mivel a térség ekkor már be volt hálózva a Németországba és Ausztriába munkát közvetítő kapcsolatokkal, neki is ajánlottak egy takarítói tanfolyamot német nyelven. A 2008-as gazdasági világválságban ez jelentette számára a kiutat. Egészséges volt, lelkes és nagyon motivált. Elsajátította a német nyelv alapjait, és hamarosan munkát talált idősgondozóként Németországban. Dolgozott családnál és intézményben, legálisan és illegálisan, Németországban és Ausztriában. Rugalmasan, könnyedén mozgott a gondozói iparág valamennyi szegmensében több országban is. Annyira jól mentek a dolgai, hogy férjének is megjött a kedve ehhez a munkához. Elhatározták, hogy amikor a férje nyugdíjba megy, vagyonukból ingatlant vesznek Németországban, mindketten dolgoznak még néhány évet, integrálódnak a német szociális rendszerbe, és ezzel biztosítják maguk számára a nyugodt és stabil nyugdíjas éveket. Korlátozott tőkájük miatt csak vidéken tudtak ingatlant venni, ráadásul meglehetősen kényelmetlen lakást, ugyanis a háznak a pincéjét és padlástérét kapták meg – egyik szinten a konyha van, a másikon a lakótér. Sőt a győri lakás megőrzése érdekében még valamennyi hitelt is fel kellett venniük. Minderre 2019 decemberében került sor. Nem sok idővel ezután azonban kitört a világválság. Mária férje elhelyezkedett takarítóként, azzal a céllal, hogy elsajátítsa a német nyelvet, ugyanis ígéretet kaptak arra, hogy egy alapszintű nyelvtudás megszerzése után alkalmazni fogják abban az időszakban, ahol felesége dolgozott. Jól indult az áttelepülés, de sajnos hamar beütött a krach. Mária elkapta a covidot, és a súlyos szövödmények tartósan munkaképtelenné tették. Betegsége elején igénybe tudta venni a munkanélküli segélyt. De mivel nem tudott rendesen járni, a többszintes ház lépcsői lehetetlenné tették számára, hogy külföldön maradjon. Haza kellett jönnie, és segítséget kérnie családtagjaitól a gondozásához. Férje kint maradt, mert pénzt kellett keresnie a felvett hitel kifizetéséhez. Távozása miatt Máriának megszakadt a kapcsolata a német szociális intézménnyel, nem tudott együttműködni velük, nem vett részt a felajánlott tanfolyamokon sem, így aztán a segély folyósítását is leállították.

„Még akkor tudtam munkaiüggyel kapcsolatban tartani, és hát egyszer behívtak, akkor viszont már otthon voltam, és nem tudtam. Felhívtam telefonon őket, nem is tudom, hogy zárták le az ügyet, mert nekem két évig járt volna ez a segély. De ha nem tudok egyedül itt tartózkodni, most ezt hiába magyarázom nekik, hogy én egyedül nem tudok itt lenni. Mert két részből áll a lakásunk, egyik fönt van tetőtérben, az második emelet, és van egy a szuterénben.”

Két év után, 2022 nyarán Mária próbált visszalépni az idősgondozásba. De mivel megváltozott a munkaképessége, lehetőségei erőteljesen beszűkültek. Időskorban nem tudja vállalni a terhelést, a sok idő együttműködés, valamint a váltott műszak az ő egészségi állapotával már nem megoldható. A munkaközvetítő cégek inkább a takarítást javasolják neki, ezért magánvállalkozást tervez indítani Szlovákiában a kedvező adófeltételek miatt, és családnál szeretne munkát vállalni otthoni gondozásban. Úgy véli, ez a munkaforma lenne a leginkább kivitelezhető számára, és időnkénti járásproblémáit is át tudná hidalni azzal, ha bicikli helyett az idős kerekesszékre támaszkodva mozogna.

„Sétálni tudok, tehát hogy ez megmaradt, hogy nem tudok annyit menni, mert bizonyos szinten egy... olyan bémulást érzek, olyan béna érzést érzek a lábamban, izmokban, és hát igen, próbálkozok, hogy mindig legyen séta, meg mozgás. És azt mondom, hogy a munkahelyen igen, ott meglesz. Ott meglesz, és ha kivihetem a betegemet ugye, többnyire őket tolni kell ugye tolószékbe, vagy valami segédeszközzel mennek, azzal el tudok én is közlekedni. Így most biciklivel...”

Máriának több hónapos próbálkozás után sem sikerült munkát találnia. Esete erőteljesen rávilágít arra, mennyire sérülékeny egy migráns munkavállaló. A foglalkozásstruktúra alacsony szinten lévő szegmensébe, az idősgondozásba integrálódott külföldi asszonyok számára addig alkalmazható ez a stratégia reziliens problémamegoldásként, amíg az egészségük bírja. Amennyiben fizikai vagy mentális állapotuk meggyengül, magukra maradnak, és kiszolgáltatottságuk láthatóvá válik. Különösképpen azért probléma ez, mert sokan hosszú ideig dolgoztak/dolgoznak feketén vagy a sötét zónában, és szinte valamennyiükre jellemző, hogy töredezett a pályájuk, és több olyan időszak is van benne, amikor nincsenek/nem voltak részesei a társadalombiztosításnak, így lényegesen rövidebb időszakokra jogosultak szociális alapú segítségre és nyugdíjra, mint amennyi ideig valójában dolgoztak.

Összegzés – „Mert vannak kikapuk, vannak elkerülő lehetőségek is.”

Az idősgondozásban foglalkoztatott külföldi nők helyzetének értelmezésében ígéretes perspektívát nyújt a reziliencia-paradigma, hiszen lehetővé teszi azt, hogy plauzibilisen megragadjuk azt a folyamatos változást és válságkezelést, amely erre a szektorra jellemző. A tanulmányban bemutatásra került, hogy az egymást követő egyensúlyvesztések során a sok rugalmasság, leleményesség, alkalmazkodás, egyéni és rendszerszintű manőverezés hogyan tartja fenn azokat a keretfeltételeket, melyek által az idősgondozásba külföldi munkaerő bevonható. Mivel rétegzett (elsődleges és másodlagos) sérülékenységről van szó, ráadásul ezek korrigálása egymás által válik lehetségessé, több szinten is nagy az érdekeltség ennek működtetésében. A külföldi idősgondozási hálózat fenntartása ugyanis egyének (migráns), családok (megbízók) és szociális rendszerek (államszintű érdekeltség) számára is a reziliens problémakezelés részét képezi. A Covid19-világjárvány esete a közelmúltban is láthatóvá tette ennek jelentőségét, hiszen a társadalmi szereplők számtalan *kiskapu* legitim vagy hallgatóságos kidolgozását és fenntartását tették lehetővé a legszigorúbb szabályozások idején is, azért, hogy ne álljon semmi annak útjába, hogy ez a reziliens megoldás elérhető maradjon. A korlátai viszont egyéni szinten megmutatkoznak: a fizikai vagy mentális egészség sérülése fokozottan kiszolgáltatottá teszi az egyént ebben a munkavállalási szektorban. Ez pedig rávilágít egyúttal arra is, hogy a rezilienciát szorgalmazó stratégiák, a rezilienciát kikényszerítő struktúrák egyéni szintre tolnak olyan felelőségeket is, melyekre egyéni szinten nincs megoldás, ahhoz közösségi vagy állami megtartó keretre lenne szükség.

Irodalom

- ADGER, W. Neil
 2000 Social and ecological resilience: are they related? *Progress in human geography*. 2000, 24, 3, 347–364. <https://doi.org/10.1191/030913200701540465>
- ANDALL, Jacqueline
 1997 Catholic and State Constructions of Domestic Workers: The Case of Cape Verdean Women in Rome in the 1970s. In: KOSER, Khalid – LUTZ, Helma (eds.): *The New Migration in Europe. Social Constructions and Social Realities*. 124–142. London, Macmillan Press Ltd.
- ANDERSON, Bridget
 2000 *Doing the Dirty Work? The Global Politics of Domestic Labour*. London–New York, Zed Books.
- BOLLIG, Michael
 2014 Resilience — Analytical Tool, Bridging Concept or Development Goal? Anthropological Perspectives on the Use of a Border Object. *Zeitschrift für Ethnologie*, Bd. 139, H. 2, 253-279.
- BOURBEAU, Philippe
 2013a Resiliencism: premises and promises in securitisation research. *Resilience*, 1, 1, 3–17. <https://doi.org/10.1080/21693293.2013.765738>
 2013b Resilience and International Politics: Premises, Debates. *International Studies Review*, 17, 3, 374-395. <https://doi.org/10.1111/misr.12226>
- CASTLES, Stephen–MILLER, Mark J.
 1993 *The Age of Migration. International Population Movements in the Modern World*. New York, The Guilford Press.
- CHANDLER, David
 2013 Pre-emptive strike. A response to ‘Resisting resilience’. *Radical Philosophy*, 179, May/June, 58–59.
- CHENG, Shu-Ju Ada
 2006 Rethinking the Globalization of Domestic Service: Foreign Domestic Workers, State Control, and the Politics of Identity in Taiwan. In: ZIMMERMAN, Mary K. – LITT, Jacquelyn S. – BOSE, Christine E. (eds.): *Global Dimensions of Gender and Carework*. 128–144. Stanford, Stanford University Press.
- DEGIULI, Francesca
 2010 The Burden of Long-Term Care: How Italian Family Care-Givers Become Employers. *Ageing and Society*. 30, 755–777. <https://doi.org/10.1017/S0144686X10000073>
- EUROPEAN COMMISSION
 2016 ‘Factsheet: Building Resilience: the EU’s Approach’. Brussels: Development and Cooperation Humanitarian Aid and Civil Protection. http://ec.europa.eu/echo/files/aid/countries/factsheets/thematic/resilience_en.pdf
- EVANS, Brad – REID, Julian
 2013 Dangerously exposed: the life and death of the resilient subject. *Resilience*, 1, 2, 83–98. <https://doi.org/10.1080/21693293.2013.770703>

FEJÉRDY Tamás – Z. KARVALICS László

2015 Kis- és közepes városok kulturális reziliencia-súlypontjai. *Replika*, 94, 5, 113–127.

FOLKE, Carl

2006 Resilience: The emergence of a perspective for social–ecological systems analyses. *Global environmental change*, 16, 3, 253–267.
<https://doi.org/10.1016/j.gloenvcha.2006.04.002>

GÁBRIEL Dóra

2022 *A boldogulás útjai. Idősgondozás külföldön, vidéki nők élettörténetében.* Budapest, Balassi Kiadó.

GALLOPIN, Gilberto C.

2006 Linkages between vulnerability, resilience, and adaptive capacity. *Global environmental change*, 16, 3, 293–303.
<https://doi.org/10.1016/j.gloenvcha.2006.02.004>

LAN, Pei-Chia

2006 *Global Cinderellas. Migrant Domestic Workers and Newly Rich Employers in Taiwan.* Durham – London, Duke University Press.

LEVITT, Peggy

2001 *The Transnational Villagers.* Berkeley – Los Angeles – London, University of California Press.

LUTZ, Helma

2002 At Your Service Madam! The Globalization of Domestic Service. *Feminist Review*, 70, 89–104. <https://doi.org/10.1057/palgrave.fr.9400004>

2008 *Migration and Care Work. A European Perspective on a Global Theme.* Frankfurt, J. W. Goethe University.

2011 *The New Maids. Transnational Women and the Care Economy.* London–New York, Zed Books.

HOLLING, Crawford Stanley

1973 Resilience and Stability of Ecological Systems. *Annual Review of Ecology and Systematics*, 4, 1–23.

NEOCLEOUS, Mark

2015 Resisting Resilience: Against the Colonization of Political Imagination. In: *Der Resilienzdiskurs in der Politik und in der Hilfe. 10jähriges Jubiläum der stiftung medico international und Symposium.* 1–7.

PARREÑAS, Rhacel Salazar

2006 Migrant Filipina Domestic Workers and the International Division of Reproductive Labor. In: ZIMMERMAN, Mary K. – LITT, Jacquelyn S. – BOSE, Christine kaE. (eds.): *Global Dimensions of Gender and Carework.* 48–64. Stanford, Stanford University Press.

PHIZACKLEA, Annie

1997 Migration and Globalization: A Feminist Perspective. In: KOSER, Khalid – LUTZ, Helma (eds): *The New Migration in Europe. Social Constructions and Social Realities.* 21–38. London, Macmillan Press Ltd.

- RAAB, Charles – JONES, Richard – SZÉKELY Iván
 2015 Megfigyelés és reziliencia elméletben és gyakorlatban. *Replika*, 94, 5, 63–93.
- OBRIST, Brigit – PFEIFFER, Constanze – HENLEY, Robert
 2010 Multi-layered social resilience: A new approach in mitigation research. *Progress in development studies*. 10, 4, 283–293.
<https://doi.org/10.1177/146499340901000402>
- REPAK, Terry
 1995 Labor Recruitment and the Lure of the Capital. *Journal of Gender and Society*. 6, 393–415.
- SASSEN, Saskia
 1999 *Guests and Aliens*. New York, New Press.
- SCOTT-SMITH, Tom
 2018 Paradoxes of resilience: A review of the World Disasters Report 2016. *Development and Change*, 49, 2. <https://doi.org/10.1111/dech.12384>
- SZÉKELY Iván
 2015 Reziliencia: a rendszerelmélettől a társadalomtudományokig. *Replika*, 94, 5, 7–23.
- TURAI Tünde
 2018 *Hierarchiák fogságában. Kelet- és közép-európai nők a globális idősgondozói ellátórendszerben*. Budapest, Balassi Kiadó – MTA BTK.
- UNGERSON, Clare
 2004 Whose Empowerment and Independence? A Cross-National Perspective on 'Cash for Care' Schemes. *Ageing & Society*, 24, 189–212.
<https://doi.org/10.1017/S0144686X03001508>
- VÁRADI Monika Mária (szerk.)
 2018 *Migráció alulnézetből*. Budapest, MTA KRTK Regionális Kutatások Intézete, Argumentum.
- ZIMMERMAN, Mary K. – LITT, Jacquelyn S. – BOSE, Christine E.
 2006a Globalization and Multiple Crises of Care. In: ZIMMERMAN, Mary K. – LITT, Jacquelyn S. – BOSE, Christine kaE. (eds.): *Global Dimensions of Gender and Carework*. 9–29. Stanford, Stanford University Press.
 2006b Transnational Migration: Influences on Citizenship, Social Control, and Carework. In: ZIMMERMAN, Mary K. – LITT, Jacquelyn S. – BOSE, Christine kaE. (eds.): *Global Dimensions of Gender and Carework*. 103–117. Stanford, Stanford University Press.

RESILIENCE AND VULNERABILITY.
INDIVIDUAL STRATEGIES UNDER THE PRESSURE OF
PERMANENT SOCIAL CHANGES

Resilience, adaptation, survival, endurance, change, transformation, imbalance – responses to crisis situations and social and economic stresses that are increasingly becoming the focus of academic and public interest. Our Carpathian Basin region is constantly exposed to strong external influences, to which the local communities, households, and individuals must respond in order to regain their balance, or to transition to a new, changed mode of functioning. What's more, the last three to four decades have seen an increase in the frequency of stressful events, with exposure to crisis situations becoming almost permanent.

In our Carpathian Basin region, migration has become one of the family and individual responses to economic and social imbalances, and eventually a coping strategy for entire regions. The people living here have undergone a series of major changes for which a broad section of the population has not found an accessible and sustainable solution, either at the national or the sub-regional level. So they were forced to correct the imbalance by working abroad. The convertibility of inequalities and resources between different regions and economic groups creates an opportunity for stabilizing the state of insecurity at home and making it livable.

For the last few years, it has been a common preconception in resilience theories that only entities that are strong are capable of resilience, because only they are able to cope with stressful situations in a flexible and resilient way. But recent research shows that resilience and vulnerability are not mutually exclusive. My study is intended to corroborate this point of resilience theory. My experience of a decade and a half among migrant women confirms that the experience of vulnerability and the skills and knowledge gained from it contribute to increasing resilience, flexibility, adaptability, and learning capacity, and thus practically lay the foundation for resilient behavior and coping.

At the same time, my research topic also provides an opportunity to explore the controversial issue in resilience theories of how responsibility is constituted within the framework of the current economic, political, and socio-political regime, i.e. whether the idea of resilience is related to the shifting of responsibility from the social levels in power to the level of smaller, more vulnerable groups more exposed to imbalances. In examining foreign women integrated into the low-level segment of the occupational structure, elder care, I find that if their physical or mental condition weakens, and they are on their own, their vulnerability increases, and the imbalance resulting from systemic problems can no longer be corrected through individual ingenuity.

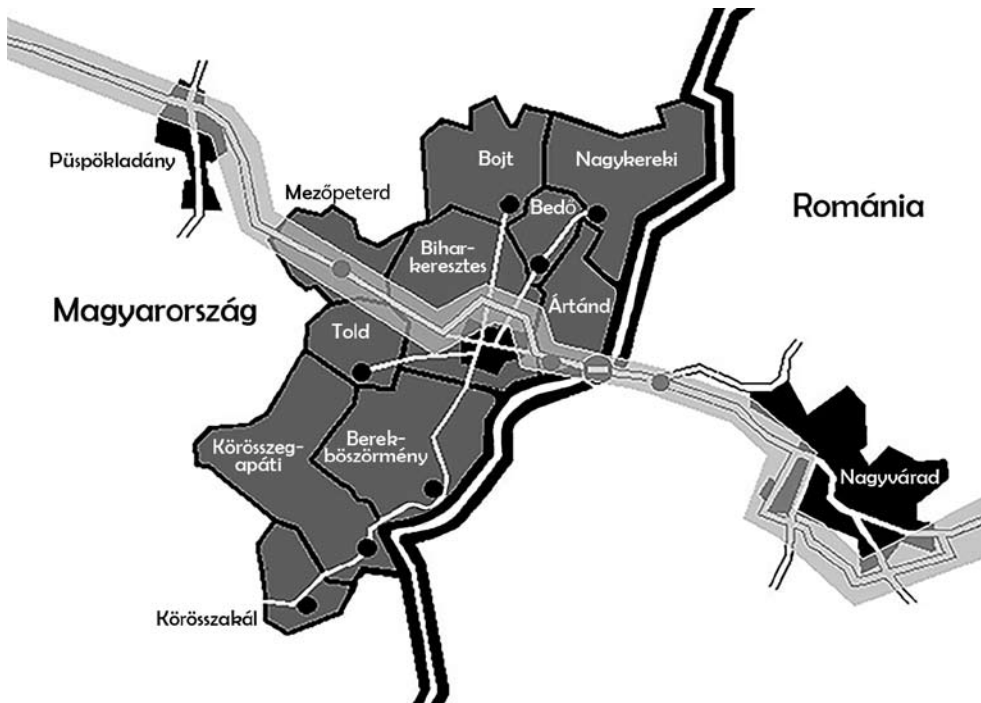
Keywords: women's migration, elder care, vulnerability, resilient crisis management, Covid

HATÁRON ÁTÍVELŐ TÉRSÉGI SZINTŰ TÁRSADALMI REZILIENCIA

A reziliencia fogalma közel ötven éve a természettudományokban jelent meg, ahol a különböző anyagok, organizmusok váratlan környezeti hatásokkal, krízisekkel, helyzetekkel szembeni ellenálló képességére és regenerálódására alkalmazzák a kifejezést. (SZÉKELY, 2015) A reziliencia alapú gondolkodás újfajta megközelítéseket eredményez, ezért az eltelt öt évtizedben számos tudomány beillesztette az értelmezési horizontjába, és a kutatók meglehetősen eltérő problémákra és eltérő módokon alkalmazták. (CHANDLER, 2013) Az ökológiában a sokszerű külső hatásokkal szembeni rugalmas alkalmazkodás képességét és a sérülékenység ellentétét jelenti a reziliencia (HOLLING, 1973). A társadalomkutatásban a reziliencia fogalmát többnyire hosszabb távú folyamatok kapcsán használják, és individuumokra valamint csoportokra is egyaránt alkalmazzák (BONANNO, 2004; WERNER, 1989). A 2008-as gazdasági világválság a gazdasági rendszerek sérülékenységére figyelmeztetett (ANGER, 2000), a rezilienciát ettől kezdve városok és régiók gazdasági válságokkal szembeni ellenálló és megújuló képességének leírására is használják (FEJÉRDY – Z. KARVALICS, 2015; LANG, 2012; SIMMIE, 2014; TÓTH, 2012 – idézi PIRISI, 2019). Minden diszciplínának megvannak a saját prioritásai, elméletei, módszertana és terminológiái, így a megszülető publikációk többnyire nem mutatnak túl a reziliencia értelmezésének saját kontextusán. Miközben egyre több területen használják, a fogalom tartalma eltávolodott az eredeti jelentésétől, számos párhuzamos értelmezés és ebből következőleg fogalmi bizonytalanság jellemzi. Mára sokféle reziliencia fogalom van használatban, ezért óhatatlanul szükségessé vált, hogy az egyes szerzők a saját reziliencia-definícióikat konceptualizálják, és így a meghatározások száma folyamatosan és egyre átláthatatlanabban növekszik. A különböző reziliencia fogalmak közös jellemzője, hogy leggyakrabban olyan behatást, változást jelölnek, amelyet az érintett entitás képes kiheverni, önmagát regenerálni, esetleg a változást saját hasznára fordítani (SZÉKELY, 2015, 10.) A többféle olvasat eredményeképpen számos tipizálás, valamint kettes, hármas felosztások láttak napvilágot. Itt most csak Martin – Sunley szerzőpáros Crafford Stanley Hollingtól eredeztethető típusalkotását hozom példának, amely megmutatja azt a három formát, amelyet talán a leggyakrabban tekint a szakirodalom rezilienciának:

- egy rendszer stabil állapotba való visszatérésének képességét („visszapattanását”) jelenti.
- egy rendszer állapotváltozás nélkül „elnyeli” a megváltozására irányuló külső hatásokat.
- egy rendszer a külső körülményekhez változás révén adaptálódik. (MARTIN – SUNLEY, 2015)

Egy adott entitásra nézve a reziliencia hatását többnyire pozitív tartalmúnak tekinti számos kutató. Székely Iván 2015-os tanulmányában ezzel szemben arra figyelmeztet, hogy a reziliencia akár egyének és közösségek kárára is lehet. Leginkább a kritikai megközelítések hívják fel a figyelmet arra, hogy a fennálló helyzet megőrzése vagy visszaállítása konzervatív konstrukció, és így a reziliencia fogalmával voltaképpen a neoliberais politikai ideológiája konstruálódik újra, szalonképesebb formában (SWANSTROM, 2008; STRANGE, 1996; MACKINNON – DERICKSON, 2012). Az állami szerepvállalásból kihátráló neoliberális állam a közösségek rezilienciáját igyekszik kihasználni úgy, hogy a társadalmi kirekesztés különböző formáit egyéni problémának, a megküzdőképesség hiányának igyekszik beállítani (JOSEPH, 2015; PATAKFALVI-CZIRJÁK – PAPP Z. – NEUMANN, 2018). A reziliencia akkor kerül szóba, ha a hatalom gyakorlói át akarják háritani a felelőséget a társadalom tagjaira. Például ha a központi szervek nem tudják ellátni feladataikat, vagy ha legitimálni akarnak valamilyen illegitim beavatkozást a közösségek életébe (NEOCLEOUST, 2013). A társadalomtudományi alkalmazás kapcsán azonban felmerül a kérdés, hogy kapcsolódhat-e a reziliencia fogalmához értékítélet? Neil W. Adger (ADGER, 2000) szerint a reziliencia nem normatív, hanem elemzésre használt fogalom. Mint jelenség pedig alapvetően és eredendően értéksemleges, a külső szemlélő perspektívája és érdekei határozzák meg a pozitív vagy negatív megítélését.

1. ábra Ártándi határátkelőhelyhez kapcsolódó forgalmi folyosó által érintett települések.

Forrás: a szerző saját szerkesztése

A fogalmi meghatározást nehezíti, hogy a reziliencia meglehetősen összetett jelenség, mérésére vonatkozóan nincs tudományos konszenzus. A reziliencia kutatások operacionalizálására kvalitatív vizsgálatok kínálóznak eredményesebbnek. A társadalmi reziliencia vizsgálatára, a döntően kvalitatív módszertannal rendelkező esettanulmány mint módszer látszik különösen alkalmasnak (LENDVAY, 2016).

Írásomban először áttekintem a térségi szintű társadalmi reziliencia fogalmának társadalomtudományi alkalmazását övező dilemmákat, aztán az ártándi határátkelőhöz kapcsolódó forgalmi folyosó mentén¹ található – 2008 óta vizsgált kutatási területem – térségi folyamatokon keresztül tekintem át a határon átívelő térségi szintű társadalmi reziliencia néhány jellemzőjét. (1. ábra)

1. A térségi szintű társadalmi reziliencia kérdéskörei

Ha a társadalmi rezilienciát térségi szinten igyekszünk értelmezni, az elsők között felmerülő kérdés, hogy társadalmi vagy földrajzi értelemben érdemes-e a térségi rezilienciáról beszélnünk, azaz a térségi pozíció, vagy a helyi társadalom működése a meghatározó? Az is kérdés, hogy egy térség életében hogyan válasszuk ki azt az időintervallumot, amely vizsgálatunk tárgyát képezi. Szinte bizonyos, hogy a vizsgálódó kutató nem indulhat ki a jelen társadalmi folyamataiból, hanem történelmi léptékű, holisztikus képet kell feltárnia a térségi szintű változások megértéséhez. Egyáltalán nem mindegy, hogy egy reziliens folyamatot mikor tekintünk befejezettnek, és ha későbbi időpontot veszünk alapul, lehetséges, hogy teljesen más következtetésre jutunk. Mára a rezilienciára a komplex (térbeli) rendszerek egyik sajátosságaként is tekinthetünk – de vajon meddig szélesíthető a vizsgálat köre? Valóban beszélhetünk-e több települést általánosan érintő társadalmi rezilienciáról, miközben az alkalmazkodás sohasem egy egész térség átfogó sajátossága? Beszélhetünk-e egyáltalán általánosságban egy térség társadalmi rezilienciájáról, amikor jól láthatóan térben és időben hullámzó az alkalmazkodás hatékonysága és a működőképesség paraméterei, valamint a településenként különböző társadalmi, gazdasági, politikai viszonyok eltérő alkalmazkodási stratégiákat hívhatnak életre. Kérdés lehet az is, hogy egy település vagy térség sikerei, kudarcai mögött valóban valamiféle közösségi magatartás, vagy inkább egyéni szintű alkalmazkodás speciális formái vannak? Ha elfogadjuk azt, hogy egy lokális társadalom nem tud egységesen fellépni érdekei képviselőjében, akkor vizsgálat tárgyát képezheti, mely csoportokra jellemző a reziliens cselekvés? Az is megfontolandó, hogy települési szinteken a döntéshozatali pozícióban lévő politikai-társadalmi elit alkalmazkodási stratégiái hogyan hatnak az ott élők mindennapjaira?

A reziliens folyamat kiindulópontja az egyensúlyból való kibillenés, de ahhoz, hogy tudjuk, mikor volt egyensúlyban egy adott struktúra, meg kellene határoznunk, hogy mit értünk egyensúly alatt, és tudnunk kellene hogyan, milyen formában billent fel

¹ Ártándi határátkelőhelyéhez kapcsolódó forgalmi folyosó által érintett települések a következők: Ártánd, Bedő, Nagykereki, Bojt, Mezőpeterd, Biharkeresztes, Told, Berekböszörmény, Körösszegapáti, Körösszakál. A tanulmány jellegéből adódóan egyes települések vonatkozó viszonyait nem részletezem, csak Biharkeresztesre, a térség egyetlen városára térek ki bővebben.

az egyensúlyi állapot? Ha csak a 20–21. század magyarországi viszonyait szemléljük, akkor is többféle alternatív ciklust vehetünk alapul, attól függően, hogy társadalmi, gazdasági vagy politikai vonatkozásokra fókuszálunk. Nézzünk néhány példát:

- Ha a két világháború közötti, a feudális viszonyokat konzerváló struktúrát tekintenénk valamiféle idilli alapállapotnak, akkor gondolhatjuk úgy, hogy napjainkban a lokális hierarchia újraalakulásával lépések történnek a korábbi „rend” helyreállítására.
- Ha abból indulunk ki, hogy a szocialista mezőgazdasági nagyüzemek árnyékában a háztájizás jelentett létbiztonságot, akkor tekinthetjük a 1970–1980-as éveket egyfajta egyensúlyi állapotnak, amelyet az 1989-es rendszerváltás és az azt követő újraelosztás – valamint a kapitalizálódás –zökkentett ki.
- Ha az 1989-es rendszerváltozás után demokratizálódó, önállósodó vidéki településekre úgy tekintünk, mint egyensúlyi állapotra törekvő szerveződésekre, az utóbbi évtizedben lezajló változások a demokratikus viszonyok látens felszámolódását mutatják, amely lassan vezet el az egyensúly felborulásához.

Ezek a példák talán rávilágítanak az egyensúly kérdésének szubjektív voltára. Ahány szerző, annyiféleképpen interpretálhatja az egyensúly fogalmát és annak elvesztését. Magyarországon a 20. század folyamán a történelmi-társadalmi folyamatok révén számos térség és település kényszerült az új helyzetekhez való idomulásra. A trianoni határmegvonást követően a határ mindkét oldalán végbementek az alkalmazkodás különböző formái. A második világháború után pedig a gazdaság szocialista átszervezése és az iparosítás során emelkedett fel, vagy szorult háttérbe több magyarországi település és régió. Talán a rendszerváltást követő demokratizálódás teremtett egy időre szabadabb és nyitottabb, de nem feltétlenül kedvezőbb lehetőségeket, ami a központi szabályozás visszaszorulásával települési szinteken is kirajzolta, hogy hol vannak az egyes térségekben a piacgazdasághoz jobban alkalmazkodó formációk.

Szintén fontos kérdés, hogy a települési szintű reziliencia kapcsán beszélhetünk-e ösztársadalmi értelemben egyensúlyi állapotról? Voltaképpen nem tudunk olyan történelmi korszakot találni, amely minden lokális társadalmi csoport számára kedvező lett volna. Persze az egyensúlyi állapot társadalmi értelemben nem jelenti feltétlenül az adott társadalom minden tagjának jólétét vagy kedvező pozícióját. Sokkal inkább arról beszélhetünk, hogy az adott társadalom tagjai elfogadják a helyzetüket és a saját eszközeikkel alkalmazkodnak hozzá. Ha a 20. századi magyar falusi lokális társadalmakat nézzük (és a későbbi elemzés szempontjából elegendő ekkora időintervallumot alapul vennünk), nem találunk ösztársadalmi értelemben vett egyensúlyi állapotot. Már legalább egy évszázada megkezdődött a lokális közösségek felszámolódása, amikor az ipari termelés elkezdte elszívni a falusi lakosságot a kistelepülésekről, és a szocializmusban alkalmazott agrárrellő csak tovább fokozta a leépülést. Ma sem beszélhetünk egyensúlyról a vidéki települések jelentős részében, és ez megmutatkozik napjainkig az elvándorlásban az előregedésben, vagy a munkalehetőségek hiányában.

Az sem hagyható figyelmen kívül, hogy vannak olyan alapvető reziliencia meghatározások, amelyek használhatatlanok a társadalmi folyamatok vizsgálata során.

A reziliencia fogalmának lokális szintű bevezetésével úgy értelmezhetjük a lokális közösségek széthullását, a falvak elöregedését, illetve a települések belső társadalmi kohéziójának felbomlását, mint a reziliencia hiányát. Ennek kapcsán felmerül a kérdés, hogy egy rendszer, amely különböző okok miatt kizökken – az előbbieken már megkérdőjelezett – egyensúlyi állapotából, vissza tud-e térni oda? A reziliencia egyik, – talán a legismertebb – meghatározása szerint egy rendszer kimozdítva az egyensúlyi állapotából, képes visszatérni a zavaró behatás elmúltával a stabil egyensúlyi állapotába („visszapattanás képessége”). Csakhogy a zavaró hatás gyakran olyan történelmi hatás, amely után nem lehet a korábbi helyzetbe visszatérni. A jelenségeket vizsgálva mondható, hogy egyetlen dolog állandó: a változás. Ugyanakkor kérdésként merülhet fel, hogy a reziliencia fogalmát alkalmazva hogyan érvényesül a folyamatos változás? Szemléltetésül: az 1989-es rendszerváltozás hiába deklarálta a vagyoni helyzet visszarendezését, voltaképpen nem tette lehetővé a reprivatizációt, csupán valamiféle kárpótlást. Látható volt, hogy akik onnan akarták folytatni – például a gazdálkodást kisüzemi szinten –, ahol a negyvenes évek végén abba kellett hagyniuk, nagyon gyorsan tönkrementek, és sokaknak nem csak az idő koruk szabott gátat a tevékenységük sikerének, hanem a megváltozott gazdasági körülmények is. Természetesen ezeknek a jelenségeknek a leírására szóba jöhet más reziliencia fogalom is, amely abból indul ki, hogy egy rendszer a külső körülményekhez változás révén adaptálódik. Ilyen tekintetben vajon reziliens folyamatnak tekinthető-e, hogy Magyarország 20. század eleji aránytalan birtokstruktúrája, ahol kevesek kezében összpontosult a földvagyon jelentős része, földosztások, kollektivizálások és privatizációk után – bár eltérő gépesítettségi szinten és más birtokosi körrel – a 21. század elején visszarendeződni látszik?

Végezetül lehet-e szó egyáltalán település, vagy térség szintű rezilienciáról, vagy inkább egyéni szintekről induló, de települési-térségi hatással bíró folyamat lenne a lokális társadalmi reziliencia lényege? Az egyes egyének vagy lokális csoportok társadalmi rezilienciája jelentheti-e egy egész település sikeres alkalmazkodását is egyben? Például a döntéshozatali pozícióban lévő lokális politikai, társadalmi, vagy gazdasági elit alkalmazkodási stratégiáit kivethetjük-e az egész lokális társadalomra? Amikor a megfelelő ideológiai kapcsolatrendszer és a központi hatalom elvárásainak szolgalelkű betartása, illetve betartatása lesz a boldogulás eszköze, valamint az európai uniós források ügyeskedő megcsapolása válik az alapvető érdemmé egyes politikai körökben, tekinthetjük-e ezt társadalmi szintű sikeres alkalmazkodási képességnek? Az elmúlt évtizedben a hatalmon lévő politikai kurzus elvárásai iránt lojális településvezetésnek köszönhetően megszerzett helyi előnyök vagy legalább a térségi hátrányok enyhítésére kapott támogatások jelentenek-e társadalmi rezilienciát, vagy csupán néhány nyereszkeskedő helyi vagy térségi szintű vezető gazdagodásának eszközei? Vagy éppen ellenkezőleg: lehet, hogy nincs értelme azt keresnünk, hogy mit tehetnek a közösségek vagy egyének olyan problémák megoldásáért, amelyek kialakulásáért nem felelősek, mert a lokális társadalmak életvilágát alapvetően makroszintű politikai, társadalmi, gazdasági folyamatok befolyásolják, és ezeket a hatásokat nem lehet érdemben mikro- vagy mezo-szinteken helyben kezelni (PRISI, 2019).

2. Reziliens folyamatok az ártándi határátkelőhöz kapcsolódó forgalmi folyosó mentén

Az alábbiakban a korábban felvetett kérdéseim egy részét igyekszem konkrét térségi és történelmi kontextusba helyezve, az ártándi határátkelőhöz kapcsolódó forgalmi folyosó térségéből származó néhány makro- és mikroszintű jelenség felvázolásával bemutatni és értelmezni.

1. kép Az ártándi határátkelőhöz vezető 47-es út részlete. Fénykép: Lovas Kiss Antal

2.1. Makroszintű folyamatok

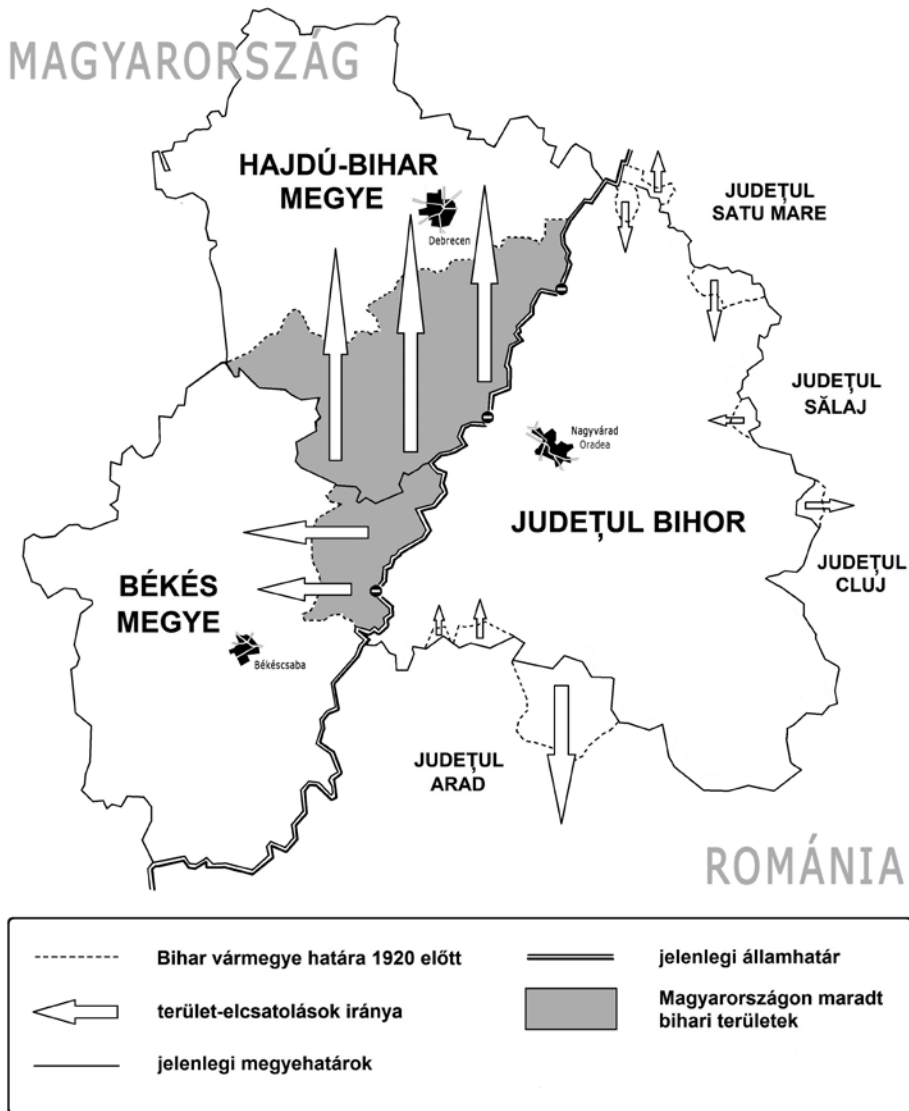
Ha az ökológiai megközelítések nyomán olyan sokkhelyzetet keresünk a bihari térségben, amely kiváltója lehet a reziliens reakciónak, erre talán a legalkalmasabbnak az 1920-as trianoni határmegvonás következtében kialakult helyzet kínálkozik, amely jelentősen megváltoztatta Magyarország térszerkezeti viszonyait, így többek között Bihar vármegyét is kettévágta az új országhatár. A két megyecsonk a 20. század folyamán különböző fejlődési pályát járt be. A romániai Bihar megye életképes közigazgatási egység maradt, megőrizve Nagyváradot, a térség szervezőközpontját, ezzel szemben Bihar magyarországi területén egyetlen város sem létezett. Érdemes tehát áttekinteni a két eltérő pozíciójú megyecsonk térségi helyzetének alakulását a határ két oldalán.

Amikor Nagyvárad Romániához került, megtorpant az az 1890-es évek óta tartó fejlődési folyamat, amely révén Magyarország negyedik legfejlettebb városává vált. Képülőben lévő regionálisközpont-jellege a trianoni határmegvonás után megyeszékhelyi szintűvé esett vissza. Nagyvárad térségi és településszerkezeti hátrányai 1945 és 1989 között a román kommunista közigazgatás alatt tovább fokozódtak, amikor a másodrangú városok közé sorolták. Az 1990-es években a romániai rendszerváltozás után, a posztiszocialista időszakban Nagyváradon megváltozott gazdasági, társadalmi viszonyok miatt visszaesett a foglalkoztatás (SZŰCS, 2003). Románia Európai Unióhoz történő csatlakozása állította meg a város gazdasági leépülését. A betelepülő működő tőke és a beruházó nemzetközi nagyvállalatok megjelenésének következtében az ezredforduló után folyamatosan élénkült a város gazdasági élete. Ha reziliens folyamatként értékeljük, akkor nem visszarendeződésként, hanem az új helyzethez történő alkalmazkodásként tekinthetjük ezt a formát.

Bihar vármegye 1920 után Magyarországon maradt része térségi, gazdasági és társadalmi perifériára került, szervezőközpontok hiányában a magyarországi csonka Bihar vármegye belső kohéziója csökkent. Nem számított önálló közigazgatási egységnek, mert a területi revízióban bízó korabeli kormányzat a megyecsonk életben tartása mellett döntött. Csak a második világháború után került sor Nagyvárad – mint térszervező központ – szerepének pótlására. A megmaradt bihari területet Hajdú és Békés megye között osztották fel, de mindkét megyében a megyeszékhelytől távoli periférikus helyzetet töltötték be a megyecsonkok. (2. ábra)

Mindez tovább rontotta a trianoni határmegvonással kialakult periférikus helyzetüket, hiszen nemcsak az ország, hanem a befogadó megyék esetében is a peremre kerültek. A magyarországi Bihar a periféria perifériájává vált (BARANYI, 1999). A posztiszocialista időszakban megváltozott gazdasági-társadalmi viszonyok miatt nemcsak Nagyváradon volt gazdasági visszaesés, hanem a határ magyar oldalán fekvő települések is megsínylették a változásokat. Magyarország határ menti periférikus helyzetű településeinek az egyébként is tökeszegény és labilis gazdasági viszonyok között fokozott leépülés volt tapasztalható (LOVAS KISS, 2018).

Az 1920-as szétválasztás sokkja után Bihar vármegye csonkjai hasonló, de mégis különböző utat jártak be. Attól függően, hogy milyen idődimenziót és a reziliencia melyik definícióját vesszük alapul, többféle értelmezés kínálkozik. Ha az eredeti állapot visz-

2. ábra A bihari megyecsonk szétosztása Hajdú és Békés megye között.

Forrás: a szerző saját szerkesztése

szállításán az országhatár nélküliséget értjük, akkor nem beszélhetünk rezilienciáról. De ha beérjük a határ jelentőségének változásával, akkor rezilienciaként tekinthetünk a változási folyamatra. Magyarország 2004-es Európai Unió csatlakozását követően, amikor 2007-ben Románia is belépett az unióba új államközi viszonyrendszer jött létre a két ország között, amelynek egyik leglátványosabb eleme az államhatárok szerepének átértékelődése volt. A Romániát és Magyarországot csaknem egy évszázadig

elválasztó országhatár, mint fennálló geopolitikai térelem, újradefiniálódott. A földrajzi teret addig szigorú határőrizettel, az átjárás szabályozásával elkülönítő forma lényegesen szabadabbá lett. Mivel Románia csatlakozásakor még nem vált a schengeni övezet részévé, a határ nem szűnt meg, csupán egymegállásos határforgalom-ellenőrzési rendszerre egyszerűsödött. Ezt a folyamatot akkor tekinthetjük reziliensnek, ha a trianoni határmegvonástól a két ország Európai Unió csatlakozásáig tartó periódust értékeljük. Az 1920-as államhatárok eltűnéséről ugyan nem beszélhetünk, de a határ átjárhatóságának változása (mint azt a továbbiakban látni fogjuk) jelentős térségi változásokat indított el. Ugyanakkor, figyelembe kell vennünk, hogy az európai uniós tagállamok közötti szabad átjárás még nem valósult meg az ártándi határátkelőnél, ezért még nem tekinthetjük végbement reziliens folyamatnak az átalakulást, és ebben az értelemben a határmegvonással kezdődött reziliens periódusnak még nem vagyunk a végén.

Románia uniós csatlakozása után bevezetett egymegállásos határforgalom-ellenőrzési rendszer megkönnyítette a határátkelést, és ez jelentősen átalakítja a térség belső struktúráját a térségi kapcsolatokat és viszonyrendszereket. A trianoni határmegvonás előtt Nagyvárad a térség központja volt, és a korlátozó határ enyhülése lehetővé tette, hogy a vonzáskörzetéből kikerült magyarországi területekkel újra kapcsolatok épüljenek ki. Hangsúlyozottan ez az irány csak a térség korábbi egységét alapul véve a korlátozó határ kapcsán tekinthető visszarendeződésnek, mert valójában egy új forma kialakulásának lehetünk tanúi, ahol a térségi központ egy másik országból gyakorol hatást.

Ha a külső körülményekhez a változás révén történő adaptálódást tekintjük reziliens magatartásnak, akkor ez az állapot a határ mindkét oldalán kialakított határőrizeti térségek létrejöttében is megnyilvánulhat. A trianoni határmegvonással létrejött határok új szerepkörrel ruházták fel az addig Magyarország belső területének számító térséget. A határ mindkét oldalán meghatározó szerepűvé vált a határőrizet, és ez jelentős hatást gyakorolt a térség településeire, különösen az ártándi határátkelő magyar oldalán legközelebb fekvő városra, Biharkeresztesre. Miközben az itt élők mozgásteret keleti irányban korlátozottá vált, a megváltozott viszonyok új lehetőségeket is teremtettek. A határőrizet a Biharkeresztesre telepített határőrök ideiglenes vagy végleges odaköltöztetésével járt együtt, megváltoztatva ezzel Biharkeresztes és Ártánd lakossági összetételét és új munkalehetőségeket teremtve az itt élőknek. Trianon után a határőrizet ismét egy új, az egész 20. századra kiterjedő stabil és tartós térségi pozíciót eredményezett mindkét oldalon.

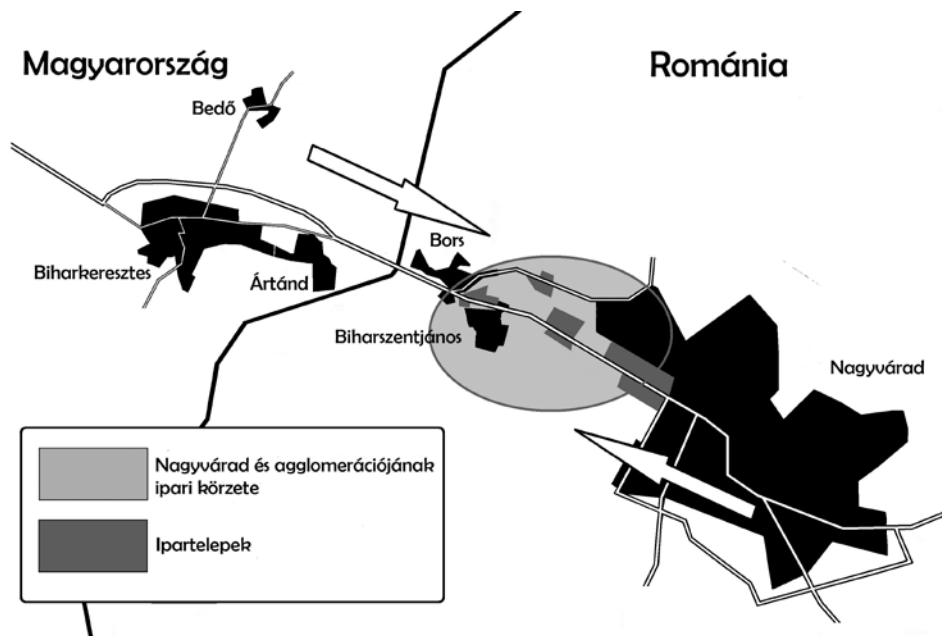
Az eddig felvázolt folyamatok, a trianoni határmegvonástól a rendszerváltozásig és az Európai Unióhoz történt csatlakozásig makroszintű folyamatok következtében létrejött változások, nemzetek közötti egyezmények és országos szintű szabályozások eredményei, amelyek bekövetkeztébe a helyiek sem egyéni, sem lokális közösségi szinteken érdemben nem tudtak beleszólni, ezért önmagukban nem tekinthetők térségi szintű reziliens folyamatoknak. Ugyanakkor a makroszintű folyamatokra mikro szinteken egyéni vagy csoportos válaszok születtek, amelyek szintén jelentősen befolyásolták a térségi folyamatokat. Tehát a lokális térségi, társadalmi változások voltaképpen a nemzetközi vagy országos döntések következményei, viszont az alkalmazkodás helyi szinteken, egyéni kiútkeresések és megoldási stratégiák mentén valósul meg.

2.2. A mikroszintű vagy egyéni reziliencia hatásai

Pirisi Gábor a rezilienciát társadalmi konstrukcióként határozza meg, amelyet szerinte térbeli alapon összekapcsolt közösségek hoznak létre (PIRISI, 2019). E kapcsolatok által hordozott készségek és tudás teszi lehetővé a folyton változó külső feltételrendszerhez való alkalmazkodást, valamint így őrizhető meg a közösség működőképessége és így csökkenthető a kiszolgáltatottság. Egy térség megújuló képességét egyaránt segíthetik vagy gátolhatják az egyéni reziliens törekvések.

Az 1989-es rendszerváltozás – előnyei mellett – a magyarországi Biharban is sokak számára hátrányokkal járt, mert a megváltozott politikai alakulat a helyi működő ipari és mezőgazdasági cégek felszámolását idézte elő, és ez rontotta a térségben élők lehetőségeit, csökkentette a megélhetési esélyeiket, növelte a bizonytalanságot. A felborult egyensúlyi állapot orvoslására sokféle alternatíva mentén kerestek egyéni utakat a helybeliek. Az ártándi határátkelőhöz kapcsolódó forgalmi folyosó magyar oldalán a munkalehetőségek beszűkülését kivédő egyéni reziliens megoldások sorában előkelő helyet foglalt el az ország más, munkalehetőségeket biztosító pontjára történő elköltözés. Ez az egyéni védekezési stratégia önmagában nem változtatta meg a bihari terület gazdasági és társadalmi hanyatlását, de mivel az ott élők közül az agilisabb, megoldási lehetőségeket keresők igyekezett elköltözni mégiscsak rontotta a térség kilátásait. Ha a nehéz helyzetekben születő egyéni megoldások beválnak, akkor sokan csatlakoznak, és ez már nagyobb méretekben akár térségi szinten is befolyásolhatja a folyamatokat. A belső migrációnak leginkább az szabott gátat, hogy az elköltözni vágyók fizetőképes kereslet hiányában nem tudták értékesíteni az ingatlanjaikat, vagy csak nagyon alacsony áron találtak volna rájuk vevőt, ami már nem tette lehetővé az ország más fejlettebb pontján a lakásvásárlást. Ugyanakkor egy másik költözéssel járó egyéni reziliens törekvés is kialakult a határ túloldalán. 2007-ben Románia Európai Unió csatlakozásával új államközi viszonyrendszer jött létre Magyarország és Románia között. A két országot csaknem egy évszázadig elválasztó országhatár mint fennálló geopolitikai térelem új jelentést kapott. A földrajzi teret addig szigorú határőrizettel, az átjárás szabályozásával elkülönítő forma lényegesen szabadabbá vált. Mint ahogy arról már korábban szó volt, Románia az uniós csatlakozáskor még nem vált a schengeni övezet részévé, a határ nem szűnt meg, csupán egymegállásos határforgalom-ellenőrzési rendszerre egyszerűsödött, de az uniós országok közötti viszony hosszú távon a határátkelés kontrollálásának teljes megszűnése irányába mutatott, és ez pozitívan befolyásolta a határon átnyúló kapcsolatok jellegét. A romániai oldalon több magánszemély gyorsan reagált a megváltozó helyzetben rejlő gazdasági előnyökre, és már a határ átjárhatóbbá válásának hírére lépéseket tett a magyarországi hátrányos helyzetű határmenti térségben, de nagyon jó infrastrukturális környezetben álló, olcsó ingatlanok megszerzésére, kikerülve ezzel a nagyvárad agglomeráció alacsony színvonalát és a magas lakásárakat. Az első vásárlók különösen jól jártak, mert nagyon olcsón jutottak ingatlanhoz, de a piac gyorsan alkalmazkodott a kereslethez és emelkedtek a házárak. Ez a folyamat, kiszabadította az elköltözni vágyókat a térségből, és valamelyest megoldást hozott a nagyvárad lakásínségre is. Biharkeresztes és a többi, az ártándi határátkelőhöz kapcsolódó forgalmi folyosó men-

tén fekvő település rendszerváltozás után elköltöző lakosainak helyére ismét innovatív és alkalmazkodóképes családok (vagy inkább személyek a családjukkal) települtek be Romániából, és ez javította a térség lakosságának reziliens aktivitását (bővebben LOVAS KISS, 2018). A beköltözők továbbra is a romániai munkahelyeiken dolgoztak, így számukra nem jelentett problémát a magyar térségben tapasztalható munkanélküliség. A Magyarországra költözők közül többen az országhatár és Nagyvárad között elterülő ipari övezetben dolgoznak. Számukra azért kedvezőbb a magyar oldalon lakni, mert ha a határon nincs valami okból fennakadás, könnyebben és gyorsabban eléri munkahelyüket, mintha Nagyváradon lagnának. (3. ábra)

3. ábra Nagyvárad ipari gyűrűjének elérhetősége a magyar oldalról.

Forrás: a szerző saját szerkesztése

Önmagában az áttelepülésük is tekinthető rezilienciának, hiszen a makro-folyamatokra azonnal reagálva jelképesen és fizikálisan is átlépték az őket korábban korlátozó határokat.

A két ország uniós csatlakozását követő lakosságmozgások eltértek a korábbi migrációs folyamatoktól, mert az átköltözők jelentős része nem egyszerűen lakóhelyet váltott, hanem folyamatos és intenzív mozgásban van azóta is a határ két oldala között. Ezzel egy új, rugalmas életforma alakult ki, amely nem annyira az adott egyén kulturális háttérétől vagy társadalmi identitásától függ, hanem inkább attól a módtól, ahogyan az életét irányítja. Így a határ átjárhatóságával létrejött egy olyan határátlépő magatartásmodell, amelynek fontos jellemzője az egyének szintjén szerveződő, államhatáron átívelő integráció. A két országot összekötő társadalmi hálózatokat azok a „transzmigránsok” mű-

ködtetik, akik megőrzik társadalmi, gazdasági és kulturális kapcsolataikat a származási országgal, miközben új kapcsolatrendszereket alakítanak ki a tartózkodási helyükön, így határon átívelő társadalmi hálózatokat építenek (SCHILLER, 1992).

A transzmigránsok a befogadó országban laknak, szomszédsági szinten kontaktust teremtenek a helyiekkel, esetleg lokális civil szerveződésekben vesznek részt, de a kibocsátó országban dolgoznak, iskoláztatják gyermekeiket és ápolják rokoni, baráti kapcsolataikat (GIELIS, 2009; STRÜVER, 2005). Az így kialakuló „transznacionális tér” elviekben egyenlő esélyt biztosít a különböző népcsoportok, kultúrák és életformák találkozásának, és így valamiféle „transznacionális életforma” létrejöttét segíti (JAGODIČ, 2010, 34–35.; NIEDERMÜLLER, 2005). A két ország között napi rendszerességgel ingázók plurilokális kapcsolatait mindkét oldalon egyidejű és tartós, ám eltérő intenzitású kötődések és kontaktusok jellemzik. Azonban esetünkben a magyar–román határ ártándi térségében nem beszélhetünk egyenlő esélyekről, sőt, az elmúlt évtizedben éppen az rajzolódott ki, hogy egy csoport több területen is előnyösebb helyzetben van, és az elsőbbségét az elmúlt néhány évben még fokozni is tudta. A kínálkozó új lehetőségeket leginkább a romániai magyar kisebbség két ország között ingázó tagjai tudták kihasználni, mert nyitottak voltak az új lehetőségekre, a határ mindkét oldalán használható nyelvtudással rendelkeztek, és mindkét oldalon lévő kultúrába volt betekintésük. Mikroszintű egyéni rezilienciájukat makroszintű folyamatok is segítették, amikor 2011-től az egyszerűsített honosítás révén magyar állampolgárságot szerezhettek, így mindkét ország teljes jogú polgárai lettek.

Az első határozott lépést a nagyváradi lakosság tette meg, a határ magyar oldalán sokáig nem volt jele az európai integráció teremtette új helyzet kihasználásának, mintha a magyarországi lakosság mentális térképén vak folt lett volna a keleti irány. Biharkeresztesen a 2010-es években még érzékelhető volt, hogy nem találták a megoldást a helyi döntéshozók, az üres ipari park feltöltésére például nem a szomszédos Romániában kerestek megoldást, hanem az ország belsejéből igyekeztek cégeket bevonítani. A határ átjárhatóságában sem láttak Biharkeresztesen lehetőséget, a rendszeres határközi tömegközlekedést sem a magyarországi, hanem a romániai oldalról szervezték meg. De voltak kivételek is, a határ mellett fekvő Bedőn termelt zöldséget néhányan a nagyváradi piacon igyekeztek értékesíteni. A magánemberek szintjén, a Romániába történő átköltözés, vagy munkamigráció az általam vizsgált ártándi határátkelőhöz kapcsolódó forgalmi folyosó mentén a 2000-es évek első két évtizedében nem volt jellemző, annak ellenére sem, hogy a határ román oldalán letelepült nyugati cégek szakmunkások iránti kereslete jelentős volt. Egy 2008-ban végzett kutatásom alkalmával a megkérdezett interjúalanyaim közül többen a magyar munkavállalók visszafogottságát az alacsonyabb romániai bérekkel és a hiányzó nyelvismerettel magyarázták. Szerintük sokszor nem a román, hanem a nemzetközi nyelvek, leginkább az angol ismeretének hiánya zárta ki a magyar munkavállalókat a román oldalon felkínált munkalehetőségekből (LOVAS KISS, 2011). Azonban az utóbbi években változni látszik a helyzet.² 2010–2020 között

² A munkaerő áramlását a 2010-es évekig a Romániából Magyarországra irányuló munkavállalás jellemezte. Valójában Romániából sokkal többen mentek az Európai Unióba vagy Kanadába dolgozni, mint Magyarországra, de a hazánkban munkát vállaló külföldiek legtöbben Romániából érkeztek. A munkamigráció jellemzően nem kistérségi szinteken zajlott, hanem inkább a nagyobb városokba és Budapestre irányult.

viszonylagos stagnálás mutatkozott a munkaerő határközi mozgásában, a nagyváradi ipari gyűré kialakulásával egyre nagyobb munkaerőigény jelentkezett, de csak 2020 után gyengült meg annyira Magyarország gazdasága, hogy magyar munkaerő számára megérje állást vállalni a határ túloldalán. A többnyire alacsony képzettségű magyarországi munkavállalóknak azért éri meg napi szinten Romániába ingázni, mert a romániai cégeknél dolgozók többet keresnek, mintha egy magyarországi kistelepülésen kapnának közmunkát, és nincsenek kiszolgáltatva a helyi döntéshozóknak a munkalehetőségek megszerzéséért. A munkafeltételek és a végzett munka jellege jobb, mint a napszám. Vannak olyanok is, akiknek azért előnyös a romániai munkavállalás, mert banki tartozásuk van, és a külföldön szerzett jövedelmüket nem tudják elvonni a pénzbehajtó cégek. Mivel Romániában is nagy a munkaerőhiány, a nagyváradi ipari parkban működő olasz és német vállalatok határmenti helyzetüket kihasználva, ingyenes utaztatást, jó munkafeltételeket, állandó munkalehetőséget kínálva igyekeznek Magyarországról is munkásokat toborozni. Lényegében ez egy új folyamat, mert Románia irányába történő viszonylag nagyszámú és legitim munkamigrációra korábban nem volt példa. Ugyanakkor ha térségi szinten vizsgáljuk ezt a folyamatot, akkor éppen ezzel áll helyre a periféria–centrum viszony, amelyben újra a központi Nagyvárad irányába történik a munkavállalók áramlása, és a térségi központ körüli települések válnak agglomerációs övezetként alvó településekké. Az ártándi határátkelőhöz kapcsolódó forgalmi folyosó magyar oldalán a fogyasztás is tükrözi a változást. A szocializmusban alakult ki az a helyzet, hogy a jobb ellátottságú magyarországi boltok felé Romániából bevásárló turizmus irányult. A piacgazdaság kialakulását követően is sokáig jellemző tendencia azonban az utóbbi években változott. Mára a helyzet megfordult, és sokkal jellemzőbb, hogy Magyarországról járnak át az olcsóbb és jobb ellátottságú nagyváradi üzletbe a határ mentén élő vásárlók. A helyzetet jellemzi, hogy helyiek tapasztalatai alapján a nagyváradi árubeség és piaci kínálat nagyobb, mint a magyarországi legnagyobb térségi város, Debrecen ellátottsága (LOVAS KISS, 2019). A piaci árak és az érvényes előírások különbözősége arra ösztönözi a határ mellett élőket, hogy mindkét oldalon aknázzák ki a mindennapi élet nyújtotta lehetőségeket. Természetesen ez a jelenség nem csak az általam vizsgált bihari térségre igaz, a tagországok közötti különbségek és aránytalanságok kihasználása jellemzi a határközi migrációs folyamatokat szerzte az unió területén (TERLOUW, 2008). Ugyanakkor a lakóhely kínálta lehetőségek kedvező kihasználása is tekinthető egyéni reziliens lépésnek.

3. Összegzés

Ebben az írásban az ártándi határátkelőhöz kapcsolódó forgalmi folyosó településeinek reziliens folyamatait két területre fókuszálva vizsgáltam, egyrészt a trianoni határmegvonás következtében kialakult helyzet reziliens megoldásait igyekeztem feltárni, másrészt az európai integráció kapcsán kialakult transzmigrációt – mint új helyzethez való alkalmazkodást – vettem górcső alá.

A térségi szintű társadalmi rezilienciára irányuló vizsgálódásom középpontjában elsősorban az egyén és a csoport áll, nem pedig a rendszer. A rezilienciát – Pirisi Gábor

nyomán – olyan társadalmi konstrukcióként értelmezem, amelyet egy térbeli alapon szerveződő, intézményesült és informális kapcsolatok által összekötött népesség egyéni szinteken hoz létre (PIRISI, 2019).

Magyar oldalról nézve, a trianoni határmegvonás után a bihari térség vonzásközpontjának elvesztése lényegében egy területi veszteség, amely azóta sem oldódott meg földrajzi és politikai értelemben, ugyanakkor az EU-s csatlakozást követően az átjárás könnyebbé válása miatt a Magyarországra költöző nagyváradi lakosok társadalmi és kulturális értelemben oldották az államhatár két oldalára került bihari térségek különállását. A makroszintű változások következtében kialakult új mozgástérben az egyének és a lokális közösségek reziliens magatartása segít gyakorlati megoldásokat találni. A változások gyakran nagyon gyors alkalmazkodást várnak el, a bihari lokális térben élők számára a trianoni határmegvonás éppen olyan váratlan esemény volt, mint később a szocializmus összeomlása vagy az EU-s csatlakozás. Az új helyzethez nem minden csoport és egyén képes alkalmazkodni, de a reziliensebbek helyzeti előnyhöz juthatnak. A kedvező helyzetükben pedig lehetőségük van arra, hogy – akár tudattalanul is – cselekvéseikkel elősegítsék a térségi szintű reziliens folyamatokat. A példában szereplő bihari térségben a Nagyváradról érkező betelepülők ismerték fel először Románia és Magyarország európai integrációjában rejlő lokális szintű lehetőségeket, és kihasználták, hogy a határ szomszédos magyar oldalán, a számos hátránnyal és hiánnyal küzdő településeken a reziliens magatartás az elvándorlásban nyilvánult meg. A Nagyvárad felől a határon átnyúló lakóhelyi mobilitás, amely eredetileg individuális jellegű egyéni reziliens törekvés volt, kedvezően hat a kettészakított bihari térség kapcsolatrendszerére. Ezeknek a lépéseknek nem célja a trianoni határmegvonás előtti viszonyok helyreállítása, pusztán kihasználják a nagyváros természetes térségi központ jellegét, amire a zárt határ idején nem volt mód.

A magyar és a román oldal között ingázók az életvezetési modelljüket megváltoztatva adaptálódtak az új viszonyokhoz, de a magyar ajkúak helyzetét olyan makroszintű döntések is segítették, mint a 2011-ben bevezetett egyszerűsített honosítás, amely lehetővé tette, hogy magyar állampolgárságot szerezhessenek és így mindkét ország teljes jogú polgárai legyenek. A makro- és mikroszintű reziliens folyamatok egyidejű jelenléte felveti annak a lehetőségét, hogy az összetett társadalmi rendszerek esetében egyszerre több síkon különböző alkalmazkodó, kiegyenlítő, védő, stratégiák működhetnek, amelyek térben és időben is eltérő ívet futnak be. A rendszer alkotóelemeinek változási sebessége több nagyságrenddel is eltérhet egymástól, és az alkotóelemek egymással is bonyolult kölcsönhatásban állnak, ezért társadalmi értelemben nem rezilienciáról, hanem rezilienciákról érdemes beszélnünk egy térség vizsgálatá során.

Irodalom

ADGER, Neil W.

2000 Social and ecological resilience: are they related? *Progress in Human Geography*, 24, 3, 347–364. <https://doi.org/10.1191/030913200701540465>

BARANYI Béla

1999 A „periféria perifériáján” – a határmentiség kérdőjelei egy vizsgálat tükrében az Északkelet-Alföldön. *Tér és Társadalom* 13, 4, 17–44.
<https://doi.org/10.17649/TET.13.4.542>

BONANNO, George A.

2004 Loss, Trauma, and Human Resilience: Have We Underestimated the Human Capacity to Thrive After Extremely Aversive Events? *American Psychologist*, 59, 1, 20–28. <https://doi.org/10.1037/0003-066X.59.1.20>

CHANDLER, David

2013 Editorial. *Resilience: International Policies, Practices and Discourses* 1, 1, 1–2. <https://doi.org/10.1080/21693293.2013.765739>

FEJÉRDY Tamás – Z. KARVALICS László

2015 Kis- és közepes városok kulturális reziliencia-súlypontjai. *Replika*, 94, 5, 113–127.

GIELIS, Ruben

2009 Borders Make the Difference: Migrant Transnationalism as a Border Experience. *Tijdschrift voor economische en sociale geografie*. 100, 5, 598–609. <https://doi.org/10.1111/j.1467-9663.2009.00572.x>

HOLLING, Crawford Stanley

1973 Resilience and stability of ecological systems. *Annual Review of Ecology and Systematics*, 4, 1–23. <https://doi.org/10.1146/annurev.es.04.110173.000245>

JAGODIČ, Devan

2010 Határon átívelő lakóhelyi mobilitás az Európai Unió belső határai mentén. In: HARDI Tamás – LADOS Mihály – TÓTH Károly (szerk.): *Magyar–szlovák agglomeráció Pozsony környékén*. 27–42. Győr–Somorja, MTA Regionális Kutatások Központja, Nyugat-magyarországi Tudományos Intézet, Fórum Kisebbségkutató Intézet.

JOSEPH, Jonathan

2015 A reziliencia mint beágyazott neoliberalizmus. A kormányzatiság egy megközelítése. *Replika*, 94, 5, 45–61.

LANG, Thilo

2012 How do cities and regions adapt to socio-economic crisis? Towards an institution alistapproach to urban and regional resilience. *Raumforschung und Raumordnung*, 4, 285–291. <https://doi.org/10.1007/s13147-012-0170-2>

LENDVAY Márton

2016 Resilience in post-socialist context: The case of a watermelon producing community in Hungary. *Hungarian Geographical Bulletin*, 65, 3, 225–269. <https://doi.org/10.15201/hungeobull.65.3.4>

LOVAS KISS Antal

- 2011 *The impacts of the European Union accession to the situation and the economic, social structure of several settlements of the Region of Bihar.* (Ethnographica et Folkoristica Carpathica 16.) Debrecen, Debreceni Egyetem Néprajzi Tanszék.
- 2018 A határon átívelő lakóhelyi mobilitás az ártándi határátkelőhöz kapcsolódó forgalmi folyosó mentén, Románia európai uniós csatlakozását követően. *Erdélyi Társadalom*, 16, 1, 151–168. <https://doi.org/10.17177/77171.211>
- 2019 Kapuból híd. Megváltozott határmenti pozíciók a román-magyar határon. *Néprajzi Látóhatár*, 28, 1–2, 143–156. https://neprajz.unideb.hu/sites/default/files/upload_documents/neprajzi_latohatar_2019_1_2.pdf

MACKINNON, Denny – DERICKSON, Kate Driscoll

- 2012 From resilience to resourcefulness: A critique of resilience policy and activism. *Progress in Human Geography*, 37, 2, 253–270. <https://doi.org/10.1177/0309132512454775>

MARTIN, Ron – SUNLEY, Peter

- 2015 On the notion of regional economic resilience: Conceptualisation and explanation. *Journal of Economic Geography*, 15, 1, 1–42. <https://doi.org/10.1093/jeg/lbu015>

NEOCLEOUS, Mark

- 2013 A Reply. *Radical Philosophy*, 179, May/June, 59. <http://www.radicalphilosophy.com/extras/pre-emptive-strike>.

NIEDERMÜLLER Péter

- 2005 Transznacionalizmus: elméletek, mítoszok, valóságok. In: KOVÁCS Nóra – OSVÁT Anna – SZARKA László (szerk.): *Etnikai identitás, politikai lojalitás. Nemzeti és állampolgári kötődések.* 52–66. Budapest, Balassi Kiadó.

PATAKFALVI-CZIRJÁK Ágnes – PAPP Z. Attila – NEUMANN Eszter

- 2018 Az iskola nem sziget. Oktatási és társadalmi reziliencia multietnikus környezetben. *Educatio*, 27, 3, 474–480. <https://doi.org/10.1556/2063.27.2018.3.9> http://real.mtak.hu/102472/1/Educatio_2018-3-09-Patakfalvi-Czirjak_et_al.pdf

PIRISI Gábor

- 2019 A reziliencia lehetséges értelmezése a településföldrajzi kutatásokban. *Tér és Társadalom*, 33, 2, 62–81. <https://doi.org/10.17649/TET.33.2.3080> <http://tet.rkk.hu/index.php/TeT/article/view/3080/5205>

SCHILLER, Nina Glick (ed.)

- 1992 Towards a Transnational Perspective on Migration: Race, Class, Ethnicity, and Nationalism Reconsidered. *Annals of the New York Academy of Sciences*, 634, 1 1–25.

SIMMIE, James

- 2014 Regional Economic Resilience: A Schumpeterian Perspective. *Raumforschung und Raumordnung*, 72, 2, 103–116. <https://doi.org/10.1007/s13147-014-0274-y>

STRANGE, Susan

- 1996 *The Retreat of the State: The Diffusion of Power in the World Economy*. Cambridge, Cambridge University Press.
<https://doi.org/10.1017/CBO9780511559143>

STRÜVER, Anke

- 2005 Spheres of Transnationalism within the European Union: On Open Doors, Thresholds and Drawbridges along the Dutch-German Border'. *Journal of Ethnic and Migration Studies*, 31, 2, 323–344.
<https://doi.org/10.1080/1369183042000339954>

SWANSTROM, Todd

- 2008 *Regional Resilience: A Critical Examination of the Ecological Framework*. (IURD Working Paper Series, Institute of Urban and Regional Development) Berkeley, University of California.

SZÉKELY Iván

- 2015 Reziliencia: a rendszerelmélettől a társadalomtudományokig. *Replika*, 94, 5, 7–23.

SZŰCS István

- 2003 Néhány romániai határmenti megye társadalmi-gazdasági átalakulásának legfontosabb kérdései. In: SÜLI-ZAKAR István (szerk.): *Társadalomföldrajz-területfejlesztés II*. 555–570. Debrecen, Kossuth Egyetemi Kiadó.

TERLOUW, Kees

- 2008 The Discrepancy in PAMINA between the European Image of a Cross-Border Region and Cross-Border Behaviour. *Geo Journal*, 73, 6, 103–116.
<https://doi.org/10.1007/s10708-008-9191-3>

TÓTH Balázs István

- 2012 Regionális rugalmasság – rugalmas régiók. *Tér és Társadalom*, 26, 2, 3–21.
<http://doi.org/c4h7>

WERNER, Emmy E.

- 1989 High-risk children in young adulthood: a longitudinal study from birth to 32 years. *American Journal of Orthopsychiatry*, 59, 1, 72–81.
<http://doi.org/dpd72g>

ANTAL LOVAS KISS

CROSS-BORDER REGIONAL SOCIAL RESILIENCE

Today, resilience can also be seen as a property of complex (spatial) systems. But how far can the scope of the investigation be extended? Can we talk in general terms about the social resilience of a region when the effectiveness of adaptation and the parameters of its functioning are clearly fluctuating in space and time, and different social, economic, and political conditions in different settlements can give rise to different adaptation strategies? Can the social resilience of individual groups also mean the successful adaptation of an entire settlement? It seems that in order to understand changes at the regional level, it is

not enough to start from the social processes of the present: we need to explore a holistic picture on a historical scale, and thus it is not easy to delimit the process of resilience over time. In my study, I seek answers to these questions and peculiarities in looking at the issue of social resilience at the regional level in the historical region of Bihar (Bihor) centered around Oradea, focusing on the settlements near the border crossing of Ártánd. I start from the assumption that the crisis of the Trianon border demarcation was solved by the reassessment of the role of the border after accession to the European Union, but we can also talk about the success or failure of specific, constantly changing, alternating or simultaneous adaptation strategies in the case of individual settlements.

Keywords: social resilience; individual resilience; social balance; Romanian-Hungarian state border, transnational space, cross-border relations

SZABÓ Á. TÖHÖTÖM

HÁZTARTÁSOK ÉS KÖZÖSSÉGEK A LOKÁLIS ÉS AZ EXTRALOKÁLIS ERŐFORRÁSOK TÜKRÉBEN. ERDÉLYI PÉLDÁK

Előhang

Az erdélyi Bánffy családnak, Erdély talán legismertebb (nemesi) családjának, pontosabban a család egyik ágának, Szilágynagyfaluban is birtokai voltak. A birtokhoz egy udvarház – a helyiek és az Erdélyben szokásos szóhasználat szerint: kastély – is tartozott. A család helyi ágának kihalásával a Bánffyak a két világháború között úgy döntöttek, hogy a kastélyt eladják. Ezt a helyi református egyházközség vásárolta meg a hívek jelentős erőfeszítésével: a háztartások vállalták, hogy ki-ki lehetőségeihez mérten hozzájárul a költségekhez. Ennek érdekében haszonállatok nevelésének az eredményét adták át közös célra: a helyiek elmesélése szerint a tehetősebbek borjút, a kevésbé tehetősek malacot neveltek és adtak el, és az árát adományozták a közös célra. Egy ilyen történet ma már elképzelhetetlen, mert egy faluközösség (szinte: bármilyen faluközösség) tagjai nem tenének ilyen jellegű erőfeszítéseket. Inkább pályáznának. Vagyis a belső, helyi erőforrások helyett külső erőforrásokat keresnének. Tehát a történet nem feltétlen szilágynagyfalui, csak annyiban, hogy ott került az etnográfusi érdeklődés homlokterébe.

Bevezetés: egy téma és a keretek körvonalazása

Jelen tanulmány a fenti történetet emblematikusnak tekinti: minden bizonnyal szinte mindegyik erdélyi (magyar) településen lehetne olyan esetet találni, amely egyrészt rá tud mutatni a közösségi összefogás pozitív történeti mintáira (például a templomok építésének történetei), másrészt pedig az erőforrás-allokáció mintáinak megváltozására és a külső erőforrások szerepének a felértékelődésére. Am az előhangban bemutatott történethez hozzátartoznak a szilágynagyfalui Bánffy-kastély körül zajló jelenlegi események is: az egyházközség 2023 elején 1,4 millió euró értékű támogatást kapott a kastély felújítására.¹ Az esemény szintén nem egyedi: Erdély- (és Románia-szerte) újulnak meg templomok, kulturális, örökségi és más turisztikai objektumok pályázati pénzekből, külső erőforrásokból. A kolozsvári rádió 2023. április 24-én számolt be arról, hogy megtörtént a kalotaszentkirályi templom újjászentelése, amelyhez a közösség szintén külső erőforrásokat (magyar kormányzati támogatást) vett igénybe. Kató Béla református püspök nyilatkozatából érdemes idéznünk: „hiszek abban, hogy egy kalotaszentkirályi gyülekezet, hogy ha nem kapott volna támogatást, akkor is, kicsit hosszabb idő alatt, de rendbe tette volna a templomát, hiszen nem ez a templom az első

¹ Kulcsár Mária: Felújítják a szilágynagyfalui Bánffy-kastélyt. *Maszol*, 2023. február 4. <https://maszol.ro/belfold/Felujitjak-a-szilagynagyfalui-Banffy-kastelyt> (letöltés ideje: 2023. április 21.)

és az utolsó, amivel foglalkoztak, hanem nagyon sok mindent kellett önerőből megtenniük.” Az önerős megvalósítás, önszerveződés – és ezzel szemben a külső források igénybevétele – ebben a kis szövegrészletben is felvillan. És hogy mennyire széles körű ez a gyakorlat, azt mutatja a nyilatkozat következő része: „Most tulajdonképpen egy sorozat végén vagyunk, hiszen a reformáció évétől, 2017-től mostanáig közel négyszáz és valahány templom újult meg...”² Valami történt tehát az erdélyi falvakban, és a valamikor önerőből épített, vásárolt épületeket a helyiek ma már csak külső erőforrások bevonásával tudják vagy akarják karban tartani, illetve újra használatba helyezni.

Ebben a tanulmányban ezt a jelenséget, a belső és külső erőforrások arányának a megváltozását szeretném folyamatszerűségében megragadni és elemezni. Az elemzés, miközben elsősorban jelenkori fókuszú, illetve az utóbbi 15-20 év történéseire fókuszál, néhány példán keresztül nagyobb, akár több száz éves időtávot is átfog, mint ahogy azt már az előhangban bemutatott történet és az azt kiegészítő példák is érzékeltetik. Ezen belül egyrésről a háztartás mint a helyi adaptáció történetileg is változó intézménye, és a háztartásokat összefogó közösség, egész pontosan a háztartásokat a különféle (gazdasági és társadalmi) együttműködések keresztül összefogó kooperáló közösség példája kerül kiemelésre. De nem tekintek úgy a háztartásokra és a helyi, kooperáló közösségekre mint térben elszigetelt entitásokra, hanem a globális elosztási hálózatok részeként gondolom el ezeket, ezért a tanulmány második felében a globális, a komplexitást hangsúlyosan felvillantó kontextus elemzését is a gondolatmenet részévé teszem. Az etnográfiai adatok és példák elsősorban Szilágynagyfaluból, valamint a Kis-Küküllő mentéről, és ezen belül különösen Bonyháról, illetve Székelykeresztúr térségéből, mindekelőtt Siménfalváról, a szülőfalumból származnak.³

A tanulmány térben és időben némiképp szabadon mozog – de nem rendel egymás mellé össze nem tartozó jelenségeket. A térbeli és időbeli mozgással épp azt szándékozik érzékeltetni, hogy az itt bemutatott és elemzett jelenségek mennyire általánosnak tekinthetők az erdélyi falvak vonatkozásában. A háztartás – mint érvelni fogok mellette – elveszítette funkciói egy részét (és már nem feltétlen a helyi adaptálódásra képes, hosszú időtartamban létező intézmény). A munka nagy része kiszerveződött belőle. A regeneratív funkciók egy része kiszerveződött belőle. A fogyasztás egy része is kiszerveződött belőle. Elszakadt vagy elszakad a saját ökológiai és társadalmi-kulturális környezetétől. A kooperáló közösségek pedig – azokban a változatos formákban, ahogy még a szocializmus és a rendszerváltás első éveiben is léteztek – ma már inkább a he-

² Köszönöm Rostás Péter István és Birtalan Albert segítségét, hogy az elhangzott anyagot átküldték.

³ A szilágysági kutatás 2015 és 2017 között zajlott a Norvég Alap (PA16/RO12 SGS84), majd az MTA HTMT (5706/14/2015/HTMT és 4815/13/2015/HTMT) támogatásával. A Kis-Küküllő mentén 2004-ben folytattunk kutatásokat az Arany János Közalapítvány támogatásával (résztevők: Kinda István, Miklós Zoltán, Peti Lehel és a kutatás irányítójaként e sorok szerzője, lásd PETI – SZABÓ, 2006). Bonyhán 2006 óta folytatok kutatásokat. 2009–2012 között Bolyai Ösztöndíjjal (BO/00370/09), 2014-ben egy uniós pályázattal (INTEGRO. Integrare prin formare și mediere pentru ocupare. POSDRU/165/6.2/S/140487) végeztem kutatásokat a településen. Siménfalvát a doktori dolgozatomhoz kapcsolódva tanulmányoztam a 2000-es évek elején, majd 2014-ben szintén a fent említett uniós pályázat keretében volt lehetőségem interjúkat készíteni. A támogatásokat ezúton is köszönöm!

lyi emlékezet, semmint a mindennapi társadalmi gyakorlatok részei. A tanulmány tehát a helyi környezettől való eltávolodást, az elszakadást, a saját erőforrások fölött gyakorolt kontroll csökkenését dokumentálja, és ehhez használja keretként a reziliencia megközelítéseit.

Számomra ez nem csak szakmai-tudományos, hanem személyes kérdés is. Meglehet, eléggé szakmaitlan módon, merthogy az objektivitásomat mindenképp torzítja. Ezt a személyességet az utóbbi évek körülöttünk zajló változásai – vö. az igen találó polikrizis kifejezéssel – egészen más kontextusba helyezték. Tizenöt-húsz éve nem biztos, hogy beszéltem volna ezekről az aspektusokról. Ma meg azt gondolom, hogy nem csak beszélhetek, hanem egyenesen beszélnem kell. És ezt kell tennie minden olyan néprajzkutatónak és kulturális antropológusnak, aki hasonló jellegű helyi gyakorlatokhoz és tudásokhoz hozzáfér, vagy hozzáfért és meg is tudja mutatni őket. Ennek fényében a tanulmány végén néhány olyan gondolatot is megfogalmazok, amit az olvasó majd normatívnak fog látni. Mindezt azért, mert a folyamatok leírásán és elemzésén túl fontosnak tartom azt is, hogy odafigyeljünk arra, amit a rezilienciáról (helyi adaptálódásról és fenntarthatóságról) a paraszti háztartások és a közösségek működése taníthat.

A reziliencia fogalmát⁴ Crawford Stanley Holling vezette be, eredetileg az ökológiába (HOLLING, 1973), hogy eszközt adjon a non-lineáris dinamikák megértéséhez, mint például azok a folyamatok, amelyeken keresztül az ökoszisztémák a zavarokkal és a változásokkal szemben fenntartják magukat (BERKES – COLDING – FOLKE, 2003, 13.). A rezilienciának ebben az értelemben három jellegzetessége van: (1) a változások olyan mennyisége, amely mellett a rendszer megőrzi a kontrollt a funkciói és a struktúrája felett; (2) az önszerveződés képességének a foka; (3) a tanulás és az adaptáció képességének növelése (uo). A reziliencia nem csak állandóság és stabilitás a külső hatásokkal szemben (FOLKE, 2006, 259.), sőt, úgy tűnik, ez egyre inkább kikerülni látszik a fogalom értelmezési mezejéből (HOLTORF, 2018, 639.), hanem a zavarok nyomán nyíló lehetőségek kihasználásának a képessége és az adaptivitás megléte (FOLKE uo.). A reziliencia a sokkhatások elnyelésének és használatának, az újraszerveződésnek a képessége olyan módon, hogy a továbblépés során az alapvető funkciók nem sérülnek (BARTHEL, 2014, 428.). A reziliencia fogalmának része a fenntarthatóság is (HOLTORF 2018, 639.): „a reziliens, nagy fokú változás vagy zavar elviselésére képes társadalmi-ökológiai rendszer szinonimája az ökológiai, gazdasági és társadalmi fenntarthatóságnak” (BERKES – COLDING – FOLKE, 2003, 15.). A fenntarthatóság – az egyre fenntarthatatlanabb, globális, az erőforrások kizsákmányolására épülő gazdasági logikában – pedig maga az ellenállás, szembefordulás és esetenként kivonulás, vagy akár a helyi világok feletti rendelkezési jog visszaszerzését célzó törekvés, ami a politikai jelentését épp a kieleződő kontextus miatt nyeri el (vö. SCOTT, 1996). Mindezekon túl: a reziliencia egy eszköz, megközelítés, gondolkodásmód, ami a tudás megszervezéséhez és irányításához kínál perspektívát (FOLKE, 2006, 260.). Tehát a tanulmány a reziliencia fogalmát olyan tudo-

⁴ A reziliencia szakirodalma mára hatalmasra duzzadt. Az utóbbi években a társadalomtudományokban is egyre inkább előtérbe került. A fogalomról nem tudok teljes áttekintést adni, hanem a lentebb következő elemzés számára operacionalizálok.

mányos eszközként operacionalizálja, amin keresztül a helyi adaptációról, önellátásról és helyi szerveződésről új perspektívából tudunk állításokat megfogalmazni.

Az elemzés elválasztja a helyi és nem helyi világot. Miközben tudatában van annak, hogy ez csak analitikus eszköz, amin keresztül ezt a témát és a benne rejlő problémákat jobban megfoghatóvá teszi. Az elválasztás hasonló ahhoz, ahogy a társadalomtudományok a mindennapokra és a mindennapi életvilágokra irányítják a figyelmet, és közben felteszik a kérdést, hogy a hatalom miként van jelen a mindennapokban (vö. GYÁNI, 1997, 152.). Az analitikus szétválasztás azért is fontos, mert értelmezésben a reziliencia a közvetlen ökológiai és társadalmi környezettel való kapcsolatot – és annak az ismereteken és gyakorlatokon alapuló mélységét –, az erre a környezetre való ráhatás, az adaptálódás és a változtatás képességét, vagyis a cselekvőképességet is jelenti. A mindennapi életvilágok párhuzama ebben a vonatkozásban is érvényes. A mindennapi életvilág a kultúra megélésének és megfigyelésének mindenkori konkrét helyszíne és ideje. Az a szubjektív világ, az egyén mindennapi tapasztalási horizontja, amit az ember nap mint nap érzékel, részt vesz benne és befolyással is lehet rá (KASCHUBA, 2004, 108.). Az egyes aktorok cselekvőképessége csak abban a társadalmi térben tud manifesztálódni, amelyekre hatással lehetnek. A „láthatatlan ágencia, [...] amely nem hagy nyomokat, [...] nem ágencia.” (LATOUR, 2005, 53.) Vagyis a háztartások a saját környezetükben tudnak cselekvőképes módon fellépni.

A nemzetállam és a piac (összefonódott) és mindent átható működése ezt a helyi cselekvőképességet⁵ írja felül. De nem csak a cselekvőképességet kérdőjelezi meg, hanem a diverzitásból – a reziliencia másik fontos komponenséből (vö. BERKES – COLDING – FOLKE, 2003, 23.) – is elvesz, amikor a helyben elérhető erőforrásokat helyezi a háttérbe. Vagy egyszerűen arra készíti a háztartásokat és a közösségeket, hogy ezeket a helyben elérhető erőforrásokat ne tekintsék fontosnak, hisz a nagy elosztó hálózatok (látszólag) minden helyi problémára megoldást jelenthetnek. Ugyanakkor arra is felhívom a figyelmet, hogy a szigorúan vett gazdasági szempontokon túl⁶ a kérdésnek van egy szimbolikus-identifikációs komponense, ami szintén összefüggésben van az ágenciával: a helyi kultúra – háztartás és együttműködés – mint a közösségi kohézió forrása, az identitás, a valahová tartozás háttere szintén nem mellékes ebben a kontextusban. Vagyis a tanulmány azt is felvillantja, hogy miként szorul a háttérbe a háztartás mint az identitás és elégedettség forrása.

⁵ Ez a cselekvőképesség nem feltétlen tudatos stratégia. Hanem gyakorlatok, rutinok sorozata, amivel a helyi emberek a helyi világokat mégis az ellenőrzésük alatt tartják. Vagy tartották. A tanulmány ezeknek a gyakorlatoknak és rutinoknak a visszaszorulását is érzékelteti.

⁶ Az elemzés tehát elsősorban a materiális erőforrásokra, valamint a háztartásoknak és a közösségeknek az ökológiai környezettel, illetve az egymással való kapcsolatára figyel. De fontos: ezeket a működési mechanizmusokat, a helyi világ háttérbe szorulását a kultúra(szervezés és -szerveződés) területén is felfedezhetjük. Egyre dominánsabbak az új kulturális rezsimok, és a helyi kultúraértelmezést és kulturális gyakorlatokat érvénytelenítő megközelítésmódok (vö. SZABÓ, 2018, 125.).

Parasztháztartások és parasztközösségek: a helyi világok fontossága

A tanulmány egyik fő érvelése, hogy az erdélyi hagyományos (paraszt)falu⁷ erőforrása-
inak jelentős része helyben termelődik meg, kerül befektetésre és használódik el. Ebben
nagy szerepe van egyrészt annak az ökológiai környezetnek, amely a keretét adja
a falvak életének, illetve azoknak a kapcsolódási formáknak, amelyeken keresztül a ház-
tartások ehhez az ökológiai környezethez és egymáshoz kapcsolódnak. Nagyobb lépték
felől szemlélve ezeket tekinthetjük egyrészt energiaelvonási rendszereknek (WOLF,
1973, 343.), vagyis azon módok összességének, amiken keresztül az adott közösségek
megszervezik a szükséges energiák megszerzését és felhasználását. De még tágabb kon-
textusban akár a termelési mód fogalmát is hasznosíthatjuk (a munka megszervezésének
történelmileg-társadalmilag meghatározott formája, vö. WOLF, 1995, 89–119.), hisz az
érvelésnek része lesz az is, hogy ezek a helyi közösségek valójában részei egy szélesebb,
komplex rendszernek. Azt is fontosnak látom kiemelni, hogy történeti távlatban nézve
ezek a komplex rendszerek mindig is jelen voltak a falvak életében és befolyásolták
azt, csakhogy a jelentőségük, súlyuk a 18–19. század óta, az állam és a piac szerepének
a növekedésével egyre hangsúlyosabbá válik.

A fentebb leírt energiaelvonási rendszereknek és adaptációs formáknak, az erőfor-
rás-allokációnak, az erőforrások felhasználásának és a felhasználás megszervezésének
a jelen elemzés szempontjából kiemelt jelentőségű két intézménye egyrészt a háztar-
tás (a gazdálkodás, a termelés és a fogyasztás egysége, az üzem), másrészt a helyi kö-
zösség (a háztartások rugalmas, alkalmanként változó hálózata, szövetéke). Mindkettő
esetében a gazdasági gyakorlatok egyik fontos jellemzője az önellátás, illetve ennek az
ideája, hisz tényleges önellátásra minden bizonytalansággal a parasztfalu történetének egyetlen
pillanatában sem nyílt lehetőség. Ráadásul a parasztfalu mindig is tagolt volt. Modern
kori történetének egyik fontos jellemzője a tagoltság növekedése. Tehát nem tekintek
a falvakra homogén egységként, és tudatában vagyok annak, hogy az önellátás mint
idea és mint gyakorlat nem egyformán jellemzi a háztartásokat (EGYED, 1981, 226–
246.; KIDECKEL, 2006, 122–147.; VIDACS, 2015, 27.).

De az kétségtelen, hogy a paraszti háztartások arra törekedtek, hogy a túléléshez
szükséges energiákat, erőforrásokat – amennyire lehet – maguk állítsák elő és külső
erőforrásokra minél kevésbé legyen szükségük. A közösség pedig ezeknek az önellátást
szem előtt tartó háztartásoknak a szervezete, tehát ebben az értelemben az önellátás
célja ezen a szinten is megfigyelhető. A paraszti háztartások és a közösségek tudatában
voltak az ökológiai környezet fontosságának és annak a szerepnek, amelyet az ökoló-
giai környezetük az életükben betöltött. S noha környezettudatosnak valószínűleg nem

⁷ Lentebb is utalni fogok rá: sem magukra a parasztfalvakra, sem az egyes parasztfalvak társadalmára
nem tekintek úgy, mintha ezek egységesek lettek volna. Sokféle parasztfalu létezett, és ezeken belül
az egyes háztartások is sokfélék voltak (vö. EGYED, 1981). Azonban ezeket a kulturális elemeken és
a társadalmi különbségeket áthidaló patrónus–kliens kapcsolatokon (HOFER, 1991) túl az önellátás
ideája és a földdel kapcsolatos aspirációk mégis összekötötték. Nagyjából a kollektívizálásig, ami
a falvak társadalmát teljesen felforgatta (vö. KLIGMAN – VERDERY, 2011; OLÁH, 2001), azonban az
önellátás és a háztartásszervezés mintáit nem tüntette el teljesen, ezek egy része a rendszerváltás
után újjáéledt (vö. SZABÓ, 2009, 2014a).

lehetne a szó mai értelmében tekinteni őket (mert például maga a probléma sem létezett a szó mai értelmében), az egyensúlyokra érzékenyek voltak (FOSTER, 1982). A hagyományos tájhasználatot és a hagyományos ökológiai tudást kutató ökológusok érvelése szerint a világ első dokumentált, ökoszisztéma-szolgáltatásokra vonatkozó utalása a székely falutörvényekben található (lásd MOLNÁR et al., 2015). A paraszti közösség esetenként rendkívül aprólékosan szabályozta a határhasználatot, az állattartást, a környezethez, a közös haszonvételekhez való hozzáférést.⁸ A környezeti erőforrások elérésében a közösségnek kiemelt szerepe volt, és egyik alapelveként a háztartások szükségleteit fektették le.⁹ A közösségben a háztartások ismerték és figyelték egymást, sok esetben kooperációban, kalákában dolgoztak (IMREH, 1983, 139–140.). Pontosabb szabályokra éppen emiatt nem volt szükség.

Azt lehet állítani tehát, hogy a háztartások a közösségi kooperáción és kontrollon keresztül arra törekedtek, hogy a helyi erőforrások felhasználásával és fenntartható módon szervezzék meg a saját ellátásukat. A hagyományos faluban „a háztartások a gazdálkodási egységek, míg a faluközösség irányította a teljes művelési rendszert” (MOLNÁR et al., 2015). Fogalmazhatunk úgy is: a háztartások és a faluközösségek a hosszú távú boldogulást, és ebben az értelemben a fenntarthatóságot is szem előtt tartották. És ha úgy tekintjük, ezek a gyakorlatok fenntarthatók is voltak: ha nem is fogadjuk el, hogy minden paraszti gyakorlat ezer éven keresztül változatlan volt, igenis találunk olyan gyakorlatokat, technikákat és eszközöket, amelyek – kisebb változtatásokkal, adaptációkkal – több száz éven keresztül meghatározták a parasztfalvak életét.

Parasztközösségek, külső kapcsolatok és a siker feltételeinek a megváltozása

Egy sikeres parasztháztartás a fentiek értelmében a helyi erőforrások sikeres menedzselését jelentette: a földek, állatok és egyéb, akár közös haszonvételek fölötti rendelkezés a kérdés anyagi, a házassági és a demográfiai erőforrások, a kulturális, társadalmi és szimbolikus tőkék fölötti rendelkezés a kérdés társadalmi és szellemi oldalára hívja fel a figyelmünket. Azt is tudjuk persze, hogy ezekben a helyi sikerekben nem egyszer a helyi világon kívüli gazdasági és társadalmi kapcsolatok is szerepet játszottak: a piaccal és a hatalom képviselőivel való kapcsolatok térben és történetileg változó formában járulhattak hozzá az anyagi gyarapodáshoz vagy a társadalmi tőkék felhalmozásához.¹⁰

⁸ Imreh István két nagyszerű gyűjteményt tett közzé a székely falutörvényekről. Ezekben rendre előbukkannak a határhasználat, haszonvételekhez való hozzáféréssel kapcsolatos szabályozások (lásd IMREH, 1973, 1983).

⁹ Például: „Az falu gyepeiről és üdöllőkről mindennap kinek-kinek maga házához szükségekhez képest fűvet hozni az feljebb specificált állandó embereknek megengedtetik...” (IMREH, 1983, 382.) Vagy: „Mikor valamely embernek bizonyos szükségére cserefa kívántatik, tehát az régi usus szerént: hetfün, az falu közönséges gyűlésében teygen jelentést az falunak, hogy hány szál, micsoda szükségére és melyik tilalmasban kívántatik.” (IMREH, 1983, 398.)

¹⁰ A tanulmány elsősorban az anyagi tőkékre koncentrál. De érdekes párhuzamát adhatja az elemzésnek az is, ahogy a kulturális tőkék felhalmozásában is újraértelmeződnek a helyi és nem helyi kontextusok, és helyi, kiemelkedő tudással rendelkező specialisták (táncosok, nótafák, mesélők stb.) a falun kívül válnak sikeressé.

A magyar parasztság történetének a vonatkozásában a piaccal való kapcsolatra a szarvasmarhatartást és a kereskedelembe való bekapcsolódást (BELÉNYESY, 1956), az állammal, a hatalommal való kapcsolatra pedig a katonai átszervezés alatt álló Székelyföldet (IMREH, 1973) lehetne példaként hozni. Természetesen ezek a kapcsolatok sokrétűek voltak, valamint – mint ahogy már említettük – térben és történetileg változtak.

A történeti változásoknak az egyik fontos jellemzője ezeknek a külső kapcsolatoknak az egyre hangsúlyosabbá válása. Ebben, természetesen, az is benne van, hogy a szélesebb társadalmi és gazdasági kontextusok is megváltoznak. Nevezzük ezeket a változásokat modernizációs hullámoknak. A paraszti háztartásokat és a parasztközösségeket ebben az – Eric Wolf-i és Immanuel Wallerstein-i – értelemben egy, a rajtuk kívül álló világba egyre inkább bekapcsolódó, ezeknek a külső folyamatoknak egyre inkább kitett társadalmi és gazdasági szereplőknek tekintem. Itt érdemes hangsúlyozni újra, hogy ebben a megközelítésben a külső és a belső világ megkülönböztetése alapvetően csak analitikus szinten maradhat érvényes, hisz a történeti folyamatok elemzéséből az világlik ki, hogy ezek a külső hatások (leginkább a piac és az állam) egyre inkább a részévé válnak ezeknek a helyi rendszereknek, az életvilágoknak (vagy egy másik, a tanulmány általános terminológiájába is illeszkedő terminussal: az ökoszisztémáknak).

A folyamat érzékeltetésére sok példát sorolhatnánk. Gazdasági – és óhatatlanul: környezeti – értelemben a Kárpát-medence 18. századi konszolidációjától kezdve a városépítéseket és a fa iránti kereslet megnövekedését, az európai gabonakonjunktúrát és az ármentesítéseket, a lecsapolást és a földek feltörését, az út- és vasúthálózat kiépítését lehetne példaként felvillantani. Ezek olyan globális folyamatok, amelyek a helyi világokban néhol azonnali, máskor lassú, fokozatos változásokat okoztak, átrendezték a természeti környezetet, a helyi viszonyokat. A téészesítés és a téeszkek működése lehet az egyik legvilágosabb és egyben talán legszélsőségesebb példája ennek a folyamatnak. A helyi viszonyoknak az ilyen mértékű és léptékű átrendezése alapvetően alakította át a falu társadalmát és gazdaságát, illetve a kulturális szerveződés módjait is.¹¹ Az egész folyamat ugyanakkor rendkívül összetett és akár ellentmondásos, mert miközben a kollektivizálás egyik célja az ország anyagi és emberi erőforrásainak az átcsoportosítása és az ipari-urbanizált társadalom kiépítése a vidék erőforrásainak az elvonásával, aközben a vidéki térségek átalakításával új erőforrásokat is elérhetővé tettek számukra, amelyekről egyúttal függővé is váltak. Oláh Sándor egyik tanulmányából világosan kiderül, hogy a helyi téesz sikeres működésének a feltétele a megyei vezetéssel való jó kapcsolatrendszer volt (OLÁH, 2008). A bonyhai kollektív gazdaság utolsó elnökével készített interjúk is alátámasztják ezt a meglátást: a sikerhez egy téesznek nem csak helyben kellett ellenőriznie és megszerveznie az erőforrások használatát, hanem aktívan be kellett kapcsolódnia egyrészt a falun kívüli adminisztráció világába, másrészt a szocialista ellátórendszerbe.

A fentiek értelmében állítom azt, hogy a helyi sikernek ezekben az új kontextusokban új összetevői lesznek, és hogy ezek az új összetevők egyre hangsúlyosabbá válnak. Tehát miközben a siker korábbi gazdasági és társadalmi összetevői – változó mértékben

¹¹ A kérdésnek a szakirodalma rendkívül nagy és szerteágazó. Itt csak két nagyon fontos munkát emelek ki, egy összefoglaló-áttekintőt (KLIGMAN – VERDERY, 2011) és egy helyi, székelyföldi anyagot feldolgozót (OLÁH, 2001).

ugyan, de – továbbra is érvényesek maradnak, aközben az új erőforrások fontossága vagy akár domináns jellege kétségtelenné válik. David Kideckel fogaraszöldi elemzése az erdélyi szocialista faluról és a háztartások sikere keretfeltételeinek a megváltozásáról jól mutatja ezt a folyamatot: az egyes családok sikerében egyre fontosabbá válik a várossal való kapcsolat, a pártstruktúrákba való bekapcsolódás – a külső erőforrások használata (KIDECKEL, 2006, 129–130.). A rendszerváltást követően ez talán annyiban változik, hogy amíg 1989-ig a párhierarchiákhoz való tartozás a sikernek talán az egyik legfontosabb komponensét adta, addig azt követően a piac vált domináns intézménnyé. Persze a pártokhoz való tartozásnak a társadalmi tőkéken keresztül továbbra is jelentős lehetett a felhajtóereje a vidéki térségek szerveződésében. Bonyhai kutatásaim egyik legfontosabb következtetése éppen ezeknek a külső erőforrásoknak az igénybevételére vonatkozik: a kutatás nyomán azt fogalmaztam meg, hogy azok az igazán sikeres helyiek (elsősorban tehát: gazdasági értelemben), akik a helyi erőforrásokat úgy tudják használni, hogy ezeket külső kapcsolatokba csatornázzák be és tevékenységükkel sikeresen integrálódnak a külső piacba (vö. SZABÓ, 2013, 130–131.). Példaként Bonyha egyik mezőgazdasági nagytermelőjét hozom: a gazdaság legnagyobb kiterjedése idején több mint 1200 hektáron folyt a gazdálkodás, termékeiket – például egy adott ponton háromszázat meghaladó mangalicaállományuk volt – a falun kívül, sokszor külföldön értékesítették (SZABÓ, 2013, 146–150.).¹²

Háztartások, közösségek és a gazdasági gyakorlatok megváltozása

A változásokat, amelyeknek az általános folyamatait és keretfeltételeit a fentebbi részekben bemutattam, a háztartások és a közösségek szintjén tartom érdemesnek nyomon követni és elemezni.

A háztartásra ebben a kontextusban mint a falusi, paraszti társadalom alapegységére tekintek. A fogalomba beleértem a társadalmi egységet, a családot és a gazdasági egységet, a parasztüzemet is (illetve azt a térbeli keretet is, amelyet egyes székely falvakban *életnek* is neveznek, a magyar néprajzi szakirodalomban pedig telekként és telekszervezetként írunk le, vö. SZABÓ I., 1969, 9–49.). Noha bizonyos szempontból talán indokolt lenne inkább ez utóbbit, a parasztüzem kifejezést használni, a 'háztartás' terminus plasztikusabb és átfogóbb jellege miatt, az önellátás ideájához és gyakorlatához való kapcsolódása okán, illetve a nemzetközi szakirodalommal való összevethetőség kedvéért mégis maradok a háztartás kifejezésnél. A háztartás megközelítem szerint alapvetően családi keretek között szerveződik meg. Az ettől való eltérésekre, mivel a gondolatmenetem megértését csak bonyolítják, de az érvelésem logikáját nem kérdőjelezi meg, csak itt teszek utalást.

¹² Mivel a szempontjaim elsősorban gazdaságiak (de remélhetőleg nem szűk értelemben vett ökonimisták, vö. BOURDIEU, 1978, 381.), nem kívánom az elemzésben a Bourdieu-féle társadalmi tőke megközelítést hangsúlyosan használni. Azonban a megközelítés, illetve annak későbbi továbbgondolásai és kritikái mégis rávilágíthatnak az itt elemzett problémákra: a *bonding* típusú kötések helyett/mellett egyre fontosabbá válnak a *bridging* típusú kapcsolatok, amelyek a közösség tagjainak a közösségen kívül biztosítanak hozzáférést a tőkékhez (BOURDIEU, 1997; COLEMAN, 1994; PORTES, 1998; BLACKSHAW, 2010, 78–79.).

Tehát nem foglalkozom az olyan, nem családi alapú háztartásokkal, mint például a katolikus papok háztartásai, amiben a szükséges munkák egy részét esetenként házvezetőnő látja el, hisz az állításomat, miszerint a hagyományos paraszti termelés alapegysége az ön-ellátásra törekvő paraszti háztartás, amely a tagjait munkával ellátja és a fogyasztásukról is gondoskodik, nem érvényteleníti, legfeljebb színesíti.

A háztartás tehát családi keretekben megszerveződő társadalmi és gazdasági, a termelést és az elosztást irányító egység, amelyet a paraszti társadalom kontextusában erőteljesen meghatároz az önellátás vagy az önellátásra törekvés (CHAYANOV, 1966). A háztartás az az elsődleges társadalmi és gazdasági egység, amely a hozzá tartozó egyéneket a társadalomhoz köti, illetve ugyanezeket az egyéneket a földhasználaton és a határhasználat sokszor bonyolult rendjén keresztül a saját környezetükkel is összekapcsolja, hiszen a határt használó és a haszonvételekből részesülő tulajdonosok hagyományos értelemben nem is maguk az egyének, hanem a háztartások. Az önellátás kérdése ugyanakkor további szempontokat is felvet: a háztartások nem csak a közvetlen környezethez, hanem a tágabban szemlélt társadalmi és gazdasági színterekhez, vagyis az államhoz és a piachoz is kapcsolódnak (MAYER, 2005, 405.). Az önellátásuk, autonómiájuk is ezekben a kontextusokban valósul – vagy nem valósul – meg. Az önellátás tehát valójában egy ideál, ami nagymértékben függ az adott társadalmi berendezkedés lehetőségeitől. Azt látjuk, hogy a jelenkori társadalmi folyamatok általános értelemben az önellátásnak és az autonómiának nem feltétlen kedveznek (GREGORY, 2009, 143.).¹³

Mindezeket összegezve a háztartásokra úgy tekintek, mint a hosszú időtartamban létező, akár globális (tehát a paraszti társadalmakban hosszú időn keresztül és mindenütt megtalálható), rugalmasan adaptálódó intézményekre, amelyek akár a paraszti társadalmakon is túlmutatnak. S noha az elemzést ebbe az irányba, vagyis például a nagyvárosok munkásháztartásainak vagy a globális dél urbánus, periurbánus háztartásainak vizsgálata irányába nem viszem el, az ott felhalmozott tapasztalatokat igyekszem hasznosítani (vö. SMITH – WALLERSTEIN, 1992). Hiszen ezekben a munkákban jutnak a szerzők többször is arra a következtetésre, hogy a háztartások a krízishelyzetek, sokkhatások levezetésében is segítenek (BOSSEN, 1981). Ami, nyilván, egyik oldalról nézve biztosítja a háztartások tagjainak a boldogulását, másik oldalról viszont épp a hatalom gyakorlóit és a piac működtetőit felelősségét mossa el, hisz a háztartás olyan feladatokat is átvállal (munkanélküliség következményeinek a kivédése, a háztartás tagjainak munkával való ellátása, fogyasztási javak előállítás), amit nagyjából a 19. századi modernizáció és a jólétiség gondolatának későbbi elterjedése óta egyébként alapértelmezetten az államnak és/vagy a piacnak kellene ellátnia. Ebben az értelemben is mondom azt, hogy a háztartást a helyi élet egyik legfontosabb egységének, intézményének tekintem.

Nem mellékes ugyanakkor az sem, hogy a háztartás mint a gazdaság irányításának elve a gazdasági antropológia szubsztantív irányát meghatározó Polányi Károly munkájában is hangsúlyos szerepet játszik, noha nem annyira hangsúlyosat, mint a reciprocitás, a redistribúció vagy a piac (GREGORY, 2009 és SZABÓ, 2014a, különösen 7. lábjegyzet).

¹³ De ezzel párhuzamosan kialakulnak olyan *iszképista*, *off grid* mozgalmak, amelyek (újra) célul tűzik ki az önellátást és a nagy ideológiai rendszerekről, valamint az elosztó hálózatokról való leszakadást (lásd FARKAS, 2017).

A háztartás tehát egyszerre intézmény és egy gazdaságszervezési, gazdaságirányítási elv. A magyar paraszti háztartások hosszú időtartamban történő vizsgálata kapcsán erre feltétlen rá kell világítanunk, hisz a második világháború utáni, illetve a jelenkori átalakulások mértéke és radikális jellege innen nézve még inkább kidomborodik.

Nem lehet azt állítani (mint ahogy érveltem már mellette), hogy a paraszti háztartások egyformán támaszkodtak saját erőforrásaikra (VIDACS, 2015, 28.) – de azt igen, hogy a törekvés még a föld nélküli, bérmunkából élő parasztság esetében is megvolt, hogy amit lehet, azt az önellátás ideáját szem előtt tartva termelje vagy szerezzze meg. Igen szemléletes példát adnak erre könyvükben Fél Edit és Hofer Tamás: az agrárproletár családban az idős családfő elsírja magát, amikor a fia az éves szükségletet biztosító gabonamennyiséget (az *életet*, ahogy helyben gyakran nevezik) hazahozza (FÉL – HOFER, 1997, 178.). A változatos termékstruktúra, a több lábbon állás, az állattartás és a növénytermesztés vegyes jellege mind ezt az önellátást szolgálták. Erről a változatosságról, diverzitásról, a természeti tájhoz való igazodásról (ANDRÁSFALVY, 2007) a 17-18-19. századból (IMREH, 1973, 1983), a 20. század elejéről (MOHAY, 1994) és közepéről (FÉL – HOFER, 1997) adataink, plasztikus leírásaink vannak. De a hegyvidéki területeken még a 21. században is nyomon követhető nem csak ez az ideál, hanem a háztartások és az emberek természettel történt összekapcsoltsága is (BABAI – MOLNÁR – MOLNÁR, 2014).

Az önellátó háztartásokat a kooperációs felületeknek és az együttműködésnek a változatos formái kötötték össze: a közös földhasználat és általában a közös haszonvételek (legelők, erdők, nádak, vizek használata, erdei makkoltatás stb. – a lista igen hosszú), illetve a hozzáférés jogának a sokszor aprólékos szabályozása; a munkában való együttműködés a nehezebb vagy egyhangú mezőgazdasági munkáktól a gyorsan elvégzendő munkafolyamatokig (szénamunkák, szántás és aratás, erdei munkák stb.); a házépítés és az egyéb épületek felhúzója; az emberi élet fordulóinak a megszervezése és lebonyolítása a keresztelőtől a temetésig (SZABÓ, 2009). Mind olyan példák, amelyek a kooperáló közösségek működését mutatják. Ezek ugyanakkor nem feltétlen morális alapon nyugvó intézmények, noha morális elképzelések óhatatlanul kapcsolódnak hozzájuk, hanem inkább az adott természeti, technikai körülmények között megszülető és fennmaradó intézményei a gazdaság és a társadalom megszervezésének (SZABÓ, 2014b): ha a háztartásnak ki kell lépnie a saját közegéből, akkor erre a kooperáló közösségre számíthat.

A közösség – mindenféle idealizáláson túl és a kommunitarizmus kritikáját is számon tartva (BLACKSHAW, 2010, 130–136.) – „érzések és gondolatok, hagyományok és elköteleződés, tagság és akarat összessége. Létrejöhet vagy szimbolikus kifejezést kaphat a lokalitásban, a vallásban, a nemzetben, etnikumban, foglalkozásban... Archetípusa a család...”¹⁴ A lokalitásban megszerveződő kooperáló közösség ebben a keretben maga a helyi közösség vagy a helyi közösségnek egy kisebb része, amelynek a tagjai a munkában és az élet egyéb területein együttműködnek egymással. A kooperáló közösség határai és tagjai alkalmanként változhatnak – más és más lehet a különféle mezőgazdasági munkákban, például a kukoricaszedésben vagy a házfedésben résztvevők száma és személye. Fontos kiemelni: a kooperáló közösségekben közös tudások és gyakorlatok halmozódnak fel, amelyek aztán faluszinten is nagyjából egyenletesen oszlanak

¹⁴ Robert A. Nisbet (1967) alapján BLACKSHAW, 2010, 20.; saját fordítás.

el éppen azért, mert a kooperáló közösségek határai és tagsága változik. A kooperáló közösségek működése nem esetleges és nem véletlenszerű. Mind az elvek, mind a működés, a gyakorlatok szintjén szabályoknak engedelmessé válik, rendszerré szerveződik (vö. SZABÓ, 2009).

A kollektivizálás és a szocialista gazdaságszervezés radikálisan alakította át ezeket a struktúrákat. Hisz az autonóm paraszti gazdaság akadálya volt a szocialista átmenetnek. A párton és a párthoz szorosan kapcsolódó közösségeken kívül más közösségekre a szocialista ideológia riválisként tekintett. De épp a szocialista gazdaságszervezés eredményezte a háztartás újbóli fontossá válását: Magyarországon a háztájizás biztosította felhalmozáson keresztül (VIDACS, 2015, 31.), Erdélyben/Romániában pedig az 1980-as években egyre inkább súlyosbodó ellátási problémák ellensúlyozásaként (KIDECKEL, 2006, 122.; VASILE, 2015, 168–169.). És szintén ez eredményezte az együttműködési rendszerek egy részének a fennmaradását is: a háztartások működésükben egymáshoz fordultak és egymástól kaptak segítséget (SZABÓ, 2014c, 465.; VIDACS, 2015, 34–35.).

A rendszerváltás idején a paraszti társadalom és a paraszti háztartás, a szó szigorú értelmében, már a múlté. A romániai reprivatizáció jellege következtében azonban a paraszti háztartásokra emlékeztető, annak a gyakorlatait újra életbe léptető gazdasági egységek kezdtek működni: kis léptékű termelés, több lábbon álló, a növénytermesztést és az állattartást kombináló gazdaságok, sok helyen az együttműködésnek a kiterjedt, szintén régi mintákat használó rendszere jött létre. Doktori dolgozatomhoz folytatott kutatásaim során olyannal is találkoztam, hogy egy háztartásban arról számoltak be: ők csak olajat és sót vásárolnak a boltban, minden egyebet megtermelnek maguknak (SZABÓ, 2009, 71.). Ez nyilván inkább csak a vágyakat, törekvéseket írja le, de jelzi, hogy az átmenet bizonytalanságai közepette a háztartás hogyan tudott színtere lenni az átszervezésnek és a túlélésnek (vö. PINE, 2002, 96.). Volt a folyamatoknak egy érzelmi, helyreállító jellege is – mint ahogy szerte Kelet-Európában, a volt szocialista blokkban is történt (GIORDANO – KOSTOVA, 2002, 77–79.) –, és innen érthető akár az eufória, fellángolás is, amivel a háztartások újra nekifogtak gazdálkodni (vö. PETI – SZABÓ, 2006).

Az újra saját művelésbe vett területek, a technikai háttér hiánya és a még meglévő, átöröklött és ismert minták egyrészt a háztartási gyakorlatokat, másrészt a közösségi kooperációt élesztették újra (vö. SZABÓ, 2014c, 466). Említettem, hogy a hagyományos paraszti gazdaság egyik fontos jellemzője a határhasználat rendjének az aprólékos szabályozása. Noha nem olyan részletekbe menően, mint ahogy a székely falutörvényekben, de az 1990-es években a faluközösségek, utcaközösségek a határhasználatot még szabályozták (vö. SZABÓ, 2009, 111.). A gyümölcsösök, kaszálók, tarlók – egyébként egyéni tulajdonban található földek – nyár végi, őszi felszabadítása és közösségi erőforrásként történő használata mint közösségi gyakorlat még élt. Nagyjából az 1990-es évek közepéig, végéig. Ekkorra világossá vált, hogy a kisléptékű, már nem teljes mértékben paraszti, de paraszti hagyományokon nyugvó és paraszti gyakorlatokat használó háztartások és a kooperáció működtetése szigorú gazdasági-financiális (ökonomista) értelemben nem fenntartható. És egyre inkább a szűk ökonomista szemlélet érvényesült, mert az átmenetnek a 'piacosítás, piaci átszervezés' (*marketization*) kiemelkedően fontos része volt (HANN – HUMPHREY – VERDERY, 2002, 21.).

A kétezres évek elejétől, de különösen Románia EU-s csatlakozásától tanúi lehetünk annak, ahogy – a nagytermelést favorizáló támogatási rendszerek hatása alatt is (vö. Fox, 2010) – elindult a rurális térségekben a mezőgazdasági termelés, és ezen belül a kistermelés átalakulása. Az önellátásra törekvő, paraszti minta szerint szerveződő háztartások egyre inkább felhagytak a termeléssel, elindult a földbirtokok koncentrációja és a mezőgazdasági termelés egyre inkább a nagygazdaságok kezében összpontosult. Ezzel értelemszerűen együtt járt az együttműködési rendszerek átalakulása – és sok esetben megszűnése –, hisz az ilyen típusú együttműködéseknek a nagybirtok és a birtokméretek nagy különbségei nem kedveztek. Beszédes a kaláka megváltozása és jelentésváltozása: ahogy a helyi gyakorlatból egyre inkább egy nemzetileg is kanonizált jelenség válik, és kalának nevezük azt is, amikor magyarországi építészhallgatók segítenek rendbe tenni székelyföldi népi fürdőket (*feredőket*). Ami technikailag már nem kaláka. Leginkább azért nem, mert a helyiek nem tudják viszonzni a segítséget. A szétváló, szétszerveződő helyi világokban az addig a társadalom valamiféle kohézióját adó patrónus–kliens rendszerek is megváltoztak: a napszámosok arról panaszkodtak, hogy nincs munkájuk a nagyobb gazdaságok kialakulása és a munkafolyamatok gépesítése miatt, a nagygazdák pedig arra, hogy nem találnak munkást.

A következő részben ezeket a változási folyamatokat érzékeltetem különböző, a háztartások működését valamikor meghatározó, de ma már gyökeres változásokon átesett tevékenységek példáján keresztül.

A helyi gyakorlatok megváltozása: az önellátó háztartásoktól a kapitalista üzemekig

Az átalakulás egyik kiemelkedő helyszíne a telek és a telekszerkezet. A telkek kialakításának a módosulására akár az átmenet lakmuspapírjaként is tekinthetünk: az erdélyi falvakban addig is ismert kettős telek ebben az időben gyökeresen átformálódott. A gazdasági munkafolyamatok – mezőgazdaság és állattartás – vagy kikerültek a háztartások tevékenységeiből vagy egyre inkább a második udvarba, illetve nagyon sokszor a csűr mögé koncentráálódtak. Az időhasználat és a termelés átalakult rendjére világít rá az a válasz is, amit a zöldségtermesztés visszaszorulása során kaptam egyszer: a beszélgetőtársam azt mondta, hogy ő bizony nem fog az időjárás miatt aggódni és a kezét összesározni, amikor a boltban mindig kapható zöldség. Ez egy teljesen más elképzelés, mint amit a paraszti háztartásokban látni lehetett. Az első udvarok egy újfajta életvezetési ideál keretében átalakultak, és inkább a szabadidő eltöltésének váltak a helyszínévé. Ezeket az udvarokat begyepesítették¹⁵ (az állattartás mellett elképzelhetetlen jelenség), játszóházakat, hintákat építettek a gyerekeknek, szaletliket és filagóriákat a felnőtteknek. A szekérszínek pedig sok helyen garázssá alakultak. A háztartások a termelés és a fogyasztás helyett egyre inkább a fogyasztás és a sza-

¹⁵ Szilágynagyfaluban és környékén az 1990-es években, ha valaki rosszat kívánt másvalakinek, még használt volt az átkozódó formula: „gyöpösödjön be az udvara!” (értsd: szegényedjen el!). Köszönöm Turai Tündének az adalékot!

badidő helyszíneiként jelentek meg. És jelezték azt, hogy a háztartások mindennapi tevékenységei radikálisan megváltoztak.

Szilágynagyfaluban és környékén a kétezertízes évek közepén, 2015–2016-ban folytattunk a tájhasználatot, a természeti és a kulturális örökség menedzsmentjét vizsgáló multidiszciplináris, a művészettörténet, a néprajztudomány, az ökológia és a régészet eredményeit és módszereit használó kutatásokat (lásd SZABÓ – MARKÓ – HARTEL, 2017). A fentebb jelzett folyamatok nagyon hangsúlyosan kerültek elő a kutatások során. Ezért 2017 tavaszán egy száztíz háztartásra kiterjedő háztartásfelmérést végeztünk a faluban, illetve interjúkat és fókuszcsoportos interjúkat is készítettünk a háztartási gyakorlatok átalakulása kapcsán.¹⁶ Hisz nem csak magára a folyamatra voltunk kíváncsiak, hanem a háztartások átalakulása miatt kialakult feszültségekre, az identitások megingására és az ezt kezelő, kompenzáló nosztalgikus látásmódra is. Mert a beszélgetésekből az is kiderült, hogy a helybéliek – noha a változásokra természetesen tekintenek – nem minden feszültség nélkül élik meg ezeket a folyamatokat. A továbbiakban ennek a felmérésnek az eredményeiből kiindulva mutatok rá ennek a folyamatnak a helyi jellegzetességeire.¹⁷

Az önellátásra törekvő paraszti háztartás egyik, fentebb már említett jellegzetessége a változatosság, a növénytermesztés és az állattartás kombinációja, a több lábbon állás. Ennek a keretét a – középkori eredetű, tehát évszázadokon átívelő – falurendszerű gazdálkodás és a telekszervezet adja (vö. SZABÓ I., 1969, 9–77.). Ebből természetesen következik a mozaikos tájszerkezet, a tájhasználat fenntartható rendje, az állati trágya használata (és a természetes trágyázás, például a juhok legeltetésén és a kosaras juhászaton keresztül), a vetésforgó (a pillangósok használata a talaj termőképességének visszanyerése érdekében). Az ilyen háztartásokban többféle állatot tartottak. És ha lovat vagy tehenet nem is tartott mindenki (még egyszer: a falu társadalma vagyoni értelemben is tagolt), a sertéstartás igen elterjedt volt. A sertéstartásnak ugyanakkor a jelentőségét az is növelte, hogy a sertések az ökológiai környezetbe úgy illeszkedtek, hogy az emberek és a más állatok által használt erőforrásokra nem gyakoroltak nagyobb nyomásokat, hiszen egyrészt a kollektivizálás előtt kondákban legeltették őket olyan területeken, amelyeket másként nem tudtak volna hasznosítani, másrészt a sertések a háztartáson belül a hulladékot is elfogyasztották. A sertéstartásnak, a disznóvágásnak ugyanakkor van egy, a háztartások autonómiáját megjelenítő, akár szimbolikus jelentése is, amiben benne van a saját élet fölött való rendelkezés vágya és az ipari hústermékek elutasítása is.

Szilágynagyfaluban 2017-ben a felmért száztíz háztartásból hatvanháromban már egyetlen sertést sem tartottak; harminchét háztartásban volt egy-három sertés, nyolcban négy-hat, továbbá egy-egy háztartásban tizenöt, illetve harminc sertés. Ez nem csak a sertéstartás és az ezzel járó kényelmetlenségek elhagyását és egy újfajta (potenciálisan szintén önkiszákmányoló) életmódot jelent, hanem azt is, hogy kialakult a sertéstartásnak egy belső piaca:

¹⁶ A kutatásban és a háztartásfelmérésben részt vett Nagy Ákos kollégánk Kolozsvárról. A háztartásfelmérést helyben Horváth Beatrix is segítette. Itt is köszönetet mondunk nekik.

¹⁷ A következő megjegyzésekkel: a számok 2017 óta minden bizonnyal változtak, de a tendenciákat jelzik; amit Szilágynagyfaluban tapasztaltunk, az minden bizonnyal sok más településen hasonló módon zajlott le (ennek alátámasztására további példákat fogok bemutatni).

„...azé így igaz, én is jópár, jónéhány éve nem tartok disznót, de viszont szeretem levágni és éppen emiatt kialakul az, hogy lesznek, akik tartanak 15-20-30 disznót [...]

– [De] legyen világos, hogy nem az van, hogy ezer disznó egy hálában [csarnokban], ahogy mondanák, hanem...

– Nem, 20-30, és akkor tudja az, de van 20-30 kliensem, aki karácsonykor tőlem vásárol, mert tudja, hogy én hogy neveltem.” (Szilágynagyfalu, fókuszcsoportos interjú, 2017. május 3.)

A sertéstartásban tehát a valamikori önellátás, önfenntartás – vagy legalábbis annak egy megközelítő változata – ebben a formában, egy helyi piacon keresztül (ahol a helyieknek rálátásuk van a termelési folyamatokra, az állattartó gazdát ismerik) és a nagyipari hústermelés elutasításával megvalósul.

A tehén (szarvasmarha) és ló tartás mintázatai azonban radikálisan átalakultak, és ezt a felmérés számai jól mutatják. A felmért háztartások közül kilencvenháromban nem tartanak szarvasmarhát, hét háztartás tart egy-kettőt, hat háztartás hármát-négyet, három háztartásban találunk nyolc és harmincöt közötti jószágszámot, míg végül egy háztartás maga 170 szarvasmarhát tart.¹⁸ Megjegyzendő, hogy ez utóbbi háztartás kerekítve 2000 juhfélét is tart, több száz hektáron, saját és bérelt területen gazdálkodik. A lovak eloszlása nagyjából hasonló képet mutat: kilencvenhat háztartásban nem találunk egyetlen lovat sem, tíz háztartásban található egy-egy ló, két háztartásban található kettő-kettő, egy háztartásban nyolc és további egyben pedig tíz lovat tartanak. A tízlovas gazda egyébként az, akinek 170 szarvasmarhája is van, traktorokkal dolgozik és a lovakat csak hobbiállatként tartja. Az adatokból elég világosan körvonalazódik, hogy tíz-tizenegy-tizenkét olyan háztartás van a szánttízből, amelyek esetében még valamiféle paraszti minta felfedezhető, és hogy a gazdaságok egyre inkább a profitorientáltságot tartják szem előtt, illetve a hobbitévékenységek – hasonlóan az udvaroknak a szabadidőrezsimek hatására történt átalakulásához – meghatározó tényezőkké válnak az állattartásban (itt: ló tartás) is.¹⁹ Beszédes lehet még a következő adat is: az itt elemzett háztartásfelmérés előtt Szilágynagyfalu község régiójában, a Felső-Berettyó mentén folytatott örökség-

¹⁸ A BBTE Magyar Néprajz és Antropológia Intézetében készült, a 2023-as ETK-n bemutatott mesteri dolgozat ugyanezeket a tendenciákat mutatja a Székelykeresztúr melletti Csekefalváról (Gagymente): amíg a kilencvenes évek közepén a két-három szarvasmarha volt a jellemző a háztartásokra, és ötven-hatvan háztartásban tartottak kb. 130 tehenet, addig ma huszonegy háztartásban tartanak 265 szarvasmarhát. A háztartások száma drasztikusan lecsökkent tehát, a szarvasmarhák száma pedig duplázódott. Kapitalista üzemek alakultak ki (VADÁSZ, 2023).

¹⁹ Szintén a Gagy mentéről készült szakdolgozathoz tudjuk, hogy a ló tartásban is milyen jelentős változások álltak be. Ugyan a vidék erdős-dombos jellege, az állattartás, a kaszálók és az erdőmunkák jelentősége indokoltá tennék a lovak jelenlétét, és a gazdáknak van is egyfajta érzelmi-szimbolikus viszonyulás a lovakkal és a hozzájuk kötődő attitűdökkel kapcsolatosan, azonban a gépek elterjedésével, és azzal, hogy a gépek beszerzésével már nincs szükség olyan mértékben a háztartások együttműködésére (*egyedül meg vagyok élve*), a lovak mégis háttérbe szorultak, illetve jellemzővé vált a hobbiállatként történő tartásuk (PÁL, 2018). Ezt erősíti meg egyébként a csekefalvi, előző lábjegyzetben említett dolgozat is (VADÁSZ, 2023).

felmérő, leltározó kutatásunkban már csak egyetlen kovácsműhelyt találtunk, amely ráadásul épp akkor zárt be.

Az állattartás átalakulása természetesen nem csak önmagában hordoz jelentéseket, és nem is egyszerűen csak az udvarok és telekszerkezet megváltozását eredményezi. Az udvarok átszervezése, amint már mondtam, inkább csak jelzi a nagyobb folyamatokat, az állattartás, növénytermesztés, tájhasználat és a termelés rezsimeinek az átalakulását. De azt is látni kell, hogy a háztartások az állattartáson keresztül is kapcsolódnak – vagy itt inkább: kapcsolódtak – a természethez, az ökológiai környezethez, így az állattartás megváltozásával ezek a kapcsolódások is módosulnak, némely esetekben gyökeresen átalakulnak. Illetve ennek folyamányaként a háztartások közötti kapcsolatok, a háztartások hálózata is módosul, hisz eltűnik egy fontos kooperációs felület (az állatok közös legeltetése, pásztoroltatása), és kialakul egy, a tulajdonosokat a bérlőkkel (vagy csak egyszerűen a használókkal) összekötő, sokszor konfliktusos viszony.

A határ nagy része – a szántók és kaszálók felhagyása miatt – legelővé, elsősorban juhlegelővé változik, és az addig a paraszti jellegű gazdaságba ágyazódó juhászat egyre inkább a kapitalista és pályázati piacba integrálódik (vö. SZABÓ, 2013, 113.). Különbözőbb részletezés nélkül érdemes a juhek számának alakulását is figyelembe venni: száz két háztartásban már egyáltalán nem tartanak juhot, öt háztartásban tartanak kettő és tíz között, végül három háztartásban tartanak (kerekítve) kétszáz, négyszáz és kétezer juhot (és a tendenciák megegyeznek azzal, amit Bonyhán is meg lehetett figyelni). A legeltetéssel kapcsolatos hagyományos tudások ugyanakkor eltűnnek. A fás legelőre tett kiszállásaink alkalmával nem kis meglepetéssel tapasztaltuk, hogy a pásztorok mennyire átmenetinek tekintik azt, amit csinálnak és – ellentétben más régiókból származó beszámolókkal – milyen keveset tudnak a környezetükről, a legelőről, a növény-társulásokról (SZABÓ – MARKÓ – HARTEL, 2017, 131–132.).

A természeti környezethez való viszonyulás, az erőforrások használata megváltozásának van egy másik, az adaptáció és a reziliencia felől szemlélt szintén fontos jellegzetessége: a gyűjtögetés, a természeti erőforrások nem beavatkozó, nem termelő jellegű használata a magyar parasztság tájhasználatának kiemelkedő része volt (GUNDA, 1966). A gyűjtögetés és a természeti erőforrások változatos használatának jelentősége a fakitermelés fontosságával is összevethető (ANDRÁSFALVY, 2007, 217–259.). A természet használata az ökoszisztéma-szolgáltatások felől is értelmezhető (MOLNÁR et al., 2015).²⁰ A gazdálkodás szerkezetének a megváltozásával azonban a természetben töltött idő is lecsökken (VADÁSZ, 2023): ritkulnak vagy nincsenek már meg azok az alkalmak, amikor a háztartások tagjai gyalog, szekérral, szerszámmal a vállukon a mezőre mentek, és közben gyűjtögettek. *„Ma már nem nagyon látunk embereket. Akkor ebbe az időszakba kukorica ésatöbbi, láttuk az emberek[et] a vállukon a kapák és mentek ki a rétre, jöttek be. Ma már ez eltűnt.”* (Fókuszcsoportos interjú, Szilágynagyfalu, 2017. május 3.). Az átalakulást és a természettől való ilyen jellegű eltávolodást a bonyhai adatok is megerősítik: *„Valamikor, ezelőtt jó pár évvel én is szoktam járni így a domboldalakat,*

²⁰ Andrásfalvy Bertalan Bél Mátyást idézi: „De míg a külföldieknek a halaszvizek gyakran nagy költségükbe és mesterkedésükbe kerülnek, a magyarok számára a természet nyújtotta ezeket.” (ANDRÁSFALVY, 2007, 21.)

az erdőre is szoktunk menni néha, néha, ritkán, de most olyan messze van” (F. M., nő); „...így a mezőre nem, nem megyek a mezőre gyűjteni.” (K. I., nő, Pap Tímea gyűjtése).²¹ Mindezeket túl a piaci elosztás itt egyre fontosabb szerepet játszik: „Az üzletből annyiféle tea van, de igaz, nem jó egy se.” (K. I., nő) Természetesen nem állítom azt, hogy a gyűjtögetés teljesen eltűnt volna. Azt viszont igen, hogy a háztartások mindennapi gyakorlataiban a szerepe megváltozott.

Az állattartás és a gyűjtögetés háttérbe szorulása mellett a paraszti autonómiák átalakulását a kenyér példájával, egész pontosan a kenyérsütés visszaszorulásával is érzékelteni tudjuk (vö. VIDACS, 2015, 32.). A gabona, amint azt az agrárproletár család sírva fakadó családfője kapcsán már említettem fentebb, a magyar parasztság számára kiemelt jelentőséggel bírt. Sok helyen életnek is nevezték. A táplálkozásban a kenyér töltött be egyszerre szimbolikus és rituális szerepet. A kenyérsütéshez kapcsolódó tudások a lányok esetében szinte kötelező érvényűek voltak, területileg változóan a kollektivizálásig vagy akár a szocializmus későbbi időszakáig (KOROMPAINÉ, 1976, 287.). Azonban a kenyérsütés is egyre inkább kiszorul a háztartási gyakorlatokból, noha találkozunk még olyan háztartásokkal, ahol különböző megfontolásokból (olcsóbb, egészségesebb, kiadósabb, hagyományos) még mindig sütik. Bonyhán olyan, nagy mennyiségben gabonát is termesztő háztartással találkoztam, ahol a szezonban naponta összegyűlő több tíz munkásnak is helyben sütötték a kenyeret. De az általános tendencia a hagyományos kenyérsütés visszaszorulása. Beszédesek újra a szilágynagyfalui adatok: hetvennégy háztartásban már egyáltalán nem sütöttek kenyeret, huszonhárom háztartásban mondták azt, hogy ritkán előfordul, tíz háztartásban kaptuk azt a választ, hogy gyakran/sokszor sütik a kenyeret otthon, míg végül csak három háztartásban sütik a kenyeret állandó jelleggel otthon. Az önellátásnak ez az egyszerre gyakorlati és szimbolikus jelentőségű tevékenysége kiszorul a háztartások rutinjai közül.

A példáimat végül az együttműködési rendszerek megváltozásának a bemutatásával zárom. Korábbi, leginkább a doktori dolgozatomhoz kapcsolódó kutatásokból született munkáimban a kérdést több szempontból megvizsgáltam. Ezekben a tanulmányokban nem csak a magyar vagy a Kárpát-medencei példaanyagra támaszkodtam, hanem igyekeztem bemutatni a kérdés nemzetközi párhuzamait is, rámutatva arra, hogy a preindusztriális paraszti közösség, illetve a frontvidékek társadalma kedvez leginkább e munkák fennmaradásának. Ugyanezekben a tanulmányokban követtem nyomon azt is, hogy a szigorúan a munka területén megszervezett kooperáció általános értelemben egyre inkább visszaszorult, és hogy – nem kevésbé paradoxális módon – miközben a szocializmusban még sok formája fennmaradt, az 1990-es évek fellángolása után a 2000-es évek közepére ezek a kooperációs formák egyre ritkábbá váltak (SZABÓ, 2009, 2014c). A kooperációs formák leginkább a rituális élet szervezésével kapcsolatosan maradtak meg (SZABÓ, 2009). Hangsúlyosan, de csak látenszen morális látásmódokat használó

²¹ Bonyhai kutatásaim elején – eléggé reflektálatlanul és előítéletes módon – a roma lakosság, háztartások esetében arra számítottam, hogy a gyűjtögetés körükben élő gyakorlat. A kutatásban kiderült: erre csak szórványosan vannak példák (SZABÓ, 2013, 128.), mint ahogy az is, hogy a bonyhai romák a gyűjtögetést nem az önellátó háztartás, hanem a piaci részvétel kontextusában értelmezik, és olyasmit gyűjtenek szezonálisan, amit helyben el is adhatnak átvevőkzpontoknak (SZABÓ, 2020).

diskurzus keretében pedig elindult a kooperációs formáknak, különösen a kalákának a nemzeti kanonizációja (SZABÓ, 2014b).

Miközben a tényleges, a háztartásokat összekötő hálózatok, a munkában történő kooperáció egyre inkább háttérbe szorul. Azzal összefüggésben is, nyilván, hogy a háztartások tevékenységei változnak, megtörténik egy technikai váltás, és ezek mind arra felelnek, hogy a kooperációt az emberek meghaladottnak, idejét múltnak lássák. Szilágynagyfaluban a másoknak végzett vagy a másoktól kapott segítségmunka alig jellemző: kilencven háztartásban mondták azt, hogy a kalákázásban kapott és száz két háztartásban pedig azt, hogy az így adott segítség nem jellemző. Alig néhány háztartásban számoltak be arról, hogy ők kapnának vagy adnának így segítséget. A szétszerveződést és a háztartások izolálódását a pénzért végzett, napszámos munka visszaszorulása is jelzi (és a rendszerváltás után újjáéledő szolgátság intézménye sem vált jellemzővé): fizetett, idegen munkaerőt hét háztartás foglalkoztat változó rendszerességgel. A háztartásokban leginkább a családfő vagy a családfő és más családtagok végeznek mezőgazdasági munkát. Ugyanezt támasztják alá a bonyhái adatok is:

„[K.] *Ilyen kölcsön munka létezik még a faluban?*

[K. I.] *Nem.*

[K.] *Nem működik?*

[K. I.] *Nem működik. Régebb működött, de most egyáltalán. Épp most kellett járjak fuszulyka szedni, há' nem mondom paszuly, me' úgy mondom fuszulykát, én úgy mondom. Elmentem, nem messze a szomszédba, tudtam neki is van s ő is kell menjen, neki is szüksége van segítségre. Nem jött. Testvéremet is hívtam, de nem jött. Senki nem jön, senki nem segít.*” (K. I., nő, Pap Tímea gyűjtése)

A kooperációs felületek egy sajátos formájaként tartjuk számon a krízishelyzetek megoldását célzó együttműködéseket. Természeti csapások, tűzkár, számosállat elhullása, korai, váratlan halál esetén a közösség aktivizálta magát, gyűjtést szerveztek vagy munkában segítettek a károsult családoknak, háztartásnak (IMREH, 1983, 139–145.; SZABÓ, 2009). A kétezres évek elején ezek a rendszerek is meginogtak. Kis-Küküllő menti esetre utalunk: egyik háztartás javára gyűjtést szerveztek a faluban, mert a koca elpusztult. A falubeliek, szokásuk szerint, segítettek a károsultnak. Aztán később megtudták, hogy a koca húsát a szomszédos faluban elmenték. Az eset alapvetően rendítette meg az addig jól bejáratott rendszerbe vetett bizalmukat. Ugyancsak bizalmi válságról árulkodik a következő, szintén Kis-Küküllő menti példa: a tejtermelő háztartások jobb árat szerettek volna kicsikarni a tej felvásárlójától, ezért sztrájkot hirdettek. De aztán azt látták, hogy végül titokban mindenki viszi a tejet. A tejsztrájk nem érte el a hatását (SZABÓ, 2006).

A döntéshozás képességét – és a döntésnek a jogosságát – a háztartásoktól elvitatni mindezekkel együtt sem lehet: a háztartások azok a gazdasági egységek, amelyek adott pillanatban, a rendelkezésükre álló információk alapján a számukra megfelelő döntést meghozzák (CHAYANOV, 1966; ORTIZ, 2005). Ez még akkor is érvényes, ha tekintetbe vesszük, hogy a döntések egy része a gyakorlatokba és kulturális elképzelésekbe ágyazott (ORTIZ, 2005). Megeshet, hogy kívülről, más perspektívából és több információ

birtokában – és főként: a döntés következtében beállt változástól időben távol – egy adott döntés másként értékelhető, és akár a maladaptáció (téves adaptáció) kérdése is felmerülhet (Borsos, 2000, 139–140.). De nem kételkedhetünk abban, hogy a háztartások az adott körülmények között a maguk számára a megfelelő döntést hozták.

Globális világ

Elemzésem második részét is hadd kezdjem egy személyes, és folytassam egy nem személyes, de az enyémmel aztán mégis összefonódó történettel.

Első történet. A 2010-es évek végén kaszára lett volna szükségem, hogy egy barátom telkén, a városhoz közel a füvet le tudjam kaszálni (idegen munkaerőhöz helyben hozzájutni már itt is problémás volt). Kaszát nem tudok verni, ezért az egyik piacra mentem ki, hogy segítséget kérjek. A Kolozsvár közelében fekvő Györgyfalváról járnak be ide árusok zöldséggel, gyümölcssel, többükkel jó viszonyba is kerültem az évek folyamán, gondoltam, ők majd tudnak segíteni nekem. Kiderült: már nem használnak kaszát. Kérdeztem, akkor a füvet mivel vágják. Fűnyíróval, volt a válasz. Én ellenvetést fogalmaztam meg: de hát azt nem eszik meg az állatok. Mire az új válasz: nem tartunk állatokat. Nyilván, hisz zöldséget és gyümölcsöt árusítanak, az állatnak nincs helye ebben a rendszerben. Az önellátó paraszti háztartás ideája csak zavarná a sikeres üzletmenetet.

Második történet. 2021 tavaszán az Ever Given nevű teherhajó elakadt a Szezei-csatornában. A 220 000 tonnás hajó 400 méter hosszú,²² a csatorna legkisebb szélessége 300 méter. Kedvezőtlen időjárási körülmények mellett egész könnyen elakadhatott egy ilyen szűk csatornában egy ekkora hajó. Kiszabadítani, persze, pont a méretei miatt, nem volt könnyű feladat. A hajó hat napot töltött a kényszerű fogságban. A Szezei-csatornában naponta körülbelül ötven hajó halad át, nagyobb részük teherszállító, a világkereskedelem része. Az Ever Given elakadása így mintegy háromszáz hajót kényszerített vesztéglésre vagy a Jóreménység fokának a megkerülésére. Egyes források szerint a világkereskedelem tíz százalékát állította meg a hajó. Az már csak külön bája a történetnek – de a kiszabadításért fizetendő kártérítés késedelmessége, és így a hajó további vesztéglése miatt mégiscsak fontos –, hogy a hajó igazi nemzetközi óriás: japán a tulajdonos, német az adminisztrátor, tajvani cég lízingelte, a legénysége pedig Indiából verbuválódott.

Eltöprengtem: vajon hány fűnyíró lapul a hajón utazó konténerek mélyén, és várja azt, hogy Hollandiában kirakodják, eljusson Erdélybe, és végül munkába álljon Györgyfalván egy olyan zöldségtermesztő háztartásban, ahol már nem tartanak állatot. És azon is, hogy mikor volt még olyan, hogy erdélyi háztartásokban a munkavégzés menete attól függjön, hogy befut-e a rotterdami kikötőbe egy Kínából indult teherszállító hajó, amihez japánoknak, németeknek, kínaiaknak (Tajvan) és indiaiaknak is közük van. És persze az is elgondolkodtató, hogy Egyiptom egyik legfontosabb valutabevéte-

²² Csak összehasonlításképp: Kolumbusz hajói száz tonna körüliek és 15-20 méteresek voltak. Lásd az erről szóló Wikipédia szócikket: [https://en.wikipedia.org/wiki/Santa_Maria_\(ship\)](https://en.wikipedia.org/wiki/Santa_Maria_(ship)) (letöltés ideje: 2023. június 1.)

lébe – a csatorna hajózási díjába –, kínai és indiai fizetésekbe, japán, német és tajvani profitokba györgyfalvi háztartások is pótolnak.²³

A világ összekapcsoltsága és bonyolult termelési és elosztó hálózatokba szervezése, természetesen, nem új. Eric Wolf amellet érvel, hogy elzárt kultúrák sosem voltak, és hogy a Kolumbusz-féle európai expanziót követően az összekapcsoltság hatványozódott (WOLF, 1995). Immanuel Wallerstein szerint ezzel az expanzióval épült ki az a világregndszer (amelyet az európai feudalizmus már magában hordozott), ahol centrumországok kapcsolják magukhoz az olcsó nyersanyagot és olcsó munkaerőt biztosító perifériákat és félperifériákat (WALLERSTEIN, 1983). Ez egy olyan rendszer, ahol a világ egyik végében átalakuló termelés hat a világ másik végén a fizetésekre – és fordítva. A helyi világok egyre inkább függővé válnak ezektől a globális folyamatoktól.

A 19. századi európai gabonakonjunktúra és annak a lehangolása igen jó példája ezeknek a folyamatoknak. A növekvő európai városi népesség megnövelte a gabona (jó minőségű kenyérgabona) iránti keresletet. Ez természeti és társadalmi átalakulásokat is okozott Európa periferiáin: az addig vízjárta, változatosan használt területek lecsapolása, feltörése és szántóföldként történő hasznosítása átalakította a Kárpát-medence jellegzetes, addig meghatározó térszíni formáit, képét. Ezt kiegészítette a fa iránti kereslet növekedése, az ennek nyomán fokozódó erdőirtás, a jogi reformok és a vízgyűjtő területek arculatának a megváltozása. Újabb indok a folyószabályozásokra, lecsapolásokra. Újabb gabonatermő területek és az európai kereskedelembe bekapcsolódó uradalmak. Az uradalmakban részmunkaidőben dolgozó, sokszor a hegyvidékről verbuválódott csapatok, bandák, amelyeknek a tagjai néhány hetes aratással, csépléssel remélték az éves gabonaszükségletet megkeresni (ANDRÁSFALVY, 2007, 19–20.; BORSOS 2000, 139–149.; EGYED, 1981, 237–240.). Kialakult egy helyben többé-kevésbé jól működő rendszer a munkamegosztás regionális mintáival (még ha, mint utólag kiderült, az ökológiai fenntarthatósága kérdéses is volt, vö. BORSOS, 2000, 156–157.).

Csak hogy ezzel párhuzamosan a tengeren túli területeken is javultak a gabonatermesztés feltételei, a hajózás egyre olcsóbbá vált, és a század végére a tengeren túli gabona már komoly konkurenciát jelentett a dél- és kelet-európai gabonának. Az olcsó gabona megjelenése a bérek csökkenéséhez, aztán általános elégedetlenséghez, sok helyen agrármozgalmakhoz, tiltakozáshoz vezetett (GUNST, 1993). Ezt aztán kiegészítette és fokozta a gépesítés, egész pontosan a cséplőgépek megjelenése, ami nagymértékben csökkentette az emberi munkaerő iránti igényt (EGYED, 1981, 219.).

Az állam által – a piac nyomására – foganatosított reformok is hasonló hatást váltottak ki: a régi közösségi jogok érvénytelenítése és az arányosítás a Székelyföldön katasztrofális következményekkel jártak. A székely falvak lakói – a telekrendszerű, közösségszervezett és irányított gazdálkodási rendszer jellegzetességeit kihasználva – változatosan fértek hozzá a természeti környezetükhöz, ezen belül kiemelten a legeltetés

²³ Ennek a résznek a megírásához a *The Guardian* (<https://www.theguardian.com/world/2021/mar/24/how-a-container-ship-blocked-the-suez-canal-visual-guide> – letöltés ideje: 2023. június 1.), a *Wired* (<https://www.wired.co.uk/article/ever-given-global-supply-chain> – letöltés ideje: 2023. június 1.) és a *Foreign Policy* (<https://foreignpolicy.com/2021/11/10/what-the-ever-given-taught-the-world/> – letöltés ideje: 2023. június 1.) online portálok cikkeit használtam fel.

és faizás jogához. Az arányosítás nyomán a székely szegénység jelentős része kiszorult ezekből a haszonvételekből. Az adhatóvá-vehetővé váló erdők és erdőjogok (újra: piac) még azoknak a helyzetét is megnehezítették, akik kaptak erdőket, hisz a spekulánsok gyorsan lecsaptak a kínálkozó lehetőségekre, és a pénz jelentését nem ismerő háztartásokat gyorsan kiforgatták a vagyonukból (EGYED, 1981, 202–203.).

Milyen tanulságot tudunk levonni a fentiekből? A korábbiakban utaltam már E. Mayernek az Andokban folytatott, parasztháztartásokat vizsgáló kutatásaira. A (paraszti) háztartásokat eleve egy kapcsolódási rendszerben kell elképzelnünk, amelyen belül egyrészt a helyi világhoz, a többi háztartáshoz, másrészt a nemzetállamhoz és a piachoz is kapcsolódnak (MAYER, 2005, 405.). A kapcsolódás a két utóbbihoz tehát történeti példákön is nyomon követhető, mint ahogy ezeken a példákön keresztül az is bemutatható, hogy a paraszti háztartások hogyan kerülnek hátrányba a nemzetállami és globális színtereken. Ugyanakkor ezeknek a folyamatoknak van egy (aggasztó) olvasata a neoliberais gazdaságpolitikák és gazdasági gyakorlatok felől. Szintén E. Mayer mutat rá arra, hogy a neoliberais gyakorlatok hogyan alakítják át azokat a törekvéseket, amelyek valamilyen módon még tekintettel vannak a helyi jellegzetességekre, és hogyan kényszerítik bele a paraszti háztartásokat a globális szegénység kitermelésének a pozíciójába, ahol úgy tekintenek ezekre a háztartásokra, mint kis hatékonyságú termelőkre és elégtelen fogyasztókra (MAYER, 2002, 313–323.).

Az emberek élete és helyi világa a közvetlen környezet (egyének, háztartások, lokális csoportok), az állami struktúrák és a piaci tevékenységek közötti újrapozicionálás és újrapozicionálódás fényében szemlélhető (WACQUANT, 2012; SZABÓ, 2016). A pozicionálás egyik fontos összetevője az a beszédmód és az ennek nyomán kialakuló gyakorlatok, ahogy ezekre a háztartásokra tekintünk. Az alulfejlettség/fejletlenség mint címke, a fejlesztés és modernizáció mint törekvés a neoliberais gyakorlatokban hatékony eszközök arra, hogy a helyi világok átalakítása elinduljon. Ám ezek olyan folyamatok, amelyekre a helyi világban élő szereplőknek alig van ráhatásuk. Ráadásul ezek a folyamatok kiegészülnek az állam és az állami szerepvállalás visszaszorulásával, a háztartások finanszírozásával (PALOMERA, 2014), és az állami szerepvállalások helyett kialakuló piaci alapú (vagy kvázi-piaci) versenyztetéssel. Ezek látszólag ágenciával ruházzák fel a háztartásokat, de a finanszírozás valójában alávétést eredményez (PALOMERA, 2014; GREGORY, 2015), a pályázatás pedig a projekt-osztályok létrejöttét, ahol az új beszédmódokat és gyakorlatokat többé-kevésbé zártan működő csoportok tartják ellenőrzésük alatt (KOVÁCH – KUČEROVÁ, 2006).²⁴

A történelmi példák és a jelenkori folyamatok is azt mutatják: az átalakuló világban egyre nagyobbak a kívülről érkezett nyomások a háztartásokra és a közösségekre. Ezekre a kívülről érkezett nyomásokra és elvárásokra a háztartásoknak és a közösségeknek alig

²⁴ A tanulmány gondolatmenetébe inkább csak érintőlegesen illeszkedik, ezért itt szánunk rá két mondatot: a hagyományos (paraszt)közösségek és a külső világ kapcsolatában a közvetítőknek legkétsőbb az abszolutisztikus államszervezés és a modernizációs hullámok (vagyis a helyi közösség és a kinti világ erőteljesebb konfrontációja) óta fontos szerepük volt. Ám az mindig kérdés, hogy ezek a közvetítők (kulturális brókerek, *middleman*-ek) valójában kinek az érdekeit követik.

van ráhatása.²⁵ A helyi szereplőknek kevésbé van lehetősége arra, hogy ezeket a folyamatokat alakítsák. Ezt nevezem szubaltern ruralitásnak (alárendelt vagy függő falusiasság, SZABÓ, 2013, 104., 231.), ahol mind az ideológiák és elképzelések, mind a megvalósításukat célzó gyakorlatok kívülről irányítottak. És ezt állítom szembe a helyben elérhető és helyi kontroll alatt tartott erőforrások fölötti rendelkezéssel. Arra is rá szeretnék mutatni, hogy a helyi erőforrások háttérbe szorulásának a fontossága – vagy inkább súlyossága – ebben a kontextusban domborodik ki igazán.

És ebben a kontextusban érdemes újra feltenni a kérdést: mi is a jelentősége a háztartásoknak és az ezeket összekötő közösségeknek ebben a globálisan összefonódott világban? A háztartásokra érdemes úgy tekinteni, mint olyan rugalmas, adaptív intézményekre, amelyek a sokkhatások negatív következményeit rendre elnyelik. A háztartásokat vizsgáló kutatásokban az 1970-es évek óta ez egy igen fontos következtetés: a krízisek túlélésében, az alkalmazkodásban a háztartásoknak és a háztartási erőforrásoknak rendkívül magas szerepük van. Ezért is nevezi Joan Smith és Immanuel Wallerstein a háztartásokat a világ-gazdaság hosszú távú intézményeinek (SMITH – WALLERSTEIN, 1992). Egy Kelet-Európára fókuszáló, több ponton is folytatott kutatás is azt találta, hogy a háztartások a 20–21. század fordulóján is életképes és reziliens keretét adták a gazdasági tevékenységeknek (GUDEMAN – HANN, 2015, 6.). Arról nem is beszélve, hogy a háztartásoknak és a körüjük szerveződő, kisléptékű gazdasági gyakorlatoknak milyen jelentős szerepük van ma a gazdálkodáson (energiaelvonáson és élelmiszertermelésen) túl a tájfenntartásban, a mozaikos tájszerkezet megőrzésében (BABAI – MOLNÁR – MOLNÁR, 2014; SZABÓ – MARKÓ – HARTEL, 2017), a genetikai változatosság fenntartásában (MAYER, 2002, 327.) és a monopóliumok elutasításában (BOVÉ – DUFOUR, 2002).

Érvelésemben kifejezetten a társadalmi-gazdasági szempontokra szorítottam. De érdemes egyetlen mondat erejéig azokra az identitásfaktorokra, a szabadság és a senkitől nem függés összetevőire is rámutatni, amelyek az önellátó, autonóm háztartások működéséből fakadhatnak (VASILE, 2015, 177–178.; VIDACS, 2015, 28.). Ugyanez az identitások felől felvillanó szempont pedig érvényesíthető a jól működő közösségek esetében is. Talán nincs kétsége senkinek afelől, hogy a mai helyzetben a valahová tartozás stabil érzése milyen nagy (érzelmi) erőforrás. De szorítkozunk itt is kifejezetten a társadalmi-gazdasági szempontokra. Nem hagyhatjuk figyelmen kívül, hogy a közösségek működése gyakran nem demokratikus. Hogy kizárást, negatív előítéleteket is kitermelnek (BLACKSHAW, 2010, 130–136.). Azt sem, hogy a külső (*bridging*) és belső (*bonding*) kapcsolatok átalakulása, a hangsúlyok eltolódása az előbbiekre felé megbontja az erőforrásokhoz való hozzáférést. De ez utóbbi jelenség valójában mégis az érvelésünket támasztja alá, hisz a közösségek felbomlására világít rá. A közösségek mindezekkel együtt – a háztartások szerepéhez hasonlóan – a válságok kezelésében, a sokkhatások levezetésében hatékony eszközök lehetnek: van olyan kutatás, amely egyenesen arra jutott, hogy nem is az elérhető erőforrások, hanem a háztartások közötti együttműködés befolyásolta jobban a közösség stabilitását (UNGAR, 2018).

²⁵ Költői kérdéssel: mit tud tenni egy erdélyi falusi háztartás az Ever Given elakadása esetén? Vagy akkor, ha a világ egy távoli pontján sztrájkba lépnek a munkások? Vagy valamilyen okból lezárnak egy régiót? Vagy – hogy a tanulmányt indító történetre utaljunk – ha egy támogató úgy dönt, átalakítja a finanszírozási rendszert? A kérdés – még egyszer – költői. De érdemes elgondolkozni rajta.

Fentebb a helyi (végső eredményében kudarcos) gyűjtés és a (szintén kudarcos) tejsztrájk kapcsán már említést tettem a közösségek és a bizalom válságáról. A közösségek fontosságához ezzel együtt sem fér kétség. A háztartást az előbbi bekezdésben úgy írtam le, mint ami alkalmas a sokkhatások levezetésére. 2005-ben szülőfalumat, Siménfalvát – és a Nyíky völgyében fekvő többi falut Farkaslakától Rugonfalváig – árvízcsapás érte. Korábban sosem látott villámárvíz alakult ki (az okok között a hirtelen lehulló nagy mennyiségű csapadék mellett az erdőirtásokat is számon tartjuk), házakat, gazdasági épületeket rombolt le, takarmányt, állatokat sodort magával. Sajnos emberéleteket is követelt. A közösségi összefogás az árvíz gyors levonulása után példátlan volt: a falu kárt nem vagy csak kisebb kárt szenvedett lakói szinte egy emberként mozdultak meg, segítettek, ahol tudtak, a romok eltakarításában, ruhák mosásában, ételfőzésben. Még a környékbeli falvakból is érkezett segítség. A közösségi szintű reziliens viselkedésnek ez szinte klasszikus esete (vö. BERKES – ROSS, 2013). És úgy tűnik, nem is korlátozódik az erdélyi vagy a székely falvakra, hisz természeti katasztrófákat követő közösségi összefogásra máshonnan is vannak példáink (SOLNIT, 2009).²⁶

Természetesen világos, hogy a világ egyre komplexebb helyé válik. A háztartások és a helyi közösségek integráns részei ennek a bonyolult és egyre bonyolultabbá váló világnak. Valószínűleg már nem is tudnak meglenni olyan termékek nélkül, amelyek esetleg a több napon keresztül veszteglő teherhajók fedélzetén vagy gyomrában laknak. Látni kell ugyanakkor, hogy ez a fajta komplexitás milyen nagyon növeli a sérülékenységet is. Érdeemes újra feltenni a kérdést: hányféle módon és hányféle rendszertől függ ma egy falusi háztartás és egy helyi közösség?²⁷ Éppen ebből fakadóan: a fenntarthatóság érdekében célszerű esetleg globálisan kevésbé komplex, de helyben diverz, változatos – és akár redundáns – rendszerekben gondolkodni (BERKES – COLDING – FOLKE, 2003, 11.), amelyek egyrésztől lehet, hogy kevésbé hatékonyak, másrésztől azonban nagyobb fokú rezilienciát és önfenntartást eredményeznek (VAN EGMOND, 2014, 207.).

Mindezekkel együtt világos: a helyi és a nem helyi rendszerek ma már nehezen választhatók szét egymástól. Végletesen összefonódtak, a külső világ elválaszthatatlanul részévé vált a helyi világoknak. Az erőforrások használata megváltozott és a begyazódás a külső világokba dominánssá vált. Talán az is a helyi reziliencia része, ha a háztartások és a közösségek felismerik ezeknek a külső erőforrásoknak az előnyeit, és ahol lehet, hasznukra fordítják azokat. A polikrizis (vagy inkább: polikrizisek sora) által sújtott világban ez is egy fontos képesség lehet.²⁸ 2022 nyarának hatalmas aszálya erről

²⁶ E. Turner egyenesen a „communitas of disaster” szintagmát használja (TURNER, 2012, 73–84.).

²⁷ A példa talán távoli, de mégis érdemes utalni rá: Klaas van Egmond történelmi példát hoz a probléma érzékeltetésére. Érvelésében a Nyugat-Római Birodalom és a Kelet-Római Birodalom közötti különbség és közvetve a fennmaradásuk eltérései is – egyebek mellett – a komplexitás különböző fokára vezethetők vissza: az utóbbinak a hosszabb távú életképessége kisebb fokú komplexitásában is rejtett, hisz az élelemmel – és a katonákkal – való ellátásban az önellátó háztartások kaptak nagyobb szerepet. A fennmaradásban, persze, más tényezők is közrejátszottak, de Bizáncnak összességében a társadalom komplexitásának a lecsökkentésével sikerült megfordítania a dezintegráció folyamatát (VAN EGMOND, 2014, 103–104.).

²⁸ Lásd ebben a kötetben Balogh Pál Géza és Nagy Zsolt tanulmányait arról, hogy helyi termelők hogyan használták ki a járvány nyomán kialakult új körülményeket.

is lényeges tanulságokkal szolgált: Siménfalván meg is fogalmazták a következtetést, hogy a kutakból eltűnő víz mellett vezetékes víz nélkül sokan nem boldogultak volna.²⁹ Ebben a tekintetben is minden bizonnyal az egyensúlyra és a rugalmasságra, a helyi és a nem helyi erőforrások kombinált használatára lehet felhívni a figyelmet.

Az összefonódásnak magának is immár évszázados története van a piacra lépő parasztoktól a katonai átszervezésekig és a különféle társadalmi és gazdasági reformokig, amiket a modernizáció és/vagy a fejlesztés szavakkal írunk le. Az összefonódás nyomán ma már sokszor azt is nehéz meghatározni, hogy hol végződik a helyi és hol kezdődik a külső világ. Analitikus eszközként azonban nem szabad lemondanunk erről a megközelítésről, hisz enélkül nehezen tudunk rámutatni az állam és a piac helyi világokba történő beavatkozásaira. És éppen ezért kell felhívunk a figyelmet azokra a folyamatokra, amelyek eredményeként a háztartások lemondanak a saját környezetükkel való kapcsolatról és a közösség felé a kapcsolatot biztosító társadalmi hálózatokban való részvételről.

Az egyensúly a lokális és az extralokális között még néhány további szempontból fontos. A helyi világgal való kapcsolatban az egyes háztartások nagyobb fokú ágenciával rendelkezhetnek, mint a nem helyi világ viszonylatában. Az állam és a piac – működéséből fakadóan – nincs tekintettel a helyi jellegzetességekre. Ennek az extrém eseteit nevezi James Scott *high modernist* látásmódnak (SCOTT, 1998). Sokszor külön eszközökre van szükség ahhoz, hogy a helyi jellegzetességek is a döntéshozás részévé váljanak. A helyi szintekre éppen ezért szükség van (VAN EGMOND, 2014, 105.). Ez ennek a rendkívül komplex rendszernek az egyik fontos jellemzője, egy olyan egyensúlynak érzékelt állapot, amiben a helyi világok kárára nagy egyenlőtlenségek alakultak ki. A másik fontos jellemzője pedig éppenséggel a társadalomról (kultúráról, morálitásról) leváló vagy (rég) levált gazdaság (POLÁNYI, 2004), annak is kifejezetten a pénzügyi része, amely már rég nem az előrehaladás eszköze a reálgazdaság számára, hanem önmagában vett cél (VAN EGMOND, 2014, 1.). A pénzügyek egyre inkább zárt, saját logikával – és a logikákat morális színben feltüntetető érvelésekkel – operáló rendszerek (GRAEBER, 2011, 4.). A bennük való részvétel tehát problematikus, hisz olyan beszédmódokat alakít ki, amelyet csak egy szűk elit tud használni. És ő is termeli újra.³⁰ Az is problematikus továbbá, hogy – a költségcsökkentés okán – a neoliberális gazdaságirányítás a háztartások ingyenes munkáját használja, vagy a feladatait a közösségekre delegálja. Ehhez pedig sokszor megnyeri a közfunkciókból kivonult (neoliberális) államot. Tehát miközben azt mondom, hogy a globális piac előnyei, illetve a nemzetállami keretek biztosította hasznok is alakítják a helyi világokat, ezeknek a korlátait is figyelembe kell venni, mert közben a helyi erőforrások fölötti kontroll – miközben a megőrzése fontos lehet – egyre inkább háttérbe szorul.

²⁹ Persze kérdés, hogy a helyi vízhiányra külső elosztó hálózatba való csatlakozással vagy helyi, adaptív vízforrások kihasználásával és a vízfogyasztási szokások átalakításával kell válaszolni.

³⁰ Itt újra felhívom a figyelmet a projekt-osztályra és az azzal való párhuzamokra.

Következtetések

A tanulmány három – számomra igencsak emblematikus – történetet használt arra, hogy a gondolatmenetét kifejtse. A szilágynagyfalui történet az államnak a helyi világokban játszott szerepére (illetve az állami szolgáltatások pályázatokon keresztül történő piaci-va válására) világított rá, miközben azt is megmutatta, hogy vannak történelmi példáink a hasonló célok helyi megoldására. A kalotaszentkirályi történettel és a felújított templomok négyeszet is meghaladó számával azt illusztráltam: valamikor a helyi közösségek által felvállalt feladatok ma milyen mértékben válnak külső támogatásoktól függővé. Az Ever Given elakadása és a nyomában kialakult globális ellátási válság a világpiacon a komplexitásából eredő sérülékenységét illusztrálta. És hogy nem egyedi esettel álltunk szemben, azt a koronavírus-járvány lezárásai miatt a globális ellátási láncokban kialakult nehézségek is jól mutatták. A történeteknek, önmagukon és a globális átalakulások érzékeltetésén túl, a helyi világok működésére vonatkozóan is jelentőségük van. A tanulmány – kifejezetten analitikus jelleggel és céllal – különbséget tett a helyi és a külső világ között. A helyi világot a mindennapi életvilág segítségével írta körül, és ennek a helyi világnak a működésében két fontos intézményt, a háztartást és a közösséget azonosította. De arra is felhívta a figyelmet, hogy ezek a helyi világok – ekként tehát a háztartások és a közösségek – egyre inkább ki vannak téve a külső világ hatásainak, és hogy az erőforrások használatában egyre inkább ezek a külső világok válnak fontossá.

Miért fontos ez a kérdés? Az önellátásra törekvő háztartások és a közösségek a tanulmány érvelése szerint alkalmazkodni tudtak azoknak az erőforrásoknak az összességéhez, amelyekből végső soron a túléléshez és a társadalmi-gazdasági, de akár kulturális újratermeléshez szükséges energiákat nyerték. Ezeket az erőforrásokat fenntartható és változatos módon használták, miközben kevésbé támaszkodtak olyan külső erőforrásokra, amelyeket nem tudtak ellenőrizni. Tehát az erőforrásaikkal kapcsolatosan valamiféle cselekvőképes gyakorlatokat tartottak fenn. A modernizációs hullámokkal, fejlesztésekkel ez az ágencia szorult háttérbe, és az állam és a piac kontextusában a szubaltern ruralitás vált dominánssá. Ez azt jelenti, hogy mind a faluval szembeni elvárásokat alakító ideológiák, mind a falut a külvilághoz kapcsoló gyakorlatok kívülről irányítottakká váltak. A helyi háztartásokat és a helyi közösségeket függővé teszik, az önellátásukat felszámolják és korlátozzák a cselekvési területet.³¹

A reziliens viselkedésre jellemző, hogy a változások nyomán új lehetőségeket, ablakokat nyit (FOLKE et al., 2010). Ami az erdélyi falvakban történik, az éppenséggel ennek az ellenkezője: a helyi adaptáció vonatkozásában, a háztartások és a közösségek szintjén nem nyílnak az ablakok, hanem bezáródnak. Pedig akár szerencsés helyzetben is lehetnek ezek a közösségek, hisz a tudások és gyakorlatok egy része még elérhető.

Ezekkel a külső erőforrásokkal nem feltétlen csak az a probléma, hogy kívülről jönnek és az egyének/háztartások, illetve a helyi közösségek számára kontrollálhatatlanok,

³¹ A megfogalmazás persze nem pontos: függővé válik, felszámolódik, korlátozódik stb. Hisz a folyamatok mögött legtöbb esetben (kivételes eset: a kollektivizálás) nem egy jól meghatározott társadalmi szereplő áll, hanem az egyre komplexebb összefonódó, sokszor személytelen piaci és állami struktúrák.

hanem az is, hogy a komplexitást növelik. A mai életünk egyik jellegzetessége, hogy a világ bonyolult problémáira bonyolult válaszokat adunk, ami egyrészt érthető, másrészt viszont a korlátait is látni kell: úgy tűnik, hogy a képességünk arra, hogy a világ problémáit megoldjuk, és a törekvés, hogy ezt technológiai eszközökkel tegyük, korlátozott (BERKES – COLDING – FOLKE, 2003, 1.). A technológiai problémákra adott technológiai válaszok általában újabb problémákat szülnek (VAN EGMOND, 2014, 13.). A helyi világok által kontroll alatt tartott erőforrásoknak és megoldási lehetőségeknek a tere lecsökkent, így a kiszolgáltatottságuk is fokozódott. És ezek megint a komplexitást (és implicit módon a sérülékenységet) növelik. Közben pedig hatalmas tudást halmoztunk fel egy olyan rendszerről, amely változatos módon használta a helyi erőforrásokat, ugyanakkor meg a mostani világhoz képest – anyagi-technológiai értelemben – rendkívül egyszerű volt. A reziliencia kapcsán említett non-lineáris dinamikák felől ennek különösen nagy jelentősége lehet. Hogy mit tudunk ebből tanulni? – talán ez a legfontosabb kérdés.

Irodalom

ANDRÁSFALVY Bertalan

2007 *A Duna mente népének ártéri gazdálkodása*. Budapest, Ekvilibrium Kiadó.

BABAI Dániel – MOLNÁR Ábel – MOLNÁR Zsolt

2014 „*Ahogy gondozza, úgy veszi hasznát.*” *Hagyományos ökológiai tudás és gazdálkodás Gyimesben*. Budapest – Vácrátót, MTA Bölcsész tudományi Kutatóközpont Néprajztudományi Intézet – MTA Ökológiai Kutatóközpont Ökológiai és Botanikai Intézet.

BARTHEL, Stephen

2014 Resilience. In: NONINI, Donald M. (ed.): *A Companion to Urban Anthropology*. 428–446. Malden – Oxford – Chichester, Wiley Blackwell.

BELÉNYESY Márta

1956 Az állattartás a XIV. században Magyarországon. *Néprajzi Értesítő*, XXXVIII, 23–59.

BERKES, Fikret – COLDING, Johan – FOLKE, Carl

2003 Introduction. In: BERKES, Fikret – COLDING, Johan – FOLKE, Carl (eds.): *Navigating Social-Ecological Systems. Building Resilience for Complexity and Change*. 1–29. Cambridge, Cambridge University Press.

BERKES, Fikret – ROSS, Helen

2013 Community Resilience: Toward an Integrated Approach. *Society & Natural Resources*, 26, 1, 5–20. <https://doi.org/10.1080/08941920.2012.736605>

BLACKSHAW, Tony

2010 *Key concepts in community studies*. Los Angeles, Sage.

BORSOS Balázs

2000 *Három folyó között. A bodrogi közti gazdálkodás alkalmazkodása a természeti viszonyokhoz a folyószabályozási munkák előtt és után, 1840–1910*. Budapest, Akadémiai Kiadó.

BOSSEN, Laurel

1981 The Household as Economic Agent. *Urban Anthropology*, 10, 3, 287–303.

BOURDIEU, Pierre

1978 A szimbolikus tőke. In: Uő: *A társadalmi egyenlőtlenségek újratermelődése*. 379–401. Budapest, Gondolat Könyvkiadó.

1997 Gazdasági tőke, kulturális tőke, társadalmi tőke. In: ANGELUSZ Róbert (szerk.): *A társadalmi rétegződés komponensei*. 156–178. Budapest, Új Mandátum Könyvkiadó.

BOVÉ, José – DUFOUR, Francois

2002 *A világ nem eladó. Parasztok a „korcs-étel” ellen*. Budapest, Magus Design Stúdió.

CHAYANOV, Alexander V.

1966 *On the theory of peasant economy*. Homewood, Ill., American Economic Association by Irwin Press.

COLEMAN, James S.

1994 Társadalmi tőke. In: LENGYEL György – SZÁNTÓ Zoltán (szerk.): *A gazdasági élet szociológiája*. 99–127. Budapest, Aula Kiadó.

EGYED Ákos

1981 *Falu, város, civilizáció*. Bukarest. Kriterion Könyvkiadó.

FARKAS Judit

2017 „Kicsi kis hősök.” Az ökofalu-mozgalom története és gyökerei. In: Uő: *Leválni a köldökzsinórról. Ökofalvak Magyarországon*. 21–39. Budapest, L’Harmattan Kiadó.

FÉL Edit – HOFER Tamás

1997 *Arányok és mértékek a paraszti gazdálkodásban*. Budapest, Balassi Kiadó.

FOLKE, Carl

2006 Resilience: The emergence of a perspective for social–ecological systems analyses. *Global Environmental Change*, 16, 253–267.
<https://doi.org/10.1016/j.gloenvcha.2006.04.002>

FOLKE, Carl – CARPENTER, Stephen – WALKER, Brian – SCHEFFER, Marten – CHAPIN, Terry – ROCKSTRÖM, Johan

2010 Resilience Thinking: Integrating Resilience, Adaptability and Transformability. *Ecology and Society*, 15, 4, 20. <https://doi.org/10.5751/ES-03610-150420>

FOSTER, George

1982 Mi a paraszt? In: TÁLASI István (szerk.): *Néprajzi szöveggyűjtemény I*. 299–313. Budapest, Tankönyvkiadó.

FOX, Katy

2010 *Peasants into European farmers? EU integration in the Carpathian mountains of Romania*. Zürich, Lit Verlag.

GIORDANO, Christian – KOSTOVA, Dobrinka

2002 The social production of mistrust. In: HANN, Chris M. (ed.): *Postsocialism: Ideals, ideologies and practices in Eurasia*. 74–91. London – New York, Routledge.

GRAEBER, David

2011 *Debt. The first 5000 years*. New York, Melville House.

GREGORY, Chris A.

2009 Whatever happened to householding? In: HANN, Chris M. – HART, Keith (eds.): *Market and Society: The Great Transformation Today*. 133–159. Cambridge, Cambridge University Press.

2015 Adósság és moralitás: gondolatok a gazdasági antropológia hozzájárulásairól. *Regio*, 23, 2, 158–185. <https://doi.org/10.17355/rkkpt.v23i2.68>

GUDEMAN, Stephen – HANN, Chris M.

2015 Introduction. Self-Sufficiency as Reality and as Myth. In: GUDEMAN, Stephen – HANN, Chris M. (eds.): *Oikos and Market. Explorations in Self-Sufficiency after Socialism*. 1–23. New York – Oxford, Berghahn Books.

GUNDA Béla

1966 *Ethnographica Carpatica*. Budapest, Akadémiai Kiadó.

GUNST Péter

1993 Az európai agrárfejlődés zsákutcai a 19–20. század fordulóján. In: GLATZ Ferenc (szerk.): *Szomszédaink között Kelet-Európában: Emlékkönyv Niederhauser Emil 70. születésnapjára*. 281–287. Budapest, MTA Történettudományi Intézet.

GYÁNI Gábor

1997 A mindennapi élet mint kutatási probléma. *Aetas*, 12, 1, 151–161.

HANN, Chris M. – HUMPHREY, Caroline – VERDERY, Katherine

2002 Introduction: postsocialism as a topic of anthropological investigation. In: HANN, Chris M. (ed.): *Postsocialism: Ideals, ideologies and practices in Eurasia*. 1–28. London – New York, Routledge.

HOFER Tamás

1991 Patrónus–kliens kapcsolatok a paraszti társadalomban. In: UTASI Ágnes (szerk.): *Társas kapcsolatok*. 148–158. Budapest, Gondolat Könyvkiadó.

HOLLING, Crawford S.

1973 Resilience and stability of ecological systems. *Annual Review of Ecology and Systematics*, 4, 1–23.

HOLTORF, Cornélius

2018 Embracing change: how cultural resilience is increased through cultural heritage. *World Archaeology*, 50, 4, 639–650.
<https://doi.org/10.1080/00438243.2018.1510340>

IMREH István

1973 *A rendtartó székely falu*. Bukarest, Kriterion Könyvkiadó.

1983 *A törvényhozó székely falu*. Bukarest, Kriterion Könyvkiadó.

KASCHUBA, Wolfgang

2004 *Bevezetés az európai etnológiába*. Debrecen, Csokonai Kiadó.

KIDECKEL, David

2006 *Colectivism și singurătate în satele românești*. Iași, Polirom.

KLIGMAN, Gail – VERDERY, Katherine

2011 *Peasants under siege: the collectivization of Romanian agriculture, 1949–1962*. Princeton – New York, Princeton University Press.

KOROMPAINÉ SZALACSI RÁCZ Mária

1976 A bihari házikenyér. In: HÉTHY Zoltán (szerk.): *Bihari Múzeum Évkönyve 1*. 285–300. Berettyóújfalu.

KOVÁCH Imre – KUČEROVÁ, Eva

2006 The Project Class in Central Europe: The Czech and Hungarian Cases. *Sociologia Ruralis*, 46, 1, 3–21.
<https://doi.org/10.1111/j.1467-9523.2006.00403.x>

LATOUR, Bruno

2005 *Reassembling the Social. An Introduction to Actor-Network-Theory*. Oxford, Oxford University Press.

MAYER, Enrique

2002 The articulated peasant. Household Economies in the Andes. Boulder, Westview Press.

2005 Households and their markets in the Andes. In: CARRIER, James G. (ed.): *A handbook of economic anthropology*. 405–422. Cheltenham – Northampton, Edward Elgar.

MOHAY Tamás

1994 Egy naplóíró parasztember élete és gazdálkodása a 20. század első felében Ipolynyéken. (Dissertationes Ethnographicae 8.) Budapest, ELTE BTK.

MOLNÁR Zsolt – GELLÉNY Krisztina – MARGÓCZI Katalin – BIRÓ Marianna

2015 Landscape ethnoecological knowledge base and management of ecosystem services in a Székely-Hungarian pre-capitalistic village system (Transylvania, Romania). *Journal of Ethnobiology and Ethnomedicine*, 11, 3.

OLÁH Sándor

2001 *Csendes csatatér*. Csíkszereda, Pro-Print Könyvkiadó.

2008 Kliensek és patrónusok. Egy szocialista termelőszervezet tündöklése és bukása. In: *Uő: Kivizsgálás. Írások az állam és a társadalom viszonyáról a Székelyföldön, 1940–1989*. 365–384. Csíkszereda, Pro-Print Könyvkiadó.

ORTIZ, Sutti

2005 Decisions and choices: the rationality of economic actors. In: CARRIER, James G. (ed.): *A handbook of economic anthropology*. 59–77. Cheltenham – Northampton, Edward Elgar.

PÁL Norbert

2018 *A lovakkal kapcsolatos hagyományos tudások és a lótartás háttérbe szorulása a Gagy mentén*. Szakdolgozat. Kolozsvár, BBTE Magyar Néprajz és Antropológia Intézet.

PALOMERA, Jaime

2014 Reciprocity, Commodification, and Poverty in the Era of Financialization. *Current Anthropology*, 55, Supplement 9, August, 105–115.
<https://doi.org/10.1086/676420>

PETI Lehel – SZABÓ Á. Töhötöm (szerk.)

2006 *Agrárörökség és specializáció a Kis-Küküllő mentén*. Kolozsvár, Nis Kiadó.

PINE, Frances

2002 Retreat to the household? Gendered domains in postsocialist Poland. In: HANN, Chris M. (ed.): *Postsocialism: Ideals, ideologies and practices in Eurasia*. 95–113. London – New York, Routledge.

POLÁNYI Károly

2004 *A nagy átalakulás. Korunk gazdasági és politikai gyökerei*. Budapest, Napvilág Kiadó.

PORTES, Alejandro

1998 Social capital: Its origins and applications in modern sociology. *Annual Review of Sociology*, 24, 1–24.

SCOTT, James C.

1996 Az ellenállás hétköznapi formái. *Replika*, 23–24, 109–130.

1998 *Seeing Like a State. How Certain Schemes to Improve the Human Condition Have Failed*. New Haven, Yale University Press.

SMITH, Joan – WALLERSTEIN, Immanuel

1992 Households as an institution of the world-economy. In: SMITH, Joan – WALLERSTEIN, Immanuel (eds.): *Creating and Transforming Households: The Constraints of the World-Economy*. 3–24. Cambridge, Cambridge University Press.

SOLNIT, Rebecca

2009 *A Paradise Built in Hell. The Extraordinary Communities That Arise in Disaster*. New York, Viking.

SZABÓ Á. Töhötöm

2006 *A kooperáció mint agrárstratégia. A gazdasági környezet és a fejlődés kérdései*. In: PETI Lehel – SZABÓ Á. Töhötöm (szerk.): *Agrárörökség és specializáció a Kis-Küküllő mentén*. 101–151. Kolozsvár, Nis Kiadó.

2009 *Kooperáló közösségek. Munkavégzés és kapcsolatok a falusi gazdálkodásban*. Mentor Kiadó, Marosvásárhely.

2013 *Gazdasági adaptáció és etnicitás: gazdaság, vidékiség és integráció egy erdélyi térségben*. Kolozsvár, NKI – KJNT.

2014a Önellátás és piaci integráció: piaci viselkedésformák egy Kis-Küküllő menti településen. *Erdélyi Múzeum*, LXXVI, 1, 1–12.

2014b What happened to reciprocity? A general inquiry into reciprocal behavior on the example of traditional work parties. *International Political Anthropology*, 7, 2, 19–36.

2014c Economic Regimes, Local Worlds and the Changing Meanings of Work in Rural Transylvania. *Südosteuropa*, 62 4, 454–474.

2016 Kihalt vidék: a vidékiség értelmezései az állami és piaci rezsimek kontextusában. *Erdélyi Társadalom. Társadalomtudományi szakfolyóirat*, XIV, 1, 91–111.

- 2018 From Folk Culture to Cultural Heritage: Some General Conclusions by Way of Transylvanian Examples. In: SZABÓ, Árpád Töhötöm – SZIKSZAI, Mária (eds.): *Cultural heritage and cultural politics in minority conditions*. 179–196. Cluj – Aarhus, Kriza János Ethnographic Society – Intervention Press.
- 2020 Hogyan (ne) gyűjtsünk fát az erdőben? Egy erdei „séta” tanulságairól. In: DOBÁK Judit – R. NAGY József (szerk.): *Docendo discimus. A 60 esztendő Kotics József köszöntése*. (A Kulturális és Vizuális Antropológiai Tanszék Könyvei 13.) 363–371. Miskolc, Miskolci Egyetem BTK Kulturális és Vizuális Antropológiai Tanszéke.
- SZABÓ Á. Töhötöm – MARKÓ Bálint – HARTEL Tibor
- 2017 Tradicionalitás és modernitás: a tájhasználat és a mezőgazdasági termelés átalakuló feltételei egy erdélyi térségben. *Magyar Kisebbség*, 3–4, 115–166.
- SZABÓ István
- 1969 *A középkori magyar falu*. Budapest, Akadémiai Kiadó.
- TURNER, Edith
- 2012 *Communitas: The anthropology of collective joy*. New York, Palgrave Macmillan.
- UNGAR, Michael
- 2018 Systemic resilience: principles and processes for a science of change in contexts of adversity. *Ecology and Society*, 23, 4, 34.
<https://doi.org/10.5751/ES-10385-230434>
- VADÁSZ Benedek Miklós
- 2023 *A hagyományos gazdálkodás átalakulása Csekefalván*. ETDK dolgozat. Kolozsvár, BBTE Magyar Néprajz és Antropológia Intézet.
- VAN EGMOND, Klaas
- 2014 *Sustainable Civilization*. Basingstoke, Palgrave Macmillan.
- VASILE, Monica
- 2015 “Being One’s Own Master”. Reciprocity and Technology among Transylvanian Forest Dwellers. In: GUDEMAN, Stephen – HANN, Chris M. (eds.): *Oikos and Market. Explorations in Self-Sufficiency after Socialism*. 162–188. New York – Oxford, Berghahn Books.
- VIDACS Bea
- 2015 The ideal of self-sufficiency and the reality of dependence. A Hungarian case. In: GUDEMAN, Stephen – HANN, Chris M. (eds.): *Oikos and Market. Explorations in Self-Sufficiency after Socialism*. 24–46. New York – Oxford, Berghahn Books.
- WACQUANT, Loïc
- 2012 Three steps to a historical anthropology of actually existing neoliberalism. *Social Anthropology*, 20, 1, 66–79.
- WALLERSTEIN, Immanuel
- 1983 *A modern világgazdasági rendszer kialakulása*. Budapest, Gondolat Könyvkiadó.

WOLF, Eric R.

- 1973 Parasztok. In: SERVICE, Elman R. – SAHLINS, Marshall D. – WOLF, Eric R.: *Vadászok, törzsek, parasztok*. 321–390. Budapest, Kossuth Könyvkiadó.
- 1995 Termelési módok. In: Uő: *Európa és a történelem nélküli népek*. 89–119. Budapest, Akadémiai Kiadó – Osiris-Századvég.

ÁRPÁD TÖHÖTÖM SZABÓ

HOUSEHOLDS AND COMMUNITIES IN THE LIGHT
OF LOCAL AND EXTRALOCAL RESOURCES. EXAMPLES
FROM TRANSYLVANIA

An important component of our accumulated knowledge about Transylvanian villages is the (partial) autonomy of these villages, understood in a historical perspective, both at the level of households and village communities. The strong presence of inter-household cooperation is another important component. Building on this autonomy and cooperation and their eradication, the paper argues that social, economic, and political restructuring has made village communities, once heavily reliant on endogenous resources, increasingly dependent on external, exogenous resources. Based on research in Transylvanian settings, mainly in Bahnea/Bonyha and Nuşfalău/Szilágynagyfalu, the paper explores the process of eradication and its contradictions by discussing changes in animal husbandry, household management, foraging, and time spent in nature, and then places it in a global context using historical and recent examples. It then asks how all these aspects can be understood in terms of resilience, sustainability, and complexity.

Keywords: Transylvanian village, household, community, autonomy, cooperation, sustainability, resilience, complexity

A MEGÉRTÉS KORLÁTAI. MITŐL ÉS MIKÉPP LEHET REZILIENS EGY KÖZÖSSÉG?¹

Bevezetés

A reziliencia fogalma jelentős népszerűsége tette szert az antropológiai tudományos irodalom értelmező, elemző jellegű műveiben az elmúlt két évtizedben. Mint minden analitikus eszköznek, úgy a reziliencia fogalmának is a megvilágító ereje mellett megvannak a maga korlátai. Az alábbiakban ezekre a korlátokra szeretnék rámutatni tanulmányomban, tekintettel arra is, hogy számos kutatási területen a fogalom használata hatékonyan bővítette az antropológusok analitikus eszköztárát. A fogalom használata ugyanis ráirányította a figyelmet arra, hogy közösségi szinten is lehet értelmezni jó és rossz döntéshozatali eljárásokat (DORMADY et al., 2021), sikeres vagy kevésbé sikeres válaszadásokat például katasztrófahelyzetekben (OLIVER-SMITH, 1996). Sok esetben pedig mérhetővé, összevethetővé tette azokat a jelenségeket, amelyeket az antropológiai kutatás korábban szinte csak kvalitatív eszközökkel volt képes megragadni (DALY, 2020). Ami azonban ennél is nagyobb jelentőségű: egy olyan eszközt adott a kutatók kezébe, amellyel egyszerre lehet vizsgálni és értelmezni az egyes közösségeket és azok fizikai, természeti környezetét (MAXWELL, 2018).

Nem véletlen tehát az, hogy a fogalom jelentős népszerűsége tette szert az elmúlt évtizedekben. Sőt, a kutatáson túl az alkalmazás, a döntéshozatal területén is komoly szerepet kapott. Éppen a gyakori használat indokolja azt, hogy egy rövid szemlében a fogalom használata által felvetett problémákra is utaljak. Mielőtt azonban a reziliencia fogalmával kapcsolatos kérdések megválaszolására kísérletet tennék, elsőként azzal a kérdéssel kívánok foglalkozni, hogy milyen analitikus értéke és ismeretelméleti korlátai lehetnek általában egy-egy fogalomnak az antropológiai diskurzusokban. Ez a kérdés a bölcsészeti és társadalomtudományok közül különösképpen érinti ugyanis az antropológiai kutatást. Elsőként ennek okait kívánom számba venni a bevezető oldalakon. Az antropológiai kutatás fogalomalkotását és fogalomhasználatát számos külső és belső kritika érte a reflexív fordulat óta. E kritikák egyrészt arra kérdeztek rá, hogy lehetséges-e fogalmilag és egységesen megragadni a változatos életvilágokból származó tapasztalatokat, másrészt pedig arra, hogy mi az antropológiában használt analitikus fogalmak archeológiája. Honnan származnak, milyen jelentéstartalmat hordoznak az antropológiai használaton túl?

Az antropológiai kutatás számos olyan fogalmat használ, amelyek nem az európai tudományosság közegeiből származnak (pl. hau, mana, sámán, tabu, orenda). E fogalmak használatával kapcsolatban nemcsak az a kérdés merül fel, hogy milyen analitikus értékkel rendelkezhetnek saját közegükön kívül (és egyúttal egy más ismeretelméleti

¹ A tanulmány az ELKH *Társadalmi és kulturális reziliencia a Kárpát-medencében* című, 57004. témaszámú kutatási projekt keretében a Etnoökológia Lendület Kutatócsoport anyagi támogatásával jött létre.

rendszerben), hanem az is, hogy vajon miképp viszonyulnak az adott közösségeken belül ismert „eredeti” jelentésükhöz. Ennél is alapvetőbb kérdés azonban az, hogy rendelkeztek-e egyáltalán megszilárdult analitikus értékkel bíró jelentéssel e kifejezések az adott közösségekben – vagy ezt csupán az akadémikus szemlélet, a tudományos gondolkodás tulajdonította nekik. Ennek következtében annak a kérdésnek a megválaszolása, hogy vajon helyreállítható-e és miképp az eredeti jelentése a nem európai tudományos közegekből átvett kifejezéseknek, nem egyszer meddő vitákat eredményezett. Nem meglepő tehát, hogy a mana (KEESING, 1984), a hau (MAUSS, 2015; HOLBRAAD, 2020) vagy éppen a sámán (ELIADE, 2020) kifejezés eredetével, azok „valódi” jelentésével kapcsolatban olykor évtizedes, vissza-visszatérő vitákat folytattak a kutatók.

Egy másik útja az analitikus fogalmak antropológiai domesztikációjának az, amikor más tudományos diskurzusok, tudományágak fogalmi apparátusának egyes kifejezéseit kezdik el alkalmazni a kutatók egy-egy jelenség leírása, megragadása során. Ez akár történhet úgy is, hogy új jelentést kapnak ezek a kifejezések, mint például a fonémikus és a fonetikus fogalmak kettőségéből létrehozott émikus és étikus kifejezések (HARRIS, 1976), de előfordul az is, hogy az eredeti kifejezés gazdag jelentésárnyalatait kívánja minél alaposabban kiaknázni, kibontani az antropológia a terepmunka során szerzett élmények és adatok fényében. Ez a kibontakozás jellemzi például az életvilág (*Lebenswelt*) fogalmának antropológiai életútját (JACKSON, 2012).

A gyakori használat során egyes kifejezések esetében az a tény, hogy valójában az európai tudományos gondolkodás analitikus fogalmairól van szó, olykor el is homályosul. Így az is bizonytalanná válik, hogy ezek csupán eszközök, és nem mindenhol megtalálható tények, a valóság egyes darabkái. Ez oda vezet, hogy egyes analitikus kifejezések használata során a vizsgálendő jelenségeket a kutató már a kutatás megkezdése előtt az európai szemlélő természetes beállítódásának megfelelő formában ismer fel. Különösen igaz ez a *rokonság* vagy a *kultúra* kifejezésre (SCHNEIDER, 1984; DESCOLA, 1994; SAHLINS, 2013).

Kétségtelen ugyanis az, hogy a mindennapi élet köznapi tudása az a megkérdőjelezhetetlen, de a kutatás során mégiscsak *megkérdőjelezendő* háttér, amelyen belül a vizsgálódások elindulnak, és amelyen belül azok egyáltalán elvégezhetők. Vagyis óhatatlanul a tudományos közeg életvilágán és a kutatási gyakorlaton belül jegecesednek ki a tudományos, sőt a logikai fogalmak (SCHÜTZ, 1954, 265.). Ez – különösen az antropológiában – tisztázatlan helyzeteket eredményezhet. Olyan jelenségek létezését feltételezheti adottságként a kutató, amelyeket valójában a vizsgálati folyamat során kellene igazolt állításként megfogalmaznia.

Különösen kényes a helyzet akkor, amikor az antropológia olyan fogalmak használata mellett kötelezi el magát, amelyek erősen kötődnek az európai tudományos gondolkodás és ismeretelmélet szerint megformálódott természettudományos módszertanhoz. Joggal merül fel az a kérdés, hogy e fogalmak miképpen (milyen megszorítások vagy kiterjesztések mellett) alkalmazhatók a társadalomtudományokban (HEMPEL, 1965, 155–160.). Természetesen, ama ismeretelméleti és tudományomódszertani dilemmák ismertetése, amelyek a társadalomtudományi fogalomhasználat kérdéseit általában érintik, nem lehet e tanulmány tárgya, de előzetesen érdemes utalni arra, hogy egyál-

talán nem problémamentes eljárás az európai tudományos diskurzusok epizteméjében kikristályosodott fogalmak használata más közösségek etnográfájának antropológiai elemzése során.

Tanulmányomban a reziliencia fogalmának hatókörével és korlátaival kapcsolatos megjegyzéseimet három vizsgálati szempont köré csoportosítva fogalmazom meg. Elsőként általában az antropológia analitikus eszközeinek értékével kapcsolatban teszek fel kérdéseket, ezt követően a reziliencia fogalmának értékét teszem mérlegre, végül pedig a fogalom megvilágító erejének erőnyeit és korlátait szembesítem azzal az etnográfáival, amelyet jól ismerek – az Északkelet-Szibériában élő szahák nagyjóságtartó gazdálkodásával.

Az antropológiai fogalomhasználat nehézségei és korlátai

Az antropológia különleges helyet foglal el a bölcsészettudományok között a tekintetben, hogy nem, vagy nem kizárólag a kutató hangját és elemzői szempontjait kívánja megszólaltatni. Legalább ugyanennyire fontos az, hogy olyan hangokat is a tudományos diskurzus részévé tegyen, amelyek máskülönben nem jelennek meg, vagy éppen alig lennének hallhatók. A megértés, az elemzés szempontjai mellett fontos feladata tehát az antropológusnak az is, hogy saját perspektívája mellett egy attól eltérő szemléletet is közvetítsen. Nemcsak megérteni kell a terepmunka során közösen létrehozott életvilágokat, hanem meg kell találni azokat az eszközöket, amelyeknek segítségével mindez átadható. Ennek legáltalánosabb módja a fogalmi, nyelvi megragadás.

Azonban az antropológiai kutatás fogalomalkotás és elvonatkoztatás melletti elkötelezettségét számos kritika érte az elmúlt évtizedekben. Az egyik kritika abból a meglátásból táplálkozik, miszerint a nyelvi, fogalmi absztrakció által képtelenség megragadni a folyamatos áramlásban lévő (és fogalmilag nem feltétlenül rögzített vagy reflektált) életvilágokat. Éppen ezért a fogalmi megragadás óhatatlanul torz képet fest arról, hogy milyen tapasztalatok érik a kutatót a terepmunka során (HASTRUP, 1992; TAYLOR, 1996).

Ez azonban csupán az első leküzdendő akadály akkor, amikor a kutató a nyelvi, fogalmi megragadás módszere mellett kötelezi el magát. Egy további megoldandó problémát jelent annak a kérdésnek a megválaszolása, hogy mi a kapcsolat az etnográfia és az antropológiai értelmezés között. Vajon a terepmunka-élmények tapasztalatai miképpen járulnak hozzá a fogalmi rendszerek működtetéséhez, az antropológiai diskurzusok lefolytatásához. Elsőként az induktív érvelés problémája merül fel. Vagyis az, hogy miképpen lehet a fogalmi megragadás által előálló etnográfiai segítségével érvelni, általános elméleteket létrehozni (vö. SIVADO, 2015).

Egy további, ezzel összefüggő problémát okoz az az antropológiai kutatási gyakorlat, amely az információ egyirányú áramlását feltételezi. Annak kezdőpontján a terep, a Másik, a végpontján pedig a tudományos diskurzusok, a teorémák és a megismerő Mi tagjai állnak. Ez az egyirányú információáramlás visszatérő jelleggel hoz létre olyan ellentétpárokat az antropológiai diskurzusokban, amelyek elkülönítik a leírók közösségét a leírottakétól (CHUA – MATHUR, 2018). Ebben az elkülönítésben a megfigyelő/elemző

Én egyfajta Másikként, a tudás forrásaként formálja meg és tárgyiasítja azokat az embereket, akikkel valójában *közösen* hozza létre a terepmunka életvilágát.

Ez az eljárás eredményezi – egyebek mellett – az antropológiai fogalmak sajátos életciklusát is, amelyben az egyes esettanulmányokból elvonatkoztatott fogalmak fokozatosan veszítik el különállásukat és megvilágító erejüket (JACKSON, 2021). Az eltérő életvilágok koncepcionális megragadásának igénye a hagyományos értelmezés szerint egy több lépcsőből álló eljárás: elsőként a kutató fogalmilag megragadja, lefordítja a terepmunka élményeit, ezt követően elrendezi, elvonatkoztatja az adott kultúrára vonatkozó elképzeléseit (egyúttal kijelölve azt a diszkurzív mezőt, amelyhez a terepmunka élmények segítségével hozzá kíván szólni), végül pedig összeveti, szembesíti azt valami más, ismert(nek tekintett) rendszerrel (EVANS-PRITCHARD, 1963).

Ez az eljárás számos előnye mellett több problémát is felvet. Ezek közül most csak kettőt emelek ki. Egyrészt a fogalmi megragadás, lefordítás, illetve a fogalmi rendezés igénye rendszerint együtt jár a helyi elképzelések általános és rendszerszerű megragadására tett kísérlettel is, dacára annak, hogy nem biztos az, hogy valóban rendszerszerűek a terepmunkák közösen kimunkált életvilágai (RAPPORT – OVERING, 2000, viii- ix.). Ez azonban csak az egyik nehézség. Ennél jelentősebb problémát jelent az, hogy azzal a hagyományos fogalomalkotási eljárással, miszerint a fogalmat meghatározó definíciók rögzítik a fogalom alá tartozás szükséges és elégséges feltételeit, nehezen lehet a terepmunka-élményeket megragadni. A terepmunka gazdag élményfolyamában ugyanis szinte lehetetlen meghatározni az egy-egy fogalom által érintett entitások, cselekvések, élmények lényegét, vagy ha nem is lényegét, de legalábbis a legalapvetőbb individuációs feltételeit (BURGE, 1993, 311.). Az antropológiai kutatás legfőbb célkitűzése ugyanis éppen abban áll, hogy nehezen összeegyeztethető szociokulturális/ismeretelméleti/ontológiai háttérű közegeket kíván megfigyelni. Emiatt szinte lehetetlen meghatározni azt az esszenciát, vagy azokat az elégséges feltételeket, amelyek a fogalmak transzkulturális meghatározásának alapját adhatnák.

Röviden, legalább annyira fontos meghatározni egy-egy, az antropológiai diskurzusokban használt fogalom értékét és hasznát, mint rámutatni annak korlátaira. Ez különösen igaz azokra a fogalmakra, amelyek rövid időn belül jelentős népszerűsége tesznek szert a kutatói közösség körében. Ahogyan arra Edward LiPuma meggyőzően rámutat, az antropológiai fogalmak elterjedésében, népszerűvé válásában jelentős szerepet tölt be a kontrasztív bemutatásra való igény (LiPUMA, 1998). Egy – az adott etnográfiaiban megfigyelt jelenséget – a kutatók igyekeznek retorikailag is szembeállítani egy másik etnográfiával, vagy az antropológia addigi megértésalakzataival. Az „eddig így ismerjük – de most már látjuk azt, hogy”, vagy „a többi esettel ellentétben itt az ismerhető fel” jellegű terep- és elméletfesiszálás nem ritka gyakorlat az antropológiában.

A továbbiakban három pontban kívánok amellett érvelni, hogy a reziliencia fogalmának antropológiai használata legalább annyi kérdést vet fel, mint amennyit megold. Elsőként a reziliencia fogalmát a társadalomról illetve a közösségről alkotott antropológiai megközelítésekkel szembesítem. Ezt követően arra mutatok rá, hogy a fenomenológiai antropológia megközelítésmódja miképpen segíti azt, hogy a terepmunka során megismerhető legfontosabb entitástól, az emberből kiindulva lehessen elérni a közös-

séghez, és annak rezilienciájához. Ez követően a döntéshozatali folyamatok leírására és a hosszú időtávok megfigyelésére hívom fel a figyelmet, végül pedig a reziliencia fogalmának értékét kívánom mérlegre tenni ama terepmunka-élmények tükrében, melyeknek magam is alakítója és részese voltam.

Közösségek és egyének – az antropológiai fogalmak hatóköre

Amikor egy-egy közösség rezilienciájáról esik szó, akkor a társadalmiság és a rendszerszerűség kérdése is felmerül. Ez pedig felveti azt a további kérdést is, hogy vajon rendelkezik-e egy közösség olyan időben változó sajátosságokkal, amelyekkel a benne foglalt egyének nem, és ha rendelkezik, akkor miképp? Továbbá, ebből a dilemmából fakad az a kutatási kérdés is, hogy az elsősorban puha adatokkal dolgozó antropológia munkamódszere miképpen tud a leghatékonyabban hozzájárulni az egy-egy közösségekben lezajló folyamatok megértéséhez.

Nyilvánvalóan két végpont között oszcillálnak a lehetséges kutatói megközelítések. A rendszerszerű, a közösség egészére vonatkozó vizsgálatoktól az egyéni életstratégiákra összpontosító módszerekig. Mindkét megközelítésmódnak komoly hagyománya van az antropológiai kutatásban. Én a következőkben amellet kívánok érvelni, hogy egy-egy közösség változásvizsgálatának esetén az egyéni döntésekre és az életstratégiák kialakítására vonatkozó megfigyelések talán közelebb visznek a helyi hangok megszólaltatásához, mint a közösségnek, mint önálló entitásnak a külsődleges kategóriák szerinti rendszerszerű vizsgálata.

A fenti probléma számbavétele azt a hagyományos antropológiai dilemmát is érinti, amely Emilé Durkheim munkássága óta foglalkoztatja az antropológusokat. Vagyis azt a kérdést, hogy a társadalom, a közösség vajon miképp létezik szuperorganikus entitásként az egyének felett. Számos módon tételezték az egyén (mint biológiai lény) fölötti szint létezését az antropológusok, és ezek az elképzelések jelentős hatással voltak arra is, hogy milyen fogalmi apparátus segítségével igyekeztek leírni egy-egy közösséget.

Emilé Durkheim határozottan amellet érvelt, hogy a társadalom egyfajta ötvözetként, az egyének *felett* és nem az egyének *által* konstituálódik. Ezt Durkheim a szociológia módszertani szabályai című munkájában a következőképpen fogalmazta meg *„Van tehát a tényeknek egy olyan osztálya, amely egészen sajátos jellegzetességekkel rendelkezik. E tények az egyénhez képest külsődleges cselekvésmódok, gondolkodásformák és érzelmek, amelyek kényszerítő erővel rendelkeznek, s ennek révén ráerőszakolják magukat az egyénre”* (DURKHEIM, 2000, 274.).

Metaforaként érdemes megemlíteni a fémek ötvözetét annak érdekében, hogy megérthessük a durkheimi társadalomperspektíva egy fontos sajátosságát. Tegyük fel, hogy van egy darab réz és egy darab ón. Hevítés nélkül nincs mód arra, hogy a két darab összekapcsolódjon, csak akképpen, ha ötvözetet képeznek. Ekkor a köztük lévő kapcsolat azonnal egy új minőség, a bronz alkotójává válik, a maga redukálhatatlan lényegével. Ekkor tehát a bronz sajátosságai kényszerítő erővel átfogják az anyagot, „ráerőszakolva magukat” annak minden elemére. Ellentétben mondjuk a bimetállal, amelynek működése éppen azért lehetséges, hogy az eltérő fémek nem ötvöződnek egymással, hanem együttműködésük során megőrzik egyéni sajátosságaikat.

A Durkheim által javasolt megközelítésből egy olyan társadalomszemlélet rajzolódik ki, amelyben az egyes jelenségek érzékelése, fogalmak használata csak társadalmi kontextusban lehetséges, azoknak teljes társadalmi közegének feltárása által. A kérdés az, hogy miképp kell értelmezni a társadalmi tények (és az azokat megragadó fogalmak) kényszerítő erejét. A gépezet, amely kategorikus fogalmaink kényszerítő jellegéért felelős, *kollektív* és nem pedig az egyéni döntések eredménye. E gépezet folytonos működése által nyeri el azon képességét, hogy képes hatni az egyéni döntésekre. Ezáltal a társadalom működése létrehoz egy olyan közös teret, ahol az elmék és intenciók találkoznak. E térben a tudatosságok egyesülnek, és azonnal megszűnnek egy egyénhez köthetők lenni; ehelyett egy olyan térbe kerülnek, amely szabályrendszerének az egyének köteleességszerűen alávetik magukat. A társadalom ekképpen való értelmezése a kollektív tudatban való összeolvadás lehetőségét is feltételezi.

Ahogy arra Ernest Gellner rámutat, a társadalmat leíró fogalmak bizonyos értelemben maguk is intézmények. Ekképpen pedig meglehetősen állandó keretet biztosítanak más intézményekkel együtt a társadalmi élet számára, tehát függetlenek az egyéntől. Ezen intézményeknek alávetve bontakoznak ki az egyéni életstratégiák. Vagyis a leíró fogalmak a társadalom összes intézményének *korrelátumai*: ekképpen egy társadalom működésének megértése azt is jelenti, hogy a fogalmak által megértjük annak intézményeit (GELLNER, 2000, 20–21.).

Ez a funkcionalista szemlélet nemcsak a társadalmi jelenségek leírásának egy eljárását horgonyozta le, de ami a jelen tanulmány szempontjából még fontosabb, a társadalmi jelenségeket leíró fogalmak állandóságát is rögzítette. Vagyis azáltal, hogy egy-egy társadalom újratermeli az egyes intézményeit, lehetőség nyílik arra, hogy analitikus fogalmak által a terepmunka során meg lehessen ragadni annak működését, intézményeit. Ekképpen például egy-egy társadalom vagy közösség rezilienciája az egyéni döntésektől függetlenül is értelmezhető rendszerszerű jelenséggént jelenhet meg a kutatás során.

Durkheim közvetlen tanítványa, Marcel Mauss, azonban az ajándékról írott munkájában már sokkal inkább amellet érvelt, hogy a társadalom valójában nem egy állandó rendszer, amelyet az egyének mintegy belaknak, hanem egy egyéni döntések mentén újra és újra szövődő hálózat. Korántsem az ajándékozás intézménye kényszerít valamilyen döntési sémát az egyénekre, hanem az egyéni döntések színes sokaságából vonatkoztatható el az ajándékozás jelensége (MAUSS, 2015).

Az antropológiai kutatás skáláján a másik végpontot Tim Ingold ismeretelméleti kísérlete képviseli. A szerző szemlélete szerint nem önálló entitásként létező individuumokat, hanem összekapcsolódásokat, és életutakat érdemes figyelemmel kísérni az antropológiai vizsgálat során (INGOLD, 2016). Nem ötvözetszerű társadalmi egységek érintkeznek egymással, hanem időbeli előre haladások fonódnak össze jobban vagy kevésbé. Képszerűen megfogalmazva: nem nagyobb vagy kisebb, alapvetően diszkrét foltok halmazát vizsgálja az antropológia, hanem egymásba fonódó, vagy egymást elkerülő vonalak fonadékát.

Az ingoldi társadalomszemlélet állandóságát nem a szupraindividuális társadalmi intézmények kongruens rendszere, hanem az emberi összekapcsolódások (*human correspondence*) változékony időbelisége adja (INGOLD, 2017). Anélkül, hogy a társa-

dalmi jelenségek megragadhatóságának kérdését részletesen tárgyalnám, csupán arra kívántam e fejezetben rámutatni, hogy minden olyan fogalom, amely az egyes társadalmak, közösségek egészére vonatkozóan kutatási keretet ad, valójában *maga is a vizsgálat tárgyát kell, hogy képezze.*

Fenomenológiai megközelítés és reziliencia

Az antropológia fenomenológiai megközelítéseit az az eljárás fűzi össze, amelynek során a kutatók elsőként az egyéneket, és csak közvetetten, az egyének által vizsgálják az egyes közösségeket. Michael Jackson a következőképpen írta le ezt az eljárást: „*A mi érvelésünk szerint nem számít az, hogy milyen konstituáló erővel ruházzuk fel a történelem, a nyelv és a nevelés személytelen erőit, mivel a szubjektum mindig egy olyan hely, ahol ezek az erők kifejeződnek és lejátszódnak*” (JACKSON, 1996, 22.). A szerző egy, az antropológiában hagyományosan rendszerként bemutatott jelenség kapcsán, a Nyugat-Afrikában élő kurankók totemizmusának vizsgálata során mutatta ki azt, hogy a totemizmus valójában nem egy behatároló, klasszifikáló rendszer, hanem egy folyton megújuló jelenség, amelyet az egyéni döntések sokasága lassanként módosít (JACKSON, 1978).

Miképpen lehet tehát közel jutni a közösségi jelenségek értelmezéséhez a fenomenológiai megközelítés segítségével? A terepmunka élmények felhalmozása és folyamatos összevetése, az egyéni életutak és döntési helyzetek egymással összefüggő értelmezése által. Ennek során a mindennapi életvilágokat vizsgálva alapvető különbségek fedezhetők fel. Azonban ez nem jelenti azt, hogy az egyes emberek egyfajta légtüres térben élnek. A mindennapi élet részletei egy-egy közösség tagjai számára

„... azt sugallják, hogy mások is úgy élnek, ahogy mi magunkat érzékeljük – nem „kulturális” szabályok szerint programozott automatákként vagy társadalmi szerepeket játszó emberekként, hanem olyanokként, akik végigmennek az életen, és azon tűnődnek, mit kellene tenniük. Hibáznak, véleményt formálnak, ingadoznak, megpróbálják magukat jó színben feltüntetni, tragikus személyes veszteségeket szenvednek el, örülnek másoknak, és megtalálják a nevetés pillanatait” (ABU-LUGHOD, 1993, 27.).

A kérdés ezek után az, hogy a reziliencia fogalma által megragadható jelenségeket, miképpen lehet megérteni egy elsőként az egyénekre összpontosító antropológiai megközelítés által. Miképpen lehet az egyéni döntések hálózatának megfigyelésével, az egyes emberek sajátos stratégiáinak vizsgálatára összpontosítva eljutni a közösségi reziliencia feltáráshoz, megértéséhez.

Mielőtt erre a kérdésre választ adnék, érdemes számot vetni azzal, hogy milyen jelenségeket szokott az antropológia megragadni a reziliencia fogalmának segítségével. A közösségi reziliencia fogalmát leggyakrabban a krízisekkel szembeni válaszadási képesség leírására használja az antropológusok közössége. Egészen egyértelműen fogalmazva: a reziliencia „*a katasztrófákkal szembeni minimális károsodás és behatás melletti túlélési képességét mutatja*” (CUTTER, 2008, 599.). Mit is jelent ez? Egyrészt azt, hogy

miképpen képes a közösség a rá jellemző sajátosságait egy kihívásokkal teli időszakban *megőrizni*, másrészt azt, hogy miképpen képes *reagálni* az őt érő hatásokra.

A megőrzés, illetve a tevőleges reagálás a fogalom által megragadni kívánt jelenség két oldalára mutat rá. Egyrészt a reziliencia fogalma *valamilyen állapotszerűséget ragad meg*, amelynek fenntarthatósága a kérdés, másrészt *egy válaszadást*, amelynek során megnyilvánul az, hogy egy-egy közösség mennyire és miképpen reziliens. E kettőség eredményeképpen az egyes rezilienciára vonatkozó kutatásokban és az egyes közösségek leírásában hol inkább a szocionaturális változások alakítóiként, hol pedig elsősorban az elszenvedőiként jelennek meg az emberek. A számos megközelítés részletes ismertetése helyett a következő oldalakon csupán arra a kérdésre kívánok összpontosítani, hogy e két megközelítés – tehát a reziliencia tevőleges, illetve állapotot leíró megközelítése – milyen lehetőségeket ad a kutatók kezébe akkor, amikor az *egyének felől* közelítik meg a reziliencia fogalma által leírni szándékozott jelenségeket.

A válaszadás és a megőrzés kettőssége jelentős mértékben azon is múlik, hogy milyen hatások érik az adott közösséget. Ezek természetük szerint lehetnek külső és belső hatások (KARSAI, 2020). A külső hatások úgy hatnak a vizsgált rendszerre, hogy arra a rendszer önszabályozása nem képes jelentős mértékben hatni. Jakutiában, és azon belül terepmunkám helyszínén, Tandában az egyik ilyen tényező a globális klímaváltozás, vagy éppen a Szovjetunió létrejötte, majd széthullása volt. Ezek olyan külső hatások, amelyekre az általam vizsgált faluközösségek tagjai lényegében nem voltak képesek hatni. Emellett léteznek belső tényezők is. Ezek a hatások magának a rendszernek a részei közötti sajátos kölcsönhatásokból származnak, és ekképpen hatnak a közösség egészére. Tandában ide tartoznak a rokonsági és szomszédági szervezet belső hatalmi ellentétjeiből fakadó feszültségek, azok megjelenése a falvak létrehozása során, vagy később a kilencvenes években az új mezőgazdasági üzemek megszervezésekor.

A reziliencia fogalmának antropológiai alkalmazása különösen a természeti katasztrófák kutatásában hatott termékenyítően a tudományos eszmecserékre – egy új, rendszerszerű szemléletet közvetítő eszközt adva az antropológusok kezébe (MAYENA, 2006, 434.). E kutatások elsősorban a fogalom nyújtotta elemzési lehetőségek közül azokat aknázták ki, amelyek a kollektív traumákkal való szembenállás képességét mérték (CARDONA, 2003). Vagyis a fogalom használata lehetővé tette azt, hogy egyes kvalitatív sajátosságoktól kvantitatív, mérhető adatokig jussanak el a kutatók (SCHRIEB, 2010, 228.). Az egyéni stratégiák vizsgálata ebben a megközelítésben nem, vagy csak elenyésző mértékben jelenik meg. Mindezek fényében kérdésként merül fel az, hogy miképpen képes haszonnal forgatni egy olyan antropológiai megközelítés a reziliencia fogalmát, amely elsősorban az egyes személyekre összpontosít.

Hosszú távú megfigyelés és egyéni stratégiák

A reziliencia fogalmának használatában egy sajátos és nem kellőképpen reflektált nehézséget jelent a megfelelő időtáv alkalmazása. Kellően hosszú időtávban ugyanis minden közösség elveszti a rá jellemző sajátosságokat, mivel hosszú elemzési időtávot választva minden közösséget érnek olyan külső vagy belső okokból fakadó krízishely-

zetek, amelyek mérlegre teszik az adott társadalmi konstelláció fenntarthatóságát. Ma már nem is kell érvelni amellett, hogy az időben megdermedt, vagy még inkább megrekedt (vagyis a fejlődés, előrelépés lehetőségétől elméletileg is megfosztott) közösségek feltételezése az antropológiai ismeretelmélet egy mára lassanként feledésbe merülő konstrukciója (FABIAN, 1983; KAHN, 2001).

Az egyes közösségek, és kultúrák alkalmazkodása, időbeli változékonysága, az adaptáció és a fenntarthatóság környezeti, társadalmi és technológiai dilemmái (STEWART, 1955; WHITE, 1959; COHEN, 1974) lassan száz éve megkerülhetetlen kutatási kérdései az antropológiai megismerésnek. A makro- és mikroadaptáció eltérései, irányai és eljárásai közötti különbség feltárása ma már szintén teljesen általános kutatói eljárás (PELTO-DEWALT, 1985). A kérdés az, hogy miképpen járul hozzá ehhez a kiterjedt és nagy hagyományokkal rendelkező diskurzushoz a reziliencia fogalmának alkalmazása.

Annak érdekében, hogy a hosszabb időtávok antropológiai szemléletébe bepillantást lehessen nyerni, és ezáltal a reziliencia fogalmának hatókörét mérlegre lehessen tenni két dolgot kell megvizsgálni. Elsőként: milyen terepmunkát lehet hosszú távúnak tekinteni, másodsorban hogy rendelkeznek-e ezek a kutatások olyan sajátossággal, amely megkülönbözteti őket más kutatásoktól?

A hosszú távú állomásozó terepmunka, amely az antropológiai megismerés egyik legfőbb sajátossága, már a nevében is azt sugallja, hogy a terepmunka hosszú időtartamot ölel fel. Ezzel szemben a terepmunka valójában csak az antropológus kutatói pályafutásában számít hosszú távúnak. A vizsgált közösségek, társadalmak (és annak tagjainak) szemszögéből csupán egy rövid, múltó epizód. Az antropológiai terepmunka legjellemzőbb, hagyományosan elegendőnek minősített hossza az egy évnyi időtartam (OKELY, 2020, 19). Az ennél hosszabb, vagy rövidebb tartózkodások, vagy másképp végzett terepmunkák már további jelzőket és módszertanokat igényelnek. Ez nemcsak a többhelyszíni, rövid idejű vagy a „jó-jó-terepmunkát” illeti, hanem az egy évnél jelentősen hosszabb terepmunkákat is.

Ezek a terepmunkák hosszabb időtávban játszódnak le. És ebben az akár több évtizedes időszakban gyorsabban változnak a kutatót kibocsájító tudományos közösség különféle kutatási paradigmái és módszerei, mint a terep sajátosságai. Hasonlóképpen, az igazán hosszú terepmunkák alkalmasak a változásvizsgálatok mellett arra is, hogy a terep szélesebb kontextusának (az államoknak vagy a környezetnek) a változásait is élményszerűen figyelemmel követhessék a kutatók (KEMPER – PETERSON, 2002, xxi.). A rövidebb távú (pl. egyéves) terepmunkákra támaszkodó változásvizsgálatok egy jelentős része ugyanis óhatatlanul retrospektív. Vagyis a kutatás idejének (pillanatának) szemszögéből értelmezi az *addig* bekövetkezett változásokat. A korábbi változások megértése, bemutatása, felmérése valójában pedig már egy más módszerrel – nem az antropológiai terepmunka módszerével történik.

Az antropológia munkák bevezető részében gyakran olvasható egy olyan fejezet, amely a történelmi háttérrel mutatja be. E fejezetekben rendszerint nem antropológiai módszerekkel, vagy még pontosabban nem az antropológiai terepmunka módszereivel szerzett ismereteket közöl a kutató. Ezzel szemben ritkább az az eljárás, amikor folyamatos terepmunka által tárja fel a kutató a külső vagy belső hatások erejét.

Az egyik legjobban ismert, igazán hosszú távú terepmunkát George M. Foster végezte Mexikóban (FOSTER, 1948, 1967). Foster egy lassanként erodálódó szabályrendszer meghatározta mesztic faluközösségben kezdte el kutatómunkáját. A településen a legtöbb, a helyiek számára fontos érték csupán korlátozott számban állt rendelkezésre. A korlátozott javak rendszere ekképpen a közösségi gondolkodás meghatározó elemévé vált:

„A korlátozott javak képével azt az állapotot akarom lefesteni, amely szerint a viselkedés egy olyan mintázatot mutat, és amely arra utal, hogy a Tzintzunanbeliek társadalmi, gazdasági és természeti univerzumukra – teljes környezetükre – úgy tekintik, mint amelyben szinte minden kívánatos dolog, mint például a föld, a gazdagság más formái, az egészség, a barátság, a szerelem, a férfiasság, a becsület, a tisztelet, a hatalom, a befolyás és a biztonság olyan mennyiségben létezik, amely nem elegendő ahhoz, hogy a falusiak minimális szükségleteit kielégítésére. A »jó dolgok« nem csak szigorúan korlátozott mennyiségben léteznek de ráadásul a Tzintzunanbeliek nem is tudják közvetlenül növelni a rendelkezésre álló készleteket” (FOSTER, 1967, 123.).

George M. Foster 1942-ben kezdte meg többéves terepmunkáját abban a faluban, ahová később még számos alkalommal (szintén évekre) visszatért. A falu, ahol közel fél évszázadig végzett antropológiai kutatásokat, jelentős mértékben megváltozott a 20. század közepén. Dacára annak, hogy Foster a társadalmi intézményekre és rendszerekre összpontosított, munkájának legfontosabb részét azok a megállapítások képezik, amelyek személyes történeteken, sorsokon keresztül tárulnak fel. Az irigység (FOSTER, 1972), a barátság és a keresztszülőség (FOSTER, 1969) vagy éppen a betegség mind olyan Foster által kutatott témák, amelyek személyes attitűdöket tárnak fel, és amelyek vizsgálata jelentős mértékben az egyéni döntések megfigyelésén és értelmezésén alapult.

Egy hasonlóképpen, de talán még jelentősebb mértékben veszélyeztetett társadalomban végzett közel hat évtizednyi időtartamú terepmunkát Elizabeth Colson. Ő Zambiában a Gwembe-folyó völgyének tonga nyelvű közösségeiben kutatott. Kutatásait 1946-ban kezdte, és ellentétben Fosterrel, azokat jószereivel egészen haláláig végezte. Zambiában is halt meg 99 éves korában. Hasonlóan Fosterhez, Elizabeth Colson is elsősorban a rendszerszintű jelenségek érdekelték. Két első monográfiája a brit szociálintropológia és az afrikánisztika hagyományaihoz híven a társadalmi rendszerek leírására összpontosított (COLSON, 1958; 1960). Azonban a szerző terepi tartózkodásának első 20 évét további 40 év terepmunka és kutatás követte, amelynek eredménye az antropológia történetének talán leghosszabb terepmunkája lett egy olyan területen, ahol a helyi életvilágokat egy gát építése, és a tonga nyelvű helyi népességet érintő kitelepítés szinte teljesen szétvert.

Elizabeth Colson – hasonlóan Fosterhez – eleinte kifejezetten rendszerekben, társadalmi intézményekben gondolkodott. Ezt a vele készült interjúkötetben határozottan meg is fogalmazta akkor, amikor az egyik legelső, az Egyesült Államok északnyugati partján élő makah-ok között végzett terepmunkájáról beszél:

„Nagyon gyorsan rájöttem, hogy bármi, amiről a makahok beszéltek, személyes ügyé vált, de arra is rájöttem, hogy engem jobban érdekelt az, hogy mi történik, mint az, hogy megpróbálok élettörténeteket írni, és közben rájöttem, hogy tényleg nem tudok eleget. Nem voltam elég jól képzett pszichológus, így az élettörténetek írása nem volt a megfelelő terület számomra. Jobban éreztem magam az intézmények, mint az egyes embere kutatása közben” (COLSON, 2002, 58.).

Azonban a hosszú távú második afrikai terepmunkája során egyre több figyelmet szentelt az egyéni megoldásoknak és döntéseknek. Sőt, a döntési mechanizmusok megfigyelése a terepmunkája egyik központi elemévé lépett elő (COLSON, 1973).

„Colson: Azáltal, hogy meghallgattam, felvettem, majd utána leültem a főnökkel és a tanácsadókkal, és megpróbáltam kitalálni, hogy miért döntöttek így, rengeteget tanultam.

Riess: És hagyták, hogy megvizsgálja a döntéseiket?

Colson: Kérdéseket tettem fel nekik. Ők válaszoltak nekem. Hogy lepleztek-e dolgokat vagy sem, azt nem tudom. Nagyon gyakran gyanítottam, hogy igen. Néhányan közülük nagyon élvezték a magyarázkodást. Inkább élvezték a tanítást. Felsőbbrendűégi helyzetben voltak, és ezt tudták is” (COLSON, 2002, 87.).

Ellentétben e két mára klasszikusnak számító szerzővel, Julie Cruikshank már a kezdetektől fogva az egyéni életutakra koncentrált évtizedes terepkutatása során a Yukon-folyó völgyében, Whitehorse-ban. A narratív szerkezetek és az egyéni életstratégiák megfigyelése és adatolása nemcsak rövidebb, de hosszabb távon is gyümölcsöző eljárásnak bizonyult. Az egyéni életutak és döntéshelyzetek kutatása nemcsak a sokszerrű hirtelen változásokra adott egyéni döntések megszületését tárta fel (CRUIKSHANK, 1990; 1991), de lehetőséget adott arra is, hogy szóbeli visszaemlékezések és narratív szerkezetek szerint lehessen szemlélni teljes közösségek életét. Ez az egyéni életutakra összpontosító módszer nemcsak egyetlen emberöltönyi időszak változásainak bemutatására tűnt alkalmasnak, hanem akár hosszabb időtávok esetében is működőképesnek bizonyult. Erre tett kísérletet a szerző akkor, amikor egy fokozatosan megszűnő gleccser társadalmi életét, és a róla alkotott narratív reprezentációkat helyezte egymás mellé (CRUIKSHANK, 2005). Julie Cruikshank kötete rámutatott arra is, hogy a narratívák, az egyes életutak és döntések egymásutániségának figyelemmel követése akár hosszabb időtávokat átfogó változások bemutatására is alkalmas lehet.

Végül egy olyan közösség kutatásával zárom azt a szemlét, amely az igazán hosszú távú (évtizedes) állomásozó terepmunkán alapuló kutatások változásvizsgálatait mutatja be, ahol az a társadalmi katasztrófa, amely megrázta a 20. század második felében a kutatót közösséget, nemcsak kihívás elé állította a helyieket és a helyi kultúrát, hanem teljességgel szét is zilálta azt. David McKnight közel 40 éven keresztül rendszeres kapcsolatot tartott fenn a lardilokkal, és ezalatt az idő alatt 20 terepmunkát hajtott végre lakóhelyükön, Észak-Ausztráliában, a Mornington-szigeten. Az első összefoglaló munkája, még a terület kutatási hagyományának megfelelő érdeklődésének szerint

a helyi osztályozó rendszereket vizsgálta (McKNIGHT, 1999). Azonban már ebben a rendszerszerű érdeklődésről számot adó munkában is egyéni történetek sokasága tölti meg élettel a kutatási anyagot.

Későbbi munkáiban, amikor a közösség ellenálló képességének hiányáról számol be, egyre nagyobb szerepet kapnak az egyéni hangok és döntések. Mint az első nem bennszülött személy, aki hosszasan a Mornington-sziget közösségében élt, és aki érdeklődést mutatott életük minden részlete iránt, David McKnight a Boora-rung-ee, „az ember, aki megkérdezi, miért” totemnevet kapta. Nagy tisztelet övezte a közösségen belül, és szoros baráti és rokoni kapcsolatai (valamint vadászati képességei) jelentős mértékben gazdagították a munkáját. Ezek a kötődések aztán fokozatosan gyengültek, amikor idősebb barátai kezdtek meghalni, és a sokszerű társadalmi változásokat súlyosbította a közösségben tapasztalt alkoholfogyasztás, amely a kutatás későbbi éveiben megnehezítette és időnként lehangolóvá tette a terepi tartózkodást. Erről elsőként abban a háromrészes összegző munkában számol be, amelyek első kötete a helyi gazdálkodási rendszer szétfoslását mutatja be egyéni példák sokaságának egymás mellé tételével (McKNIGHT, 2002)

Az ausztrál állam egy új, gyámkodó igazgatási forma bevezetésével gyakorlatilag megfosztotta a helyieket a saját életük feletti ellenőrzéstől. A vadászat és gyűjtögetés gyakorlatát az állami juttatások rendszere váltotta fel. Ennek eredményeképpen az ivás és a szerencsejáték lett a fő társadalmi tevékenység, a férfiak és a nők számára egyaránt. A gazdálkodási rendszeren túl a neoliberais állam gondnoksága szétzilálta a társadalom szöveteként adó rokonsági kapcsolatokat is (McKNIGHT, 2004). Végül ebben a széthulló világban a helyi vallási és hatalmi rendszerek is elenyésztek (McKNIGHT, 2005). A pusztulás oly mértékű volt, hogy a Mornington-sziget huszadik századi története egy leigázás történetévé vált, tönkrement emberi sorsokkal és elveszett tudások, gyakorlatok sokaságával. E tudások (pl. a lardil rituális tabunyelv) és gyakorlatok (vadászati eljárások) egyik legutolsó ismerője maga David McKnight volt.

E négy valóban hosszú távú terepmunka és antropológusi kutatói gyakorlat arra hívja fel a figyelmet, hogy a társadalmi katasztrófák (gátépítés okozta kitelepítés, alkoholizmus, széthulló társadalmi rendszerek, környezeti degradáció) nemcsak egyetlen rövid időtávban végzett terepmunka által ismerhetők fel, hanem évtizedes hosszúságú terepi tartózkodással. Ezek a kutatói életművek egyúttal arra is rámutatnak, hogy a hosszabb időtávokban gondolkodó terepmunkák fokozatosan egyre nagyobb figyelmet szentelnek az egyéni döntések vizsgálatának. Ez érthető is, hiszen a terepi tartózkodás hosszú időtartama miatt valóban lehetőségük nyílt e kutatóknak arra, hogy ne csak a kutatás időpontjától „visszafelé”, hanem egy korábbi kutatás időmetszetéből „előrefele” is értelmezzék az egyes jelenségeket és változásokat.

Azok a társadalmi katasztrófákat érintő kutatások, amelyek a közösségek rezilienciáját (vagy annak hiányát) látnák Tzintzuntzan, Whitehorse, a Gwembe-völgy vagy a Mornington-sziget huszadik századi történetében, valójában egy rövid távú, retrospektív értékelését adnák az egyéni életek, döntések és narratívák sokszínű időben kibomló szövetének. Azonban nem kell messzire menni ahhoz, hogy egy igazán hosszú távú terepi tartózkodással együtt járó kutatásról képet formáljunk. Schmidt Éva hantik

között végzett terepmunkája szintén egy széthulló világ képét örökíti meg, és ez a világ bizony szintén egyéni hangok sokaságából áll össze (HORVÁTH, 2018). Azonban ahhoz, hogy a gyors változásokkal szembeni ellenállás egyéni, illetve az azokból összeálló közösségi stratégiáiból és történeteiből egy teljes kép rajzolódjon ki, az egyéni döntéshozatali mechanizmusokat is meg kell érteni.

Döntéshozatal, egyéni és közösségi stratégiák

A döntéshozatal kérdései – habár valamely más téma kutatása kapcsán gyakran felmerültek a néprajzi, antropológiai szakirodalomban (párvalasztás, gazdálkodási vásározási stratégiák stb.) – ritkán jelentek meg önállóan tárgyalandó problémaként. Az antropológiában és a néprajzi kutatásban (ellentétben mondjuk a közgazdaságtannal) a döntéshozatal vizsgálata kapcsán nem azok a kérdések kerültek a középpontba, amelyek egy döntés eredményességét elemzik (GEERTZ, 1979). A megfelelő gazdasági stratégiák kiválasztása, döntések meghozatala nem feltétlenül alapul a nyugati gondolkodás racionalitásán. Nem az a kérdés tehát, hogy célravezető vagy téves döntéseket hoznak-e a kutatót közösség tagjai, és az is ritkán merül fel, hogy miképp lehetne az optimális döntések meghozatalára rávenni az egyes embereket. Sokkal inkább az a kutatás tárgya, hogy milyen körülményeket mérlegelnek, és milyen (számunkra) racionális és/vagy irracionális stimulusok hatnak egy-egy döntési helyzetben. Ennek megfelelően a racionalitás társadalmi és kulturális építőkövei olykor megkérdőjeleződnek a vizsgálat során (BOHOLM et al., 2013, 98.).

Különösen az etikai szempontokat is érvényesítő (SJÖLANDER-LINDQVIST – CINQUE, 2013), vagy a hosszabb távú döntések vizsgálata esetében (KRZYWORZEKA, 2013) figyelhető meg az a tendencia, hogy az eredmény értékelése másodrendű kutatási kérdéssé válik. Mindennek dacára a döntés eredményére összpontosító antropológiai megközelítésekre a racionális választáselmélet jelentős mértékben hatott (vö. BECKER, 1976, 7.). Egyre több kutatás mutat rá azonban ezen elmélet gyengéire is. Az egyik első probléma vele az, hogy az egyes aktorok nem kívánják okvetlenül maximalizálni a hasznukat: sokkal inkább az jellemző rájuk, hogy csupán egy vágyott célt kívánnak elérni (HEISS, 2018, 240.).

Emellett a racionális döntéselemélet antropológiai kritikája olyan szempontokat is be kívánt emelni a döntéshozatalról szóló diskurzusokba, amelyek terepközeli élményeken alapultak, és amelyek sokkal nehezebben rendezhetők kevésváltozós racionális döntési modellekbe. Michael Chibnik az alábbiak szerint foglalta össze a leglényegesebb különbségeket a döntéshozatal humanisztikus, illetve racionális, ökonómiai modelljei között:

Tudományos, racionális megközelítés	Humanisztikus, antropológiai megközelítés
Modellekben való gondolkodás	Terepmunka élmények
Szikár, kevés változóval számoló elméletek	Holisztikus, sokváltozós elméletek
A döntéseket autonóm gazdasági egységek hozzák	A döntéshozatal nem autonóm, hanem beágyazott és függő egységek hozzák
A történetiség kevésbé fontos	A történetiség kiemelt szerepet kap

(CHIBNIK, 2011, 165. alapján)

E táblázat minden tanulsága ellenére, illetve a racionális, gazdasági valamint a kulturális, antropológiai megközelítések kontrasztív szembeállítása kevés tanulsággal kecsegtet. Mindenekelőtt azért, mert e szembeállítás azt felételezi, hogy valamiképpen kulturálisan jobban meghatározott, és kevésbé racionális döntéseket hoznak a „hagyományos” közösségek képviselői. Megkérdőjelezve azt, hogy létezhetnek másfajta racionalitások. Nem csoda, hogy a társadalmi beágyazottság és az egyéni döntés szabadsága közötti ellentét, egy fel nem oldott, de talán fel is oldhatatlan meddő kutatási probléma (GRANOVETTER, 1985, 421–422.).

Ennek a problémának a természetét az antropológiai kutatás egyik legélénkebb, és máig sem lezárt vitája kívánta feltárni. Az 1960-as években kibontakozó formalista-szubsztantivista vita, amely a neoklasszikus közgazdaságtan kritikáján alapult, és amelyet a gazdaságtörténészek Polányi Károly vezetete csoportja fogalmazott meg, tette elsőként mérlegre antropológiai szempontból a hagyományos, racionális döntés- és gazdaságméleleteket. Ez a kritika a neoklasszikus közgazdaságtan formalista megközelítése helyett egyfajta „szubsztantivista” megközelítést szorgalmazott. Vagyis arra tett javaslatot, hogy az emberi viselkedés általános mintáinak absztrakciója és formalizálása helyett az anyagi termelés és a nem piaci intézmények empirikus valósága álljon a kutatás középpontjában (HANN – HART, 2011, 55–70.; SÁRKÁNY, 2014, 325–328.; GAO, 2021, 4–5.).

A közösséget érő sokkhatásokra adott válaszok a helyi döntéshozatali mechanizmusok megértésétől nem függetleníthetők. Ez tény. Azonban annak a kérdésnek a vizsgálata, hogy miképp tekinthetők a helyi döntéshozatali eljárások egyéninek vagy rendszerszerűnek, kulturálisan beágyazottnak vagy éppen racionális döntésen alapulónak, a több mint fél évszázada zajló formalista-szubsztantivista vita tükrében ma már inkább terméketlennek, mint gyümölcsözőnek tűnik. Azonban a sokkhatásra adott, a kutató számára reziliensnek vagy kevésbé reziliensnek tűnő közösségi válaszok vizsgálatának szempontjait nem feltétlenül kell ennek az értelmezési keretnek meghatározni.

Akkor, amikor valamilyen sokkhatás ér egy közösséget, és ezt vizsgálva, a közösség mint rendszer rezilienciájáról kíván valamit megállapítani az antropológus, akkor részben a terepmunka-élmények során megtapasztalt egyéni döntések, reakciók alapján szűri le a következtetéseit. Vagyis azt, hogy milyen mértékben képes jelentősebb sérülés nélkül kikerülni egy-egy közösség az adott krízishelyzetből, jelentős mértékben az egyéni döntések sokaságából szűri le. Azonban nagy kérdés az, hogy *miként ismerhető fel egy meghozott döntés*. Amikor a döntésről és a döntéshozatalról esik szó, van néhány koncepcionális csapda, amelyeket érdemes elkerülni.

Az első nehézség a döntés *tárgyasítása*, vagyis az hogy a döntéshozatalt, és a mérlegelést úgy kezeli a kutatás, mint a döntéshez vezető utat, a döntést pedig úgy, mint egy kész társadalmi konstrukciót. A döntések ontológiája ezzel szemben bizonytalan, mivel nem mindig egyértelmű az, hogy történt-e döntéshozatal, van-e döntés vagy nincs. Ha kutatóként, elemzőként biztosak vagyunk is abban, hogy döntés született, akkor is még mindig nem világos, hogy miben áll ez a döntés. A kifejezetten hosszú távú döntések esetében például igen nehéz megállapítani azt, hogy vajon mikor és hogyan született meg egy döntés, és annak mi az eredménye (HEISS, 2018).

A második nehézség a *dehumanizáció*. Tehát az, hogy a kutatói szemlélet a döntéshozattól a döntésig vezető út vizsgálata során fokozatosan megfosztja a döntést a véletlenszerű, „irracionális”, nehezen értelmezhető, vagy éppen ellentmondásos személyes elemektől. Ennek eredményeképpen számos döntési modell azt feltételezi, hogy a hasonló információkban, vágyakban, célokban és társadalmi normákban osztozó emberek hasonló döntéseket fognak hozni. Ez azonban ritkán történik meg. A döntés tehát kiszámíthatatlan, olykor még magát a döntéshozót is meglepi, vagy éppen az éri váratlanul, hogy egy-egy cselekedete mekkora hatással van az életére.

Végül a döntési helyzetek meghatározottsága is sokszor kérdéses. Azok a társadalmi szerkezetek és normák, amelyek a döntési helyzetekre hatnak, korántsem kényszerítik ki azokat. A szabályok nem mindenhatók, az egyéneknek a legtöbb esetben lehetőségük van arra, hogy navigáljanak az egyes követendő normák között és az adott döntési helyzetben a legkedvezőbbnek tűnőhöz tartsák magukat (ENSMINGER, 1996, 127–128.). És habár visszamenőlegesen ez a folytonos navigálás minősülhet akár döntések sorozatának is az antropológiai leírás során, valójában nem egy vagy több döntésről, hanem egy folytonosan megújuló viselkedési mintáról van szó.

A meghozott döntések, és ekképpen az ellenállásra való képesség bemutatása rendszerint visszamenőlegesen, egy-egy sokkhatásra adott válaszként jelent meg a reziliencia kutatása során. Roberto Barrios a reziliencia fogalmának antropológiai használatáról írott tanulmányában összegyűjtötte a fogalom sokféle használatát. Ebben megállapítja, hogy leginkább a krízishelyzetekre adott válaszok, azaz *a már meghozott döntések hátlójában* nyer értelmet a reziliencia fogalma a szakirodalomban.

„Ebből a rövid áttekintésből látható, hogy a katasztrófahelyzetekkel foglalkozó tudósok többféle jelentést tulajdonítottak a fogalomnak, amelyek némelyike olyan homályos maradt, hogy már a fogalom felhasználhatóságát, értékét is korlátozta. A szándékom azonban nem az, hogy döntőbírója legyek, annak a kérdésnek, hogy használjuk-e a fogalmat, vagy sem. A „reziliencia” kifejezést ma már a katasztrófák enyhítéséről szóló diskurzusokban résztvevő kutatók szótárának része, és ez, úgy tűnik, legalábbis egyelőre így is marad” (BARRIOS, 2016, 29.).

Tehát a leggyakrabban *visszamenőlegesen* kerül megállapításra az, hogy egy közösség mennyire és miképpen mutatkozott reziliensnek. Másképpen fogalmazva, a kutatás lefolytatásának egy adott időmetszetében, a döntések tárgyiasítása által kerül megállapításra az, hogy a válaszadás reziliensnek mutatkozott-e vagy sem. Természetesen hosszabb időtávokban, a longitudinális kutatások során, a döntések végeredmények szerinti kezelése sokkal nehezebb, az állapotok és szerkezetek mellett fokozott figyelmet kap a folyamatok és életutak megfigyelése, amelyekben a döntések „befejezetlensége” is értelmezhető jelenségként jelenik meg. A reziliencia állapothoz, szerkezethez való kötése, valójában az egyes ágensek intencionalitását teszi zárójelbe. Ez az eljárás egy ökológiai folyamat számbavétele során ugyan elfogadható eljárás, de emberi közösségek vizsgálata kapcsán éppen az emberi döntéshozatal és válaszadás sokszínűségét fedi el.

Döntések, életutak és az összeomló tervutasításos gazdálkodás Jakutiában

A következőkben, egy olyan etnográfát kívánok bemutatni, amely a helyi döntéshozatali mechanizmusok fluiditására, valamint a változásokra adott válaszok egyéni életutakban rejlő mozgatórugóira mutat rá. Jakutia nagyjószág tartó szaha közösségeit az elmúlt száz évben számos jelentős külső hatás érte, amelyek alapvetően rajzolták át a helyi társadalmi valóságot. E külső hatások terepmunkám helyszínein, köztük a közép-jakutiai Tandában is, a helyi szocionaturális közeggel semmiféle kapcsolatot nem tartottak, mondhatni előzmények nélkül jelentek meg. Ezen a közel 700 fős településen a helyi gazdálkodás komolyan megszenvedte a tervutasításos gazdasági rendszer összeomlását. Az alábbiakban azt kívánom bemutatni, hogy miképpen őrizte meg mégis a gazdasági integritását a helyi közösség.

Mielőtt azonban e folyamatról, és annak szereplőiről szólnék, röviden bemutatom azt a gazdálkodást és közösséget, amelyet e gazdasági és környezeti sokkhatások érték. A nagyjószág tartó szahák legelőváltó gazdálkodást és istállózó állattartást folytattak, amelynek középpontjában a *kaszálók használati joga állt* (MÉSZÁROS, 2020). Aki több kaszálóról gyűjthetett szénát, az több szarvasmarhát volt képes átteleltetni. A kaszálók használati jogát az állam számára befizetett adó teremtette meg. Ennek következtében a réteknek nemcsak gazdasági, hanem jelentős szimbolikus, identitásképző jelentősége is volt (MÉSZÁROS, 2008).

Ez a rendszer Tandában 1920 környékén már legalább négy emberöltőnyi időszakon keresztül működött. Az eredménye pedig az volt, hogy a gazdálkodás három nagyobb területi, gazdasági egységben zajlott. Ezeket nevezték a helyiek *agha uuháknak*, vagyis nemzetségnek. Élükön egy-egy család állt: a Gotovcevek, a Zablockijok és a Kalinyinszkijek. Ez idő tájt a területen a szarvasmarhák száma az emberek számát csak kicsivel haladta meg, tehát közel 700 jószág legelt a mai település környékén.

Ezt a rendszert alapvetően változtatta meg a kollektivizálás, amely kaszálók használatát átalakította, és azt a kollektív mezőgazdasági üzemek alá rendelte. A kollektív mezőgazdasági üzemek vezetése is megváltozott, ahogyan a kaszáló és legelőhasználati rend is. Egy következő sokkhatást hozott a második világháború, amelynek során a terület férfilakosságának csaknem harmada eltűnt a közösségből. Ez a mezőgazdasági üzemek átszervezése mellett a településszerkezet átalakítását is eredményezte: létrejött a falu. A következő krízishelyzetet az tervutasításos gazdasági rendszer összeomlása, az állami szolgáltatások visszaesése és a dekollektivizálás hozta el (MÉSZÁROS, 2014). Végül 2010 óta jól észlehető változást hozott az örökké fagyott, permafroszt talaj olvadása és átnedvesedése, és ezáltal a legelők és a kaszálók eltűnése (MÉSZÁROS, 2016; CRATE et al., 2017; CRATE, 2021).

Amikor 2015-ben utoljára Tandában jártam, akkor szinte meglepő módon a száz évvel korábbi állapotokhoz hasonló gazdálkodási rendszer állt fenn. A gazdálkodás három nagy egységben valósult meg. Az egyik élén a Zablockijok, a másik kettő élén pedig a Gotovcevek álltak. A terület jószágokat eltartó képessége is közel azonos volt. A közel 700 lakosú településen ekkor 800 szarvasmarhát tartottak. A kaszálók elosztását is e három nagy mezőgazdasági üzem tartotta kézben (MÉSZÁROS, 2012a). Ezen a ponton

lenne érdemes a reziliencia kérdésére összpontosító kutatóknak a közösség szerkezetét sajátosságait, a rokonsági kapcsolatokat, a kaszálóhasználat rendjét feltárni, rámutatva arra, hogy milyen tényezők segíthették e közösséget abban, hogy megfelelő választ adjon a külső hatásokra. És e vizsgálat talán nem is lenne minden tanulság nélküli. Magam is erre voltam kíváncsi akkor, amikor a helyi hatalmi viszonyok rétegződését kívántam feltárni a településen (MÉSZÁROS, 2013).

A kérdés csupán az, hogy egy ilyen kutatási módszer vajon közelebb visz-e a helyiek megértéséhez, megszólaltatja-e őket, vagy inkább egy olyan értelmezési keretet alkalmaz, amely sokkal inkább rólunk szól. E száz év változásait és a rá adott válaszokat én magam csupán egyetlen perspektívából tudtam figyelemmel követni – a 2002 és 2015 közötti időszakból *visszatekintve*. Az az állapot, amelyhez képest reziliensnek minősülhetett a közösség, csupán rekonstrukció formájában létezett számomra – szemben azzal az életvilággal és interszjektív valósággal, amelynek magam is részese, sőt, olykor alakítója voltam.

A külső hatásokra adott válaszok megértéséhez – úgy vélem – talán jobban hozzájárul azoknak a döntéseknek és életstratégiáknak a bemutatása, amelyek azokhoz a személyekhez köthetők, akik alakítói, tevékeny részesei voltak ama állapot elérésének, amelynek én a terepmunka idősmetszetében részese voltam. A három mezőgazdasági üzem központi alakjai, vagyis Mihail Nikolevich Gotovcev, Stepan Petrovich Gotovcev és Nikolaj Savvich Khommpodoev (aki a Zablockij családba beházasodott) olyan sajátos életutat futottak be, amelyeknek alakításában számos, a közösség belső működésében nem vagy csak csekély szerepet játszó tényező kapott szerepet. Lehet, hogy nem csupán az 1920 és 2020 közötti időszak változásai és a helyi kapcsolati hálózatok, valamint a közösség működése magyarázzák a jelent, hanem e három ember döntései, illetve életstratégiái.

A legfontosabb sokkhatás, krízishelyzet, ami a Tandában élőket 1990 után érte, az a kollektív termelési formák széthullása, illetve az állami mezőgazdasági támogatási rendszer megszűnése volt. Ezzel a sokkhatással szinte minden jakutiai település eltérő módon birkózott meg, dacára annak, hogy a szabályozási és piaci környezet nagyjából azonos módon működött az orosz állam e szibériai periferiáján. Tandában három új mezőgazdasági üzem emelkedett ki a volt szovhoz romjaiból, és e három üzem mellett a magángazdaságok szerepe elenyészővé vált. A kérdés az, hogy mi tette lehetővé azt, hogy a kollektív gazdasági formák Tandában életképesek maradjanak.

A kollektív termelési egységekből való kilépés már 1992-től engedélyezett volt. A szovhozból történő kilépés azonban ekkor még csak a szovhoz állatállományának felosztását jelentette, anélkül, hogy hozzá kaszálóterületeket kaphattak volna a tandai lakosok. A Tandában 1992-ben meglévő 1340 marha és 525 ló felosztása rengeteg vita tárgyát képezte. Az állatállomány egésze ugyan nem tartozott a szovhozhoz, mert szinte minden családnak volt egy-két saját nevelésű marhája, ritkábban lova, de így is közel másfélezer jószág elosztása volt a tét.

A szovhoz utolsó vezetőjének, Stepan Petrovich Gotovcevnek az üzem felbomlása idején az volt a célja, hogy a marhaállomány minél nagyobb részét a szovhoz megmaradt három brigádjának (Sytygan, Sardanga/Jubilejnaj és Kőrüme) közös kezelésében

tartsa, és ezáltal a továbbiakban is minél több állami támogatást vehessen fel a megmaradt állatállomány után. Az állami támogatás megszerzésének ugyanis az volt a feltétele, hogy a támogatottak (a brigádok tagjai) ne csökkentsék a közös marhaállomány méretét, még a termelés egyértelmű veszteségessége ellenére sem.

Abban, ahogy három új mezőgazdasági üzemegység felemelkedett a dekollektiziválást követően, nagy szerepe volt az egyéni döntéseknek. A három stratégia közül elsőként a Geroj Egorov kooperatív Stepan Gotovcev általi létrehozását vegyük szemre! A korábbi, Geroj Egorov állami gazdaság (szovhoz) 1999-ben szűnt meg végleg. Stepan Gotovcev szervezési tehetségének köszönhetően azonban két brigádban (Küörüme és Sardanga) a termelés (habár egyre kevesebb jószággal) folyamatos maradt. E folyamatosság, illetve Stepan baráti és vadászkapcsolatai tették lehetővé azt, hogy a korábbi brigádok romjain újjáalakulhasson egy mezőgazdasági üzem. Emellett fontos tényező volt az, hogy Stepan hitt a közösségi termelésben. Még 2015-ben is arról beszélt, hogy az egyéni haszonszerzés nem állhat a közösségi termelés felett.

A Stepan Gotovcev által megszervezett Geroj Egorov kooperatívnak nem volt más feladata, mint hogy az amúgy is meglévő együttműködési viszonyokat szorosabbra vonja, és felvegye a megfelelő állami támogatást az új kooperatív (1) tagjai, (2) tehenei és (3) tejhaszonvétele után. A munka a Geroj Egorov kooperatívban egy önkéntes alapon álló együttműködés eredménye volt, és ez a mezőgazdasági üzem hatékonyságára is kihatással lett. Ennek a szervezeti egységnek a működési logikája azonban nem a piaci hatékonyságot, hanem a jó együttműködést helyezte a középpontba. Stepan Gotovcev bizalma az öt körülvevő családokban, illetve abban, hogy az állam a jövőben is támogatni fogja a kollektív termelési formákat, tette lehetővé azt, hogy a Geroj Egorov kooperatív egy kevésbé hatékonyan működő, de nagy termelői közösség legyen.

Más utat követett a Kyhyl Tanda kooperatív, amelynek a megalakulása Stepan Gotovcevétől eltérő egyéni döntéseken alapult. A Kyhyl Tanda kooperatív a Sytygan nevű nyári szállás környékén a volt szovhoz egyik brigádjának romjain szerveződött meg. A szovhoz brigád egyik központi alakja Anastasija Zablockaja volt, és mivel a sytygani brigád a Zablockij család korábbi kaszálóin folytatta a munkát, így képes volt együtt tartani a brigádot. Anastasija Zablockaja a morális és legitimációs háttérrel adta az új üzem kiépítéséhez. Az Kyhyl Tanda üzem valódi megszerzője a veje, a szomszédos Churapchy megyében született Nikolaj Savvich Khompodoev volt, a szovhoz egyik utolsó agronómusa. Nikolaj hitt a megfelelő munkaszervezet és a költséghatékony gazdálkodás erejében. Mint a területhez kevésbé kötődő mezőgazdasági szakembernek, az volt a célja, hogy az új mezőgazdasági üzem ne a brigádot tartsa össze, hanem lehetőség szerint nyereséges legyen.

Itt nem történt meg a szovhozbrigád állatállományának felosztása a kooperatív megszervezése előtt. A kooperatívba így azok a brigádtagok, akiknek a szovhoz idején nem volt saját jószáguk, hivatalosan nem vittek be saját marhát. Ennek megfelelően a saját marhát nem tartó háztartások nem nyereségrészesedést kaptak teheneik tejhaszna után, hanem fizetéshez jutottak az elvégzett munka, azaz a kifejt tejmennyiség arányában. A nyári időszak fejését követően emiatt télen sokan igen alacsony fizetést kaptak, hiszen

ekkor nem fejtek. A közös marhaállomány fejése a Kyhyl Tanda kooperatívban gyakorlatilag bérmunka rendszerben folyt.

A kooperatív vezetője, Nikolaj Savvich Khompodoev szerint a tehenészeknek csak annyi tulajdonuk van a kooperatívban, amennyi jószágot kaphattak volna 1992-ben a szovhoból történő kilépés idején (azaz fejenként egy tehenet és egy borjút), és az azóta megnövekedett állatállomány a kooperatív tulajdona. Emiatt a tehenészek nem kaphatják meg az eladott tejért járó bevételt, valamint az ahhoz járuló állami támogatást, továbbá nem részesülhetnek a tehenek után járó állami dotációból sem. Ez mind a kooperatívé lesz.

A kaszálók felosztása is sajátos formát öltött a Kyhyl Tanda kooperatívban. A Geroj Egorov kooperatívval ellentétben, ahol a tagok kaszálói (fejenként három hektár) külön kezelésben, magánhasználatban vannak, és ahol a közös kooperatív kaszálók betakarítása elsősorban azt a célt szolgálja, hogy a kooperatív-tagok viszonylag nagy állatállománya számára kiegészítő takarmányként hasznosuljon, a Kyhyl Tanda kooperatív minden kaszálót egyben használ és közös kaszálóként kezel. A közösen használt kaszálón gyűjtött szénával a közös tulajdonban lévő, illetve a magántulajdont képező marhákat egyaránt takarmányozzák. A kaszálás egyszerre történik, a kaszálásban résztvevők pedig szintén javadalmazást kapnak, nem pedig részt a haszonból. A kooperatív tagjai nem is választhatják meg azt, hogy éppen milyen munkával foglalatkoskodnak, mindenki azt a munkát végzi, amit a kooperatív vezetője kijelöl számára.

Nikolaj Savvich Khompodoev egy jól működő, profitorientált cég felépítését tűzte ki célként. Ez a törekvés a faluban ugyan feszültségekhez és pletykálgatáshoz vezetett (Mészáros, 2012b), de a mezőgazdasági üzem termelékenységére jó hatással volt. Az irányítás szigorának köszönhetően (illetve annak, hogy a vezetők saját magánvagyonuk gyanánt kezelték a kooperatív vagyont) a két helybéli kooperatív közül a Kyhyl Tanda mutatott fel jobb termelékenységi adatokat. Itt az egy tehenre jutó tejhozam minden évben meghaladta a 2000 litert. A Geroj Egorov kooperatívhoz képest kisebb méretű (feleakkora) Kyhyl Tanda kooperatív 2009 nyarán 600 tonna szénát takarított be, ami ekkor már csak alig 50 tonnával maradt el a Geroj Egorov kooperatív teljesítményétől. Emellett a Kyhyl Tanda fejlesztéseket is végrehajtott a nyári szállásokon: felújították az istállót, új karámokat emeltek.

A harmadik nagy mezőgazdasági üzem megszervezése a fent említett kettőtől eltérő, sajátos mintát mutat. Talán ebben a példában mutatkozik meg a leginkább a személyes karizma és az életút szerepe a döntéshozatalban, illetve közvetetten abban, hogy miképpen folytatódhatott a gazdálkodás Tandában a szovhoz szétesésének sokkhatása után. Az „Ud’uor” gazdaság létrehozója, Mihail Nikolaevich Gotovcev sokkal inkább a magyarázata és alakítója, mintsem az egyik szereplője azoknak az eseményeknek, amely a gazdaság üzem létrejöttében közrejátszottak.

Mihail Nikolaevich különleges helyet foglal el Tandában. Nemcsak azért, mert a munka érdemrendjének többszörös kitüntetettje, egyúttal az orosz állam Lenin érdemrendet váltó új legmagasabb állami kitüntetésének első szaha birtokosa, hanem azért is, mert személyes elkötelezettsége és sikerei a tehenészetben és a tejhaszonvételben nemcsak a faluban, de egész Jakutiában tekintélyt kölcsönöznek neki. 1968-ban próbált elsőként

európai szarvasmarha fajtát (Simmentaler) meghonosítani Tandában. Dacára annak, hogy 1972 és 1975 között a Leningrádban állatorvosnak tanult, mégis visszatér Tandába, és ismét tehenésznek állt. A Mihail Nikolaevich nemesítette tehenek tejhozama többszörösen meghaladta az átlagos évi 2000 liternyi tejet.

Országos és köztársasági kitüntetései nemcsak hírnevet hoztak számára, hanem lehetőségeket is. Így amikor a kolhoz szétesett, Mihail Nikolaevich Gotovcev (ekkor már hivatalosan nyugdíjasként) megalapíthatta saját gazdaságát és használatba vehette azokat a termékeny kaszálókat, amelyek annak a szovhoz brigádnak a kezelésében voltak, ahol korábban maga is dolgozott. Nyilvánvaló módon nem minden nyugdíjazott tehenésznek volt erre lehetősége, de Mihail Nikolaevich Gotovcev munkával és szaktudással kivívott tekintélye és az ebből fakadó kapcsolatai lehetővé tették azt, hogy egyben tartsa a tehenészetét, és folytathassa nemesítő munkáját. Az a tény, hogy minderre képes volt, arra bátorította Mihail Nikolaevichet, hogy a faluban egy teljesen különutas gazdálkodási módot alakítson ki, amely nem az állami támogatások minél hatékonyabb megszerzésére összpontosított, hanem arra, hogy minél magasabb minőségű gazdálkodást folytasson.

Láncolatok, vonalak és életutak

E három történet, és a Tandában végbement mezőgazdasági változások csupán egy etnográfiai esettanulmányt mutatnak be vázlatosan. Egy-egy esettanulmányt nehéz általánosítani, azonban mégis, e három személy életútja és az 1990-es évek történései rámutatnak arra, hogy egyes döntési helyzetek eredményeszemléletű vizsgálata helyett életutakban, barátságokban, személyes meggyőződésekben és kapcsolatokban is lehet kulcsot találni ahhoz, hogy a krízishelyzetekre történő helyi reakciókat jobban megértsük. A szovhoz szétesése Tandában kétségtelenül az egyik legnagyobb hatású csapást mérte a helyi gazdálkodás volumenére. Mint minden jakutiai településen, e községben is volt kiút ebből a helyzetből, de e folyamatban központi szerepet vállaló helyiek nélkül radikálisan más kimenete lett volna a mezőgazdaság újjászerveződésének.

Jakutiai példák sokasága mutatja azt, hogy jelentős visszaesés után szinte minden településen megszilárdult (habár már egy mérsékelt szinten) a mezőgazdasági termelés (DARBASOV et al., 2000), azonban a fő kérdést, hogy ennek hatterében mi áll, a leg hatékonyabban egyéni életutak összetalálkozásának és szétválásának a vizsgálata által lehet antropológiai módszerekkel megragadni. Az egyéni döntések és az interszubjektív életvilágok bemutatása és átadása éppen azokra a területekre világít rá élesen, ahol a reziliencia rendszerszerű kutatása már meddőnek tűnik, és ahol az antropológiai kutatás legizgalmasabb része kezdődik.

A nagyobb társadalmi egységek helyett az egyéni életutak összekapcsolódásának és szétválásának figyelemmel kísérése ad lehetőséget arra, hogy az antropológus elérjen oda, amelyet igazán meg szeretne ismerni (INGOLD, 2016). Ez pedig a bennszülöttek szemszöge. A reziliencia fogalma ma mind inkább növekvő népszerűségnek örvend – ám az egyre növekvő mértékben szétírt, szétolvasott fogalom architektúrájában mind jelentősebb repedések mutatkoznak. A fogalom fokozatos antropológiai domesztikáció-

ja is éppen erre mutat rá. A közösségi reziliencia kérdését érintő antropológiai kutatások ugyanis fokozatosan eltávolodnak a rendszerszintű kutatásoktól, fokozatosan növekvő teret adva az egyéni döntéseknek, hangoknak és életsorsoknak – és ezzel együtt az ágenciáknak (RHODES – POWERS, 2022). A reziliencia fogalma ekképpen egyre növekvő mértékben antropológizálódik, és töltődik fel olyan tartalmakkal, amelyeket korábban más kifejezésekkel ragadtunk meg.

Irodalom

ABU-LUGHOD, Lila

1993 *Writing Women's Worlds: Bedouin Stories*. Berkeley, University of California Press.

BOHOLM, Åsa – HENNING, Annette – KRZYWORZEKA, Amanda

2013 Anthropology and decision making: An introduction. *Focaal – Journal of Global and Historical Anthropology*, 65, 97–113.
<https://doi.org/10.3167/fcl.2013.650109>

BARRIOS, Roberto E.

2016 Resilience: A commentary from the vantage point of anthropology. *Annals Of Anthropological Practice*, 40, 1, 28–38. <https://doi.org/10.1111/napa.12085>

BECKER, Gary

1976 Introduction. In: BECKER, Gary: *The Economic Approach to Human Behaviour*. 3–14. Chicago, University of Chicago Press.

BURGE, Tyler

1993 Concepts, definitions, and meaning. *Metaphilosophy*, 24, 4, 309–325.
<https://doi.org/10.1111/j.1467-9973.1993.tb00198.x>

CHIBNIK, Michael

2011 *Anthropology, Economics and Choice*. Austin, Texas University Press.

CHUA, Liana – MATHUR, Nayanika

2018 Introduction. In: CHUA, Liana – MATHUR, Nayanika (eds.): *Who are 'we'? Reimagining alterity and affinity in anthropology*. 1–35. New York, Berghahn Books.

COHEN, Yehuda A.

1974 Culture as Adaptation. In: COHEN, Yehuda A.: *Man in adaptation; the cultural present*. 45–69. New York, Aldine.

COLSON, Elizabeth

1958 *Marriage and Family among the Plateau Tonga of Northern Rhodesia*. Manchester, Manchester University Press.

1960 *Social Organization of the Gwembe Tonga*. Manchester, Manchester University Press.

1973 Tranquility for the Decision-Maker. In: NADER, Laura – MARETZKI, Thomas W. (eds.): *Cultural Illness and Health: Essays in Human Adaptation*. 89–96. Washington DC, American Anthropological Association.

2002 *Anthropology and a lifetime of observation: oral history*. Berkeley, University of California Press.

CRATE, Susan A.

2021 *Once Upon the Permafrost: Culture and Climate Change in the 21st Century*. Tucson, University of Arizona Press.

CRATE, Susan A. et al.

2017 Permafrost livelihoods: A transdisciplinary review and analysis of thermokarst-based systems of indigenous land use. *Anthropocene*, 18, 89–104. <https://doi.org/10.1016/j.ancene.2017.06.001>

CRUIKSHANK, Julie

1990 *Life Lived Like a Story: Life Stories of Three Yukon Native Elders*. Lincoln, University of Nebraska Press.

1991 *Reading Voices: Dan Dha Ts'edeninth'e*. Vancouver, Douglas and McIntyre.

1998 *The Social Life of Stories: Narrative and Knowledge in Northern Canada*. Lincoln, University of Nebraska Press.

2005 *Do Glaciers Listen? Local Knowledge, Colonial Encounters and Social Imagination*. Vancouver, UBC.

CUTTER, Susan L. – BARNES, Lindsey – BERRY, Melissa – BURTON, Christopher – EVANS, Elijah – TATE, Eric – WEBB, Jennifer

2008 A Place-Based Model for Understanding Community Resilience to Natural Disasters. *Global Environmental Change*, 18, 4, 598–606. <https://doi.org/10.1016/j.gloenvcha.2008.07.013>

DALY, Lisa Morelli

2020 Resilience: An Integrated Review. *Nursing Science Quarterly*, 33, 4, 330–338. <https://doi.org/10.1177/0894318420943141>

DARBASOV, V. R. – EGOROV, E. G. – SOLOV'EV, E. P.

2000 *Osnovy razvitija kooperacii. Teorija, opyt, problemy*. Novosibirsk, Nauka.

DESCOLA, Philippe

2013 *Beyond Nature and Culture*. Chicago, University of Chicago Press.

DEWALT, Billie R. – PELTO, Pertti J. (szerk.)

1985 *Micro and macro levels of analysis in anthropology: issues in theory and research*. Boulder, Westview Press.

DORMADY, Noah C. – GREENBAUM, Robert T. – YOUNG, Kim A.

2021 An experimental investigation of resilience decision making in repeated disasters. *Environment Systems and Decisions*, 41, 556–576. DOI: 10.1007/s10669-021-09818-y

DURKHEIM, Émile

(2000 [1894]) A szociológia módszertani szabályai (részlet). In: FELKAI Gábor – NÉMEDI Dénes – SOMLAI Péter (szerk.): *Olvasókönyv a szociológia történetéhez. Szociológiai irányzatok a XX. század elejéig*. 272–313. Budapest, Új Mandátum.

ELIADE, Mircea

2020 *Shamanism: Archaic Techniques of Ecstasy*. Princeton, Princeton University Press.

ENSMINGER, Jean

1996 *Making a Market: The Institutional Transformation of an African Society*. Cambridge, Cambridge University Press.

EVANS-PRITCHARD, Edward Evans

1963 *The comparative method in social anthropology*. London, Athlone Press.

FABIAN, Johannes

1983 *Time and the Other: How Anthropology Makes its Object*. New York, Columbia University Press.

FOSTER, George

1948 *Empire's Children: The People of Tzintzuntzan*. Washington DC, Smithsonian Institution, Institute of Social Anthropology Publication.

1967 *Tzintzuntzan. Mexican Peasants in a Changing World*. Boston, Little, Brown and Company.

1969 Godparents and Social Networks in Tzintzuntzan. *Southwestern Journal of Anthropology*, 25, 261–278. <https://www.jstor.org/stable/3629278>

1972 The Anatomy of Envy: A Study in Symbolic Behavior. *Current Anthropology*, 13, 165–202. <https://www.jstor.org/stable/2740970>

2002 A Half Century of Field Research in Tzintzuntzan, Mexico: A Personal View. In: KEMPER, Robert V. – PETERSON ROYCE, Anya (eds.): *Chronicling Cultures: Long-term Field Research in Anthropology*. 252–283. Walnut Creek, CA: AltaMira Press.

GAO, Yuan

2021 Rethinking the Formalism-Substantivism Debate in Social Science: A Perspective from Recent Developments in Economic Methodology. *Modern China* 47, 1, 3–25. <https://doi.org/10.1177/0097700420924603>

GEERTZ, Clifford

1979 Suq: The Bazaar Economy in Sefrou. In: GEERTZ, Clifford – HILDRED, GEERTZ, – ROSEN, Lawrence (eds.): *Meaning and Order in Moroccan Society: Three Essays in Cultural Analysis*. 123–225. Cambridge, Cambridge University Press.

GELLNER, Ernest

2003 *Selected Philosophical Themes Volume I Cause and Meaning in the Social Sciences*. London, Routledge.

GRANOVETTER, Mark

1985 Economic Action and Social Structure: The Problem of Embeddedness. *American Journal of Sociology*, 31, 3, 481–510. <https://doi.org/10.1086/228311>

HANN, Chris M. – HART, Keith

2011 *Economic Anthropology: History, Ethnography, Critique*. London, Polity Press.

HARRIS, Marvin

1976 History and Significance of the Emic/Etic Distinction. *Annual Review of Anthropology*, 5, 329–350. <https://doi.org/10.1146/annurev.an.05.100176.001553>

HASTRUP, Kirsten

- 1992 Anthropological Visions: Some notes on visual and textual authority.” In: CRAWFORD, Peter I.– TURTON, David (eds.): *Film as ethnography*. 8–25. Manchester, Manchester University Press.

HEISS, Jan Patrick

- 2018 A Hausa Man Makes a Decision: A Contribution to the Anthropological Perspective on Decision-Making. *Anthropological Forum*, 28, 3, 236–254. <https://doi.org/10.1080/00664677.2018.1482737>

HEMPEL, Carl G.

- 1965 *Aspects of Scientific Explanation and Other Essays in the Philosophy of Science*. New York, The Free Press, Collier-MacMillan Limited.

HOLBRAAD, Martin

- 2020 The Shapes of Relations: Anthropology as Conceptual Morphology. *Philosophy of the Social Sciences*, 50, 6, 495–522. <https://doi.org/10.1177/0048393120917917>

HORVÁTH Csilla

- 2018 Schmidt Éva terepmunka-módszertanának tanulságai a nyugat-szibériai városi nyelvészeti kutatásokban. *Nyelvtudományi Közlemények*, 114, 143–151.

INGOLD, Tim

- 2016 *Lines. A Brief History*. London – New York, Routledge.
2017 On human correspondence. *Journal of the Royal Anthropological Institute*, 23, 1, 9–27. <https://doi.org/10.1111/1467-9655.12541>

KARSAI, István – SCHMICKL, Thomas – KAMPIS, George

- 2020 *Resilience and Stability of Ecological and Social Systems*. Cham, Springer Nature.

JACKSON, Michael

- 1978 An Approach to Kuranko Divination. *Human Relations*, 31, 2, 117–138. <https://doi.org/10.1177/001872677803100202>
1996 Introduction. Phenomenology, Radical Empiricism, and Anthropological Critique. In: JACKSON Michael (ed.): *Things as they are: new directions in phenomenological anthropology*. 1–50. Bloomington, Indiana University Press.
2012 *Lifeworlds. Essays in Existential Anthropology*. Chicago, Chicago University Press.
2021 The Life Course of Concepts. In: BRANDEL, Andrew – MOTTA, Marco (eds.): *Living With Concepts. Anthropology in the Grip of Reality*. 197–214. New York, Fordham University Press.

KESING, Roger M.

- 1984 Rethinking „Mana”. *Journal of Anthropological Research*, 40, 1, 137–156. <https://doi.org/10.1086/jar.40.1.3629696>

KEMPER, Robert V. – PETERSON, Anya (szerk.)

- 2002 *Chronicling Cultures: Long-Term Field Research in Anthropology*. Walnut Creek, AltaMira Press.

KRZYWORZEKA, Amanda

2013 Decision-making in Farming Households in Eastern Poland. *Focaal – Journal of Global and Historical Anthropology*, 65, 129–144.

LiPUMA, Edward

1998 Modernity and forms of personhood in Melanesia. In: LAMBEK, Michael – STRATHERN, Andrew (eds.): *Bodies and Persons: Comparative Views from Africa and Melanesia*. 53–79. Cambridge, Cambridge University Press.

MAUSS, Marcel

2015 *The Gift. Expanded Edition*. London, HAU Books.

MAXWELL, Keely

2018 A coupled human-natural systems framework of community resilience. *Journal of Natural Resource Policy Resilience*, 8, 110–130. PMID: 31534603; PMCID: PMC6750716.

MAYENA, Siambabala B.

2006 The Concept of Resilience Revisited. *Disasters*, 30, 4, 434–450.
<https://doi.org/10.1111/j.0361-3666.2006.00331.x>

McKNIGHT, David

1999 *People, countries and the Rainbow Serpent: Systems of classification among the Lardil of Mornington Island*. Oxford, Oxford University Press.

2002 *From Hunting to Drinking. The devastating effects of alcohol on an Australian Aboriginal community*. London, Routledge.

2004 *Going the whiteman's way: kinship and marriage among Australian Aborigines. Anthropology and cultural history in Asia and the Indo-Pacific*. Aldershot, Ashgate.

2005 *Of Marriage, Violence and Sorcery: The Quest for Power in Northern Queensland*. Aldershot, Ashgate.

MÉSZÁROS Csaba

2008 Az alaa: egy szimbolikus táj Jakutiában. Tradíció és nyilvánosság egy szibériai köztársaságban. *Tabula*, 11, 1–2, 129–148.

2012a A környezetérzékelés változásai Szibériában az állami modernizációs törekvések tükrében. Jakutia példája. In: BÁTI Anikó – SÁRKÁNY Mihály (szerk.): *Ethno-Lore XXIX*. 35–61. Budapest, MTA Bölcsészettudományi Kutatóközpont Néprajztudományi Intézet.

2012b Két szibériai falu kommunikációs rendszere: a pletyka. In: CZÖVEK, Judit – DYEKISS, Virág – SZILÁGYI, Zsolt (szerk.): *Világügyelő. Tanulmányok Hoppál Mihály 70. születésnapjára*. 115–133. Budapest, Magyar Vallástudományi Társaság.

2013 *Tekintély és bizalom. Kultúra és társadalom két szibériai faluközösségben*. Budapest, PTE Néprajz – Kulturális Antropológia Tanszék – MTA BTK Néprajztudományi Intézet – L'Harmattan Kiadó.

2014 Klímaváltozás antropológiai szemszögből. Örökké fagyott talaj és nagyjóság-tartás Jakutiában. In: ISPÁN Ágota Lidia – MAGYAR Zoltán (szerk.): *Ethno-Lore XXXI*. 379–403. Budapest, MTA Bölcsészettudományi Kutatóközpont Néprajztudományi Intézet.

- 2016 Variable Husbandry and Changing Climate: Cattle Breeding and Permafrost Soil in Yakuta. *Acta Ethnographica Hungarica*, 61, 1, 35–57.
- 2020 A legelő- és rétgazdálkodás változásai a tulajdonviszonyok tükrében. Egy etnológiai esettanulmány és annak tanulságai. In: ISPÁN Ágota Lídia – MAGYAR Zoltán (szerk.), FÜLEMILE Ágnes – AMENT-KOVÁCS Bence (vendégszerk.): *Ethno-Lore XXXVII*. 157–180. Bölcsészettudományi Kutatóközpont Néprajztudományi Intézet.
- OKELY, Judith
2020 *Anthropological Practice. Fieldwork and the Ethnographic Method*. New York – London, Routledge.
- OLIVER-SMITH, Anthony
1996 Anthropological Research on Hazards and Disasters. *Annual Review of Anthropology*, 25, 303–328.
- RHODES, Lauren Monsein – POWERS, Jillian
2022 Against Resiliency: An Ethnographic Manifesto. *Ethnographic Praxis in Industry Conference Proceedings*. Issue 1. 202–219.
- RAPPORT, Nigel – OVERING, Joanna
2000 *Social and Cultural Anthropology The Key Concepts*. London, Routledge.
- SAHLINS, Marshall
2013 *What Kinship Is – And Is Not*. Chicago, Chicago University Press.
- SÁRKÁNY, Mihály
2014 A törzsi társadalmak gazdasága. In VARGYAS Gábor (össz.): *Társadalom és gazdaság. válogatott szociálanropológiai írások*. 325–340. Budapest, L'Harmattan– MTA BTK Néprajztudományi Intézet.
- SCHNEIDER, David M.
1984 *A Critique of the Study of Kinship*. Ann Arbor, University of Michigan Press.
- SCHÜTZ, Alfred
1954 Concept and Theory Formation in the Social Sciences. *The Journal of Philosophy*, 51, 9, 257–273. <https://doi.org/10.2307/2021812>
- SJÖLANDER-LINDQVIST, Annelie – CINQUE, Serena
2013 When Wolves Harm Private Property – Decision Making on State Compensation. *Focaal – Journal of Global and Historical Anthropology*, 65, 114–128. <https://doi.org/10.3167/fcl.2013.650110>
- STEWART, Julian
1955 *Theory of Culture Change: The Methodology of Multilinear Evolution*. Urbana, University of Illinois Press.
- TAYLOR, Lucien
1996 Iconophobia. *Transition*, 69, 64–88. <https://doi.org/10.2307/2935240>
- WHITE, Leslie A.
1959 *The Evolution of Culture: The Development of Civilization to the Fall of Rome*. New York, McGraw-Hill.

CSABA MÉSZÁROS

THE LIMITS OF UNDERSTANDING. WHAT MAKES
A COMMUNITY RESILIENT AND HOW?

The concept of resilience has gained considerable popularity in the work of anthropological interpreters and analysts in the last two decades. As with all analytical tools, the concept of resilience has its limitations in addition to its illuminating power. It is these limitations I would like to address in my study. My remarks on the scope and limitations of the concept are grouped around three aspects of investigation. First, I ask questions about the value of the analytical tools of anthropology in general, then I assess the illuminating power of the concept of resilience, and finally I contrast the virtues and limitations of the illuminating power of the concept with the ethnography that I know well – the animal husbandry of the Sakha living in Northeastern Siberia.

Keywords: resilience, agency, long-term fieldwork, phenomenology, Siberia

ELLENÁLLÁS, VÁLSÁGKEZELÉS, TÚLÉLÉS

A ROMÁN HATALMI NYOMÁSSAL SZEMBENI
ELLENÁLLÓKÉPESSÉG A KÉT VILÁGHÁBORÚ KÖZÖTT
KALOTASZEGEN¹

Az I. világháborút lezáró trianoni békeszerződés után Erdély – benne Kalotaszeggel –, valamint a nagy magyar Alföld keleti és déli pereme Románia fennhatósága alá került. Az 1 millió 661 ezres romániai magyar közösség ezzel egész Európa legnagyobb etnikai kisebbségévé vált. A két világháború közötti, román uralom alatti, több mint két évtizednyi magyar kisebbségi életet a többségi románságtól elszenvedett politikai, gazdasági és oktatási-kulturális, hármás diszkrimináció-rendszer határozta meg (ABLONCZY, 2011, 27–29.). E tanulmány nem csak a kalotaszegi magyarokat ért súlyos jogfosztásokat, a hátrányos megkülönböztetés legváltozatosabb eseteit tárgyalja, hanem konkrét példákon keresztül igyekszik bemutatni a román hatalmi nyomással szembeni – többnyire spontán, ritkán szervezeten adott – közösségi és egyéni válaszokat, egyházi és olykor politikai reakciókat. A Trianonig Magyarországhoz tartozó Erdély – a Magyar Királyságon belül – többséginek számító magyarsága az impériumváltással egyik pillanatról a másikra Nagy-Románia hátrányosan megkülönböztetett kisebbségévé vált. Az új, központosító hatalom által kirekesztett kalotaszegi magyarság egyéni és kollektív magatartásában megmutatkozó reziliencia, a gyökeresen megváltozott – súlyosan rosszabbodott – élethelyzethez való rugalmas alkalmazkodási, vagy merev szembenállási stratégia számos példáját mutatja be a dolgozat.² A munka fő kérdésfelvetései, hogy vajon mennyire támasztják alá az írásos dokumentumok az emlékezetben rögzült eseményeket? Miben mutatkozott meg a Trianont követő és a II. világháborút megelőző időszak magyarellenessége Kalotaszegen, miképp valósult meg az új román hatalomnak – az egyénen túl – a református egyházra, a magyar gyülekezetekre és iskolákra nehezedő nyomása? Milyen sérelmek, károk és bántalmazások érték az egyházakat, a lelkészeket, a tanítókat és a gyülekezetek tagjait? Mindezekre milyen egyéni és kollektív válaszreakciók érkeztek Kalotaszegen?

¹ A tanulmány az ELKH *Társadalmi és kulturális reziliencia a Kárpát-medencében* című, 57004 témaszámú projekt keretében készült.

² Trianon után a romániai magyarok helyzetével kapcsolatban hasonlóan drámai módon vetődött fel a kollaborálás, a rezisztencia és reziliencia kérdése, mint az elbukott 1848–49-es forradalom és szabadságharcot követően, az abszolutista kormányzat idején. (A szabadság politikum számára való elméleti fontosságáról lásd: ARENDT, 1995, 153.) Az addigi magyar államszervek megszüntetése, illetve átalakítása, az új, egységes – a Habsburg célokat beteljesítő – birodalmi igazgatás intézményeinek kiépítése hasonló célokat szolgált, mint az új, román közigazgatás bevezetése. A magyar társadalom akkor is az új hatalmat diktálók bosszújával, bebörtönzésekkel, a besúgó hálózattal és az újonnan felállított csendőrséggel, a sajtó- és könyvkiadási viszonyok drasztikus szigorításával találta magát szemben, amely új társadalmi és politikai magatartásformák kialakítását is szükségessé tette. (DEÁK, 1995, 27.)

A tárgyalt eseményekkel, etnikus interakciókkal, amelyek kihatottak, illetve kihatnak a román–magyar viszonyra, a terepmunkám során, vagy az archivális iratanyagokban találkoztam. A bemutatott gyűjtésanyag jól reprezentálja az összmagyarságot érintő diszkriminációs visszasságokat (pl. nyelvhasználat, iskolatörvény), és a Kalotaszeg magyarságának különböző társadalmi csoportjaira nehezedő hatalmi elnyomás terheit (pl. földreform, lelkészüldözés). Az egyéni kihívások példái a történetírás számára jórészt láthatatlan, zömében a paraszti társadalmat érintő konkrét eseteken keresztül mutatják be a reziliencia legkülönbözőbb megnyilvánulásait, amelyek sokszor sikertelen, olykor sikeres próbálkozások voltak arra, hogy az egyének és közösségek megtalálják a módját annak, hogy a meggyőződésükkel ellentétes rendszer korlátain belül saját értékeiket megóvják (SZÉKELY, 1994, 9.). Ugyanis „a reziliencia nem nyílt ellenállás, de nem is kollaboráció, hanem mindennapos küzdelem és kényszerű alkalmazkodás is az adott rendszer keretei között.” (MAJTÉNYI, 2015, 105.) Küzdelem és alkalmazkodás, amit hétköznapi emberek vívnak, akik kisebbségi helyzetű egyénként vagy csoportként megpróbálják periférikus helyzetüket újraértelmezni, saját jelentésekkel telíteni, és ezáltal átalakítani, illetve kitörni azokból a keretekből, amelyek közé az elnyomó uralmi rendszer kényszerítette őket.

Terepmunkánk mintegy három évtizeddel ezelőtti megkezdésekor³ még jócskán éltek azok az idős kalotaszegi emberek, akiknek a két világháború közötti „román világ” és az 1940–44-es hatalomváltások időszaka még az emlékezettel elérhető időt jelentette. A Trianont követő 1920-as, ’30-as évek román világa honosította meg a magyarok hazátlannak csúfolását, azt a „bozgorozást”, amit a ’40-as évek közötti négy év „kis magyar világtól” eltekintve máig el kell viselniük a kalotaszegi magyaroknak, a Romániához csatolt területek más magyar csoportjaival sorsközösséget alkotva. Ekkor terjedt el az a folklorizálódott román mondóka, amit a magyarok ebből a korszakból máig idéznek: „Fut a magyar ész nélkül, vettünk hazát vér nélkül.”⁴ A kalotaszegi visszaemlékezések a hazátlannak csúfolás mellett a földreform egzisztenciális ellehetetlenülést okozó sérelmeit, a magyar iskolák mondvacsinált indokokkal való bezárását és a súlyos nemzetiségi, nyelvi diszkrimináció eseteit sorolták fel a legtöbb alkalommal. Az ügyintézők során a hivatalnokok rendszeresen ráförmedtek a magyarul megszólalókra: „Tanulj meg románul kutya magyar!”, „Román kenyeret eszel, románul beszélj!” Sok történet megmaradt a helyi közösségek emlékezetében, amelyek a román hatalom magyarokat sújtó intézkedéseit, büntetéseit idézik meg. Több adatközlő említette, hogy Bokor Márton bánffyhungyadi református esperest például összeesküvéssel vádolták meg (egyes visszaemlékezések szerint le is tartóztatták) az 1920-as évek elején. Az összeesküvés és izgatás vádját igazolandó házkutatást tartottak nála, és bűnjelként a gyermekeinek a ma-

³ A rendszerváltozás óta Fülemile Ágnessel közösen végzünk terepmunkát Kalotaszegen. Eddigi kutatásaink feldolgozásából számos tanulmány és két közösen írt könyv született: BALOGH – FÜLEMILE, 2004, 2023.

⁴ A legidősebbek az 1990-es évek elején még emlékeztek olyan esetekre, amikor a legkisebb vétségért huszonöt botütéssel büntettek a román csendőrök. Erre vonatkozó írásos anyagot csak publicisztikában találtunk. Lakatos Vince, a *Függetlenség* munkatársa egy kalotaszegi gazdát idéz egy román uralomra visszaemlékező cikkében: „*Mikor bėjőttek – mondja egy öreg gazda –, biza adták a huszonötöt olvasatlanul.*” LAKATOS, 1944, 7.

gyar meséskönyvét foglalták le.⁵ Természetesen a helyi közösség meghatározó vezetőjével szembeni fellépések jobban megmaradtak a kollektív emlékezetben, az egyszerű, kalotaszegi emberek elleni perek és büntetések inkább csak az egyes családokban, mint szüleikkel, nagyszüleikkel megtörtént esetek maradtak fenn. Például az 1930-as évek elején a Bánffyhunyadiól Kolozsvárra vezető országút építésekor, ha valaki rá mert hajtani szekérral a még hivatalosan át nem adott útra, vagy akár lábon hajtott jóságával az útra tért, akkor több visszaemlékezés szerint megbüntették, ha magyar volt az illető.⁶

A román szociális földreform Kalotaszegen

A két világháború közötti „román világ” intézkedései közül a román földreform érintette a leg súlyosabban a magyar kisebbséget Erdély-szerte (SÁRÁNDI, 2012, 75.). A Kalotaszegen is radikálisan végrehajtott földreform az esetek túlnyomó többségében az egyháztól és az egyesületektől is elvette a földet, és azt a román egyházaknak adta át. Felszegen a Bánffy, Barcsay, Gyarmathy és Csathó birtokokat is felosztották. A grófi földeket főként a szomszédos nagykalotai románok kezére juttatta a román földbirtokreform, és havasi románokat is telepítettek rá. A grófi földnek egy kisebb része még kalandosabb sorsra jutott. 1912-ben mintegy 40 magyar – kalotaszentkirályi és zentelki – gazda megvette Bánffy György gróftól a szentkirályi határban fekvő 270 hold erdejét, legelőjét és erdei kaszálóját a *Laposbérc* dűlőben. Az agrárreform azonban 170 holdat kisajátított ebből a területből, és azt a székelyjói román lakosság között osztotta szét. Így veszítette el Kalotaszentkirály-Zentelke is egykori határának legjavát, amit aztán évtizedeken keresztül próbált visszaszerezni. A kalotaszentkirályiak keservesen hosszú folyamat végén, sok év pereskedést követően, 1930-ra jogerősen visszakapták a Mezőgazdasági Bizottság (Comitul Agrar) ítélete szerint az agrárreform által jogtalanul a székelyjói románoknak juttatott földjeiket, amely földeknek a birtokba helyezését – azaz az eredeti magyar tulajdonosok általi birtokbavételét – a bíróság elrendelte. A járási mezőgazdász a jegyzői hivatalban hivatalosan az eredeti kalotaszentkirályi tulajdonosok számára visszaadottnak minősítette a perelt 170 holdat, de ezt a székelyjóiak egyszerűen nem voltak hajlandóak tudomásul venni. Az állataikat továbbra is kihajtot-

⁵ Bokor Márton esperes ellen – aki a döntően református vallású Kalotaszeg központjának és legnagyobb településének vezető értelmisége, véleményformáló személyisége volt – kétségtelenül hajsztát folytatott a román hatalom. Főleg az 1920-as években, de még az 1930-as években is, a sajtó folyamatosan hírt adott a perbefogásairól. Hol felségsértéssel és izgatással vádolták (*Ellenzék*, 44, 86, 1923. április 15. 2.), hol hadbírótság előtt állt királyképek meggyalázása miatt (*Ellenzék*, XLV, 161, 1924. július 20. 2.). Ebben az időszakban történt, hogy a házát is ki akarták sajátítani a földtörvényre hivatkozva.

⁶ Erre vonatkozóan található korabeli újsághír is: „A Kolozsvár és Bánffyhunyadi között levő betonországút építésével kapcsolatban került két kalotaszegi magyar gazdaember a törvényszék elé. A két vádlott »bűne« mindössze annyi, hogy ráhajtottak a forgalomnak még át nem adott, újonnan készült országútrészletre, de e miatt a csekélység miatt hatóság elleni erőszak és megvesztegetés vádját is emelték ellenük, az úttörvénybe ütköző kihágás mellett.” (*Keleti Újság*, XVI, 33, 1933. február 10. 4.) A visszaemlékezések szerint olykor tettlegesség is előfordult az intézkedőkkel szemben, illetve volt, hogy pénzt ajánlottak fel a megszeppent gazdáknak, hogy ne büntessék meg őket nagy összegre, ez jelenthette az újságban megjelent hír esetében a „hatóság elleni erőszakot” és a „megvesztegetést.”

ták a most már a szentkirályiak számára visszajuttatott legelőkre, és ha a magyar gazdák megjelentek, erőszakkal elüldözték őket. A szentkirályiak nem hagyták magukat és 1930 júniusában birtokháborítási pert indítottak a székelyjói románok ellen, amit meg is nyertek. A járásbíróság ekkor elrendelte a végrehajtó jelenlétében való birtokba helyezést. Augusztus 28-án ezért a román végrehajtó autóval szállt ki Székelyjóra, a magyar felperes ügyvédjének⁷ irodavezetőjével és a legmódosabb felperes gazdával, Lovász Mártonnal. Ahogy a székelyjóiak megpillantották a közeledő autót, félreverték a harangot, és az egész falu apraja-nagyja kaszákkal-kapákkal felfegyverkezve esett neki a gépkocsiból kiszálló szentkirályi Lovász Márton gazdának. Csak a végrehajtó és az irodavezető segítségével tudták autóval elmenekíteni a véresre vert Lovász Mártont. Ezt követően a határra ment ki a végrehajtó és az irodavezető, hogy a birtokba helyezést a helyszínen elvégezze. A pár nappal az eset megtörténte után tudósító *Keleti Újság* így írt erről:

„Coroi portárel és Lakatos irodavezető mintegy kétszáz főnyi fejszés, vasvillás tömegtől követve elindultak a helyszínére. Amikor megérkeztek a visszaitélt terület egyik széléhez és ott a végrehajtó megkezdte a birtokbahelyezést, a tömeg felzúdult: »Nem engedjük. Ezt sohasem adjuk vissza a magyaroknak. 48-ban itt meghalt tíz román, most meghalhat ugyanannyi magyar is.« A tömeg fenyegető magatartása miatt félbe kellett szakítani a birtokbahelyezést. Azonban a székelyjóiaknak ez sem volt elég. Otthagyva a végrehajtót, elindult a kétszáz főnyi tömeg Szentkirály felé, a szentkirályi gazdák területére, ahol mintegy 10 szentkirályi gazda várt a végrehajtóra. Ezeket üldözőbe vették, a szentkirályiak bemenekültek az erdőbe, a tömeg utánuk rohant és formális embervadászat játszódott le az erdőben. Egy szentkirályi gazdát megfogtak, azt véresre verték, alig tudott élve megmenekülni, a többiek egérutat nyertek és valahogy haza tudtak jutni.”

Ezek után a székelyjói románok megüzenték a szentkirályiaknak, hogy ne merjenek kimenni a határba, a nekik korábban meghagyott területeikre se, mert agyonverik őket. Nem engedik legeltetni az állataikat, nem engedik elhordani az erdeikből a tüzelőt sem. A tudósítás idézete szerint: *„Jöhet száz csendőr is, ezt a területet vissza nem adjuk, mert megmondták nekünk az illetékes helyen, hogy csak maradjunk benn a területben, mert nem lesz semmi bántódásunk.”* A lap szerint előző vasárnap Kolozsvárról érkező nemzeti pártiak tartottak népgyűlést Székelyjón, valószínűleg ők voltak az „illetékesek”, ők bíztatták fel a román parasztokat az ellenállásra. Végül maliciózan azzal zárul a cikk, hogy: *„...így fest az agrárreform demokráciája és egyenlősége a gyakorlatban. A kalotaszentkirályiak pedig állhatnak a kezükben a jogerős birói ítélettel – ki szerez annak érvényt? –, és azzal vigasztalják magukat, hogy jobban jártak, mint 49-ben, amikor az albáki mócok felgyújtották a falujukat és 4 ház kivételével az egész falu leégett.”*⁸

⁷ A magyar felperesek ügyvédje Dr. Kabdebó Szilárd volt.

⁸ A csak s.d. monogrammal jelölt szerző „Anarchikus állapotok Kalotaszegen” című tudósítása „Az agrárreform a gyakorlatban”, illetve „Embervadászat az erdőben” alcímekkel jelent meg. *Keleti Újság*, XIII, 194, 1930. szeptember 4. 2.

A kalotaszentkirályi eset több tanulsággal is szolgál, és a konkrét példán messze túlmutató jelentőséggel bír. Modellértékűen mutatja be, ahogy a román hatalom a szociális földreform diszkriminatív intézkedéseivel lehetetlen helyzetbe hoz egy magyar gazdaközösséget, amelyik a szembeszegülést, a pereskedést választja. Az ellenállás az elhúzódo pereskedés nyomán papíron, jogilag célt érne, de a visszajuttatott földet mégse tudják újra használatba venni a kalotaszentkirályiak, mert a nyers erőszak, a helyi román közösség brutális fellépése az egész ügyet törvényen kívül helyezi. A román állam tehát a földreform rendelkezéseivel is sújtotta a magyar közösségeket, de ha ez ellen törvényes ellenállást fejtettek ki, akkor se érhetek célt, mert a román hatalom olyan társadalmi környezetet teremtett, amelyben a románok azt tehettek, amit akartak. A legfontosabb az az általános probléma, ami az ügy kiinduló helyzete volt: az állattenyésztésre alapozott magyar gazdaságokat ellehetetlenítette, hogy a legelőktől megfosztották őket és román gazdák között osztották fel a földeket az agrárreform keretében. A román földreform elképesztő aránytalanságai mellett tehát a magyarok a nekik meghagyott, vagy keservesen visszaperelt kevés földjeiket se vehették birtokba, vagy művelhették háborítatlanul, mert a törvényes bírói ítéletnek sem lehetett érvényt szerezni. A románok érezték magukat „birtokon belül”, ennek következtében úgy vélték, mindent megtehetnek, ami számukra előnyös. Igazi szélmalomharc, amelynek a vége a teljes reménytelenség, a kilátástalanság volt, az a felismerés, hogy Romániában a törvény sem védi meg a magyarokat. Az aránytalanságra jellemző a szentkirályi példa esetében, hogy a székelyjói románok a szentkirályi határban fekvő Bánffy birtokból, illetve a Gál Jánostól és Tischler Mórtól⁹ kisajátított földekből több mint kétezer holdat kaptak. Ezzel szemben a népesebb faluból származó szentkirályi gazdáknak csak 220 holdat juttattak. A szentkirályiaknak úrbéres erdejük és legelőjük szinte alig volt, ezért a földreform során Székelyjónak adott 270 holdjuk nélkül sem fához, sem szénához nem tudtak hozzájutni.

Végül rendkívül figyelemre méltó, hogy milyen szerepe van a történelmi előzményeknek, a korábbi véres etnikai konfliktusoknak a konkrét példa kapcsán. Kalotaszeg bővelkedett a szabadságharc alatt román–magyar összetűzésekben. 1849-ben Kalotaszentkirályt felégették és gyilkosságok sorát követték el a havasi mócok. A két világháború közötti szentkirályi konfliktus arra is ráirányítja a figyelmet, hogy nem csak a 20. századi, azaz az 1918-as román, az 1940-es magyar, majd az 1944-es újabb román bevonulások és véres atrocitások következményei és visszafizetései láncolódnak hosszadalmasan és bonyodalmasan egymásba (GAJDOS BALOGH, 2001, 103.), hanem az izzó összetűzések előzményei még az 1848–49-es szabadságharcig, sőt az 1784-es Horea-féle parasztfelkelésig is bizonyosan visszanyúlnak.

⁹ Tischler Mór a Kolozsvári Erdőipar Részvénytársaság egyik alapítója, nagybirtokos és állatkereskedő volt. Tischler 1905-ben Szolnok-Doboka vármegye 14. legnagyobb adófizetője volt, 1908-ban a kolozsvári neológ hitközség elnöki tisztébe lépett, 1910-ben pedig nemességet szerzett. 1933 májusában Bukarestben, az Igazságügyi Palotában merénylet áldozata lett. Gyilkosa egy politikailag aktív román tiszt, Emil Siancu volt, aki egy per kapcsán ölte meg, s akit 1939 szeptemberében szintén meggyilkoltak. ÁSVÁNYI – BALOGH, 2020, 184.

Dr. Zágoni István, neves magyar újságíró, aki Kós Károllyal és Paál Árpáddal együtt 1921-ben írta meg a magyar politikai cselekvésre felszólító *Kiáltó szó* című röpiratot, a földreform magyarokat sújtó jogtalanságairól is számos cikket közölt.¹⁰ Zágoni is kiemelt hangsúlyt ad a magyar legelőterületek agrárreform keretében történő román elbitorlásának. 1940-ben, az *Igazságot a földönfutóvá tett erdélyieknek* című cikkében írja:

„Sok falunak a legelőterületét román falvak egyszerűen elfoglalták – karhatalmi segítséggel. Kalotaszeg nem egy magyar falujának a román bírói fórumok, sőt a Népszövetség is, visszaitélte az így elfoglalt területeket, de soha egyetlen holdnyi föld nem került vissza a tulajdonosok birtokába. Nem egyszer véres összeütközések keletkeztek abból, hogy a bírói ítélet alapján a magyar gazdák viszszakövetelték földjeiket. A fegyver azonban a román csendőrség kezében volt és a fosztogatókat támogatta.” (ZÁGONI, 1940, 7.)

Bánffyhunyadon is a magyar gazdák tulajdonában lévő legelők zömét román kézre juttatta a földreform, az újonnan városnak nyilvánított település közlegelőjén pedig – a visszaemlékezések szerint – a román ortodox pópa¹¹ birkái olyan nagy számban legeltek, hogy kiszorították a magyar gazdák jószágait.¹²

Azonban nem csak a grófi birtok földjeit kapták meg a románok. A zentelki Bánffy-kastélyt a gróf kénytelen volt adó fejében a román államnak átengedni. Így egy építkezési vállalkozó kezére jutott, aki lebonttatta, és a téglát elfuvaroztatta a havas felé eső román községekbe. A zentelki kastélyból ortodox templom, román csendőrkaszárnya és jegyzői lak épült Nagykalotán és a havas felé eső más román településeken (BALOGH E., 1940, 9.).

A román szociális földreform a magyar nagybirtokok kisajátításán túl a magyar falvak parasztságának tömeges ellehetetlenítését okozta. Széles rétegeket, köztük a kis földtulajdonú gazdákat, a törpebirtokosokat is megnyomorították a kisajátítások. A román agrártörvény rendelkezése minden be nem épített telket kisajátíthatóvá tett. Ennek értelmében, a paragrafusokat kiforgatva és azokkal visszaélve, a falvak belterületén a házak mögötti kerteket, vagy a szélesebb udvarokat is be nem épített teleknek nyilváníthatták, nem is beszélve a települések határában lévő szántókról, legelőkről. Törvényt hoztak, hogy minden településre román templomot kell építeni, ha van román lakosa a falunak, ha nincs. Szintén törvény rendelkezett arról, hogy minden községben sporttelepet kell kialakítani. Így Kalotaszeg falvaiban is templomépítés, illetve templomkert, román papilak, román iskola és tanítói lakás létesítése címen sajátították ki a magyar gazdáktól belterületi földeket, és többek között sporttelepépítésre hivatkozva pedig külterületi szántókat a határban. Kalotaszeg sok falvában élénken él a mai napig a közösségi emlékezetben,

¹⁰ Éles hangú publicisztikája miatt a román hatalom sajtóperek tucatjait akasztotta Zágoni István nyakába 1918 és 1940 között.

¹¹ A román világban odahelyezett görögkeleti pópa Aurel Munteanu volt, aki izzó magyarellenességeről volt hírhedt. 1940-ben, a magyar katonai bevonuláskor a felbőszült hunyadi és környékbeli magyar civilek meglincselték. A helyi román–magyar konfliktusok legfontosabb szereplője volt.

¹² A visszaemlékezéseket megerősíti: LAKATOS, 1944, 7.

hogy a román világ bejövételével az ortodox templomot magyar embertől kisajátított telekre építették. Magyargyerőmonostoron a település központi részén sajátítottak ki egy nagy gyümölcsöst templomépítés céljára, ami a tulajdonosnak az egyetlen földje volt, és az első világháborúban hősi halált halt öccsének hadiárva kisfiával közösen birtokolta. A munkaképtelen öregembertől és hadiárva unokaöcsétől elvett gyümölcsöst a román egyház nevében „templomnélküli templomkertként” használták a helyi románok éveken keresztül, majd 1925-ben tették le a román templom alapkövét, amelyet aztán 1927-ben építettek fel.¹³ Az 1990-es években nem csak név szerint emlékeztek még a kismimizett Simkó Józsefre, hanem boldogtalan sorsának részleteit is felelegették. Szinte megőrült, hogy ninceszelségbe taszították, állandóan Bukarestbe akart menni, hogy igazának érvényt szerezzen. Az idős, magatehetetlen Simkó József a birtokvesztést követően hamarosan meg is halt.¹⁴

A földreform törvényeinek segítségével, a két világháború közötti időszak alatt kezdődött meg a románok beözönlése a városokba is. A tervszerű betelepítés részeként a városokban minden román közhivatalnok ingyen telket kapott, hogy házat építhessen rá. Kalotaszeg vásáros központját, Bánffyhunyadiot – az új román polgármester szavával – „román nemzeti érdekre” hivatkozva nyilvánították városnak. Ezért hozhattak Bánffyhunyadi román tisztviselőket, ezzel igyekeztek kompenzálni a szinte színmagyar régióközpont, és az addig teljes mértékig magyar középosztállyal rendelkező település magyar jellegét.¹⁵ Az agrártörvény betűje szerint csak mezői földek, megművelhető területek voltak kisajátíthatók (diszkriminatívan alkalmazva persze kertek, gyümölcsösök és udvarok is), de a lakóházak elvileg nem eshettek a kisajátítás körébe. A valóságban azonban számos esetben román egyházi személyek, és a városba költöző román hivatalnokok is igényt jelentettek be magyar tulajdonú, főleg középosztálybeli, vagy módos gazda által tulajdonolt lakóházakra.¹⁶ Bánffyhunyadi máig számon tartják, hogy a köztisztviselőben álló, több mint két évtizedig a településen szolgáló Bokor

¹³ A görögkeleti magyargyerőmonostori Úr mennybemenetele templom (Biserica Înălțarea Domnului Mănăstireni) építési adatairól részletesebb információkat lásd a román nyelvű biserici.org honlapon: <https://www.biserici.org/index.php?menu=BI&code=10740> (letöltés ideje: 2023. április 4.)

¹⁴ Simkó József történetét még 1940-ben is felelegette a frissen „felszabadult” Észak-Erdélyben megjelenő *Függetlenség* napilap: „...előregeedten, tarisznyával a hátán gyakran volt látható a kolozsvári orthodox román püspökség portája előtt. Álldogált és várta, hogy bejuthasson. Néha az éjszakát is ott töltötte a kapu előtt. Mindig készült, hogy elgyalogol a Kárpátokon át Bukarestbe és bebocsátást kér a királyi udvarhoz. Égen-földön nem maradt egyebe, csak egy-egy tarisznyára való élleme s az a reménysége, hogy amit elvettek tőle, Istenfélelemből hátha valaki visszaadhatja.” ZÁGONI, 1940, 7.

¹⁵ Bánffyhunyadi – vásártartó és piacozó település lévén – jelentős, ezres nagyságrendű zsidó kereskedőréteggel is rendelkezett, akik magyar anyanyelvű, magyar kulturális identitású, polgárosult életvitelt folytató lakosai voltak a településnek.

¹⁶ Nem véletlen, hogy már a Bánffyhunyadi 1921-ben megalapított Erdélyi Néppártnak – amelynek többek között Kós Károly is alapítója volt – az egyik sarkalatos programpontja volt, hogy követelje „A lakásrekvirálások és zaklatások megszüntetését a családi otthonok szentségének és sérthetetleniségének biztosítását.” Az Erdélyi Néppárt programját valójában „kalotaszegi programként” emlegetik (SZABÓ Zs., 1991, 4.).

Márton református esperes¹⁷ „ki akarta túrni” a házából Aurel Munteanu görögkeleti esperes, akinek a meglehetősen negatív emlékezete rendkívül élénken él a mai napig a bánffyhunyadi kollektív emlékezetben.¹⁸ Mivel az ügy nagy port vert fel, pereskedés is lett belőle, ezért a magyar napilapok is foglalkoztak az esettel. Az *Ellenzék* tudósítója *Kisajátítják az emberek lakóházait is. Mi történik Bánffyhunyadi?* címmel írja:

„Értsük meg jól, a házainkat is el akarják venni! Bánffyhunyadi kezdték el, ahol a járási kisajátítási bizottság kisajátította Bokor Márton református lelkész és neje tulajdonát képező házat. A kisajátítást Muntean Aurél nagyszebeni görögkeleti esperes parókia céljaira kérte és aki ebbe a házba szeretne beköltözni.”¹⁹ A tudósító hozzáteszi: *„Amint halljuk, Bokor Márton után a többi bánffyhunyadi magyarok jönnek sorra, így például Russ György bánffyhunyadi görög katolikus lelkész már kiszemelte magának Bede Márton földműves házát és kérte annak a parókia céljaira való kisajátítását. Hasonló veszély fenyegeti Nagy Lajos erdőmérnököt és dr. Sillay István ügyvédet.”*

Ezzel egyidőben zajlottak Erdély más városaiban is a magyar gazdától való földkisajátítások. Például a Kalotaszeg tőszomszédságában lévő, Kolozsvárt kertészáruval ellátó Hóstát sok kis földterületen gazdálkodó magyar lakosságától „városmenti, beépíthető terület” címen elvették a pár holdas, intenzív művelésű birtokát, ezzel kihúzza a talajt, a megélhetésük alapját a lábuk alól. Ezek az ingyen szerzett telkeken épültek azok a házsorok, amelyekkel körbeépítették Kolozsvárt a betelepülő románok.

A román iskolapolitika Kalotaszegen

Az 1918-as impériumváltást követően, az 1920-as évek elejétől gőzerőre kapva indult meg a radikális román tanügyi reform, amely Constantin Angelescu²⁰ tanügyminiszter nevéhez fűződik, aki a romániai magyar kisebbség két világháború közötti időszakának

¹⁷ Bokor Márton bánffyhunyadi református tiszteletes 1916–26 között látta el a Kalotaszegi Egyházmegye esperesi feladatait. Őt a magyarvistai lelkész, Daróczi Ferenc követte az esperesi hivatalban (ZOVÁNYI, 1977). <http://digit.drk.hu/?m=lib&book=3&p=1331> (letöltés ideje: 2023. április 4.)

¹⁸ Kettejük viszonya ellentmondásos volt, ami végighúzódt az egész két világháború közötti időszakon, egészen Munteanu esperes 1940-ben való meglincseléséig. Sőt azon túl is, mert Bokor Márton tiszteletesnek a Munteanu-gyilkosság miatt (amihez semmi köze sem volt) kellett menekülnie 1944-ben, amiatt kellett román igazoló levelet szereznie stb.

¹⁹ A Magyar Párt a Bokor Márton tiszteletet ért sérelem, és a más bánffyhunyadi magyarok kárára beharangozott lakóház kisajátítások ellen tiltakozva táviratot küldött Constantinescu földművelésügyi miniszterhez és Tatarescu belügyi államtitkárhoz: *„A bánffyhunyadi járási kisajátítási bizottság kisajátítja a magyar magánosok lakóépületeit. Ez az agrártörvényt tipró eljárás az összes gondos és hűséges lakosokat mélyen elszomorítja. Tisztelettel kérjük intézkedését ezen visszaélés megszüntetésére, a tulajdonjog tiszteletben tartása érdekében és a lakosság megnyugtatására.”* *Ellenzék*, 44, 286, 1923. december 18. 3. A lakóépületek kisajátítása végül nem történt meg.

²⁰ Constantin Angelescu két részletben – 1922–28 és 1933–37 között –, a nemzeti-liberális kormány idején volt tanügyi miniszter. Egyszer – egy nyúl farknyi időre, 1933. december 29-től 1934. január 3-ig – miniszterelnök is volt.

leggyűlöltebb politikusa volt. Ő volt a szellemi atyja az 1924-es tanügyi törvénynek, amely kultúrzonákat jelölt ki Romániában, és a szintiszta nemzetiségi – elsősorban magyar – területeken román iskolák megnyitásával mesterségesen román tanerőhiányt generált, ahová emelt fizetéssel mehettek tanítani (elrománosítani) a román tanítók. Kalotaszeg, vegyes lakossága révén, nem esett bele közvetlenül a kultúrzona műveletbe – mint a tömbmagyar Székelyföld és a magyar határmenti régió –, ennek ellenére a magyar iskolák elsorvasztását még így is a mindenkori iskolapolitika legsötétebb korszakának nevezhetjük Kalotaszegen (SEBESTYÉN, 1993, 4.). A tanügyi reform voltaképpen a nemzeti kisebbségek elleni kulturális offenzívát elősegítő törvényes keret volt.²¹ Szintén a tanügyi törvény által elrendelve, névelemzésekkel kívánta Angelescu elősegíteni, hogy azok a román származású állampolgárok, akik elvesztették anyanyelvüket, kötelesek legyenek olyan állami vagy magániskolákban taníttatni gyerekeiket, amelyekben a román az oktatás nyelve.²² Szintén a kisebbségi oktatásügy elsorvasztására törekedve kötelezte a magyar tanítókat és tanárokat a román nyelvvizsga letevésére. Mindemellett tömegesen záratta be a magyar felekezeti iskolákat a legkülönbözőbb, mondvacsinált indokokkal. Sebestyén Kálmán, a kalotaszegi iskolaügy történetének legavatottabb kutatója a két világháború közötti időszakot Kalotaszegen „a magyar nevelésügy legvitattabb, legkritikusabb és legszomorúbb fejezetének” tartja.²³ 1925-ben a román tanügyi minisztériumhoz panasz érkezett a felekezeti iskolák nagyszámú bezárása miatt. Az erre adott hivatalos minisztériumi válasz szerint ezekben a bezárt magyar felekezeti iskolákban „sem az állam nyelvét, sem az ország földrajzát és történetét nem tanították, hanem tanították a magyar földrajzot és történelmet és a nevelés magyar irredentista szellemében történt.”²⁴ Ezekben az években zárják be sorra Kalotaszegen is a református magyar iskolákat: Kalotaszentkirályon (zárójelben az iskolát bezáró minisztériumi rendelet száma: 3725–1923), Magyarókeréken (6364–1921), Nyárszón (0105–1923), Bánffyhunyadon (818–1919) az iskolaépület egészségtelen állapotára hivatkozva. Bogártelkén (15453–1923) az indoklás szerint a tanterem egészségtelen volt, illetve „Nagy I., az egyház által alkalmazott tanító, nem tette le a román államnak a hűség esküt.”²⁵ Türében (151442–1923) az volt az ürügy, hogy „A református pap kezdeményezésére alapították a magyar nyelvű állami iskola elleniskoláját és izgatást fejtettek ki az állam ellen.” Középlakon (27–1924) pedig az szolgálta indokul, hogy „Az iskolát titokban nyitották meg. Tanító nem volt, de az állami iskola ellen propagandát fejtet-

²¹ Részletesen lásd: TÓTH, 2009, 525–532.

²² Colecțiune de legi și regulamente [Törvények és rendeletek gyűjteménye], 1924, 530. Eredeti szöveg: „Art. 8. – Cetățenii de origină română, cari și-au pierdut limba maternă sunt datori să-și instruiască copiii numai la școalele publice sau particulare cu limba română de predare.”

²³ Sebestyén Kálmán – aki Alsójárán született és Kalotaszegen tanított sokáig – hozzászól: „[...] az 1920 után erőre kapó román nacionalizmus egy jól működő magyar iskolarendszert tett tönkre, hogy ennek romjain kifejlesztesse a sajátját. Céljai elérése érdekében hatalmas magyar egyházi birtokokat, felszerelt egyetemet és iskolákat vesz birtokba, új elméleteket gyárt például a székelek román eredetéről, [...] a faji, vallási és névelemzés új fortélyait lépteti előtérbe és az egész államaparátust ennek a szolgálatába állítja.” SEBESTYÉN, 1993, 4.

²⁴ A VALLÁSI KISEBBSÉGEK, 1925, 238.

²⁵ A VALLÁSI KISEBBSÉGEK, 1925, 545.

tek ki...²⁶ Az állami iskolákban az impériumváltás miatt magyarról románra változott az oktatás nyelve, a tiszta magyar lakosságú településeken rendszerint több lépcsőben. A visszaemlékezések megerősítik, hogy általában először csak a román nyelv tanulását tették kötelezővé, amit tudomásul vett mindenki, hiszen a román lett az új államnyelv. Ehhez román tanítókat hívtak az iskolákba. Azután a magyar nyelvről áttértek a román nyelvű oktatásra, úgy, hogy a magyar tagozaton magyarul már csak a magyar nyelvet tanulhatták a gyerekek. Több visszaemlékezés szerint voltak iskolák, ahol a magyar nyelv oktatásáért külön tandíj kifizetésére kötelezte az iskola a szülőket.²⁷ Ez a folyamat odáig jutott, hogy olyan színmagyar (95%-on felüli magyar lakosságú) településeknek, mint Zentelke, Magyarfenes, Magyarléta vagy Magyarkapus csak román iskoláik voltak. Kalotaszeg falvaiból összesen csak négy, 100%-ig magyar lakosságú, köztük a három legkisebb lélekszámú falunak (Nádasdaróc, Jákótelke, Sárvasár) és a szintén kis településnek számító Zsoboknak engedélyezték a református felekezeti iskola működtetését. Ezt is inkább taktikai okokból, a magyar közösségek folyamatos ellenállási kísérleteinek politikai kontroll alatt tartott „engedményeként”, amely hivatkozási alapként szolgált a nemzetiségi felekezeti iskolák létezésére. Azt, hogy ez csupán porhintés, mi sem bizonyítja jobban, mint hogy az 1920-as és 1930-as évek fordulóján a kalotaszegi tankerület 41 magyar, illetve vegyes lakosságú települése közül 19-ben csak román iskola működött, 18-ban a román iskolában magyar tagozatot működtettek, ami voltaképpen a magyar nyelv oktatásából állt a román nyelvű tanítás mellett, és négyben volt csak magyar felekezeti iskola (SEBESTYÉN, 1993, 4.). Arányait tekintve mintegy 4000 magyar gyerekből kb. 200-220 tanulhatott az anyanyelvén, ami alig több mint 5%-os rátának felel meg! Ezzel szemben – ha nem számoljuk a tankerülethez csatolt, de kulturálisan nem Kalotaszegnek számító, döntően román többségű Hidalmás, Magyarzsombor és Csucs román tanulóit, akkor – mintegy 1300 román diákra hivatkozva nem tanulhatott közel 4000 magyar gyerek az anyanyelvén. Az anyanyelvi oktatás megszüntetésének hatásáról jól tanúskodik egy 1936-os híradás Egeresből:

²⁶ A VALLÁSI KISEBBSÉGEK, 1925, 546.

²⁷ A magyar nyelvű oktatás visszaszorításáról, és a törvénytelen tandíjfizetetéséről Egeres példáját bemutatva tudósít az *Ellenzék* című napilap: „Anghelescu közoktatásügyi miniszterével eltoldások állottak be, a magyar nyelv tantárggyá zsugorodott; az a tanárnő pedig, aki a magyar nyelv oktatását lelkiismeretesen végezte, megvált ettől az állásától. Ekkor az iskola igazgatója vette át a magyar nyelv tanítását, de azzal a meglepő feltétellel, hogy a magyar tankötelesek szülői minden tanuló után 50–50 lej tandíjat fizessenek. Néhány jobbmódú magyar szülő megfizette a kívánt összeget, nagyobb részük azonban szűkös anyagi helyzetük miatt sem tehette. Ebből aztán különös bonyodalom keletkezett. A magyar nyelvi tandíjjal hátralékban maradt tanköteleseket az igazgató úr kiutasította az iskolából s ráadásul fejenként 100-100 lej iskolamulasztási bírsággal sújtotta őket. A zaklatott szülők nem tudják, hol keressenek jogorvoslatot, panasszal fellépni sem mernek, de szegénységük miatt fizetni sem tudnak. Azzal meg épen nincsenek tisztában, hogyha a 100 lej mulasztási bírságot megfizetik, ki kell-e ezenkívül még a minden törvényes alapot nélkülöző 50-50 lejes magyar nyelvi tandíjat is fizetniök? Aztán ha bármi okból nem tennék, mi történik ebben az esetben? Előlről kezdődik majd minden? Kiutasítás, mulasztási nyilvántartásbavétel, újabb bírságolások?” *Ellenzék*, XLVI, 126, 1925. június 6. 9.

„Ha nem is olyan nagy a magyarság száma, elszomorító, hogy a faluban nincs magyar nyelvű iskola. Évekkel ezelőtt egyik túlbuzgó jegyző javaslatára megszüntették a magyar iskolát, mert ez állítólag a falu költségvetési mérlegét erősen terhelte és helyette magyar tagozatot állítottak fel az állami iskolában. Egy év múlva hirtelen megszűnt a magyar tagozat és a gyermekeket áttették a román tagozatba. A magyar iskola visszaállításának ügye még ma is vajúdik. A gyermekek pedig saját nevüket nem tudják leírni anyanyelvükön.” (HEGYI, 1936, 7.)

Még a színmagyar Körösfőn oktató tanár, Balázs István is arról számolt be az 1940-es magyar bevonulást követően a *Magyar Élet* újságnak, hogy a román uralom okozta kár megdöbbentő. Elmondja, hogy e nép fiatalságának nagy része még írni és olvasni sem tanult meg a román uralom alatt, mert magyarul nem tanulhatott, románul pedig nem akart.²⁸

A legnagyobb visszhangot kapott magyar iskolabezárások a Kalotaszeg fővárosának számító Bánffyhunyadon voltak, ahol lefoglalták a négy osztályos fiú és leány középiskolát,²⁹ valamint bezárták a református iskolát, ami önmagában több mint 300 magyar elemista tanulót érintett. A visszaemlékezések szerint megjelent Constantin Angelescu tanügyi miniszter is Bánffyhunyadon, és személyesen maga záratta be az iskolát, pecsételte le a tantermeket. Az iskola újraindításáért benyújtott számtalan kérvény és előterjesztés mellett a helyi vezetők, az iskolaigazgató Ravasz György (Ravasz László püspök apja) és a református esperes, Bokor Márton Angelescuvál szembeni személyes tiltakozásáról, szócsatájáról is fennmaradtak emlékek. Ezt az egyenlőtlen vitát a miniszter azzal zárta le a visszaemlékezések szerint, hogy kijelentette: „fnis” vagy „fnita est”. Az iskola bezárására ürügyként szolgált, hogy „ki nem elégítő az épület higiénéje”, „egészségtelen az épület”, továbbá „veszélyezteteti a gyerekek egészségét”. Ez az álságos indoklás felháborította a bánffyhunyadiakat, mert szerintük kifejezetten ápoltt, jól felszerelt, „csinos” iskolájuk volt, a kor követelményeinek teljességgel megfelelt. Egyes visszaemlékezések szerint az iskola valamelyik végéhez a románok „cselből”, államsegéllyel építettek egy kis toldalékot, és erre hivatkozva nyilvánították egyházi helyett államinnak az iskolát. Angelescu 1924 nyarán tett bánffyhunyadi látogatásáról, és ennek kapcsán az iskolabezárásról, illetve a helyi magyar vezetőkkel való „megütközéséről” az *Ellenzék* is tudósítást közölt:

„Két héttel ezelőtt Angelescu közoktatásügyi miniszter megfordult Bánffyhunyadon is s mikor a falu utcáit bejárta, meglátta a bezárt iskola feliratát. A miniszter érthetetlen felháborodással vonta felelősségre a bánffyhunyadi református lelkészt, milyen címen van még a helyén a református iskola címtáblája. – Miniszter úr, hiszen a bezárás még nem végleges s fellebbezésünk ügye nincs elintézve.

²⁸ *Magyar Élet*, II, 211, 1940. szeptember 17. 6.

²⁹ Az *Ellenzék* című lap 1924-ben tudósított a középiskola bezárásáról: „Rövidesen rá lefoglalták az iskolaépületet és azóta, bár a szerződés minden kétséget kizáróan megállapítja a református egyház tulajdonjogát, még csak tárgyalás kitűzését sem sikerült kierőszoakolni ebben az ügyben.” *Ellenzék*, XLV, 172, 1924. augusztus 2. 3.

– *A bánffyhungyadi református iskola – volt a válasz – soha többé nem fog megnyílni. Finis – tette hozzá Angelescu, ezzel is jelezve, hogy már prejudikál az iskola kérdésében. Ez idő szerint tehát semmi remény sincs arra, hogy Bánffyhungyadon a református egyház megnyithatja iskoláját, vagy visszaállíthatja a nagy múltú és a község kulturnívóját nagyban fokozó polgári iskoláját.*³⁰

A bánffyhungyadi református iskola bezárásáról megírta visszaemlékezését a *Kalotaszeg* folyóirat hasábjain Bokor Márton esperes fia, Dr. Bokor Zoltán is, aki akkor kis elemista diákja volt az iskolának.

„Az 1926-27-es években³¹ az akkori közoktatásügyi miniszter, akiről csak azt nem lehet állítani, hogy szimpatizált volna a magyarokkal [...] kíséretével együtt megjelent Bánffyhungyadon és saját kezűleg pecsételte le a tantermeket és a tanári szobát, mondván, hogy nem engedélyezi tovább annak működését. Ravasz igazgató úr³² jelenlétében Bokor Márton esperes megkérdezte, hogy milyen indok alapján szünteti meg a nagymúltú iskolát. A miniszter válasza az volt, hogy »magának semmi köze hozzá, az épület nem felel meg a kívánalmaknak.«³³ Az iskolaszéki elnök visszavágott egy másik kérdéssel: »Vajon a havasi román iskolák épülete jobban megfelel-e ennek a célnak?« Választ a miniszter nem adott, kezét sem fogott a jelenlévőkkel, kíséretével együtt beszállt az autójába és elrobogott. *Finis est. Kérésekkel, memorandumokkal a legmagasabb bukaresti fórumokat megkeresve kérték az újraengedélyezést. A válaszok mindvégig negatívak maradtak.*” (BOKOR, 1995, 2.)

A politikai szavazások Kalotaszegen

A két világháború közötti Romániában a kisebbségbe került magyarság mindenhol másodrendű állampolgárnak érezhette magát. A mindennapos egyéni sérelmek és nyelvi diszkrimináció mellett a magyar közösség egésze is súlyos politikai sérelmeket szenvedett. E tekintetben ellentmondásos az országszerte elkövetett zavargásokat, incidenseket okozó politikai választások megítélése. Bár a politikai választások alkalmával jellemző

³⁰ *Soha többé nem lehet megnyitni a bánffyhungyadi iskolát!* címmel, *Mit mondott Angelescu Bánffyhungyadon? Kalotaszeg magyar centrumát erőszakosan visszafejlesztik* alcímmel tudósított a lap. *Ellenzék*, XLV, 172, 1924. augusztus 2. 3.

³¹ Az 1926-27-es dátum nem egyezik az *Ellenzék* tudósítójának az 1924-es híradásával. Itt valószínűleg megbicsaklott az emlékezet, ami a gyermekkorból megidézett események kapcsán előfordulhat. Biztosnak tűnik, hogy az 1924-es tanügyi rendeletekkel összhangban, 1924-ben, ahogy a lap tudósít, történt meg a látogatás, és annak kapcsán a vita a miniszterrel.

³² Ravasz György, a Bánffyhungyadon született református püspök, Ravasz László apja.

³³ A visszaemlékezés szerint az iskola bezárása az épület alkalmatlanságára való álságos hivatkozással történt. Ez egybecseng azzal a cinikus indoklással, amit egyszerre 50 erdélyi református iskola bezárására válaszolt a panasszal élő református egyháznak 1925-ben a minisztérium: „Tény való, hogy ez az ötven iskola bezárattott. A bezárattás azonban nem csupán komoly okok alapján rendeltetett el, hanem elengedhetetlen is volt. Ezek az iskolák csaknem mind, kivétel nélkül ki nem elégítő helyiségben voltak elhelyezve, hiányzott a legelemibb tanfelszerelésük és annyira higiénia-ellenesek voltak, hogy a gyermekek egészségét nagyon veszélyeztették.” A VALLÁSI KISEBBSÉGEK, 1925, 540.

a magyar szavazók elleni fellépések sora, az éppen hatalmon lévő román kormány nemzetiségi hovatartozástól függetlenül is politikai nyomást helyezett a szavazókra. Ezt támasztja alá, hogy Románia magyarok által nem lakott megyéiben még több incidens, még súlyosabb összetűzések történtek a választások során a két világháború között. A politikai nyomásgyakorlás ugyanolyan súllyal nehezedett a magyar választókra is, amely ellen a felháborodás szintén óriási volt, de a magyarok kénytelenek voltak visszafogni a tapasztalt jogsértések és visszaélések miatt keletkezett indulataikat, mert félték a retorzióktól, nem akarták súlyosbítani amúgy sem előnyös helyzetüket (TÓTH, 2012, 105.). Valóságos cirkusz volt a politikai választás ebben az időszakban, a kormány az illegális módszerek arzenálját vetette be nyomásgyakorlásként. Ezek közül a leggyakoribb a szavazás fizikai meggátolása volt félrevezetéssel, szándékos dezinformációkkal, vagy a csendőrség bevetésével, de sok helyütt megtörtént, hogy alaptalanul járványra hivatkozva karanténba zártak falvakat, hogy lakói ne tudjanak elmenni szavazni. A hatalom nyomásgyakorlásának legerőteljesebb, a legkisebb ellenállást sem engedő terepe volt a politikai élet, a választások lebonyolítása. Mint a következő kalotaszegi példából is kitűnik, a politikai választások során teljességgel reménytelen volt bármiféle erőfeszítést tenni a magyar érdekek képviselésének megerősítésére. A különböző pártok támogatói és a rendfenntartók közötti összetűzések mindig halálos áldozatokat is követeltek, rendszerint több száz sebesülés mellett (TÓTH, 2012, 98.). A román történészek szerint mindezen törvénytelenések ellenére is a képviseleti demokrácia meglétéről beszélhetünk Románia két világháború közötti időszakában (RADU, 2004, 354.; DOGAN, 1995, 3–23.).³⁴ A fentiekben felsorolt, a választások kimenetelét illegális eszközökkel befolyásoló módszerek mindegyikére találunk példákat Kalotaszegen is. 1917–37 között tíz parlamenti választást tartottak Romániában,³⁵ melyeken a magyarság nevében fellépő politikai szervezetként a Magyar Szövetség, később annak jogutódjaként az Országos Magyar Párt vett részt (SZABÓ Cs., é. n.). Ugyanakkor azt, hogy az erdélyi magyarság hány százaléka adta az Országos Magyar Pártra a szavazatát, nehéz megítélni a rengeteg választási csalás miatt (BÁRDI, 2000). Az 1940–44-es kismagyar világ előtti emlékezetes választás volt Kalotaszegen az 1937-es, amelyen gróf Bethlen György volt Kolozs megye³⁶ listavezető jelöltje az Országos Magyar Pártban, aki egy héttel a választások előtt, decemberben Bánffyhunyon mondott választási beszédet. Ígérte, hogy számon kéri a román hatalmon a be nem tartott gyulafehérvári pontokat. A párt politikai gyűlését a helyi református esperes, Bokor Márton nyitotta meg, aki azt hangsúlyozta, hogy a remélt jó választási szerepléssel, több képviselő küldésével eredményesebb jogvédelme lehet majd a magyarságnak. De még ennél is fontosabbnak tartotta, hogy a választással a magyarság erdélyi jelenléte mutakozzon meg: „...*magasztos számadással megállapítani: hányan is vagyunk? Minden magyar ember ráüti bélyegzőjét a szavazólapra, ezzel a cselekedetével azt fejezi ki: itt állunk, ahol állottunk, itt akarunk élni, ahova rendeltettünk és itt akarunk munkánkkal családunk, gyermekeink jövőjéről*

³⁴ Ugyanakkor a nemzetközi történészársadalom más véleményen van. Keith Hitchins könyvet szentelt Románia 1866–1947 közötti időszakának, amely periódust „színlelt demokráciának” nevezte (HITCHINS, 1994, 592.). A két vélemény ütköztetéséről lásd: TÓTH, 2012, 97–106.

³⁵ Aztán a korporatív rendszernek megfelelő 1939. évi választási törvény alapján még egyet.

³⁶ Udvarhely és Kolozs megye listavezető jelöltje volt gróf Bethlen György.

*gondoskodni.*³⁷ A román hatalom is tisztában volt ennek a jelentőségével, éppen ezért minden eszközt bevetett, hogy megakadályozza Kalotaszegen is a magyarokat abban, hogy leadják a szavazataikat. Az 1990-es években még nagyon sokan emlékeztek az 1937-es választások „román disznóságaira”, arra, hogyan „piszkoskodtak a csendőrök”, hogyan „verték át a népet hazugságokkal.” Elsősorban a Felszeg falvaiban és a Nádas mentén rögzült az emlékezetben, hogy több faluban csendőrkordont vontak a település köré, és nem tudták elhagyni a falut a magyarok, a kevés számú román lakos viszont gond nélkül elmehetett a faluból, és leadhatta szavazatát a szavazóköri központjában. Kalotaszentkirályt, Zentelkét és Magyarókerekét tifuszcsoporttal sújtott falunak nyilvánították éppen a választás napján, hogy a magyar szavazók ne tudjanak az urnák elé járulni. Orvosi bizonyítvánnyal a három községet tifuszcsoport alá helyezték és csendőrök állták el a falu kijáratát.³⁸

„Hunyadra kellett volna menni szavazni, de a zentelki faluvégen csendőrök zavarták vissza az embereket, na. 'Menjete Budapestre szavazni!' – kiabáltak mind a csendőrök. Próbáltunk a másik felől kiszökni, de ott is. Aztán a Bácsmegénél, a hegy felől, de ott is csendőrök voltak. Nem lehetett, na. Jól kitalálták! De a románok, azok mehettek! Nem úgy, hogy, hogy nagyon lássék, nem hogy kitűnjék, szépen elengedték őket Hunyadnak.”

A legnagyobb botrány az egeresi választókerületben volt, ahová a környékbeli Nádas menti magyar falvak szavazóit nem engedték be, ugyanakkor a román falvak szavazóit akadálytalanul átengedték a csendőrkordonon. Mákófalván, Inaktelkén, Bogártelkén és Darócon a falut körülzárták a csendőrség, de akik mégis kiszöktek, azokat meg nem engedték be Egeresre. Nem csak a csendőrök kergették el a szavazni kívánó magyarokat, hanem az Egeresre tartó vonatról is lekergették őket a vasutasok. A panaszok szerint Inaktelkéről jó, ha másfél tucat ember tudott kiszökni a faluból szavazni. Bogártelkén azt doboltatta ki a bíró, hogy elmarad a választás. Akik elvergődtek valahogy Egeresig, azzal szembesültek, hogy az egész település körül volt zárva csendőrökkel. Akik Egeresre be akartak menni, azoknak azt hazudták a csendőrök, hogy csak másnap, hétfőn lesz a választás. Amikor az elégedetlen tömeg mégis be akart jutni, akkor a csendőrök puskatussal estek a magyaroknak, közülük számosan súlyosan megsebesültek.³⁹ Mindennek a tetejébe „fél négykor – bár a falu végén még a leszavazni nem tudó magyarok százai álltak – azzal az indokolással, hogy már öt óra (!) és több szavazó

³⁷ Az Országos Magyar Párt bánffyhungyadi gyűléséről *Tetőpont az elkezeredett választási harc* címmel számolt be a *Keleti Ujság* a címcímadalán. *Keleti Ujság*, XX, 288, 1937. december 15. 1.

³⁸ A *Keleti Ujság Választási Tífusz Kalotaszegen* címmel tudósított az esetről: „A csodálatos 'választási tífusztól' azonban úgy látszik csak a magyar szavazók egészségét óvták, mert a román szavazók egyenként kiszállingózhattak a községekből.” *Keleti Ujság*, XX, 181, 1937. augusztus 11. 4.

³⁹ A *Keleti Ujság* tudósítása szerint „Vissza kommunisták! – kiáltással [...] puskatussal akadályozták meg a faluba jutást. A rövid, egyoldalú közelharcban a daróci idős Jakab Ferkő Andrást fia szeme láttára érte olyan puskatus-ütés, hogy eszméletlenül esett össze. Puskatus-ütést szenvedtek a bogártelki Kántor János, Kis Bandi István, a daróci Fekete Marcika János, a mákói Tas János.” *Keleti Ujság*, XX, 181, 1937. augusztus 11. 3.

nincsen, lezárták a szavazást.” Az Országos Magyar Párt jelöltjei közül Bokor Márton református tiszteletes írásban nyújtott volna be óvást, Bethlen György gróf Kolozsvárról személyesen kiszállt Egeresre, hogy közbe avatkozzon, de egyikük sem járt sikerrel, mert addigra már bezárt a szavazóhelyiség.⁴⁰ Az egészen elképesztő méretű választási csalás – ami félrevezetésen, megfélemlítésen és erőszakon alapult – eredménye az lett, hogy az egeresi szavazóközvetben összesen csak 111 szavazatot kapott az Országos Magyar Párt, holott egyetlen faluból több szavazatra számíthatott a magyar szavazóbázist tekintve! Az Országos Magyar Párt becslése szerint legalább ezer szavazatot veszített ezzel a csalással csak az egeresi választási körzetben a párt.⁴¹

Hasonló eszközökkel tartották távol a magyar szavazókat a gyalui választókerületben. Nagykapuson kidoboltatták, hogy délután három órától lehet szavazni menni, addigra viszont már csendőrkordon zárta körül Gyalut, és nem engedték be a kapusiakat szavazni. Gyerővásárhelyt körbezárták és nem engedték ki a magyar szavazókat, akik az erdőn keresztül próbáltak szökni, azokat szétzavarták. Bogdán Jánost, a gyerővásárhelyi református tiszteletest, aki biciklivel kísérelte meg elhagyni a falut Gyalu felé, a román csendőr a következő szavakkal tartóztatta fel: „Holnaptól kezdve tiszteletes úr ott kerékpározhatik ahol akar, de ma egy lépést sem engedhetem tovább.”⁴²

Ugyanez a forgatókönyv játszódott le a jegenyei magyarokkal, akik Bánffyhungyadra igyekeztek elérni, hogy szavazzanak: a csendőrkordonon átszökve kijutottak vagy negyvenen a faluból, de jónéhányukat a vonatról verték le a vasutasok. Magyarókerékén is a csendőrkordonon keresztül kellett átjutniuk a magyaroknak, hogy elhagyhassák a falut, amit figyelemeltereléssel meg is oldottak.⁴³

Végül érdemes megemlíteni a Kolozsvár szomszédságában lévő színmagyar, népes Györgyfalva esetét, ahol a kerületi beosztást úgy találták ki, hogy ne a 6-7 kilométerre fekvő Kolozsvárra kelljen menniük szavazni, hanem a hegyeken keresztül több mint 20 kilométerre eső Kolozsra. Azért biztos, ami biztos, „a községi bíró nem doboltatta ki a választást, míg a csendőrmester végigjárta a falut azzal, hogy a választást októberre halasztották. Sokan elhitték neki [...]”⁴⁴

Összegzésül megállapítható, hogy a román hatalmi nyomásgyakorlás kíméletlen érvényesítésével, a törvénytelen korlátozásokkal szemben sem a helyenkénti egyéni leleményesség, sem a közösségi próbálkozások nem értek célt: Az 1937-es választások során a Kolozs megyei 25 választóközvetből csak a két bánffyhungyadi és a kolozsi körzetben szerezte meg a legtöbb szavazatot az Országos Magyar Párt.

⁴⁰ *Keleti Ujság*, XX, 181, 1937. augusztus 11. 3.

⁴¹ Ez különösen annak tükrében érintette érzékenyen az Országos Magyar Pártot, hogy ebben a választási körzetben a Nemzeti Parasztpárt 426 szavazattal nyerni tudott és a liberálisok csak 150 szavazatot szereztek.

⁴² *Keleti Ujság*, XX, 181, 1937. augusztus 11. 4.

⁴³ „Míg néhányuk lekötötte a csendőrök figyelmét, addig a zömének a mezőkön át sikerült eljutnia és leszavaznia Bánffyhungyadon.” *Keleti Ujság*, XX, 181, 1937. augusztus 11. 4.

⁴⁴ Az esetről *A györgyfalviakat félrevezették* címmel számolt be a magyar nyelvű sajtó. *Keleti Ujság*, XX, 181, 1937. augusztus 11. 3.

Adatok a magyarelles helyi adminisztratív intézkedések és a szórványosodás összefüggéseire a református iratanyagok tükrében: néhány felszegi település példája a két világháború között

Nem kétséges, hogy Kalotaszeg bizonyos területei maguk is szórványosodnak. Ez sem újkeletű folyamat. Történeti néprajzi vizsgálódásaink során lépten-nyomon olyan társadalmi-gazdasági jelenségekkel találkoztunk, amelyek a népesség fogyását, ezzel együtt a szórványosodás folyamatát generálták. Kiemelten jelentős szerepe volt a diszkriminatív adminisztrációs intézkedéseknek a magyar népesség apadásában a peremhelyzetű, vegyes lakosságú kalotaszegi településeken, ahol a román hatalmi nyomás ellen védtelenebbek voltak a magyar közösségek, ahol a helyi románság az adminisztrációs intézkedések elleni kísérleteket hol konkrét tettekkel, hol pusztán fenyegető jelenlétével megghiúsította.

Jelen dolgozatban nem kívánom részletezően áttekinteni, hogy mely kalotaszegi falvak tekinthetők már szórványnak, és nem térek ki arra sem, hogy mely tényezők következtében kerültek mostani helyzetükbe.⁴⁵ A lehetséges példák közül érdemes részletesebben bemutatni a Kalotaszeg emblemikus havasalji települését, a Felszeg déli peremén fekvő Magyargyerőmonostort ért román diszkriminatív adminisztrációs intézkedéseket, valamint az azokra adott egyéni és kollektív válaszokat. A falura vonatkozó iratanyag a szemléltetés erejével plauzibilisen világít rá, hogy a református írásos dokumentumok milyen árnyalatgazdagon mutatnak be kiélezett történelmi szituációkat, milyen részletekbe menően tükrözhetik egy adott közösség mindennapjainak nehézségeit, az egyes emberek választásainak dilemmáit, döntéseiknek hátterét, azokat a magyar közösséget sújtó tényezőket, amelyek együttesen a település elhagyását generáló okok voltak.

A magyargyerőmonostori egyház- és iskolaügyi sérelmek

Magyargyerőmonostornak erős magyar közössége volt még a 20. század elején. 1910-ben 647 fő, 1941-ben 404 fő volt a magyar lakosainak a száma, 2011-re viszont 153 főre, több mint a negyedére csökkent a magyarok száma a 100 évvel ezelőtti létszámhoz viszonyítva.⁴⁶ Más kalotaszegi faluban is előfordul ugyan hasonló arányú népes-

⁴⁵ A szórványosodás kérdéseiről részletesen lásd: BALOGH – FÜLEMILE, 2006, 187–226.

⁴⁶ A népszámlálási adatok alapján Magyargyerőmonostoron (Mănăşturul Unguresec) 1910-ben 2197 összlakosból 1497 a román; 1941-ben 1124 fő román, 2011-ben 532 fő összlakosból 356 a román nemzetiségű. Ugyanakkor meg kell jegyezni, hogy a Magyargyerőmonostorral összenőtt Oláh-, vagy Felsőgyerőmonostornak (Mănăşturul Românesc) magyar lakosa a jelzett időben nem volt, román lakossága 1910-ben 1343, 1941-ben 2882 fő volt (a Felsőgyerőmonostorhoz tartozó havasi Rişca teleppel együtt.) Tehát az ikertelepülésen belül 1941-ben mintegy 4000 román lakos mellett csak tizedannyi magyar élt. A lakosságcsökkenés 100 éves léptékben ugyan mind a román, mind a magyar népességet hasonló arányban érinti, de más és más időszakban és okok miatt. A románság elvándorlása a szocializmus idején és a rendszerváltás óta eltelt időszakban gyorsult föl. A II. világháborút követő időszakra itt most nem térünk ki. A népszámlálási adatok forrása: 1910. ÉVI NÉPSZÁMLÁLÁS, 1912, 414–415.; <http://varga.adatbank.transindex.ro/?pg=3&action=etnik&id=5641> (letöltés ideje: 2023. október 20.)

ségsökkenés, amikor harmadára-negyedére esik vissza a magyarok száma a száz évvel ezelőtti adatokhoz viszonyítva, de ez nem törvényszerű. Például a szintén felszegi Körösfőn a 20. és a 21. század elején is közel ezer körüli a magyarok lélekszáma. Csak éppen Körösfő centrális fekvésű és vegyítetlenül színmagyar lakosságú település, míg Gyerőmonostor román falvak közé ékelődött havasalji falu, amelynek házassági köre is jószerivel csak a viszonylag közeli Magyarvalkóra terjedt ki, ahol szintén jelentős arányú románság is él.⁴⁷

Az iratanyagokból a két világháború közötti időszak és az 1940-es évek dokumentumai a legtanulságosabbak arra vonatkozóan, hogy milyen felülről irányított magyarellenes, és ebből következőleg református egyházellenes hangulatkeltés jellemezte a vegyes lakosságú falvakat. Legtöbb esetben a két legfontosabb közösségi intézmény, az iskola és az egyház elleni adminisztratív fellépésekről, illetve az azokra adott egyéni és kollektív válaszreakciókról szerezhetünk adatokat. A mindenkor állami ellenőrzésnek legkézenfekvőbb és leghatékonyabb eszköze az állami felügyelet alatt lévő munkahelyek szigorú kontroll alatt tartása.⁴⁸ Az iskolafelügyelet, a tanárok ellenőrzése és a magyarellenes diszkriminatív szabályzatok érvényesítése a hatalom nyomásgyakorlásának bevett, folyamatos és szisztematikus módszere volt a két világháború között Kalotaszegen. 1927-ben Nagy János magyargyerőmonostori lelképásztor levelet írt a püspökhöz, amelyben kérte, hogy a püspök engedélyezzen pénzgyűjtést a református iskola javára, hogy gátat tudjanak szabni a magyar gyerekek elrománosításának. Indoklása szerint:

„A magyargyerőmonostori ref. egyház egy kicsiny románok közé beékelt gyülekezet, hol híveink elrománosítása nyíltan és vakmerően megindult; gyermekeink állami iskolában tanulnak, de azoknak is nagyrészt beosztották a román szekcióba, úgy hogy a megmaradt 19 gyermek nem lévén elegendő egy tanerőnek, a magyar szekció teljes megszűnése fenyeget. De még ettől eltekintve is, ha valahol, úgy itt igazán életszükséglet, hogy gyermekeinket a felekezeti iskola mentse meg fajunknak és egyházunknak.

Itt a nép szegén. Földe hitvány havasi föld. A nép nem tud anyagilag olyan áldozatot hozni, hogy iskoláját és templomát rendbe tudja hozni. 87 kath. hold földjét az agrár törvény elvette...”⁴⁹

A levél utal az egyház és az iskola elszegényedése kapcsán a dolgozatban már tárgyalt agrárreformra, amely a helyi egyházi birtokot is kisajátította. A lelkész nem nyugodott bele a magyar gyermekek elleni nyílt elrománosítási törekvésekbe és pár hónappal később újabb panaszt emelt az ügyben, ezúttal az esperesnél:

⁴⁷ Magyargyerőmonostor etnikai elszigetelődéséről, házassági körének beszűküléséről lásd: BALOGH – FÜLEMILE, 2004, 69.

⁴⁸ A Kádár-korszak államszocializmusában a kötelező foglalkoztatottság, a „röghöz kötöttség” kapcsán is hasonló ellenőrzési mechanizmust alakított ki a hatalom. Lásd: MAJTÉNYI, 1995, 105.

⁴⁹ Nagy János magyargyerőmonostori lelkész 1927. március 9-én kelt levele a püspökhöz. I/11/1917. 44-927 Erdélyi Református Egyházkerület Központi Gyűjtőlevéltár (továbbiakban: EREKGY).

„A román nemzeti ünnepeken az istentiszteleteket mindig rendesen megtartottam s gyermekeink, akik az állami iskola magyar tagozatában tanulnak, ezen istentiszteleteken mindig részt vettek. Máj. 10-én⁵⁰ a helybeli román ortodox pap kiadta az állami iskola igazgatónak sörözés közben, hogy a román nemzeti ünnepeken a magyar gyermekek is román ortodox templomba menjenek. Ami jún. 2-án a hősök ünnepén meg is történt. Engem csak akkor értesítettek a dologról, mikor a gyermekeink már a román ortodox templomban voltak. Én elmentem, hogy gyermekeinket vissza hozzam a mi templomunkba, de a román ortodox pap és tanító szembe álltak velem, és el kellett jönnöm, hogy botrányt egy idegen felekezeti templomban ne csináljak. Sajnálatos a dologban az is, hogy a magyar gyermekek tanítója, aki egyben kántor is egyházunknál, szintén a román istentiszteleten vett részt és a mi istentiszteletünkre el sem jött, hogy orgonáljon.”⁵¹

A helyzet súlyosságát jelzi, hogy – miként a levélből kitűnik – már a magyar tanító-kántort is megfélemlítették, aki a lelkésztől eltérően reagált és „beállt a sorba”, azaz a hatalmi elvárásoknak eleget tett. Ezzel az egész magyar közösség számára a meghunyászkodás, a beletörődés példáját nyújtotta. A panasz nyomán az esperes már a miniszterhez fordult „a nemzeti ünnepek akadályoztatása tárgyában”, azzal a taktikus szövegezéssel, hogy „a magyargyerőmonostori ort. román lelkész nem csak felekezeti sérelmet követett el, hanem az állami rendeletekkel is ellentétbe jött.”⁵² Nyilvánvaló, hogy ebben az esetben az állami rendeletekkel való szembeállítás kényszerű ürügy, mert a tapasztalat szerint a református (magyar) felekezeti sérelmek semmit sem számítottak.

A nyomás azonban nem csökkent, hanem egyre erősödött. 1935-ben már másik pap szolgált Magyargyerőmonostoron, de Czirják tiszteletes még súlyosabb túlkapasokról tett panaszt feletteseinek: D. Năstase, az állami iskola igazgatója arra kényszeríti a magyar gyerekeket, hogy román nemzeti viseletet, „costum national-t” csináltassanak szüleikkel, és azt hordják a román nemzeti ünnepeken. A felnőtt lakosságot is megfélemlítette az igazgató, mert az iskolába

„[...] felhívatta az összes magyar szülőket és törvényre s rendeletre hivatkozással, melyeket azonban elő nem mutatott, meghagyta, hogy minden magyar gyermek román nemzeti ruhája két hét alatt elkészíttessék. A szülők kiknek jó nagy része szegénysége miatt sem hozhat áldozatot e rendelet teljesítésére [...] e viselet megvételét felesleges kiadásnak tartja, mindannyira pedig nemzeti öntudatának megsértését, ősi viseletében való megtámadását és korlátozását látja benne [...] Így tehát csak az igazgató kilátásba helyezett retorzióit várhatják, ki már két

⁵⁰ Az Egyesült Román Fejedelemség 1877-ben kikiáltott függetlenségének nemzeti ünnepe, amelyről Észak-Erdély visszacsatolásakor rigmust faragtak a magyarok: „Liba máj, ruca máj, soha többé zecsemáj!”

⁵¹ Nagy János magyargyerőmonostori lelkész 1927. június 20-án kelt levele az espereshez. I/11/1917. 68-927 EREKGY.

⁵² Nagy János magyargyerőmonostori lelkész 1927. június 20-án kelt espereshez írott levelének háttára gépelve olvashatók az esperes intézkedő sorai 1927. július 13-i dátumozással. I/11/1917. 634-927 EREKGY.

*gyermekünket fenytett meg, egyiket, mert apja nem jelent meg nála a ruha dolgában, másikat mert egyik osztálytársának azt mondta, hogy neki ne csináljanak román nemzeti ruhát.*⁵³

A panaszt az Erdélyi Református Egyházkerület Igazgatótanácsa tiltakozásának hangot adva továbbította a miniszter felé.⁵⁴ A miniszterhez írt levélnek azonban semmilyen eredménye nem volt, mert D. Năstase állami iskolaigazgató az év május 6-án (május 10. előtt pár nappal) ismét összehívatta az összes magyar gyerek szüleit, figyelmeztette őket újra a román nemzeti viselet beszerzésére, egyben keményen megfenyegette őket: „... majd meglátják ellenállásuk és engedetlenségük törvényes következményeit.”⁵⁵ A református lelkész hiába kérte a szülőket, hogy várjanak még a román nemzeti viselet elkészíttetésével, mert a miniszterhez írtak tiltakozó levelet és az ügyet hivatalosan kivizsgálják majd. A szülők – főleg a vagyonosabbak – megfélemlítése célt ért, sőt a hívek egy része a pap szemébe vágta, hogy: „felel-é a pap arról, ha az ellenállásért beverik az ablakainkat?” Ahogy a lelkész írta: „Így történt meg, hogy május 10-én már 13 gyermekünknek volt »costum national«ja, legtöbb olyan szülőkéinek, kik gazdasági téren féltek retorzióktól. Félős, hogy számuk még növekedni fog, és a monostori sikeren felbuzdulva a többi községek lakóit is kényszeríteni fogják.” Ugyanebben a levélben a tiszteletes szinte könyörög, hogy a „feljebbvalóság hasson oda”, mert a monostori magyar lakosság már retteg, meg van felemlítve. Kéri: „[...] hogy főhatóságunk sűrgesse ki a minisztérium válaszát, mert híveink ellentállása napról-napra gyengül, mi nem érthetetlen egy olyan helységben, hol május 10-én este 10 óra körül román papok és tanítók vezetése alatt lévő tömeg »jos en unguri« [le a magyarokkal – B. B.] kiáltásokkal vonult végig az utcákon és a tartott szónoklatokban olyan kitételek is szerepeltek, hogy menjünk a határon túlra.”⁵⁶

A faluban a feszültség nem enyhült, 1935 novemberében a román iskola igazgatója, Năstase és a tanító, Joan Nicolescu a magyar gyerekeket nemcsak megakadályozta abban, hogy a vasárnapi iskola óráin részt vegyenek, hanem meg is verték őket. „... mindenik gyermekünket elverte, duplán összefont vesszőkkel fenekelvén őket, hangoztatta, hogy »trag piele voastră«(megnyúzza) és »vă omor«(megöli) ha még egyszer is az egyház régi iskolájának a telkén meglátja őket, mert a pap csak vallásórán foglalkozhatik velük. Gyermekünk megverése és ilyen módon való fenyegetése most már lehetetlenné tette a vasárnapi iskolát [...] A gyermekeikért aggódó szülők sem engedik [...] őket [...]”⁵⁷ További levelezésekből kiderül, hogy Czirják tiszteletest már ezelőtt, a csendőrmesterrel együtt is megfenyegette a román tanító, és pár nappal korábban már a fent részletezett ügyben bíróság előtt is állt, mert feljelentették.

⁵³ Czirják Károly magyargyerőmonostori lelkész 1935. március 17-én kelt levele az espereshez. Iktatószám nélkül. I/11/1917. EREKGY.

⁵⁴ Kelt 1935. március 27-én. 36. I. 11/917. EREKGY.

⁵⁵ Czirják Károly magyargyerőmonostori lelkész 1935. május 12-én kelt levele az espereshez. I/11/1917. 63-1935. EREKGY.

⁵⁶ Uo.

⁵⁷ Czirják Károly magyargyerőmonostori lelkész 1935. november 24-én kelt levele az espereshez. I/11/1917. 111-1935. és 114-1935. EREKGY.

Az iratok tanúsága szerint 1936-ban már a harmóniumot akarta a román iskolaigazgató elvitetni a református templomból, és a reformáció ünnepén nem engedte a magyar gyerekeket a templomba. Az ügygel kapcsolatban a lelkész jelenti, hogy „felekezeti sérelem esete forog fenn, mert gyerekeink megakadályoztattak ünnepük megszentelésében”, s kéri az esperest, hogy hassanak oda, „hogy nevezett igazgató a tanügyi felsőbbhatósága által leintessék és eltiltassék gyermekeink vallásszabadsága háborításától.”⁵⁸

1. kép Czirják Károly magyargyerőmonostori református lelkész 1936. október 31-én kelt panaszlevele az espereshez. Fénykép: Balogh Balázs, 2005

A helyzet további elmérgesedését jelzi, hogy 1939-ben már maga az esperes kérte az Igazgatótanácsot, hogy a királyi kormányzóságnál emeljenek panaszt és kérjék, hogy a magyargyerőmonostori állami iskola igazgatója, aki „a nemzeti ünnepeken gyermekeinket nem engedi a mi templomunkba jönni, [...] hanem a gör. kel. templomba kényszeríti őket”, „fegyelmi úton vonassék felelősségre s bünhődjön törvénytíró erőszakoskodásáért.”⁵⁹ Az esperesség közbenjárása inkább olajat önthetett a tüzre. A Nemzetnevelésügyi Minisztériumtól az Igazgatótanácsnak román nyelven érkezett (és hiteles fordításban

⁵⁸ Czirják Károly magyargyerőmonostori lelkész 1936. október 31-én kelt levele az espereshez. I.13/11/1917. 358-1936. EREKGY.

⁵⁹ Daróczi Ferenc esperes 1939. március 2-án kelt levele az Erdélyi Református Egyházkerület Igazgatótanácsának. I/11/1917. 118-1939 EREKGY.

örzött) levél tanúsága szerint a református iskolát bezárták és nem engedték újra megnyitni. „Hivatkozással 15.085/939. sz. felterjesztésére, van szerencsénk közölni, hogy a miniszterium az ellenőrző közegek által a kolozs megyei Gyerőmonostori ref. elemi iskolában végzett vizsgálata nyomán éspedig a helyiséget a jeleni helyzetében nem találták megfelelőnek, a fent nevezett iskola megnyitása iránti kérést nem teljesíti.”⁶⁰

Az esperesség nem adta fel a küzdelmet az iskola megtartására, ami végül sikerrel járt. Lőrinczi Ferenc elemi iskolai felügyelő 1940. március 12-én jelenti az Erdélyi Református Egyházkerület Igazgatótanácsának, hogy a román inspektorral kiszálltak Magyargyerőmonostorra

*„az itt újra megnyitandó iskolánk megvizsgálására. Lámpavilág mellett néztük meg az iskolát, mely tisztán, bebútorozva és szemléltető és kísérleti eszközeivel várt bennünket úgy, hogy még a következő napon kezdetét vehetné benne a tanítás. Az állami iskolától megszerzett adatok azt mutatják, hogy a község tankötelesei nem férnek be abba s így iskolánk megnyitása indokolt [...] Alkalmam volt néhány hívünkkel meghitt beszélgetést folytatni. Mondhatom, hogy epedve várják az iskola megnyitását, bár összes gyermekeink nem férnek be, de legalább – amint ők mondják – legalább a négy alsó osztály nyerjen elhelyezést a mi iskolánkban.”*⁶¹

Esetleírások Magyarvalkóról és Kalotaszentkirályról

Ugyanebben az időszakban a szomszédos Magyarvalkó református felekezeti iskolájára is egyre nagyobb adminisztratív nyomás nehezedett. Ez is mutatja, hogy a magyargyerőmonostori helyzet nem volt elszigetelt jelenség, hanem a magyarelles, koncepciózus egyházi és tanügyi vegzálás másutt is megfigyelhető technikája volt. Néhány példát idézünk a Magyarvalkóval kapcsolatos irattári dokumentumokból.

1934. október 27-én Balogh Jenő igazgató-tanító arról küld panaszlevelet Bokor Márton esperesnek, hogy a folyó év október 6-iki látogatása során a segéd tanfelügyelő utasította „hogy a ref. el. iskolánkban mindennemű iskolai irat ezután román nyelven irandó (pl. haladási napló anyakönyvek stb) Továbbá hogy ismételten nyujtsuk be az iskola nyilvánossági jogáért a kérvényt jóllehet mi azt megfelelő időben az összes szükségeltető mellékirataival együtt már benyújtottuk 2903–1928 Revizorátusi szám alatt sőt azután a következő évben meg is sürgettük [...]”⁶² Ezt követően a segéd tanfelügyelő már novemberben vizitált az iskolában. A tanító 1935. február 4-én azzal a sérelemmel fordult az Erdélyi Református Egyházkerület Igazgatótanácsához, hogy a helybeli állami román iskola igazgatója felszólította, hogy 24 órán belül a református iskola 48 tör-

⁶⁰ 1939. szeptember 27-iki fordítása a Nemzetnevelésügyi Min. Sz. 129.694/939. iktatószámú levelének. I/11/1917. EREKGY.

⁶¹ Lőrinczi Ferenc elemi isk. tanfelügyelő 1940. március 12-én Magyargyerőmonostorról kelt levele az Erdélyi Református Egyházkerület Igazgatótanácsának. I/11/1917. EREKGY.

⁶² Balogh Jenő ig. tanító 1934. október 27-én kelt levele az espereshez. I/11/1917. 18-1934 EREKGY.

vényesen beírt tanulójából 9 gyermeket adjon át az állami iskolának. „*Indoka, hogy az iskolánk befogadóképességéhez mértén ezzel a 9 növendékkel többet vettünk fel. Ez nem felel meg a valóságnak, mert iskolánk mérete alapján a »Magánoktatási törvény végrehajtási utasításának« megfelelő [...]» és a követelésnek „törvényes alapja nincs”.⁶³ Az esetet három hét elteltével, 1935. február 26-án Joan Danețiu segéd tanfelügyelő újabb vizsgálata követte, aki ellenőrizte, hogy román nyelvből, irodalomból, földrajzból és történelemből vajon megfelelő ismeretekkel rendelkeznek-e a gyerekek. A vizsgálat nem tudott súlyosabb hiányosságot felróni. A jegyzőkönyv szövegéből tanulságos idézni, hogy lássuk, a román tanügy hogyan állította a nemzeti nevelés szolgálatába a tananyagot a felekezeti, kisebbségi iskolák esetében is:*

„Az iskola egy tanerős az I-IV. oszt. beírt 48 tanuló közül 43 jelen van. Az iskola helyiség tiszta a tanterem rendesen fűtve. A gyermekek pontos időben tisztán és rendes ruhában jöttek iskolába. Szemléltető és történelmi kép nincs elegendő [...] Meghagytam a tanító úrnak, hogy kérdezze ki a gyermekeket a tananyag beosztás alapján az összes eltanult anyagból. Történelemből kérdezte a gyermekeket Vitéz Mihályról és harcairól Nagy Istvánról és harcairól.⁶⁴ Alulírott pedig kérdeztem a III-IV osztályt a Rómaiakról – Dákokról harcaikról és a vad népek (barbari) beözönléséről. Megállapítottam hogy az eredmény mindkét osztályban a nov. vizsgálatához képest elismerésre méltó. Megállapítottam azt is hogy egyes gyermekek különösen a III. osztályban nehézkesen feleltek a lányok majdnem mindezen kívül hibásan beszélnek románul [...] Olvasásból (román) tudnak olvasni a gyermekek de hibásan [...] A földrajzból a gyermekek tudják Romániát – városait – tartományait mint: Erdélyt, Olténiát, Munténiát és Moldovát – tudják Románia határait vizeit [...] Az előhaladás a tananyagban az előző vizsgálatához képest elismerésre méltó, de még jobb is lehet. Felkérem a tanító urat, hogy minden igyekezettel hason oda, hogy a gyermekek tökéletesen beszéljenek románul ellen esetben jelentem a miniszter úrnak és a leányok át fognak menni az állami iskolába [...]”⁶⁵

Az iskola vizsgálata azonban nem fejeződött be. A tanintézmény védelme és az oktatás minőségének javítása érdekében maga az Erdélyi Református Egyházkerület Igazgatótanácsa is felülvizsgálta a helyzetet, amelyről a vizsgálatot végző Lőrinczi Ferenc így jelentett az Igazgatótanácsnak 1937. december 13-án:

„Chintoanu revizor úr azt állította, hogy ez az iskola egészen felesleges, mert az ottani állami iskolának van magyar tagozata, mely összes gyermekeinket befogadhatja, - továbbá hogy a harmadik tanerőt is beállítják. Végül azt állította, hogy

⁶³ Balogh Jenő ig. tanító 1935. február 4-én kelt levele az esperességhez. I/11/1917. 5-1935 EREKGY.

⁶⁴ Ștefan cel Mare (1457–1504) és Mihai Viteazul (1593–1601) román fejedelmekről van szó.

⁶⁵ A jegyzőkönyv eredeti román szövegét magyar fordításban küldte meg a tanító, melyet a Kalotaszegi esperes láttamozott és az Erdélyi Református Egyházkerület Igazgatótanácsa is iktatott (1935. MRT. – 5. 2467 sz.). I/11/1917. 91-1935 EREKGY.

Balogh Jenő tanító aa. olyan nagy sovinszta, hogy román nemzeti nevelést nem tud, de nem is akar adni. Ez utóbbi állítása – bár igazolni nem tudta, mégis ártott. – Egyéb állításait a kezemben levő jegyzőkönyvekkel és hivatalos kimutatásokkal meg tudtam dönteni. Arra nézve, hogy Balogh Jenő sovinszta magatartást tanusitana, kijelentettem, hogy a mi tanítóink egész lelkükkel, minden erejükkel azon vannak, hogy jó honpolgárt neveljenek. Így Balogh Jenő is. Nevezett nem is érne rá ilyen irányban munkálni, mert temérdek iskolai munkája s feleségének évek óta tartó betegsége ezt meg nem engedi. Nyilvánossági jogot még sem adtak.”⁶⁶

A közbelépésnek köszönhetően végül 1937. december 10-én a magyarvalkói iskola a működési engedélyt megkapta az állami hatóságoktól, „*minthogy a törvény minden kívánalmainak megfelel.*”

Lényegében az 1920-as évek elejétől, Erdély Romániához csatolásától fogva a nem román tanulókkal rendelkező felekezeti iskolák ellehetetlenítésének hatékonyan alkalmazott hatósági praktikája volt a működési engedélyek visszavonása különböző ürügyekre hivatkozva. Erre egy 1923-as levél világít rá, amelyben Kalotaszentkirály lelkésze panasszal fordult az Erdélyi Református Egyházkerület Igazgatótanácsához és az alispáni hivatalhoz a helyi felekezeti iskola ügyében. Érdemes megemlíteni, hogy Kalotaszentkirály-Zentelke nemcsak lakosságának számaránya miatt volt jelentős település a Felszegnek, hanem nemesi és középosztálybeli réteggel is rendelkezve, társadalmi súlyánál fogva szálka volt a román hatóságok szemében.⁶⁷

„Sajnálattal jelentem, hogy négy év óta fennálló kéttanerős ref. felekezeti iskolánkat⁶⁸ a bánffyhungyadi járás szolgabírája Moldován t. hó 2-án betiltotta és tantermünket lepecsételtette. E szomorú aktusnál a mellékelt végzést adta ki, melyet a hó 12-én vettem kézhez. Az indoklásban felhozott ürügyek nagyobb részben nem felelnek meg a valóságnak, mert pl. növendékeink kik hozzánk iratkoztak csak 120-an vannak, a többi a helybeli állami iskolába iratkozott; tantermünk 10 m. hosszú, 6 méter széles, 4 méter magas, ablakaink 1 méter széles, 2 méter magasak [...] Mostmár növendékeinket az előljárással büntetéssel beiratta az állami iskolába s így az iskolai évben már nem igen tudjuk iskolánkat fenntartani, mivel onnan visszakapni őket nem lehet. Okos Ferenc tanítónkat megtarthatjuk kántornak, de Kolumbán Margit tanítónőnkét kénytelenek vagyunk elbocsátani.”⁶⁹

Az egykori magyar állami iskolák tulajdonosának megváltozása, az iskolabizottságok autoritása a szórvány gyülekezetek belső életére is kihatással volt. Erre mutat rá

⁶⁶ Lórincai Ferenc igazgatótanácsi tag 1937. december 13-án kelt levele, amit az általa végzett felülvizsgálati jelentés szövegéhez csatolt az Erdélyi Református Egyházkerület Igazgatótanácsának címezve. I/11/1917. (1937. 4600 sz.) EREKGY.

⁶⁷ Szintén ugyanebben az évben, 1923-ban kezdték el az erdélyi magyar és szász földbirtokok kisajátítását megcélzó földreform keretében a Bánffyák zentelki uradalmának államosítását is.

⁶⁸ A terület fennhatóságának megváltozásával a korábbi magyar állami iskolai rendszert igyekeztek átmenekíteni felekezeti fenntartás alá.

⁶⁹ Polgár Gyula kalotaszentkirályi református lelkész 1923. október 19-én kelt levele az Erdélyi Református Egyházkerület Igazgatótanácsához. I/11/1917. 151–1923. EREKGY.

a Kalotaszentkirály gondozása alá csatolt csucsai, kissebesi és kiskalotai szórványgyülekezetek esetével kapcsolatban Polgár Gyula lelkész 1927-ben kelt levele:

„1923. ápr. 1. óta a Nagytiszteletű Esperes Úr az én gondozásom alá rendelte a jelenleg 32 ref. családdal, 95 ref. lélekkel bíró Csucsá, a 37 ref. családdal, 128 ref. lélekkel bíró Kissebes és a 27 családdal, 85 ref. lélekkel bíró Kiskalota gyártelep területén lakó református híveket. Csucsának van temploma, a hol összegyülekezhettünk, de Kissebesen és Kiskalotán nincs. Kissebesen eddig hol egyik, hol másik magánháznál gyűltünk össze, de ennek az a hátránya van, hogy sokan a miatt maradnak el az összejövetelekről, mert a mindenkori házigazdával társadalmi ellentétben vannak, mint munkaadó és munkás, vagy más ok miatt. Kiskalotán 1926. év végéig a Kalotaszegi Erdőipar r. t. tulajdonát képezett, egyébként állami iskola termében gyülekeztünk össze, ámde ez iskolaépület 1927. jan. 1-én tulajdonjogilag is az állam kezébe ment át és a cég elmulasztotta fenntartani azon jogot, hogy az ő alkalmazottai közt levő reformátusoknak szabad legyen ott templomi órát tartani. Mikor e jogfosztás a tudomásomra jutott, már a Revizoratus nem ismerte el ezen szerzett jogunkat, a helybeli csendőrmester pedig külön ezt megengedő hatósági okmány nélkül nemcsak az iskolában, de még a gyártelep, vagy a község területén nem engedi meg a templomi óra tartását, mivel hogy »nem lakom azon község területén«. De egyébként is itt is – mint Kissebesen – még fokozottabban fennáll a társadalmi ellentét a hívek között. Ilyen körülmények között leküzdhetetlen akadályokba ütközik a 2352. -1927. I. sz. körlevélben említett intenzívebb gondozása a szórványoknak, hacsak nem sikerül engedélyt kapni arra, hogy az állami iskolában gyülekezhessük össze. Épen ezt célozva jelen felterjesztésem, hogy méltóztassék kieszközölni a vármegyei iskolabizottságtól (Comitetul Școlar Județean) egy-egy külön engedélyt, mely kifejezetten megengedné úgy nekem, mint mindenkori helyettesemnek (theologus diák vagy kántor) hogy egyrészt a Kissebesi (Poieni) állami iskolában (valamikor az E. M. K. E. létesítette), másrészt a Kiskalotai (Călățele) gyártelepi állami iskolában vasárnap d. e. vagy d. u. istentiszteletet tarthassunk és a gyermekeket vallásos oktatásban részesíthessük. Ezen tárgyban már t. évi március 20-án 20., és 2i. - 1927. sz. a tettem felterjesztést a Méltóságos Igazgatótanácshoz, de azokra még eddig nem kaptam választ. Ismételten kérem ottani hiveink nevében a kért engedélyek szíves kieszközölését, hogy ennek birtokában aggodalom nélkül gyülekezhessünk.”⁷⁰

A kalotaszentkirályi lelkész hét évvel később, 1934-ben kelt levele arról tudósít, hogy a gyülekezeti, belmissziói munkát, beleértve a vasárnapi iskolát, a fiú, leány és felnőtt bibliakört, illetve a dalkört – az egy nőszövetségi bibliakör kivételével –, február 11-én a helyi csendőrség betiltotta

⁷⁰ Polgár Gyula kalotaszentkirályi református lelkész 1927. augusztus 3-án kelt, a Csucsai és a Kalotaszentkirályi Református Lelkészi Hivatal pecsétjével ellátott levele az Erdélyi Református Egyházkerület Igazgatótanácsához. I/11/1917. 61-1927. EREKGY.

„mivel ezek templomon és iskolán kívül tartatnak, illetve bizonyos illeték esetenkénti lefizetése ellenében hajlandó megengedni, hivatkozva – szerintem tévesen – a Monit. Oficial 1923 jun. 28-iki 68-ik számában megjelent rendeletre, amely ő hozzá 1933 jun. havában érkezett a Román Zeneszerzők Egyesületétől (Societatea Compositorului Romane, Cluj, Str. Barițui No. 7.) [...] felháborító, hogy ezek egy kalap alá tartozzanak a kávéházi zenével, varietével, színi előadással, táncestélyekkel és a többi ilyen féle anyagi hasznot célzó összejövetelekkel.” A csendőrség „...a baptisták hasonló tartalmú összejöveteleit nem tiltotta be [...] A dolog természeténél fogva nem bizonyítható, de gyanítható, hogy itteni hatósági védelem mellett folyik a baptista propaganda, soraink megbontására [...] nem tarthatván meg ezeket az összejöveteleket, igen sokan a baptistákhoz járnak, különösen a gyermekek, akiket cukorral is csalogatnak oda.”⁷¹

Nem tűnik jelentős esetnek, de a folyamatos hatósági félelemkeltés mindennapos praktikáira világít rá az az Igazgatótanácsnak címzett levél is, amelyben 1936. december 28-án a magyarvalkói református lelkész, Kónya Gyula emelt panaszt amiatt, hogy az „egyházkerület iratterjesztéséből vásárolt »Erdélyi Magyar Naptár« három példányát a Călățel-i csendőrőrmester elkobozta 1936. dec. 13-án. Nyilatkozata szerint, ezen Naptárak elkobzására is utasítást kapott [...] kérdezem a magam és hiveim megnyugtására, mit tegyenek azok, akiknél van ilyen Naptár [...]”⁷²

Magyarvistán 1936-ban említette meg a lelkész az „egyéb feljegyzésre méltó események között: Febr. 17-én a csendőr őrsparancsnok a szövetkezeti olvasóteremben tartott vallásos estélyünkön eltolt a templomon kívül tartandó összejövetelektől.”⁷³ Miként egy újabb jelentésben írta: „Sok utánjárással 1936. májusában sikerült a prefectustól csütörtök és vasárnap estére engedélyt nyernünk összejövetelek tartására, de már 1937 februárban vissza is vonták az engedélyt. Nagy a nyomás, Vajjon mikor fog enyhülni?”⁷⁴

Az iskolaügy és a gyülekezeti élet stratégiai jelentőséggel bírt a román állam nemzetiségi politikájában, amit jól jelez a Kalotaszegi Esperesség Képviselőtestületének 1934. július 25-iki ülésének jegyzőkönyvéből vett részlet:

„Tárgyaltatik a közoktatásügyi kormányzat azon rendelkezése, mely szerint tanítóinkat és tanárainkat f. év augusztus hóban újabb nyelvvizsga letételére kényszeríti. Esperes úr rámutat arra, hogy itt a tizenkettedik óra intézményeink testületeink s ha kell egész népünk felvonultatásával a félreérthetetlen és erélyes állásfoglalásra, hiszen kongrua sérelmeink mellett az iskolai államszegély tökéletes megtagadása után tanterviünket az állam szabja meg, iskoláink külső belső ellenőrzését az állam végzi, gyermekeinket az állam vizsgáztatja s ha ez uton haladunk, felekezeti iskoláinktól már-már nem marad más csak az iskolák fenntartási terhe. Az érettségi vizsgák szörnyű kaszabolása után elrendelt újabb

⁷¹ Polgár Gyula kalotaszentkirályi református lelkész 1934. február 15-én kelt levele az Erdélyi Református Egyházkerület Igazgatótanácsának (iktatószám nincs). I/11/1917. EREKGY.

⁷² Kónya Gyula lelkész levele az Erdélyi Református Egyházkerület Igazgatótanácsának. I/11/1917. 180-1936 EREKGY.

⁷³ Daróczi Ferenc magyarvistai lelkész jelentése. 22V 1936 EREKGY.

⁷⁴ Daróczi Ferenc magyarvistai lelkész jelentése. 23V 1937 EREKGY.

és újabb nyelvvizsgák alkalmasak arra, hogy anyaszentegyházunk tanító és tanárválasztási szabadságát illuzórikussá tegyék s iskoláinkat elnéptelentsék.

Daróczy Ferenc úr sem a magyar egyházak vezetőségében sem a magyar pártban azt a martyriumra kész bátorságot nem látja, ami pedig ezekben a súlyos időkben egyedül tarthat meg bennünket. Épen ezért szükségesnek véli, hogy ez ügyben eüi tanácsunk felirattal forduljon a mélt Igazgatótanácshoz.

Eüi tanácsunk mély megdöbbenéssel vesz tudomást a tanügyi kormány azon legujabb sérelmes intézkedéséről, mely tanítóinkat s tanárainkat újabb nyelvvizsgára kényszeríti s ez eljárásban anyaszentegyházunk tervszerű zaklatását látja. Épen ezért tisztelettel kéri a méltóságos Igazgatótanácsot, hogy találja meg a módját annak, miszerint a többi magyar egyházakkal egyetértve tiltsák el tanítóinkat és tanárainkat a vizsgára való jelentkezéstől, még abban az esetben is, ha a rendelkezés átmenetileg anyaszentegyházunkra nézve újabb áldozatot és megpróbáltatást jelentene. A halál útja nem ez leend, hanem az utóbbi idők minket jellemző kétségbeejtő megnyugvása és szóvalan beletörődése.”⁷⁵

Összefoglalásként megállapítható, hogy az iskolaügy körül kialakult, végletekig kiélezett helyzetben az adminisztrációs vegzálás, az olykor tettelegesséig fajuló feszültségteremtés, az iskolás gyerekek több helyen való módszeres elverése, a lelkészek feljelentése és csendőrrel való megfenyegetése, a lakosság ablakok betörésével, fizikai agresszióval való megfélemlítése ugyanazt az üzenetet hordozta mint amit az elkobzott földek, ingatlanok, a politikai szavazások kapcsán az előbbieken bemutattam: a román hatalom uralmi rendjével szemben a másodrendű magyar közösségek ne is próbálkozzanak védelmet keresni, kiváltképpen ne kíséreljenek meg ellenállást tanúsítani. Figyelemre méltó, hogy a református egyház – a helyi lelkészektől az esperesig – szinte minden esetben vállalta a magyar iskolák elrománosítása elleni küzdelmet. A román iskolaügyi szabályzatok útvesztői közt lavírozva keresték a rugalmas ellenállás eszközeit, hogy megvédjék – hol sikerrel, hol sikertelenül – a magyar iskolák érdekeit.

A kalotaszegi magyar közösségek reziliens magatartását – egész Erdély magyarságára vonatkoztathatóan – jól érthetően, tömören foglalja össze Reményik Sándor ekkor született verse, az *Ahogy lehet*. Az 1935-ben írt költemény a román uralom (és hatalmi elnyomás) alá került erdélyi magyarság megmaradásának egyetlen lehetséges módjaként a – társadalomtudomány által rezilienciának nevezett – rugalmas alkalmazkodást, az „ahogy lehet” túlélési stratégiát, életben maradási programot hirdeti. E szerint pedig a kisebbségi létbe kényszerített erdélyi magyarságnak az összes lehetséges, minden erőtlennek tűnő eszközt meg kell ragadnia a megmaradásért, még ha kevésnek és reménytelennek, időnként akár megalkuvásnak is tűnik. A vers néhány rezilienciát hirdető sora: „Fogsikorgató türelemmel, Összeszorított szájjal [...] Fojtott igével és visszanyelt szóval, Tenyérrrel, mely sima örökké, Csak a zsebben szorul ököllé [...] Megalkuvás zsoldját énekelve [...] Minden percünk kínzó kiegyezés: Ahogy lehet [...] S azt mentsd, azt a talpalatnyi helyet, Szikrát a tűzből, cseppet a folyóból, A töredéket eltört mondatból, Minden megmaradt árva keveset: Ahogy lehet...”

⁷⁵ A Kalotaszegi Egyházmegye Képviselőtestületi Tanácsának jegyzőkönyve 1933. V. 17-től vezetve, 1934. július 25-iki ülés 51. pont. Kalotaszegi Református Egyházmegye Esperesi Hivatal Levéltára.

Epilógus

A két világháború közötti időszak nem múlt el nyom nélkül. A történeti távlat ellenére emléke beépült a lokális közösség kollektív emlékezetébe, illetve az akkori hatalmi rendszer által magalapozott, és az ezt követő román diktatúra által évtizedekig fenntartott etnikai elnyomás a mai napig fellelhető az interetnikus kapcsolatok problematikus működésmódjában. Záró gondolatként idézem Fekete Károly visszaemlékezését, amely a szocializmus évtizedeire vonatkozik. Fekete Károly meghatározó személyisége volt a régiónak, hatvan évet dolgozott Kalotaszegen tanfelügyelőként, tanárként (FEKETE, 2009). 1944 őszén lévita lelkész tanító édesapjával együtt félholtra verték a Maniu gárdisták. Erről mondta nekem: „Megtanultam akkor egy életre, hogy mi a román hatalom.” Innen, a saját maga számára önkezűleg kiásatott sírgödör széléről emelkedett ki. Magyarként, ráadásul klerikálisnak bélyegzett családból származva nem volt könnyű dolga. Saját szavaival: „...félelek. De azt is mondom, hogy nem ijedek meg! Ez az erdélyi magyar sorsa. Nincs hova haza szaladni, elbújni...” (FEKETE, 2009, 187.) Személyes visszaemlékezéseiben sosem tagadta, hogy együttműködött a hatalommal, a párttal, mert így szervezhetett magyar népművészeti találkozókat, népviseletes táncfellépéseket, kulturális műsorokat. „Csináltam, ahogy lehetett!” – hivatkozott a Reményik Sándor *Ahogy lehet...* című versében megfogalmazott útmutatásokra. Olyan időkben állt helyt, amikor a magyar tanügy és művelődés érdekében kompromisszumokat kellett hoznia (BALOGH, 2009, 181.).

Források

Levéltári források

Erdélyi Református Egyházkerület Központi Gyűjtőlevéltár (EREKGY), Kolozsvár
Magyargyerőmonostori egyház vegyes ügyeiről akta. Kolozs-Kalota Egyházmegyei Igazgató Tanácsának jegyzőkönyvei I/11/1917.

Magyarvalkói egyház vegyes ügyeiről akta. Kolozs-Kalota Egyházmegyei Igazgató Tanácsának jegyzőkönyvei I/11/1917.

Türe iratgyűjtője XLII/58.

Kalotaszegi Református Egyházmegye Esperesi Hivatal Levéltára, Bánffyhunyadi
A Kalotaszegi Református Egyházmegye közgyűléseinek jegyzőkönyve, 1937–50.

Sajtó

Ellenzék

Függetlenség

Keleti Ujság

Magyar Élet

Irodalom

1910. ÉVI NÉPSZÁMLÁLÁS

- 1912 *A Magyar Szent Korona országainak 1910. évi népszámlálása I. A népesség főbb adatai községek és népesebb puszták, telepek szerint.* Budapest, Magyar Kir. Központi Statisztikai Hivatal.

A VALLÁSI KISEBBSÉGEK

- 1925 *A vallási kisebbségek Erdélyben.* Ford. Szombati-Szabó István. Lugos, Magyar Kisebbség.

ABLONCZY Balázs

- 2011 *A visszatért Erdély 1940–1944.* Budapest, Jaffa Kiadó.

ARENDT, Hannah

- 1995 Mi a szabadság? In: Uő: *Múlt és jövő között. Nyolc gyakorlat a politikai gondolkodás terén.* 151–180. Budapest, Osiris Kiadó – Readers International.

ÁSVÁNYI Szabolcs – BALOGH Róbert

- 2020 Az agrárátalakulás, az ipari modernizáció és az erdőgazdaság kölcsönhatásai a 20. század elején. *Erdészeti Lapok*, 155, 6, 183–185.

BALOGH Balázs

- 2009 Volt egyszer egy Kalotaszeg. In: FEKETE Károly: *Hatvan év Kalotaszegen. Válogatott írások 1947–2007.* (Sztánai füzetek 7.) 181–182. Kolozsvár – Sztána, Művelődés – Szentimrei Alapítvány.

BALOGH Balázs – FÜLEMILE Ágnes

- 2004 *Társadalom, tájszerkezet, identitás Kalotaszegen. Fejezetek a regionális csoportképzés történeti folyamatairól.* Budapest, Akadémiai Kiadó.
- 2006 Turning Inward or Forging New Ties: Social Strategies in Diaspora Communities on the Periphery of the Historical Hungarian Region of Kalotaszeg (Zona Călatei) in Transylvania. In: BALOGH Balázs – ILYÉS Zoltán (eds.): *Perspectives of Diaspora Existence.* 187–226. Budapest, Akadémiai Kiadó.
- 2023 *Történeti idő és jelenlét Kalotaszegen. Fejezetek egy emblematikus néprajzi táj jelképpé válásának történeti, társadalmi folyamatairól.* (Életmód és Tradíció 18.) Budapest, Bölcsészettudományi Kutatóközpont Néprajztudományi Intézet.

BALOGH Edgár

- 1940 Kalotaszegi változások. *Magyar Nemzet*, III, 267, 1940. december 12. 9.

BÁRDI Nándor

- 2000 Választások a két világháború közti romániai magyar kisebbségpolitikában. *Magyar Kisebbség*, VI, 4. <https://www.jakabffy.ro/magyarkisebbsseg/index.php?action=cimek&cikk=m000405.html> (letöltés ideje: 2023. április 7.)

BOKOR Zoltán

- 1995 A bánffyhungyadi református iskola kálváriája és megszüntetése. *Kalotaszeg*, VI, 12, 1995. december 1. 2.

DEÁK Ágnes

- 1995 Társadalmi ellenállási stratégiák Magyarországon az abszolutista kormányzat ellen 1851–1852-ben. *Aetas*, 10, 4, 27–59.

DOGAN Mattei

1995 Dansul electoral în România interbelică. *Revista de cercetări sociale*, IV, 3–23.

FEKETE Károly

2009 *Hatvan év Kalotaszegen. Válogatott írások 1947–2007.* (Sztánai füzetek 7.)
Kolozsvár – Sztána, Művelődés – Szentimrei Alapítvány.

GAJDOS BALOGH Attila

2001 Varjúvár és környéke – Tegnap, ma, holnap. *Székelyszöglet*, V, 9, 95–119.

HEGYI Endre

1936 Kétezer lélekszámú falu, mely villanyfényben tündökölt. *Keleti Újság*, XIX, 77, 1936. április 3. 7.

HITCHINS, Keith

1994 *Romania 1866–1947.* (Oxford History of Modern Europe.) Oxford, Clarendon Press.

LAKATOS Vince

1944 Kalotaszeg ezer év viharában III. *Függetlenség*, XII, 46, 1944. február 26. 7.

MAJTÉNYI György

2015 „De elmehet a Kádár Jani a picsába!” Reziliencia az államszocializmusban. *Replika*, 94, 95–112.

RADU, Sorin

2004 Electoratul din România în anii democratiei parlamentare (1919-1937). Iasi, Institutul European.

SÁRÁNDI Tamás

2012 Fejezetek az észak-erdélyi katonai közigazgatás történetéből. *Limes*, 25, 2, 65–86.

SEBESTYÉN Kálmán

1993 *A Kolozs-kalotai (kalotaszegi) református egyházmegye népoktatásának adattára a XV. századtól 1900-ig.* Budapest, Ráday Gyűjtemény.

SZABÓ Csongor

É. n. Országos Magyar Párt a két világháború közti parlamenti választásokon. In: *Romániai Magyar Lexikon, Szócikkek az erdélyi magyar társadalomismeret-hez.* <https://lexikon.adatbank.ro/mobil/tarsadalomismeret/szocikk.php?id=1> (letöltés ideje: 2023. április 7.)

SZABÓ Zsolt

1991 A politikus Kós Károly. *Kalotaszeg*, II, 1, 1991. január 1. 4.

SZÉKELY Iván

2015 Reziliencia: a rendszerelméletől a társadalomtudományokig. *Replika*, 94, 7–23.

TÓTH Szilárd

2009 A „Kultúrzóna” – Szükség vagy politikai cél? Gondolatok a két világháború közötti román tanügyi törvények kapcsán. *Acta Siculica*, 525–532.

2012 „Választási hagyományok” a két világháború közötti Romániában és a magyar szavazók viselkedése e választások alkalmával. *Korunk*, 23, 12, 97–106.

ZÁGONI István

1940 Igazságot a földönfutóvá tett erdélyieknek! Jóvatételt várnak az elkobzott népvagyonokért, a kisemberek tömegeitől kisajátított földekért. *Függetlenség*, VIII, 228, 1940. október 6. 7.

ZOVÁNYI Jenő

1977 *Magyarországi protestáns egyháztörténeti lexikon*. Budapest, A Magyarországi Református Egyház Zsinati Irodájának Sajtóosztálya.

BALÁZS BALOGH

RESISTANCE TO ROMANIAN PRESSURES IN KALOTASZEG BETWEEN THE TWO WORLD WARS

After World War I, Transylvania – along with Kalotaszeg – and the eastern and southern peripheries of the Hungarian Great Plain came under Romanian rule. The Hungarian community of more than one and a half million in Romania has thus become the largest ethnic minority in Europe. Between the two world wars and under Romanian rule, Hungarian minority life was characterized for more than two decades by a system of political, economic, and educational/cultural triple discrimination at the hands of the Romanian majority. In Transylvania, which was part of Hungary until the Treaty of Trianon, Hungarians had been considered the majority within the Kingdom of Hungary, but with the change of empires, they became a discriminated minority in Greater Romania overnight. On the one hand, this study describes the serious violations of rights of Hungarians, discussing the most diverse cases of discrimination, and, on the other hand, it illustrates through specific examples the communal and individual responses, ecclesiastical and sometimes political reactions – mostly spontaneous, rarely organized – to Romanian pressures. Through several decades of ethnographic fieldwork, I explored the forms of resilience in the individual and collective behavior of the Hungarians of Kalotaszeg, excluded by the new, centralizing power, and the strategies of flexible adaptation or rigid opposition to their radically changed – and severely worsened – living situation. Based on personal recollections and written documents of the time, the study describes cases that are largely invisible to historiography, mostly concerning peasant society. On the one hand, these provide important insights into the contemporary history of the burdens of oppression (e.g., land reform, persecution of priests) and discriminatory maladministration (e.g., language use, school law) of various social groups in the Hungarian community of Kalotaszeg, and on the other hand, they show the most diverse manifestations of resilience, which were often unsuccessful but sometimes successful attempts by individuals and communities to find ways to preserve their own values within the constraints of a system that was contrary to their beliefs.

Keywords: Kalotaszeg, minority situation, atrocity, political oppression, individual and community resilience

ELLENÁLLÁS, CSOPORTSZERVEZŐDÉS, ÁLLAMFEMINIZMUS: AZ 1973-AS ABORTUSZPETÍCIÓ ÉS A DEMOKRATIKUS ELLENZÉK

„[A] közéletről vallott elképzeléseik sok fényévnyi távolságban voltak azzal, amit a magánéletben gyakoroltak. És itt beszélek egészen konkrétan arról, hogy mindezek az elvek a magánéletükbe és a nőkkel való viszonyukba, bánásmódjukba nemhogy nem vonultak be, hanem pont az ellenkezője valósult meg: szabadság korlátozása, egyenlőség megkérdőjelezése [...] Mindazonon az összejöveteleken, amiken én részt vettem, a leghagyományosabb szerepfelosztást kezdeményezték, férfiak beszéltek, nők főzték a kávé, alapvetően kuss volt a nevük, vagy ha megszólaltak, akkor volt mindig egy lekezelő hangnem velük szemben.”¹

Szil Péter, az ellenzék meghatározó figurája, Haraszi Miklós öccse, így fogalmazta meg tapasztalatait az 1973 nyarán zajlott aláírásgyűjtési akció és a demokratikus ellenzék működése és társadalmi nemi hierarchiája kapcsán negyvenkét évvel a petíció-akció után. A petíció egyik ötletgazdája, a Párizsban élő dokumentumfilmes, Körösi Zsuzsa, 2015-ben oral history interjúkat készített tizenkilenc egykori résztvevővel, amelyekben azt kérte az interjúalanyoktól, hogy értékeljék az akkori megmozdulást négy évtized távlatából. Az ezekben felsejlő gender hierarchiák, a nemek közötti viszonyrendszer elemzése arra enged következtetni, hogy a korszak ellenzékének demokratikus nézetei nem érintették a két nem alá-főlé rendeltségének megkérdőjelezését.

A tanulmány alapját az 1973 nyarán, a terhességmegszakítás jogi szabályozása status quo-ja védelmében indított aláírásgyűjtési akció történeti elemzése adja. Ennek nyomán vizsgálok a formálódó demokratikus ellenzék csoportszerveződési mechanizmusait, önálló cselekvési körét, valamint a hatalommal szembeni ellenállás lehetőségeit a reziliencia és az Eigen-Sinn fogalmak segítségével. E megközelítésben a reziliencia fogalmát a sztálinista és poszt-sztálinista politikai rendszereket elemző, a hétköznapi emberek tapasztalatát előtérbe helyező történeti paradigmában alkalmazott módon használom (KOTKIN, 2009; MAJTÉNYI, 2015). A Kádár-korszak első, alulról szerveződő, 153 aláírást összegyűjtő akciója nem kanonizálódott az ellenzék történetében az önszerveződés origójaként vagy identitásképző aktusként. Csak 2010 után került a köztudatba, mint a magyar államszocializmus egyetlen feminista indíttatású megmozdulása (ANTONI, 2015). A Blinken OSA archívumban őrzött videointerjúk² elemzése és Körösi Zsuzsa saját visszaemlékezései alapján arra a kérdésre keresem a választ, hogy mennyiben járult hozzá a petíció a demokratikus ellenzék formálódásához, il-

¹ Szil Péter-interjú, 2015 (HU OSA 432, Suzanne Körösi Collection of Interviews).

² HU OSA 432, Körösi Zsuzsa interjúgyűjteménye. Köszönettel tartozom Hegedüs Juditnak, amiért felhívta a figyelmemet a forráscsoportra, és lehetővé tette annak kutatását.

letve ez az akció miért lett tabusítva az ellenzék rendszerváltást követő történetében? A tagolt, kollektív érdekérvényesítésre képtelen társalomban miért éppen ez az ügy vált az osztály-hovatartozást és egyéb érdekellentéteket felülíró kérdéssé, amely képes volt összefogni a legkülönbözőbb agendával rendelkező egyéneket és csoportokat? Hipotézisem szerint az 1956-os, megengedő abortuszszabályozás védelmében született petíció nem lehetett az ellenzék identitásának fundamentuma, mivel a demokratikus ellenzék belesimult a fennálló patriarchális politikai kultúrába, és nem kérdőjelezte meg annak gender-hierarchiáit, csupán a fennálló államszocialista rendszert. Vagyis az akcióban résztvevők elsődleges kapcsolódási pontjának a rendszerrel, hatalommal való szembenállást, az ellenzékiiséget tekintem.

Nyugati eszmék, keleti lehetőségek

A hatvanas évektől jelentőssé váltak a nyugati kultúra- és tudástranzferek, az ellenzéki kultúra merített a nyugati ellenállási (*dissent*) mozgalmak eszköztárából és kulturális szimbolikájából, ezzel egy időben pedig a regionális mozgalmakkal (különösen a lengyel ellenzékkel) is kapcsolatban állt. Ekkor vált fiatal felnőtté a kommunizmusban szocializálódott első generáció, azok a fiatalok, akiket inspiráltak az újbaloldali eszmék (APOR, 2018, 139–141.). Magyarországon a politikai reformkísérletek, az új nyugati eszmeáramlatok, valamint az ekkor formálódó kisebb értelmiségi és művészeti csoportok különleges korszellemet hoztak létre. A csehszlovákiai erőszakos katonai beavatkozást követően azonban szertefoszlattak a reformok révén megvalósuló rendszerváltáshoz fűzött remények. A nyugati diáklázadások, a háborúellenes mozgalmak és a feminizmus második hulláma a fiatal magyar értelmiségre és az alternatív művészeti szcénára is hatással volt. 1973-ban a rendőrség számos eljárást indított fiatal avantgárd művészecsoportok, írók, szociológusok, történészek és filozófusok – főleg kritikus társadalomtudósok és baloldali egyetemi hallgatók ellen. Pór Györgyöt, Bencze Györgyöt, Dalos Györgyöt és másokat a görög katonai puccs és a vietnami háború elleni tiltakozás miatt perbe fogták. A közvélemény elégedetlensége egyre nőtt, az 1848-as forradalom 125. évfordulójának megemlékezése alkalmából tartott tüntetést a karhatalmi erők feloszlatták, és számos tüntetőt a baracskai fogházba hurcoltak. Pár nappal később Lukács György tanítványait, Heller Ágneszt és Vajda Mihályt elbocsátották munkahelyéről. Májusban letartóztatták Haraszi Miklóst a munkások élet- és munkakörülményeiről szóló könyve, a *Darabbér* miatt (CSIZMADIA, 1995; SVÉGEL, 2023b).

Az 1973-as évet éppen ezért olyan csomópontnak tekintem, amely alkalmassá vált arra, hogy kialakuljon az az ellenzéki kiscsoportokból és egyénekből álló háló, amelynek középpontja a balatonboglári kápolnatárlatokon keresendő. A nyár folyamán rendszeressé váltak a rendőrségi zaklatások Galántai György balatonboglári kápolnaműtermében is. A római katolikus egyháztól bérelt kápolnában megrendezett underground művészeti eseményeken és tárlatokon a korszak szinte minden jelentős „tűrt” vagy „tiltott” művésze megjelent. A petíció szervezője, az akkor fiatal egyetemista Körösi Zsuzsa 1973. július 7-én mutatta be *Mellápolás* című filmjét a kápolnában. Balatonbogláron váratlan szövetségek alakultak a kommunista államhatalommal szemben: a katolikus egyház tud-

tával és támogatásával találkozott egymással a népi kultúra, a neoavantgárd és a punk (KLANICZAY – SASVÁRI, 2003). Visszaemlékezésében Klaniczay Gábor e kisebb körök összefonódásáról beszélt:

„Ezek kisebb körök voltak, de valójában ezek a szabadság kis körei voltak mindig, ahol az emberek elkezdtek gyakorolni azt, ami tulajdonképpen tiltva volt nekik vagy legalábbis nem volt igazából tanácsolva. És hát a fiataloknak meg ilyen természetes dolog volt, hogy ezt vagy azt kipróbálják és benne vannak. És hát azt hiszem, hogy itt tulajdonképpen ez az egész egy ilyen hólabda módon alakult meg. Azok, akik egyik vagy másik dologban benne voltak, aztán utána felbukkantak később is.”³

A tervezett abortuszszigorítás elleni aláírásgyűjtési-akció ötletét a történészek és a kortársak Körösi Zsuzsához, a Párizsban élő újságíróhoz és dokumentumfilm-rendezőhöz kötötték, aki 2015-ben Visegrádi ösztöndíjjal Budapestre utazott és interjút készített 19 egykori résztvevővel. Emlékei szerint a nyugati tudástranszferek és az ellenkultúra fontos szerepet játszott az aláírásgyűjtési akció megszervezésében. 1968-ban, végzős gimnazistaként, Körösi Szófiába utazott a Világifjúsági és Diáktalálkozóra, hogy találkozzon nyugati diákokkal és megismerkedjen az újbaloldali eszmékkel. Körösi Zsuzsa a petíció szervezésekor már negyedéves angol–történelem szakos hallgató volt az ELTE Bölcsészettudományi Karán. Az aláírásgyűjtés gondolata egy korábbi francia példából táplálkozott, amelyről Körösi 2019-es visszaemlékezésében így írt: *„1971 nyarán három hetet Londonban és visszafelé egy hetet Párizsban töltöttem. Utazásom előtt már tudtunk az abortusz legalizálását követelő francia petícióról, a Nouvel Observateurben áprilisban megjelent „Manifeste 343”-ról. Augusztusban, amikor Párizsban jártam, még mindenki erről beszélt.”* (KÖRÖSI, 2019, 13–14.) Németországban a francia akciót követően jelent meg hasonló kinyilatkoztatás a Stern magazin címlapján. Ezzel közel párhuzamosan (1970-ben) Veres Júlia angol szakos hallgató az USA-ban járt, és az ő hatására a feminista gondolkodásmód és szókészlet bekerült a bölcsész baráti társaságba.

A visszaemlékezések alapján rekonstruált történet szerint a petíció szövege mintegy 15–20 szerző – többek között Heller Ágnes és Fehér Ferenc – szellemi terméke volt, amelyet magánlakásokban (Csákó Mihály, Márkus Piroska édesanyja Kresz Mária, Szász Domokos, Veres Panka és Fruzsina lakásán) írtak 1973 júniusában. Figyelemreméltó körülmény, hogy a korszak meghatározó ellenzéki alakja, Körösi Zsuzsa akkori élettársa, Pór György csak a férfi visszaemlékezők elbeszélésében (és az állami iratokban) jelenik meg mint a petíció szervezője, a többség nem említi Pórt sem szervezőként, sem pedig résztvevőként. Körösi szerint e körülmény az ellenzék gender hierarchiájának lecsapódásaként, a női akciók és kezdeményezések negligálásaként olvasható (KÖRÖSI, 2019, 15). Az akkoriban formálódó ellenzék kisebb csoportok laza kapcsolathálózata volt, így ez az akció az egyik első olyan állampolgári, civil kezdeményezésnek tekinthető, amely kollektív munka révén jött létre. A petíció maga pedig egy teljesen új tiltakozási forma volt a szocialista országban. A hálózat tagjai, akiket

³ Klaniczay Gábor-interjú, 2015 (HU OSA 432, Suzanne Körösi Collection of Interviews).

a választás szabadságának gondolata kötött össze, megkeresték az ismerőseiket és több híres embert, hogy írják alá és terjesszék azt, elsősorban lakásokon és munkahelyeken. Ilyen „elosztópont” volt többek között az ELTE, a Magyar Rádió szerkesztősége, a Közgazdaságtudományi Intézet, több könyvkiadó és az Írószövetség.

Az aláírók között voltak a régi politikai ellenzék képviselői: Lángh (Konrád) Júlia révén a korszak három „nagyasszonya” (Duczynska Ilona, Andrassy Katinka, Rajk Júlia), valamint a Tanácsköztársaságban aktív szerepet vállaló Hamburger család tagjai. Rajtuk kívül híres művészek és közéleti személyiségek (pl. Ruttkai Éva, Gábor Miklós, Cseh Tamás, Koncz Zsuzsa, Mészáros Márta, Kurtág György, Göncz Árpád), a tudomány képviselői (Ferge Zsuzsa, Mérei Ferenc, Litván Györgyné Gál Éva) is aláírták az ívet. Az értelmiségieken kívül közép- és főiskolások, fizikai dolgozók, hivatalnokok, munkásnők és anyák is nagy számban támogatták a petíciót.⁴ Az 1553 aláírással ellátott, 104 oldalas levelet az országgyűlési képviselőknek címezték az 1956-os abortuszszabályozás védelmében. Vagyis nem egy új rendelkezés ellen, hanem a meglévőért álltak ki. Míg az aláírásgyűjtés zajlott, július 17-én a Politikai Bizottság rendeletben közölte, hogy az abortusz kérdését egy kormányrendelet fogja újraszabályozni, amely végül október 18-án lépett hatályba. Körösi Zsuzsa visszaemlékezése szerint az akció szervezői akkor nem tudták, hogy az abortuszszabályozás ügye nem kerül a parlament elé és nem törvényben, hanem rendeletben kerül sor a szabálmódosításra.⁵

A szabadság kis körei egy poszt-sztálinista társadalomban

Az emlékezet és az emlékezetpolitika problematikáit fókuszba állító elemzési keretrendszer elveit szem előtt tartva jelen tanulmány a társadalmi ellenállás és kollektív cselekvés historiográfiai fogalmait alkalmazza egy feminista kutatásban. Az államszocializmus és a hétköznapi ellenállás metszetében elhelyezkedő kutatások – angolszász vagy német kutatásokra építő – módszertana és fogalmi készlete többnyire nem veszi figyelembe a gender hierarchiákat. Alf Lüdtke Eigen-Sinn-je olyan historiográfiai fogalom, amely hozzájárul a „*hatalom és uralom szféráját befolyásoló egyéni viselkedések és cselekedetek megértéséhez*” (LINDENBERGER, 2022). Ehhez hozzátartozik a behódolás, a lázadás, az ellenállás és a kilépés is. Ám mindez nem feltétlenül jelent nyílt szembenállást, ellenkezőleg, a hétköznapi cselekedetek, egyéni döntések olyan halmazára is érvényes, amely jobbra az uralkodó rendszerrel való harmóniában élést segíti elő. Az alapvetően férfi munkásokra optimalizált Eigen-Sinn fogalommal szemben a reziliencia összekapcsolódott a vulnerabilitással, a kisebbségek helyzetével, a globalizációs kihívások kritikájával és az interszekcionalitás fogalmával (MAJTÉNYI, 2013; TAMÁS – BULLA, 2011). Vagyis a fogalom adaptációja a gender-szemléletű kutatásokban problémamentesnek tűnik. Mégis, a sztálinizmus mindennapi élettereire és életkereteire fókuszáló kutatások fogalomkészletének használata elősegítheti, hogy úgy írjunk feminista – a nők érdekeit szem előtt tartó – történetet, hogy nem marginalizáljuk azt egy specifikus nyelvhasználat révén, valamint a gender hierarchiákat szem előtt tartó történeti vizsgálatot végezzünk a mainstream fogalmait adaptálva.

⁴ Veres Júlia korabeli feljegyzését közli: ACSÁDY, 2016.

⁵ Antoni Rita interjúja Körösi Zsuzsával (Nőkért Szabadegyetem).

Az ezredforduló utáni, mindennapok történetére vonatkozó kutatások szerint a kádárizmus megteremtésében az állampolgárok magatartása is jelentős szerepet játszott. A paternalista politika már nem csupán a top-down folyamatok mindenhatóságában nyilvánult meg a tudományos munkákban, hanem a „hétköznapi emberek” alkalmazkodásban és mindennapi döntéseiben is aktív cselekvést látott (MAJTÉNYI, 2020). A magyar történeti irodalomba e fogalmat Majtényi György emelte be, aki szerint a rezilienciát a történeti kutatásokban javarészt olyan kisebbségi helyzetű csoportra vagy közösségre használják, amely „képes periférikus helyzetét újraértelmezni, saját jelentésekkel telíteni, és ezáltal átalakítva azt, kitörhet azokból a keretekből, amelyek közé az elnyomó uralmi rendszer kényszerítette” (MAJTÉNYI, 2015, 105.) A petíciót így elsősorban annak az ellenkultúrának (*dissent culture*) a részeként értelmezem, amely megpróbált kitörni az államszocialista hatalom által diktált keretek közül. Bár a feminista gondolat híánycikknek bizonyult a maszkulin ellenzéki kultúrában, azonban e petíció révén mégis lehetőség nyílik arra, hogy az ellenzék történetének egyik fontos kezdeti állomásaként pozicionált aláírásgyűjtés révén részének tekinthessük a nőjogi politikai gondolatot az államszocialista rendszerrel szembeni ellenállás történetének.

Az értelmiségi motivációk a résztvevők nyilatkozatai alapján több csoportba sorolhatók. Ilyen a baloldali hagyomány érve, amely magába foglalja az emancipációs törekvések támogatását. Másik érv az ellenállás, az elnyomó rendszerrel történő szembehelyezkedés, az érintettek szóhasználatára szerint a civil kurázi megnyilvánulása. Ehhez tartozik az abortusz szabadságjogként értelmezése, és a korlátozás jogcsorbító konnotációja. És nem utolsósorban a petíció aláírása a csoportalkotási folyamat részeként is értelmezhető, vagyis a csoporthoz tartozás, ellenzéki jel volt (KÖRÖSI, 2020). Heller Ágnes értelmezése szerint az akció funkciója volt annak legfontosabb eleme, és csak ezután következett a tartalom:

„Az ügy nem volt direkt politikai ügy, de indirekt politikai ügy volt. Mert minden megmozdulás, amit nem a párt vagy a szakszervezetek kezdeményeztek, önmagában véve államellenesnek számított. Tehát: nem is volt kérdés, hogy mi a tartalma, hanem a tartalomtól függetlenül, a funkció volt, hogy valahogy az állampolgárok, a honpolgárok összejönnek, és egy petíciót intéznek, és ezt nem egy formális szervezet keretében történik és nem is Kádár Jánoshoz intézett személyes levélben történik, hanem a képviselőkhöz szóló általános levélben, amihez aláírásokat gyűjtenek.”⁶

Vagyis az a demokratikus keretrendszer, amelyet a szervezők használtak, megbontotta a korabeli véleménynyilvánítási formák elfogadott kereteit, ezzel önmagában a rendszeren kívülség szimbólumává vált. A csoporthoz tartozás és az ellenállás gondolata jelenik meg Kornis Mihály emlékeiben is:

„Egy szó mint száz, egyszer szerintem a [Petri] Gyuri, mintegy ajándék vagy megtiszteltetés szerűen közölte velem, hogy meg fog keresni egy Körösi Zsuzsa

⁶ Heller Ágnes-interjú, 2015 (HU OSA 432, Suzanne Körösi Collection of Interviews).

nevű csaj és alá akar majd írni veled egy [...] úgynevezett abortusz kérvényt vagy petíciót, és evvel kvázi bizonyíthatod, – bár ezt nem mondta ki, de így, ilyen volt az akusztikája annak a felajánlásnak – hogy ha te valóban ezt a margó életet választod, akkor ird alá.”⁷

Az aláírás és a terjesztés tehát az ellenzéki kultúrába történő bebocsátás jeleként is értelmeződött, egyfajta beavatási rítusként funkcionált. A fiatal rendező pedig bizonyítani akarta saját elköteleződését a rendszerrel szemben: „*én viszont kurvára dolgoztam azért, hogy engem befogadjon az ellenzék, hogy én nemhogy aláírom ezt a papírt, hanem hajlandó volnék bevinni a filmgyárba*”.⁸ A különböző rizikók vállalása pedig a csoporthoz tartozást erősítette. Az akkor gimnazista Márkus Piroska motivációja is a rendszerellenes cselekvés volt.

„Tehát, hogy ez az abortusz megszigorításával kapcsolatban és a népességpolitikával kapcsolatban van, az az igazság, hogy nekem másodlagos volt. Nekem az volt fontos, hogy teszek valamit a nagyon elnyomó rendszer ellen.”⁹

Habár Márkus később több ízben kritizálta az ellenzék antifeminista politikáját, a nőkkel szembeni bánásmód jelentősége ekkor még számára sem volt elsődrendű. A későbbi MIÉP-et megalapító, Csurka István támogató szándékáról az aláírását megszerző Szász Domokos így nyilatkozott:

„Énszerintem ebben semmi meglepő nincs, hogy ezt aláírta, nyilvánvalóan ma sokkal többet tud mindenki róla, én is, mint annak idején. És hát ő egy ellenzéki volt. Az teljesen egyértelmű, ugyanúgy mint, ahogy Monoron sok mindenki összegyűlt, aki ellenzékinek számított és ellenzéki volt, úgyhogy most, így utólag... Én akkor úgy gondoltam, hogy, hogy pontosan azt látja, amit én is láttam, és – akkor most kitérek arra az előzetes kérdésedre, hogy én ezt miért tartottam érdekesnek – természetesen a témával egyetértek, de ezenkívül én az egészet azért tartottam érdekesnek, fontosnak, mert hát ugye egy országban élünk, egy rendszerben élünk, ismertük, hogy milyen ez a rendszer, és ebben a rendszerben a civil tiltakozás, a polgári tiltakozásnak nem nagyon volt helye, és nem nagyon voltak példák rá. [...] És visszatérve a Csurkára: én akkor úgy éreztem, hogy ő is. És tulajdonképpen valószínű, hogy részben ezért is írta alá, hát ő egy ellenzéki volt. Hogy ha elolvassa az ember néhány novelláját, a mittudomén a Színművészeti Egyetem hallgatójaként milyen élményei voltak ott, ezeket hogy megfogalmazta, világos volt, hogy, hogy ő egy ellenzéki.”¹⁰

⁷ Kornis Mihály-interjú, 2015 (HU OSA 432, Suzanne Körösi Collection of Interviews).

⁸ Uo.

⁹ Márkus Piroska-interjú, 2015 (HU OSA 432, Suzanne Körösi Collection of Interviews).

¹⁰ Szász Domokos-interjú, 2015 (HU OSA 432, Suzanne Körösi Collection of Interviews).

Mindebből tehát az látható, hogy a fragmentált, érdekelletétekkel tűzdelt társadalom különböző értékrendet képviselő tagjai, csoportjai a petícióban látták a különvélemény megfogalmazásának lehetőségét. Hipotézisem szerint tehát ez a példátlan összekapcsolódás sokkal inkább a történelmi pillanatnak, semmint a szöveg tartalmának és gondoltságának köszönhető. A demokratikus keretek felhasználásának kísérlete, vagyis a képvisleti demokráciákra jellemző aláírásgyűjtési forma választása egyfelől a rendszerrel szembeni kritikaként értelmezhető, amely rávilágít annak hazugságaira, másrészt értelmezhető a paternalista struktúrákba való belesimulásként is, hiszen, amint a későbbiekben látni fogjuk, a petíció valójában egy kérés volt az országgyűlési képviselők felé. A petíciót feministának bélyegző történelmi munkák (ANTONI, 2015; TÓTH, 2012) azt implikálják, hogy a hetvenes évek Magyarországon létezett feminista indíttatású mozgalom, amelyből később a demokratikus ellenzék kinőtte magát, holott a visszaemlékezések tanulsága szerint ez korántsem így történt: „Amikor kérdezni szokták a 70-es évek második felében, hogy hát van-e Magyarországon is feminizmus, akkor szokták mondani, igen, ismerem mind a két feministát, a Körösi Zsuzsát meg a Veres Julit.”¹¹

Az egykori résztvevők kivétel nélkül az ellenzékiiséget, a rendszerrel szembehelyezkedést tartották elsődrendű motivációnak és nem a női jogokat. Még azokat is, akik akkor tisztában voltak az utóbbi kérdéskör jelentőségével, a közös cselekvés lehetősége motiválta.¹² Így pedig felmerül a kérdés, hogy miért nem lehetett a feminizmus közös, cselekvésre buzdító hívószó? A választ a hétköznapi magatartások és a paternalista politikai kultúra metszetében vélem megtalálni.

Miért az abortusz?

A nők politikai aktorokká válása révén új szereplőkkel gazdagodott a női test szimbolikus uralmáért folytatott küzdelem. Míg a 20. század előtt főként férfiakból álló érdekcsoportok döntöttek a reprodukció állami szabályozását érintő kérdésekről, a nők szavazati jogának kiharcolásával új utak nyíltak meg a női reprodukciót érintő narratívákban. Az ötvenes évek látszólag egyenlőségre törekvő politikája újabb fordulópontot jelölt, mivel a háborút követő társadalmi átalakulások és a nők tömeges munkába állása megváltoztatta a nők társadalmi szerepét. A reprodukcióról folytatott vitákban megjelenő álláspontok, kiváltképp az abortusz engedélyezése vagy tiltása kapcsán megfogalmazottak a társadalmi nemi szerepekről és normákról való gondolkodás indikátoraiként funkcionáltak, ugyanis normatív kapcsolat áll fenn a reprodukciós döntéshozatalról való gondolkodás és a világnézet között (PETŐ, 2003, 189.). Azonban azt is látni fogjuk a petíció aláíróinak véleményét megismerve, hogy a politikai liberalizmus nem feltétlenül jelent egyet a nemi szerepekről való progresszív gondolkodással, vagyis a hagyományos nemi szerepek megkérdőjelezésével.

A második világháborút követő korszakban több fő csomópontot jelölhetünk ki, amelyben összesűrűsödött a női reprodukció, a születésszabályozás kérdése körüli vita. Ilyen volt az 1952–53 közötti „Ratkó-korszak”, amely egy 1952-es Egészségügyi Mi-

¹¹ Klaniczay Gábor-interjú, 2015 (HU OSA 432, Suzanne Körösi Collection of Interviews).

¹² Erre a megállapításra jutott Acsády Judit vizsgálata is (ACSÁDY, 2016).

nisztérium által kiadott utasítással vette kezdetét.¹³ Ez az utasítás változtatott az 1945 utáni megengedő szabályozáson: szigorúan szabályozta a terhesség-megszakításhoz való hozzáférést a terhesség első 28 hetében, az orvosok és bábák bejelentési kötelezettségeit, valamint a rendvédelmi szerveket is bevonta az illegális abortőrök elleni fellépésbe. Ez azonban nem jelentette azt, hogy *de jure* betiltották volna az abortuszt. Az abortőrök elleni üldöztetési kampány Nagy Imre kormányra kerülése után, 1945-től enyhült, majd 1956 nyarától gyakorlatilag indoklás nélkül kérvényezhetővé vált az abortusz a terhesség első 12 hetében. Tehát a szabályozás a forradalmat megelőzően született, vagyis téves az a nézet, miszerint a szabad abortusz intézménye a forradalom által kivívott szabadságjog lett volna. Hosszabb időtávot tekintve sokkal inkább értelmezhető mindez a háborús nemi erőszak következményeként (PETŐ – SVÉGEL, 2021). A beavatkozást első, illetve másodfokon is működő bizottságnak kellett engedélyezni, ám az 1956 és 1973 közötti időszakban az abortuszbizottságok pusztán adminisztrációs szervként működtek, vétőjog nélkül (PALASIK, 2007; PETŐ – SVÉGEL, 2021) E szabályozás megváltozásának lehetősége a hatvanas években újból és újból fellángoló nyilvános viták mellett több alkalommal tárgyalásra került a Politikai Bizottság és a Központi Bizottság berkein belül is, ám a túl nagy politikai kockázattal járó lépésre 1973-ig nem került sor (BÓDY, 2016; HELLER – NÉMEDI – RÉNYI, 1990).

1956 és 1973 között nem volt igazán alternatívája a terhesség-megszakításnak. A megbízható, könnyen elérhető fogamzásgátlók hiánya mellett a probléma részét képezte, hogy a szexuális kultúrának nem volt része a nők testi integritásához és önrendelkezéséhez való joga, amely akkoriban – mai értelemben – fel sem merült (CSÁNYI, 2020, 42.; KÖRÖSI, 2020, 118.) Vagyis valószínű, hogy szexuális forradalom kelet-európai lecsapódásának része volt az 1968 és 1972 közötti kiugróan magas abortuszráta. Ezek a körülmények hozták létre az „abortusz kultúra”-nak nevezett időszakot a keleti blokk országaiban. Az abortuszok számának 1968–69-es csúcspontja után a csökkenés egyrészt a fogamzásgátlók elterjedésének tudható be, másrészt a szociális juttatások (anyasági támogatások) növekvésének (KAMARÁS, 2000). 1967-ben vezették be a gyermekgondozási segélyt és az első magyar hormonális fogamzásgátlót, az Infecundint.¹⁴ A Gyes egyedülálló módon két-három (nem túl jól) fizetett évet biztosított az megelőző időszakban bejelentett állással rendelkező anyák számára, amit a gyermekük gondozására és nevelésére, illetve ki nem mondottan a háztartás vezetésére fordíthattak, vagyis az informális gazdasági munkára (HORVÁTH, 2012, 169–186.; ZIMMERMANN, 2010). Az 1970-es évek végére figyelhető meg újabb átalakulás: az abortuszkultúrától a szocialista családtervezés, egy paternalista születésszabályozási rendszer felé való elmozdulás (PETŐ – SVÉGEL, 2021, 58–59, 62–63.; SVÉGEL, 2023a).

Ezek a változások utat nyitottak az 1973-as új népesedéspolitikai rendelkezéseknek. A minisztertanácsi határozat három részből állt: a családtámogatások rendszerének bővítéséből, a terhességmegszakítás engedélyezésének adminisztratív újraszabályozásából, valamint a szexuális nevelés rendszerének kiépítéséből. A terhesség megszakításának idejét 12 hétben maximalizálta, illetve meghatározott indokláshoz (pl. betegséghez) kö-

¹³ 81/34/1952. Eü. M. A terhesség megszakításának szabályozása tárgyában.

¹⁴ 3/1967. (I. 29.) Korm. rend. A gyermekgondozási segélyről.

tötte, ám a szociális indok (pl. lakáshelyzet elégtelensége, házasságon kívüli szülés) megmaradt. Fontos körülmény, hogy az eljárás díja közel háromszorosára, 210 forintról 600 forintra ugrott, amely megegyezett a gyés eredeti, egyhavi összegével. Az ekkorra felállított Család- és Nővédelmi Tanácsadók feladatköréhez tartozott továbbá a fogamzásgátlási tanácsadás, a kötelező házasság előtti tanácsadás és a terhesgondozás.¹⁵

A petíció gondolatvilága

A petíció négyoldalas szövegében 4+4 pontba foglalva olvashatjuk a szervezők főbb elképzeléseit a nemkívánt terhességek megelőzéséről, valamint az abortusz feleslegességétételének módjairól. Vagyis az abortusz, mint szükséges rossz koncepció jelenik meg a szövegben, amely igazából a megelőzést pártolta. Az első pontban leszögezték, hogy károsnak tartják az abortuszt, amely ellen a feleslegessé tétellel lehet leghatékonyabban fellépni. Másodsorban a nemkívánt gyerekek és a deviáns viselkedés kockázatának kapcsolatára hívták fel a figyelmet, vagyis a „társadalomellenes magatartás” és az „antiszociális viselkedés” koncepcióinak beemelésével próbáltak hatni a döntéshozókra. Harmadsorban azzal érveltek, hogy a korlátozás csak az illegális abortuszok megszorodását eredményezné. Végül rávilágítottak arra, hogy a jogszabályi szigor elsősorban az alacsonyabb jövedelműeket érintené hátrányosan. A megelőzés kérdésében először említették a hormonális fogamzásgátlók széleskörű terjesztését, majd a szexuális nevelés propagálását, a gyermekgondozási intézményrendszer fejlesztését, végül az gyermekvállaláshoz kapcsolódó anyagi támogatások (pl. családi pótlék) összegének emelését szorgalmazták.¹⁶ A szöveg alapján tehát azt látjuk, hogy ez az akció értelmezhető az uralmi rendszer megkérdőjelezésére tett kísérletként, a résztvevők különállását indikáló, de a rendszer logikájába simuló, annak alapvető értékeit meg nem kérdőjelező tettként is.

Körösi Zsuzsa interjúk készítése során feltette azt a kérdést is, hogy miért maradt ki a „női önrendelkezés” érve a szövegből. Ő maga így értelt: *„A célunk az volt, hogy egy olyan szöveget véglegesítsünk, amelyet minél nagyobb számú nő és férfi készen áll aláírni, és tudtuk, interiorizáltuk, hogy emiatt ennek az érvnek [női önrendelkezés] ebben a petícióban nem kell szerepelnie”* (KÖRÖSI, 2020, 118.). Vagyis a feminista érveket stratégiai okokból kihagyták az aláírók számának maximalizálása érdekében. Másként értelt Heller Ágnes, aki a börtönbüntetés elkerülését tartotta fontosabbnak: *„Abban a pillanatban, hogy a választás szabadsága de facto bekerül ebbe az írásba, abban a pillanatban államellenes izgatást követünk el, mert feltételezi, hogy nincs választási szabadság Magyarországon. Ugye ez egy elemi védekezési technika volt.”*¹⁷

Az aláírók közül témánk szempontjából fontos kiemelni Zoltán Imre szülész-nőgyógyász professzort, az I. sz. Szülészeti és Nőgyógyászati Klinika vezetőjét, aki a petíció aláírása mellett levelet írt az Egészségügyi Minisztériumnak, hogy kifejezze

¹⁵ 1040/1973. (X.18.) MT határozat és 4/1973. (XII.1.) EüM. Rendelet.

¹⁶ MNL OL 288. f. 5/621. ö.e.: *1553 magyar állampolgár tiltakozó levele országgyűlési képviselők-höz az abortusz szigorítása ellen (1973. augusztus)*. A petíció teljes szövegét angol nyelven lásd SVÉGEL, 2023b.

¹⁷ Heller Ágnes-interjú, 2015 (HU OSA 432, Suzanne Körösi Collection of Interviews).

az ellenvéleményét.¹⁸ Zoltán professzor szerepének értelmezéséhez meg kell említeni, hogy korábban tagja volt a „Ratkó-rendeletet” előkészítő bizottságnak, és már akkor is az abortusz elvégezhetősége mellett érvelt. Mégis azt mondhatjuk, hogy a támogatása inkább értelmezhető a nőgyógyász szakma érdekvédelmeként, semmint ellenzékiesség vagy feminista gondolkodás szempontjából (PETŐ – SVÉGEL, 2021, 60).

A petíció szervezői az „*amikor nem lehet semmit se tenni, akkor bármit meg lehet próbálni*” gondolat szerint cselekedtek (KÖRÖSI, 2020, 113.). A demokratikus államokra jellemző parlamentáris döntéshozatal eszközehez nyúltak egy nem demokratikus államban, így próbálkozásuk jogi értelemben eleve kudarcra volt ítélve. Azonban maga a cselekvés mint ellenállási forma mégsem volt hiábavaló, hiszen e petíció romjain született meg 1970-es évek végén a politikai ellenzék. A korábbi vezető ellenzéki értelmiségiek emigrációba kényszerültek különböző típusú meghurcolásokat követően, azonban az itthon maradottak tovább használták azt a kapcsolathálót, amely a balatonboglári kápolnatárlatok alatt és az ELTE BTK körül szerveződő petíció révén kialakult.¹⁹

Kinek az ellenállása?

2019 őszén a Centrális Galériában volt megtekinthető a *Balra át, jobbra át. Művészet és politikai radikalizmus a Kádár-korban – Az Orfeo és az Inconnu csoport* című kiállítás, amelynek egyik blokkja a nemek közti viszonyokra koncentrált. A Pálinkás Szűcs Róberttől származó – itt látható – idézet Gulyás János *Ismeretlenek* című dokumentumfilmjében szerepelt, bemutatva az egyetlen női Inconnu-tag, Serfőző Magdolna láthatatlan munkáját: „*Nagyon gyakran úgy volt, hogy csak a Magdi dolgozott az egész Inconnu csoportból... A három hülye meg népszerűsködött, ők csinálták a forradalmat miközben a Magdi eltartott bennünket*” (NAGY – SZARVAS, 2021). Ebben az idézetben láthatjuk a társadalmi nemi hierarchia és a valós működési mechanizmus kikristályosodását, amely rokon vonásokat mutat a politikai ellenzék felfogásával. Hasonló jelenségbe ütközhetünk Hodosán Róza visszaemlékezéseit olvasva az 1980-as évek rendszerváltó ellenzékéről, amelyben szinte egyedüli nőként Solt Ottília jelenik meg (HODOSÁN, 2004). Az underground kultúra történeti emlékezete is a férfiak emlékezete: ők jelennek meg hangsúlyosan a boglári kápolna történetét feldolgozó kiadványban (KLANICZAY – SASVÁRI, 2003), de a magyar punk történetét feldolgozó dokumentumfilmben is férfiak beszélnek férfiakról,²⁰ láthatatlanná téve azokat a női szereplőket, akik nélkül nem létezhetett volna az ellenkultúra ilyen formában. Az olyan hétköznapi szereplők nélkül, mint például a vendéglátós Gácsér Ilona néni, akinél szamizdatsokszorosítás folyt, vagy a gépipró Vágner Anna (Nusika), aki nem csupán a szamizdatok gépelését segítette, de underground énekesként is ismert volt (HODOSÁN, 2004, 41–44, 118–121.). Ezek

¹⁸ MNL OL 288. f. 5/621. ő.e.: Kornidesz Mihály: Az MSZMP Központi Bizottsága Tudományos, Közoktatási és Kulturális Osztályának jelentése a Politikai Bizottságnak az abortuszbeadványról (1973. október 4.).

¹⁹ Az ELTE-s hallgatók elleni fegyelmi eljárásokról lásd PAJKOSSY, 2022.

²⁰ SZENNYHULLÁM #1 | Magyar punkmozaik '78-84 | PartizánDOKU <https://www.youtube.com/watch?v=svc5ZjK-43o> (letöltés: 2023. 06. 01.).

a láthatatlan, el nem ismer, ám annál fontosabb munkák tették lehetővé az ellenzék munkáját. A hétköznapi ellenálláshoz pedig éppúgy hozzátartozott az ellenzéki társaság gyerekeinek nyaraltatása, mint az illegális röpiratok készítése, a politikai felszólalások.

A petíció legfiatalabb résztvevője, az akkor 17 éves Márkus Piroska az akció után tíz évvel írt egy válaszcikket, amelyben Bill Lomax az angol nyelvű olvasók számára megkonstruált ellenzék-képét kifogásolta. Legfőbb kritikája a női szereplőkre és munkájuk említés nélkül hagyására vonatkozott, mely által úgy tűnhetett, a történelemformáló csoportosulásban nem vettek részt nők, amely nem fedti a valóságot (MÁRKUS, 1983). Az akkor már Londonban élő Márkus egyúttal az ellenzéki társadalmi nemi hierarchiát és a nők szisztematikus elnyomását is kritizálta, mintegy megkérdőjelezve a demokratikus értékek valódi jelenlétét a mozgalomban (ACSÁDY, 2016). Pár évvel ezelőtt pedig ugyanezen véleményének adott hangot Márkus Piroska a petíció utólagos értékeléséről szóló interjúrészletben, amikor az interjú során több alkalommal is „hímsovinisztá”-nak nevezte az ellenzékét.²¹ A férfiközpontúság gondolata több alkalommal is megjelent a visszaemlékezésekben. Dalos György mondta ki egyértelműen, hogy a „*demokratikus ellenzék férfimozgalom volt*”.²² Ez a körülmény pedig magyarázatot ad arra, hogy az interjúkban a férfiak férfiakra emlékeznek.

Az interjúk feldolgozása során felmerült a kérdés, hogy a terhességmegszakítás legális lehetőségét valójában a nők szabadságjogai felől érdemes-e megközelíteni? Kettlen tudatosan azzal érveltek, hogy az abortusz alapvetően a férfiak szabadságának zálogát jelentette az államszocialista Magyarországon. Szil Péter így fogalmazott:

„Én azt hiszem, hogy az abortusz petíció része annak, ahogy Magyarországon a szexuális forradalom lecsapódott, és ami elsősorban [...] azt jelentette, hogy megszületett a szexualitáshoz való jog és a szexualitás szabadsága. Nem született meg a nemet mondás szabadsága. És ez alapvetően a férfiak szabadságát jelentette, és az abortusznak ebben fontos jelentősége volt, ugyanis [...] volt egy önös érdek is a férfiak részéről. Ezt kötöm össze azokkal a fájdalmas [női] történetekkel, amelyeknek én már akkor fültanúja voltam, és amikből még többet tudtam meg a későbbiek során. A mai véleményem szerint a férfiak részéről történő felelőtlen viselkedés miatt nők nem kívánt terhességbe lettek belekényszerítve vagy abortuszokba, amelyeket nem ők választottak.”²³

A korábbi történeti munkák a szexuális forradalmat egyértelműen pozitív, felszabadító jelenségként értelmezték, azonban a maskulin ellenkultúra fényében adódik egy másik értelmezési lehetőség is.²⁴ Az 1970-es évek elején begyűrűző, és a rendszerváltást követően dominánssá váló szexualizált és tárgyiasító nőábrázolásokkal párhuzamosan, az „abortusz kultúra” megléte felveti a nők szexuális kizsákmányolásának kérdését. Efelé

²¹ Márkus Piroska-interjú, 2015 (HU OSA 432, Suzanne Körösi Collection of Interviews).

²² Dalos György-interjú, 2015 (HU OSA 432, Suzanne Körösi Collection of Interviews).

²³ Szil Péter-interjú, 2015 (HU OSA 432, Suzanne Körösi Collection of Interviews).

²⁴ Erről bővebben lásd CSÁNYI, 2020.

mutat Betlen Anna nyilatkozata, amely betekintést enged a fiatalokban nem feltétlenül tudatosult, nemek közti egyenlőtlenségek megnyilvánulási formáiba.

„Meg kell mondanom, hogy akkoriban még a fiúk, a fiúpartnereink esetében szó nem lehetett óvszer használatról. Tehát – de ezt most úgy értjük, hogy nekünk sem jutott eszünkbe követelni, hogy használjanak óvszert, mert ez úgy volt beállítva, hogy hát épeszű férfi ilyet nem csinál. Ez olyan, mint zokniban lábat mosni, biztosan ismeritek ezeket a kiszólásokat. Megvan? Tehát mi, a társadalom férfi és női tagjai egyaránt egyformán szocializálódnak, tehát nekünk, fiatal lányoknak eszünkbe sem jutott kérdőre vonni a férfi barátainkat, hogy miért nem akarnak óvszert használni, mikor az kevésbe káros mindenkire nézve, mint az akármilyen fogamzásgátló hormonális tablettá miránk nézve.”²⁵

Ennek fényében kérdéses tehát, hogy minek vagy kinek a védelmét szolgálta a szabad abortusz intézményének fenntartása a fogamzásgátlási módszerek gyakorlati alkalmazásának hiányában. E gondolatok mentén pedig fontos az a Szil Péter által megfogalmazott önkritika, miszerint akkoriban a társaság tagjai részesei voltak a „*reprodukciónak semmilyen módon felelősséget nem vállaló férfiviselkedésnek*”. A tisztázatlan helyzetek és az érzéketlen viselkedés, illetve nyelvhasználat válik nyilvánvalóvá egy másik férfi résztvevő gondolataiból:

„Nekem magához a problémához, hogy a gyerekeket el lehessen kapartatni vagy ne lehessen elkapartatni, nagyon zavaros volt a belső viszonyom [...] többször előfordult az életemben, hogy lányok azt mondták nekem, hogy van egy gyerek a hasamban tőled, és te vállalod-e. [...] Akkor aztán [mondtam, hogy] „menjél es szúrasd meg magad és nem kell a gyerek” és akkor a lányok mind halálosan megsértődtek, és meggyűlöltek.”²⁶

Ezek alapján azt állíthatjuk, hogy a maskulin ellenkultúra és a nemi szerepek, hierarchiák meg nem kérdőjelezése a szexualitáshoz való egyenlő hozzáférés illúzióját eredményezte. Tehát, hogy a férfiak által dominált ellenzék egyik első akciója egy diáklányok ötlete nyomán létrejött, nőjogi/szabadságjogi tematikus akció volt, az értelmezhető abban a keretrendszerben, amelyben a terhességmegszakítás joga a férfiak szabadsága és felelősség nem vállalása felől közelíthető meg. Ez a nem normatív megközelítés pedig a női test feletti uralom problematikája felé mutat, amely végső soron arról szól, hogy mikor, ki dönthet a reprodukív funkciókat betöltő női test működéséről, annak korlátozásáról. A születésszabályozás kérdése tehát minden rendszerben politikai ügy, amely nem csupán nőjogi kérdés, de a társadalom nemi hierarchiáját érintő alapvető probléma.

²⁵ Betlen Anna-interjú, 2015 (HU OSA 432, Suzanne Körösi Collection of Interviews).

²⁶ Kornis Mihály-interjú, 2015 (HU OSA 432, Suzanne Körösi Collection of Interviews).

Összegzés

A Kádár-korszakban a hivatalos, pártállami keretek között a nőket érintő problémák összerosódtak a gyermek- és ifjúságvédelemmel, és mint család- és népesedéspolitika kereteződtek a nyilvánosságban. Ez a hozzáállás – tudniillik a férfiak politikája számára marginális ügyek egy csoportban kezelése, valamint a népesedéspolitikai aspektus hangsúlyozása – láthatatlanná és elbeszélhetetlenné tette a családon belüli viszonyokat, azok diszfunkcionális mivoltát (SVÉGEL, 2021). Az állami „nőpolitika” kritikájaként is olvasható 1973-as abortuszpetíció elemzése rávilágít az állam, a női test és a társadalmi megmozdulások és az ellenállás komplex kapcsolatára. Ezt a petíciót, mint egy korábban ki nem próbált ellenállási formát, magát a cselekvés gesztusát, a rendszerrel szembeni rezilienciaként értelmeztem. Így a tanulmányban vázolt gondolatkíséret az események és összefüggések újraértelmezésének lehetőségét kínálja, amelynek segítségével közelebb kerülhetünk a rendszerváltást követő feminista megmozdulások, illetve egy széleskörű társadalmi mozgalom hiányának megértéséhez. Ezen felül új utakat nyithat a születésszabályozás kutatásában, amely a fent vázoltak alapján megközelíthető a férfiak szabadsága és felelőssége felől is. Hogy miért nem volt folytatása a mindössze egy nyáron át tartó akciónak, azt az interjúalanyok a társaság szétesésével magyarázták, mivel több kulcsfigura emigrációba kényszerült, a lehetőségek beszűkülése miatt elhagyta az országot, így megszakadtak vagy fellazultak a szociális kapcsolatai. A külföldi élethez történő sikeres adaptáció, vagy éppen a hazatérés az egyéni szintű reziliencia felől is értelmezhető. A csoportszintű rezilienciát pedig maga az ellenzék megszületése példázza. A későbbi, már más tagokat is magába foglaló demokratikus ellenzék ezt a petíciót később már nem tekintette olyannak, amely a megalakulásában jelentős szerepet játszott volna. Ehelyett a csehszlovák ellenzék politikai nyilatkozata, a Charta 77 lett az identitásuk alapja. Ezt kevésbé a személyek változásából fakadó körülménynek, sokkal inkább politikai pragmatizmusnak vélem.

Összefoglalásképpen megállapíthatjuk, hogy a petíció egyértelműen feminista indíttatású volt, ám az aláírók motivációjának sokfélesége miatt nem feltétlenül tekinthető feminista akciónak. Sokkal inkább az ellenállás, a szabadság vágya kötötte össze a résztvevőket. Ez magyarázható az uralmi rendszer leszorító jellegével, amely korlátozta a különvélemény kinyilvánítását, így az aláírók csatlakoztak a petícióhoz – bármiről szólt is. Másfelől azt is figyelembe kell vennünk, hogy a nőjogokról történő progresszív gondolkodás Magyarországon e korszakban nem volt elterjedt, így még inkább komplex szemléletmódot igényel annak megértése, hogy miért válhatott sikeressé a hatvanas évek nyugati gondolkodása szerint feminista tematikájú aláírásgyűjtés. A petíció szövegének gondolatisága és bizonyos szinten a nyelvezete is a kortárs, progresszív, reprodukív jogokért folyó küzdelemmel rokon. Az akció maga pedig rávilágít a rendszerváltás után kialakuló politikai elit gender-felfogására, vagyis arra, hogy a patriarchális politikai kultúra alapjaiban nem változott meg a demokratikus átmenet során. Így a változatlan férfiuralmi társadalmi és politikai berendezkedés egy más típusú ellenálló képességet, az uralmi rendszer rezilienciáját támasztja alá. A vizsgálat alapján tehát azt láthatjuk, hogy a nemek közötti viszonyrendszer és hierarchia elleplezése jellemezte

az ellenzék: a női szereplők itt is a férfiakon keresztül kerültek a nyilvánosságba, vagy pedig teljesen háttérbe szorultak (NAGY – SZARVAS, 2021). Ezen túl ez az akció megmutatja, hogyan lehet kitörési pontokat keresni olyan helyzetben, amikor egy diktatórikus hatalom rátelepszik a társadalomra és kontroll alatt igyekszik tartani a hétköznapi életet is.

Források

Levéltári források

Magyar Nemzeti Levéltár Országos Levéltára

MNL OL 288. f. 5/621. ö.e.: 1553 magyar állampolgár tiltakozó levele országgyűlési képviselőkhöz az abortusz szigorítása ellen (1973. augusztus).

MNL OL 288. f. 5/621. ö.e.: Kornidesz Mihály: Az MSZMP Központi Bizottsága Tudományos, Közoktatási és Kulturális Osztályának jelentése a Politikai Bizottságnak az abortuszbeadványról (1973. október 4.).

MNL OL XIX–C–2–d (1. d) A művi vetélések szabályozásának rendelettervezet véleményezése (1952).

Vera and Donald Blinken Open Society Archives

HU OSA 432, Körösi Zsuzsa interjúgyűjteménye.

Interjúk

Antoni Rita interjúja Körösi Zsuzsával, Nőkért Szabadegyetem <https://www.facebook.com/nokert.hu/videos/abortuszpet%C3%ADci%C3%B3-1973-besz%C3%A9get%C3%A9s-k%C3%B6r%C3%B6si-zsuzsa%C3%A1val/368009831238525/> (letöltés ideje: 2023. június 01.)

Irodalom

ACSÁDY Judit

2016 „Megtettük-e azt, amit az eszményeink szerint meg kellett volna, hogy tegyünk?” Az államszocializmus demokratikus ellenzékének elmaradt nőemancipáció-reflexióiról. *Socio.hu*, 2, 173–197.

<https://doi.org/10.18030/socio.hu.2016.2.173>

ANTONI Rita

2015 Amagyarországi feminista megmozdulások története. *nokert.hu* https://nokert.hu/sun-20151129-1022/1371/6/magyarorszag-i-feminista-megmozdulások-tortenete#_ftn88 (letöltés ideje: 2023. április 20.).

APOR, Péter

2018 Hungary. In: APOR, Balázs – APOR, Péter – HORVÁTH, Sándor (eds.): *The Handbook Of Courage. Cultural Opposition And Its Heritage In Eastern Europe*. 137–150. Budapest, Institute of History, Research Centre for the Humanities, Hungarian Academy of Sciences.

- 2022 Authentic Community and Autonomous Individual: Making Sense of Socialism in Late Socialist Hungary. In: DONERT, Celia – KLADNIK, Ana – SABROW, Martin (eds.): *Making sense of dictatorship. Domination and everyday life in East Central Europe after 1945*. 203–220. Budapest, CEU Press. <https://doi.org/10.1515/9789633864289-015>
- BULLA Miklós – TAMÁS Pál (szerk.)
 2011 *Sebezhetőség és adaptáció. A reziliencia esélyei*. Budapest, MTA Szociológiai Kutatóintézet.
- BÓDY Zsombor
 2016 A Népeségtudományi Kutatóintézet története és a népesedéspolitika a Kádár-rendszerben. *Demográfia*, 59, 4, 265–300.
- CSÁNYI Gergely
 2020 A szexuális forradalom politikai gazdaságtana. „Vaginális orgazmus”, pornó és homofóbia a modern világrendszerben. *Replika*, 117–118, 19–51. <https://doi.org/10.32564/117-118.2>
- CSIZMADIA Ervin
 1995 *A magyar demokratikus ellenzék (1968–1989). Dokumentumok*. Budapest, T-Twins Kiadó.
- HELLER Mária – NÉMEDI Dénes – RÉNYI Ágnes
 1990 Népesedési viták Magyarországon 1960–1986. *Demográfia*, 37, 15–125.
- HODOSÁN Róza
 2004 *Szamizdat történetek*. Budapest, Noran.
- HORVÁTH Sándor
 2012 *Két emelet boldogság. Mindennapi szociálpolitika Budapesten a Kádár-korban*. Budapest, Napvilág.
- KAMARÁS Ferenc (szerk.)
 2000 *Terhességmegszakítások*. Budapest, KSH.
- KLANICZAY Júlia – SASVÁRI Edit (szerk.)
 2003 *Törvénytelen avantgárd. Galántai György balatonboglári kápolnaműterme 1970–1973*. Artpool – Balassi, Budapest.
- KOTKIN, Stephen
 2009 *Uncivil Society. 1989 and the Implosion of the Communist Establishment*. Modern Library, New York.
- KÖRÖSI Zsuzsanna
 2020 Petíció az abortusz-szabadság megőrzéséért 1973 (2. rész). *TNTeF*, 10, 2, 99–133. <https://doi.org/10.14232/tntef.2020.2.99-133>
 2019 Petíció az abortusz-szabadság megőrzéséért 1973 (1. rész). *TNTeF*, 9, 2, 1–22.
- LINDENBERGER, Thomas
 2022 Neither Consent nor Opposition: Eigen-Sinn, or How to Make Sense of Compliance and Self-Assertion under Communist Domination. In: DONERT, Celia – KLADNIK, Ana – SABROW, Martin (eds.): *Making Sense of Dictatorship: Domination and Everyday Life in East Central Europe after 1945*. 19–30. Budapest, Central European University Press. <https://doi.org/10.1515/9789633864289-006>

MAJTÉNYI György

2020 *A Kádár-kor társadalma.* (Budapest, MTA doktori értekezés).

2015 „De elmehet a Kádár Jani a picsába!” Reziliencia az államszocializmusban. *Replika*, 94, 5, 95–112.

MÁRKUS Piri

1983 Labour Focus Fills me with Greyness. *Labour Focus on Eastern Europe*, 5, 5–6, 45–46.

NAGY, Kristóf – SZARVAS, Márton

2021 Left Turn, Right Turn – Artistic and Political Radicalism of Late Socialism in Hungary. The Orfeo and the Inconnu Groups. *Contradictions. A Journal of Critical Thought*, 5, 2, 57–85. <https://doi.org/10.46957/con.2021.2.4>

PAJKOSSY Gábor

2022 Dicstelen lapok Alma materünk történetéből (1969–1975). In: Kovács Ida – Sidó Anna (szerk.): *Museum super omnia. Tanulmányok E. Csorba Csilla születésnapjára.* 191–196. Budapest, Petőfi Irodalmi Múzeum.

PALASIK Mária

2007 A női egyenjogúság szabályozása Magyarországon a 20. század második felében. In: PALASIK Mária (szerk.): *A nő és a politikum. A nők politikai szerepvállalása Magyarországon.* 81–128. Budapest, Napvilág Kiadó.

PETŐ Andrea

2003 *Napasszonyok és holdkisasszonyok. A mai magyar konzervatív női politizálás alaktana.* Budapest, Balassi.

PETŐ Andrea – SVÉGEL Fanni

2021 A háborús nemi erőszak és a nőgyógyász lobbij hatása a magyarországi születésszabályozási rendszerre. *Per Aspera ad Astra*, 1, 50–70.

SASVÁRI Edit

2000 Miért éppen Pór? A kádári „üzenési” mechanizmus természetéhez. In: KÖRÖSI Zsuzsanna – STANDEISKY Éva – RAINER M. János (szerk.): *Évkönyv VIII.* 124–159. Budapest, 1956-os Intézet.

SVÉGEL Fanni

2021 A Kádár-korszak politikai-társadalmi szervezeteinek gyermekvédelmi tevékenysége: a Somogy megyei példa. In: BALI János – DEÁKY Zita (szerk.): *Gyermek a társadalomban.* 250–264. Budapest, ELTE BTK Néprajzi Intézet.

2023a From”Abortion Culture” to Family Planning. The Continuities and Discontinuities of Birth Control Regimes in 20th Century Hungary. In: HEIN-KIRCHER, Heidi – HIEMER, Elisa-Maria – NEŠŤÁKOVÁ, Denisa (eds.): *Challenging Norms and Narrations: Family Planning and Social Change in Europe.* Oxford – New York: Berghahn Books. (Megjelenés alatt.)

2023b Suzanne Körösi: Petition against the planned restrictions of abortion (1973). In: LÓRÁND, Zsófia et al. (eds.): *Texts and Contexts from the History of Feminism and Women’s Rights in East Central Europe.* Budapest, CEU Press. (Megjelenés alatt.)

TÓTH Eszter Zsófia

2012 *Abortusz a szocialista időszakban* <http://abortusz.info/tenyek-az-abortuszrol/item/201-abortusz-a-szocialista-id%C5%91szakban> (letöltés ideje: 2023. április 20.).

ZIMMERMANN, Susan

2010 *Gender Regime and Gender Struggle in Hungarian State Socialism. *Aspasia**, 1, 1–24.

FANNI SVÉGEL

RESISTANCE, GROUP ORGANIZATION, STATE FEMINISM: THE 1973 ABORTION PETITION AND THE DEMOCRATIC OPPOSITION

The study is based on a historical analysis of the petition launched in the summer of 1973 in defense of the status quo in the legal regulation of abortion. I examine the group organization mechanisms and autonomous action of the emerging democratic opposition, as well as the possibilities of resistance to power using the concepts of resilience and Eigen-Sinn. The first grassroots action of the Kádár era, which collected 1,553 signatures, was not canonized in the history of the opposition as the origin of self-organization, as an act of identity formation, and only after 2010 did it come to be publicly regarded as the only feminist movement of Hungarian state socialism. Based on the analysis of the video interviews with former participants preserved in the Blinken OSA archive, I seek to answer the question: to what extent did the petition contribute to the formation of the democratic opposition, and why did this action become taboo in the history of the opposition after the regime change? In a fragmented society incapable of collective advocacy, why did this very issue become the one that overrode class and other conflicts of interest and was able to unite individuals and groups with the most diverse agendas? My hypothesis is that the 1956 petition in defense of enabling abortion regulation could not have been the foundation of the opposition's identity, because the democratic opposition was embedded in the existing patriarchal political culture and did not question its gender hierarchies, only the existing state socialist system. In other words, I consider the primary point of contact of the participants of the action to be opposition to the system and power, or dissent.

Keywords: abortion petition, democratic opposition, Kádár system, feminism, agency

VÁLTOZÁS, VÁLASZTÁS ÉS ALKALMAZKODÁS EGY
MAGYAR NYELVŰ GÖRÖGKATOLIKUS CSALÁD HÁROM
GENERÁCIÓJÁBAN¹

A történelmi Magyarország északkeleti megyéiben, illetve Erdélyben élő magyar nyelvű görögkatolikusok egy sajátos nyelvi kisebbséget alkottak egy kisebbségi egyház² berkein belül. Vallási, nyelvi, etnikai identifikációjuk sajátosságaival, ennek 19–20. századi változásaival, illetve bizonyos 20. századi demográfiai, politikai, egyházpolitikai folyamatokkal való összefüggéseivel az utóbbi néhány évtizedben történeti és néprajzi-antropológiai kutatások sora foglalkozott, feltérképezve a közösségeikben lezajlott nyelv- és vallásváltások különböző útjait, dinamikáit. Saját kutatásom során a társadalmi – vallási, etnikai, nyelvi – határokat, és azoknak a fizikai határokkal is összefüggő változásait vizsgáltam, főként az egykori Csík vármegye csíkszépvízi görögkatolikus egyházközségéhez tartozó Kostelekben, de az egyházközség más valamikori görögkatolikus közösségeiben is.

Jelen tanulmány fókuszában az a nemzeti-etnikai értelemben vett „rugalmasság”, alkalmazkodóképesség áll, amely a rájuk vonatkozó kutatások tanúsága szerint a magyar nyelvű görögkatolikus közösségek sajátja, és amely véleményem szerint nagyban összefügg e csoportok „köztes” – különféle megfogalmazásokban: kettős, bizonytalan, hibrid – identifikációjával.

Írásom első részében saját és más kutatók erdélyi és kárpátaljai vizsgálatainak eredményeit összegezve röviden áttekintem a magyar nyelvű görögkatolikusok 19–20. századi történetét, elsősorban identifikációs küzdelmeiket és alkalmazkodási gyakorlataikat. Mivel ez a rész kiterjedt és jórészt publikált korábbi kutatásokra épül, itt elsősorban a legfontosabb tanulságok – források, fogalmak, kutatási eredmények – vázlatos összefoglalására törekszem. A vonatkozó vizsgálatok alapján jól látszik, hogy a 20. század során a nyelvvel, vallással, etnikummal kapcsolatos egyéni és közösségi választások a vallásgyakorlás és az identitás rendkívül változatos formáit alakították ki, valamint hogy ezek miatt gyakran egy-egy közösségen belül is jelentős törésvonalak keletkeztek. A második részben közölt esettanulmány ezt kívánja egy család három generációjának példáján keresztül bemutatni, kiemelve az egymást váltó, olykor párhuzamosan érvényesülő magyar és román nemzetépítési stratégiáknak a közösség egészére és az egyes családokra, egyénekre gyakorolt hatásait, láthatóvá téve továbbá az egyéni mozgástér, a közösségi kontroll és a külső hatások komplex összefüggéseit.

¹ A tanulmány az ELKH *Társadalmi és kulturális reziliencia a Kárpát-medencében* című, 57004 témaszámú projekt keretében készült.

² Amint azt rövidesen látni fogjuk, a görögkatolikus egyházak két értelemben is kisebbségi egyházak: egyrészt híveik szám szerinti kisebbségben voltak és vannak – országtól függően – a római katolikus, protestáns, ortodox hívek mellett; másrészt a hívek alapvetően ruszin és román kisebbségek tagjai közül kerültek ki.

„Ütköző identitások”³ – vallás, nyelv, etnicitás magyar nyelvű (egykori) görögkatolikus közösségekben

A görögkatolikus egyházak a 16–18. században jöttek létre a mai Lengyelország, Szlovákia, Ukrajna, Románia és Magyarország területén, és egyfajta hivatást képeznek a keleti és a nyugati kereszténység között, hiszen a katolikus egyházba tagolódnak, de a keleti rítust követik.⁴ Az egykori Osztrák–Magyar Monarchia északkeleti, keleti részén húzódó „görögkatolikus tér” (KEMÉNYFI, 2000, 3., 2001; BARTHA, 2001, 314–330.) olyan terület, amely különböző nyelvű és etnikumú csoportok együttélésének volt a helyszíne, és ahol mind az államhatárok és a politikai rendszerek, mind az itt lakók nyelvi, vallási, etnikai kötődései folyamatos változásban voltak (KEMÉNYFI, 2001, 106–107.; BARTHA, 2001, 315., 2004, 193–194.). Mindezek mellett a felekezet etnikai karaktere is meghatározó: a görögkatolikus egyházak hívei ugyanis alapvetően ruszin és román etnikumúak voltak, a vallási és etnikai hovatartozás pedig szorosan összekapcsolódott tagjaik életében.⁵ A 19. századtól kezdve az autonómiával rendelkező ruszin és román görögkatolikus egyháznak központi szerepe volt e kisebbségek növekvő politikai aktivitásában, nemzeti mozgalmak jórészt ezekből az egyházakból indultak ki (NIESSEN, 1993, 1994, 240.; MAGOCSI, 2008, 42–44.).

Ugyanakkor Magyarország északkeleti megyéiben és Erdélyben – főként a 18–19. századi asszimilációs folyamatok eredményeképpen – jelentős számú⁶ magyar anyanyelvű görögkatolikus is élt, akik nem rendelkeztek saját egyházzal, hanem a ruszin és a román nemzeti egyházakba tagolódtak. A magyar nyelvű görögkatolikus közösségek tagjait vallásuk és liturgikus nyelvük⁷ miatt gyakran idegennek – „orosznak”, „oláhnak” – tartotta környezetük (ILYÉS, 1998b, 92.; GESZTI, 2001, 35–36.; PUSZTAI, 2002, 17.; HÁMORI, 2007, 192.; PILIPKÓ, 2007a, 43.; LUKÁCS, 2009, 77–84.), sőt, sok esetben az állami szervek is összemosták a görögkatolikus vallást a nemzetiséggel.⁸ A magyar nyelvű

³ Pusztai Bertalan fogalma, lásd: PUSZTAI, 1996, 1997, 2019.

⁴ Az ortodox püspökök és papok egy része elfogadta a pápa egyházfőségét, a Filioque-tant, a tisztítóhely létezését, valamint azt, hogy az Oltáriszentség anyaga ostya és kovászos kenyér egyaránt lehet – cserébe megtarthatták keleti rítusukat, liturgikus nyelvüket, papjaikra továbbra sem volt kötelező a cölibátus, és ugyanazokat a jogokat és kiváltságokat élvezhették, mint latin szertartású társaik. Elsőként a lengyel fennhatóság alatt élő ukrán és ruszin ortodoxok fogadták el az uniót (1596), ezt a Magyar Királyság északkeleti részén élő ruszinok és szlovákok (1646), majd az erdélyi románok egy részének uniója (1697–1700) követte (PIRIGYI, 1990, I, 100–106., 2001, 27.; GERGELY, 1991, 107–108.; MAGOCSI, 2008, 38–46.).

⁵ A történelmi Magyarországon a vallási megoszlás részben fedte a nemzeti-etnikai tagolódást, azaz az egyes nemzetiségek sok esetben zárt felekezeti egységeket alkottak, így már a kora újkortól kezdve sajátos megfélemlések alakultak ki felekezetek és etnikumok között, és egyes egyházak – köztük a görögkatolikus is – kimondottan nemzeti jellegűek voltak (NIESSEN, 1991, 38–39.; KÓSA, 2008, 391–394.; GERGELY, 2008, 15–17.).

⁶ A népszámlálási statisztikák szerint 1890-ben számuk majdnem 200 000 volt, ez 1910-re 300 000-re növekedett (NIESSEN, 1991, 40–43., 1994, 241.).

⁷ A liturgia nyelve a ruszin püspökségekben az ógyházi szláv, a román püspökségekben a román volt (PIRIGYI, 2001, 56.; NIESSEN, 1994, 240.).

⁸ Románia példáján lásd: SCHEFFLER, 1942, 9–11.; HÁMORI, 2007; LUKÁCS, 2009, 68–71., 2010, 72–75.

görögkatolikus világi elit a 19. század második felétől országos szervezetei, rendezvényei segítségével, később elsősorban a sajtóban igyekezett magyar és görögkatolikus identitását, magyar származását kommunikálni,⁹ eltávolítani a csoportot a nemzetiségi „stigmától” (ILYÉS, 2007a, 747.). Legnagyobb eredményük a magyar görögkatolikus Hajdúdorogi Egyházmegye létrehozása volt 1912-ben,¹⁰ amely azonban nem tudta maradéktalanul betölteni a neki szánt szerepet.¹¹ Ebben a helyzetben sokan a többségi társadalom vallására való áttérést látták társadalmi integrációjuk egyetlen lehetséges útjának.¹² Ez társadalmi előrelépést jelentett,¹³ illetve lehetővé tette az adott közösségbe való teljes betagozódást (OLÁH, 1999, 281.; LUKÁCS, 2010, 66–67.). A 20. század során ráadásul a térségben több alkalommal változtak mind az államhatárok, mind a politikai rendszerek, a magyar nyelvű görögkatolikusokat pedig a különböző politikai érákban hol vallási, hol nyelvi-etnikai hovatartozásuk miatt diszkriminálta környezetük, illetve főként a világi és egyházi hatóságok, így ez a két identitáselem gyakran került egymással konfliktusba e közösségek tagjai számára.

A legrasztkikusabb fordulat a görögkatolikus egyházak betiltása volt a II. világháború után,¹⁴ aminek következtében a hívek egy része a római katolikus (protestáns környezetben valamelyik protestáns), más része az ortodox (görögkeleti) egyházakba tagolódott be. Az „identitások ütközése” és az ezzel kapcsolatos, rendkívül sokféle

⁹ Ez elsősorban egy olyan szelektív történelemszemléletet jelentett, ahol a magyar történelem fontos eseményeit a magyar görögkatolikusok történetével igyekeztek összekapcsolni. Ennél is fontosabb talán az ún. kontinuitás-elv kidolgozása, amely szerint a magyar görögkatolikusok nem elmagyarosodott ruszinok és románok utódai, hanem a honfoglalás idején keleti rítusra tért csoportok leszármazottai (PUSZTAI, 2002, 24–25., 2004, 215–218., 2005, 125.). A magyar görögkatolikusok identitásépítésének folyamatáról, eszközeiről, céljairól részletesen lásd: PUSZTAI, 2007.

¹⁰ A Hajdúdorogi Egyházmegye felállítását megelőző küzdelmekről lásd: PIRIGYI, 1982, 108–118., 1990, II, 83–120. A püspökség megalapításának közvetlen előzményeiről lásd: NIESSEN, 1994; VÉGHSEŐ, 2013.

¹¹ Szentszék liturgikus nyelvként az ógörögöt határozta meg, ami családást okozott a magyar nyelvű hívek és egyháziak körében, viszont a gyakorlatban nem szorította vissza a magyar nyelv használatát (PIRIGYI, 1990, II., 127, 131.; ILYÉS, 2007a, 737.).

¹² A magyar görögkatolikus egyházmegye megalapítása a gyakorlatban nem igazán változtatott a görögkatolikusok társadalmi megítélésén, így a hívek továbbra is nagy számban hagyták el – egyházzogilag gyakran szabálytalanul – a görög rítust, ami számos joghatósági vitát okozott (ILYÉS, 1999, 9.; LUKÁCS, 2009, 84–91., 2010, 76–78.).

¹³ A protestáns vagy római katolikus magyar falvakban letelepedő ruszin és román görögkatolikusok gyakran nemcsak vallási, hanem társadalmi-gazdasági értelemben is elkülönültek a környezetükben élőtől: szegény zsellérek, napszámosok voltak. Idővel azonban sokan nemcsak nyelvileg asszimilálódtak magyarsághoz, hanem birtokot szereztek, házassági kapcsolatokat létesítettek a többségi társadalom tagjaival, így származásukra már csak vallásuk emlékeztetett. Általánosságban azonban a görögkatolikus hívek az ország legszegényebb társadalmi rétegeiből kerültek ki, a velük együtt élő, más vallású csoportok tudatában a görögkatolikus vallás gyakran a „szegények vallásaként” élt (PIRIGYI, 1990, II, 126.).

¹⁴ A II. világháború után Magyarország kivételével mindenhol megszüntették a görögkatolikus egyházakat: Lengyelországban 1946-ban, Romániában 1948-ban, a Szovjetunióhoz csatolt ukrán területeken 1949-ben, Csehszlovákiában 1950-ben. Lengyelországban az 1950-es évek második felétől, Csehszlovákiában 1968 után újra működhetnek a görögkatolikus egyházak (BARTHA, 2001, 306–309.; MAGOCSI, 2008, 53–58.; PILIPKÓ – PUSZTAI, 2010, 78–79.).

kimenetelt eredményező választások a továbbiakban a vallásgyakorlás és az identitás rendkívül változatos formáit alakították ki, az 1989-ben lehetővé váló újrászervezés¹⁵ kapcsán pedig számos lokális konfliktushoz vezettek.¹⁶ E konfliktusok meglehetősen jól dokumentáltak kárpátaljai, partiumi, székelyföldi esettanulmányok révén,¹⁷ amelyek alapján egyrészt kirajzolódnak bizonyos általánosabb mintázatok, másrészt pedig kivi-
láglik, milyen lényeges szerepe van a helyi társadalmi, gazdasági, személyközi viszonyoknak ezekben a választásokban.

Előbbiek kapcsán véleményem szerint lényeges kérdés, mi okozta az identitás-
elemek többször említett, jóformán folyamatos „ütközését”, konfliktusát. A ruszin és román eredetű, de nyelvében elmagyarosodott görögkatolikusok nagy része a magyar nyelvterület peremén található *kulturális kontaktónákban*,¹⁸ etnikailag és vallásilag vegyes lakosságú településeken élt, ahol a hosszú távú akkulturációs, asszimilációs folyamatok eredményeként a nyelvi, vallási, kulturális elemek gyakran követhetetlen keveredése, egymásba fonódása volt jellemző. Az ehhez hasonló közösségek nemzeti-etnikai kötődéseinek jellemzésére a szakirodalomban gyakran használják a *kettős identitás* fogalmát. A magam részéről inkább amellet érvelek, hogy az itt élők „köztes és átmeneti állapotban” (*betwixt and between*), egyfajta liminális helyzetben voltak és vannak (TURNER, 1967; vö. ERIKSEN, 2008, 93.). Míg a kettős identitás inkább egy-

¹⁵ E folyamatokról összefoglalóan lásd: BARTHA, 2004; MAGOCSI, 2008, 46–58. Az egyes országokban működő – 1989 után újjászervezett – görögkatolikus egyházakról részletesebben lásd: MAHIEU – NAUMESCU, 2008.

¹⁶ Pilipkó Erzsébet és Pusztai Bertalan kárpátaljai kutatásaik alapján foglalták össze a magyar nyelvű görögkatolikusok különböző identifikációs útjait (PILIPKÓ – PUSZTAI, 2008, 2010), meglátásom szerint azonban a Kárpát-medence más magyar nyelvű görögkatolikus közösségeiben is hasonló volt a helyzet. A szerzők a következő foratókönyveket vázolták fel: 1) „Katakomba egyház” – viszonylag szűk rétegek számára volt elérhető az illegális keretek között, de kontinuuosan tovább működő görögkatolikus egyházszerzet, titokban felszentelt papokkal, magánházaknál, titokban celebrált szentmisékkal. A hívek 1989 után azonnal visszatértek a görögkatolicizmusba, amint arra lehetőség adódott. 2) A római katolikus egyházba való áttérés – a magyar nyelvű és identitású hívek számára vonzó, a magyar nyelvhez történő ragaszkodás, a „valódi” magyar egyházhoz való tartozás fontos motivációs tényezők. A rítusváltás a korábbi asszimilációs folyamatok betetőzésének tekinthető, a hívek többnyire 1989 után sem térnek vissza a görögkatolicizmusba. 3) A bizánci rítusban való megmaradás – 1989-ig hivatalosan ortodox közösségek, nagy részükben azonban görögkatolikusból lett ortodox papok szolgálnak, akik egyfajta „látens görögkatolikus” vallásgyakorlás lehetőségét biztosítják e közösségeknek. Később – nagyjából az 1980-as években, amikor ezek a papok kiiregszenek, helyüket többnyire „valódi” ortodox papok veszik át. A hívek ehhez kétféleképpen viszonyulnak: a) nem fogadják el az ortodox létet, és amint erre lehetőség adódik, visszatérnek a görögkatolicizmusba, illetve b) kitaranak az ortodox vallás mellett (lásd a magyar nyelvű ortodox közösségeket Kárpátalján, Szatmárban, Székelyföldön).

¹⁷ Erre vonatkozó esettanulmányok, a teljesség igénye nélkül: OLÁH, 1993, 1998, 1999; PUSZTAI, 1996, 1997; KOVÁCS, 1999; PÁL, 1999; B. KOVÁCS, 2000; GESZTI, 2001; DOMOKOS, 2005; PILIPKÓ, 2007a, 2007b; PILIPKÓ – PUSZTAI, 2008, 2010.

¹⁸ A fogalom alatt a néprajztudomány olyan sávokat, kulturális mezsgyéket ért, „ahol a két, egymással határos nyelvterület, népterület vagy kulturális terület nyelvi, népi, kulturális kölcsönhatásai különösen erősek” (KEMÉNYFI, 1994, 13., 1998, 25–26.; ILYÉS, 1998a, 91., 2004, 10–11., 2005, 56–57.).

idejű, párhuzamos kötődésekre, egy nemzeten belüli etnikai csoportra utal,¹⁹ itt inkább sajátos „köztes” etnikulturális minőségek, „hibrid”²⁰ identitások jöttek létre, amelyek pedig nehezen – esetenként sehogy sem – illeszkednek a nemzeti-etnikai osztályozás szembeállításon és egyértelmű kategóriákon alapuló rendjébe. Egy magyar anyanyelvű görögkatolikus vagy ortodox (a vallás és etnikum korábban említett kárpát-medencei összefüggéseit tekintetbe véve) mind a magyar, mind a román vagy a ruszin (ukrán) nemzetfelfogás szempontjából *etnikai anomáliának* (vö. ERIKSEN, 2006, 332., 2008, 93.)²¹ számít, nem illik bele a megszokott, etnikai alapú osztályozásba.

Ugyanakkor mindez korántsem egyedi jelenség, Közép- és Kelet-Európában több kutató leírt határmenti bizonytalan, többes vagy változó nemzeti-etnikai kötődésű közösségeket. E csoportok közös jellemzője, hogy önértelmezésük, illetve nyelvi, vallási és társadalmi gyakorlataik nem feleltek meg a nemzetépítő elitek elvárásainak, így ezek az emberek az elitek által megfogalmazott nemzeti kategóriákon kívül vagy azok peremén helyezkedtek el.²² A jelenséget a szakirodalom Tara Zahra és Pieter M. Judson

¹⁹ Bindorffer Györgyi meghatározása szerint: „A kettős identitáskonstrukció egyidejű magától értetődéseket tartalmaz; elemkészlete az etnikai és a nemzeti identitás egymást kiegészíteni és pótolni képes elemeiből áll, s változó erősséggel, de egyszerre köti az alanyt mindkét irányba, annak ellenére, hogy mindkét identitástudatba alapvetően bekódolt elem a másság és exkluzivitás. [...] Az egyensúly megteremtése, a magától értetődőségek átfogalmazódásának elfogadása, az általam megfogalmazott identitáselmélet értelmében, az identitáselemek szelektív kombinációja segítségével lehetséges” (BINDORFFER, 2001, 11).

²⁰ A hibriditás eredetileg a posztkoloniális társadalmakban megfigyelhető változások leírására alkalmazott terminus az antropológiában, és az egymással hosszú ideje kölcsönhatásban levő közösségek keveredésének eredményeként létrejövő csoportok jellemzésére szolgál (BICZÓ, 2011).

²¹ Eriksen az etnikai anomália fogalmát Mary Douglas nyomán használja, és azokra az esetekre érti, amelyek nem illenek bele a megszokott, társadalmilag rögzített, gyakran sztereotípiákra építő etnikai alapú osztályozásba. Példái szerint ilyen lehet egy magasan képzett cigány személy egy európai társadalomban, de anomáliának számíthatnak a vegyes házasságokból született gyermekek, sőt többnemzetiségű társadalmakban olykor személyek egész kategóriái is anomáliának minősülhetnek. Ugyanakkor Eriksen azt is hangsúlyozza, hogy ezek a személyek vagy csoportok az identitások között „stratégiai megfontolások alapján” adott esetben váltani is tudnak. Ilyés Zoltán az egykori Csík vármegye településeire vonatkozó népszámlálási statisztikák egyre-másra változó nemzetiségi és anyanyelvi adatai kapcsán úgy fogalmazott, hogy a censusok nemzetileg részrehajló végrehajtásán kívül „a kevert műveltségéből, kettős identitásból eredő sajátos *mimikriáról* van szó, amellyel az elit által ilyenkor felkínált (és ajánlott) nemzeti-anyanyelvi kategóriákat kiválasztják” (ILYÉS, 1999, 12., 2003a, 28. – kiemelés a szerzőtől).

²² Főként határ menti, illetve többnemzetiségű területeken volt jellemző a kétnyelvűség, a vegyes házasságok, az a gyakorlat, hogy a szülők gyermekeiket más tannyelvű iskolába küldték, vagy nem szavaztak az önmagát az ő nemzetüket képviselő politikai erőnek beállító pártra (ZAHRA, 2010, 100–104.; EGRY, 2015, 35.). Népszámlálások alkalmával ezekben a vegyes lakosságú régiókban, településeken gyakran több tíz- vagy százezer fő „tűnt el” egyik vagy másik nemzetiség soraiból, és gyakran előfordult az is, hogy az anyanyelvi és a nemzetiségi adatok lényeges különbséget mutattak, azaz egyesek más anyanyelvet és nemzetiséget vallottak magukénak. Budweis/Budějovice városában például a magukat németként regisztrált lakosok száma 1910 és 1921 között ötven százalékkal csökkent. Ugyanebben a periódusban a csehországi területeken 400 000 fővel csökkent a német anyanyelvűek száma (KING, 2002, 164–166.). 1946-ban a cseh hatóságok megállapították, hogy a náci megszállás alatt 300 000 cseh „vált németté” (ZAHRA, 2010, 107.). Hasonlóan gyors

nyomán *nemzeti közömbösségnek* nevezi,²³ és az ezzel kapcsolatos munkák,²⁴ továbbá az elmélet kritikusai²⁵ fontos szempontokkal gazdagították a közép- és kelet-európai nacionalizmust vizsgáló társadalomtörténeti kutatásokat.

Úgy gondolom, Zahra rendkívül fontos érdeme, hogy – miután a nemzetépítő programok dinamikáját, a nemzetek modern kori konstrukciós folyamatait az utóbbi évtizedekben már számos különböző megközelítésből vizsgálták – felhívta a figyelmet a nemzetépítés korlátaira,²⁶ a „nemzeti törekvések és a rájuk alulról érkező válaszok közötti feszültség” (ZAHRA, 2017, 12.) jelenségére. A nemzeti közömbösség a szerző szándéka szerint nem a politika iránti közömbösséget, sokkal inkább a politikai cselekvés sajátos módját jelenti (ZAHRA, 2010, 113., 2017, 33.). Egyrészt ezek az emberek és közösségek az életüket nem nemzeti prioritások alapján szervezték, illetve nem voltak hajlandók nyelvhasználatukat, vallásos szokásaikat, politikai pártállásukat, szociális kapcsolataikat ezek alapján alakítani, és a helyi társadalmi valóságot a nemzeti hovatartozás kizárólagos kategóriái szerint értelmezni (JUDSON – ZAHRA, 2012, 22, 24.).²⁷ Másrészt – főként a határvidékeken és általában Kelet-Közép-Európában – a határváltozások, politikai hatalomváltások miatt sokakkal megtörtént, hogy életük során nemcsak több különböző állam polgárai voltak, hanem különböző nemzeti közösségekkel azonosították magukat, vagy azonosították őket. Bizonyos csoportok tehát többféle nemzetiesítő törekvésnek is ki voltak téve, anélkül azonban, hogy visszavonhatatlanul elköteleződtek volna bármelyik oldal mellett (ZAHRA, 2008, 4., 2010, 100., 2017, 15.).

Az elmélet kritikusai ugyanakkor felhívták a figyelmet arra is, hogy a nemzetinek tartott viselkedésmódok elvetése bizonyos helyzetekben nem feltétlenül jelenti a nemzeti kategóriák vagy a nemzeti alapú identifikáció teljes elutasítását: az emberek korántsem közömbösek az etnicitásként értelmezhető különbségekkel kapcsolatban, azonban ennek jelentőségéhez, az ezzel kapcsolatos elvárásokhoz és gyakorlatokhoz eltérő módon viszonyulnak (EGRY, 2015, 36.). A *banális nacionalizmus* (BILLIG, 1995), illetve a *hétköznapi* (BRUBAKER – FEISCHMIDT – FOW – GRANCEA, 2011) vagy *mindennapi*

ütemben változott Kostelekben a magyar és román nemzetiségűek, illetve anyanyelvűek száma a 20. századi hatalmváltásokkal párhuzamosan (vö. ILYÉS, 2003a, 25–33.).

²³ A fogalmat Pieter M. Judson és Tara Zahra vezette be (JUDSON, 2006, 3–5.; ZAHRA, 2008, 4–8., 2010, 98–106.). Zahra 2010-es „programadó” tanulmánya a *Regio* folyóirat 2017/2. számában magyar fordításban is megjelent (ZAHRA, 2017) a fordító, Berecz Ágoston recepciótörténeti tanulmányával (BERECZ, 2017) együtt.

²⁴ A teljesség igénye nélkül: KING, 2002; BROWN, 2004; JUDSON, 2006; BJORK, 2008; MURDOCK, 2010; REILL, 2012.

²⁵ A nemzeti közömbösség fogalmának elemzési kategóriaként való használatára vonatkozó kritikai észrevételek magyar nyelvű összegzését lásd: BERECZ, 2017; EGRY, 2015, 2022.

²⁶ Rogers Brubaker és társai ugyanerre hívták fel a figyelmet a posztkommunista Kolozsvárról szóló kötetükben (BRUBAKER – FEISCHMIDT – FOW – GRANCEA, 2011): a városban élő románok és magyarok hétköznapi etnicitásának elemzésével rávilágítottak, hogy az országos és a városi politika szintjén zajló folyamatos, intenzív nemzeti retorika, nemzeti alapú mozgósítás csak nagyon kis mértékben befolyásolta a helyiek mindennapi életét és interakcióit, amelyekben tapasztalataik szerint az etnicitás többnyire nem játszott hangsúlyos szerepet.

²⁷ A nemzetiesítő elitek és a nacionalista politika erre irányuló törekvéseit több szerző is részletesen elemezte különböző helyszíneken: KING, 2002; JUDSON, 2006; BJORK, 2008.

eticitás (FOX – MILLER-IDRISS, 2008) fogalmi mentén végzett elemzések azt mutatják, hogy a nemzet a legtöbb helyen és esetben a mindennapok része – referenciaként, érzületként, gondolkodási sémaként igenis jelen van –, csak manifesztálódása erősen helyhez és helyzethez kötött.²⁸

Egry Gábor erre vonatkozó észrevételeivel egyetértve (EGRY, 2015, 473., 2022, 18–25.) a tanulmány második részében az *eticitás* kapcsán a határmegvonás, határtermelés, határfelmutatás és határátlépés egyéni és hétköznapi helyzeteinek fontosságát emelem ki, elsősorban a mindennapi *eticitás* megnyilvánulásaira figyelek. Az egyéni önazonosulást, annak különböző kontextusait állítom középpontba egy kosteleki család – és különösen a családfő – példáján keresztül. Mindezt a családtagokkal főként 2015-ben készült interjúk anyagára alapozom, amit a közösség más tagjaival készített interjúkból nyert információkkal, továbbá levéltári források adataival egészítettem ki. A korábbi vizsgálatok megmutatták, hogy a hétköznapi *eticitás* mind történeti, mind recens anyagon jól vizsgálható,²⁹ magam ezek együttes bevonásával elemzem az egyén (illetve a szűkebb család) viszonyát, interakcióit környezetével, a változó tartalmú nemzetiesítéssel – reményeim szerint rámutatva arra is, hogyan próbált bizonyos normáknak megfelelni, vagy éppen azok elől kitérni.

A társadalomtudományi kutatások egy további, mind módszertanilag, mind tematikailag meglehetősen szerteágazó elméleti irányvonalával ismerkedve a magyar nyelvű görögkatolikusok identifikációjának vizsgálata során az utóbbi néhány évben azt a kérdést is szem előtt tartottam, vajon lehetséges-e és milyen tanulságokkal járma e közösségeknek a nemzetiesítés és a nacionalista politika különböző megnyilvánulásaihoz való – más kutatóknál például mimikrinek, hibriditásnak vagy nemzeti közömbösségnek nevezett – viszonyulását egyfajta *nemzeti rugalmasság*ként szemlélni, s ekként a *társadalmi-kulturális rugalmasság*ként értelmezett *reziliencia* fogalomkörében elemezni.

Ahogy a nemzeti közömbösséget, az utóbbi évtizedekben a *rezilienciát* is sokan, sokféleképpen definiálták és használták fel kutatásaikban³⁰ – bizonyos értelemben mindkettő egyfajta ernyőfogalomnak tekinthető, definícióik pedig meglehetősen széttartóak. Amint ezt kutatásom egy másik kulcsfogalma, az identitás kapcsán Rogers Brubaker és Frederik Cooper megfogalmazta (BRUBAKER – COOPER, 2000), a túlzott konjunkcióra és az ebből adódó devalválódás könnyen vezethet oda, hogy egy-egy fogalmat „túlhasználunk”, így az végül „mindent és bármit”, túl sokat és túl keveset jelent, azaz csak egy tartalom nélküli, elemzésre gyakorlatilag alkalmatlan szavunk marad. Ennek elkerülése érdekében, úgy gondolom, fontos elsőként átgondolni, milyen új szempontokkal járulhat hozzá a *reziliencia* fogalma saját kutatásomhoz, hogyan szűkíthető, pontosítható jelentése saját anyagom, tereptapasztalataim fényében, milyen korlátai vannak használhatóságának.

Az általam megismert *reziliencia*-meghatározások közül jelen tanulmányban Pirisi Gábor definícióját veszem alapul, aki szerint „a *reziliencia* társadalmi konstrukció,

²⁸ Vö. Egry Gábor szempontjaival: EGRY, 2022.

²⁹ Lásd: BRUBAKER – FEISCHMIDT – FOW – GRANCEA, 2011; EGRY, 2012, 2015, 2017, 2022.

³⁰ A napjainkra könyvtári mennyiségű nemzetközi és hazai szakirodalom áttekintésére természetesen nem vállalkozhatok. A kutatások főbb irányairól magyar nyelven jó összefoglalást adnak például: SZÉKELY, 2015; PIRISI, 2019.

amelyet egy térbeli alapon szerveződő, intézményesült és informális kapcsolatok által összekapcsolt közösség hoz létre. E kapcsolatok által hordozott készségek és tudás összessége, amely lehetővé teszi a változót, a közösség szempontjából külsődleges társadalmi, gazdasági, politikai és ökológiai feltételekhez való folyamatos alkalmazkodást, a közösség működőképességének megőrzését, a képességet a saját készségek és tudás bővítésére és struktúra megújítására, ezáltal a közösség kiszolgáltatottságának csökkentésére” (PIRISI, 2019, 67.).

Kutatásom jelenlegi szakaszában arra vállalkozom, hogy néhány olyan tényezőre mutassak rá, amelyek az általam vizsgált közösséget etnikai értelemben „rugalmasá”, s így a 20. század drasztikus változásai, átalakulásai közepette – sőt, nem egyszer azok ellenére – is működőképessé tették. Ehhez elsőként szükségesnek látszik a kontextus rövid bemutatása: az egykori Csík vármegye, illetve közelebről Kostelek görögkatolikusainak történetére és 20. századi sorsára vonatkozó kutatások legfontosabb megállapításainak összegzése.³¹

„Se künn, se benn”³² – Kostelek példája³³

A magyar görögkatolikusok egy kisebb csoportja Erdélyben, a nagyobb részben magyarok lakta Székelyföldön élt. A csíki falvakban megtelepedett románság nagy része a 19. szá-

³¹ A Székelyföld keleti peremvidékén elhelyezkedő etnikai, vallási, kulturális kontaktzóna (részben vagy egészen görögkatolikus) településeinek etnikai és vallási szerkezetében bekövetkezett változásokkal, valamint ezeknek a demográfiai, történelmi, politikai és egyházpolitikai folyamatokkal való összefüggéseivel több szerző is foglalkozott korábban. Ilyés Zoltán számos tanulmányban vizsgálta a Csík vármegyei (kiemelten a csikszépvízi egyházközségben élő) görögkatolikus népességet érintő akkulturációs, asszimilációs folyamatokat: anyakönyvek, népszámlálási statisztikák és egyházmegyei sematizmusok adatainak feldolgozása alapján mutatta be az exogámia és az etnikus identitás, valamint a nyelvallapot összefüggéseit, az identitásváltás(ok) településeként különböző folyamatait (ILYÉS, 1998a, 1998b, 1999, 2001, 2003b, 2005). Az egykori Csík vármegye görögkatolikus papságának konfliktusairól, igazodáskényszereiről Ilyés Zoltán, Pusztai Bertalan és Hámori Péter közöltek elemzéseket (ILYÉS – PUSZTAI, 1994; HÁMORI, 2007; ILYÉS, 2007a, 2007b). Mirk Szidónia-Kata néhány csíki település római katolikus historia domusának áttekintése nyomán publikált újabb adatokat a 20. század eleji csíki rítusváltoztatásokra vonatkozóan (MIRK, 2020). Az erdélyi rítusváltoztatások változó egyházi és állami szabályozását és a római és görögkatolikus egyházak ún. rítusvitáját Lukács Imre Róbert tanulmányaiból ismerhetjük meg részletesen (LUKÁCS, 2009, 2010). Minderről részletesebben lásd: GYÓRFY, 2020, 2021, 57–192.

³² Tánzos Vilmos néprajzi dokumentumfilmjének címe (Dunatáj Alapítvány, 2003, rendező: Mohi Sándor), amely a kostelekiek vallási és etnikai kötődéseire, a felekezeti együttélésre, nyelvhasználatra és mindezek történeti alakulására vonatkozó helyi történeteket, véleményeket, visszaemlékezéseket mutat be.

³³ A tanulmány szerzőjének 2021-ben megjelent monográfiája (GYÓRFY, 2021) részletesen bemutatja a kosteleki volt görögkatolikusok sajátos vallási és etnikai kötődéseit, illetve ezek 20. századi változásait, levéltári kutatások és hosszú idejű terepmunka alapján. Jelen írás célja bizonyos tanulságok összegzése, néhány jelenség kiemelése, új perspektívába helyezése, így egyes kérdések tárgyalása sokkal vázlatosabb lesz annál, mint amit az olvasó joggal elvárhatna. Néhány ilyen, különösen összetett kérdés esetében lábjegyzetben fogok utalni a könyv megfelelő fejezetére, ahol az érdeklődők részletesebben tájékozódhatnak az adott témáról.

zadra magyar nyelvűvé vált és társadalmilag, gazdaságilag is teljesen betago­lódott a többségi székely társadalomba, román eredetükre csak felekezeti különállásuk, esetleg román hangzású nevük emlékeztetett (ILYÉS, 1998b, 286., 1999, 6–7.). Teljesen más helyzetben voltak a hegyvidéken, a székely falvak havasi birtokain létrejött települések, amelyek – elsősorban a földrajzi elzártságnak és az itt élők szigorú lokális és vallási endogámiájának köszönhetően – a 19. század közepéig nyelvileg, etnikailag román, vallás tekintetében pedig görögkatolikus dominanciájúak voltak. A század második felében ez az izoláció lassan oldódni kezdett, és a beköltözések, növekvő számú exogám házasságok, valamint a környező székely falvakkal kialakított gazdasági kapcsolatok révén az akkulturáció különböző fokán álló közösségek jöttek létre.³⁴

A román identitásépítésben kiemelt szerepet játszó erdélyi görögkatolicizmussal szemben a századforduló környékén a székelyföldi magyar világi elit – az országos tendenciákkal összecsengően – igyekezett a nyelvileg asszimilálódott görögkatolikusokat a románságtól mind gyakorlati, mind szimbolikus eszközökkel eltávolítani (ILYÉS, 1998a, 92–93., 1998b, 288–289., 1999, 9–11., 2003b, 83., 2005, 57., 65–66., 2007a, 739.) A helyi görögkatolikus papság tevékenységét élénk figyelemmel kísérték, a román érzelmű papokat félreállították (ILYÉS, 2007a, 2007b). A Hajdúdorogi Egyházmegye létesítése itt sem tudta megfelelően rendezni a magyarajkú, magyar identitású hívek helyzetét, az I. világháború után pedig a korábbi hajdúdorogi egyházmegyéhez tartozó plébániák visszakerültek a román püspökök fennhatósága alá. A két világháború közti Romániában a görögkatolicizmus „nemzeti egyházként” jelent meg (SCHEFFLER, 1942, 9.; LUKÁCS, 2010, 72–73.),³⁵ híveit anyanyelvüktől függetlenül románnak tekintették, körükben a román nemzetépítés tendenciái folytatódtak (ILYÉS, 1999, 12., 15., 2003a, 27–28.). Az 1940–44 közti időszakban Észak-Erdélyt visszacsatolták Magyarországhoz, ami a székelyföldi görögkatolikusok számára ismét nehéz helyzetet teremtett. Az új államhatalom ugyanis kritika nélkül elfogadta azt a korábbi román álláspontot, amely megfeleltette egymásnak a görögkatolikus vallást és a román nemzetiséget (HÁMORI, 2007, 196.). A megbízhatatlannak bélyegzett görögkatolikus lakosság körében a legkülönbözőbb diszkriminatív és kényszerítő intézkedések hatására tömeges valláselhagyási hullám kezdődött.³⁶ A csíkszépvízi egyházközségben csak a havasi filiákban maradt meg a lakosság egy része görögkatolikusnak, a székely falvakban a görög rítusúak legnagyobb része a római katolikus vallásra tért át (ILYÉS, 1999, 12., 2003a, 29–30.).

³⁴ Ilyés Zoltán három Csík megyei településre vonatkozóan részletesen elemezte az exogámia hatását az anyanyelvre és az etnikus identitásra: ILYÉS, 1998b. Fontos ugyanakkor kiemelni, hogy a székely többségű falvakba beköltöző románokkal ellentétben a havasi településeken élő népesség nem csak etnikai eredete és vallása, hanem birtokjogi helyzete miatt (ti. önálló birtokkal nem rendelkeztek, a székelyek havasi területeit bérelték) is idegennek számított, és ez lényeges hatással volt a többségi társadalommal való kapcsolatukra (ILYÉS, 1997, 73–75, 1998b, 286., 1999, 6–7., 2003a, 18.). E kérdésről részletesen lásd még: GYÓRFY, 2021, 81–84.

³⁵ Az 1928-as vallásügyi törvény – amely az ortodox egyházat uralkodó egyháznak, a görögkatolikus nemzeti egyháznak minősítette – ráadásul jelentősen megkönnyítette az áttérést ezekbe az egyházakba.

³⁶ A székelyföldi rítusváltoztatási hullám által érintett településekről lásd Ilyés Zoltán térképét: ILYÉS, 2005, 64.

A II. világháború után az egyházközségben élők egy része visszatért görögkatolikus vallására. 1948-ban, a görögkatolikus egyház romániai megszüntetése idején azonban ők is választani kényszerültek az ortodox és a római katolikus egyházak között. E választások kimenetele és következményei településenként változóak voltak – az eddigiekben bemutatott asszimilációs, akkulturációs folyamatok eltérő hatásai, valamint a szerteágazó egyéni motivációk miatt (vö. ILYÉS, 2003a, 30–32.).

A csíkszépvízi görögkatolikus egyházközség székely falvakban élő hívei körében tehát már a 19. században előrehaladott volt a nyelvi-kulturális asszimiláció. Az itt élő görögkatolikusok gyakran létesítettek házassági kapcsolatot római katolikusokkal, a századfordulótól pedig sokan közülük át is tértek a latin rítusra. Integrációjuk a két világháború között megtorpant (néhány községnél visszajára fordult), ám 1940 után a görögkatolikusok teljesen eltűntek ezekről a településekről. Velük ellentétben az anyaközségtől távol fekvő havasi településeken egyfajta elzárkózás volt jellemző: ritkák voltak a latin rítusúakkal kötött házasságok, és magas a román nyelvűek, illetve kétnyelvűek aránya. A görögkatolikus vallás és a románsághoz való kapcsolódás az itt élők identitásának fontos részét képezte. A magyar fennhatóság éve alatt ezeken a településeken a görögkatolikusok egy része megmaradt vallásában, majd a háború után a kényszerből áttértek is visszatértek eredeti rítusukra. 1948-ban, a görögkatolikus egyház betiltásakor többnyire ortodox hitre tértek át.³⁷

Kostekek nagyjából e két típus között helyezhető el. Az itt lakó görögkatolikusoknak élénk volt a kapcsolata a környékbeli magyar községekkel, jelentős volt a római katolikusok beházasodása (akik azonban vallásilag betagozódtak a görögkatolikus többségbe), és az I. világháború előtt alapvetően a magyar nyelv vált normává a faluban. Ugyanakkor a nagyjából egységesen görögkatolikus közösségben a helyiek identitásának fontos része maradt a románsághoz való kötődés érzése is. Az I. világháború utáni években váltak érezhetővé bizonyos nyelvi és vallási törésvonalak a közösségben: egyrészt a szertartásukhoz való fokozottabb ragaszkodás miatt sokkal „láthatóbbá” váltak az itt élő római katolikusok, másrészt a nyelvi kompetenciák változásai miatt a kosteleki görögkatolikusok egy részének is fontossá vált a magyar nyelvű egyházi szolgáltatásokat nyújtó papság jelenléte. Az 1930-as években rivalizáció kezdődött az itt élők pásztorálása felett a csíkszépvízi római és görögkatolikus papok között. Az 1940–44 között visszatérő magyar főhatalom idején a vallásuk miatt románnak bélyegzett helyiek többsége kénytelen volt a római katolikus rítusra áttérni. A II. világháború után a helyiek nagyobb része visszatért eredeti rítusára, majd a görögkatolikus egyház 1948-as romániai felszámolása után a lakosság egyik része a római katolikus, másik része az ortodox vallásra tért át – ami a világi és egyházi hatóságok szemében sok szempontból „nemzetválasztásnak” is bizonyult.³⁸ Az 1940-es évek fennmaradt peres anyagaiban, illetve

³⁷ E folyamatokról részletesebben lásd: GYÓRFY, 2020.

³⁸ Annak feltárása, hogy a helyiek felekezeti választásai mögött milyen motivációk – esetleg kényszerhelyzetek – állhattak, kosteleki kutatásom legizgalmasabb, ugyanakkor legnehezebb része is volt. Mindezek kibontására itt nincs lehetőség, összefoglalóan azonban fontos kiemelni, hogy egyes felekezetek nagyfokú etnicizáltsága ellenére a kostelekiek döntéseit ebben a helyzetben nem nemzeti szempontok, hanem összetett társadalmi dinamikák, illetve a helyi társadalom strukturális

a kostelekiek 1948 utáni vallásválasztásaiban már jól kivehetők a vallási és nemzeti kategóriák új összefüggései, amelyek a 20. század második felében tovább alakultak, változtak. Az államszocializmus évtizedeiben a kostelekiek nagy részének identifikációja sokkal inkább a románság irányába tolódott el, míg a rendszerváltás után (illetve különösen a 2000-es évek elejétől) a magyar vagy a csángó identitás, a magyarsághoz való kötődés is egyre inkább létjogosultságot nyert az itt élők körében.³⁹

Kostelek jelenlegi vallási és etnikai viszonyainak tanulmányozása első látásra meglehetősen zavarba ejtő feladat. A korábban egységesen görögkatolikus vallású lakosság a görögkatolikus egyház 1948-as romániai megszüntetése óta nagyjából fele-fele arányban oszlik meg a római katolikus és az ortodox felekezetek között. Bár Ilyés Zoltán kutatásai felhívták a figyelmet arra, hogy a 20. század második felében készült népszámlálási statisztikák adatai nem feltétlenül támasztják alá a felekezet és a nemzetiség megfeleltetését a helyiek részéről,⁴⁰ a rendszerváltás óta publikált adatsorok alapján napjainkban viszonylag egyértelmű kapcsolatot tételezhetnénk fel a kostelekiek vallási és etnikai-nyelvi önbesorolása között.⁴¹ A faluban járva azonban azt tapasztalhatjuk, hogy a vallási különbségek nem jelentenek egyúttal nyelvi-etnikai különbségeket is, a népszámlálások adatai nem valódi interetnikus együttélést, sokkal inkább szimbolikus elkülönülést takarnak. A napjainkban Kostelekben élők legnagyobb része magyar anyanyelvű, magyarul beszél a családjában és a helyiekkel való mindennapi kommunikáció során.

Kutatásom során úgy láttam, hogy Kostelekben inkább olyan magyar és román etnikus „címkék”, etnikai kategóriák, ezzel összefüggésben pedig olyan rendkívül változatos – és gyakran egy-egy egyén vonatkozásában is változó – nemzeti-etnikai kötődések léteznek, amelyek bizonyos helyzetekben előtérbe kerülnek, és amelyeket alapvetően a vallási hovatartozásból eredeztetnek, illetve sok esetben megfeleltetnek a vallási hovatartozással.

A ma használt román és magyar, illetve ortodox és római katolikus kategóriák mögött jelentések sajátos hálóját (vö. GEERTZ, 2001) áll, amit az itt élők folyamatosan ala-

adottságai, továbbá rendkívül sokrétű egyéni motivációk határozták meg. A vallásválasztással kapcsolatos döntéseket befolyásoló legfontosabb hatóerők kutatásom alapján a rokonsági, műrokonsági kapcsolatok, a különböző egyéni vagy családi szövetségek voltak. Az egyes felekezetekhez való tartozás aztán a továbbiakban fokozatosan telítődött egyéb jelentésekkel – egyrészt leképezte a közösség akkori gazdasági, nyelvi és főként társadalmi törésvonalait, másrészt új törésvonalakat, határokat hozott létre. A kosteleki görögkatolikus közösség vallási kettészakadásáról, valamint a választások mögött húzódo különböző egyéni és családi megfontolásokról részletesen lásd: GYÖRFY, 2021, 124–133.

³⁹ E folyamatokról részletesen lásd: GYÖRFY, 2021, 135–189.

⁴⁰ A 20. századi népszámlálások Kostelekre és a vele szomszédos Magyarcsücségre és Gyepecére vonatkozó adatait, illetve ezzel összefüggésben a helyiek nemzeti-etnikai önbesorolásának ellentmondásait és összetettségét bemutatja: ILYÉS, 2003a, 30–37.

⁴¹ Tudniillik nagyjából megegyezik az ortodox vallásúak és a magukat román nyelvűnek és nemzetiiségűnek vallók, illetve a római katolikusok és a magukat magyar nyelvűnek és magyar vagy csángó nemzetiségűnek vallók száma. A romániai népszámlálások adatait lásd a www.recensamantromania.ro oldalon. Az erdélyi megyék településeinek magyar nyelvű, kereshető adatbázisai: <https://varga.adatbank.ro/> és <https://www.kia.hu/kiakonyvtar/konyvtar/erdely/erd2002.htm> (letöltés ideje: 2023. szeptember 7.)

kítanak társadalmi gyakorlataik során. A következő részben e gyakorlatok egy részét is megismerhetjük egy család három generációja⁴² vallásváltásainak számbavételén, illetve ezek kontextusainak, a mögöttük rejlő motivációknak a bemutatása révén. Bár utóbbiak megragadása nem is feltétlenül lehetséges a mából visszatekintve,⁴³ egyéb forrásaimmal kiegészítve, s ezeket egymással egyenértékű, egymást kiegészítő olvasatoknak tekintve⁴⁴ úgy gondolom, néhány következtetés mégis levonható.

Esettanulmány: a Pap család 20. századi (vallás)váltásai/(vallás)választásai⁴⁵

Pap István⁴⁶ 1943-ban született egy kilencgyermekes gyepecei család legkisebb fiaként. Édesapja tehetős, „nagygazda” embernek számított, ám a sok gyermek között a családi birtok ígencsak felaprózódott, ráadásul a családfőt a kommunista hatóságok kuláklistára tették, majd évekre bebörtönözték, megkínózták. Szabadulása után ágyhoz kötve élte le élete hátralevő részét, így felesége jóformán egyedül vezette a családi gazdaságot, még kiskorú gyermekeinek pedig korán a saját lábukra kellett állniuk. István tíz-tizenkét éves korában már több száz juhot legeltetett a környékbeli hegyekben, hogy családját segíteni tudja. Elsősorban a család nehéz helyzete volt az oka annak is, hogy csak négy osztályt végzett. 1968-ban vett feleségül egy akkor tizenhat éves kosteleki lányt. Molnár Katalin 1952-ben született egy gyimesbükkii származású család középső gyermekeként. Családjá viszonylag szegénynek számított, így férje rokonai egyáltalán nem örültek fiuk választásának, abba sosem tudtak belenyugodni.

Házasságkötésük után István Kostelekben, felesége családjának közelében vásárolt telket, ahol már 1968-ban házat építettek. Ugyanebben az évben született meg első gyermekük, Krisztina, majd a következő évben Gábor. Krisztina nevelését Katalin édesanyja vállalta magára, mivel a mindössze egy év korkülönbséggel született gyermekek neve-

⁴² Vizsgálatom bizonyos szempontból egyoldalú, hiszen nem volt lehetőségem a három generáció minden tagjával interjút készíteni – mivel a családtagok egy része már nem él, vagy nem Kostelekben él, a harmadik generáció egyik tagja és az ő családja pedig nem kívánt részt venni a kutatásban –, így számos mozzanatot csak a második generáció három, ma Kostelekben élő tagjának interpretációjában ismerek.

⁴³ Egy Gábornak a két világháború közötti Csehszlovákiára és Romániára vonatkozó elemzése (EGRY, 2015) jó példája annak, hogy a történetileg kialakult gyakorlatok és a szituativitás, illetve az elitek és a hétköznapi emberek közötti – tehát „horizontális” és „vertikális” – differenciákat az itt is említett különböző szintek együttes, párhuzamos vizsgálatával át lehet hidalni.

⁴⁴ Gyáni Gábor szerint az orális történelem „a múlt olyan, az eseménytörténettel *egyenértékű* olvasatához segíthet hozzá bennünket, amely elsősorban nem a múlt magyarázata, hanem annak megértése szempontjából fontos” (GYÁNI, 2000, 136.). Megállapításával egyetértve az írott és szóbeli forrásokat nem a múlt „objektív” és „szubjektív” olvasatainak, inkább egymást kiegészítő étikus és émikus nézőpontoknak tekintem. E módszertani kérdésekről részletesebben lásd: GYÓRFY, 2021, 25–32.

⁴⁵ A család vallásváltásainak itt olvasható története könyvem vonatkozó fejezetének (GYÓRFY, 2021, 219–230.) rövidített, átdolgozott változata.

⁴⁶ Az itt szereplő nevek nem valódiak. A közölt interjúrészletekben a családtagok neveinek kezdőbetűit adom meg (István: I, Katalin: K, Gábor: G, Veronika: V), saját kérdéseim zárójelben, kiegészítéseim, magyarázó megjegyzéseim szögletes zárójelben szerepelnek. A szöveg értelmét nem befolyásoló esetleges kihagyásokat szögletes zárójelbe tett három pont jelzi. A beszélgetések évét a szövegrészletek végén, zárójelben közlöm.

lése túl nagy terhet jelentett volna az újdonsült családi gazdaság számára. Harmadik gyermekük, Attila 1973-ban született.

Istvánt 1980-ban felkérték egy, a falu gazdasági életében jelentős pozíció betöltésére, amelyet el is vállalt. 2003-as nyugdíjazásáig ez alapvetően meghatározta az egész család életét, és a faluközösségben elfoglalt helyét. István munkája miatt naponta találkozott a falu szinte minden családjával, otthonukban számos magas rangú tisztségviselő megfordult. Kapcsolathálójuk ennél fogva igen kiterjedt volt, messze túlnyúlt a falu határain. Munkájuk fokozottan megkövetelte a román nyelv mindennapos használatát, bár István saját elmondása szerint sosem tudott elég jól megtanulni románul, így a sok kommunikációt igénylő ügyeket szívesebben bízta feleségére.⁴⁷

Gyermekeiket Csíkszeredában iskoláztatták: Krisztina érettségizett, Gábor és Attila szakmát tanultak. Leányuk gyimesi származású, Csíkszeredában élő férfihoz ment hozzá, és mivel mindketten a városban kaptak munkát, ott is telepedtek le. Fiaik kosteleki feleséget választottak, szülői segítséggel saját házat építettek a faluban. Máig szüleik szomszédságában élnek és gazdálkodnak. Mindhármuknak egy-egy fia született, Krisztinának gyermeke iskolás koráig kosteleki nagyszüleinél nevelkedett,⁴⁸ elsősorban a szülők három műszakos munkarendje miatt.

A családfő nyugdíjba vonulása után Katalin sütést-főzést vállalt nagyobb összejevetelek (lakodalmak, keresztelők stb.) vendégei számára, férje pedig felszabadult idejében az erdőben dolgozott, otthon sok állatot tartott, így egészítették ki jövedelmüket. Udvarukon kialakítottak egy szoba-konyha-fürdőszobás lakóépületet, ők maguk oda költöztek, a telkükön álló további két lakóházat pedig felújították és vendégfogadásra rendezték be. A Pap házaspár terepmunkám idején a helyi viszonyok közt jómódban, kényelmes, szép házban élt, mindenük megvolt. Két fejős tehenet, egy lovat, néhány disznót és baromfit tartottak, a megtermelt tojást és tejtermékeket Csíkszeredában élő lányuk segítségével értékesítették. Munkájuk révén az évek során a közösség megbecsült – sokak által irigyelt – tagjai lettek.

Pap István ortodox vallását – a helyi szokásrend szerint, amely a férfiak (különösen családfők) esetében a család vallásához való ragaszkodást, nők esetében, amennyiben a felek vallása eltérő, házasságkötésükkor a férjük vallására való áttérést feltételezi⁴⁹ –

⁴⁷ István magyar nyelven végzett négy osztályt, édesanyja egyáltalán nem, édesapja is csak gyengén beszélt románul. Nyelvtudása saját megítélése szerint katonaevei alatt sem fejlődött lényegesen. Katalin román nyelvű osztályba járt nyolc évig – az ő gyermekkorában már volt a faluban román nyelvű iskolai oktatás is, magyar anyanyelvű szülei pedig úgy gondolták, gyermekeik későbbi érvényesülése szempontjából előnyösebb a román osztályba íratni őket. E jelenségek hátteréről, azaz Kostelek nyelvi viszonyairól, illetve ennek 20. századi változásairól részletesen lásd: GyÖRFY, 2021, 80–96. és 135–192.

⁴⁸ Kostelekben a terepmunkám idején is előfordult, korábban pedig még gyakoribb volt, hogy a kis korkülönbséggel született gyermekek közül egyet a nagyszülők vettek magukhoz, megkönnyítve ezáltal az édesanya dolgát.

⁴⁹ A kosteleki felekezeti vegyes házasságok, rítus- és vallásváltások kérdésével önálló tanulmányban (GyÖRFY, 2017) foglalkoztam. Monográfiámban külön fejezet tárgyalja a vegyes házasságokban és azokon kívül megvalósuló vallásváltásokat, elsősorban az ezeket szabályozó normákat és a normáktól való eltérés eseteit (GyÖRFY, 2021, 206–219.).

követte felesége, majd gyermekei is, a velük készült 2015-ös interjúk idejére azonban a család nagy része a római katolikus hitre tért.⁵⁰ A katolikus vallás és a (többé-kevésbé ehhez kapcsolódó) magyarságtudat a házaspár, valamint idősebbik fiuk identitásának igen fontos alkotóelemévé vált – olyannyira, hogy élettörténetüket beszélgetéseink során elsősorban ennek függvényében konstruálták. A katolicizmusba való vissza-, illetve áttérés olyan lényeges, mandelbaumi értelemben vett fordulatként⁵¹ tűnt fel életükben, amelynek fényében életútjuk bizonyos szempontból átértelmeződött, utólagosan számos esemény új – sok esetben a család különböző tagjai számára is egymástól eltérő – értelmet nyert. A következő oldalakon ezeket a számukra lényegesnek bizonyuló eseményeket, fordulatokat mutatom be.

István rokonsága terepmunkám idején (2014 és 2017 között) nagyrészt ortodox, kifejezetten román érzelmű emberekből állt, ám ez korántsem volt mindig ilyen egyértelmű. István szülei mindketten görögkatolikusok voltak, édesanyja szinte egyáltalán nem beszélt románul, édesapja is csak a katonaévek alatt tanult meg valamelyest. Gyermekeiket görögkatolikusnak kereszteltették, az utolsóként született Istvánt is, bár ez a történelmi-politikai helyzet miatt némi bonyodalmat okozott. 1943-ban, a „magyar világ” alatt ugyanis István szülei is átiratkoztak római katolikusnak, gyermekük megkeresztelésére azonban Gergely Viktor gyimesbükki görögkatolikus plébánost kérték meg.⁵²

Ennek oka, hogy a körülmények és a papírforma ellenére a faluban sokan továbbra is a görögkatolikus vallást érezték sajátjuknak. Gergely Viktor leírásaiból és interjúimból is kitűnik, hogy a fontosabb ünnepeken celebrált miséit nagy számban látogatták a hivatalosan római rítusra átiratkozott hívek is, és sokan továbbra is nála végezték el szentgyónásukat, vele kereszteltették meg gyermekeiket. Gergely Viktor II. világháború alatti kosteleki működését ugyanakkor egyfajta titkos, szinte földalatti tevékenységként

⁵⁰ Amint azt a későbbiekben látni fogjuk, István egyik gyermeke római katolikusként, két fia ortodoxként nevelkedett, utóbbiak gyermeküket is ortodox vallásra keresztelték. Terepmunkám idején István, felesége Katalin, idősebbik fiuk, annak felesége, illetve gyermeke is római katolikusnak vallotta magát, ezt a templomot látogatták, és a faluközösség tagjai is római katolikusként tartották számon őket. Az ügy privát természete miatt arról nem sikerült mindannyiukra vonatkozóan megbízható információhoz jutnom, hogy hivatalosan, egyházzogilag szabályosan is megtörtént-e az áttérés, ezt csak István fiáról, illetve unokájáról állíthatom.

⁵¹ David Mandelbaum (MANDELBAUM, 1982) élettörténeti fordulópontoknak az olyan jelentős életeseeményeket nevezi, amelyek határkövekként szakaszolják az életutat.

⁵² Istvánnak erről egyáltalán nincs tudomása – sőt, a „magyar”, római katolikus keresztelő ma lényeges pontja önképének –, ami valamelyest talán rávilágít arra a sajátos helyzetre is, hogy a faluban a vallási-etnikai kérdésekről (különösen a viszonyok 20. század közepi gyors változásairól és annak okairól) a szülők sokszor a legalapvetőbb szinten sem beszéltek gyermekeikkel. A közösséget vagy éppen az egyéneket ért traumákkal, hirtelen vagy kényszerű változásokkal kapcsolatban tehát gyakorta megjelent a torzítás, az elhallgatás stratégiája is (mind a közösség tagjai között, mind a kutató irányában), amit munkám során fokozottan figyelembe kellett vennem.

Ez az eset ugyanakkor azért jutott mégis tudomásomra, mert – egy másik hasonlóval együtt – a Kostelekbe kihelyezett római katolikus pap fülébe jutott, aki 1944-ben panaszt tett Gergely Viktor ellen, mivel megkeresztelt és megbérmált két, egyházzogilag római katolikus gyermeket. Válaszában a görögkatolikus plébános azzal védekezett, hogy a gyermekek szülei maguk kérték tőle a szentségek kiszolgáltatását. Gyulafehérvári Érseki Levéltár I. 1/a, 28. cs. 131/1944.

írták le a helyiek: bár a templom továbbra is a görögkatolikusok tulajdona volt, feltehetően a konfliktusok elkerülése végett előfordult, hogy a gyimesbükki plébános magánházaknál misézett, a keresztlőket szintén otthon, titokban tartották meg, aki pedig tehette, parókiáján kereste fel őt – valószínűleg István szülei is.

István családja aztán 1948-ban, a görögkatolikus egyház betiltását követően ortodox lett. István beszámolója szerint édesapja választása során nem tudta, talán nem is akarta magát kivonni rokonai, komái befolyása alól – a társadalmi kapcsolatok fontossága tehát esetében is felülírta a család egyéb (például nyelvi) preferenciáit.

„I: Hát édesapám olyan vót, ő olyan ember vót, hogy ő hogyha... az ilyen emberiség... Hogy mondjam, ha valaki azt mondta, állj jobbra, akkor ő oda állt. S akkor én mit tudom, abba az időszakba a baráti körök hogy milyenek vótak. Mind komám, s komám, s koma, mit tudom én, barát. Aszongya, hát ide álljunk, s akkor... álljunk.” (2015)

István ezen kívül sok falubelivel együtt úgy vélte, mindenki igyekezett azt a felekezetet választani, ami megítélése szerint a leginkább hasonlított a közösség addigi vallásához, annak „jogos örökébe” léphetett. Eszerint a fentiekén kívül a görögkatolikusként megszokottal jórészt megegyező ortodox rítus (ezen belül is főként a két szín alatti áldozás) is fontos tényező lehetett édesapja számára.

„I: S akkor ők, inkább, hogy a görögkatolikus vót itt mindenki Kostelekbe, hát akkor azt én úgy gondolom, hát erről nincsen magyarázat nekem, hogy mégis arra húztak, hogy csak visszahúztak a görögkatolikus valláshoz.

K: Igen, mer' aszondták, hogy nincs nagy eltérés.

I: Nincsen eltérés az ortodox, s a izé... mert úgyis úgy adja a szentséget, hogy izébe, borba, s izé...

K: Kenyérbe.” (2015)

Bár férje döntésének nem akart ellenszegülni, István édesanyja, Erzsébet sosem szeretete igazán újonnan választott vallásukat, elsősorban amiatt, mert a szertartások román nyelvét nem értette. Eleinte azonban – az 1970-es évekig – a helyi ortodox közösségnek görögkatolikusból áttért, és a hívek nyelvállapotához is alkalmazkodni képes (magyar nyelvű prédikáció és gyóntatás) papjai voltak, akik ráadásul sok esetben a szertartásokat is a korábban megszokott módon végezték.

„K: Ő [az 1950-es évek második felétől a faluban szolgáló, görögkatolikusból lett ortodox pap] magyarul prédikált. Szinte úgy tartotta, mint a katolikus. (De így a misét románul mondta, ahogy az ortodoxoknál kell?) Románul, aztán a prédikáció az magyar volt. S akkor ő a szertartást es úgy szinte görögkatolikuson tartotta, nagyon hasonló módon [...]” (2017)

A későbbiekben aztán Erzsébet – sok társával együtt – a románnyelv-tudás hiánya miatt inkább csak megszokásból, kötelességtudatból látogatta az idővel teljesen román nyelvűvé váló szertartásokat, hiszen azokat egyáltalán nem értette.

„I: Hát anyám nem tudta azt, hogy mi egy vasrúd románul. Ő nem is szerette, ez a valóság. (És akkor hogy járt a misére?) S akkor, hát elment, ő es ott vót a többi közt, komaasszonval találkozott... [nevetnek] Annál egyebet nem is tudtak volna tenni.

K: Hát az olyan volt, tudja-e, hogy így átlag olyanok voltak a papok, mondom, hogy hát tudtak magyarul.

I: A gyóntatást úgy végezte el, mert másféleképpen... olyan ámbíciós vót anyám, másképpen arrafele se ment vóna. A pap sokat veszekedett ezért.

K: A pap magyarul... mer úgy kezdte el, a misét elmondta románul. (Csak én gondoltam, hogy nem volt szabad, csak románul...) De. Elmondta románul, s a prédikációt...

I: Magyarul. S az nekünk tetszett, mert megértettük.” (2015)

Egészen más volt a helyzet Katalin családjában. Eredetileg a szülők itt is mindketten görögkatolikusok voltak, ám édesapja a katonaság alatt – mivel sok társa római katolikus volt, és római katolikus misék látogatására is volt lehetőségük – megismerte és megszerette a római katolikus vallást, ezért amikor 1948-ban döntenie kellett családjá vallási hovatartozása felől, egyértelmű volt, hogy ezt a felekezetet választja. Ráadásul úgy érezte, őseitől örökölt görögkatolikus vallásához ez áll közelebb, így a testvéreivel, rokonaival való konfliktust is vállalva „katolikus maradt”.

„K: Aztán amikor eljött az idő, hogy el kellett dönteni, hogy mi lesz, akkor ő járt örökké dőgozni az erdőre, s akkor anyu megkérdezte, mer tudta, hogy az a napon mennek – volt úgy is, hogy egy hétre el vótak menve – s akkor hogy jönnek a izé... az írogatók, na. (Így jártak rendszeren, házról házra?) Igen. Házról házra. Akkor megkérdezte, s aszondta, hogy ha jönnek, aszondta, vallás írás... írogatók, akkor mit mondjak? Minek döntötted? S azt mondja, én katolikus voltam, aszondta, s én annak es maradok. De egy életen keresztül a testvérei örökké csúfolták. (Mer’ az összes testvére ortodox volt?)

K öccse: Ortodoxok vótak.

K: Azok annak iratkoztak.” (2015)

Mindazonáltal Katalin szülei egyáltalán nem kifogásolták, hogy leányuk ortodox férjet választott, és a helyi szokások értelmében természetesnek tartották, hogy a továbbiakban férje vallását követi. Ugyanakkor a nyolcvanas évek elején, új tisztsége elvállalásakor István számára kifejezetten előnyös volt, hogy a család az ortodox egyházhoz tartozik. Igaz ugyan, hogy Istvánt helyi szinten kifejezetten felkérték a feladatra, ám a végső, központi beleegyezéshez a felsőbb autoritások tüzetesen utánanézték a családnak. A házaspár mindkét tagja egyetértett abban, hogy „román” vallásuk valószínűleg nagyban hozzásegítette őket az évekig betöltött fontos pozícióhoz.

Elmondásuk szerint a kommunizmus évtizedei alatt nem merült fel a házaspárban, hogy különösebb jelentőséget tulajdonítsanak a vallási hovatartozásnak, vagy a fennálló rendet bármilyen módon megkérdőjelezzék. Egyrészt folyamatosan lekötötte őket a rengeteg munka, István pedig egyébként sem volt különösebben vallásos, csak nagyobb ünnepeken járt templomba. Másrészt egyfajta történelmi-politikai realitások által determinált választásnak érezték az ortodox vallást, hiszen a kommunista államhatalom szemében a katolikusok jó esetben is csak megtúrt felekezetnek számítottak, míg az ortodox egyház a kommunizmussal bizonyos szinten összekapcsolódó, így minden szempontból elsőbbséget élvező entitásként jelent meg.

Bár mindhárom gyermeküket ortodoxnak keresztelték, a legidősebb, Krisztina gyermekkorától kezdve a római katolikus vallást követte, hiszen a nagyszülők nevelték fel.⁵³ Olykor-olykor, nagyobb ünnepek alkalmával Katalin is elment a katolikus templomba, többnyire két fiával. Amikor szükség volt rá, több alkalommal is nagyobb pénzüsszeget adományoztak a helyi római katolikus plébániának, de minden esetben szigorúan névtelenül. Mivel ortodox vallásoktatás nem volt a faluban, a helyben lakó katolikus papok azonban heti rendszerességgel tartottak hittanórát, sok más ortodox szülő példáját követve a Pap házaspár is katolikus hittanra küldte gyermekeit.

„K: Mi járogattunk. Mikor voltak ilyen ünnepek, mi el szoktunk járni. Mikor a gyermekek akkorák lettek, hogy hittanóra kellett menjenek, a mi gyermekeink katolikus hittanóra jártak. (Igen?)

I: Attiláékat, Gábort, mind a kettőt oda. (De ezt hogy lehetett megcsinálni, ha egyszer ortodoxok voltak?) Én azt mondtam, hogy méssz oda. S a gyerekek mentek, úgy, ahogy sokan. Mer' mind oda jártak, a katolikus hittanra.

K: Nem vót semmi probléma. (De volt-e ortodox hittan?) Nem volt.” (2015)

Végeredményben tehát a gyermekek katolikus vallási nevelésben részesültek, saját bevallásuk szerint a fiúk is nagyon megkedvelték a katolikus hitet. Gábor nagyjából tízévesen el is határozta, hogy amikor felnőtt, önálló döntéshozó korba lép, a katolikus vallásra tér majd át, és kizárólag katolikus lányt fog feleségül kérni. Különösen rosszul esett neki, hogy míg formális vallási nevelése, illetve édesanyja révén is a katolikus vallásban szocializálódott, a számára idegennek ható ortodox vallást kellett gyakorolnia: míg például római katolikus társai az alapos hittanórai felkészítés után, szép ünnepség keretében lettek elsőáldozók, az ortodox gyermekeket – meglátása szerint – bármiféle felkészítés vagy magyarázat nélkül, általuk választott időpontban szüleik egyszerűen elküldték gyónni és áldozni.

„V (Gábor felesége): Hogy milyen felkészítés van az ortodoxoknál, nem tudom. (Aha.) Esetleg ő [a férje, G] tud mesélni róla.

G: Én megmondom neked: semmi. [...] Édesanyám odavitt, mint a kutyát, amikor

⁵³ Ahhoz, hogy ezt általános gyakorlatnak nevezem a közösségben, nem rendelkezem elegendő adattal, mindenesetre ebben az esetben a család számára egyértelmű volt, hogy a gyermek az őt felnevelő nagyszülők vallását követi.

vezetik oltásra, s annyi az egész. Nem készítettek semmit! Semmit. Hallod-e? Azt mondták, meg kell gyónni. Jó. Mentem gyónni. (És maga honnét tudta, mit kell csinálni?) Semmit nem tudtam, odamentem, a pap mondta.” (2015)

Végül valóban római katolikus feleséget választott, ám kénytelenek voltak az ortodox templomban megesküdni. Bár édesapja ezt nem hangsúlyozta, Gábor és felesége elmondása alapján kizárólag azért alakult így, mert István a helyi szokások értelmében ragaszkodott ahhoz, hogy fia ne hagyja el a vallását. Bár felesége is ortodoxnak született, később vallását elhagyni nem akaró édesanyját követve katolizált, és ő maga is nagyon ragaszkodott katolikus hitéhez. Eredetileg ökumenikus szertartást szerettek volna, végül azonban engedtek Gábor édesapja nyomásának, és a családi béke megőrzése érdekében ortodox esküvőt tartottak.

„V: S akkor úgy döntöttünk, úgy egyeztük vót meg, hogy vagy a katolikusoknál esküszünk meg, vagy mindenki megmarad az ő hitén, tudod. A katolikusoknál csinálnak olyat, hogy összeeskítenek, de mindenki megmarad az ő hitén. És akkor apósom, ő egyáltalán belé nem egyezett. Mikor kellett volna menjünk a pap bácsihoz felkészítőre, s apósom egyáltalán, hogy nem, s nem, s nem. S aztán akkor egy alkalomkor, mikor hazamentünk, akkor édesapa azt mondta Gáborkának, hogy... ne legyen vita, s a falunak ne adjunk pletykátémát, akkor megyünk el, s megesküszünk az ortodoxoknál, s aztán mindenki végzi a dolgát.” (2015)

Gábor felesége, Veronika, bár házassága révén formálisan ismét ortodox lett, sosem áldozott és gyónt az ortodox papnál. A pap megértőnek bizonyult a kialakult helyzettel kapcsolatban, Gáborék pedig a továbbiakban felváltva jártak a két templomba, mindkét vallás ünnepeit megülték, mindkét papot fogadták vízkeresztkor, így a helyzet mindenki számára megnyugtatóan rendeződött. Fiukat, Dávidot ortodoxnak keresztelték.

Érdekesen, és a fentiek tükrében némiképp ellentmondásosan alakult Gábor nővérének a párválasztása. Krisztina érettségi után a Kostelekhez közeli Kománfalva (Comănești) egyik gyárában vállalt munkát, és hamarosan ottani udvarlója is került. Édesapja – aki fia kapcsán korábban mindenáron ragaszkodott az ortodox valláshoz – ebben a helyzetben megrémült az eshetőségtől, hogy leánya esetleg román férjet választ magának, és ez sokkal fontosabb szempontnak tűnt, mint a felekezeti hovatartozás. Igaz, Krisztina egyébként is katolikus volt, a lényegesebb azonban az, hogy István esetében itt a gyakran együtt járó vallási és etnikai kategóriák szétváltak, és etnikai/nyelvi preferenciáját előtérbe helyezve azon igyekezett, hogy leányát mielőbb „kiszerezje” a román környezetből. Így került végül Krisztina Csíkszeredába, ahol magyar (gyimesi eredetű), római katolikus férjet választott. Szüleik ebben az esetben egyáltalán nem elleneztek a dolgot, máig szívélyes viszonyban vannak a férjjel és annak családjával is. Egyetlen fiukat Krisztinának római katolikusnak keresztelték.

A harmadik gyermek családalapítása az 1990-es évek második felében ismét felszínre hozta a felekezeti problémákat a családon belül. Attila, bátyjához hasonlóan, katolikus lányt vett el, aki azonban eleinte – nagyjából homogén katolikus családi háttere

folyományaképpen – semmiképp nem akart áttérni az ortodox vallásra. Végül aztán mégis beleegyezett a vallásváltásba, ám ő is, szülei is kezdettől rossz viszonyt ápoltak Attila családjával, amit ők a vallás körüli viták számlájára írtak.

Néhány évvel legkisebb fiuk kirepülése után több lényeges fordulat állt be István és Katalin életében, amelyek aztán lavinaszerű folyamatot indítottak el a családban. Egyrészt István 2003-as nyugdíjba vonulásával az addigi életmódjuk gyökeresen megváltozott, másrészt ekkor – illetve elmondásuk szerint már közvetlenül a rendszerváltást követő időszakról – a házaspár mindkét tagját fokozottan zavarni kezdte az a nacionalista milió, amit a helyi ortodox papság a misék és más egyházi szertartások keretében véleményük szerint képviselt, és ami végeredményben csak fokozta a közösség vallási-etnikai alapú szeparációját. Elmondásuk alapján már a hetvenes évektől kezdve több alkalommal személyes összetűzésbe kerültek az ortodox egyház helyi képviselőivel, de számos korábbi eset, amely akkoriban apróságnak, vagy legalábbis elviselhetőnek tűnt, csak ekkor – a megváltozott viszonyok által indukált új összefüggésrendszerben – kezdte igazán megkérdőjelezni az ortodox egyházhoz és valláshoz való lojalitásukat.

Sarkalatos pontként említették az ortodox papok és az állami adminisztráció magyar vezeték- és keresztnemekhez való kritikus hozzáállását. Legkisebb fiukat csak hosszas veszekedés után volt hajlandó Attilának keresztelni a kosteleki ortodox pap, ami nagyon bántotta őket. Több helybéli ortodox keveredett vitába a pappal a temetőben levő sírkövek magyar feliratai miatt is – a pap ragaszkodott volna hozzá, hogy románul tüntessék fel az elhunytak nevét, amit a hívek egy, főleg a rendszerváltás után erősödő székely vagy csángó származástudattal rendelkező része felháborítónak talált.

„I: Még egy akkor, annak idején, mikor Attila született, '73-ban... Még akkor felkavartak valamit bennem, de úgy elszaladt az idő, hogy nem vitattuk mi ezt se, így itthon a családba sem. Jó, nekem nem esett jól, bennem döfögetett, hogy Attilát kereszteltettük, s akkor a pap kiállott.

K: Hogy mér kereszteltessük Attilának.

I: Attilának. Ez. (Ja, hogy a neve nem tetszett?) Nem. Nem tetszett a neve. [...] Szóval elmondom azt, hogy mikortól kezdtek sértegetni, s én meg kezdtem haragudni. S akkor aztán például, amikor eljött a forradalom, akkor gyorsan, hogy ki honnan származott, s aztán beszéltük el, akkor mindenki kezdte érdeklődni. [...]

K: Akkor kikötött, hogy a keresztfákra miért íródik... Hát ő, ha Pap István...

I: Apám avvót. Pap Imre, Pap Erzsébet. [...] Akkor hogy írjam, hogy »Pop«? [...]

K: S akkor ebbe is belékötött. Mindenbe, amibe csak belé tudtak, mindenbe beléköttek.” (2015)

Mindez azért vált különösen zavaróvá István számára a rendszerváltás után, mert ekkor kezdett el intenzíven érdeklődni családfája, származása iránt. Elmondása szerint korábban egyrészt nagyon lekötötte az egész családot a rengeteg munka, így nem jutott eszükbe ilyen kérdésekkel foglalkozni, másrészt tudták, ha meg akarják tartani pozíciójukat, nem tanácsos „sokat ezen diskurálni”, főként nem nyilvánosan. István ráadásul

– elsősorban édesapja egykori meghurcoltatása miatt – különösen ügyelt arra, hogy elkerülje az államhatalommal való bármiféle konfrontációt, és úgy gondolta, a vallási és különösen az etnikai kérdések felelőlegesen kimerítik ezt a fogalmat.

„I: Én megkerestem a szülőknek az eredetét, gyökerét, és akkor, amikor én tudtam, hogy... Én őszintén megmondom, a kommunizmus megvolt, mi abba születünk úgy, amennyire. [...] S abba nőttünk fel. Megvótunk, szógátatba vótunk, mindenki rohant és végzette a dógát, s nem érdekeltek minket, nem kérdeztük meg azt, hogy hát apám tényleg ki vót, mi vót. Mindaddig, amíg a forradalom el nem jött, és a forradalom kezdte kinyitani, hogy né, mik voltak.” (2015)

Kérdésére néhány idősebb falusi társa azt válaszolta, hogy ősei több generációra visszamenően magyarok voltak, ami a továbbiakban a férfi identitásának egyik sarokpontjává vált. Fontos ugyanakkor megemlíteni, hogy István vallásváltásában nagy szerepet játszott nyugdíjazása, és ezzel összefüggésben kapcsolatrendszerének jelentős átalakulása, bizonyos értelemben vett beszűkülése is. Gyermekai egyöntetű véleménye szerint ugyanis István olyan ember, akit lényegesen befolyásol a közösség véleménye, így amíg munkája miatt napi szinten érintkezett a falu jóformán minden lakójával, össze volt zavarodva identitása, vallása és számtalan egyéb dolog kapcsán is, hiszen nagyon különböző, egymásnak olykor ellentmondó álláspontokkal találkozott. Végeredményben családja innen eredezteti Istvánnak a kommunizmus idején tanúsított „nagy ortodox” (és ezzel kapcsolatosan esetenként „nagy román”)⁵⁴ meggyőződését. Korábbi munkája megszűnése után aztán elsősorban családtagjaival, szomszédaival érintkezett, és ez is lényeges tényező volt abban, hogy identifikációja az évek során fokozatosan a magyarság irányába tolódott.

„G: Tatába [ti. az édesapja, István] vót egy ilyen, hogy ő mindig a faluba vót, mer ő... vitte a [munkáját]. S van egy ilyen, ami... Eszterke, megmondom neked: őt befolyásolta a pletyka. Az, hogy a faluba minden kapuba megállott, s mindenki, s mindenki. Ő nem úgy gondolkodott például, hogy nem érdekel, ki mit mond. Elhallgattam, egészséget kívánok, s én úgyis úgy csinálom, ahogy akarom. Nem. (Őt zavarta, hogy mit mondanak az emberek?)

V: Igen. De hát ő es meghallgatta, mit mondtak Felszegbe, legtöbbször.⁵⁵

G: Igen. Mindent összevissza mondtak. Sokszor nagyon össze vót zavarodva ő maga is. Mert ha sok mindent elhallgatsz, akkor tényleg. S ha mindenkit meghallgatsz, esszezavarodsz.” (2015)

⁵⁴ A „nagy ortodox” kifejezést a helyiek ortodox vallásukhoz – és ezzel együtt esetenként román identitásukhoz is – erősen és kizárólagosan ragaszkodó, azt nyilvánosan is hangoztató, adott esetben performatív módon felmutató társaikra használják.

⁵⁵ Bár napjainkban már a falu Felszegnek nevezett részében sem igen találunk olyan családot, akik otthon románul beszélnek, történetileg kialakult módon ez a falu „románosabb” fele (ahol egyúttal valamivel több ortodox is él), míg az alszegiek inkább a „magyarokkal tartanak” (és ebben a falurészben több római katolikus lakik). A falu térszerkezetéről, illetve ennek a közösség vallási és etnikai megosztottságával való összefüggéseiről részletesebben lásd: GYÓRFY, 2021, 199–206.

Ráadásul István úgy tudta – menyé és fia pedig külön fel is hívta erre a figyelmét –, hogy őt végeredményben magyar, római katolikus pap keresztelte annak idején,⁵⁶ csak szülei döntése miatt lett később ortodox. Többször is hangsúlyozta, hogy mindaddig semmi baj nem volt ezzel, amíg a vallást nem kezdték el „összekeverni a nemzetséggel”. Fontos továbbá hozzátennem, hogy erőteljes ortodox vallási identifikációja mellett István egész életében magyarnak tartotta magát, bár ez élete bizonyos szakaszaiban kevésbé volt hangsúlyos.

A Moldvai Csángómagyar Oktatási Program 2006-os helyi megindulása a Pap családra is több szempontból hatással volt: két unokájuk is részt vett a magyaroktatáson, tagjai voltak a táncsoportnak, ráadásul István és Katalin, valamint mindkét fiuk rendszeresen fogadott magyarországi vendégeket nyaranta.⁵⁷ István feleségével egy nyáron meghívást kapott és látogatást tett visszajáró hajdúszoboszlói vendégeiknél is. Mindez erősítette magyar kötődésében, ami terepmunkám idejére már személyisége, önképe nagyon hangsúlyos összetevőjévé vált.

Az ortodox egyházból való kiábrándulás végső oka aztán mindkettejük esetében a papságnak a vallási alapú etnikai elkülönülést hangsúlyozó, a helyi realitásokat figyelmen kívül hagyó attitűdje volt. Azonkívül ugyanis, hogy sok esetben személyesen sértette őket, hogy „lerománózzák” az ortodox híveket, gyakran érezték azt is, hogy katolikus – vagy bármely más vallású, mindenesetre magyar – rokonaik, ismerőseik előtt vállalhatatlan ez a fajta beszédmód.

„K: Mer egyfolytába, egyfolytába, s az embert bántotta. Hát hogy mondja nekem azt, hogy én tiszta valóságos román vagyok? Mikor nekem ekkora [mutatja] sincs bennem román. [...] Örökké akkor mondták ezeket ki, amikor össze vótak gyűlve, mondom. (Aha, hogy mindenki ott volt.) Mindenki ott volt. Örökké kihangsúlyozták. [...] Egyszer egy búcsúkor el vótak jöve az apatársamék Csikból, s vejünk, s mindenféle. Akkor es úgy kimutatta vót, s úgy kifogatta volt az embert, hogy eppen csak nem szólott nevünkre. [...] S aztán akkor temették oda fel Etelkának az apósát, na, akkor ott esmént úgy kifogatta a közönséget.

I: Szóval úgy jött ki, hogy a katolikusok nem érnek semmit ebbe a faluba, mer egy olyan senkinek maradtak. S vótak olyanok, hogy elfogadták, én pedig nem tudtam.” (2015)

Férje nem volt igazán rendszeres templomba járó, így őt kevésbé zavarta, de az intenzívebb lelki igényekkel rendelkező Katalint elmondása szerint az is nagyon bántotta, hogy a nyugalom és lelki feltöltődés helyett, éppen a fentiek miatt, gyakran mérgesen, idegesen távozott a templomból. Végül édesanyja halála adott alkalmat arra, hogy „feltűnés nélkül” visszatérjen a katolikus egyházba: miután hat hétig csak a katolikus miséket látogatta, úgy gondolta, nem fog visszatetszést kelteni a közösségben, ha ez a továbbiakban is így marad.

⁵⁶ Vö. az 52. sz. lábjegyzetben mondottakkal.

⁵⁷ Az oktatási program igen sokrétű lokális hatásairól részletesen lásd: GYÓRFY, 2021, 170–188.

„K: S aztán mikor édesanyám meghalt, akkor én hat hétig oda jártam minden vasárnap. A katolikusokhoz. Aztán azután én... (És akkor ott tartották a hathetes misét.) Igen, s osztán úgy elvígyltem én. Lényegében én sosem voltam teljesen úgy megnyugodva, a lelkem nem vót nyugutt.”

Mindazonáltal a fent elmondottak ekkor még nem vezettek el az ortodox egyházzal való teljes szakításhoz: az elkövetkező években mindkét papot „fogadták a keresztvel” – a vízkeresztkor tartott házszentelés alkalmával –, tehát formálisan megmaradtak az ortodox egyház kötelékében, ám Katalin nem gyónt és nem áldozott többé az ortodox templomban, és mindketten a korábinál sokkal nyilvánvalóbb módon kapcsolódtak a katolikus közösséghez is. István rokonai mindezt nem nézték jó szemmel, számos családi vita forrása volt mind a családfő egyre határozottabban körvonalazódó magyar kötődése, mind a család katolikus egyház felé mutatott affinitása. Szintén emiatt éleződött ki a konfliktus kisebbik fiuk feleségével is. Miután az asszony látta, hogy apósáék egyre inkább a katolikus egyház felé húznak, addig sem felhőtlen viszonyukat végleg megpecsételve – a család többi tagja szerint dacból – buzgó ortodox vallásgyakorló lett: a katolikus templomban többé nem is járt, ellenben az ortodoxoknál egy liturgiát sem mulasztott el. Ortodox hitre keresztelt gyermeküket nem engedte sem a katolikus plébánia által szervezett eseményekre, sem hittanra.

István számára a végső lökést az jelentette, amikor egy falubeli idős ember temetésén az akkori ortodox pap – véleménye szerint – az addigiaknál is hevesebb nacionalista hangvételű beszédet mondott. A szertartásról hazatérve feleségével elhatározták, hogy végleg a katolikus vallásra térnek át. Néhány évig ugyan még fogadták vízkeresztkor az ortodox papot is, ám a továbbiakban István sem gyónt és áldozott az ortodox templomban, a miséket a nagyobb ünnepek alkalmával sem látogatták már, majd 2013-ban az ortodox pap tudomására hozták, hogy a továbbiakban csak a katolikus egyházhoz kívánnak kapcsolódni. Bár a családfő – felesége elmondása szerint azért, mert a szentgyónás kötött szövegét máig nem sikerült megfelelően elsajátítania – még több éven keresztül nem gyónt és áldozott katolikus szertartás szerint, magát ettől a ponttól kezdve római katolikusnak tartja.

Mindez jó alkalmat adott idősebb fiuk, Gábor számára is, hogy – édesapja rosszalásától immár megszabadulva – formálisan is katolikussá váljon. Családjával együtt már évek óta a katolikus templomba járt ugyan, ám emiatt többször összekülönbözött Istvánnal. Saját példájából okulva Gábor meghagyta fiának a lehetőséget, hogy maga válasszon, melyik vallást szeretné követni, Dávid pedig kisgyermekkorától a katolikus egyház felé húzott. István rokonai, továbbá más falubeli ortodoxok már amiatt megszólították őket, hogy a gyermek ortodox létre katolikus hittanra jár; később nagyapja tiltása miatt nem lehetett elsőáldozó, bár társaival együtt végigjárta az erre való felkészítést. Bértmálása kapcsán aztán az akkor még csak tizennégy éves fiú kezébe vette az irányítást, és maga közölte nagyapjával, hogy részt fog venni a szertartáson. István ekkor már nem emelt kifogást szándéka ellen, így Dávid hivatalosan is római katolikus lett. A szűkebb család vallási egységéhez már csak Gábor áttérése hiányzott, ami végül 2015 húsvétján történt meg: miután kérvényezte a püspökségen a katolikus egyházba való átvételét, és a helyi plébános segítségével elsajátította az alapvető hittételeket, a nagy-

pénteki szertartás előtt meggyónt, majd a húsvéti szentmisén szentáldozáshoz járult, ezáltal formálisan a katolikus egyház tagjává vált. A család vallási egysége persze így sem teljes, hiszen kisebbik fiuk, Attila, felesége és gyermekük továbbra is ortodoxok.

Úgy gondolom, a Pap család története számos tanulsággal szolgál a kostelekiek vallási és etnikai kötődéseire vonatkozóan, egyúttal rávilágít azokra a legfontosabb tényezőkre, amelyek az ezekkel kapcsolatos választásokat az egyén szintjén befolyásolhatják.

A makroszintű folyamatok természetesen az itt vizsgált család vallási életére és identifikációjára is hatással voltak: a „magyar világ” katolikus expanziója, a görögkatolikus egyház romániai megszüntetése, a kommunista államhatalom megszorító intézkedései és nemzetiségi politikája, illetve a rendszerváltás után élénkülő magyarországi kapcsolatok mind befolyásolták – sőt, esetenként kikényszerítették – a családtagok vallás- és identitásváltásának folyamatait. A történelmi-politikai változások vagy a hatalmat gyakorló politikai rezsim kényszerítő erejénél sokkal lényegesebbnek tűnik azonban az egyén személyes életvilágának hatása a vallási és etnikai kötődésekre. A foglalkozás, az életmód, de elsősorban az egyén kapcsolatrendszere kiemelt fontosságúak ebből a szempontból – amint a fentiekben is láthattuk, a vallással, etnikai kötődéssel kapcsolatos választások jelentős része a rokonság, és talán ennél is hangsúlyosabban a komák, barátok tanácsai, véleménye alapján történt, a kapcsolatrendszer átalakulása pedig adott esetben alapvetően megváltoztatta az egyén preferenciáit, irányultságát, mozgásterét.

A Pap család rítus- és vallásváltásai többé-kevésbé illeszkednek a közösségben megszokott mintákhoz (házasság esetén a feleség áttérése, gyermekeket az apa vallására keresztelik), rendhagyónak mondható azonban István és Gábor vallásváltása. Ennek kapcsán fontos kiemelni azokat a tényezőket, amelyek a legnagyobb hatást gyakorolták a két férfi döntéseire. Elsőként a szülői tekintély tiszteletét, a családon belüli mintakövetés fontosságát kell megemlíteni. István kitartott családja egykori döntése, vallásválasztása mellett, sőt, saját családját illetően is következetesen az ortodox vallás mellett foglalt állást. Fia, majd unokája éppen emiatt nem térhetett át korábban a római katolikus hitre – ők maguk szintén a szülőknek kijáró tiszteletet és a családi viszályok elkerülését tartották szem előtt. Másodszor, bár vegyes házasságok esetén hagyományosan a férfi vallása az irányadó, ebben az esetben nagyon lényeges befolyással bírt a két asszony, Katalin és Veronika intenzív vallásossága és római katolikus vallási kötődése. Katalin gyermekeivel együtt viszonylagos rendszerességgel látogatta eredeti felekezete templomát, fiait tulajdonképpen katolikus hitben nevelte; Veronika pedig édesanyjától nagyon erős katolikus kötődést örökölt, amely miatt a házassága által megkövetelt áttérése csak formális volt. Végül aztán István esetében a vallási és etnikai kategóriák rendszeres összeméréséből adódó személyes ellenérzései, és különösen egy falustársa temetésén elhangzott prédikáció bizonyult olyan sorseseeménynek,⁵⁸ amely végső soron vallásváltását eredményezte. Ez teret engedett családja többi tagjának is, hogy katolizáljanak. Attila és családja ugyanakkor szintén elsősorban a feleség akarata miatt nem követte a család többi tagját ezen az úton.

⁵⁸ Tengelyi László kifejezése. A szerző azokat az élettörténeti fordulópontokat nevezi sorseseeményeknek, „amelyek hatására az önazonosság mint az élettörténet foglalatja meghasad és felnyílik”, s az egyén identitása új „értelme(k)pzű” eseményekkel kényszerül szembesülni (TENGYELI, 1998, 539.).

Fontosnak tartom ugyanakkor kiemelni a vallási identitás értelemképző, életutat strukturáló szerepét, különösen István esetében. A vallásváltás ténye úgy épült be életútjába, hogy a folyamat során nemcsak újfajta vallási-etnikai önidentifikáció, de újfajta szemléletmód is kialakult – István életének egyes korábbi eseményei teljesen más megvilágításban tűntek fel, új kötődései kialakulásának/kialakításának mérföldköveivé váltak (például római katolikus keresztsége, szülei magyarnyelvűsége, magyar eredete), míg másokat – szintén a megváltozott körülmények miatt – meg sem említett, adott esetben egyenesen elhallgatott (például hogy fiai katolikus vallásra áttérésének legfőbb akadályá ő maga volt).⁵⁹

A fenti részletes családtörténet arra is alkalmasnak bizonyult, hogy fényt vessen egy további fontos tényezőre a kostelekiek vallásváltásai (és ezzel részben összefüggő „nemzetváltásai”) kapcsán, ez pedig az a „mozgástér”, amit a faluban működő két egyház léte biztosít a helyiek számára. Itt elsősorban arra gondolok, hogy a különböző családi vagy egyéb személyes ellentétek, a pappal kapcsolatos ellenszenv, vagy bármely más személyes indok, amelyek napjainkban számtalan esetben valláselhagyáshoz, vagy legalábbis a templomlátogatás visszaszorulásához vezetnek, itt adott esetben egyszerűen feloldhatóak a másik felekezetre való áttéréssel. Természetesen – amint korábban láthattuk – erre a közösségi kontroll miatt az egyénnek nincsen korlátlanul lehetősége, ám az is igaz, hogy a vallásváltások vagy a másik felekezet templomának látogatása hátterében sokkal gyakrabban állnak ilyen hétköznapi okok, mint különböző politikai vagy ideológiai átrendeződések és az ebből adódó kényszerhelyzetek.

Összegzés helyett

A tanulmány második részében bemutatott kosteleki közösségben a román és magyar etnikus kategóriák nem valódi interetnikus együttélést, sokkal inkább szimbolikus – alapvetően a vallási hovatartozással összefüggő, illetve abból eredeztetett – elkülönülést takarnak. Bár ez bizonyos helyzetekben előtérbe kerülhet, fontossá válhat a közösség tagjai számára, az etnicitás alárendelt, a közösség mindennapi életében nem meghatározó identitásелеm. A helyiek identifikációjának ugyanakkor máig fontos eleme a *köz-tesség*, azaz a környező települések magyar, román, csángó lakóitól való valamiféle különbözőség tudata. Ennek helyére a 20. század második felében az egyházi és világi elitek igyekeztek homogén, egyértelmű vallási és nemzeti kötődéseket állítani. Hogy ez nem, illetve csak részben sikerült, abban véleményem szerint az is szerepet játszott, hogy a kostelekiek külső identifikációja szintén a sem ide, sem oda nem tartozást erősítette mindvégig: a környező székelység szemében *inkább román*nak, míg a moldvai

⁵⁹ A narratív pszichológia megállapítása szerint az élettörténeti fordulópontok, sorsesemények a folyamatos identitásképzés legfontosabb csomópontjai, alakító tényezői, s az eseményeket rögzítő és feldolgozó élettörténeti elbeszélések hordozzák ezen élmények értelmezésének, a személyes jelentésadásnak az eredményeit. Azon, ami megtörtént, nem változtathatunk tehát, ám az események narratív feldolgozásán – vagyis értelmén, jelentésén – módosíthatunk. Ennek megfelelően a valamely személy életében bekövetkezett, számára nagy jelentőséggel bíró fordulópont képes nemcsak az életút elkövetkező, hanem az azt megelőző szakaszát is lényegesen más megvilágításba helyezni (PATAKI, 2001, 390.).

románság szemében *inkább magyarnak* számító helyiek többsége gyakorlatilag máig sem tud (gyakran nem is akar) sem a magyarsággal, sem a románsággal teljes mértékben azonosulni.

A 20. századi történelmi-politikai események hatására a közösség vallási egysége is megbomlott, ezzel párhuzamosan pedig – nagyon leegyszerűsítő megfogalmazásban – a „kostelekiekből” „magyarok” és „románok” lettek. Ennek ellenére a jelenben sem beszélhetünk valódi etnikai együttéléstről, interetnikus viszonyokról Kostelek kapcsán. Mégis, a vallási különbségek mellett a változó jelentésű, szituatív módon megjelenített etnikai kategóriák is jelen vannak a falu mindennapjaiban. Ugyanakkor ezek – párhuzamosan az egyéni életút eseményeivel, a politikai változásokkal, továbbá a meglehetősen gyakorinak számító vallásváltásokkal – még egy-egy személy vonatkozásában is szinte követhetetlen módon változhatnak, és többnyire változnak is.

A fenti, rendkívül összetett és sokszereplős folyamatok, illetve a közösségen belül húzódó – többnyire könnyen átjárható, rugalmas – vallási-etnikai természetű határok létrehozásának, valamint a határfelmutatás és a határátlépés helyzeteinek dinamizmusa mögött azonban állandóságot is felfedezhetünk. Mindezt ugyanis a közösségben kialakult társadalmi normák és gyakorlatok rendszere szorítja mindenki számára elfogadható keretek közé, így ez az, ami a közösség tagjainak konfliktusmentes együttélését, egyfajta *egyensúlyi állapot* fenntartását is biztosítja. Ennek részét képezi többek között, hogy a rokonsági, házassági, komasági kapcsolatok ma is felekezeti hovatartozástól függetlenül hálózák be a közösséget, a két vallás kölcsönhatásai (pontosabban annak bizonyos aspektusai) a hivatalos és a laikus vallásgyakorlatban egyaránt szembetűnőek (vö. ILYÉS, 2003b, 21.), és a két egyház között – bizonyos alapvető normák betartása mellett – gyakorlatilag szabad az egyén átjárása.

A nemzeti közömbösség kapcsán ugyanakkor több kutató kiemelte, hogy az ekként meghatározott jelenségek, a nemzetinek tartott viselkedésmódok elvetése nem feltétlenül és nem minden esetben jelenti a nemzeti kategóriák vagy a nemzeti alapú identifikáció teljes elutasítását.⁶⁰ Maga Zahra úgy fogalmazott, hogy a közömbösség inkább arra irányuló törekvést jelent, hogy az egyén (vagy a csoport) fenntartsa a különböző identitáselemek közti választás lehetőségét olyan történelmi helyzetekben (is), amelyekben az efféle választásokat drasztikusan korlátozzák (JUDSON – ZAHRA, 2012, 26–27.). István családjának példája megmutatta, hogy amíg bizonyos helyzetekben például vallása, politikai preferenciái, társadalmi kapcsolatai alapján dönt vagy cselekszik az egyén, addig máskor a nemzeti szempontok, a nemzeti-etnikai hovatartozás is fontos tényező lehet. Ebben a megközelítésben egyik elem vagy kötődés sem feltétlenül fontosabb a másikkal, egyszerűen más és más helyzetekben relevánsak.

A kostelekiek kapcsán Zahra fenti megfogalmazását némileg átalakítva azt mondhatjuk, hogy a helyiek sajátos, már-már etnicitással jellemezhető *köztes és átmeneti állapot* volt az a tényező, amely minden történelmi korszakban – különösen a kritikus

⁶⁰ Saját kutatásaim tanulságai alapján magam is egyetértek Egry Gábor észrevételével, aki ezzel kapcsolatban úgy fogalmazott, hogy „az elvárttól különböző viselkedés nem feltétlenül jelenti a nemzeti kategória elutasítását, elképzelhető, hogy csupán annak attribútumai és a hozzá kapcsolódó elvárások elutasításáról van szó” (EGRY, 2015, 36).

időszakokban – nagy fokú rugalmasságot biztosított, *lehetővé tette* a különböző kötődések közti választásokat és azok későbbi, többé-kevésbé problémamentes felülírását az egyén vagy a család szemszögéből (vö. JUDSON – ZAHRA, 2012, 27.), ezzel pedig hozzájárult a közösség és a társadalmi kapcsolatok megszokott, „normális” működésének biztosításához.

Végezetül egy most még csak vázlatos felsorolásban említem meg azokat a tényezőket, amelyek a jelen esetben társadalmi-kulturális – illetve kiemelten etnikai – értelemben vett rugalmasságként, alkalmazkodóképességként értelmezett egyéni és közösségi reziliencia képességét meglátásom szerint ebben a közösségben elsődlegesen létrehozzák. Amint az a bemutatott példából is kitűnt, Kostelekben a felekezeti és etnikai határok nem merevek, a közösség működése érdekében folyamatosan relativizálják őket a közösség szereplői. Láthattuk, hogy a közösségek történetében, de gyakran egy személy életében sem volt ritka a háromszori felekezetváltás, nem is beszélve az informális felekezetváltásokról, amikor egy személy a korábbi vallása által nyújtott családiasság-érzés, vagy egyéb okok miatt – legalábbis ténylegesen gyakorolt vallása tekintetében – visszatért korábbi egyházához. A felekezetváltások nyomán pedig a felekezeti és etnikai határok is rendkívül „plasztikusak”. Az etnicitás más identitáskonstruáló tényezőkhöz képest többszörösen alárendelt entitás maradt, amelynél sokkal fontosabb a társadalmi viszonyok kiegyensúlyozott működése. A 20. század különböző eseményei és folyamatai, a változó kontextus ugyanis újra és újra relativizálták a kostelekiek kötődéseit, önképét – hiszen különböző magyarázatokat kaptak arra, kik ők, és bizonyos eseményeknek több, párhuzamos olvasata is volt.⁶¹ Az egymást váltó, olykor párhuzamosan érvényesülő magyar és román nemzetépítési stratégiák helyi hatásai egyrészt nyilvánvalóvá tették a közösség számára, hogy az etnikai-nyelvi-vallási határok rugalmasak, átjárhatók és változékonyak, másrészt sok esetben épp ezek a felülről jövő törekvések, ideológiák valós kötődéseket hoztak létre erősítettek meg.

Mindezzel összefüggésben úgy gondolom, hogy az etnicitás klasszikus kategóriáit, illetve egyértelmű besorolásokat alkalmazva az ehhez hasonló közösségek láthatatlanok maradnak (vö. SZILÁGYI, 2021, 174.) – az etnicitás hagyományos értelmezési keretei ugyanis nem feltétlenül alkalmasak a velük kapcsolatos határképző gyakorlatok leírására, ezek komplexitásának és képlékenységének visszaadására.

Irodalom

BARTHA Elek

- 2001 Egy felekezeti nagyrégió Európa közepén. A görög katolikus tér Kelet és Nyugat határán. *Ethnographia*, CXII, 299–340.
- 2004 Encounter of religions between East and West. Greek Catholics in the Carpathian Basin. In: PALÁDI-KOVÁCS Attila (főszerk.): *Times, Places*,

⁶¹ A hatalmi viszonyok változásával párhuzamosan ugyanis a közösség tagjainak külső besorolása, az etnicitást és a nemzeti hovatartozást alkotó „kritériumok”, továbbá a magyarsághoz vagy a román-sághoz való tartozás megítélése is eltérő volt a különböző korokban, illetve az ezeket regisztráló személyek függvényében.

Passages. Ethnological Approaches in the New Millenium: Selected papers of the 7th SIEF Conference. 193–204. Budapest, Akadémiai Kiadó.

BERECZ Ágoston

2017 Recepciótörténeti széljegyzet Tara Zahra tanulmányához. *Regio*, 25, 2, 43–50.

BICZÓ Gábor

2011 Az asszimiláció fogalmának műveleti értéke a szociokulturális hasonulási folyamatok értelmezésében. In: BÁRDI Nándor – TÓTH Ágnes (szerk.): *Asszimiláció, integráció, szegregáció. Párhuzamos értelmezések és modellek a kisebbségkutatásban.* 19–38. Budapest, Argumentum Kiadó.

BILLIG, Michael

1995 *Banal Nationalism.* London, Sage.

BINDORFFER Györgyi

2001 *Kettős identitás. Etnikai és nemzeti azonosságtudat Dunabogdányban.* Budapest, Új Mandátum Könyvkiadó – MTA Kisebbségkutató Intézet.

BJORK, James E.

2008 *Neither German nor a Pole. Catholicism and National Indifference in a Central European Borderland.* Ann Harbor, The University of Michigan Press.

B. KOVÁCS András

2000 XX. századi identitásváltás a háromszéki Lisznyóban. *Székelyföld*, IV, 12, 126–134.

BROWN, Kate

2004 *A Biography of a No-place. From Ethnic Borderland to Soviet Hearthland.* Cambridge, Mass, Harvard University Press.

BRUBAKER, Rogers – COOPER, Frederic

2000 Beyond 'identity'. *Theory and Society*, 29, 1, 1–47.

BRUBAKER, Rogers – FEISCHMIDT Margit – FOW, Jon E. – GRANCEA, Liana

2011 *Nacionalista politika és hétköznapi etnicitás egy erdélyi városban.* Budapest, L'Harmattan Kiadó.

DOMOKOS Vera

2005 Etnikai és felekezeti elhatárolódás a naptárváltás tükrében. In: BEREGSZÁSZI Anikó – PAPP Richárd (szerk.): *Kárpátalja. Társadalomtudományi tanulmányok.* 30–55. Budapest – Beregszász, MTA Etnikai-nemzeti Kisebbségkutató Intézet – II. Rákóczi Ferenc Kárpátaljai Magyar Főiskola.

EGRY Gábor

2012 A megértés határán. Nemzetiségek és mindennapok a két világháború közti Háromszéken. *Limes*, 25, 2, 29–50.

2015 *Etnicitás, identitás, politika. Magyar kisebbségek nacionalizmus és regionalizmus között Romániában és Csehszlovákiában (1918–1944).* Budapest, Napvilág Kiadó.

2017 Találkozások a vadonban. Etnicitás és önazonosság a Székelyföldön 1918–1940. *Replika*, 105, 91–106.

- 2022 Játék határokkal? Mindennapi etnicitás, nemzeti közömbösség és határtermelés. In: KISS Zsuzsanna – SZILÁGYI Zsolt (szerk.): *Határ, határhelyzet, határátlépés: a határok fizikai és mentális működése, változása és emlékezete.* (A Hajnal István Kör – Társadalomtörténeti Egyesület 2020. évi, pécsi konferenciájának tanulmánykötete.) 11–28. Szeged – Eger, Hajnal István Kör – Líceum Kiadó.
- ERIKSEN, Thomas Hylland
- 2006 Etnicitás. In: Uő: *Kis helyek – nagy témák: bevezetés a szociálanropológiába.* 327–343. Budapest, Gondolat Kiadó.
- 2008 *Etnicitás és nacionalizmus. Antropológiai perspektívák.* Budapest, Gondolat Kiadó.
- FOX, Jon E. – MILLER-IDRISS, Cynthia
- 2008 Everyday nationhood. *Ethnicities*, 8, 4, 536–563.
- GEERTZ, Clifford
- 2001[1973] Sűrű leírás. Út a kultúra értelmező elméletéhez. In: GEERTZ, Clifford: *Az értelmezés hatalma. Antropológiai írások.* Szerk. NIEDERMÜLLER Péter. 194–226. Budapest, Osiris Kiadó.
- GERGELY Jenő
- 1991 Az erdélyi görög katolikus román egyház. *Regio. Kisebbségtudományi Szemle*, 2, 3, 106–117.
- 2008 Vallási és nemzeti identitás – egyházak, felekezetek és állam kapcsolata 1945 előtt. In: BALOGH Margit (szerk.): *Felekezetek, egyházpolitika, identitás Magyarországon és Szlovákiában 1945 után.* 15–21. Budapest, Kossuth Kiadó.
- GESZTI Zsófia
- 2001 „Mi és a másíkok.” Felekezetek közötti konfliktusok és vallási identitás Tiszabökényben. *Tabula*, 4, 1, 34–59.
- GYÁNI GÁBOR
- 2000 Emlékezés és oral history. In: Uő: *Emlékezés, emlékezet és a történelem elbeszélése.* 128–144. Budapest, Napvilág Kiadó.
- GYÓRFY Eszter
- 2017 Felekezetileg vegyes házasságok, rítus- és vallásváltások egy erdélyi faluban. *Korunk*, 28, 1, 20–33.
- 2020 „...nem akartak tovább román valláson maradni.” A csíkszépvízi római és görögkatolikus egyházközségek és híveik a 20. század első felében. In: ISPÁN Ágota Lídia – MAGYAR Zoltán – FÜLEMILE Ágnes – AMENT-KOVÁCS Bence (szerk.): *Ethno-Lore XXXVII.* 183–230. Budapest, Bölcsészettudományi Kutatóközpont.
- 2021 *Átrajzolt határok. Felekezeti együttélés, vallási és etnikai kötődések Székelyföld és Moldva határán.* (Vallásantropológiai tanulmányok Közép-Kelet-Európából 12.) Budapest, Balassi Kiadó.
- HÁMORI Péter
- 2007 Székely-oláh görög katolikus sorstörténet. *Regio*, XVIII, 2, 189–222.

ILYÉS Zoltán

- 1997 Szempontok a gyimesi csángók etnikus identitásának értelmezéséhez. In: KEMÉNYFI Róbert – SZABÓ László (szerk.): *Varia. Ethnographica et Folcloristica Ujváry Zoltán 65. születésnapjára*. 72–80. Debrecen, KLTE Néprajz Tanszék.
- 1998a Az exogámia hatása három román eredetű csík-megyei telep anyanyelvi állapotára és etnikus identitására (1841–1930). *Demográfia*, XLI, 2–3, 285–299.
- 1998b A görög katolikusok identitásváltásának különböző útjai az egykori Csík-megyében (19. sz. közepe–1948). *Néprajzi Látóhatár*, VII, 3–4, 91–101.
- 1999 „Magyarul beszélünk.” Etnikai identitás, akkulturációs stratégiák a csíkszépvízi görög katolikus egyházközség hívei körében a 19. század közepétől 1948-ig. In: BORBÉLY Éva – CZÉGÉNYI Dóra (szerk.): *Változó társadalom*. (Kriza könyvek I.) 6–21. Kolozsvár, Kriza János Néprajzi Társaság.
- 2001 A Csík megyei görög katolikusok identitásváltozásai (1850–1944). *Székelyföld*, V, 7, 88–105.
- 2003a Hárompatak település-, népesség- és akkulturációtörténete. In: TOMISA Ilona (szerk.): *Hárompatak: Egy ismeretlen néprajzi kistáj Erdély és Moldva határán*. 7–53. Budapest, MTA Néprajzi Kutatóintézete.
- 2003b Nyelvhatár/kontaktzóna értelmezés a Székelyföld keleti peremvidékén. In: KOZMA István – PAPP Richárd (szerk.): *Etnikai kölcsönhatások és konfliktusok a Kárpát-medencében*. 77–88. Budapest, Gondolat Kiadó – MTA Etnikai-nemzeti Kisebbségkutató Intézet.
- 2004 A határ paradigmája a társadalomtudományokban. In: KOVÁCS Nóra – OSVÁR Anna – SZARKA László (szerk.): *Tér és terep. Tanulmányok az etnicitás és az identitás kérdésköréből* III. 9–15. Budapest, Akadémiai Kiadó.
- 2005 A kulturális kontaktzóna történeti változásai a Székelyföld keleti peremvidékén, az egykori Csík megyében. In: KLAMÁR Zoltán (szerk.): *Etnikai kontaktzónák a Kárpát-medencében a 20. század második felében. Nemzetközi tudományos konferencia*. 56–76. Aszód, Pest Megyei Múzeumok Igazgatósága.
- 2007a „...mentsük ki őket az oláh polip ölelő karjaiból”: A hajdúdorogi görög katolikus püspökség szervezése Csík megyében. In: VARGYAS Gábor (szerk.): *Párbeszéd a hagyománnyal. A néprajzi kutatás múltja és jelene*. (Studia Ethnologica Hungarica XIII). 737–754. Budapest, L'Harmattan Kiadó – PTE Néprajz–Kulturális Antropológia Tanszék.
- 2007b „Kozsókos mefisztók” és „hazaszerető papok”. In: A. GERGELY András – PAPP Richárd (szerk.): *A szakralitás arcai. Vallási kisebbségek, kisebbségi vallások*. 167–178. Budapest, Nyitott Könyvműhely Kiadó.

ILYÉS Zoltán – PUSZTAI Bertalan

- 1994 Crucifixus etiam (Görög katolikus papi sors a XX. századi Erdélyben). *Jel. Spirituális és kulturális folyóirat*, VI, 7, 214–216.

JUDSON, Pieter M.

- 2006 *The Guardians of the Nation. Activists on the Language Frontiers of Imperial Austria*. Cambridge, MA, Harvard University Press.

JUDSON, Pieter M. – ZAHRA, Tara

2012 Introduction. *Austrian History Yearbook*, 43, 21–27.

KEMÉNYFI Róbert

1994 A kulturális határok értelmezésének kérdéséhez. In: UJVÁRY Zoltán (szerk.): *Folklór és Ethnographia* 85. *In memoriam Sztrinkó István*. 13–22. Debrecen, KLTE Néprajzi Tanszék.

1998 *A történeti Gömör és Kis-Hont vármegye etnikai rajza. A vegyes etnicitás és az etnikai határ kérdése*. (Gömör Néprajza L.) Debrecen, Kossuth Lajos Tudományegyetem Néprajzi Tanszék.

2000 Szakrális tér – „eticitás” – nemzetállam. Szakrális térfolyamatok elemzési lehetőségei az etnikai dinamika alapján. In: CSERI Miklós – KÓSA László – T. BERECSKI Ibolya (szerk.): *Paraszti múlt és jelen az ezredfordulón*. 33–50. Budapest – Szentendre, Magyar Néprajzi Társaság – Szentendrei Szabadtéri Néprajzi Múzeum.

2001 Az európai görög katolikus tér reneszánsza. In: S. LACKOVITS Emőke – MÉSZÁROS Veronika (szerk.): *Népi vallásosság a Kárpát-medencében* 5. (Konferencia Pápán 1999. június 22–24.). 105–128. Veszprém, Veszprém Megyei Múzeumi Igazgatóság.

KING, Jeremy

2002 *Budweisers into Czechs and Germans. A Local History of Bohemian Politics, 1848–1948*. Princeton, Princeton University Press.

KÓSA László

2008 Felekezeti és nemzeti azonosságtudat kapcsolódása. A magyar protestáns példa. In: PAPP Richárd – SZARKA László (szerk.): *Bennünk élő múltjaink. Történelmi tudat – kulturális emlékezet*. 391–400. Zenta, Vajdasági Magyar Művelődési Intézet.

KOVÁCS Piroska

1999 Maréfalva. In: HERMANN Gusztáv Mihály (szerk.): *A többség kisebbsége. Tanulmányok a székelyföldi románság történetéből*. 215–257. Csíkszereda, Pro-Print Könyvkiadó.

LUKÁCS Imre Róbert

2009 A politikai események befolyása a rítusváltoztatásra 1912–1930 között. *Studia Theologica Transsylvaniensia*, XII, 67–97.

2010 A görög katolikusok helyzete Erdélyben az első világháború után. *Iustum Aequum Salutare*, VI, 1, 65–78.

MAGOCSI, Paul Robert

2008 Greek Catholics: Historical background. In: MAHIEU, Stéphanie – NAUMESCU, Vlad (eds): *Churches In-Between. Greek Catholic Churches in Postsocialist Europe*. 35–64. Berlin, Lit Verlag.

MAHIEU, Stéphanie – NAUMESCU, Vlad

2008 *Churches In-Between. Greek Catholic Churches in Postsocialist Europe*. Berlin, Lit Verlag.

MANDELBAUM, David G.

- 1982 Egy életrajzi tanulmány: Gandhi. In: KÜLLŐS Imola (szerk.): *Az életrajzi módszer alkalmazása és eredményei a néprajzban és az antropológiában. Tanulmánygyűjtemény.* (Documentatio Ethnographica 9.) 29–46. Budapest, MTA Néprajzi Kutatócsoport.

MIRK Szidónia-Kata

- 2020 Néhány adalék a 20. század eleji Csík vármegyei rítusváltoztatások történetéhez. In: KÁNTOR Barbara – LAJOS Veronika (szerk.): *ePUB Docendo discimus. A 60 esztendő Kotics József köszöntése.* (A Kulturális és Vizuális Antropológiai Tanszék Könyvei 13.) 213–226. Miskolc, Kulturális és Vizuális Antropológiai Tanszék.

MURDOCK, Caitlin E.

- 2010 *Changing Places: Society, Culture and Territory in the Saxon-Bohemian Borderlands, 1870–1946.* Ann Harbor, University of Michigan Press.

NIESSEN, James

- 1991 Vallás és nemzetiség Erdélyben a századfordulón. *Regio*, 2, 3, 38–64.
1994 Hungarians and Romanians in Habsburg and Vatican Diplomacy: The creation of the Diocese of Hajdúdorog in 1912. *Catholic Historical Review*, 80, 2, 238–257.

NIESSEN, James (ed.)

- 1993 *Religious Compromise, Political Salvation: The Greek Catholic Church and Nation-building in Eastern Europe.* (The Carl Beck Papers in Russian and East European Studies 1003.) Pittsburgh, Center for Russian and East European Studies, University of Pittsburgh.

OLÁH Sándor

- 1993 Magyar görög katolikus „románok”. *Regio*, 4, 2, 99–120.
1998 Románok asszimilációja a Székelyföldön. (Esettanulmány). *Regio*, 9, 2, 64–84.
1999 Homoródalmás. In: HERMANN Gusztáv Mihály (szerk.): *A többség kisebbsége. Tanulmányok a székelyföldi románság történetéből.* 275–296. Csíkszereda, Pro-Print Könyvkiadó.

PÁL Judit

- 1999 A románok háromszéki betelepítésének néhány kérdése (1614–1850). In: HERMANN Gusztáv Mihály (szerk.): *A többség kisebbsége. Tanulmányok a székelyföldi románság történetéből.* 25–97. Csíkszereda, Pro-Print Könyvkiadó.

PATAKI Ferenc

- 2001 Életesemények és identitásképzés. In: Uő: *Élettörténetek és identitás.* 360–405. Budapest, Osiris Kiadó.

PILIPKÓ Erzsébet

- 2007a Etnikai és vallási identitás a salánki görög katolikusok körében. In: Uő: *Identitás és hit I. A kárpátaljai magyar görög katolikusok identifikációs útjai.* 26–57. Ungvár – Budapest, Intermix Kiadó.
2007b Görög katolikus-ortodox ellentét egy kárpátaljai magyar görög katolikus egyházközségeen belül. In: Uő: *Identitás és hit I. A kárpátaljai magyar görög katolikusok identifikációs útjai.* 58–67. Ungvár – Budapest, Intermix Kiadó.

PILIPKÓ Erzsébet – PUSZTAI Bertalan

- 2008 'Religion in Motion': Routes of Identification among Hungarian Greek Catholics in Subcarpathia. In: MAHIEU, Stéphanie – NAUMESCU, Vlad (eds.): *Churches In-Between. Greek Catholic Churches in Postsocialist Europe*. 273–296. Berlin, Lit Verlag.
- 2010 Identitás-(re)konstrukciók. A kárpátaljai magyar görög katolikusok identifikációs útjai. In: UÓ (szerk.): *Identitás és hit III. A kárpátaljai magyar görög katolikusok identifikációs útjai*. 77–102. Budapest – Ungvár, Intermix Kiadó.

PIRIGYI István

- 1982 *A görögkatolikus magyarság története*. Nyíregyháza, Görögkatolikus Hittudományi Főiskola.
- 1990 *A magyarországi görögkatolikusok története I–II*. Nyíregyháza, Görög Katolikus Hittudományi Főiskola.
- 2001 *Görög katolikusok Erdélyben és Kárpátalján*. Debrecen, Debreceni Görög Katolikus Egyházközség.

PIRISI Gábor

- 2019 A reziliencia lehetséges értelmezése a településföldrajzi kutatásokban. *Tér és Társadalom*, 33, 2, 62–81.

PUSZTAI Bertalan

- 1996 Ütköző identitások. *Magyar Egyháztörténeti Évkönyv* 2, 201–214.
- 1997 Collision of identities. *Acta Ethnographica*, 1–2, 149–163.
- 2002 A szegedi görög katolikus egyházközség kialakulása: Egy vallási szórvány helykeresése a társadalmi térben. *Történeti Tanulmányok* 5, 17–34.
- 2004 Öndefiníció a társadalmi térben: Központi „narratívák” a magyar görög katolikus diskurzusban. In: KOZMA István – PAPP Richárd (szerk.): *Etnikai kölcsönhatások és konfliktusok a Kárpát-medencében. Válogatás a Változások a Kárpát-medence etnikai tér- és identitás-szerkezetében című konferencia előadásaiból*. 206–221. Budapest, Gondolat Kiadó – MTA Etnikai-nemzeti Kisebbségkutató Intézet.
- 2005 Discursive Tactics and Political Identity: Shaping Hungarian Greek Catholic Identity at the Turn of the Nineteenth and Twentieth Centuries. *National Identities*, 7, 2, 117–131.
- 2007 Discoursing boundaries: Hungarian Greek Catholic Identity Creation in the Interwar Period. In: LAMBERG, Marko (ed.): *Shaping ethnic identities: Ethnic minorities in Northern and East-Central European states and communities, c. 1450–2000*. 35–69. Helsinki, East-West Books.
- 2019 *Collision of identities. Assimilation and Myth-making among Hungary's Greek Catholics*. București, Editura Universitară.

REILL, Dominique

- 2012 Differentiation or Indifference? Changing Perspectives on National Identification in the Austrian Half of the Habsburg Monarchy. In: van GINDERACHTEN, Maarten – BEYEN, Marnix (eds.): *Nationhood from Below. Europe in the Long Nineteenth Century*. 96–119. Basingstoke, Palgrave-MacMillan.

SCHEFFLER János

1942 Az erdélyi ritusváltoztatások. *Magyar Szemle*, XLII, 1–6, 7–12.

SZÉKELY Iván

2015 Reziliencia: a rendszerelmélettől a társadalomtudományokig. *Replika*, 94, 7–23.

SZILÁGYI Levente

2021 Etnicitás és identitás határ menti rurális vallási közösségekben. Magyar anyanyelvű ortodoxok Szatmárban. In: JAKAB Albert Zsolt – VAJDA András (szerk.): *Vidékiség és vidékkutatások a Kárpát-medencében*. (Krizsa Könyvek 48.) 171–181. Kolozsvár, Kriza János Néprajzi Társaság – Néprajzi Múzeum.

TENGELYI László

1998 Élettörténet és önazonosság. *Holmi*, X, 4, 525–543.

TURNER, Victor

1967 Betwixt and between: The Liminal Period in Rites de Passage. In: TURNER, Victor: *The Forest of Symbols: Aspects of Ndembu Ritual*. 93–111. Ithaca – London, Cornell University Press.

VÉGHSEŐ Tamás

2013 A Hajdúdorogi Egyházmegye megalapításának közvetlen előzményei. *Athanasiana*, 35, 109–121.

ZAHRA, Tara

2008 *Kidnapped Souls. National Indifference and the Battle for Children in the Bohemian Lands, 1900–1948*. Ithaca – London, Cornell University Press.

2010 Imagined Noncommunities. National Indifference as a Category of Analysis. *Slavic Review*, 69, 1, 93–119.

2017 Képzelt nemközösségek: a nemzeti közömbösség mint elemzési kategória. Fordította BEREZ Ágoston. *Regio*, 25, 2, 5–42.

ESZTER GYÓRFY

CHANGE, CHOICE, AND ADAPTATION IN THREE GENERATIONS OF A HUNGARIAN-SPEAKING GREEK CATHOLIC FAMILY

In the first half of the study, the author summarizes the findings of her own and other researchers' studies in Transylvania and Transcarpathia, providing a brief overview of the 20th-century circumstances of a specific religious and linguistic minority, Hungarian-speaking Greek Catholics, and primarily their identification and adaptation practices. The precarious, "liminal" linguistic/ethnic/religious identification of these communities is a factor that provided their members with a high degree of flexibility, as it allowed them to make choices between different affiliations, and, if necessary, to override their previous choices, which became particularly important during border changes and political regime changes.

In the course of my own research, I investigated the local effects of the alternating, sometimes parallel Hungarian and Romanian nation-building strategies in a former Greek Catholic community in Transylvania, i.e., that, on the one hand, they made it clear to the community that ethnic/linguistic/religious borders were negotiable and changeable, and, on the other hand, that it was actually the aspirations and ideologies coming from above that created or reinforced real bonds. Accordingly, the religious and ethnic boundaries within the community are not rigid, and they are constantly relativized by the members of the community in order to ensure the balanced functioning of the community. The case study in the second part aims to illustrate this through the example of three generations of a family, revealing the complex interrelationships between individual latitude, community control, and external influences.

Keywords: Greek Catholic, Transylvania, in-betweenness, religious and ethnic identification, language change, religious conversion, family history

RUGALMASSÁG, KREATIVITÁS, LELEMÉNYESSÉG

VIRÁG-JÁRVÁNY – EGY MAROS MENTI DÍSZNÖVÉNYTERMELŐ KÖZ(ÖS)SÉG A COVID19- VILÁGJÁRVÁNY IDEJÉN

Bevezető

Már-már közhelyként tételeződik, hogy a Covid19-világjárvány a társadalmi–gazdasági–kulturális gyakorlatok szinte minden területén hozott változásokat.¹ Az Erving Goffman kanadai–amerikai szociálintropológus által '90-es évek elején leírt *totális intézmények*-hez (*total institutions*) hasonlóan (GOFFMAN, 1991) a társadalmi együttélés egy-egy aspektusa mellett a koronavírus-pandémia idején az egyének és kisközösségek mindennapjainak egésze is – átfogó állami ellenőrzések és szabályozások révén – totális átalakításra került. A járvány ilyen értelemben *totális helyzetet* teremtett (TAMÁS, 2021, 47.), hatására pedig „minden megváltozott... többé-kevésbé”.²

A néprajz, a szociológia és a társtudományok képviselői ennek megfelelően az utóbbi években kezdeményezni kezdték e szemünk előtt zajló gyors átalakulási folyamat(ok) elbeszélhetővé tételére és leírására a *karanténkultúra* (*quarantine culture*) és a *járvány-lét* (*pandemic situation*) terminusok bevezetését és használatát. Míg az előbbi terminus csupán egy átmeneti állapotra, a karanténidőre és főként az abban született kulturális produktumokra, utóbbi egy elhúzódó, „sokáig a jelenben levő, sőt, a jövőt is meghatározó” állapotra, a járványhelyzetre vonatkozik (GÓSI – MAGYAR, 2020; VAJDA, 2020, 45.; 2021, 71.; JAKAB – VAJDA, 2022, 7, 12–13.).

A *járványlét* nem érhető meg az azt létrehozó és fenntartó kontextus tudományos vizsgálata nélkül, ezért számos magyarországi és határon túli magyar intézmény felismerte a jelenség feltárásának fontosságát. A teljesség igénye nélkül említjük, hogy elsőként közöttük kezdték feszegetni a „minden másképp?” kérdését a Sapientia Erdélyi Magyar Tudományegyetem marosvásárhelyi (Alkalmazott Társadalomtudományok Tanszék, Alkalmazott Nyelvészet Tanszék), kolozsvári (Nemzetközi Kapcsolatok és Európai

¹ A tanulmány a kolozsvári Kriza János Néprajzi Társaság és a marosvásárhelyi Sapientia EMTE Alkalmazott Társadalomtudományok Tanszék által 2021. október 15-én *Járvány-lét-helyzetek. A Covid-19 világjárvány hatása a mindennapokra és a társadalomkutatásra* címmel szervezett vándorkonferencián, valamint a budapesti BTK Néprajztudományi Intézet Társadalomnéprajzi Osztálya által 2023. május 25-én, *Társadalmi és kulturális reziliencia a Kárpát-medencében* címmel szervezett tudományos konferencián megtartott előadásaim írott, bővített változata. Az előadásokhoz történő hozzászólásokat köszönöm Pozsony Ferencnek, Vajda Andrásnak, Szöcs Leventének, Vargyas Gábornak és Szabó Árpád Töhötömnek. A tanulmány megírását az MTA Lendület *Lokalitás a globális változások hálózatában: Az ökológiai antropológia mint közvetítő a helyi közösségek és a globális változások között a Kárpát-medencében* (Lendület-2020-56) programja támogatta. Itt mondok köszönetet udvarfalvi adatközlőimnek, ismerőseimnek a rendelkezésemre bocsátott információkért és a fényképfelvételekért!

² „Everything Changes... More or Less”. Vö. NISTOR ET AL., 2020a. Az ehhez kapcsolódó online kérdőíves közvélemény-kutatásról lásd még UŐK, 2020b.

Tanulmányok Tanszék, Jogtudományi Tanszék), illetve csíkszeredai (Társadalomtudományok Tanszék) intézeteinek munkatársai, akik a SARS-CoV-2 koronavírus által előidézett világitjárvány erdélyi magyar közösségekre és a társadalomkutatásra gyakorolt hatásait göröcső alá vevő esettanulmányaikat később önálló kötetben is közreadták (BAKK – GAGYI szerk., 2021). E kezdeményezéshez kapcsolódott a kolozsvári Kriza János Néprajzi Társaság is, amely a Sapientia EMTE Alkalmazott Társadalomtudományok Tanszékével karöltve 2021. október 15-én „hibrid” vándorkonferenciát tartott *Járvány-lét-helyzetek* címmel. A rendezvényen az előadók konkrét esetelemzések mellett módszertani és elméleti kérdéseket tárgyaltak, és az elhangzott előadásokból a budapesti Néprajzi Múzeum társkiadásában, 2022-ben megjelent egy válogatás (JAKAB – VAJDA szerk., 2022).

Ugyancsak a Néprajzi Múzeum kezdeményezte 2020-ban az ún. *karanténtárgyak* dokumentálását, ezért három hónapig tartó online gyűjtőkampányt indítottak (BAKOS – FOSTER, 2022),³ miközben a Magyar Nemzeti Levéltár Országos Levéltára a koronavírus-járvány idején keletkezett feljegyzéseket és a *karanténnaplókat* kezdte módszeresen gyűjteni.⁴

A sort gyarapította a *Socio.hu* társadalomtudományi szemle is, amely 2020 áprilisában a világitjárvány apropóján intézett egy *foresight studies* irányába mutató körkérdést magyarországi társadalomkutatókhöz: látjuk-e, hogy mi jön, azaz „mit vehet el a kutatósoktól egy járvány vámjá, és mit hozhat cserében a lockdown, a leállás révje?” (KOVÁCS – TAKÁCS, 2020, 95.).⁵ A *Replika* társadalomtudományi szemle szintén 2020 áprilisában a koronavírus megjelenését, a mindennapokat érintő egyéni és társadalmi hatásait, várható következményeit, szakmai kihívásait leíró, vizsgáló, elemző rövid tanulmányokat, helyzetértékeléseket, naplójegyzeteket, személyes beszámolókat és reflexív esszéket gyűjtött össze egy műfaji és tematikai korlátoktól mentes összeállításba (FOKASZ – KISS – VAJDA szerk., 2020). A felsoroltak mellett Kovács László, az ELTE Társadalomtudományi Kar Savaria Gazdálkodástudományi Tanszék docensének kezdeményezésére megindult a koronavírus gazdasági és társadalmi összefüggéseinek, hatásainak mélyrehatóbb vizsgálata, amelynek eredményeként két önálló kötet született a témában több magyarországi szakember, egyetemi hallgató részvételével (KOVÁCS szerk., 2021; KOVÁCS – SZŐKE szerk., 2022).

Az ismertetett ún. *járványlét*-kutatásokhoz kapcsolódva kezdtem el Erdélyben, a maros-mezőségi Udvarfaluán a koronavírus disznóvénymészőtevékenységre gyakorolt hatásait vizsgálni. A településen 2014-től folytatok gazdaság- és társadalomnéprajzi,

³ A gyűjtőkampány az intézmény négy muzeológusa, Bakos Áron, Foster Hannah Daisy, Hajdu Ágnes és Szeljak György révén valósult meg *#karanténtárgy* címmel. A projekt 622 tagot számláló nyilvános Facebook-csoportját lásd: <https://www.facebook.com/groups/649108605923206> (letöltés ideje: 2023. május 29.).

⁴ Vö. https://mnl.gov.hu/mnl/ol/hirek/felhivas_0 (letöltés ideje: 2023. május 29.).

⁵ A körkérdésre 46 társadalomkutató, különböző hazai és külföldi oktatási, kutatási intézmények képviselőjében fogalmazott meg választ (KOVÁCS – TAKÁCS, 2020, 100–211.).

⁶ Ma románul: Curteni. Maros megyében (judetul Mures), Marosvásárhelytől (Targu Mures) 7 kilométerre fekvő település. 2011-es adatok szerint 1038 lakosából 929 vallotta magát magyar nemzetiségűnek, 90 románnak. Vö. <https://nepszamlalas.adatbank.ro/?pg=telepuleslista&megye=3> (letöltés ideje: 2023. június 6.).

etnobotanikai alkalmi gyűjtéseket, 2018 decembere és 2022 júniusa között azonban egy közel három évre kiterjedő állomásozó terepmunka révén alkalmam adódott arra is, hogy a karantén és a járványügyi korlátozások többnyire 2020–2021 közé datálható időszakában résztvevő megfigyelést végezzenek, tapasztalataimat feljegyezzenek. Abból a már említett előfelvetésből indultam ki, hogy a SARS-CoV-2 koronavírus okozta járvány az élet minden területén hozott változásokat, azaz a virágvásárlási, -használati, illetve a kertészkedési szokásokat is nagyban átalakította.

„Miközben a nyilvánosság harsog a koronavírusról, a társadalomelemző alapállás egyet hátralep, és ami evidenciának látszik, arra rákérdez. Amit úgymond mindenki nyilvánvalóságnak tekint, ott kérdéseket fogalmaz meg és a diskurzust igyekszik nyitva tartani.” (MÁTÉ-TÓTH, 2020, 95.). Esettanulmányomban olyan kérdéseket próbálok ezúttal eltérő súllyal körüljárni, mint: Vajon e járvány által előidézett globális jelenség milyen formákban nyilvánult meg lokálisan egy olyan településen, ahol közel hatvan család él a dísznövények termesztéséből és eladásából?⁷ Meg tudta-e tartani e köz(ös)ség a térségi-regionális versenyképességét? A gazdaságtanantropológia által *megettorpanónok*knak nevezett termelők csoportját gyarapították az udvarfalviak, avagy a felmerülő akadályokra gyorsan, rugalmasan reagáltak, azaz valódi, reziliens válaszokat találtak? E krízishelyzet miként vált az ő életükben identitásformáló tényezővé? Azt igyekszem körüljárni tehát, hogy a járvány mint életszervező és értelemképző jelenség miként tette próbára a köz(ös)ség alkalmazkodó és ellenállóképességét, miként épült be e köz(ös)ség életvilágába, miként vált részévé a helyiek mindennapjainak.

A dísznövénytermesztés hagyományai Udvarfalván

A Kárpát-medencében – a dísznövények másodlagos, mellékes szerepe miatt – viszonylag ritkának számít, hogy valahol, adott tényezőknek, illetve sajátosságoknak köszönhetően, több évszázados termesztési hagyományokkal rendelkező, dísznövényekre szakosodott termelőkörzet alakuljon ki, ahol a helyiek egy eredetileg esztétikai értéke révén számontartott növénycsoport, dísznövények termesztésével és értékesítésével (közvetve) anyag- és energiaszükségleteiket fedezték, gazdasági tevékenységet folytassanak, azaz a virágokkal megélhetésüket biztosítsák (NAGY, 2020, 119–120.).⁸ Udvarfalván és a vele mára összeépült két szomszédos településen, Várhegyen,⁹ illetve az adminisztratív szempontból községi központnak számító Marosszentannán¹⁰ a dísznövénytermesztés és -kereskedelem színvonala a településeggyűttest közép-kelet-európai

⁷ További 30–40 család mellékfoglalkozásként, kiegészítő jövedelemszerzésként folytatja a virágtermesztést.

⁸ A néprajzkutatók viszonylag későn eszméltek rá arra, hogy a dísznövényeknek lehet az esztétikai funkcion túlmutató más, netán gazdasági szerepe is. Vö. NAGY, 2021b, 233.

⁹ Ma románul: Chinari. 2011-es adatok szerint 698 lakosából 347 vallotta magát magyar nemzetiségűnek, 278 románnak, 56 cigánynak. Vö. <https://nepszamlalas.adatbank.ro/?pg=telepuleslista&megye=3> (letöltés ideje: 2023. június 6.).

¹⁰ Ma románul: Sântana de Mureș. 2011-es adatok szerint 3441 lakosából 1012 vallotta magát magyar nemzetiségűnek, 2030 románnak, 297 cigánynak. Vö. <https://nepszamlalas.adatbank.ro/?pg=telepuleslista&megye=3> (letöltés ideje: 2023. június 6.).

szinten is ismert termelőközzé emelte. A térség egyedi helyzete, politikai, gazdasági, társadalmi, természetrajzi és kulturális adottságai miatt válhatott három évszázados termesztői hagyományokkal büszkélkedő,¹¹ a szocializmus időszakában kiteljesedő virágtermelő közzé. Napjainkra a termesztésnek és értékesítésnek a legkülönbözőbb formái (szabadföldi cserepes termesztés, növényházi vágottvirág- és vágottzöldtermesztés, cserepes virágos- és levéldísznövények előállítása, egy- és kétnyári cserepesek előállítása, palántatermesztés, cserjeelőállítás, rózsatőtermesztés stb.) és szintjei (háztáji, kis- és nagykereskedelmi, kis- és nagyüzemi, félintenzív és/vagy intenzív) alakultak ki, illetve maradtak fenn (1–2. kép).

Bár 1989 után a romániai vidéki lakosság életében is lejátszódó, gazdasági alapú visszarendeződési kényszerfolyamatok (PETI – SZABÓ, 2006, 7.), így a privatizációs törekvések, a földterületek visszaszolgáltatásai az udvarfalviakat is felkészületlenül érték, a rendszerváltás és az azt követő átmeneti időszak töréspontot jelentett számukra, ma már a belső rendelkezésre álló termőterületeknek mintegy 40–45%-án folyik magas színvonalú dísznövénytermesztés. A 2000-es évektől a már elavultnak mondható háztáji felületeken a vágottvirág-termesztés fokozatosan megszűnt, az új fajták, technológiák bekerülésével párhuzamosan a visszakapott területeken gombamód szaporodó fóliás cserepesnövény-termesztés pedig fellendült. Napjainkban a mintegy ezer fős¹² településen a magyar és román családok túlnyomó többsége foglalkozik kis- és nagyüzemi virágtermesztéssel, de emellett a korábbi korszakokban kialakult kiskerti termesztés (3. kép), és részben a háztáji vágott virágokkal (tulipán, nárcisz, kardvirág, őszirózsa, szegfű, bazsarózsa stb.) való cserekereskedelem, a házalás és a piacozás is fennmaradt, még jól dokumentálható réteg (NAGY, 2020, 126.).

A virágtermesztés – a termesztő-létesítmények (üveg- és fóliaházak) révén – a faluképet is jelentősen átforgalmazta a 21. századra. A termőföldek, szántók nagy részét fedett melegházak, helyi megnevezéssel *szolárok* vagy *szérák* foglalják el (4. kép),¹³ melyek olyannyira meghatározzák a helyiek megélhetési stratégiáit, hogy még olyan helyeken is feltűnnek, ahol korábban elképzelhetetlen lett volna a dísznövények termesztése és térnyerése. Így például a Maros árterületén (5. kép) vagy a filoxeravész idején kipusztult és felhagyott szőlődűlőkön (6. kép) is. Az egyre gyorsuló technológiai fejlődést jellemzi ugyanakkor, hogy egy-egy kistermelő, néhány év alatt – többnyire pályázati pénzeknek, állami és uniós támogatásoknak, kedvezményeknek vagy banki kölcsönöknek köszönhetően –, nagyüzemi termesztővé léphet elő. Üzemét korszerű szellőztető-, öntöző-, párasító-, fűtő-, árnyékoló- és egyéb berendezésekkel automatizálhatja, a munkafázisokat, a cseréptöltéstől a növényvédelmi kezelésekkig, gépesítheti.

Az utóbbi években a dísznövénysektorban jelentkező túlkínálat, az állandó verseny és a külföldről beáramló olcsóbb, de minőségi virágáru miatt az udvarfalviak bővíteni

¹¹ Az udvarfalvi dísznövénytermesztés 18–20. századi történetéről lásd még NAGY, 2020, 121–125.; 2021a, 125.

¹² A legutóbbi, 2021–2022-es romániai népszámlálás adatai a kézirat lezárásáig nem kerültek állami feldolgozásra. A friss adatok megyei bontásban is hiányosan kerültek közzé. Vö. <https://www.recensamantromania.ro/> (letöltés ideje: 2023. június 6.).

¹³ A román *solar* (= fóliasátor) és *seră* (= melegház) kifejezésekből.

kényszerültek nemcsak kínálatukat, hanem piacukat is. Míg korábban legfőbb és szinte kizárólagos felvásárlónak Marosvásárhely számított, mára szinte a teljes ország területére, főként Moldvába, valamint a szomszédos államokba, főként Magyarországra, és esetenként közép- vagy kelet-európai országokba is eljut az udvarfalvi virág. A nagyobb távolságokat általában a román és cigány nemzetiségű viszonteladók, a nagybani felvásárlók, az ún. *angróso*k¹⁴ közvetítői rétege segít áthidalni. A települést a jelzett térségben ma már „a virágok falva”-ként is ismerik, így a dísznövénytermesztés és -kereskedelem mint idegenforgalmi és identitásformáló tényező is vizsgálható. 2000-től minden évben fesztivál jellegű virágvásárt és -kiállítást szerveznek a faluban, amelyre az ország különböző pontjairól érkeznek a vásárlók (NAGY, 2020, 128–129.).

A kontextus: Covid19-járvány Romániában 2020–2021-ben

A Covid19-pandémia 2020 februárjában érte el Romániát.¹⁵ Március 11-én felfüggesztették az oktatási intézmények tevékenységét és távoktatásra tértek át, 16-tól pedig rendkívüli szükségállapotot (*stare de urgență*) hirdettek, amelynek következtében 17-én bezárták a vendéglátó helyiségeket, és betiltottak minden zárt térben zajló rendezvényt, korlátozásokat vezettek be az ügyfélfogadások során a hivatalokban stb. Rövidesen részleges, majd teljes kijárási tilalmat, karantént (*carantină*) vezettek be, ami azt jelentette, hogy csak írásos nyilatkozat vagy munkahelyi igazolás birtokában, indokolt esetben hagyhatták el az emberek a lakásaikat. Lezárták a határok nagy részét, korlátozták a légi közlekedést is. A bevezetett intézkedések elsősorban a magánszemélyeket és a kisvállalkozásokat sújtották. Ebben az időszakban mintegy 400.000–403.000 fő veszítette el az állását, 45.000 vállalkozás függesztette fel vagy szüntette meg véglegesen a tevékenységét.¹⁶

Április közepén a járvány az országban a közösségi terjedés szakaszába lépett,¹⁷ majd a hónap végére az ország túljutott a járványgörbe első csúcán. Ennek megfelelően a korlátozások legtöbbször, így a kijárási tilalmat és az üzletek üzemeltetésére, nyitászabályokra vonatkozó szabályokat is május–június során fokozatosan feloldották,¹⁸ a határokat pedig megnyitották olyan európai államok előtt, ahol a fertőzések száma alacsony volt. A szükségállapotot május 15-én hivatalosan az ún. vészhelyzet (*stare de alertă*) váltotta fel.

Az október végén felfutó második hullámban a tavaszi szükségállapothoz hasonló rendelkezéseket csak néhány településen hoztak, attól függően, hogy a megyét fertőzöttségi szint alapján milyen kategóriába sorolták.¹⁹ Novemberre a legtöbb megye és számos vá-

¹⁴ A román *angro* (= nagykereskedelem) kifejezésből.

¹⁵ Az első beteget 2020. február 26-án, az első halálesetet március 22-én azonosították.

¹⁶ Erről lásd: KIS – BANA, 2021, 42. Vö. még: <https://mfor.hu/cikkek/makro/400-czen-kerultek-utcara-romaniaban-a-valsag-miatt.html> (letöltés ideje: 2023. június 9.).

¹⁷ Vö. <https://adevarul.ro/stiri-interne/societate/raed-arafat-va-fi-o-perioada-ca-in-razboi-2015223.html> (letöltés ideje: 2023. május 30.).

¹⁸ Vö. <https://www.maszol.ro/index.php/belfold/126651-mi-tortenik-majus-15-t-l-klaus-iohannis-reszletezte-az-uj-el-irasokat> (letöltés ideje: 2023. május 30.).

¹⁹ Vö. <https://szekelyhon.ro/vilag/meghosszabbítottak-a-veszelyhelyzetet-a-fertozott-telepuleseken-a-szabadban-is-kotelezo-lesz-a-vedomaszk#> (letöltés ideje: 2023. május 30.).

ros, köztük Erdély nagy része is piros zónába került,²⁰ ezért visszavezették a részleges kijárási tilalmat és a szigorúbb korlátozásokat.²¹

2020 decemberének végén érkezett az első Covid19-vakcina-szállítmány az országba, az oltási kampány 27-én vette kezdetét: első szakaszban az egészségügyi dolgozókat oltották be, majd a veszélyeztetett csoportokat, végül pedig a lakosság további részét.²²

A harmadik hullám 2021 márciusában futott fel. Számottevő állami intézkedések a korábbiakhoz képest nem történtek. Az igazolt esetek számáról, valamint a gyógyultak és elhunytak arányáról, az oltáskampány sikerességéről a hatóságok folyamatosan tájékoztatták az érdeklődőket.²³ A koronavírus-járvány ellen hozott romániai intézkedésekről Kis Diána és Bana Tibor tettek közzé összefoglaló tanulmányt 2021-ben, melyből rálátásunk van arra is, miként kezelte a helyzetet a román állam más európai államok vezetéséhez képest (KIS – BANA, 2021).

Dísznövénytermesztő ágazat és udvarfalvi virágtermelők a Covid19-járvány idején

A koronavírus-járvány 2020 első felében a szántóföldi növénytermesztést és az állattenyésztést a többi mezőgazdasági ágazathoz képest kevésbé érintette, azonban a kertészetek közül egyes speciális területek termelését (például a dísznövénytermesztést) erősen befolyásolta (SZŐKE, 2021, 111.). 2020. március 24-én a Union Fleurs nyilatkozatot adott ki a Covid19-válság által sújtott dísznövényágazat helyzetéről.²⁴ A Copa-Cogeca (Európai Gazdálkodók és Európai Termelősövetkezetek) egy 2020 áprilisában megjelent tanulmányában már csak az említett nemzetközi virágkereskedelmi egyesület által tett megállapításokat ismételte meg, azaz kijelentette, hogy a virág- és dísznövénysektor a koronavírus által legsúlyosabban érintett mezőgazdasági ágazat az EU-ban, ugyanis a legtöbb tagállamban – így Magyarországon és Romániában is – közel 80%-os történelmi kereslet- és fogyasztás-visszaesés mutatkozik, és a vírus sajnos a lehető legrosszabb időben sújtott le, hiszen a tavaszi időszak adta volna a dísznövénytermelők legnagyobb forgalmát.²⁵ Bár a gyorsan romló mezőgazdasági termékek szállítására, szállítási korlátozására vonatkozóan korábban is számos vizsgálat létezett, a friss virágok esetében jelentkező problé-

²⁰ Ebbe a kategóriába sorolták azokat a településeket és megyéket, ahol a tizennégy nap alatt diagnosztizált, ezer lakosra vetített fertőzések száma elérte vagy meghaladta a hármát. Vö. <https://www.maszol.ro/belfold/133722-koronavirus-romaniaban-egyre-tobb-erdelyi-telepules-vorosodik-be> (letöltés ideje: 2023. május 30.).

²¹ Vö. <https://www.romania-insider.com/localities-ilfov-bucharest-quarantine-2020> (letöltés ideje: 2023. május 30.).

²² Vö. <https://gov.ro/ro/stiri/conferinta-de-presa-sustinuta-de-pre-edintele-comitetului-national-de-coordonare-a-activitatilor-privind-vaccinarea-impotriva-sars-cov-2-cncav-valeriu-gheorghita1613480671&page=1> (letöltés ideje: 2023. május 30.).

²³ Vö. <https://covid19.datelazi.ro/> (letöltés ideje: 2023. május 30.).

²⁴ Vö. https://unionfleurs.org/news_events/statement-situation-of-the-ornamental-sector-covid-19-crisis/ (letöltés ideje: 2023. június 8.).

²⁵ Vö. https://www.agroinform.hu/kerteszet_szoleszet/a-virag-es-disznovenyszektor-a-koronavirus-által-legsulyosabban-erintett-mezogazdasagi-agazat-43525-001 (letöltés ideje: 2023. június 8.).

mákra nem számítottak, nem készültek fel a szakemberek (SZŐKE – KOVÁCS, 2022, 125.). A gazdasági elemzők részéről *globális, katasztrofális, erős hatású* (PINTÉR, 2021, 87–88.) minősítéseket kapott helyzet bemutatásának és a károk enyhítésének érdekében az említett csoportosulások levelet intéztek az Európai Bizottságnak, melyhez egy szemléltető infografikát is csatoltak (7. kép),²⁶ és kérték, hogy az EU tagállamai különös figyelmet fordítsanak az ágazatra, segítsék a támogatási lehetőségek megtalálásában és aktiválásában a dísznövénysektor képviselőit. A reális segítség a hatóságok részéről azonban késlekedett, elmaradt, és a termelők 2020–2021-ben javarészt csak a maguk által konstruált, alulról érkező kezdeményezésektől várhattak némi enyhülést, kevés sikerrel. A holland virágtőzsdén például *Buy Flowers Not Toiletpaper*, azaz „virágokat vásárolj, ne WC-papírt” címmel voltak kénytelenek egy világméretű kampányt hirdetni, azért, hogy a forgalmukat veszített termelőknek 2020 tavaszán ne kelljen kidobniuk a tavaszi virágokat. A Flower Council of Holland által hirdetett *Fill the distance with beauty* („Hidald át a távolságot szépséggel”) akció hasonló céllal jött létre 2020 áprilisában, viszont mindenféle próbálkozás ellenére, a több ezer tonnányi szemétre került dísznövényről és az ún. „virágmészárlásról”²⁷ készült megdöbbenő képsorok néhány hét múlva már bejárták a világsajtót (8. kép).²⁸ Mindeközben az európai emberek többsége a nagy bevásárló központokban az otthoni WC-papír-készleteiknek, és egyéb tartalékaiknak a járvány, illetve a karantén időszakára való felhalmozásával volt elfoglalva (VERES, 2021, 115.; BALÁZS, 2021, 230.), ahelyett hogy a tavaszi névnapok, az anyák napja megünneplésére, az ünnepek felköszöntésére, azaz virágra, dísznövényre költöttek volna. Egy valós, mérhető, globális – az európai nagy virágtermelő országok (Hollandia, Olaszország, Németország, Franciaország, Spanyolország stb.) mellett afrikai (Kenya, Etiópia stb.), dél-amerikai (Kolumbia, Ecuador, Brazília stb.), ázsiai (Törökország,²⁹ India,³⁰ Nepál³¹ stb.) államokra is kiterjedő – problémát okozott tehát a virágtermelőknek és -kereskedőknek a hirtelen előállt krízishelyzet, a koronavírus-járvány.

2020-ban nemcsak az értékesítési csatornák szűntek meg, de sok esetben – mivel sok országban szükségtelennek tartották azokat – maguk a virágboltok és -szalonok is bezárni kényszerültek, ezzel dominóhatást fejtve ki a teljes ellátási láncre.³² A járvány a virág- és dísznövényágazat életképességének, fennmaradásának teljességét sodorta veszélybe, a kapcsolódó beruházásokkal, vállalkozásokkal és munkahelyekkel együtt. 2020 szeptemberében a kertészeti termelők nemzetközi szövetségének (Association of Horticultural Producers – AIPH) szakemberei a Covid19-járvány díszkertészeti ágazat-

²⁶ Vö. <https://www.nak.hu/tajekoztatasi-szolgalattas/koronavirus/101707-a-virag-es-disznoveny-agazat-tamogatasi-surgeti-a-copa-cogeca> (letöltés ideje: 2023. június 6.).

²⁷ Vö. <https://g7.hu/vilag/20200414/tobb-mint-szazmillio-tulipant-semmisitettek-meg-a-holland-viragmeszarlas-soran/> (letöltés ideje: 2023. június 8.).

²⁸ Lásd például a *The New York Times* erről szóló beszámolóját: <https://www.nytimes.com/2020/04/12/world/europe/netherlands-tulips-coronavirus.html> (letöltés ideje: 2023. június 8.).

²⁹ Erről önálló esettanulmányként lásd: HANNIGAN – YAZICI, 2021.

³⁰ Erről önálló esettanulmányokként lásd: CHETAN – YOGISH, 2020; GAIKWAD – TAMBE, 2021.

³¹ Erről önálló esettanulmányként lásd: ACHARYA ET AL., 2021.

³² Egy, a helyzetről készült riportot lásd: <https://www.youtube.com/watch?v=PGsYZBs02m0> (letöltés ideje: 2023. június 8.).

ra gyakorolt hatásairól értekezve meg is állapították, hogy a termelőknek, szállítóknak és beszállítóknak, valamint az értékesítőknek reziliensnek kell maradniuk („Ornamental horticulture firms needed to be resilient” – mondták), amit elképzelésük és ajánlásuk szerint csak az alkalmazkodóképességre (*adaptability*), rugalmasságra (*flexibility*), együttműködésre (*cooperation*), kreativitásra (*creativity*), fenntarthatóságra (*sustainability*) való hajlam, valamint képesség biztosíthat e helyzetben.³³ A bemutatott globális nehézségek rövid időn belül lokális szinteken, az általam vizsgált településeken és a legközelebbi városi központban, Marosvásárhelyen is jól dokumentálhatóvá váltak.³⁴

A társadalomnéprajz a hirtelen megváltozott világban, például egy járványhelyzet idején a bizonytalan termelői csoportokat *megtorpanóknak* nevezi (SCHWARZ, 2002, 50–52.). Udvarfalván a járványügyi korlátozások közepette azonban nem dokumentáltam olyan virágtermesztésből élő családot, amelynek tagjai – a szintén a társadalomkutatók által alkotott terminusoknak megfelelően – *óvatosak*, avagy *kivárok* (SZABÓ P., 2002, 77.) lettek volna, és emiatt hagytak volna fel, akár csak ideiglenesen is, a korábbi termelési tevékenységükkel.³⁵

A korlátozások fokozott hatással voltak a helyi termelőkre, a virágfóliával rendelkező családok élete jobbára a munka köré szerveződik, egész életvitelüket meghatározza ez a termelési mód. 2020. március 1-én és 8-án az ún. évindító, szezonindító legnagyobb eladási kampányban, a *primulaszezonban*, mártíisor ünnepén és a nemzetközi nőnapon sikerült értékesíteniük a kora tavaszi árújukat.³⁶ Az akkori egészségügyi államtitkár a fi-

³³ Vö. <https://www.paysalia.com/en/blog/expertise/future-ornamental-horticulture-industry-after-covid-19-crisis> (letöltés ideje: 2023. június 8.). Lásd még: <https://aiph.org/wp-content/uploads/2020/11/Coronavirus-Global-Impact-Survey-Participant-Comments.pdf> (letöltés ideje: 2023. június 8.). Itt jegyzem meg ugyanakkor, hogy 2023-ban a Királyi Kertészeti Társaság munkatársainak közreműködésével, Tom Massey tollából *Resilient Garden* címmel jelent meg egy olyan kertészeknek szánt útmutató, amely a gyorsan, ismeretlenként érkező társadalmi, gazdasági kihívásokra, természeti katasztrófákra (aszályok, fagykárrok, új kártevők és betegségek megjelenése stb.) kínált reziliens stratégiákat, megoldásokat (MASSEY, 2023).

³⁴ A járványügyi korlátozások idején és annak hatására zárt be véglegesen Marosvásárhely legrégebbi virágüzlete a Szentgyörgy utcában (ma románul *Revoluției* = Forradalom).

³⁵ Egyetlen családról tudok, amely éppen 2020 tavaszán indította volna virágtermesztő vállalkozását a településen. E család megfelelő kezdőtőke és tapasztalat, illetve kitarítás hiányában a következő évtől, 2021-től már nem próbálkozott tovább a profilváltással. Eladta a beszerzett felszereléseket, lebontotta az előző évben épített fóliásátrakt, és a korábbi vállalkozói tevékenység folytatására, kürtöskalács-sütésre tért vissza. Az indulás körüli nehézségeket és a korai bukást a család a Covid19-járványnak, a járványügyi korlátozásoknak tulajdonította.

³⁶ Az udvarfalvi virágtermelők többsége által termesztett dísznövénykínálat a következő öt nagyobb eladási-értékesítési időszakot határolja körbe: 1.) február vége – március eleje: *primulaszezon* vagy *nőnap* (a kora tavaszi cserepes növények, főként a kankalinfélék, azaz a primulák eladásának az ideje; a március 8-ra eső nemzetközi nőnap mellett Romániában virágértékesítés szempontjából fontos ünnep még a március 1-én románok által tartott mártíisor is); 2.) március második fele – április eleje: *árvácskaszezon* (a hidegtűrő szőnyegágyi és cserepes dísznövények, elsősorban az árvácskák eladásának az ideje); 3.) május–június: *nyári szezon* (a balkonládás, ámpolna- és szőnyegágyi növények eladásának az időszaka, főként a magyar és ortodox húsvétot, illetve pünkösdt követő hetekben, valamint az ortodoxok által május 21-én ünnepelt bizánci szentek, Constantin és Elena napján); 4.) október vége – november eleje: *krizantémszezon* (a hidegtűrő őszi szőnyegágyi és cserepes dísznö-

zikai távolságtartásra vonatkozó első javaslatokat már megfogalmazta ugyan, de a virágboltok, piacok nyitva tarthatnak, a naponapi virágot még mindenki megvehetette és átadhatta szeretteinek.³⁷ A március 11-től datálható komolyabb korlátozó intézkedések azonban a későbbi virágigényben is jelentős visszaesést hoztak, hiszen az egyéni és közösségi kapcsolattartási formák beszűkültek, a társadalmi interakció bizonyos, hagyományos formái ideiglenesen ellehetetlenültek.

Noha a globális virágpiacot sújtó kezdeti nehézségekkel szembetalálták magukat az udvarfalvi termelők is, életükben, tevékenységükben nem jelentett valódi fordulópontot a román állam által bevezetett karantén, hiszen ez egy esemény (a koronavírus-fertőzések rohamos terjedése) által generált, felülről irányított és szabályozott fordulópont volt csupán, melyet nem mindenki vett komolyan. A kora tavaszi eladásokból befolyó összeggel magabiztosan kezdhették el az új évet, és még a következő, hasonlóan nagy bevételüket biztosító eladási időszak, a március–április fordulójára eső ún. *árvácskaszezon* korlátozások miatti bevételkiesésétől sem torpantak meg a vállalkozások. Mivel az új, váratlan, korábban példanélküli helyzet miatt a termelőknek nem sikerült értékesíteni az árvácskák mintegy 80–90%-át, egy érdekes jelenség volt megfigyelhető a településen: a kezdeti bizonytalansági helyzetet funkcióváltás, funkcióátalakulás követte.

A magyar nyelvterületen élő népcsoportok esetében a virágok, dísznövények általában másodlagos, mellékes szerepet tölthetnek be a termőterületek kultúrnövény-szerkezetében. E tekintetben elsőrendűnek és hasznosnak a gyakorlati, mindennapos életben való felhasználhatóság szempontjából is értékelhető gyümölcsöt és szőlőt, zöldségféléket, gyógy- és fűszernövényeket, textil-, festő- és olajnövényeket, faipari növényeket, illatszer- és aromanövényeket, gabonaféléket, keményítőnövényeket, takarmány- és mézelő növényeket, élvezeti- és cukornövényeket, s nem a díszítő értékük miatt termesztett dísznövényeket tartották. A hagyományos paraszti életben ennek a növénycsoportnak, a dísznövényeknek tehát „nem volt túlságosan nagy szerepe”, ugyanis nem energia- és anyagszükségletet fedezett, hanem „szellemi, esztétikai igényt elégített ki” (PÉNTÉK – SZABÓ, 1985, 137.). Nem így Udvarfalván, ahol korábban több évtizedig szinte kizárólag csak a gazdasági értékük miatt, értékesítési céllal termesztették a virágokat, dísznövényeket. Éppen ezért a település utcáit egyáltalán nem jellemzi a kiültetett virág, sőt, éppen abból adódóan, hogy a virágra gazdasági értéke miatt pénzkereseti lehetőségként tekintenek a helyi gazdák, és a háztáji, rendelkezésre álló belső területek szinte minden négyzetcentiméterén virágot termelnek, a többi kultúrnövény-kategória képviselőinek nagyrésze sokszor a kapuk előtti kis ágyásokba, útmenti, járdamenti csoportokba szorul ki. Nem szokatlan az utcákat járva, járdaszegélyek mellett zöldségfélékkel (fejes káposztával, újhagymával stb.), fiatal gyümölcsfákkal, fűszernövényekkel találkozni

vények, elsősorban a krizantémok eladásának az ideje; fő csúcsa a november 1-re eső mindenszentek és a másnap tartott halottak napja); 5.) november vége – december: *mikulásvirág-szezon* (a téli ünnepekhez, névnapokhoz kötődően elsősorban a mikulásvirágok eladásának az ideje).

³⁷ Vö. <https://maszol.ro/belfold/122731-egeszseguyi-allamtitkar-keruljuk-a-n-napi-puszilozast> (letöltés ideje: 2023. június 6.). Ezzel szemben Magyarországon lásd: <https://24.hu/belfold/2021/03/04/koronavirus-jarvany-szigoritas-kormany-nonap-viragarusok/> (letöltés ideje: 2023. június 8.).

(9–10. kép).³⁸ Ezúttal azonban, mivel nem sikerült eladni a megtermelt virágárut, előtérbe kerülhetett e növények esztétikai, díszítő szerepe, funkciója. A karantén és a termelők ideiglenes értékesítési nehézségei életre hívták azokat a kezdeményezéseket, amelyeknek a célja a közterek virágokkal (főként árvácskával) való beültetése, átváltoztatása, a köztereken való hasznosítása volt a közösség javára. Egyes termelők különböző közösségi oldalakon felhívást is intéztek kertésztársaikhoz, kezdeményezve, hogy mindenki kövesse e példát, és a hollandiai tulipánoktól eltérően ne kerüljön szemétre az udvarfalvi árvácska. A járványhelyzet tehát leváltotta a korábbi életvezetési stratégiákat, új interpretációkat tett szükségessé, és a kezdeményezés ideiglenesen teljesen átalakította egy település néhány utcájának az összképét. Hogy a közterek virágokkal való beültetésének jelensége a településen egyértelműen a járványügyi korlátozások függvénye, eredménye, illetve következménye volt, azt talán az is illusztrálja, hogy a május közepi szükségállapot-feloldást követően, és napjainkban is ugyanazok az utcai ágyások már üresen maradtak. A felülről jövő korlátozások enyhítése és feloldása közvetve egyik pillanatról a másikra törölte el az alulról jövő kezdeményezéseket, helyreállt a lokális, helyi világ korábbi, megszokott rendje³⁹ (11–14. kép).

Ugyancsak a két hónapig tartó karantén idején egyéb kezdeményezések is dokumentálhatóak voltak a település utcáin. Értelmezésemben ide kapcsolódik, hogy az ebben az időszakban nyitott három új utca közül a községben valamennyinek virágnevet adtak, amelyek közül az egyik éppen az árvácska (*Strada Panseluțelor*) nevet viseli (15. kép). Ugyanide sorolom, hogy a már említett holland *Buy Flowers Not Toiletpaper* akció során a holland virágtőzsdén, Aalsmeerben, tulipánokból kirakott vagy virágföldéken kialakított, a világ, Európa fogyasztóinak szánt óriásüzenetek (16–18. kép), kisebb méretben, átgondolva Udvarfalván is megjelentek. Ebben az esetben nem a fogyasztókat, hanem a járványhelyzet és az értékesítési gondok, a jövő, a szezon sikere miatt aggódó helyi termelőket szólították meg, Istenbe vetett hitre buzdítottak. A helyiek reakciói és kitartó küzdelme – melyet szimbolikusan a virágokból kialakított, tételesen megfogalmazott „Bízzál!” felszólítás (19. kép) is megjelenített – egyértelmű cáfolatát adta számomra annak, hogy az udvarfalviakat a gazdaságantropológia által *semmiben sem bízók* (SZABÓ P., 2002, 77.) csoportjának nevezett, remény- és célvesztett gazdálkodók közé soroljam, ami azért is érdekes, mert ebben az időszakban globálisan is csökkent a virágok iránti kereslet, a dísznövényimport. Megszűntek az értékesítési csatornák, lezárultak a szállítási útvonalak, a tiltások következményeként értelemszerűen elmaradtak a nagyszabású rendezvények, ünnepélyek, fesztiválok, amelyek alkalmával a virágtermelők óriási forgalmat bonyolíthattak volna le,⁴⁰ és a létszámkorlátozások miatt elmaradtak a szintén

³⁸ Hasonlóra hívta fel Kinda István a figyelmet a Kis-Küküllő menti falvak esetében (KINDA, 2017, 250–251.).

³⁹ Az eset jól példázza a reziliencia fogalmának azt a megközelítését is, amely szerint a kényszerítő hatás, a krízis, a válság, a szükség, a kényszer megszűntével egy vizsgált rendszer az eredeti állapotba való „visszapattanásra”, rugalmas visszatérésre törekszik.

⁴⁰ Hasonlóképpen maradt el 2020-ban és 2021-ben az Udvarfalvi Virágfesztivál.

nagy dísnövényigényű ballagások, esküvők,⁴¹ valamint a temetések⁴² is. Bár még 2020 elején minden jel abba az irányba mutatott, hogy az udvarfalvi virágtermelő köz(ös)ség a kora tavasszal felhalmozott pénztartalékok felélését követően bajba fog kerülni, a két hónapos szigorú karantén időszakot és a közel egyéves járványidőszakot 2021 májusában ünnepi istentisztelettel zárta, hálát adva azért, hogy az egyik legjobb, legnagyobb profitot jelentő időszakot tudhatják maguk mögött a termelők (20–21. kép).⁴³

„Országhatáron belül, de nemcsak országhatáron belül, hanem Magyarországon is, meg távolabb is, sokfelé úgy emlegetik Udvarfalvát, mint a virágoknak a faluja [...] A településnek és a gyülekezetnek is a jó híre messze földre eljutott [...] Nemcsak a közeli, a közeliünkben, a megyénkben élők hallottak Udvarfalváról, hanem Nagyváradon⁴⁴ is, Szatmáron,⁴⁵ de Konstancán,⁴⁶ Ploiești-en⁴⁷ is. Sorolhatnám az erdélyi településeket vagy az ország déli településeit. A ti virágaitok, a mi virágaink eljutottak oda. [...] [Tele van] az úrasztala körül, tele van a padok mellett, tele van a templom, veletek és a virágokkal. Pontosan erre gondoltunk, hogy járuljunk az Isten színe elé hálaadással [...] Talán a tavalyi esztendő volt a legnehezebb [...] A tavalyi évben [volt a legnehezebb], amikor éppen kezdődött volna a virágszezon, éppen kellett volna, hogy eladjátok a megtermelt virágot, és amikor nem is nagyon találkozhattunk, mert volt az a két hónap karantén, amikor otthon kellett maradni [...] És veletek imádkoztam, veletek imádkoztunk, hogy az Isten áldja meg a munkátokat olyan értelemben is, hogy el tudjátok adni a virágokat. Én olyan sokatokkal beszéltem aztán a tavalyi év folyamán, meg az idej esztendőben is. És olyan sokan elmondtátok a tavalyi évben is, hogy annak ellenére, hogy adott pillanatban olyan kevésre számítottatok vagy számíthattatok, arra gondoltatok, hogy a veszteséget kellene valamilyen módon minimalizálni, nemhogy nyereségről beszélni [az évet nyereséggel zártátok]. Ez volt a tavalyi esztendő. És év végére pedig – nem tudom, mindenki életében így volt-e ez⁴⁸ – én nem találkoztam senkivel Udvarfalván, virágkertésszel, akinek a szíve

⁴¹ A vilájjárvány eredményezte csökkenő házasságkötési rátáról és ennek okairól, valamint az ún. karanténesküivőkről szóló esettanulmány: BALATONYI, 2022.

⁴² Annak ellenére, hogy a járvány miatt a megszokottnál jóval több halálesettel számoltak (ezért a kószorúköttők nyereségre számíthattak), a létszámkorlátozások a temetési szertartásokra is kiterjedtek és átalakították azokat.

⁴³ Bár a vállalkozások hivatalos nyilvántartást nem vezetnek, az adatközlők másfél–kétszeres bevételről számoltak be az előző, 2019–2020-as évekhez képest.

⁴⁴ Ma románul: Oradea.

⁴⁵ Értsd: Szatmárnémeti. Ma románul: Satu Mare.

⁴⁶ Város Romániában, Dobrudza történelmi régióban. Konstanca megye (județul Constanța) székhelye, a legforgalmasabb Fekete-tengeri kikötőváros. Magyar neve: Konstanca.

⁴⁷ Város Romániában, Havasalföld történelmi régióban. Prahova megye (județul Prahova) székhelye. Magyar neve nincs.

⁴⁸ Az egyensúlyi állapot nem jelenti feltétlenül a társadalom minden tagjának a rezilienciáját. Ahogyan az idézett prédikációban a helyi lelkész, úgy én is a tanulmányomban csak és kizárólag az udvarfalvi virágtermelő családok és egyének krízishelyzetre adott válaszaira, rezilienciájára fókuszáltam. Kérdés marad továbbra is, hogy egy csoport (ebben az esetben a virágtermelő családok)

*ne lett volna telve hálával, és ne azt mondta volna, hogy sokkal jobban sikerült a tavalyi esztendő, mint ahogy reméltük.*⁴⁹ – foglalta össze a járványidőszakot ünnepi prédikációjában a helyi református lelkész-esperes.

Mindez természetesen csak úgy volt lehetséges, hogy az *árvácskaszezont* jellemző kezdeti bizonytalansági helyzetet és jövedelemkiesést követően a helyi virágtermelők az ún. *nyári szezon* májusi kezdetéig adaptálódtak az új élethelyzetekhez. Az elfogadást, integrálást az egyének és a köz(ös)ség részéről az adaptáció mint beépített folyamat, a gyors alkalmazkodás tette lehetővé, és ez elősegítette a *térségi versenyképesség*⁵⁰ megtartását, a károk minimalizálását, a produktivitás fenntartását, illetve fokozását.

Az udvarfalvi kertész vállalkozókat a piaci kapcsolatok gazdag szövődéke jellemzi, amely a krízishelyzetben előnyt jelentett. A kertészetek többsége termékeit korábban is nagyrészt a nagybani piacon értékesítette, ahol a kereskedelem gyakorlatilag a szürke vagy fekete gazdaságban zajlott. A tisztán megmaradó jövedelem magas, hiszen a virágkertész vállalkozók – bár a piaci árusításra is feljogosító termelői engedéllyel (Certificat de Producător) általában rendelkeznek – nem adóznak bevételeik után. A krízishelyzetben ugyanakkor megmutatkozott az udvarfalvi virágtermelők önálló gondolkodásra és munkavégzésre való alkalmassága, illetve valódi *piacorientált gazdasági magatartása* (Kiss, 2002, 99.). Érzékelték, hogy nem látnak bele a makrogazdasági folyamatokba, nem is tudják befolyásolni azokat, de nem kivárással védekeztek, hanem megpróbálták alkalmazkodni a helyzethez.

Rögtön első lépésként értelmezhető, hogy az el nem adott, illetve közterekre ki nem ültetett árvácskákat, valamint egyéb tavaszi dísznövényeket a termelők a hollandiai termelőkkel ellentétben nem a szemétre dobták, hanem – lévén egészséges, kórokozóktól és kártevőktől mentes növényekről szó – komposztálták azokat, a virágföldből újabb keveréket készítettek, a *cserepeket és poharakat*⁵¹ újrahasznosították, amivel jelentősen mérsékelték az anyagi veszteségeket.

Az udvarfalvi termelők jelentős része igencsak hamar felismert, és sikeresen kihasználta egy – a járványidőszak által kínált – másik lehetőséget is, amely a kertészeti vállalkozások gazdaságos, nyereséges fenntartásához és működtetéséhez is hozzájárult 2020–2021-ben. Romániában a szükségállapot és a korlátozások következtében 1,29 millió személy vesztette el a munkahelyét. A májusi enyhítések következtében a legtöbb munkaadó új szerződéseket kötött ugyan, de így is félmillió munkahely szűnt meg az országban,⁵² és a legtöbb vállalatot valamilyen formában érintette a járvány hatá-

rezilienciája jelentheti-e egy egész település (ebben az esetben Udvarfalva vagy Marosszentanna község falvainak) sikeres alkalmazkodását is egyben.

⁴⁹ Részletek Jakab István udvarfalvi református lelkésznek, a Maros-Mezőségi Református Egyházmegye esperesének *Virág Napján* mondott ünnepi prédikációjából. Saját gyűjtés, Udvarfalva, 2021. május 30.

⁵⁰ A fogalomról bővebben lásd: VINCZE – BÍRÓ, 2011, 281.

⁵¹ Udvarfalván *cserepnek* neveznek minden kerek kiképzésű tenyészedenyt, függetlenül annak anyagától, méretétől stb. Hasonlóan *pohárnak* neveznek minden négyszögletű tenyészedenyt, de ezek általában csak két, kisebb méretben, műanyagból készülnek, és egyetlen áttűzdelt szőnyegágyi dísznövényपालánta nevelésére, értékesítésére alkalmasak.

⁵² Vö. <https://kronikaonline.ro/gazdasag/kozel-felmillio-munkahely-szunt-meg-romaniaban-a-jarvany-miatt> (letöltés ideje: 2023. május 30.).

sa. Bár a virágtermelő vállalkozások nagyrésze a családok munkaerejére támaszkodik, az udvarfalviak a természetlétésitményeikben korábban is dolgoztattak napszámosokat és idény-, azaz határozott időre/adott feladat elvégzésére felfogadott munkásokat.⁵³ Mivel a jellemzően nagy, akár több hektáros területen működő virágkertészeteket a munkásokra vonatkozó létszámkorlát vagy a fizikai távolságtartási szabályok kevésbé érintették, a hatósági ellenőrzések is elkerülték, és a termelésben résztvevő dolgozóknak a munkába járás is megengedett volt, az állásukat a járvány miatt elveszítő marosvásárhelyi vagy környékbeli lakók helyzetük rendeződéséig tömegesen és szívesen vállaltak olcsó alkalmi munkát Udvarfalván.

A helyi termelőknek korábban is közvetlen kapcsolatuk volt a vásárlókkal és/vagy a viszonteladókkal. Mivel az importáru már nem jöhetett be külföldről, zárva voltak a virágboltok,⁵⁴ és a nagyobb bevásárló központok virágos részlegei is – néhány héttel a WC-papír-, fertőtlenítőszer-, száraztészta-, élesztő-, konzerv- és egyéb készletek kimerülése után – kiürültek, az udvarfalviak kezdtek lépéselőnybe kerülni: az egyik legnagyobb, korábbi konkurencia, a multik, az importőrök, a virágszalonnak már nem rúghattak labdába, hiszen a nemzetközi virágkereskedelem ellehetetlenült.⁵⁵ Ekkor, 2020 május–júniusában volt megfigyelhető több ún. szintlépés is Udvarfalván.

Egyrészt, míg korábban a faluba érkező vásárlóknak, nagy tételben üzletelő viszonteladóknak a kapukba kihelyezett néhány cserép virág, esetleg egy nyitott kapu jelezte, hogy adott udvaron virágkertészet működik és eladó dísznövény van (22. kép), a járványidőszak alatt már más, jóval hatékonyabb kommunikációs és marketing csatornákon is elkezdtek hirdetni magukat a helyi termelők. A kapukra, bejáratokra, kerítésekre, utcákba elhelyezett különböző kisebb-nagyobb táblák mellett megjelentek a mind nagyobb és nagyobb molinók, bannerek és egyéb hirdető felületek, amelyek messziről látható(bb)ak voltak az autóval arra tévedő potenciális nagybani felvásárlóknak, akik – az ekkor még

⁵³ A magyarországi Központi Statisztikai Hivatal munkatársai a koronavírus-járvány mezőgazdasági idénymunkára gyakorolt lehetséges hatásait vizsgálva megállapították, hogy a szőlészetek mellett a vegyes növénytermesztés kategóriájába eső virág- és dísznövénykertészetek a leginkább munkaerő-igényes gazdaságtípusok. Ennek megfelelően a járványügyi korlátozások is érzékenyebben érintették az ágazatot nemcsak a vizsgált országban, de Közép- és Kelet-Európa országaiiban általában is. Vö. <https://www.ksh.hu/docs/hun/xftp/idoszaki/koronavirus-mezogazdasag/index.html> (letöltés ideje: 2023. június 6.).

⁵⁴ Romániával ellentétben Magyarországon a virágbolt-tulajdonosokat különböző központi, kormányzati intézkedésekkel, tervekkel (nyitvatartási tilalom alól való ideiglenes mentesség, járulékfizetési kötelezettség elengedése, gyorsHITEK stb.) igyekeztek megmenteni a csődtől ebben az időszakban. A veszteségek valódi kompenzálására azonban itt sem került sor. Vö. például: <https://24.hu/belfold/2020/04/30/viragbolt-viraguzlet-hosszu-nyitva-tartas-anyak-napja-koronavirus-nincs-korlatozas/> (letöltés ideje: 2023. június 6.); <https://bkik.hu/hu/hirek/virushelyezettel-kapcsolatos-kormanyzati-intezkedesek-osszefoglalo> (letöltés ideje: 2023. június 6.); <https://www.agrarszektor.hu/noveny/20210426/a-koronavirus-magyar-viragagazatra-gyakorolt-hatasarol-beszelgettek-a-szakemberek-29498> (letöltés ideje: 2023. június 8.) stb. Magyarország mellett Ausztriában is a 2020 áprilisától fokozatosan bevezetett enyhítések között elsőként szerepelt a kertészeti áruházak újrainyitása (KIS – BANA, 2021, 40). E példát Románia nem követte.

⁵⁵ Ebben az esetben egy csoport rezilienciára való képtelensége egy másik csoport rezilienciára való képességét segítette.

alacsony üzemanyagáraknak köszönhetően⁵⁶ – Románia-szerte, akadályok nélkül teríthették a megfelelő piacokon az udvarfalvi árut (23–26. kép).

Ugyancsak kényszerhelyzet szülte váltásként és változásként, szintlépésként értelmezendő,⁵⁷ hogy a 2020–2021-es évben fellendült az udvarfalvi virágtermelők online jelenléte, kommunikációja, illetve nőtt a minderre épülő online kertészeti szolgáltatások nyújtásának színvonala. Ez új lehetőségeket nyitott a potenciális vásárlók előtt, hiszen vásárolni a járványidőszakban interneten keresztül is tudtak, ráadásul sok helyen még szakmai tanácsokat is kérhettek a szakértőktől, függetlenül attól, hogy épp hol tartózkodtak. A koronavírus okozta világjárvány ránk kényszerített egy felgyorsított ütemű digitalizációt (BAKÓ, 2021, 95.), amit az udvarfalvi virágtermelők is kihasználtak. Korábban online-térben jelen nem lévő idősök például Facebookon vagy más közösségi oldalakon új felhasználóként regisztráltak és a különböző online csoportokba (például a *Helyi termelők Maros* csoportba) tagként kérték felvételüket, ahol aztán lefotózott virágaikat kínálták eladásra, válaszoltak az igényekre és a felmerülő kérdésekre. Fontos itt megemlíteni, hogy habár az online kommunikáció és felület mint reklámozási, értékesítési lehetőség nem egészen újkeletű a település termelői körében, de a *járványlét*ben a technológiai eszközök és gyakorlatok, az internet adta lehetőségek kihasználása látványosabbá, intenzívebbé vált, és a jelentősége is megnőtt.

Bár a belső növényi házkörnyezeti (mansiobotanikai), illetve az ablak- és erkélykörnyezeti (atriobotanikai), udvarkörnyezeti (kuriobotanikai) vizsgálatok még nem zárultak le a járványidőszakra vonatkozóan – lévén, hogy néprajzi szempontból igencsak fontosak e tudományterületek (SZABÓ T. [E.], 1995; NAGY, 2021c, 254–255.) –, néhány általános megállapítást érdemes még tennünk, a járványügyi korlátozások közepette ugyanis statisztikailag kimutathatóan, világszerte egyre többen kezdtek bele az otthoni ún. hobbikertészkedésbe.

A Covid19-járvány második hullámának kezdetén, 2020 októberében és novemberében a Flower Council of Holland megbízásából a Motivaction kutatási ügynökség egy német, francia, angol és holland fogyasztókra kiterjedő felmérést készített a virágigényekkel kapcsolatban. A válaszadók 60–65%-a fogalmazta meg tételesen, hogy virágokkal, dísznövényekkel próbálta kellemesebbé tenni a lezárások ideje alatt otthonát, illetve a válaszadók 25%-a nyilatkozta azt, hogy a járvány miatt az átlagosnál jóval több dísznövényt vásárolt.⁵⁸ A koronavírus-járvány elhozta tehát „a viruló balkonok és konyhakertek” korszakát (GERGELY, 2021, 111.). A különböző termékek, cikkek vásárlási szokásainak alakulása (VERES, 2021, 126.), de még online kommunikációnk

⁵⁶ Az összefüggésre Szabó Árpád Töhötöm hívta fel a figyelmem. Megjegyzését köszönöm!

⁵⁷ Az udvarfalvi virágtermesztők szerint *kényszer* szülte *stratégiákat* kellett alkalmazni azért, hogy a jelentkező kihívásokon átlendüljenek. Az adatközlők által alkalmazott „kényszer-stratégia” kifejezés nem egészen fedi a néprajzkutatók által a paraszti gazdaságok kapcsán leírt, kiütkereső (BALOGH, 2003, 179.; 2009, 289.) vagy a kooperáló közösségek elemzése során használt féltudatos (SZABÓ Á. T., 2004, 100, 103.; 2009, 153, 162, 228.) *kényszerstratégia* terminust. Vö. még: KINDA, 2011.

⁵⁸ Vö. <https://www.flowercouncil.com/press-calendar/what-is-the-effect-of-covid-19-for-consumers-of-flowers-and-plants> (letöltés ideje: 2023. június 8.). A felmérés idején Németországban nem volt karantén, míg az Egyesült Királyságban teljes, Hollandiában és Franciaországban részleges lezárások voltak.

szókészlete (LÉNÁRT, 2021, 297.) is azt mutatta, hogy az otthonlét alatt sokan kezdtek kertészkedésbe. E Skandináviában, Németországban, Ausztriában és Svájcban, sőt Európán kívül, Kínában vagy Ausztráliában is jól dokumentált cocooning-trendet, divatjelenséget⁵⁹ Magyarországon egy, a Plante által készített felmérésen túl⁶⁰ a Néprajzi Múzeum *karanténtárgy*-gyűjtése is igazolta (BAKOS – FOSTER, 2022, 197.).⁶¹

Bár az elemzők egy része azonos állásponton van azt illetően, hogy Portugáliában, Spanyolországban, illetve a kelet-európai államokban, így Romániában is kevésbé volt jellemző a növényi környezetre való összpontosítás,⁶² mégis, még ha kisebb mértékben is, de nagyjából hasonló tendenciák mutatkoztak a virágok iránti kereslet növekedésében. Mindezt az udvarfalvi virágtermelők kiválóan kiaknázták. Itt is érvényes a tanulmány egyik alap gondolata, azaz, hogy a karanténhelyzet a mindennapi gyakorlatok szintjén jelentős változást eredményezett, és számos kulturális viselkedésmintát hozott létre. Az, hogy 2020-ban Marosvásárhely-⁶³ vagy Maros megye-, Erdély-, netán Románia-szerte is egyre több lett a beltéri növény, egyre nagyobb az ezekre való kereslet, a távmunka, a kijárási korlátozások, az online oktatás, a virtuális alkalmak (hibrid konferencia, zoom-fitnesszóra, live-jóga, online istentisztelet stb.) térhódításával áll kapcsolatban. Mivel jóval több időt töltöttünk otthon, a kényszerű otthonlét alatt a képernyők előtt töltött idővel (az ún. képernyőidővel) egyenes arányban nőtt az igény a lakások, szobák, belső terek zöldebbé tételére is.⁶⁴ Ennek köszönhetően lendült fel az ún. balkon-, erkély- és teraszkertészkedés.⁶⁵ Hirtelen fokozott

⁵⁹ Az otthonok növényekkel és egyéb elemekkel való dekorálására irányuló trend megnevezése. Vö. például: <https://www.paysalia.com/en/blog/expertise/future-ornamental-horticulture-industry-after-covid-19-crisis> (letöltés ideje: 2023. június 8.).

⁶⁰ Tízből kilenc válaszadó mondta, hogy legalább egy új szobanövényt szerzett be a járvány idején. A megkérdezett 1795 személy 13,5%-a vallotta, hogy kifejezetten a koronavírus megjelenése óta vált növényrajongóvá. Vö. <https://plantebudapest.com/novenygondozas/szobanoveny-dzsungelek-a-koronavirus-idejen/> (letöltés ideje: 2023. június 8.).

⁶¹ Sokatmondó, hogy bár a kezdeményezők a karanténtárgygyűjtést nem tekintik reprezentatívnak, mégis a felhívásra beérkezett tárgyak lehetőséget adtak a rendszerezésre, s a muzeológusok által felállított kategóriák között (maszkok stb.) a „kertészeti tárgyak” is megtalálhatóak voltak. (Bakos Áron szóbeli közlése, 2021; Vö. még Bakos Áron, Foster Hannah, Hajdu Ágnes és Szeljak György 2021. október 15-én elhangzott közös előadása Kolozsváron, a *Járvány-lét-helyzetek. A Covid-19 vilájjárvány hatása a mindennapokra és a társadalomkutatásra* konferencián, #karanténtárgyak: reflexiók egy online gyűjtőkampányra címmel).

⁶² Vö. például: <https://www.paysalia.com/en/blog/expertise/future-ornamental-horticulture-industry-after-covid-19-crisis> (letöltés ideje: 2023. június 8.).

⁶³ 2020–2021-ben Marosvásárhelyen kérdeztem meg strukturálatlan interjúk keretében több olyan személyt, akik a járványidőszakban udvarfalvi dísnövénytermelőktől vásároltak, és otthonukban hobbikertészkedni kezdtek.

⁶⁴ A Magyar Turisztikai Ügynökség által évtizedek óta szervezett *Virágos Magyarország* verseny 2020 kora nyarán *Virágos balkonok, virágos kertek* címmel hirdették meg „idén egy kicsit más-képp” jelmonddal, melyre közel 2500 pályázó jelentkezett. Vö. <https://viragosmagyarorszag.hu/hirek/keressuk-a-legviragosabb-balkonokat-es-kerteket> (letöltés ideje: 2023. június 8.) és <https://viragosmagyarorszag.hu/hirek/megtalaltuk-az-orszag-legszebb-balkonjait-es-kertjeit-1461> (letöltés ideje: 2023. június 8.).

⁶⁵ Vö. <https://balconygardenweb.com/upcoming-2021-gardening-trends-that-you-must-check-out> (letöltés ideje: 2023. június 6.). Akinek kertje is volt, több időt tölthetett a járványidőszak alatt annak gondozásával, mint azelőtt bármikor. E trendhez, „kertészkedési bummm”-hoz kapcsolódik

igény mutatkozott a dísznövényeknek éppen arra a „belvárosi” (DÁNYÁDI, 2019) kategóriájára (szobanövényekre, ámpolnanövényekre, kandelábertvirágokra, dézsás, balkonládás növényekre, szőnyegágyi növényekre, vályúvirágokra stb.), amelyek termesztésében az udvarfalviak korábban is kiemelkedőnek, specialistának számítottak.

A koronavírus-járvány idején e növénykategóriák iránti fokozott fogyasztói igény, melyet az udvarfalvi termelők korán felismerve, hatékonyan tudtak kamatoztatni, több impulzusból fakadt. A romániai szociológusok egybehangzó véleménye szerint a tartós otthon tartózkodás negatívan befolyásolta az életminőséget,⁶⁶ ezért „sokan elkezdtek kertészkedni, megművelték eddig parlagon hevert kertjüket, a teraszt hasznos növényekkel népesítették be” (T. VERESS, 2020, 8.). Az ingatlanpiac elemzői szerint a járvány első hullámának vége fele érezhetően megnőtt az érdeklődés az udvarral rendelkező családi házak, az erkéllyel rendelkező panel- és tömbházlakások iránt (JAKAB – VAJDA, 2022, 16.). Egy néhány négyzetméteres balkonnak vagy egy kisebb növény elültetésére alkalmas, néhány négyzetcentiméteres ablakpárkánynak is kiemelt jelentősége lett ebben az időszakban. A potenciális virágvásárlók számára vonzónak mutatkozott az a lehetőség, hogy a világ egy részét átalakíthatják, uralkodhatnak fölötte, személyes elképzeléseik szerint formálhatják, még ha esetenként csak egy ablakpárkányról is volt szó. E hamis kontrollérzet éppen egy olyan időszakban vált dominánssá, amikor úgy tűnt, hogy még egy aprócska vírus fölött sem képes az ember ellenőrzést gyakorolni, uralkodni. A kertészkedés ugyanakkor egyfajta kifejezőeszköz, a kreativitás kiteljesedésének eszközévé vált, a kötelező otthoni feladatok (a home office, a távoktatás stb.) mellett egy másfajta, saját akaratból végzett otthoni önkéntes munkalehetőséggé. Emellett unaloműzőként is szolgált, az emberek ráértek gondoskodni a növényekről, hisz több szabadidő állt rendelkezésükre (BULGARI ET AL., 2021).

Az otthoni hobbikertészkedés közeledést jelentett a fizikai valósághoz, miközben az online térben zajló alkalmak mindig valamiféle távolodást jelentettek attól. Abban az időszakban, amikor a kézfogás, az ölelés tiltott volt, a „kert”, a növény némiképp pótolta, helyettesítette a hiányzó fizikai kontaktusokat (szociális hatás). Abban az időszakban, amikor a digitális eszközök használatához általában a magány, az ürességérzet is társult, és az emberek hajlamosak voltak depresszióssá, remény- és/vagy célvesztetté válni, a kertészkedés, növénygondozás rekreációs (GÖSI, 2020, 35.), terápiás módszerrel⁶⁷ vált a fe-

azoknak a cikkeknek a megjelenése interneten, amelyek különböző szakmai tanácsokat adtak a karanténkertészkedőknek, s e cikkeket, posztokat, oktatóvideókat ugyanabba a kategóriába sorolom alapüzenet szempontjából, mint azokat a cikkeket, posztokat, videókat, mémeket, aforizmákat, szövicceket, vicceket, amelyek a világiárvány ideje alatt arról szóltak, hogy a természet hogyan hódítja vissza azt, ami korábban az „övé” volt, miként tisztulnak meg csatornák, tavak, tengerek a káros emberi tevékenység beszűntetésének hatására stb. Mind az otthoni kiskert, a beültetett erkély és az ablakpárkány, mind pedig a természet tényeréséről szóló „hamis” tartalmak ugyanazt az ideálvilágot, vágyott paradicsomi állapotot villantották fel, amit az emberek az otthonaikba zárva, járvány által fenyegetve szerettek volna elérni.

⁶⁶ Lásd például Ciprian Ifimoaei szociológus ide vonatkozó értékelését: <https://adevarul.ro/blogurile-adevarul/consecinte-sociale-ale-pandemiei-de-covid-19-2012210.html> (letöltés ideje: 2023. május 30.).

⁶⁷ Erről bővebben lásd az American Horticultural Therapy Association összefoglalóját *How flowers can help during the coronavirus pandemic* címmel: <https://www.ahta.org/assets/docs/2020/Flowers%20and%20Covid%2019.pdf> (letöltés ideje: 2023. június 8.).

szültség, az idegesség levezetésére. Bizonytalan időszakokban a kertészkedésnek ugyanis bizonyítottan szorongáscsökkentő hatása van, rejtett vágyat fejez ki, hogy mégiscsak tarozunk valahová, egészségesek lehetünk a betegséggel szemben stb. (terápiás hatás).⁶⁸

Jellemző volt ugyanakkor e járványidőszakra, hogy a korábban felhagyott kiskertek, családi birtokok is növényekkel, virágokkal teltek meg.⁶⁹ Felértékelődött a vidék szerepe, hiszen „ha van internet, távmunka, napi google meet, zoom stb. kapcsolat, akkor a [...] kertművelés-termesztetben lét előnyei nyilvánvalóak” (GAGYI, 2021, 41.).

A felsoroltak fényében válik tehát érthetővé és értelmezhetővé számunkra, hogy bár globálisan a dísznövénysektor megsínylette a járványidőszakot, lokálisan, az udvarfalvi termelők – a kezdeti bizonytalansági helyzeten, az *árvácskaszezonon* túllépve, a nemzetközi nőnap köré szerveződő kora tavaszi *primulaszezon* bevételeivel – miként tudtak sikeres, nyereséges szezont zárni, és miért érezhettek közösségi készletet később arra, hogy mindezért egy hálaadó ünnepséget szervezzenek. Csak feltételezem, hogy a fogyasztók, vásárlók fokozott érdeklődése és a szoba-, ámpolna-, kandeláber-, dézsás-, balkonládás-, szőnyegágyi-, vályúnövényekre való kereslet fokozott növekedése nélkül, valamint egy időben jobban elhúzódó karanténintézkedéssel – hollandiai és más európai termelőkhez hasonlóan – már maguk sem tudtak volna életképes választakat találni. Esetükben az akarat mellett a lehetőségek is adottak voltak tehát a rugalmas alkalmazkodásra, a rezilienciára.

Záró gondolatok

Számos, a járványhoz köthető viselkedésminta, érintkezési forma, kulturális produktum élte túl az udvarfalvi virágtermesztők körében az azt létrehozó kontextust, tartósan beépülve a mindennapokba.⁷⁰ Az eset felvillantása, bemutatása kapcsán, összegzés helyett két dologra kívánom felhívni a figyelmet:

- 1.) Jared Diamond történész szerint korunk legnagyobb „hóhéraiként” a járványok és háborúk döntően befolyásolják a globális és lokális történelmek alakulását (DIAMOND, 2001, 196–197).⁷¹ A mindennapi gyakorlatoknak és az őket szabályozó, lehetővé tevő sémáknak, forgatókönyveknek nagyobb részét más, korábbi járványokban és háborús krízishelyzetekben is alkalmazták.⁷² Gyakorlatilag most is ugyanazok a kulturális válaszok és viselkedésformák termelődtek újra. Az ezzel

⁶⁸ Vö. például: HALLER – KRAMER ed., 2006; HALLER – CAPRA ed., 2016; HALLER – KENNEDY – CAPRA ed., 2019.

⁶⁹ Az ún. nosztalgia-kertészkedésről, nehéz időkben a nosztalgiából végzett közösségi és önkéntes kertészkedésről lásd Alice Walker esszéjét: WALKER, 1983. A címadó írás eredetileg már 1972-ben megjelent.

⁷⁰ Lásd például a bannereket, molinókat, utcanévtáblákat, vagy éppen az online felületek napjainkig tartó használatát az idősebb virágtermelők körében.

⁷¹ Tamás Dénes szociológus a járványokon és háborúkon kívül a természeti katasztrófákat is e sorban említi (TAMÁS, 2021, 47.).

⁷² A világháborúk idején fellendülő magyarországi dísznövény-kereskedelemről, államilag is támogatott utcai, piaci virágárúsításról lásd például: NAGY, 2022, 482–483, 498, 526, 528–529.

foglalkozó publikációkban⁷³ általában *impulzusnak* (*impulse*) nevezik azt a késztetést, hogy nehéz időkben az emberek tömegesen kertészkedni kezdenek, és megnő az igény különböző növénykategóriák iránt, sőt esetenként, az emberiség bizonyos válságos időszakában ún. globális kertészkedési bummokról is beszélhetünk. A tanulmány bevezető részében is hivatkozott társadalomkutatók egybehangzó véleménye szerint a különbség a koronavírus-járvány esetében „csak” az volt a pestis-, kolera- vagy épp a spanyolnátha-járványokhoz képest, hogy államok és intézményeik szintjén ilyen mértékű és ilyen hosszú ideig tartó, elhúzódó, ellenőrzött válságkezelő korlátozásokra nem volt még a történelemben példa.⁷⁴

- 2.) Az utóbbi két-három évben nagyon sokat cikkeztek a koronavírus-járvány Romániára és ezen belül az erdélyi magyar közösségekre gyakorolt hatásáról. Sokféle megközelítés lehetséges (GERGELY, 2021, 105.). A kialakult diskurzusban e globális jelenségről egyfajta negatív mítoszt kezdtek forgalmazni a médiumok.⁷⁵ Kevés olyan írást olvasni ebben a témában, amely felvállalná azt a fajta megközelítési módot, amely a kérdéskör esetleges pozitív vetületeit, konstruktív elemeit, potenciáljait veszi számba, és a felsorolt pozitívumokat is általában csak „mellékhatás”-nak nevezi.⁷⁶ A járványhelyzet kiélezte, megnehezítette a cselekvési, döntési helyzeteket, új, hatékonyabb szempontokat, értékeket érvényesített (TAMÁS, 2021, 47–48.), e hatások azonban korántsem járulékosak, mellékesek, és még kevésbé mellőzendők vagy lényegtelenek. Az udvarfalvi virágtermelők közösségének példáján is azt láthatjuk, hogy egy új helyzet, és tulajdonképpen bármilyen válságos állapot, kedvező változást is hozhat a közösségek életében. Bármely krízis-, szükség- vagy kényszerhelyzetben egy közösség tagjai szinte ösztönösen, de jórészt tudatosan is igyekezhetnek innovatív válaszok keresésével megoldást találni a problémáikra. Kultúrakutatókként tehát nemcsak a krízist magát kell látnunk, hanem egy olyan *kulturális választóvonalat* (NAGY, 2013), amelyről legalább két irányba lehetséges az elmozdulás. A döntés első körben az egyének, illetve a lokális kisközösségek kezében van, de az egyik út mindig a válságban rejlő lehetőségek felfedezése, kihasználása, a rendelkezésre álló értékek, lehetőségek, erőforrások közösségi újraértékelése és hasznosítása, a reziliens válaszok megtalálása lesz.⁷⁷

⁷³ A témáról született számtalan tanulmány és kötet közül lásd például: HARRISON, 2015; SNOW, 2018.

⁷⁴ Vö. még: JAKAB – VAJDA, 2022, 17.

⁷⁵ Vö. például *A koronavírus Erdélyben* felmérés következtetéseit: <http://statisztikak.erdelystat.ro/cikkek/a-koronavirus-erdelyben-i/48> (letöltés ideje: 2023. június 8.).

⁷⁶ Lásd például Gergely Orsolya tanulmányát *A világjárvány pozitív mellékhatásai* címmel (GERGELY, 2021).

⁷⁷ Lovas Kiss Antal szerint a lokális társadalmi reziliencia egyéni szintekről induló, de települési-térségi szintű hatással bíró folyamat. Vö. a budapesti BTK Néprajztudományi Intézet Társadalomnéprajzi Osztálya által 2023. május 25-én, *Társadalmi és kulturális reziliencia a Kárpát-medencében* címmel szervezett tudományos konferencián megtartott előadását (*Határon átvélő térségi szintű társadalmi reziliencia*).

Képmelléklet

1–2. kép Félintenzív és intenzív fóliasátras kis- és nagyüzemi virágtermesztés Udvarfalván.
Fényképek: Nagy Zsolt, 2018

3. kép Kiskerti fűtött fóliás virágtermesztés Udvarfalván. Fénykép: Nagy Zsolt, 2021

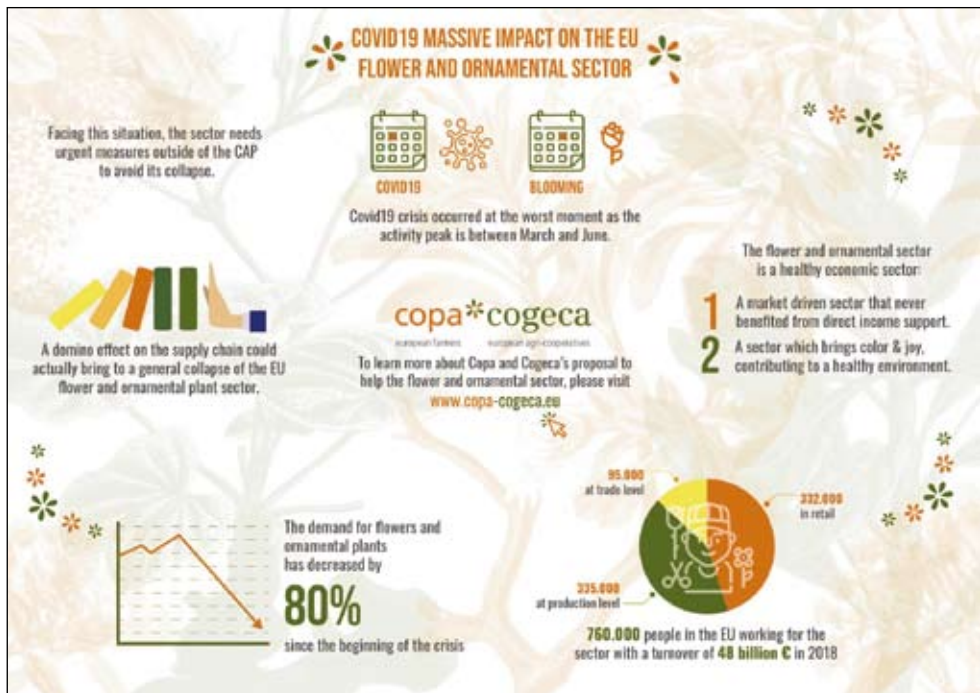
4. kép Dísznövénytermesztést szolgáló szolárok, szérák látványa Udvarfalván, a település fölé emelkedő temetőkereti dombtól nézve (háttérben a Maros árterülete). Fénykép: Nagy Zsolt, 2021

5. kép Dísznövénytermesztést szolgáló fóliasátrak a Maros árterületén, Udvarfalva határában. Fénykép: Nagy Zsolt, 2019

6. kép Dísznövénytermesztést szolgáló fóliasátrak az egykori – filoxéra által kipusztított – szőlőültetvények, Udvarfalva határában (ma Várhegy részeként). Fénykép: Nagy Zsolt, 2019

7. kép A dísznövénytermesztők 2020-as tavaszi helyzetét bemutató, Copa-Cogeca (Európai Gazdálkodók és Európai Termelősövetkezetek) által készített infografika. Forrás: <https://www.facebook.com/copacogecaEU/photos/pb.100063622207874.-2207520000./2597888070480130/?type=3> (letöltés ideje: 2023. június 4.)

8. kép „Többmillió virág kerül a szemétkbe Hollandiában” – a világsajtót bejáró megdöbbentő képsorok egyike 2020. március 20-án (az AFP News Agency felvétele). Forrás: https://www.youtube.com/watch?v=ZesOc_-JKR4&ab_channel=AFPNewsAgency (letöltés ideje: 2023. június 4.)

9–10. kép Hagyományos, általános utcakép Udvarfalván: dísznövények hiánya, fiatal gyümölcsfák és zöldséges ágyások a járdák mentén. Fényképek: Nagy Zsolt, 2021

11–14. kép Utcaképváltozások Udvarfalván a karantén időszakában (megjelennek a dísznövények) és a járványügyi korlátozások végén (ismét eltűnnek a dísznövények).

Fényképek: Páll Enikő és Nagy Zsolt, 2020 és 2021

15. kép A járványidőszak alatt nyitott új utcák egyike Udvarfalva és Marosszentanna határában: „Str[ada]. Panseluțelor [= Árvácska] utca”. Fénykép: Nagy Zsolt, 2021

16. kép „Virágot vásárolj, ne vécépapírt” – a holland virágtőzsdén tulipánokból kialakított óriásüzenet. Forrás: <https://www.facebook.com/watch/?v=239151310551548> (letöltés ideje: 2023. június 4.)

17. kép „Viszlát jövőre” – holland tulipánföldeken kialakított óriásüzenet. Forrás: <https://www.facebook.com/dutchdaffodils/photos/a.580130588801049/1553026681511430/?type=3> (letöltés ideje: 2023. június 4.)

18. kép „Engedd a reményt virágozni” – dísznövényekből kialakított óriásüzenet az Egyesült Királyságban. Forrás: https://www.flowercouncil.co.uk/sites/default/files/bbh_let_hope_bloom_mainkv_horizontaal_1.jpg (letöltés ideje: 2023. június 4.)

19. kép „Bizzál” – árvácskából ültetett üzenet Udvarfalván, a Szőlő utcában (strada Viilor) a karantén idején. Fénykép: Páll Enikő, 2020

20–21. kép A Virág Napja ünnepi hálaadó istentisztelet Udvarfalván, a világjárvány idején: az esemény plakátja (Nagy Zsolt gyűjtése, 2021) és a virágokkal feldíszített templom. Fénykép: Szász Béla, 2021

22. kép A potenciális nagybani vásárlóknak (angrósoknak) eladó dísznövényt jelző nyitott kapu és kerítés mellé helyezett növény. Fénykép: Nagy Zsolt, 2021

23–26. kép A potenciális nagybani vásárlóknak (*angrósoknak*) eladó dísznövényt jelző táblák, molinók, bannerek („Virágok hátul”, „Virágházak”, „Engedéllyel rendelkező virág- és dísznövénytermelő” stb.). Fényképek: Nagy Zsolt, 2021

Irodalom

- ACHARYA, Anil Kumar – SHRESTHA, Kumar Kasaju – TAMANG, Janga Bahadur – PUN, Umed
 2021 Impact of COVID 19 on Floriculture Industry of Nepal. In: [szerk. n.]: *Proceeding of 12th National Horticulture Seminar*. 169–175. Kathmandu, Nepal Horticulture Society.
- BAKK Miklós – GAGYI József (szerk.)
 2021 *Minden másképp...?* (Sapientia Könyvek, Társadalomtudományok) Kolozsvár, Scientia Kiadó.
- BAKÓ Rozália Klára
 2021 E-világok. In: BAKK Miklós – GAGYI József (szerk.): *Minden másképp...?* (Sapientia Könyvek, Társadalomtudományok) 95–104. Kolozsvár, Scientia Kiadó.
- BAKOS Áron – FOSTER Hannah Daisy
 2022 Gyűjtés a koronavírus idején. Módszertani és muzeológiai reflexiók egy tematikus múzeumi gyűjtőkampányra. In: JAKAB Albert Zsolt – VAJDA András (szerk.): *Járvány-lét-helyzetek. A Covid19-világjárvány hatása a mindennapokra és a társadalomkutatásra*. (Kriza Könyvek, 49.) 189–203. Kolozsvár – Budapest, Kriza János Néprajzi Társaság – Néprajzi Múzeum.
- BALATONYI Judit
 2022 Szerelem a koronavírus idején. Innováció és hagyomány a karanténesküvők világában. In: JAKAB Albert Zsolt – VAJDA András (szerk.): *Járvány-lét-helyzetek. A Covid19-világjárvány hatása a mindennapokra és a társadalomkutatásra*. (Kriza Könyvek, 49.) 117–134. Kolozsvár – Budapest, Kriza János Néprajzi Társaság – Néprajzi Múzeum.
- BALÁZS Géza
 2021 A koronavírusról szóló beszéd (nyelv és folklór). In: KOVÁCS László (szerk.): *Globális kihívás – lokális válaszok. A koronavírus (Covid19) gazdasági és társadalmi összefüggései és hatásai*. 229–240. Budapest – Szombathely, Magyar Szemiotikai Társaság – Savaria University Press.
- BALOGH Balázs
 2003 *Gazdák és zsellérek. Gazdálkodási stratégiák Tápon*. (Néprajzi Tanulmányok) Budapest, Akadémiai Kiadó.
 2009 Egy férfigeneráció sorsa Tápon a tévesztéstől napjainkig. In: HOPPÁL Mihály (főszerk.) – BERTA Péter (szerk.): *Ethno-Lore XXVI. A Magyar Tudományos Akadémia Néprajzi Kutatóintézetének Évkönyve*. 289–325. Budapest, Magyar Tudományos Akadémia Néprajzi Kutatóintézet.
- BULGARI, Roberta – PETRINI, Alice – COCETTA, Giacomo – NICOLETTO, Carlo – ERTANI, Andrea – SAMBO, Paolo – FERRANTE, Antonio – NICOLA, Silvana
 2021 The Impact of COVID-19 on Horticulture: Critical Issues and Opportunities Derived from an Unexpected Occurrence. *Horticulturae*, 7, 124, 1–17.
<https://doi.org/10.3390/horticulturae7060124>

CHETAN, K. – YOGISH, S. N.

2020 Covid19 – Impacts on the Indian Floriculture. *RSP Science HUB*, 2, 9, 80–84. <https://doi.org/10.47392/irjash.2020.164>

DÁNYÁDI Sára

2019 *Belvárosi növényvilág*. Budapest, Corvina Kiadó Kft.

DIAMOND, Jared

2001 *Háborúk, járványok, technikák. A társadalom fátumai*. Budapest, Typotex Kiadó.

FOKASZ Nikosz – KISS Zsuzsanna – VAJDA Júlia (szerk.)

2020 *Koronavírus idején*. (Replika e-könyv) Budapest, Replika Alapítvány.

GAGYI József

2021 Hiedelem, tudás, jövő. In: BAKK Miklós – GAGYI József (szerk.): *Minden másképp...?* (Sapientia Könyvek, Társadalomtudományok) 17–45. Kolozsvár, Scientia Kiadó.

GAIKWAD, Rupendra, dr. – TAMBE, Prakash

2021 The Effect of Lockdown on the Global Floriculture Industry. *Sambodhi*, 44, 1, 63–68.

GERGELY Orsolya

2021 A világvárvány pozitív mellékhatásai. In: BAKK Miklós – GAGYI József (szerk.): *Minden másképp...?* (Sapientia Könyvek, Társadalomtudományok) 105–114. Kolozsvár, Scientia Kiadó.

GOFFMANN, Erving

1991 *Asylums. Essay on the Social Situation of Mental Patients and Other Inmates*. London, Penguin Books Ltd.

GÓSI Zsuzsanna

2020 Rekreáció a korlátozások alatt. In: FOKASZ Nikosz – KISS Zsuzsanna – VAJDA Júlia (szerk.): *Koronavírus idején*. (Replika e-könyv) 29–36. Budapest, Replika Alapítvány.

GÓSI Zsuzsanna, dr. – MAGYAR Márton, dr.

2020 „Karantén” kultúra Magyarországon. „Quarantine” culture in Hungary. *Recreation*, 10, 2, 40–42. DOI: 10.21486/recreation.2020.10.2.6

HALLER, Rebecca L. – CAPRA, Christine L. (ed.)

2016 *Horticultural Therapy Methods. Connecting People and Plants in Health Care, Human Services, and Therapeutic Programs*. (Second edition) Boca Raton, CRC Press.

HALLER, Rebecca L. – KENNEDY, Karen L. – CAPRA, Christine L. (ed.)

2019 *The Profession and Practice of Horticultural Therapy*. Boca Raton, CRC Press.

HALLER, Rebecca L. – KRAMER, Christine L. (ed.)

2006 *Horticultural Therapy Methods. Making Connections in Health Care, Human Service, and Community Programs*. Boca Raton, CRC Press.

HANNIGAN, Aysegül – YAZICI, Kubra

2021 The Economic Effects of the COVID-19 Pandemic on Ornamental Plants Sector in Turkey. In: DURSUN, Şükrü – AYTURAN, Zeynep Cansu (ed.):

Proceeding Book of International Symposium for Environmental Science and Engineering Research. 173–177. Tirana, ISESER.

HARRISON, Marcus

2015 *Plants and the Plague. The Herbal Frontline.* Lostwithiel, [magánkiadás].

JAKAB Albert Zsolt – VAJDA András

2022 Karanténkultúra és járványlét. A pandémia hatása a mindennapokra. In: UŐK (szerk.): *Járvány-lét-helyzetek. A Covid19-világjárvány hatása a mindennapokra és a társadalomkutatásra.* (Kriza Könyvek, 49.) 7–23. Kolozsvár – Budapest, Kriza János Néprajzi Társaság – Néprajzi Múzeum.

JAKAB Albert Zsolt – VAJDA András (szerk.)

2022 *Járvány-lét-helyzetek. A Covid19-világjárvány hatása a mindennapokra és a társadalomkutatásra.* (Kriza Könyvek, 49.) Kolozsvár – Budapest, Kriza János Néprajzi Társaság – Néprajzi Múzeum.

KINDA István

2011 *Hagyományok béklyójában. Tanulmányok a falusi életmódok és kényszerstratégiák témaköréből.* Sepsiszentgyörgy – Kolozsvár, Székely Nemzeti Múzeum – Kriza János Néprajzi Társaság.

2017 *Kontrasztok. Gazdálkodási minták két székelyföldi régióban.* Kolozsvár, Kriza János Néprajzi Társaság – Székely Nemzeti Múzeum.

KIS Diána – BANA Tibor

2021 Intézkedések a koronavírus-járvány ellen Ausztriában, Magyarországon és Romániában. In: KOVÁCS László (szerk.): *Globális kihívás – lokális válaszok. A koronavírus (Covid19) gazdasági és társadalmi összefüggései és hatásai.* 37–48. Budapest – Szombathely, Magyar Szemiotikai Társaság – Savaria University Press.

KISS Zoltán

2002 Magánvállalkozók és hagyományos értékrend. In: SZILÁGYI Miklós (szerk.): *Utak és útvesztők a kisüzemi agrárgazdaságban 1990–1999.* 89–108. Budapest, MTA Néprajzi Kutatóintézet – MTA Társadalomkutató Központ.

KOVÁCS Éva – TAKÁCS Judit

2020 Látjuk-e, mi jön? A koronavírus-járvány hatása a magyar társadalomra és társadalomkutatásra. *Socio.hu*, 10, 2, 95–211.

KOVÁCS László (szerk.)

2021 *Globális kihívás – lokális válaszok. A koronavírus (Covid19) gazdasági és társadalmi összefüggései és hatásai.* Budapest – Szombathely, Magyar Szemiotikai Társaság – Savaria University Press.

KOVÁCS László – SZŐKE Viktória (szerk.)

2022 *Két év új normalitás. A koronavírus-járvány (Covid19) gazdasági és társadalmi hatásai.* (Societas et Oeconomia) Szombathely, Savaria University Press.

LÉNÁRT István

2021 Karanténykedünk: a karanténdepitől a karanténszegig – avagy hogyan tükröződnek tevékenységeink a koronavírus-járvány idején alkotott szóösszetételekben. In: Kovács László (szerk.): *Globális kihívás – lokális válaszok.*

A koronavírus (Covid19) gazdasági és társadalmi összefüggései és hatásai. 291–302. Budapest – Szombathely, Magyar Szemiotikai Társaság – Savaria University Press.

MASSEY, Tom

2023 *Resilient Garden. Sustainable Gardening for a Changing Climate.* London, Dorling Kindersley Ltd.

MÁTÉ-TÓTH András

2020 Krízis, vagy amit akartok. In: FOKASZ Nikosz – KISS Zsuzsanna – VAJDA Júlia (szerk.): *Koronavírus idején.* (Replika e-könyv) 95–99. Budapest, Replika Alapítvány.

NAGY Zsolt

2013 A krízishelyzet mint kulturális választóvonal (két megjegyzés a vélt/valós gazdasági válság erdélyi magyar közösségekre gyakorolt hatásáról). *Kefir*, [évf. n.], 19, 6.

2020 Parasztkertektől a nagyüzemi (virág)termesztésig – gazdasági modellek, stratégiák és gyakorlatok a 21. században a Maros megyei Udvarfalván. In: JAKAB Albert Zsolt – VAJDA András (szerk.): *Ruralitás és gazdasági stratégiák a 21. században.* (Kriza Könyvek, 47.) 119–131. Kolozsvár, Kriza János Néprajzi Társaság.

2021a Műkertészek, kertész-vállalkozók a 19–20. századi Marosvásárhelyen. In: BEREKMÉRI Árpád Róbert – LÁSZLÓ Lóránt – PÁLL-ANTAL Sándor – SEBES-
TYÉN Mihály – SIMON Zsolt (s.a.r.): *A Maros megyei magyarság történetéből V.* 101–127. Marosvásárhely, Mentor Könyvek Kiadó.

2021b A magyar népi dísznövénykultúra kutatásának története. In: KESZEG Vilmos – SZAKÁL Anna (szerk.): *Újabb tanulmányok a romániai magyar néprajzkutatásról.* (Kriza János Néprajzi Társaság Évkönyve, 29.) 205–252. Kolozsvár, Kriza János Néprajzi Társaság.

2021c Néprajzi kutatásterületek, határterületek és társtudományok hozzájárulása a magyar népi dísznövénykultúra megismeréséhez. In: KESZEG Vilmos – SZAKÁL Anna (szerk.): *Újabb tanulmányok a romániai magyar néprajzkutatásról.* (Kriza János Néprajzi Társaság Évkönyve, 29.) 253–294. Kolozsvár, Kriza János Néprajzi Társaság.

2022 Kiegészítések a magyar népi dísznövénykultúra kutatásának történetéhez (a 20. század első felében körvonalazódott legfontosabb taxonközpontú vizsgálatok néprajzi vonatkozásai). In: KESZEG Vilmos – NAGY Zsolt – SZAKÁL Anna (szerk.): *Néprajzi kutatás- és tudománytörténeti tanulmányok.* (Kriza János Néprajzi Társaság Évkönyve, 30.) 477–533. Kolozsvár, Kriza János Néprajzi Társaság.

NISTOR Laura – GERGELY Orsolya – SÁNTHA Ágnes – TELEGDY Balázs

2020a Everything Changes... More or Less. Opinions about the Post-Pandemic World among Ethnic Hungarians from Transylvania (Romania). *Acta Universitatis Sapientiae – Social Analysis*, 10, 1, 57–76.
<https://doi.org/10.2478/ausoc-2020-0003>

- 2020b *Erdélyi mindennapok egy vilá járvány idején. Online kérdőíves közvélemény-kutatás erdélyi magyarok körében a COVID-19 járvány kontextusában (2020. április 16–26.)*. Kolozsvár, Presa Universitară Clujeană.
- PÉNTEK János – SZABÓ Attila
1985 *Ember és növényvilág. Kalotaszeg növényzete és népi növényismerete*. Bukarest, Kriterion Könyvkiadó.
- PETI Lehel – SZABÓ Árpád Töhötöm
2006 Az átmenet válságtünetei: individuális és közösségi társadalmak. Előszó helyett. In: UŐK (szerk.): *Agrárörökség és specializáció a Kis-Küküllő mentén*. 7–16. Kolozsvár, Nis Kiadó.
- PINTÉR Dániel Gergő
2021 Business unusual: a COVID19-járvány válságkommunikációs és krízismanagement aspektusai. In: Kovács László (szerk.): *Globális kihívás – lokális válaszok. A koronavírus (Covid19) gazdasági és társadalmi összefüggései és hatásai*. 79–104. Budapest – Szombathely, Magyar Szemiotikai Társaság – Savaria University Press.
- SCHWARZ Gyöngyi
2002 A soltvakerti szőlő- és bortermelők megélhetési stratégiái a kilencvenes években. In: SZILÁGYI Miklós (szerk.): *Utak és útvesszők a kisüzemi agrárgazdaságban 1990–1999*. 35–64. Budapest, MTA Néprajzi Kutatóintézet – MTA Társadalomkutató Központ.
- SNOW, Lalage
2018 *War Gardens. A Journey Through Conflict in Search of Calm*. London, Quercus Publishing.
- SZABÓ Á[rpád]. Töhötöm
2004 Stratégiakeresés és alkalmazkodás. *Korunk*, 15, 12, 99–103.
2009 *Kooperáló közösségek. Munkavégzés és kapcsolatok a falusi gazdaságokban*. Marosvásárhely, Mentor Kiadó.
- SZABÓ Piroska
2002 A közös tudás és az egyéni kvalitások motívumai a jelenkori zombói kisüzemek működtetésében. In: SZILÁGYI Miklós (szerk.): *Utak és útvesszők a kisüzemi agrárgazdaságban 1990–1999*. 75–88. Budapest, MTA Néprajzi Kutatóintézet – MTA Társadalomkutató Központ.
- SZABÓ T. [E.] Attila
1995 Növényi házkörnyezet-kutatás (aedobotanika és „in situ” génmegőrzés). Előtanulmány az etnobotanika és népi építészet kérdésköréhez. In: CSERI Miklós (szerk.): *A Nyugat-Dunántúl népi építészete (A Velemben, 1995. május 29–31-én megrendezett konferencia anyaga)*. 509–536. Szentendre – Szombathely, Szentendrei Szabadtéri Néprajzi Múzeum – Szombathelyi Savaria Múzeum.
- SZŐKE Viktória
2021 A koronavírus hatása mezőgazdasági vállalkozások tevékenységére. In: Kovács László (szerk.): *Globális kihívás – lokális válaszok. A koronavírus*

(Covid19) gazdasági és társadalmi összefüggései és hatásai. 105–114. Budapest – Szombathely, Magyar Szemiotikai Társaság – Savaria University Press.

SZŐKE Viktória – KOVÁCS László

2022 A koronavírus-járvány hatása mezőgazdasági (növénytermesztő) vállalatok működésére. In: KOVÁCS László – SZŐKE Viktória (szerk.): *Két év új normalitás. A koronavírus-járvány (Covid19) gazdasági és társadalmi hatásai.* (Societas et Oeconomia) 121–134. Szombathely, Savaria University Press.

TAMÁS Dénes

2021 Járványetika: kihívások és dilemmák. In: BAKK Miklós – GAGYI József (szerk.): *Minden másképp...?* (Sapientia Könyvek, Társadalomtudományok) 47–55. Kolozsvár, Scientia Kiadó.

T. VERESS Éva

2020 *A kincses város kertjei és boldog emberei.* Kolozsvár, Művelődés.

VAJDA, András

2020 Museums and Online Spaces. The Society-Building Role of the Museums during the Pandemic. *Acta Universitatis Sapientiae – Communicatio*, 7, 1, 42–53. DOI: 10.2478/auscom-2020-0004

2021 A múzeumok és online terek. A múzeum társadalomépítő szerepe a járvány idején. In: BAKK Miklós – GAGYI József (szerk.): *Minden másképp...?* (Sapientia Könyvek, Társadalomtudományok) 69–79. Kolozsvár, Scientia Kiadó.

VERES Péter

2021 A napi fogyasztási cikkek vásárlási szokásainak vizsgálata a koronavírus-járvány idején. In: KOVÁCS László (szerk.): *Globális kihívás – lokális válaszok. A koronavírus (Covid19) gazdasági és társadalmi összefüggései és hatásai.* 115–141. Budapest – Szombathely, Magyar Szemiotikai Társaság – Savaria University Press.

VINCZE Mária – BÍRÓ Boróka-Júlia

2011 Primer ágazatok: mezőgazdaság és vidékfejlesztés. In: BENEDEK József (szerk.): *Románia. Tér, gazdaság, társadalom.* 243–288. Kolozsvár, Nemzeti Kisebbségkutató Intézet – Kriterion Könyvkiadó.

WALKER, Alice

1983 *In Search of Our Mothers' Garden: womanist prose.* San Diego, Harcourt Brace Jovanovich.

ZSOLT NAGY

PLANT-DEMIC. A COMMUNITY OF ORNAMENTAL
HORTICULTURE ALONG THE MAROS (MURES) RIVER DURING
THE COVID-19 PANDEMIC

On March 24, 2020, the international flower trade association Union Fleurs issued a statement on the situation of the ornamental plants sector hit by the Covid-19 crisis. In a study published in April 2020, Copa-Cogeca (European Farmers and European Agri-Cooperatives) echoed the findings of the above-mentioned international flower trade association, stating that the flower and ornamental plants sector was the agricultural sector most impacted by the coronavirus in the EU, as in most Member States, including Hungary and Romania, there was a historical drop in demand and consumption of almost 80%, and unfortunately the virus hit at the worst possible time, as the spring season would have been the peak period for ornamental horticulturalists. In my case study, I examine the flower growers of Udvarfalva (Curteni), a settlement in the Mures region of Transylvania. How has this global phenomenon caused by the coronavirus manifested itself locally in a settlement where nearly 60 families make their living from growing and selling ornamental plants? Has this community been able to maintain its territorial/regional competitiveness? Have the people of Udvarfalva joined the group of producers known in economic anthropology as farmers who chose to *halt and wait*, or did they find a quick and resilient response to the obstacles they encountered? How did this crisis become an identity-shaping factor in their lives?

The pandemic has also exacerbated the situation in Udvarfalva, made it more difficult to act and make decisions, and has brought new perspectives and values into play. The example of the florist community of Udvarfalva shows that a new situation, and indeed any crisis, can bring about positive changes in the lives of communities. In any crisis, emergency, or exigency, members of a community may almost instinctively, but mostly also consciously, seek innovative responses to their problems. One way is to discover and exploit the opportunities inherent in a crisis, communally re-assessing and utilizing the available values, opportunities, and resources, and finding truly resilient responses.

Keywords: ornamental horticulture, Covid-19 pandemic, pandemic situation, pandemic existence, impulse, cultural divide

„DE HÁT MOST JÖTT EGY OLYAN HELYZET, AMIRE
SENKI NEM SZÁMÍTOTT...” KÜLSŐ VÁLSÁGOK HATÁSA
MAGYARORSZÁGI SAJTKÉSZÍTŐK GAZDASÁGI
GYAKORLATAIRA

Bevezetés: élelmiszerrendszerek és reziliencia

A reziliencia fogalma az élelmiszerrendszerek egyre gyakrabban vizsgált kérdésévé válik. Az ökológiai válság fokozódása az élelmezés témáját is mind kritikusabban érinti. Egyre szélsőségesebb időjárás események és csapadékeloszlás jellemzik a környezetet, sűrűbben fordulnak elő az aszályok, így a mezőgazdaság ökológiai fenntarthatósága mellett óriási kihívás a növekvő népesség biztonságos ellátása is. Számos vizsgálat foglalkozik a kérdéssel az egész élelmiszerrendszer szintjén, a szereplők összességét vizsgálva (BALÁZS, 2020; BÉNÉ et al., 2019; HENDRICKSON, 2015; HIMANEN – RIKKONEN – KAHILUOTO, 2016; HODBOD – EAKIN, 2015; MEYER, 2020; PINGALL – ALINOVI – SUTTON, 2005; ROTZ – FRAZER, 2015; SINCLAIR et al., 2014; TENDALL et al., 2015; TOTH – REINDALL – REITSMA, 2016), de kiemelt téma e tekintetben az egyre sérülékenyebb ellátási láncok vizsgálata is (BEHZADI et al., 2017; LARSSON et al., 2016; MACFADYEN, 2015; PONIS – KORONIS, 2012; SMITH et al., 2016; TUKAMUHABWA et al., 2015), melyen belül érdemes külön hangsúlyozni a szektorokon átívelő „food hub” koncepciók elemzéseit (BLAY-PALMER et al., 2013).

Az egyéni gazdálkodók reziliens gyakorlatainak vizsgálata is az ökológiai válság hatásaival összefüggésben erősödött fel, és nagy részben az ökológiai változásokhoz kapcsolódó adaptáció kérdéseivel foglalkozik (ABDUL-RAZAK – KRUSE, 2017; ARSLAN et al., 2015; EITZINGER – BINDER – MEYER, 2018; FRANK – PENROSE, 2012; HARVEY et al., 2014; HIMANEN et al., 2016; HODDINOTT, 2006; KANGOGO – DENTONI – BIJMAN, 2020; MILESTADT et al., 2022; PROSPERI et al., 2023; SMITH – FRANKENBERGER, 2018). Az egyéni gazdálkodók reziliens gyakorlataival kapcsolatos szakirodalom többféle modellt követ, de azt hangsúlyozza, hogy ilyenkor kinyílik a „lehetőség ablaka”, vagyis a gazdaságok a meglévő erőforrásaik és tőkéjük segítségével nem csak helyre tudják állítani a válság után gyakorlataikat, de egy-egy sikeres stratégia hosszú távon akár a fejlődésükhöz, a gazdasági gyakorlatok fenntarthatóságához is hozzájárulhat. Ehhez azonban a tőkék és erőforrások kombinációja, illetve az ebből fakadó képességek is szükségesek, melyek közül a társadalmi tőke és a piachoz való kapcsolódás kiemelt szerepet tölt be. A szakirodalom egy része negatív megküzdési gyakorlatokként értékeli, amikor egy-egy gazdaság eladja termelői erőforrásait, kölesönhöz folyamodik, vagy élelmiszer-, egészségügyi és oktatási kiadásait csökkenti (ASHKENAZY et al., 2018; DARNHOFER – FAIRWEATHER – MOLLER, 2010; KODWO et al., 2019; D’ERRICO – ROMANO – PIETRELLI, 2018) – mindezek negatív volta persze vitatható, ha ezek a döntések átgondolt jövőtervek mentén szolgálják a gazdaságok túlélését.

Az alábbi tanulmányban egy sajátos gazdálkodói kör, a magyarországi kézműves sajt-készítők példája alapján vizsgálom a külső gazdasági környezet egyének által nehezen befolyásolható, sokszor hirtelen és radikális változásainak – sokkoknak és válságoknak – a hatását az egyéni gazdasági gyakorlatokra. Bemutatom a termelőket érintő komplex helyzeteket, válaszkísérleteiket és a belőlük születő innováció lehetséges útjait.

Közös a globális szintér különböző helyszíneiről kiinduló válságjelenségekben, hogy olyan összetett hatásrendszert jelentenek, vagyis a globális hálózatokon keresztül olyan komplex változásokat indítanak el, amelyek nehezen teszik lehetővé az osztársadalmi és gazdasági szintű kihatások tendencia szintű összegzését. Ráadásul az egyes krízisek már egymásra rétegződnek, kölcsönhatásba lépnek és sokszor erősítik egymás befolyását, együtt egy polikrízis jellegű állapotot eredményezve, melynek összetett hatásai erőteljesen érzékelhetőek a gazdaságok szintjén. Az események összetettsége mellett frissességük is nehézzé teszi az idő- és energiaigényes társadalomtudományi kutatások „gyorsreagálású” működését. Így e tanulmány is inkább arra alkalmas, hogy pillanatfelvételeket, esettanulmányokat villantson fel a „kézműves élelmiszert”, „helyi terméket” előállító mezőgazdasági kistermelők, a közvetlen termelő–fogyasztó kapcsolatokra és személyes bizalomra épülő élelmiszeripari szektor globális válságokra adott összetett válaszlehetőségeiből. A kutatás hosszan elhúzódó volta és az egyes kérdések kapcsán felmerülő alacsony esetszám azt teszi lehetővé, hogy az egyéni történetek sokszínűségéből mutassak be néhány jellemző választ az etnográfia és az antropológia módszertani eszközeivel, az országos tendenciák megállapítása nem feladatom. Ezek a történetek azonban alkalmasak arra, hogy rajtuk keresztül egy alulnézeti perspektívából érzékeljük, milyen összetett és radikálisan eltérő változásokat indítanak el hasonló globális folyamatok egy-egy lokalitásban. Ez a komplexitás jelzi, hogy a hasonló globális tendenciák ellenére az sem egyértelmű, hogy pontosan milyen kihívásokkal kell szembenéznie egy gazdasági szereplőnek a saját környezetében.¹ Emellett az egyéni ágencia szerepére is rávilágítanak az általam eddig megismert narratívák: a különféle válsághelyzetekre nagyon más válaszok születtek, a gazdálkodás beszüntetésétől az innovatív „előremenekülésig”, melyben a nagy tendenciák megléte mellett minden megoldás egyedi. A kutatás jelentős módszertani torzítása, hogy alapvetően azokra van rálátásom, akik sikeres túlélési gyakorlatot folytattak. Azok, akik a válságok hatására elhagyták a mezőgazdaságot, nem képezték a kutatás elsődleges tárgyát, csak érintőlegesen kerültek bele a mintába, mivel nehezebb is hozzájuk eljutni és megszólaltatni őket. Így erről az oldalról jóval kevesebb információ van.

A tanulmányban először terepmunkámból vett példákon keresztül a gazdaságok és külső környezetük kapcsolatának általános problémakörét mutatom be, majd a 2020-as koronavírus-járvány hatásait elemzem, végül kitérek a 2022-es inflációs folyamatok összetett hatásaira.

¹ Globalitás és lokalitás ezen többretegű összefüggésrendszerének értelmezéséhez hasznos kapaszkodó a globalitás fogalma, lásd: MEYROWITZ, 2005.

Módszertan

A kutatás készülő doktori disszertációm egy résztemáját mutatja be. A kutatás során eddig 65 interjú készült el Budapest környékén, a Balaton-felvidéken és Baranya megyében, amelyből 18 interjú a koronavírus-járvány kitörése után lett rögzítve, és érintette a vírusválságra adott válaszok témáját. Ebből kettő a Balaton-felvidék térségében, három Baranya megyében, tizenegy Budapest környékén, kettő pedig egy-egy meghatározó Hajdú-Bihar, illetve Nógrád megyei sajtókészítővel készült.

Sajtókészítők és a külvilág

A kutatás folyamata során a koronavírus-járvány kitörése jelentős módszertani nehézséget jelentett, mivel a pandémia időszaka a kvalitatív kutatást egy időre gyakorlatilag ellehetetlenítette. Ugyanakkor a járvány és a további, ebben az időszakban érvényesülő válságjelenségek (a klímaválság és a nyomában kitörő aszály, illetve az orosz–ukrán háború folytán gyűrűző összetett válságjelenségek, különösen az élelmiszerárakat jelentősen érintő infláció) azzal a hatással is jártak, hogy számos központi kérdésemet sokkal élesebb fényben világítottak meg. A válságok a „békeidőben” működő gazdasági gyakorlatokat erősen próbára tették, felfedték néhányuk látnens, hirtelen aktualizálódó kockázatait, és magukat a gazdaságokat is kihívás elé állították: vajon hosszú távú stratégiáik, gazdaságszervezési elveik valóban segítik-e egy válságos szituáció átvészelését? Jó néhány olyan kérdés, amelyekkel a kutatás már korábban is foglalkozott, most „akcióban” mutatkozott meg. A számos veszteség ellenére így a válságok némi járulékos nyereséget is hoztak a tekintetben, hogy több kérdést sokkal világosabban értettem meg. A legfőbb ilyen téma épp a gazdaságok általános, rezilienciára törekvő stratégia-alkotása, és az értékesítés központi tényezőjét jelentő személyesség és bizalom kérdése.

A reziliencia a sajtókészítéssel foglalkozó gazdaságok sikerességgel kapcsolatos saját, belső definíciójában is gyakran visszatérő elem. A gazdaságok napi gyakorlata folyamatosan változik, ugyanakkor a stabilitásra és a kiszámíthatóságra törekvés is jelentős szerepet játszik a működésükben. A gazdasági szerveződés hosszú távú, stratégiai szintjéről megfogalmazott narratívákban sokszor épp ez, valamint a folyamatos, rugalmas alkalmazkodóképesség, az adaptáció, a rendkívüli válságszituációk előzetes elkerülése volt a kulcskérdés. Több gazdaság indulásához adott kezdő lökést egy másik ágazatban bekövetkezett gazdasági válság, és így az új ágazathoz kötődő tevékenységüket egy hirtelen, válságos szituáció esetén már egy folyamatos felkészültség jellemzi, illetve felértékelődik az állandóan változó környezethez történő alkalmazkodás is. A szubjektív siker meghatározását firtató kérdésekre sok esetben válaszolták, hogy számukra az a viharos külső környezetben való *túlélést* jelenti. A mezőgazdasági kistermelés és kézműves élelmiszer-feldolgozás szektorában dolgozva és kapcsolatokat teremtve beszélgetőtársaim is érzékelik a fluktuációt: egyrészt a több generáció óta működő családi gazdaságok esetében a szakirodalomból is ismert jelenség a gazdálkodók fokozatos előregedése és kiesése a gazdálkodásból, másrészt jellemzőek a gazdálkodásba frissen belevágó, első generációs termelők kudarcai és kényszerű munkahelyváltásai is. Mindez hozzájárul

ahhoz, hogy önmagában a piacra termelő gazdálkodás és az általa lehetővé tett sajátos *életforma* folytatása jelenti a sikert. A neoklasszikus gazdasági sikeresség fogalma, vagyis a növekedés, a pénzügyi profitabilitás, az üzleti értelemben vett sikeresség,² ha meg is jelenik a narratívákban, mindig másodlagos jelentőségű, vagy legfeljebb egyenrangú az egyéb, nem gazdaságossági szempontokkal. Mind a döntéshozatal folyamán, mind a hosszú távú stratégia megfogalmazása során fontos tényező a külső hatásokkal, válságokkal szemben való ellenállóképesség erősítése, és sokszor szándékosan ezekre a válságos helyzetekre tekintettel valósították meg az előrelépést, az innovációt. Néhol a farm fejlődésének egész narratíváját a válságokra adott sikeres reakciók, és az azokból kinövő innovációk szálára fűzték fel beszélgetőtársaim:

„Hát az egész gazdálkodási létben, ami nehéz? Hát azok a dolgok, amik esetleg tőlünk függetlenül történnek. [...] Mindazok, amiket mi nem tudunk befolyásolni. [...] Nem tudjuk a közgazdasági, külső közgazdasági dolgokat befolyásolni. Az állami szférának az irányítási rendszerét, tehát a szabályozásokat nem tudjuk befolyásolni, azt csak végre tudjuk hajtani. [...] Valahogy az élet vitt rá erre, a kényszer, az, amikor azt kell, hogy mondjam, ahogy mondtam is Önnek, hogy mindig mikor valami válságos szituáció volt, soha nem az motivált, hogy most befejezni meg földadni. Hanem hogy ebből hogyan tovább. És ezek a hogyan-továbbok segítettek abban, hogy gyakorlatilag mi onnan, hogy a konyhában kevertük a túrót, oda el tudott juttatni, hogy most már tudnak rólunk, és vagyunk olyan helyzetben, hogy azt mondjuk, hogy ez így jó nekünk. [...] Azt hozzá teszem, hogy mindig valami vészhelyzet, valami válságos szituáció vezetett oda, hogy változtassunk az addig megszokott életünkön. Lásd munkanélküli lettem, vállalkozóvá kellett válni. Vállalkozóvá váltam, elkezdtem, visszatértem a mezőgazdasághoz.”
(férfi, Nógrád megye, 2023)

Az egyik legfontosabb ezt szolgáló stratégia, mely a legtöbb gazdaságnál megjelenik valamilyen formában, a *több lábon állás*. Ez jelentheti egyrészt a tevékenység diverzifikálását: nagyobb, pár száz darabos állatállománnyal dolgozó gazdaságok esetén ilyen az állattartás kiegészítése pénzügyileg jövedelmezőbb szántóföldi ágazatokkal, földek bérletbe adásával; kisebb, néhány tucat állattal rendelkező gazdaságok esetén jellemző a tejelő állattartás kiegészítése húshasznú állatokkal (például sertéstartással), kertészeti tevékenységekkel (zöldség- és gyümölcsstermesztés, -feldolgozás), vagy akár kézműves pékáruk készítésével. A legmeghatározóbb stratégia – melyet a Covid19-válság is igazolt – az értékesítési portfólió átalakítása. Gyakori felismerés, hogy minél több, önálló fogyasztói döntést hozó szereplőre alapozzák az értékesítést, annál kevésbé sérülékeny a rendszer. Ez a stratégia a nemzetközi irodalomban is megjelenik (BACKUS – EIDMAN – DIJKHUIZEN, 1992).

² Sokszor a szociológiai és közgazdaságtani szakirodalom is a pénzügyi értelemben való nyereségeség, a pénzügyi fenntarthatóság alapján határozza meg a sikeres vagy épp nyertes gazdálkodókat. Lásd például: MEGYESI, 2020; UDOVECZ – PESTI – KESZTHELYI, 2012.

*„Tehát azt mondom, hogy nekünk nem az a jó vevő, hogy jó neve legyen, attól jó, nekünk Bözsi néni a jó vevő, aki bejön aztán megveszi és kifizeti nekünk. [...] Szándékosan nem akartam ilyen nagyokkal bemenni, mert tudom azt, hogy be-
szippantanak, elviszik a termékeinknek az 50 vagy 60%-át, egyszer nem fizet nor-
málisan, beleszaladunk egy ilyenbe, akkor az megdönthetné a gazdaságunkat.”*
(férfi, Nógrád megye, 2023)

A piacok, a bevásárló közösségek és a háztól történő eladás mind olyan értékesítési módszernek számítanak, ahol egy közvetítő közegen keresztül egyéni döntéseket hozó vásárlókkal lehet gazdasági viszonyt felépíteni, akár egészen tartós, több évtizedes viszonylatban is. Egy nagyobb felvásárlóval, vagy egy étteremmel való gazdasági kapcsolat ugyanakkor kevesebb időráfordítással jár, mintha ugyanazt a mennyiségű terméket egyéni fogyasztóknak adnák el, viszont a kockázat is nagyobb, amelyre a pandémia időszaka bőségesen szolgáltatott bizonyítékot. Ettől a kockázattól sokan tudatosan elzárkóznak, és a biztonságosabb, összetettebb értékesítési hálózatokat részesítik előnyben: *„Akkor utána elkezdtem azon agyalni, hogy ez a kitétség, az, hogy egy séf vált, és elmegy, ez engem zavar, hogy akkor ennyi erőből ugyanolyan vagyok, mint egy alkalmazott, mindenképp ki vagyok téve. Csak nem a főnökömmek, hanem annak a szállodának.”* (férfi, Zala megye, 2020)

A reziliencia kérdéséhez tartozik az is, hogy a legtöbb gazdaság a lehetőségek közt tartja számon a gazdálkodás akár időszakos, akár tartós befejezését is, ha az egyéb okok – például az „érzelmi fenntarthatóság”, a család összetartása, a munka örömszerző voltának megőrzése – ezt kívánják meg. A „gazdasági egység” nem csak a gazdasági élet terét jelenti, hanem egyúttal a családi élet színterét is, és ezért a gazdálkodók sem csak gazdasági célok mentén cselekednek, hanem egyéb emberi szempontokat is mérlegelnek. A mezőgazdasági üzem léte nem mindent felülíró öncél, hanem alá van rendelve ezeknek az aspektusoknak:

„Aztán, hogy ebből mi lesz, amit mi mindig megbeszélünk, hogy, és az elején úgy indultunk neki, hogy ha baj van, megesszük őket. Szóval, nem lehet megvárni azt, hogy rámenjen a házad, hogy rámenjen az életed, tehát ezt nem szabad. Akármilyen nehéz is lesz, ha így alakulna, és ha el kéne engedni az egészséget, muszáj ezt a döntést meghozni, mert nem. Tehát az biztos, hogy rosszabbul nem szabad belőle kijönni, mint ahogy belekerültél.” (nő, Pest megye, 2022)

Ilyenkor a gazdálkodás megszüntetésre, vagy sok esetben felfüggesztésre kerül, amely szintén a reziliencia része, csak épp a mezőgazdasági foglalkozásból vezet ki. Ebben a mindannyiuk számára rendelkezésre álló, különféle professzionális vagy informális módon szerzett tudástökéék, készségek is segítségükre vannak, melyek szükség esetén a mezőgazdaságon kívüli szektorokban való érvényesüléshez is mozgósíthatók. Ilyenkor a termelési eszközök, az állatok és a föld is pénzzé tehetőek. Nem egy esetben ez nem a gazdálkodás végleges felhagyását jelenti. Az általam ismert gazdaságok közt is van olyan, amely időszakos, több éves szünet után, akár megváltozott helyszínen újra

folytatta működését. Ahogy sokan egy válság miatt váltottak a mezőgazdaságra, úgy egy másik válság esetén a túlélés érdekében ki is tudnak lépni onnan, még ha ez érzelmi-
leg igencsak megterhelő is, hisz a megélhetés mellett egy sajátos, maguk által választott
életformát is jelent.

Ezeket a hosszú távú stratégiákat a hétköznapi állandóan változó környezete napról
napra teszt alá veti, de a közelmúlt globális szintű sokkhatásai minden eddiginél élesebb-
ben tették próbára működőképességüket, és mutatták meg, hogy egy-egy gazdaságnak
valóban sikerült-e elsajátítania a reziliencia képességét. A tanulmányban bemutatott
közelmúltbeli válságok bár mindenütt erőteljes, ugyanakkor nagyon különböző hatá-
sokat gyakoroltak az egyes lokalitásokra. Az országos szintű következmények és sza-
bályozási reakciók is nagyban eltértek, melyek aztán a helyi környezetben is rendkívül
változatos reakciókat eredményeztek, így az egyes gazdasági szereplőknek is sokféle
helyzethez kellett alkalmazkodniuk. Emellett az adott gazdaság által még a járvány előtt
felépített gazdasági gyakorlatok is nagyban meghatározták, hogy milyen mozgástér állt
egy-egy sajtókészítéssel foglalkozó gazdálkodó rendelkezésére az új, megváltozott hely-
zetben. Emiatt szélsőségesen különböző megélések és nagyon változatos válaszok szü-
lettek. A reziliencia legkülönbözőbb megjelenési formáira találunk példát a sajtókészítők
reakcióiban: volt, ahol annyira stabil volt a rendszer, hogy semmilyen változást nem
kellett alkalmazni; volt, aki egy időszakos, a nem hétköznapi helyzetben működőképes-
nek bizonyuló megoldást alakított ki, hogy aztán a pandémia után visszatérjen eredeti
stratégiájához; volt, aki olyan innovációt alkalmazott, mely tartósan része lett a gazda-
sági gyakorlatának; és volt, aki az egész mezőgazdasági tevékenységét felfüggesztette
családja túlélése érdekében.

A Covid19-járvány hatása a sajtókészítők gazdasági gyakorlataira

A globális koronavírusjárvány kitörése alapjaiban befolyásolta az ellátási láncok mű-
ködését. Az élelmiszerrendszerekre gyakorolt hatás a nemzetközi szakirodalom szerint
legfőképp a nemzeti és helyi kormányzati szervek által végrehajtott lezárásokból és
a mobilitást korlátozó intézkedésekből, valamint ezeknek a fogyasztási trendekre gya-
korolt hatásaiból (a fogyasztók jövedelmének és vásárlóerejének csökkenése) fakadt.
A termelőkre rendszerszinten gyakorolt hatások közül az input oldal zavarait és áremel-
kedését, a kereslet visszaesését, valamint a rendelkezésre álló munkaerő csökkenését
emeli ki az irodalom (BÉNÉ, 2020).

Magyarországon a HoReCa szektor (Hotels, Restaurants, Cafés) szinte teljesen beszü-
ntette a működést, csak olyan helyek folytatták a tevékenységüket, amelyek a házhozszállítá-
st vagy az elvitelre történő rendelést is vállaltak, de ezek között ritkák voltak a termelői
alapanyagokat is felhasználó éttermek. A piacok egy része bezárt, egy másik része viszont
az agrárminisztérium közleménye³ után újranyitott, más piacok online üzemelésre, esetleg
átvételi időpontokat alkalmazó, bevásárló-közösségszerű működésre váltottak. Komoly

³ A helyi piacok nyitva vannak, de itt is fontos az óvintézkedések betartása (2020. március 24.).
<https://2015-2019.kormany.hu/hu/foldmuvelesugyi-miniszterium/hirek/a-helyi-piacok-nyitva-vannak-de-itt-is-fontos-az-ovintezkedesek-betartasa> (letöltés ideje: 2023. június 3.)

nehézségeket okozott az idősök számára bevezetett, 9 és 12 óra közötti vásárlási időszáv. Az online kereskedelem fellendült, de a kiskereskedelmi láncok nem voltak felkészülve rá, ezért több hetes szállítási határidőket ajánlottak, sokszor korlátozták a rendelhető mennyiségeket. A rövid ellátási láncok iránt ezért nagyban megnövekedett az érdeklődés (BENEDEK et al., 2020a, 1402–1403.; BENEDEK et al., 2020b; BENEDEK et al., 2022; NEMES et al., 2021).

A gazdálkodókkal e témában készült hazai kérdőíves vizsgálat szerint a válaszadók 59%-át érintette negatívan a járvány, a korábbi szintet fenntartani képesek 31%-a kiemelte, hogy csak a marketingstratégia jelentős megváltoztatásával tudta megőrizni a teljesítményét, míg a megkérdezettek 10%-a még növelte is az eladásait. Utóbbiak hangsúlyozták, hogy a személyes kapcsolatok, a fogyasztókkal való kapcsolattartás nagyon fontos eleme volt a sikernek. A háztól értékesítésnek és a házhozszállításnak is kiemelt jelentőségét tulajdonítottak, valamint ők is fontosnak tartották a többféle marketingcsatorna mint kockázatmegosztási stratégia alkalmazását – ez esetben lényeges volt, hogy valamelyik csatorna megfeleljen az igazán személyes kontaktus kiépítésére is (BENEDEK et al., 2020a, 1406–1412; BENEDEK et al., 2021).

Az általános hatások a gazdasági mellett személyes szinten is befolyásolták a termelőket. A gazdasági megfontolásokon túl a személyes biztonság kérdése is fontossá vált: többen saját maguk, illetve családjuk egészségének védelme érdekében nem jártak piacra, vagy épp higiéniai okokból lezárták gazdaságukat a külső érdeklődők elől. A bezártág lelkileg sokukat megviselte, de volt olyan gazda is, amely ekkorra időzítette volna a gazdaság beindítását, és az így felszabadult időt tudásszerzésre, építkezésre használta. Beszélgetőtársaim az input oldal kapcsán nem számoltak be komolyabb elakadásokról, ugyanakkor az értékesítési oldalt egyik napról a másikra felborították a rendelkezések. Az alábbiakban az egyes értékesítési csatornák válságba kerülését, majd az ezen csatornákat használó termelők útkereséseit mutatom be.

A legnagyobb sokk, amely a gazdálkodókat érte, a szállodák és éttermek tevékenységének hirtelen és radikális megváltozása volt. Az a látens kockázat, amit egy étterem, mint nagyobb mennyiséget egyben átvevő üzleti partner jelentett, ekkor hirtelen realizálódott. Azok, akik az értékesítés egy jelentős részét rájuk építették, gyorsan váltásra, és egy nagyobb mennyiségű termék piacának sürgős kiépítésére kényszerültek. Erről a sokkról a helyzet kellős közepén, még friss élményként számolt be nekem egy zalai sajtkészítő:

„Mondjuk január–februárban mi még nagyon bizakodóak voltunk, ugye, ugye mer' nekünk azért nagyjából a nyolc év alatt összejött a maga kis köre: a szállodák, a [...] termelői piac, a házfőlvásárlók, illetve ugye csinálunk egy saját sajt-fesztivált, és akkor így nagyjából megvolt. Éves szinten tudtuk azt, hogy mondjuk 2500-3000 kg sajtot csinálunk, annak megvolt a gazdája. És azzal így tudunk kalkulálni. [...] És akkor a nyári időszak, meg mondjuk a téli időszak, a szállodák. És ez most így, minden felborult. Szállodák, éttermek bezártak, [...] piac az van, de mi nem megyünk, mert egy az, hogy nagyon kevesen is vannak, meg ugye most mivel újszülött van, nem szeretnénk így feleslegesen. Úgyhogy van ez a háztól

értékesítés, ez most erősödött, de hát ez nem tudja kiváltani ezeket a dolgokat. Úgyhogy most egy ilyen óriási kérdés van bennünk, mert most felfejlesztettük az állványt huszonnégyre tizenötörről ugye, és most itt van, hogy most mit csinálunk majd. Most jön a tél, azért a teheneknek az etetési költsége havi szinten háromszázezer forint, ott kezdődik. [...] Lesz egy ilyen másfél hónapos szünetünk most, úgyhogy most azt mondtam, hogyha ezt túléljük, ezt a telet, akkor már mindent túlélünk mi már.” (férfi, Zala megye, 2020)

Egy másik, hasonlóan erőteljes hatásnak bizonyult a turizmus visszaesése, amely akár a teljes tevékenység átgondolására ösztönzött gazdaságokat: „*ha nincs Covid, akkor meg nem mondtam volna, hogy 90%-ban a turistákból épül föl. Ez volt számomra a legnagyobb meglepetés, hogy, hogy erre rá kellett döbbernünk, hogy a turistákból élünk nagyrészt. Már csak azért is, mert aki étterembe szállítunk, az is a turistákból él.”* (nő, Baranya megye, 2020) A turizmushoz kapcsolódó értékesítési szektorok teljes megrendülése ezeket a termelőket általában saját házhozzállítási rendszer kiépítésére ösztönözte, de sokan fordultak olyan piacokhoz is, például Budapesthez vagy a közeli megyeközpontokhoz, amelyeket korábban nem céloztak.

A kistermelők számára fontos értékesítési csatornát jelentő alternatív élelmiszer-hálózatok közös jellemzője, hogy az eladás során kulcsszerepet játszik a bizalom és a személyesség, melyek alapvető fontosságúak ahhoz, hogy a fogyasztók is magasabb értéket tulajdonítsanak a terméknek, és így hajlandóak legyenek megfizetni a termelők számára a termékek iparihoz képest magasabb árát. A koronavírus azonban pont ezt a tényezőt iktatta ki az értékesítés folyamatából. A piacok esetén a piacvezetés döntésén múlt, hogy óvintézkedések mellett tovább üzemelnek-e, és a termelők egyénileg határoztak arról, hogy vállalják-e így a részvétel kockázatát. Ahol a piacok a nyitva tartás mellett döntöttek, ott a sajtókészítők a forgalom kifejezett növekedését tapasztalták, amely mögött több ok állt, így a hosszú ellátási láncokkal szembeni bizalomvesztés, a vírusnak éppen a globális hálózatok mentén való terjedése, de a nyitva tartó piacok számának csökkenése is hatással lehetett a helyzetre, hiszen a bezárt piacok fogyasztói új vásárlóhelyeket kereshettek maguknak, így akik a nyitva tartás mellett döntöttek, helyzeti előnyhöz juthattak. Az öt sajtókészítő, aki nyitva tartó piacon értékesített, semmilyen problémát nem érzékelt, csupán egyiküknek kellett házhozzállítást végeznie, akinek a korábbi gyakorlata alapvetően több, kisebb forgalmú piac kiszolgálásán alapult, melyek közül volt, amelyik a zárás mellett döntött.

„Egyszer csak álltam a piacon, hogy annyi megrendelés van jövő hétre, hogy én azt nem tudom megcsinálni. [...] A Covid jó volt a piacnak. Abszolút jó volt a piacnak, hiszen az emberek nem akartak elmenni bemenni egy boltba, hanem sokkal inkább a szabadterbe, a nyitottságba... abszolút jó volt a piacnak a Covid. Nyilván mi is hoztunk szabályokat, ugyanúgy kint volt, hogy maszkhasználat, kint volt egy kisasztal fertőtlenítővel, de igazából az emberek megőrültek neki, hogy ilyen körülmények között... Nálam megszűnt a kóstoló, előtte volt, akkor egy ideig le is vákuumoztam mindent-mindent, aztán egy idő után azt mondtam, hogy ez

a plusz másfél-két óra vákuumozás, ez az én életemben nem fér bele. [...] Tehát volt egy-két változás, de igazából a kereslet viszont megnőtt.” (nő, Pest megye, 2022)

„2 év alatt kialakult egy olyan törzsvásárlói kör, hogy el tudtak tartani így a Covid alatt is.” (férfi, Hajdú-Bihar megye, 2023)

„Nagyon jó volt nekem. Főleg az első időszak, ugye amikor spájzoltak. Hát, nem is tudom, mikor volt olyan forgalmam. Kígyózó sorok, mindenki meg volt ijedve.” (nő, Pest megye, 2023)

A nyitva tartó piacok tehát reziliens rendszernek bizonyultak, ehhez azonban kellett az a kormányzati állásfoglalás is, melynek hatására, az első ijedelem után, a szervezők a nyitva tartás mellett dönteni, valamint a közvélemény megítélése is kedvező lett a piacok nyitva tartásával kapcsolatban. Mindez rámutat az alternatív értékesítési hálózatok felettes szinteknek való kiszolgáltatottságára, valamint a politika, a piac-üzemeltetők és az egyéb rövid ellátási láncokat szervezők mozgásterére, és ugyanakkor felelősségére is egy ilyen helyzetben. Egy-egy döntésük termelők tucatjai számára jelentheti a megélhetés biztosítását, vagy épp veszélyeztetését.

Ahol viszont a piac is a bezárás mellett döntött, azt a termelők nagyon negatívan élték meg, és különösen azok, akiknek elsődlegesen a piac fedezte a megélhetését. A piacok értékesítési modelljének alapeleme a személyesség és a bizalom, amit ezekben az időkben nem volt egyszerű hirtelen pótolni. A piacok társadalmi kapcsolatokat facilitáló funkcióval is bírnak, ez az ún. harmadik hely szerep, mivel a piacra nem csak vásárolni járnak az emberek, hanem szabadidőt eltölteni, emberi kapcsolataikat ápolni, mely ugyanakkor az értékesítés sikerességéhez is hozzájárul, fokozza a piaci költségeket. Ez a szerep most szintén kiesett. A siker egyik kulcsa, úgy tűnik, éppen az volt, hogy képesek voltak-e megtalálni egy olyan értékesítési módot, ahol – legalábbis részben és időlegesen – lehetséges volt valamelyest pótolni az eltűnt személyességet. A piacok ugyanakkor ebben a folyamatban akkor is betölthettek egy másik, izgalmas szerepet, ha a zárás mellett döntöttek. Ez esetben is nagyon élesen megmutatkozott közösségépítő, társadalmi kapcsolatokat facilitáló hatásuk. Több piac is megpróbálta a tartós vagy ideiglenes zárva tartás idején valamilyen módon segíteni a fogyasztók és a termelők összekötését, például termelőik közös marketingjének online megjelenítésével, a termelők elérhetőségének megosztásával, a felelős fogyasztás propagálásával. Van arra példa, amikor ez jelentette a termelő számára a túlélés zálogát a pandémia alatt. Számos termelő pedig maga próbált megoldást találni: a piacon kiépített törzsvásárlói kapcsolatait áterrelte a virtuális térbe, vagy éppen a saját otthonába, amelyhez szükséges volt valamilyen online kapcsolattartás, melyen keresztül aktivizálható volt a vevőkör. Nagy lépéselőnyt jelentett, ha valakinek ez már megvolt, vagy rendelkezett legalább valamilyen bejáratott online jelenléttel (leginkább Facebook-oldallal), amely révén képes volt kommunikálni a vevők felé. Olyan példa is akadt, ahol mindez különösebb erőfeszítés nélkül történt:

„Például, mint ez a vírus is, hála isten lekopogom, egy két hét volt nekünk, amikor kicsit ártalmas volt, a többi eddig pluszt hozott a vírus, megnövekedett helyi

szinten az árusítás, ugye nem akartak az emberek elmenni a tömegbe a piacra, hanem felhívtak telefonon és jöttek, itt háznál kértek időpontot és itt vásárolták a sajtot. Úgyhogy mi nem panaszkodunk a vírusra, mert megnőtt a forgalmunk ezáltal, akik a piacra mit tudom én, három hetente eljöttek, ugye a tömeg miatt, vannak, akik azóta hetente jön sajtért.” (férfi, Veszprém megye, 2020)

A pandémia alatt gombamód szaporodni kezdtek a több különféle termelőt tömörítő közös online, termelői webshopok, illetve számos ingyenes és fizetős szolgáltató kezdte el kínálni számukra online arculati és marketingszolgáltatásait. A piaci alapú és civil kezdeményezések egyaránt lehetőséget láttak az új helyzetben. Ugyanakkor ezekkel a vizsgált sajtkészítők közül senki sem élt. Az értékesítési paletta bővítése – saját háztól történő értékesítés, kiszállítás bevezetése, valamint egy azt támogató online rendszer kialakítása – volt a leggyakoribb megoldás, mellyel a gazdaságok túléltek a pandémiát. Az online rendszer lehetett saját webshop, vagy egészen egyszerű, google form-os, illetve email-es megrendelőlap. Azt a két termelőt, aki eleve ezzel a módszerrel értékesített, nem tette próbára a pandémia, sőt, még növekedéssel is számolhattak:

„Nagyon sokan keveredtek ide olyanok is, akik egyébként nem valószínű, hogy eljutottak volna hozzánk. Tehát hogy, de mondom, ott az, hát nem tudom, másoknál hogy, nálunk abszolút így csapódott le. [...] Tehát, merthogy tényleg rájött arra, hogy ilyen helyen is el lehet költeni a pénzét, és azért mondom, most megint nem csak arról beszélünk, akinek kevés, vagy beosztással van; akinek tényleg van pénze, és eddig lehet, hogy nem tudom én, hol vette meg, de most rájött, hogy mennyivel jobb neki, hogyha ide jöhet, és látja, hogy ez hol készül, vagy egyáltalán, tehát ilyen szempontból kíváncsiak az emberek, és örülnek, hogyha mutatnak nekik. Tehát, hogy hagyjuk is, hogy kíváncsi legyen. Tehát, tényleg nincs mit titkolni.” (nő, Pest megye, 2022)

A piacok zárása azok felé a termelők felé is terelhetette a fogyasztókat, akik hajlandóak voltak háznál fogadni a vevőket, előnyt kovácsolva azok számára, akik vállalták a háztól értékesítést vagy a kiszállítást.

„Igen, amikor mindenki attól félt, hogy nem fogja tudni eladni, meg ugye hogy a piacozás megszűnt, hát, nálunk ez pont az ellenkezőjét váltotta ki. Tehát hogy csőstül özönlöttek az emberek. Konkrétan ott tartottunk, hogy már időpontokat osztogattunk, nehogy valaki feljelentsen minket, hogy egyszerre mennyien vannak itt. És akkor meg volt beszélve, hogy minden órában egy társaság. [...] Ki lehetett szabadulni végre a négy fal közül.” (nő, Pest megye, 2022)

A saját háztól értékesítés megítélése nagyon személyiségfüggő és szélsőséges. Egyesek számára ez fejezi ki a személyesség alapvető megnyilvánulását, a termelői értékesítés kvázi természetes velejárójának tekintik, és a Covid-járvány előtt is alkalmazták. Másoknál ezzel szemben a személyes térbe, intim szférába való behatolást jelenti, ők

a gazdaság terét el kívánják választani a magánélet terétől, vagy csak részlegesen akarják megmutatni gazdálkodásuk helyszínét az arra kíváncsiaknak. Abban, hogy valaki a kiszállítás mellett döntött inkább, ez a szempont lényeges szerepet játszott. Ugyanakkor a kényelmi faktor, az élelmiszer-házhozszállítás globális elterjedésének hatása is az utóbbi megoldás felé terelte a termelőket. Nem mindenki tudta volna rávenni a fogyasztóit, hogy zarándokoljanak el a termelés helyéhez, ehhez természetesen magasabb elköteleződés is kellett az adott, specifikus termék fogyasztása mellett. *„Meg az első három hónap lezárás alatt annyi megrendelés volt, hogy szombat délután plusz egy piacnyit ki tudtam hordani.”* (férfi, Hajdú-Bihar megye, 2023)

A bevásárló közösségek szervezői közül sokan hirtelen forgalom-növekedésről számoltak be a pandémia időszakában, amivel sokszor nem is bírták tartani a lépést, illetve bővülési lehetőségként tekintettek a helyzetre. Ezek a közösségek azonban a gyors fellendülés ellenére sem voltak vonzóak a vizsgált sajtókészítők számára. Akinek már kiépített, saját értékesítési rendszere volt, az most sem csatlakozott: *„nekem ez egy kicsit körülményesnek tűnik, tehát hogy én nem láttam abban rációt, hogy most én Pécsre szállítsak be két-három csomag sajtot”* (nő, Baranya megye, 2021).

A teljes mintában egyetlen sajtókészítőt se találunk, aki saját webshop helyett valamilyen közös termelői webshopban találta volna meg az időszak túlélésének eszközt, melynek az lehet az oka, hogy a háztól átvétel és a házhozszállítás még a rövid tállkozások és a sokszor közvetítő eszközökön (telefon, email) keresztül megvalósuló érintkezések révén is képes volt valamit megőrizni abból a személyességből, ami a helyi termékek magasabb hozzáadott értékének oroslánrészét képezi. Sokan hangsúlyozták, hogy saját terméküket csak ők tudják eladni, ennek híján a fogyasztó nem fogja kifizetni érte a szükséges magasabb árat. Ezt támasztja alá, hogy azok, akik már kiépített, saját kiszállítási rendszerrel rendelkeztek, az új helyzetben eleve előnnyel indultak, és egyáltalán nem jelentett komoly sokkot a változás. A kiépített változtatások közül a kiszállítást valamilyen mértékben néhányan megtartották:

„Persze, persze. A kiszállítások például megmaradtak, a csomagpont kiszállítás megmaradt, tehát ezek megmaradtak. Tehát ez tök jól működik azóta is. Előtte is működött volna, csak előtte – szemét vagyok – nem voltak rákényszerítve az emberek. Ennyi. És mivel nem volt rákényszerítve, nem tapasztalta meg, hogy jó, faszt, nem fogok én odamenni, hozza ide.” (férfi, Pest megye, 2023)

Azonban nagyon sok esetben az ekkor bevezetett változtatások nem bizonyultak tartósaknak, a Covid elmúltával az értékesítési paletta visszarendeződött a pandémia előtti állapotba. Ebben sokszor a fogyasztói igények voltak az iránymutatóak, melyek amint lehetőségessé vált, ismét a személyesebb értékesítési formák felé fordultak a helyi termékek esetében: *„s ami nagyon érdekes volt, hogy ahogy vége volt az első három hónap lezárásnak, utána minthogyha elvágták volna.”* (férfi, Hajdú-Bihar megye, 2023) Az éttermi szektorral való kapcsolatokat azonban minden esetben brutálisan megtépázta a pandémia, és a helyzet azóta se normalizálódott. Ennek oka egyrészt a vendéglátó szektor tartós válsága és átrendeződése, a helyi termékekkel dolgozó éttermek külön

érintettsége a pandémiában: „*És akkor utána, mikor vége lett úgymond a Covidnak, akkor meg nem tudtunk visszajutni az éttermekhez, mert annyira lecserélődött, a szakácsok.*” (férfi, Pest megye, 2022) Másrészt a sajtókészítők részéről is kiépült egy újfajta óvatosság, az éttermek mint felvásárlók kockázatos volta számukra úgyszólván beigazolódott, ami miatt sokan fordultak más értékesítési lehetőség felé. Mindez újabb feladatokat jelent a vidékfejlesztésnek, amennyiben a két szektor nagyon sok potenciált hordozó együttműködését ismét elő kívánja segíteni.

A kiszállítás és a háztól értékesítés sokak számára csak szükségmegoldásként vált be, mely válság esetén, időszakosan jó megoldásként funkcionált, azonban egyértelműen túlélési stratégia volt, melyet a Covid elmúlásával nem akartak és tudtak tartósan fenntartani. Úgy vélték, hogy hosszú időtávban nem szolgálta volna a gazdaság céljait, és gazdasági, illetve érzelmi tekintetben is fenntarthatatlannak bizonyult volna. Azonban épp ez visszavezet minket a gazdasági döntések kérdéséhez: az ilyen lépések ugyanis a gazdaságok alkalmazkodóképességét bizonyítják, hiszen képesek olyan megoldások megalkotására, melyek segítségével átvészélhetnek egy ilyen válságos időszakot. Ezek a válaszlépések sokszor kifejezetten annak a tudatában – vagy sokáig inkább reményében – jöttek létre, hogy csak egy bizonyos, rövidebb időszakot kell velük átvészélni, és nem feltétlenül kell tartós megoldásként rájuk tekinteni. Máskor azonban annak ellenére, hogy kényszermegoldásként indultak, tartós innovációt eredményeztek a Covid alatt kipróbált megoldások, például annak a termelőnek az esetében, aki ekkor kényszerből beruházott egy mozgó boltra, ami viszont később többszörösen megkönnyítette piaci értékesítését:

„Mozgóbolttal, igen, és akkor az, ugye mást is árultam, például a jégkása vagy minifánk. Tehát hogy így, ami így egy kicsit ilyen. [...] Ezért van nálam a kávéfőző is. Én nem szeretek elmenni, itt hagyni a pultot. Csak ha ugye nagyon muszáj wc-re. Ez a mozgóbolt annyival jobb, hogy ugye ebben állok, mint egy sátor alatt, nem kell cipekednem, nem jön alá egy kutya, hűtőt egyedül úgy sem tudnám vinni, sérvem van, nem emelhetek. Tehát így azért szoktam mondani, hogy többszörösen hátrányos helyzetemből ezt tudtam kihozni. Ez a mozgóbolt is a Covid alatt indult, mégpedig úgy, hogy érzékeljük a vásárlóerőnek a visszaesését, mégpedig azért, mert senki nem tudta, hogy mikor lehet menni vásárolni és mikor nem. [...] Hogy továbblépni azon, hogy nem jönnek a vásárlók. Tehát ezt márciusban érzékeljük ezt, hogy ilyen a helyzet, és hogy ha jön a második hullám, márpedig szeptembertől utána akkor jött, akkor addigra már ne érjen bennünket felkészületlenül, és ezért vettük az autót.” (nő, Pest megye, 2022)

A kényszermegoldás és az innováció tehát nem egymást kölcsönösen kizáró fogalmak, ahogy a bevezetésben már szó esett róla, mivel a folytonos külső kényszerekre adott sikeres reakció a gazdaságok innovációs folyamatának, fejlődésének egyfajta motorja is lehet. Ez esetben épp a reziliencia képessége eredményezi a folyamatos innovációt.

„De hát most jött egy olyan helyzet, amire senki nem számított...”

A 2022-es gazdasági válság és a sajtókészítők

Az orosz–ukrán háború által beindított komplex gazdasági hatások révén Magyarországon erőteljes növekedésnek indult az infláció, valamint radikális mértékben megnövekedtek az energiaárak, különösen a benzin és a földgáz ára. Ezzel párhuzamosan az élelmiszerek, köztük néhány alapvető élelmiszer ára is extrém növekedésnek indult. Ezen élelmiszerek körébe tartozik a tej és a tejtermékek is. A kormány néhány alapélelmiszere „árstopot” vezetett be, amely szintén erőteljesen befolyásolta a gazdasági környezetet (BARÁTH – FERTŐ, 2023).

Ezek a folyamatok valójában két eltérő irányból hatottak a vizsgált sajtókészítőkre. Az egyik ilyen alapvető változás ezúttal input oldalról érkezik, mely mindenkit érint: az üzemanyag- és energiaárak növekedése a szállítás révén a gazdaságok egyéb költségeire is hatással van, különösen a takarmányárak erőteljes emelkedésére. Másrészt mindehhez a 2022-es rekordmértékű aszály is hozzájárult, ami fokozta a nehézségeket. A következmények itt is nagyon eltérőek voltak, attól függően, hogy valaki vásárolta a takarmányt, saját maga állította azt elő, vagy legeltette az állatait. Vagyis úgy tűnik, minél nagyobb mértékben és több szálon volt képes a gazdaság függetleníteni magát a globális ellátóláncok hatásaitól, annál kevésbé rázta meg az újabb válság. Ugyanakkor figyelmeztető körülmény, hogy a klímaváltozással is összefüggő aszály hatásai alól senki nem tudta magát kivonni, az mindenki számára okozott problémákat, és sokakat kényszerített rá a takarmányvásárlásra. Mindez többeknél az árak emelését vetítette előre:

„Úgyhogy ez azt jelenti, hogy az árakat is meg kell emelni, de hát nem tudom. Ugye nagyon függ, hogy az emberek hogy tudják majd megvenni, mert nekem nyilván el kell adni ahhoz, hogy meg tudjunk élni. Úgyhogy ez most tényleg tők bizonytalan, most szombaton megyek először piacra az új árakkal, nem tudom. De bízom benne, mivel az emberek megveszik a boltba a 600 forintos ESL tejet, akkor csak megveszik az én kecsketejemet is ugye arányosan picit drágábban. Igazából nem hiszem, hogy váratlanul fogja őket érni, mindenki emel, úgyhogy sajnos.” (nő, Pest megye, 2023)

Mások épp a piacuk megtartása érdekében egyelőre nem emelnek:

„Azt érzékeljük, hogy csökkenést nem érzékelünk, növekedést kimondottan... 1-2 hónap távlatából nehéz ezt megjósolni. Ami látszik, hogy csökkenés az nincs, az érdeklődés töretlen. Viszont ennek elsődleges oka az, hogy az áraink nagyon jók, sőt olyannyira jók, hogy például szoktunk tenni ilyen kis körutakat, és akkor megnézzük a nagyobb áruházláncok árait az adott termék-kategóriában. Nyilván hogyha persze van. Mert például mi zsíros, rögös túrót készítünk, amit senki. Tehát ezt a félzsíros, rögös túróval tudom összehasonlítani, de az ugye nem ugyanaz. De például az ára viszont igen. [...] Akkor ezt fogják választani és hogy igazából az áraink ilyen formán nekünk tehát nem emelkedtek a 2 és félzsírosra. Tehát hogy

egy nagyon szelíd áremelést alkalmaztunk. Ennek elsősorban az a szerepe most, hogy megtarthassuk a piacokat.” (nő, Pest megye, 2023)

„Azért, mert tényleg olyan árak vannak, hogy egyszerűen alig tudják az emberek megvenni a termékeket, és mi inkább szeretnénk megtartani a vásárlóinkat. Nem fogunk semmin emelni.” (nő, Pest megye, 2023)

Ebbe a dilemmába nagyon erősen belejátszik a személyesség és a bizalom szerepe. Ami máskülönben az egész értékesítés alapját jelenti, az ebben az esetben megnehezíti a piac által diktált infláció lekövetését, mivel személyes és érzelmi viszonyok itatják át a pénzügyi döntéseket is, nem működik a hideg üzleti kalkuláció. Hogy beeléssünk ennek a kérdésnek a mélységeibe, érdemes hosszán idézni az egyik sajtókészítőt, aki a maga ösztettségében tárta fel kétségeit árainak alakítása kapcsán. A személyesség és a bizalom mint a sajtókészítők értékesítésének kulcsfontosságú elemei – melyek jelentősége már a pandémia alatt is élesen megmutatkozott – most ismét újabb fényben tűnnek fel. A vevőkkel kiépített személyes és bizalmas kapcsolat, ami máskor előnyt jelent az eladásban, ezúttal nehezítő szerepet játszik az árak piaci változásokat lekövető alakítása során.

„Hát messze nem tudok annyit emelni, mint amennyit a piacon a tejtermékek mentek föl. Nekem szembe kell állnom a vevőkkel, és ott vagy, és nagyon nehéz. Tehát az, amikor eljön az a pillanat, nekünk egyébként általában ez az augusztus szokott lenni, mert elmegyünk nyaralni. Leülünk ketten a férjemmel egy papír elé, és akkor elkezdünk gondolkodni, hogy mit hova lehet, fölnéz... Megnéztem a KSH adatokat, mondtam, hogy harminchat százalékos emelkedés volt. Elkezdtük rászámolni az árakra, és mondtuk, hogy az kizárt dolog, ennyit nem fognak érte adni, azért se fog... hát, az talán elbirja. És akkor elkezdtük így átárazni. És persze azóta megint még drágább minden. Átáraztuk úgy, hogy eljutottunk a gomolyában... tehén gomolyában ötezerig, amitől én mondtam a férjemnek, hogy nem. Nem lehet a tehén gomolyát, ötezerig ment... nyomni. És utána elmentünk egy Tescoba, és láttuk, hogy a Tesco tehén gomolya hatezer. Mondom ezt nem hiszem el, baszd meg. De hát azt képtelenség, hogy annyit fizessenek érte, tehát, hogy kínlódunk vele. Nyilván kínlódunk az árázással, abszolút. És nyilván van, akinek sok, aki azt mondja, hogy hú, hát ez neki már nagyon sok. De egyébként olyan is szokott lenni, aki azt mondja, hogy ne hülyéskedjete, tudom, hogy mennyit dolgoztok vele. De nyilván olyan is van, aki egyszerűen nem szól, csak nem találkozol vele többet. De egyébként rohadt szar úgy átárazni, hogy te ott vagy szembe a vevővel. Mindig... a boltba nagyon könnyű átárazni a dolgokat, mert nem állsz ott vele szembe, és nem látod az arcát, és nem látod, hogy lefagy egy pillanatra, nem érzed magad... Én kellemetlenül érzem magam minden átárazásnál, nagyon. Tehát szégyellem magam, és még mindig általában, izé... ránézek a végösszegre, és akkor adok még egy kedvezményt, mert egyszerűen... hú ez nagyon sok! Hát ezt nem fogja tudni kifizetni! Ah, nyolcezer kettő... Jó hétezer kilencet kérek szépen! Mert egyszerűen... már rosszul érzem magam tőle. Tehát itt sokkal jobb lenne éveken keresztül fix árakkal dolgozni. Hát... kell. Nagyon rossz.” (nő, Pest megye, 2023)

Ugyanakkor az látszik, hogy egyes sajtófajták, valamint egyszerűbb tejtermékek esetén az árak kezdenek „összeérni”, ami ismét hatással van a fogyasztásra, és látszólag a termelői termékek felé tereli fogyasztókat. A fogyasztásra tett hatás azonban ennél összetettebb, a sajtok esetén különösen komplex, egyszerre több következmény is körvonalazódik az interjúk alapján. Az egyik ilyen fejlemény a sajt luxustermékké válása és ezáltal kiszorulása a hétköznapi fogyasztásból, amit szintén több termelő érzel:

„Ellenben, aki tőlünk vásárol, annak van választási lehetősége. Mert azt fogja mondani, hogy vagy azt mondja, hogy havi 4 helyett csak egyszer jövök, vagy azt mondja, hogy hát lehet, hogy most nem is jövök egy ideig. Mert ha... Vagy egyáltalán nem is eszem sajtot most inkább egy ideig, merthogy ez luxusnak számít. Tehát, nyilván luxusterméknek számít. Az ára miatt. Tehát mi ezt nem annyira tudtuk így direktben átadni a vásárlóknak, mégis meg kell próbálni talpon maradni. Most nyilvánvalóan emeltünk árat, és biztos, hogy még egyszer fogunk is, és még mindig nem leszünk a pénzüknél. Mert akkorát nem tudunk rájuk dobni, mint amekkorát ránk dobtak. Egyszerűen nem fog menni.” (nő, Pest megye, 2023)

Más ennek a folyamatnak épp az ellenkezőjét érzel, melynek kapcsán a magasabb minőség és a fogyasztói tudatosság kérdése is felmerül. Az egyik sajtkészítő egyáltalán nem tapasztalt változást, sőt, az elmúlt időszakban inkább emelkedést észlelt, és ezt a vásárlók tudatosságának tulajdonította, akik akár magasabb árat is hajlandók megfizetni az élelemért (azt is érdemes ugyanakkor megjegyezni, hogy fő értékesítési helyeit egy, a dzsentifikáció által erősen érintett, középosztálybeli fogyasztók által is erősen preferált pesti városrész frekventált vásárcsarnoka, illetve egy turisták és Magyarországon élő külföldiek által kifejezetten kedvelt piac jelentik):

„A tudatos emberek, azok meg tulajdonképpen, azzal nem éreznek semmit. Mert ő pont ugyanazt csinálja most is, mint, amit csinál akkor, amikor azt mondja, hogy marha jól megy. Pontosan tudja, hogy neki mi a jó, mit kell csinálni, és azt csinálja, és most is azt csinálja. Semmi! Egy dolgot kell igazán tudomásul venni: aki törődik magával és ad magára és fontos neki, hogy ő a bőrében jól legyen, az most is ide jön. Lehet, hogy 10 dekával kevesebbet vesz, de most is idejön. Tehát én nem is tudatos, én nem is azt mondanám, hogy tudatos vásárló, hanem ad magára, tehát fontos maga magának. Tehát hogy mondja a Buddha? Hogy a test a lélek temploma. Tehát nem mindegy, hogy hogy néz ki ez a templom! Basszus kules!” (férfi, Pest megye, 2023)

Mindezen narratívákat azonban nyilvánvalóan erősen torzítja, hogy a terepmunka során alapvetően azokat vizsgáltam, és azokra láttam rá, akik sikeres gazdasági gyakorlatokat folytattak, és fenn tudtak maradni a piac változó körülményei között is. Beszélgetőtársaim azonban olyan termelőről is beszámoltak, akik a helyi termékektől anyagi okokból elpártoló fogyasztók okozta forgalomkiesés miatt megszüntették a gazdaságukat, felszámolták és tovább értékesítették az állatállományukat. A polikrízis állapotának újabb elemmel történő bővülését sokan már nem bírtak el.

Befejezés, távlatok

Az élelmiszerrendszerek rezilienciája a globális polikrízis fokozódásával vélhetően a jövőben is egyre nagyobb érdeklődésre fog számot tartani. Ezen belül mind a rendszerszintű reziliencia, mind az élelmiszerrendszerek ökológikus átmenetében kulcsszerepet betöltő családi, kisüzemi gazdaságok adaptációs képességei kiemelkedően fontos kérdések, a kutatási eredmények gyakorlati alkalmazására pedig számos lehetőség kínálkozik. A téma a gazdálkodók és a rövid ellátási láncot szervező személyek figyelmét is nagymértékben felkeltheti, a kutatás során magam is rendszeresen szembesültem a többi gazdálkodó tapasztalatára irányuló kérdésekkel, mint például: „más is küszködik ezzel, vagy ez csak nekem jelent nehézséget?” A sikeres adaptációs lehetőségek vizsgálata azonban nem csak az egyéni gazdaságok szintjén járulhat hozzá a tervezéshez, de egy reziliensebb vidék- és mezőgazdaságpolitika megalapozásához is jó kiindulópontot jelenthet. Ehhez hazai kontextusban érdemes lenne kvalitatív módszerekkel, összehasonlító jelleggel terepmunkákat végezni más szektorokra kiterjedően is, amelyből az is jobban kiderülne, hogy ágazatonként és földrajzi területenként milyen közös jellemzők és milyen eltérések mutatkoznak meg az adaptációs lehetőségekben.

Irodalom

ABDUL-RAZAK, Majeed – KRUSE, Sylvia

2017 The adaptive capacity of smallholder farmers to climate change in the Northern Region of Ghana. *Climate Risk Management*, 17, 104–122.
<https://doi.org/10.1016/j.crm.2017.06.001>

ARSLAN, Aslihan – MCCARTHY, Nancy – LIPPER, Leslie – ASFAW, Solomon – CATTANEO, Andrea – KOKWE, Misael

2015 Climate smart agriculture? Assessing the adaptation implications in Zambia. *Journal of Agriculture Economics*, 66, 3, 753–780.
<https://doi.org/10.1111/1477-9552.12107>

ASHKENAZY, Amit – CHEBACH, Tzruya Calvão – KNICKEL, Karlheinz – PETER, Sarah – HOROWITZ, Boaz – OFFENBACH, Rivka

2018 Operationalising resilience in farms and rural regions – findings from fourteen case studies. *Journal of Rural Studies*, 59, 211–221.
<https://doi.org/10.1016/j.jrurstud.2017.07.008>

BACKUS, G. B. C. – EIDMAN, V. R. – DIJKHUIZEN, A. A.

1997 Farm decision making under risk and uncertainty. *Netherlands Journal of Agricultural Science*, 45, 2, 307–328.
<https://doi.org/10.18174/njas.v45i2.520>

BALÁZS Bálint

2020 Élelmiszer-önrendelkezés. *Fordulat*, 27, szám, 82–101.

BAREITH Tibor – FERTŐ Imre

2023 Stabilizálhatja-e a monetáris politika az élelmiszer-inflációt? *Statisztikai Szemle*, 101, 4, 354–380. <https://doi.org/10.20311/stat2023.04.hu0354>

BEHZADI, Golnar – O’SULLIVAN, Michael – OLSEN, Tava Lennon – SCRIMGEOUR, Frank – ZHANG, Abraham

2017 Robust and resilient strategies for managing supply disruptions in an agribusiness supply chain. *International Journal of Production Economics*, 191, 2, 207–220. <https://doi.org/10.1016/j.ijpe.2017.06.018>

BENEDEK Zsófia – BALOGH Pál Géza – BARÁTH Lajos – FERTŐ Imre – LAJOS Veronika – ORBÁN Éva – SZABÓ G. Gábor – NEMES Gusztáv

2020a Kistermelői sikerek a COVID-19 járvány első hullámában: a személyesség szerepe az értékesítésben. *Statistikai Szemle*, 98, 12, 1398–1415. <https://doi.org/10.20311/stat2020.12.hu1398>

BENEDEK Zsófia – BALOGH Pál Géza – BARÁTH Lajos – FERTŐ Imre – LAJOS Veronika – ORBÁN Éva – SZABÓ G. Gábor – NEMES Gusztáv

2020b The Kings of the Corona Crisis: The Impact of the outbreak of Covid-19 on Small-scale Producers in Hungary. *Eurochoices*, 19, 3, 53–59. <https://doi.org/10.1111/1746-692X.12292>

BENEDEK Zsófia – FERTŐ Imre – GALAMBA MARREIROS, Cristina – MOSSMANN DE AGUIAR, Pâmela – POCOL, Cristina Bianca – ČECHURA, Lukáš – PÖDER, Anne – PÄÄSO, Piia – BAKUCS Zoltán

2021 Farm diversification as a potential success factor for small-scale farmers constrained by COVID-related lockdown. Contributions from a survey conducted in four European countries during the first wave of COVID-19. *Plos One*, 16, 5. Paper: e0251715. <https://doi.org/10.1371/journal.pone.0251715>

BENEDEK Zsófia – BARÁTH Lajos – FERTŐ Imre – MERINO-GAIBOR Elvia – MOLNÁR Adrienn – ORBÁN Éva – NEMES Gusztáv

2022 Survival strategies of producers involved in short food supply chains following the outbreak of COVID-19 pandemic: A Hungarian case study. *Sociologia Ruralis*, 62, 1, 68–90. <https://doi.org/10.1111/soru.12358>

BÉNÉ, Christophe

2020 Resilience of local food systems and links to food security – A review of some important concepts in the context of COVID-19 and other shocks. *Food Security*, 12, 4, 805–822. <https://doi.org/10.1007/s12571-020-01076-1>

BÉNÉ, Christophe – OOSTERVEER, Peter – LAMOTTE, Lea – BROUWER, Inge D. – HAAN, Stef de – PRAGER, Steven D. – TALSMA, Elise F. – KHOURY, Colin K.

2019 When food systems meet sustainability: current narratives and implications for actions. *World Development*, 113, 116–130. <https://doi.org/10.1016/j.worlddev.2018.08.011>

BLAY-PALMER, Alison – LANDMAN, Karen – KNEZEVIC, Irena – HAYHURST, Ryan

2013 Constructing resilient, transformative communities through sustainable “food hubs”. *Local Environment*, 18, 5, 521–528. <https://doi.org/10.1080/13549839.2013.797156>

DARNHOFER, Ika – FAIRWEATHER, John – MOLLER, Henrik

2010 Assessing a farm’s sustainability: insights from resilience thinking. *International Journal of Agricultural Sustainability*, 8, 3, 186–198. <https://doi.org/10.3763/ijas.2010.0480>

- D'ERRICO, Marco – ROMANO, Donato – PIETRELLI, Rebecca
2018 Household resilience to food insecurity: Evidence from Tanzania and Uganda. *Food Security*, 10, 4, 1033–1054.
<https://doi.org/10.1007/s12571-018-0820-5>
- EITZINGER, Anton – BINDER, Claudia R. – MEYER, Markus A.
2018 Risk perception and decision-making: do farmers consider risks from climate change? *Climatic Change*, 151, 3–4, 507–524.
<https://doi.org/10.1007/s10584-018-2320-1>
- FRANK, Jessica – PENROSE-BUCKLEY, Chris
2012 *Small-scale Farmers and Climate Change. How Can Farmer Organisations and Fairtrade Build the Adaptive Capacity of Smallholders?* London, International Institute for Environment and Development.
- HARVEY, Celia A. – RAKOTOBÉ, Zo Lalaina – RAO, Nalini S. – DAVE, Radhika – RAZAFIMAHATRATRA, Hery – RABARIJOHN, Rivo Hasinandrianina – RAJAOFARA, Haingo – MACKINNON, James L.
2014 Extreme vulnerability of smallholder farmers to agricultural risks and climate change in Madagascar. *Philosophical Transactions of the Royal Society*, 369, 1639. <https://royalsocietypublishing.org/doi/10.1098/rstb.2013.0089> (letöltés ideje: 2023. április 24.)
- HENDRICKSON, Mary K.
2015 Resilience in a concentrated and consolidated food system. *Journal of Environmental Studies and Sciences*, 5, 3, 418–431.
<https://doi.org/10.1007/s13412-015-0292-2>
- HIMANEN, Sari J. – MÄKINEN, Hanna – RIMHANEN, Karoliina – SAVIKKO, Riitta
2016 Engaging Farmers in Climate Change Adaptation Planning: Assessing Intercropping as a Means to Support Farm Adaptive Capacity. *Agriculture*, 6, 3, 34. <https://www.mdpi.com/2077-0472/6/3/34> (letöltés ideje: 2023. április 24.) <https://doi.org/10.3390/agriculture6030034>
- HIMANEN, Sari J. – RIKKONEN, Pasi – KAHILUOTO, Helena
2016 Codesigning a resilient food system. *Ecology and Society*, 21, 4, 41.
- HODBOD, Jennnifer – EAKIN, Hallie
2015 Adapting a social-ecological resilience framework for food systems. *Journal of Environmental Studies and Sciences*, 5, 3, 474–484.
<https://doi.org/10.1007/s13412-015-0280-6>
- HODDINOTT, John
2006 Shocks and their consequences across and within households in Rural Zimbabwe. *Journal of Development Studies*, 42, 3, 301–321.
<https://doi.org/10.1080/00220380500405501>
- KANGOGO, Daniel – DENTONI, Domenico – BIJMAN, Jos
2020 Determinants of Farm Resilience to Climate Change: The Role of Farmer Entrepreneurship and Value Chain Collaborations. *Sustainability*, 12, 3, 868.
<https://doi.org/10.3390/su12030868>

KODWO ANSAH, Isaac Gershon – GARDEBROEK, Cornelis – IHLE, Rico

2019 Resilience and household food security: a review of concepts, methodological approaches and empirical evidence. *Food Security*, 11, 6, 1187–1203.
<https://doi.org/10.1007/s12571-019-00968-1>

LARSSON, Markus – MILESTAD, Rebecca – HAHN, Thomas – VON OELREICH, Jacob

2016 The resilience of a sustainability entrepreneur in the Swedish food system. *Sustainability*, 8, 6, 550. <https://www.mdpi.com/2071-1050/8/6/550> (letöltés ideje: 2023. április 24.)

MACFADYEN, Sarina – TYLIANAKIS, Jason M. – LETOURNEAU, D. K. – BENTON, T. G. – TITTONELL, Pablo – PERRING, Michael P. – GÓMEZ-CREUTZBERG, Carla – BÁLDI, András – HOLLAND, John M. – BROADHURST, Linda – OKABE, Kimiko – RENWICK, Anna R. – GEMMILL-HERREN, Barbara – SMITH, Henrik G.

2015 The role of food retailers in improving resilience in global food supply. *Global Food Security*, 7, 1–8. <https://doi.org/10.1016/j.gfs.2016.01.001>

MEGYESI Boldizsár

2020 Polgárosodásvita három évtized távlatából: áttekintés a mai mezőgazdasági üzemek tulajdonosának társadalmi háttéréről Magyarországon. *Korunk*, 31, 4, 54–65.

MEUWISSEN, Miranda P. M. – FEINDT, Peter H. – SPIEGEL, Alisa – TERMEER, Catrien J. A. M. – MATHIJS, Erik – DE MEYA, Yann – FINGER, Robert – BALMANN, Alfons – WAUTERS, Erwin – URQUHART, Julie – VIGANI, Mauro – ZAWALIŃSKA, Katarzyna – HERRERA, Hugo – NICHOLAS DAVIES, Phillipa – HANSSON, Helena – PAASA, Wim – SLIJPERA, Thomas – COOPMANSE, Isabeau – VROEGE, Willemijn – CIECHOMSKA, Anna – ACCATINO, Francesco – KOPAINSKY, Birgit – POORTVLIET, P. Marijn – CANDEL, Jeroen J. L. – MAYE, Damian – SEVERINI, Simone – SENNI, Saverio – SORIANO, Bárbara – LAGERKVIST, Carl-Johan – PENEVAR, Mariya – GAVRILESCU, Camelia – REIDSMA, Pytrik

2019 A framework to assess the resilience of farming systems. *Agricultural Systems*, 176, Article 100356.

MEYER, Markus A.

2020 The role of resilience in food system studies in low- and middle-income countries. *Global Food Security*, 24. <https://www.sciencedirect.com/science/article/pii/S2211912420300092> (letöltés ideje: 2023. április 24.)

MEYROWITZ, Joshua

2005 A globális faluban: A hely és önazonosság új élménye a globális faluban. *Világosság*, 46, 6, 29–36.

MILESTAD, Rebecca – VON MÜNCHHAUSEN, Susanne – KVAM, Gunn-Turid – SCHERMER, Markus

2022 Managing growth in medium-sized organic businesses: Implications for local orientation and resilience building. *Sociologia Ruralis*, 63, 1, 45–65.
<https://doi.org/10.1111/soru.12393>

NEMES Gusztáv – CHIFFOLEAU, Yuna – ZOLLET, Simona – COLLISON, Martin – BENEDEK Zsófi – COLANTUONO, Fedele – DULSRUD, Arne – FIORE, Mariantonietta – HOLTkamp, Carolin – KIM, Tae-Yeon – KORZUN, Monika – MESA-MANZANO, Rafael – RECKINGER,

Rachel – RUIZ-MARTÍNEZ, Irune – SMITH, Kiah – TAMURA, Norie – VITERI, Maria Laura – ORBÁN Éva

2021 The impact of COVID-19 on alternative and local food systems and the potential for the sustainability transition: insights from 13 countries. *Sustainable Production and Consumption*, 28, 591–599. <https://doi.org/10.1016/j.spc.2021.06.022>

PINGALI, Prabhu – ALINOVI, Luca – SUTTON, Jacky

2005 Food Security in Complex Emergencies: Enhancing Food System Resilience. *Disaster*, 29, s1, S5–S25. <https://doi.org/10.1111/j.0361-3666.2005.00282.x>

PONIS, Stavros T. – KORONIS, Epaminondas

2012 Supply Chain Resilience: definition of concept and its formative elements. *Journal of Applied Business Research*, 28, 5, 921–929. <https://doi.org/10.19030/jabr.v28i5.7234>

PROSPERI, Paolo – GALLI, Francesca – MORENO-PÉREZ, Olga M. – CHIFFOLEAU, Yuna – GRANDO, Stefano – KARANIKOLAS, Pavlos – RIVERA, Maria – GOUSSIOS, Giannis – PINTO-CORREIA, Teresa – BRUNORI, Gianluca

2023 Disentangling the diversity of small farm business models in Euro-Mediterranean contexts: A resilience perspective. *Sociologia Ruralis*, 63, 1, 89–116. <https://doi.org/10.1111/soru.12407>

ROTZ, Sarah – FRASER, Evan D. G.

2015 Resilience and the industrial food system: analyzing the impacts of agricultural industrialization on food system vulnerability. *Journal of Environmental Studies and Sciences*, 5, 3, 459–473. <https://doi.org/10.1007/s13412-015-0277-1>

SINCLAIR, Katrina – CURTIS, Allan – MENDHAM, Emily – MITCHELL, Michael

2014 Can resilience thinking provide useful insights for those examining efforts to transform contemporary agriculture? *Agriculture and Human Values*, 31, 3, 371–384. <https://doi.org/10.1007/s10460-014-9488-4>

SMITH, Lisa C. – FRANKENBERGER, Timothy R.

2018 Does Resilience Capacity Reduce the Negative Impact of Shocks on Household Food Security? Evidence from the 2014 Floods in Northern Bangladesh. *World Development*, 102, 358–376. <https://doi.org/10.1016/j.worlddev.2017.07.003>

SMITH, Kiah – LAWRENCE, Geoffrey – MACMAHON, Amy – MULLER, Jane – BRADY, Michelle

2016 The resilience of long and short food chains: a case study of flooding in Queensland, Australia. *Agriculture and Human Values*, 33, 1, 45–60. <https://doi.org/10.1007/s10460-015-9603-1>

TENDALL, Danielle – JOERIN, Jonas – KOPAINSKY, Birgit – EDWARDS, Peter – SHRECK, Aimee – LE, Quang Bao – KRUTLI, Pius – GRANT, Michelle – SIX, Johan

2015 Food system resilience: Defining the concept. *Global Food Security*, 6, 17–23. <https://doi.org/10.1016/j.gfs.2015.08.001>

- TOTH, Attila – RENDALL, Stacy – REITSMA, Femke
2016 Resilient food systems: a qualitative tool for measuring food resilience. *Urban Ecosystems*, 19, 1, 19–43. <https://doi.org/10.1007/s11252-015-0489-x>
- TUKAMUHABWA, Benjamin J. – STEVENSON, Mark – BUSBY, Jerry – ZORZINI, Marta
2015 Supply chain resilience: definition, review and theoretical foundations for further study. *International Journal of Production Research*, 53, 18, 5592–5623.
- UDOVECZ Gábor – PESTI Csaba – KESZTHELYI Szilárd
2012 Nyertes és vesztes gazdaságok Magyarországon. *Gazdálkodás*, 56, 5, 387–397.

PÁL GÉZA BALOGH

“BUT NOW A SITUATION AROSE THAT NO ONE SAW
COMING...” THE IMPACT OF EXTERNAL CRISES ON THE
ECONOMIC PRACTICES OF HUNGARIAN CHEESE-MAKERS

In my study, I examine the impact of radical, often sudden and extreme changes – shocks and crises – in the external economic environment, which are difficult for individuals to influence, on individual economic practices, based on the case of a specific group of entrepreneurs: artisanal cheese-makers in Hungary. I describe the complex situations they face, their attempted responses, and the possible pathways to innovation that can emerge from them. In this case study, based on fieldwork among cheese-makers in Pest, Veszprém, and Baranya counties, I present the complex effects of two recent crises, the COVID-19 virus and the inflation crisis, on different localities. Focusing on the notion of resilience, I describe the responses of the businesses observed to the different impacts. There are fundamental differences between the two crises, so they can be used to shed light on important aspects of how economic practices work, such as the practical benefits of the pursuit of security or diversification in a crisis. The two crises have had a different impact on the key issue of in-person interaction and trust among businesses producing „local food,” which is both an important advantage in sales and a disadvantage in pricing. And the situation of an increasing polycrisis will make the resilience of small businesses a key issue for the future.

Keywords: resilience, small businesses, local food, artisanal cheese-makers, economic practices, crisis, COVID-19, inflation, short supply chains

REZILIENCIA ÉS RÍTUS. A PANDÉMIA ALATTI HÁZASSÁGKÖTÉSEK ÉS KAPCSOLATVÉGI RÍTUSOK / VÁLÁSOK ESETEI¹

Bevezetés és problémafelvetés

Írásomban a pandémia alatti házasságkötéseket és kapcsolatvégi rítusokat, válásokat vizsgálom 2019 és 2022 között végzett digitális antropológiai kutatásom (online kérdőívek, digitális etnográfia és mélyinterjúk) eredményei alapján. A kutatás során archiváltam a házasságkötésekkel és válásokkal kapcsolatos médiahíreket, jogi-egészségügyi szabályokat és a Facebook felületén működő magyar nyelvű esküvőszervező, asszonycsoportok, illetve hitelügyintézésrel foglalkozó szakértői csoportok² diskurzusait. Közreadtam több online kérdőívet is.³ Főként 2020-ban és 2021 első félévében 40 mélyinterjút is rögzítettem a Covid19 idején házasságot tervező menyasszonyokkal. Az online terepmunkát és az online kérdőíves vizsgálatot kiegészítették kisebb „valódi” terepmunkák is. Elsősorban esküvői kiállításokon és a *Házasság hete*⁴ rendezvénysorozat eseményein vettem részt és készítettem interjúkat, fényképeket, valamint hangfelvételeket.

„Valószínűbb, hogy az egyén előbb adja fel a házasságra vonatkozó elképzeléseit, minthogy megváljon az ellenkező nézetekhez ragaszkodó, vagy egyéb (vallási, jogi) okok miatt házasságkötésre nem képes személytől.” – magyarázta a 2020-as *1. Házasság-kérdőív* egyik kitöltője a házasságkötési motivációkkal kapcsolatos korántsem sajátos nézeteit. A fent idézett gondolatokat megfordítva 2019 és 2022 között elvégzett magyarországi házasságkutatásom eredményei alapján azt is láttam, hogy nemcsak a házasságra vágyó, hanem a házasságot korábban ellenző felek, a korábban házasságkötésre nem „képes” személyek is gyakran megváltoztatták az ellenző nézeteiket a pandémia alatt. S tették mindezt egy olyan időszakban, amikor a házasságkötések megszervezése a járványügyi korlátozások és szigorítások miatt különösen nehézkessé és bizonytalan-

¹ A tanulmány megírását az MTA Prémium Posztdoktori Kutató Program támogatta (befogadó intézmény: PTE BTK Néprajz – Kulturális Antropológia Tanszék).

² Kb. egy tucat csoportban voltam jelen, ezek közül a négy legaktívabb csoportot figyelem a legintenzívebben, napi szinten. A csoportokban a tagok száma 2500 és 250 000 fő között váltakozott.

³ 2020. február: *1. Házasság-kérdőív* – 1083 kitöltő; 2020. április: *2. Covid-kérdőív* – 490 kitöltés.

⁴ 2020-ban tizenharmadik alkalommal rendezték meg a magyarországi keresztény egyházak és civil szervezetek a *Házasság hetét*, azért, hogy „felhívja a figyelmet a házasság, a család értékeire és fontosságára, valamint, hogy segítséget nyújtson a házasságra készülőknek vagy a párkapcsolati problémákkal szembesülőknek.” Forrás: <https://hazassaghete.hu/kozponti-programok/> (letöltés ideje: 2020. március 17.) A nemzetközi eseménysorozatot elsőként Angliában hívták életre egy keresztény csoport kezdeményezésére még 1996-ban, és a házasság krízisét, a személyes házassági problémákat kívánták általa orvosolni. 2007-től Európa-szerte népszerű lett, 2020-ban immáron 4 kontinens 21 országában is megünnepezték. A *Házasság hetét* nemzetközi szinten és hazánkban is nagy médiafigyelem kíséri, a szervezésben üzletemberek, minisztériumi szervezetek, különféle vallásos csoportok, hírességek és magánszemélyek egyaránt részt vesznek (lásd erről még ČINČALA, 2020, 107–108.).

ná vált. Megjegyzem, hogy a pandémia alatti média hírek gyakran a *Szerelem / Esküvő a koronavírus idején*⁵ címadással utaltak a házasságkötések nehézségeire. A *Szerelem a kolera idején* című Gabriel García Márquez-regénnyel való analógia tökéletes volt. Ahogy az 1880-as években a Karib-térségben tomboló kolera, úgy a közelmúltbeli világméretű járvány eseteiben is az élet minden nehézség ellenére ment tovább, kibontakoztak és előbb-utóbb be is teljesültek a nagy, életre szóló szerelmek. De miként? A demográfiai híradások szerint a világ különböző részein máshogyan. Amíg a házasságkötési ráta az esetek többségében világszerte jelentősen visszaesett a pandémia alatt, Japánban 37%-os visszaesést tapasztaltak, Olaszországban 80%-osat, az USA-ban szintén drasztikusan csökkent a házasságkötések száma,⁶ addig Magyarországon a nehézségek ellenére a házasságkötések száma nem, hogy nem csökkent, hanem még nőtt is. Míg 2019-ben 65 300 pár, addig 2020-ban 67 301 pár házasodott,⁷ az emelkedés 3,1% volt. 2021-ben tovább emelkedett a házasságkötések száma: 72 000 pár kötött házasságot, ez 7,3%-kal volt több az egy évvel korábinál.⁸ Azonban nemcsak a nagy szerelmek teljesedtek be, hanem számos esetben véget is értek a párkapcsolatok, házasságok. A pandémia alatt a válások száma is megemelkedett. Azok, akik véget kívántak vetni a kapcsolatuknak, különböző módokon el is érték azt. A Központi Statisztikai Hivatal adatai szerint öt éve nem volt olyan sok válás Magyarországon, mint 2021-ben. 18 300 házasság ért véget válással, 2020-ban ugyanez a szám még 14 979, 2019-ben 17 600 volt.⁹ Mi lehet az oka mindennek? S vajon van-e összefüggés a két jelenség között?

A házasságkötések számának növekedésében fontos szerepe volt a közelmúltban bevezetett család- és népesedéspolitikai intézkedéseknek – különösen a *Babaváró hitel*, *CSOK* elnevezésű kedvező konstrukciójú hiteleknek. A hitelfelvétel a pandémia alatt házasodók házasságkötési motivációi között is szerepelt. A Covid19 idején házasságot tervezők, újratervezők stratégiáit vizsgáló kérdőívem (2. *Covid-kérdőív*) eredményei szerint a kitöltők mintegy 41,6%-a gyermeket tervezett, 19,6%-a a hitelfelvétel (egészen konkrétan a *Babaváró hitel*) miatt (is) szeretett volna házasságot kötni; 18,6% házvásárlásra, építkezésre, bővítésre készült, részben a hitelekből és/vagy a nászajándékokból

⁵ Lásd pl. <https://secretstories.hu/cimke/eskuvo-a-koronavirus-idejen/>; <https://marieclaire.hu/életmod/2020/04/05/eskuvok-karanten-idejen-csak-ami-igazan-szomit-az-orom-es-szeretetlenlegyen/>; <https://koronavirus.gov.hu/cikkek/eskuvo-jarvany-es-kijarasi-korlatozas-idejen> (letöltés ideje: 2022. március 23.) stb. Ugyanez megfigyelhető volt a külföldi sajtóban is (pl. 'Love 'Weddings in Time of COVID-19'), forrás: <https://californiaweddingday.com/love-time-coronavirus-how-covid-19-affects-your-wedding-day>; <https://climaterwc.com/2021/02/21/love-and-marriage-in-the-time-of-covid/> (letöltés ideje: 2022. március 23.)

⁶ Forrás: https://adatujagsagiras.atlatszo.hu/2021/04/15/a-jarvany-ellenere-hazasodik-a-magyar/?fbclid=IwAR2I2LQRdl_WwgAMse308cBhFjNvSOy8vS8gr9xB4cWnULzC9AQanvxGh9s (letöltés ideje: 2021. május 21.)

⁷ Forrás: <http://www.ksh.hu/gyorstajekoztatok/#/hu/list/nep> (letöltés ideje: 2021. május 26.)

⁸ Forrás: <https://www.ksh.hu/docs/hun/xftp/gyor/nep/nep2112.html> (letöltés ideje: 2022. február 22.) 2022-ben némiképp csökkent a házasságkötések száma, 63 104 pár kötött házasságot, ez 12%-kal, 8369-cel kevesebb az előző évinél (megközelítően azonos a 2019-es évvel, amikor jelentősen megnőtt a házasságkötések száma). Forrás: <https://www.ksh.hu/docs/hun/xftp/gyor/nep/nep2301.html> (letöltés ideje: 2023. március 10.)

⁹ Forrás: https://www.ksh.hu/stadat_files/nep/hu/nep0021.html (letöltés ideje: 2023. február 25.)

befolyt összegből; 3,1%-ot a különféle adókedvezmények is motiválták; 2%-uk gyermeket várt. Ugyanakkor a kitöltők 89,6%-a szerelemből is házasodott, 61,2%-uk a kapcsolat megerősítésével és az elköteleződés igényével is magyarázta a házasságkötési szándékukat. 28,2% számára vallásos szempontok is domináltak, Isten színe előtt (is) készültek fogadalmat tenni, 27,8% a házasságkötéssel szerette volna megünnepelni a párkapcsolatát.¹⁰ A menyasszonyokkal készített interjúk alapján azt láttam, hogy az érintettek a hiteleknek, illetve a gazdasági tényezőknek alapvetően másodrendű szerepet tulajdonítottak. Érvelésükben mindig előbbre sorolták a szerelmet. Tapasztalataim szerint a szerelmet, érzelmeket és a saját párkapcsolati tapasztalatokat középpontba állító ideológiával a kollektív, globális szerelemalapú ideális házasságkötés-elvárásoknak is kívántak megfelelni.

Ha kitekintünk a pandémia ideje alatt megfigyelt konkrét válási motivációkra és gyakorlatokra is (a kutatási fókuszom miatt elsősorban közvetlenül a pandémia előtt és alatt válásokat tervezők és az ekkor újránházasodók válási stratégiáit tudtam megismerni), akkor a következő összefüggéseket láthatjuk. A pandémia alatt a válások tervezése, a házassági kapcsolat megszakításának fontolgatása és az erről való közös döntések jellemzően egy váratlan/hirtelen fellépő esemény (megcsalás, konfliktusok), vagy egy párkapcsolati konfliktusokkal terhelt hosszabb folyamat részei, illetve záróaktusai voltak. Sok esetben a jogilag még nem, praktikusán és szimbolikusan már rég „befejezett”, lezárt házasságokat kívánták jogilag rendezni a párok, mert például egy következő esküvő is tervben volt. Nemzetközi kutatások szólnak arról, hogy számos, már korábban sem túl jól működő házasság felbomlásához adta meg a végső lökést a pandémia alatti összezártág.¹¹ Kutatási eredményeim szerint az összezártág, és alapvetően a pandémia alatti bizonytalan helyzet egyrészt konfliktusokat is generált, hosszú vagy rövid távon válásokat, illetve nem hivatalos különválásokat, külön költözéseket eredményezett, viszont több esetben még jobban megerősítette a párkapcsolatokat: *„A bizonytalan helyzet miatt voltak stresszesebb időszakaink is a vőlegénnyel, amelyek konfliktusokhoz vezettek. De szerencsére sikerült átvészelnünk ezeket a hullámvölgyeket, ami pedig jobban megerősítette a kapcsolatunkat.”*¹² A pandémia másként is hatott a válási folyamatokra. Ahogy a korlátozó rendelkezések miatt lakodalmakat sem lehetett tartani, úgy hosszabb ideig nem lehetett a hivatalos válásokat sem intézni. Ez is magyarázhatja a 2021-es emelkedést, ettől az évtől ugyanis az ügyintézés könnyebbé vált, ahogy vége lett a járvány miatti korlátozásoknak, valószínű, hogy több, 2020-ról elhalasztott válást intéztek el ekkor. Ahogy a házasságkötések esetében is láthattuk, a járvány mellett a kedvezményes hitelek is hatással voltak a válások tervezésére, igaz, ellenkező előjellel. A korábban felvett hitelek a házasságok hivatalos felbontását kifejezetten nehezítették. A kedvező hitelek ugyanis válás esetén piaci hitellé alakultak, illetve jelentős büntetőkamatok is sújtották a hivatalosan elvált feleket.

Mindezen szempontok mellett látnunk kell azt is, és az elkövetkezőkben kifejtendő mondanómat elsősorban erre alapozom, hogy a házasságkötési „láz” és a válások szá-

¹⁰ A kérdőívben több választ is meg lehetett jelölni.

¹¹ Nemzetközi tanulmányok vizsgálták és mutatták ki az erőszak, és a kapcsolaton belüli erőszak megnövekedését is (lásd erről DOMOKOS, 2021).

¹² Covid-kérdőív válaszai, 2020.

mának emelkedése nem pusztán a pandémia és a kedvezményes hitelek következménye, vagyis inkább nem direkt következménye volt. Mindezek a házasság, a házasságkötési és a válási rítusok területén zajló kollektív és egyéni, intenzív újraértelmezési kísérletek nélkül nem valósultak volna meg. Illetve a folyamatnak, az új kontextusnak és feltételeknek elengedhetetlen következménye volt a rítus(ok) és az intézmény újragondolása és újrakonstruálása. A pandémia alatt Magyarországon a házasság népszerűsége, és ezzel párhuzamosan a növekvő válási ráta, és főként az ezekkel kapcsolatos társadalmi kritikák, válságdiskurzusok – hogy tudniillik érdekből, a kedvezményes hitelek miatt házasodnak csak az emberek, majd a nem szerelemből kötött házasságok válással végződnek – a házasságok részéről különféle reflexiókat is kiváltottak. A pandémia alatti korlátozások ráadásul szinte ki is kényszerítették a házasságkötésből és a válást tervezőkből, hogy eldöntsék, mi célból házasodnak, és hogyan kívánnak házasságot kötni, illetve pontosan miért és milyen módon kívánnak véget vetni a kapcsolatuknak. Dönteniük kellett arról, hogy elsősorban a hivatalos házasságkötés vagy a lakodalom, a családi-baráti ünnepség fontos-e a számukra; a jogilag hivatalos válást vagy a jogi procedúrát nélkülöző külön költözést választják-e.¹³ A jegyespárok, friss házasok a saját házasságkötésükről gondolkodva plurális és közös mintákat is mutató válaszokat, illetve véleményeket kezdtek el megfogalmazni és forgalmazni arról, hogy mi okból házasodnak, továbbá hogy mit jelent számukra a válás és a házasságkötés. Emellett az újraértelmezések és innovációk segítségével konkrét lépéseket tettek a megvalósítás, a ritualizáció felé.

*

Catherine Panter-Brick szerint a reziliens gyakorlatok elsősorban olyan bricolage tevékenységek, amely során a társadalmi cselekvők (kulturálisan és társadalmilag meghatározott) törekvéseik, céljaik és (meglévő) értékeik sokasága között válogatnak (PANTER-BRICK, 2015), ezzel próbálnak alkalmazkodni az újabb kihívásokhoz és nehézségekhez. Mint az ismeretes, Lévi-Straussnál a barkácsolás ('bricolage') a tradicionális társadalmak mitikus gondolkodásának analógiája, az a mód, ahogy a kulturális cselekvők a korábbi kulturális formációk töredékeiből és maradványaiból új kombinációkat hoznak létre (LÉVI-STRAUSS, 1996 [1962]; lásd erről még JOHNSON, 2012). Tehát nem pusztán a meglévő normák, értékek és tudások előhívását jelenti, hanem azok kreatív újraértelmezéseit is. A pandémia alatti házasságkötések és válások esetében is elsősorban ilyen „rég dolgok” (régibbi, „hagyományos” értékek, normák és rítusok, ti. „nem-teljesen-új-normalitások”) barkácsolásáról és újrabarkácsolásáról beszélhetünk, azonban tapasztalataim szerint mindez kiegészült még a nagyon is új normák (ti. „új normalitások”), értékek, rítusok létrehozásával és saját célokra való finomhangolásával is. Megfigyeléseim szerint továbbá sok esetben a korlátozások által kijelölt régi-új lehetőségben gyakran az „új-abnormalitásokat” ismerték fel, és ilyen módon gyakran el is utasították azokat.¹⁴

¹³ Ezt emelte ki Rebecca Probert és Stephanie Pywell is a pandémia alatti walesi és angliai házasságkötéseket vizsgálva (lásd erről PROBERT – PYWELL, 2021).

¹⁴ A Covid hatásaival foglalkozó társadalomtudományos vizsgálatokban elég hamar, már a pandémia első hulláma alatt központi fogalmakká váltak a 'new normal', 'not-so-new normal', illetve a

Kérdésem most elsősorban az, hogy a pandémia alatt megfigyelt közösségi és egyéni szinten is detektálható újraértelmezési, és az ezekből következő ritualizációs gyakorlatok mennyiben tekinthetők a közösségi reziliencia eseteiként? S ha igen, kell-e tágítanunk, esetleg szűkítenünk a fogalmat? Azt gondolom, vagy inkább feltételezem, hogyha tágabb kontextusba helyezzük a kérdést, és behívjuk még a durkheimi kollektív pezsgés fogalmát, közelebb kerülhetünk a megértéshez. Ahogy azt már több kutató kiemelte, a Covid19-pandémia időszaka, az újfajta lehetőségekkel, szabályokkal és korlátokkal együtt, a „kollektív pezsgés” melegágya (is) volt.¹⁵ A „kollektív pezsgés” fogalmát Émile Durkheim eredetileg a 20. századi európai szekularizációs és individualizációs folyamatok megragadására dolgozta ki a spanyolnátha-járvány kitörése (1918) előtti években (MALCHIODI, 2021). A kollektív pezsgés egy olyan társadalmi-kulturális szinkronizációs folyamatot jelentett Durkheim számára, amely során a vallásos rítusok résztvevői közötti érzelmek felerősödnek, s mindez erőteljesen összeköti, összekovácsolja az egyéneket, kohéziót teremt közöttük. Ezáltal a társadalom képessé teszi az embereket az élet viszontagságaival való megbirkózásra (PIZZARO et al., 2022), tehát valamiféle rezilienciára. Durkheim szerint az egyes vallási események során olyan vibráló energiák szabadulhatnak fel, amelyek átjárják a rítusok résztvevőit, s ők ennek hatására közös élményeket és közös érzelmeket élhetnek át, s mindez alkalmasint egyfajta euforikus állapotot is előidézhethet (DURKHEIM, 1915, 212.). Durkheim úgy vélte továbbá, hogy a kollektív pezsgés intenzív formájából fakadó felfokozott érzelmi állapot hatására a csoport kreatív innovációs folyamatokba kezd: szabályszegésekre, újraértelmezésekre, a régi korlátok és struktúrák lebontására, és sokkal inkább új struktúrák kialakítására törekszik (DURKHEIM, 1915, 215–221.).¹⁶ A pandémia alatti kutatásaim során a reziliens gyakorlatok mellett, vagy inkább azokkal összefüggésben magam is egyfajta kollektív pezsgést tapasztaltam a házasságkötéssel kapcsolatos tervezési és döntési folyamatok területén, amennyiben a kreatív innovációs gyakorlatok, az új-abnormalitások felismerését követő szabályszegések és egyéb irányváltások, illetve választások ekképpen értelmezhetők. Talán ezeknek a fogalmaknak, illetve elméleti kereteknek az együttes alkalmazásával közelebb kerülhetünk a magas házasságkötési és válási ráta megértéséhez, illetőleg az ezek háttérében sejtett újraértelmezési és újító, illetve reziliens gyakorlatok feltárásához. A következőkben tehát arra vállalkozom, hogy igyekezzek minél komplexebben képet adni a pandémia alatti házasságkötési és válási, vagy inkább kapcsolatvégi rítusokról. Nézzük meg tehát, hogy mi történt a pandémia alatt a házasságkötési és házasságvégi rítusokkal, mennyiben jöttek létre régi vagy éppen új gyakorlatok és értelmezések, miként értelmezték az érintettek a különféle lehetőségeiket és korlátaikat!

¹⁵ 'new abnormal' kifejezések. Ezek a vizsgálatok elsősorban a régi-új társadalmi problémákkal (pl. az egyenlőtlenséggel) kapcsolatos értelmezési kísérletekkel foglalkoztak, azt vizsgálták, hogy különféle egyéni, közösségi kreatív interpretációs, értelemalkotási gyakorlatokban és együttműködésekben miként ismerik fel az új abnormalis vagy éppen az új normális. És az élet új irányainak ilyenfajta aktív társadalmi beazonosításai miként vezetnek, ha vezetnek a legjobb vagy éppen legrosszabb társadalmi gyakorlatok felismeréséhez, a problémák megoldásához (lásd pl. KURNOSOV – VARFOLOMEEVA, 2020).

¹⁵ A párhuzamról lásd pl. MALCHIODI, 2021.

¹⁶ Lásd erről még MÁTHÉ TÓTH, 2012; HIDAS, 2018.

Értékek, ideológiák és rítusok újrabarkácsolása a pandémia alatt

A Covid19 ideje alatt az online felületeken a menyasszonyok gyakran érdeklődtek a házasság és a házasságkötés, a polgári esküvő és a lakodalom módjairól (rurális, városi, hagyományos, modern) és jelentéseiről. Mindeközben több ízben felmerült a házasságkötéssel kapcsolatos általánosabb és speciálisabb normák, szabályozások, *hagyományok, szokások, divatok* és elvárások kérdése, továbbá mindezek érvényesítése, érvényessége a Covid19 idején. A pandémia időszaka alatt a Covid előtti, alatti és a Covid utáni, tehát a régi és az új, modern és hagyományos házasságkötések reflexív és adaptív, egyéni és plurális, illetve normatív-regulatív meghatározásai és újraértelmezései a házasulandók, a lakodalmi szolgáltatók és a politikum részéről is az egyik legaktuálisabb és legfontosabb kérdéskörnek bizonyultak. Ezeknek a végiggondolása esszenciális eleme volt az egyéni esküvőszervezési, újjászervezési folyamatoknak, az esküvői szolgáltatások átalakításának, illetve a házasságkötéseket, lakodalmakat szabályozni, részint korlátozni igyekvő törvényhozói gyakorlatnak. A házasulandók, részben a családjuk, barátaik, továbbá a lakodalmi ipar szereplői – a korlátozó intézkedések újfajta szabályaira, és a saját társadalmi igényeikre figyelve – próbálták az újabb lehetőségekhez alakítani a házasságkötések hagyományos-modern gyakorlatait. Régi és új, hagyományos és modern, hazai és nemzetközi lakodalmi gyakorlatok, rítusok között kezdtek el válogatni. A házasulandók úgy próbálták a saját elképzeléseiket „létrehozni-kitalálni” (‘invent’), „összebarkácsolni”, illetve a megváltozott jogi-gazdasági struktúrák és kontextusok hatására „újrabarkácsolni”, hogy a különféle modernként vagy éppen hagyományosként megismert, illetve beazonosított, felismert házasságkötési elemeket, rítusokat, normákat, ideológiákat és eseményeket az énikus regiszterekben modellként vagy éppen „antimodellként”, ellenpontként igyekeztek felhasználni.

A pandémia alatt a házasság jelentéseivel kapcsolatos újraértelmezési „láz” fő vezérmotívuma a házasság tartamára, a válás kérdésére, továbbá az individualizáció és a konzervativizmus eszményére vonatkozott. Beszélgetőtársaim, az általam megismert menyasszonyok, bár jól ismerték a házasság hanyatlásával, krízisével kapcsolatos nyilvános mindennapi diskurzusokat, de ezeket elsősorban a saját párkapcsolati tapasztalataikkal ütköztették. Az érintettek, amennyiben a válásról folytattak eszmecsere-t, nem az érdekházasságok vélt-valós divatjával magyarázták a romló válási statisztikát: „*Olvasgatom a kommenteket, hogy mert ma sok az érdekkapcsolat. Hát régen még több volt! És pont a szegény miatt nem volt válás. Így vagy úgy, de halálukig kitarítottak egymás mellett.*”¹⁷ Sőt, inkább arra láttam példákat, hogy a romló válási statisztikák, illetve az ezzel kapcsolatos élénk diskurzusok lényegében felmentették a házasságra készülő embereket az „örökké tartó” házasság gondolati kényszerétől. „*Azért van ennyi válás, mert már nem jár társadalmi megbélyegzéssel. Régen is sok pár élt boldogtalanul, mert akkor még nem volt elfogadott elválni.*”¹⁸ – fogalmazták meg expliciten a különféle online felületeken a menyasszonyok. Janet Carsten írja, hogy egy jövőbeli házasság elképzelése vagy tervezése, egy jelenlegi házasság elbeszélése vagy egy házasság történetének értékelé-

¹⁷ Zárt Facebook-csoport, 2021. április.

¹⁸ Zárt Facebook-csoport, 2021. április.

se során explicit és implicit összehasonlításokat teszünk más házasságokkal – gyakran a szülők, nagyszülők és más rokonok házasságaival. A házasság előtti és utáni életeket hasonlítunk össze; a házassági történetek az elképzelt, be nem járt út mellé kerülnek. Ezek az összehasonlítások egyfajta értékelést idéznek elő, és erkölcsileg befolyásolt mércéket kínálnak a párkapcsolati siker vagy kudarc tekintetében (vö. CARSTEN et al., 2021). A korábbi családi és baráti mintákban észlelt kudarcos, válással végződő házasságok példáját, illetve a kortárs krízisdiskurzusok közvéleményt befolyásoló szerepét beszélgetőtársaim is gyakran kiemelték. Ahogy jól látszott az is, hogy azokban az esetekben, amikor a szűkebb család körében gyakori, esetleg traumatikus volt a válás, mindez kihatott a saját házasságkötés tervezésére. Mindezen tapasztalatok és félelmek ellenére beszélgetőtársaim többsége mégis a házasságkötés mellett döntött, például azért, mert a párjukkal olyan korábbi élethelyzetekben osztoztak, amelyek elmélyítették, megerősítették a szerelmüket, és egyértelművé tették, hogy a közös életet lehet(ne) házastársként folytatni. Ahogy megfigyeléseim szerint a házasság mellett döntöttek azok a menyasszonyok is, akik az általam követett online csoportokban érdeklődtek mások válással kapcsolatos félelmeiről és leírták aggodalmaikat. A válságdiskurzusra, illetve a romló válási statisztikákra adott, saját párkapcsolatra is vonatkoztatott reakciók másik csoportja a párkapcsolat lehetséges, tervezett élettartamára vonatkozott – hogy vajon örökkön örökké tart-e a házasság (mint régen, egykoron, amikor a házasságok még egy életre köttettek), vagy olyan lesz, mint a mai, gyakran válással végződő, modern házasságok. Tehát tart ameddig tart, amíg különféle okok miatt meg nem romlik a saját házasság, amíg „egyszer” vége nem lesz. Online etnográfiai megfigyeléseim és kérdőíves vizsgálati eredményeim szerint a házasságot elsősorban harmónián, együttműködésen, közös döntéseken, szabad akaraton és érzelmeken alapuló, de probléma (hűtlenség, boldogtalanság) esetén felbontható intézményként határozzák meg az érintettek, amely alkalmanként „mindent” vagy „semmit” sem jelent (pl. *„Részemről semmit... 16 éve élünk boldogan, 3 gyermekünk van, nem hiányzik a papír”*; *„Mit jelent? Mindent!”*).¹⁹ Egyszerre testesítette meg a konzervatív, hagyományos és a nagyon modern, individualizált intézmény képzetét – egy olyan intézményét, amely tarthat örökké, vagy amely igény szerint felbontható.

Eredményeim szerint a házasság komplex jelentésváltozásai a házasságkötés rítusait és a házasságvégi rítusokat egyaránt befolyásolták. A válás-különválás speciális indokálással is összefüggésben (pl. új házasság létesítésének a vágya vagy pusztán elhidegülés, korábbi rossz döntés felismerése) kihatottak a házasságvégi rítusok forgatókönyveire és értelmezéseire is. Ahogy arra is következtettek, hogy a válási rítusok újabb jelentései és értelmezései (az újragondolt válási motivációkkal egyetemben) szintén hatással lehetnek a házasságkötési gyakorlatokra és motivációkra. Paradox módon megerősítették a házasság intézményének funkcióit és jelentéseit.

Újraalkotott házasságkötési rítusok a pandémia alatt

Amikor a pandémia alatti házasságkötések jelentéseiről kérdeztem a kérdőívemben, a válaszadók kevesebb mint a fele, 42,5%-a tekintette a házasságkötést a változás (a kap-

¹⁹ Zárt Facebook-csoport, válaszok a *„Kinek mit jelent a házasság?”* című kérdésre, 299 válasz érkezett, 2019. december 15.

csolat megváltozásának) igazi rítusának, ünnepének (ti. átmeneti rítusnak). A többség, 60,5% a komplex ceremóniát a szerelem ünnepének nevezte, 34,4% számára egyfajta szentséget jelentett, 30,2% a család és a barátok (10,9% a család; 2,4% a barátok) ünnepének tekintette, 14,9% a párkapcsolati és társadalmi sikeresség performatív bemutatásának alkalmaként (egyediség, a párra jellemző ünneplés és ritualizáció, személyesség) gondolta el a házasságkötést. Ha részleteire bontjuk a házasságkötési komplexumot, és megnézzük az egyes házasságkötési alkalmakat jelentőségük és motivációik szerint, azt láthatjuk, hogy a vírushelyzet alatt (és feltételezhetően már a pandémia előtt is) az alkalmanként csupán a pár valamely tagjának fontos jogi, gazdasági faktorok gyakran sürgették a polgári esküvőt (ti. valamiért szükség volt a házasságra), a menyasszony vallásos motivációi pedig a nagy napot, s azon belül is a templomi esküvőt. Ahogy megesett az is, hogy a pár közös érzelmei, illetve érzelmi motivációi (például a romantikus szerelem) miatt kötöttek hivatalos polgári házasságot (vágytak a házasságra), és a családi-szülői nyomás miatt szervezték meg a nagy napot. Gyakran elhangzott, vagy éppen írásban megfogalmazásra került az az érv is, hogy azért szerveznek lakodalmat, mert egyszerűen csak jól szeretnék érezni magukat, szórakozni szeretnének a család és a barátok körében, vagy meg szeretnék ünnepelni párkapcsolati sikereiket. De jelenthetett csak „papírt” egy hétköznapi megvalósult, kéttanús polgári esküvő, ha például csupán a hitelképességet szerették volna általa biztosítani, ugyanakkor lehetett a biztonság, bizalom, szövetség és a kapcsolat megerősítésének, illetve újabb szintre emelésének hiteles reprezentánsa, „igazi”, átmeneti, illetve jogi rítusa is. A hivatalos polgári esküvő mellett az egyházi esküvők, lakodalmak, megerősítő szertartások is gyakran a házasságkötés valódi rítusaiként értelmeződtek, vallásos, spirituális, illetve individuális, kapcsolatspecifikus és normatív okokból is. A házasságkötés segítségével az érintettek felmutathatják és megerősíthetik, legitimálhatják az eddigi párkapcsolatukat („ritualizálhatják a rutint”²⁰), vagy éppen az eddigi közös életükből is igyekezhetnek kibontani az újat: a következő szintet, a következő közös lépéseket. Talán érzékelhető az eddigiek alapján, hogy az „igazi” házasságkötési rítus fogalma és beazonosítása sokféle és változó, de az esetek többségében kell legyen egy valami, amit hitelesnek nyilvánítanak. Fontos látnunk továbbá, hogy a házasságkötés (és annak rítusai és fontosabb eseményei) elsősorban a saját, társadalmilag kontextualizált tapasztalatokból építkeznek, az aktuális párkapcsolatból és a szűkebb családi-rokonsági körből kerül kibontásra és ebből a pozícióból magyarázzák. Ezekből is következik, hogy a párkapcsolat a házasságkötés, illetve a nagy nap (szertartás és/vagy egyházi esküvő) segítségével, az aláírással (papírral), de sokkal inkább az egymásnak tett ígéretek, fogadalom, gyűrűhúzás, a szertartások, ceremóniák, illetve a másokkal „megosztott” ünnep miatt szintet és elsősorban

²⁰ A szociológus Joseph C. Hermanowicz és Harriet P. Morgan használta a terminust arra a folyamatra, amikor egy rítus létrehozza és megerősíti a kollektív identitásokat. A megerősítés mintái megmutatják, hogy „a csoport tagjai mely szokáscelekedetet tekintik szentnek, mivel maga a megerősítés akkor történik, amikor valamiféle szentséggel felruházott rítusgyakorlatot ünnepelnek” [‘patterns of affirmation indicate which customary activities a group considers sacred since affirmation occurs when a customary practice invested with the sacred is celebrated’] (lásd HERMANOWICZ – MORGAN, 1999, 211.).

egyedi szintet lép. A párkapcsolat egyedi feltételein és „biográfiáján” is múlik, hogy mindez a szintlépés pontosan mit is jelent. Jelenthet összeköltözést (ha a pár korábban nem élt együtt), gyermekvállalást (ha korábban még nem született közös gyermek), házvásárlást (ha még nem rendelkeznek saját, önálló ingatlannal), szorosabb, megerősített párkapcsolatot (ha a párkapcsolatukat a házasságkötés által erősebbnek élik meg), jogi egységet (ha korábban pl. nem voltak adóstársak). Minden attól (is) függ tehát, hogy mik is az adott házasság párkapcsolati előzményei. A házasságkötés tehát egyéni, partikuláris utakon, a párkapcsolati előzményekkel szoros összefüggésben értelmeződik. Ezt, vagyis a saját párkapcsolatból, és nem a kortárs társadalmi, illetve genealógiai (pl. családi) ismeretekből és tapasztalatokból való kiindulást tanácsolták egymásnak a menyasszonyok, és erre hívták fel a figyelmet a lakodalmi szolgáltatók is.

Miként módosultak a házasságkötések a Covid ideje alatt? A házasságtervezők a vírushelyzet alatti házasságkötések lehetőségeit innovatív módokon keresték, emellett korábbi, rendhagyó házasságkötési gyakorlatokban is felismertek alkalmazható megoldásokat. Ha a karantén időszaka alatt a házasulandók nem egyben halasztották el a házasságkötéseiket – a többségnek ez volt a stratégiája, vagy kivártak –, akkor az egyes rítusok, így a polgári esküvő, az egyházi esküvő és a lakodalom elválasztásra kerültek (25,6% eredeti dátum szerint, 5,8% előrehozott dátummal tartotta meg a polgári esküvőt). Azért, hogy a polgári esküvőtől külön megtartott lakodalom is valódi ünnep, „igazi” rítus legyen, 18,1% szertartásvezetőt kért fel egy úgynevezett „megerősítő szertartás” (vagyis a polgári esküvőt utánzó vagy inkább helyettesítő, részint megismétlő rítus) levezetésére, 13,4% az egyházi esküvőt is elhalasztotta a lakodalommal együtt, 2,5% pedig az eredeti tervekhez képest újdonságként egyházi esküvőt is beiktatott.

A Covid időszaka alatt az újraszervezések során kétféle stratégiát figyeltem meg: egyrészt a korábbi gyakorlatok (pandémia előtti rítusok és ideológiák), ha úgy tetszik a „hagyományok” elutasítását és az ezzel is összefüggő újításokat, innovációt, másrészt azt, hogy az átszervezéseket alkalmasint a korábbi normákra, hagyományokra való hivatkozások is motiválják. A megidézett, újraértelmezett és adaptált hagyományok ilyen esetekben inkább preferált mintaként, normaként, adaptációs modellként kerültek említésre, és pozitív előjelet kaptak. Ez a két stratégia akár még egyazon esküvő esetében sem feltétlenül zárta ki egymást. Az innovációk és a hagyományra történő hivatkozások sajátos keverékeként jöttek létre a pandémia időszakára leginkább jellemző házasságkötési gyakorlatok.

Az *innovatív* természetű lépések egyik legplasztikusabb példája a fotósok hivatalos „tanúvá tétele” volt. Ez stratégiaként, „ellenválaszként” akkor merült fel a pandémia alatti esküvők átszervezése során, amikor a vírusvédelmi korlátozások miatt nem csak a násznép, hanem még a fényképezés és videósok jelenléte is tiltott lett a polgári esküvőn. Ez esetben az egyik, vagy mindkét tanú helyett a fényképész, fényképezészek vettek részt a szertartáson. Ezzel a felállással versenyzett még a szülők, és elsősorban az édesanyák „tanúvá”, „rokonná” tétele azokban az esetekben, amikor a helyi szintű szigorú korlátozások miatt más módon nem vehettek volna részt a szülők gyermekeik esküvőjén. A fotósok tanúvá tételét a házasulandók és a lakodalmi szolgáltatók egyaránt támogatták, más-más intencióval:

„Lakodalmi szolgáltató: Istenem, legyen a tanú a fotós és a videós. Max. ők nem lesznek rajta a fotókon, de legalább profi felvételek születnek.

Lakodalmi szolgáltató: Az OT szűk családi körben megtartható esküvőt említett. Ez minimum áll az Anyakönyvvezetőből Menyasszonyból, Vőlegényből és 2 Tanúból. De senki nem mondta, hogy a tanúk foglalkozása nem lehet fotós és videós!

Menyasszony: [...] magam részéről akkor is be fogom vinni a fotóst a házasságkötésre, ha a fene fenét eszik is. Ha kell akkor arra az időre „testvéremmé” fogadom, – aki mit ad az Isten – konyít a fényképészethez. És ha úgy alakul, hogy annyira elfajul a dolog, akkor befizetem a kiszabott büntetést (erre vajmi kevés esély van).”²¹

A második hullám alatt, 2020. szeptemberétől 2020. novemberéig 23 órától reggel 5 óráig tartó kijárási tilalom mellett lehetett lakodalmakat tartani. Ez a korlátozott szabadság november közepéig tartott. Egészen 2021. tavaszáig aztán ismét nem lehetett lakodalmakat szervezni, csak kisebb létszámú polgári esküvőket. 2020. őszén ez a rövid, „szabályozott lakodalmak” időszaka ismét a kreatív megoldásoknak kedvezett. Elsősorban a „klasszikus” lakodalmi forgatókönyveket próbálták ekkor lerövidíteni, átalakítani a házasulandók. Bizonyos eseménycsoportokat igyekeztek összevonni, a nem szükséges rítusokat kiiktatni, mindezek mellett az egyes gyakorlatok rituális idejét is megkísérelték csökkenteni. A helyzet középpontba állította a fontos, kevésbé fontos, illetve elhagyható rituális gyakorlatok kérdését: vagyis a házasságkötések értelmezése során az a lényeges szempont tematizálódott, hogy mi szükséges a megfelelő lakodalmak megvalósításához, az „igazi” ritualizáció és ünnepi élmény eléréséhez. A lakodalmak újratervezésének legegyszerűbb és legkézenfekvőbb módja a lakodalom időpontjának előrehozása volt. Ehhez természetesen szükség volt a szolgáltatók és a vendégek rugalmasságára is. Vagyis abban az esetben, ha korábban tartották meg a szertartást, és így hamarabb megkezdődött a lakodalmi ünnepség, akkor minden fontos eseménnyel még a kijárási korlátozás érvénybe lépése előtt végezni lehetett. A korábbi időpontra ütemezett ünneplés mellett számos egyéb ötlet felmerült a lakodalmak lekicsinyítésére. A vendéglátó egységekben tervezett esküvők esetén az időpont előre hozása mellett, ahogy azt már fent említettem, a forgatókönyv racionalizálását, a lehetséges üresjáratok kiiktatását látták a legfontosabb szervezési szempontnak.

Korábról is ismert, adaptálható lehetőségként jelent meg a lakodalmak halasztása, bizonyos szolgáltatások lemondása, és a lakodalmak ideiglenes elnapolása is. A halasztás és az új, közös időpontok megtalálása is számos konfliktust szült. Mert míg a házasulandók ragaszkodtak a klasszikus időpontokhoz (péntek, szombat, esetleg vasárnap), addig a szolgáltatók inkább a hétköznapokat preferálták: *„Valószínűleg a fotósoknak és a videósoknak nem lesz jó az az időpont, ami a helyszínnek igen”*;²² *„A cukrász a ceremó-*

²¹ Zárt-Facebook csoport tagjai, 2020. április 18.

²² 2. Covid-kérdőívre adott válaszok alapján, döntés előtt, lehetőségek beazonosítása, 2020. május 2.; Bács-Kiskun megye.

*niamester és a dekoros nem biztos, hogy tud az új időpontra vállalni.*²³ Gyakran azért is kellett a szolgáltatókon változtatni, mert az adott vállalkozás nem élte túl a járvány gazdasági megpróbáltatásait: „*Igazából az étterem, ruhakölcsönző bezárt, itt nem volt gond, a törvény kimondta, hogy nem lehet lagzit tartani. Emiatt a sminkes, fodrász, fotós, dj, szertartásvezető, és a cukrász is megértő volt. Reméljük mindenkinek jó lesz az új időpont is majd...*”²⁴ Illetve az előzetes döntések is megalapozták a szolgáltatók újratervezését, ha például a házasulandók módosítottak vagy módosítani terveztek az esküvőjük-lakodalmuk forgatókönyvén: „*Szertartásvezető, DJ [ti. lemondásra került], (a videóst csak félig, szerződést kell módosítani, kevesebb munka lesz kisebb esküvővel, ugyanez a helyzet a cukrásszal is)*”²⁵

A korábbi, rendhagyó házasságkötési gyakorlatok kvázi normaként való alkalmazásának az egyik legtipikusabb példája a polgári esküvő és a nagy nap (a lakodalom napja és/vagy az igaziként meghatározott házasságkötés napja) különválasztása, külön ünneplése volt. Mindez a kis, személyes esküvők és a nagy lakodalmak elválasztását jelentette. Az előrehozott, kisebb, kéttanús polgári ceremóniák és az ezeket kísérő, későbbi időpontokban (napokkal, hónapokkal vagy évekkel később) megtartott nagy napok – lakodalmak és az ezek rítusszerűségét, a házasságkötést reprezentáló újabb profán rítusok, a *megerősítő szertartások* – több éve részei voltak már a hazai házasságkötési gyakorlatoknak. A pandémia alatt különösen népszerűvé vált egyszerű, puritán, kevés résztvevős, vagy teljesen magányos hivatalos házasságkötések, az úgynevezett *miniesküvők, mikroesküvők, minimonyk, elopement* (azaz szöktetéses) *esküvők* szintén korábbi nemzetközi párhuzammal is rendelkező, rendhagyó házasságkötési alkalmaknak számítottak. A pandémia ideje alatt a lakodalmakat is érintő korlátozások miatt a kicsi, intimebb polgári esküvők, és a mikroesküvőktől külön időpontban megtartott nagy lakodalmak gyakorlata lett az egyik leginkább jellemző „új normalitás”.

Nézzük meg azoknak a stratégiáit, akik a pandémia alatt elhalasztották az esküvőjüket, és a korlátozások feloldását követően lakodalmaztak, vagy éppen a korlátozások alatt, esetleg után, direkt kicsi esküvőt szerveztek. Arra is látunk majd példát, hogy ez a két stratégia miként ért össze, ahogy az is kiderül, hogy a kicsi, puritán esküvőjük után a házasulandók miért és hogyan tartották meg a nagy lakodalmukat is. A Covid-kérdőíves vizsgálatom szerint elsősorban azok a személyek tartották meg a lakodalmaktól elválasztott kicsi, kéttanús polgári esküvőket a három hónapos karantén idején, akiknek a „papírra” mihamarabb szüksége volt. Tehát fontos volt az esküvő ütemezése: gyermekvállalás (7,8%) és/vagy a betervezett hitelfelvétel (10%) miatt. 27,5% mindezekkel együtt egyszerűen nem kívánt tovább várni, nem szerette volna tovább halasztani a régóta tervezett házasságkötést (mert már elérkezett hozzá az idő). 8,8%-nak a puritán esküvő is megfelelt, hiszen az csak „róluk szólt”, és számukra ez volt a lényeges. A többség – akik nem érték be a kisebb esküvővel, ezért a lakodalmat, illetve a polgárit és a lakodalmat együttesen halasztották, vagy éppen „kivártak” – elsősorban az eredeti terveikhez (47,4%) igyekezett ragaszkodni, mivel a lakodalmat, esküvőt

²³ Döntés után, szervezés alatt, 2020. május 4.; Pest megye.

²⁴ Döntés alatt, választások mérlegelése során; 2020. május 3.; Szabolcs megye.

²⁵ Döntés után, 2020. május 3.; Pest megye.

olyan családi, baráti ünnepségnek tekintették, amely számukra értelmezhetetlen lett volna egy szűkebb, puritánabb, szolgáltatásokat nélkülöző polgári esküvő keretében – nem valósult volna meg az igazi rítus. 36,3% írta azt, hogy az esküvő családi ünnep, illetve 36,8% azt is, hogy fontos számukra, hogy az ígéreteiket és fogadalmait a családjuk és a barátaik előtt mondják el. 2,9% megemlítette továbbá, hogy nemcsak ők, hanem a szüleik is ragaszkodtak a nyilvános, nagyobb szabású, szolgáltatós lakodalmakhoz és esküvőkhöz.

A Covid19 idején házasságot tervezők, újratervezők 41,1%-a az „új normalitás” gyakorlatként tekintett a vírusvédelmi korlátozásoknak megfelelő kislétszámú miniesküvőkre. Sőt, sokan éppen a korlátozások miatt szervezték meg az apró, személyes esküvőjüket. A korlátozó intézkedések több esetben kapóra jöttek azoknak, akik nem akartak nagy esküvőt – viszont a család ezt várta volna el –, hanem már korábban is kicsi, intim és személyes esküvőt szerettek volna. Most a korlátozások miatt, mivel a kis esküvő lett az új normalitás, ez könnyedén megvalósíthatóvá vált (ezt támasztja alá talán az is, hogy a pandémia után, 2022-től a házasságkötések száma némiképp visszaesett). Olyan helyzeteket is dokumentáltam, amikor a házasulandók egyszerűen alkalmazkodni próbáltak a lehetőségekhez, a lakodalmak új normalitásához, és a leki-csinyített esküvőkkel az igazi, hagyományos, nagyszabású átmeneti rítusokat igyekeztek megidézni, a hagyományokat pedig megkísérelték a megváltozott körülményekhez igazítani. Megint máskor a családi legendáriumok, a kortársak tapasztalatai és a személyes meggyőződésük alapján igyekeztek belenyugodni abba, hogy a kicsi esküvők nem is annyira mások, mint régen (tehát nem új normalitások), hiszen a Covid előtti idők bizonyos időszakában is ilyenek lehettek a lakodalmak.

„Tegnap régi képeket nézegettünk (mire nem jó a karantén) és ezt találtam. A nagyikám szerepel rajta 19 évesen, ahogyan aláírja az anyakönyvet. A nagyszüleim a háború közben születtek, a nagymamám konkrétan egy pincében a bombázás alatt. A szüleik ellenezték a házasságot, anyukám itt már pocakban volt. Nem volt nagy lagzi, sem sok vendég, 3 gyermek, 9 unoka viszont igen, és élethosszig tartó házasság. Sajnos már egyikőjük sem él. Örülnék, ha más is erőt tudna meríteni ebből a történetből ezekben a nehéz időkben! Kitartás mindenkinek!

Válasz 1: Remélem sokan olvassák ezt!

Válasz 2: Így van, nem szabad elfelejteni, hogy a házasság a lényeg és nem az esküvő vagy annak körülményei!”²⁶

Gyakran előfordult az is, hogy a vírushelyzet alatti korlátozásokat a saját – közösségi, családi elvárásoktól eltérő – elképzeléseik igazolásaként használták fel. A korlátozó intézkedések kapóra jöttek azoknak, akik anyagi (nem kívántak sokat költeni) vagy személyes okokból (pl. nem szerettek volna az esküvőjük során a középpontban lenni, illetve mindenféle kellemetlen lakodalmak játékokat játszani), nem akartak nagy felhajtást – mert az a társadalmilag elvárt, arra számít a násznép és a család –, hanem már korábban is kicsi, intim és személyes esküvőt szerettek volna, és most a korlátozások

²⁶ Zárt Facebook-csoport poszt, 2020. április 29.

miatt ezt könnyedén megvalósíthatták. Hiszen a Covid19 alatt ez lett a normális, divatos, normatív, ilyenek („lettek”) a lakodalmak. A házasulandók ezekkel a lekicsinyített, a nagy lakodalmat részleteiben megidéző esküvőkkel igyekeztek pótolni az „igazi”, „hagyományos” házasságkötést.

A házasulandók másik táborá, akik nem fogadták el, nem tudták belsővé tenni a kis esküvők régi-új normalitását – azokat új-abnormalitásnak tekintették, elhalasztották (akár többször is) a házasságkötésüket arra az időszakra, amikor reményeik szerint majd lehet lakodalmazni. A nagyszabású lakodalmakra, ennek hagyományára mint modellre való hivatkozás egyben olyan narratív stratégiának is bizonyult a Covid19 ideje alatt, amellyel a korábbi, korlátozások előtti lakodalmak, illetve a saját elképzelések mellett lehetett érvelni. Így lett például a kollektív ellenállás eszköze is. Több, a korlátozások alatti lakodalmak megtartásáért indított online petíció aláírói több ezer hozzászólásban hivatkoztak például a lakodalmak hazai szokásrendjére. Arra, hogy tulajdonképpen a lakodalmak elengedhetetlen, hagyományos részei a házasságkötéseknek, ezekre morális, szokásjogi, érzelmi szempontból szükség van! A hozzászólásokban több tucatszor megjelent érvként a *hagyományra*, *szokásokra*, illetve a *hagyományos lakodalmakra* való utalás is: tudniillik, hogy a jegyesek a lakodalmaik megtartásával csupán a hagyományokat, a szokásokat kívánják betartani.

„Aláírom, mert úgy gondolom a hagyományokat illő betartani”; „Szeretnénk megtartani hagyományokhoz méltan a lakodalmat is a polgárival együtt”; „Egyszeri alkalomnak szántam az életemben ezt és azt hagyományosan megélni a családdal és barátokkal”;²⁷ „Aláírom mert, július 18-án lesz az esküvőnk nagy napja, 30 fővel s szeretnénk lakodalmat is tartani ahogy ez mindig is szokás; „Szeretném ha megtarthatnánk az esküvőt és a lakodalmat is, a magyar szokások szerint”.²⁸

Gyakori stratégia volt tehát, hogy az egyszerű, kis résztvevős miniesküvőket egészítették ki a korlátozások feloldását követően a nagyszabású, „igazi” lakodalmakkal, és szertartásvezetős megerősítő szertartásokkal. Azok, akik nem csupán egy hivatalos miniesküvőben, hanem egy későbbi nagy lakodalomban is gondolkodtak, a második alkalommal a lakodalom igazi ünnepi, közösségi, családi-baráti élményét is biztosítani kívánták, és ezzel megfelelni a különféle családi és társadalmi elvárásoknak. Tehát az elválasztott esküvők, vagyis a két külön napon tartott polgári esküvő és/vagy egyházi esküvő, valamint lakodalom, mint normalitás elfogadása vagy éppen elutasítása is része volt az újratervezési folyamatoknak. Gyakran merült fel A vagy B tervként az újratervezések során, hogy a hivatalos esküvőt előre hozottan vagy az eredeti dátum szerint megtartják majd, és a lakodalmat elhalasztják arra az időre, amikor már lehet nagyobb ünnepségeket tartani.

Mindezek alapján tehát elmondható, hogy az előrehozott, kisebb, kéttanús polgári ceremóniák és az ezeket kísérő, későbbi időpontokban megtartott nagy napok – lako-

²⁷ 2020. május 5.

²⁸ 2020. május 3.

dalmak és az ezek rítusszerűségét, a házasságkötést reprezentáló újabb profán rítusok, a *megerősítő szertartások* – nem a Covid19 alatti innovációk termékei, hanem már több éve részét képezték a magyarországi házasságkötési gyakorlatoknak. Ugyanakkor a Covid19 alatt a népszerűségük jelentősen megnőtt, a korábbi sporadikus előfordulásuk tendenciózussá vált, mivel ez a gyakorlat remekül integrálható volt a karanténesküvők világába is. Az érintettek elkezdtek belsővé tenni, felhasználni ezeket a rítusokat, és az ezekkel kapcsolatos beszédmódokat is. Az előrehozott, különválasztott esküvők gyakorlata remekül illett továbbá a részint a papírért, gazdasági motivációk miatt (is!) megrendezett házasságkötések elvárásrendszeréhez, akárcsak a személyesség, intimitás okán megrendezett kicsi esküvők igényeihez.

Újraalkotott válási, „kapcsolatvégi rítusok” a pandémia alatt

Eredményeim szerint a pandémia alatti újraértelmezési kísérletek nemcsak a házasságra és a házasságkötési rítusokra voltak hatással, hanem befolyásolták a „házasságvégi” rítusokat is. A módosult, gyakran új értelmet nyert válási rítusok, illetve a kapcsolat végét a család és barátok felé jelző, ugyanakkor gyakran nem hivatalos „válási” gyakorlatok társadalmi és egyéni elfogadása visszahatott a házasságkötési rítusok jelentéseire is: „*Mi két tanúval esküdtünk, farmerban, hétfőn délelőtt* [ti. kéttanús miniesküvő – B. J.]. *Akkor mi simán el is válhatunk, mert az esküvőt is elsunnyogtuk. [...]*”²⁹ Tehát ahogy a kisebb esküvőkben gondolkodó házaspárok számára a kisebb, külső rituális jegyeket mellőző (személyes, intimebb) válás tűnt legitimnek és jó döntésnek, előfordult az is, hogy a válás eseményének hírüladása – a nagy lakodalmak analógiájára – a rokonok és barátok ritualizált bevonásával történt. Más variációk is előfordultak szép számmal, ahogy a válás rítusainak sajátos értelmezései még tovább árnyalták a képet. A kapcsolat végét jelző rítusok nem egyszeri események voltak, hanem egy többfelvonásos, diverz folyamat részesei-alkotóelemei. A folyamatot, és magukat a rítusokat is komoly mérlegelések előzték meg, és többszöri döntések kísérték: Van-e szükség a hivatalos válási papírra, szükséges-e személyes vagy családi okokból a konkrét válási-átmeneti rítus stb.? Lássuk tehát miként módosultak a válások, illetve a házasság végi rítusok jelentései!

A kapcsolatvégi rítusok jelentéseit és jelentőségét a házasságkötésekhez hasonlitosan szintén befolyásolták a párkapcsolati előzmények. Jelesül például az a biografikus faktor, hogy milyen újabb kapcsolati szinttel, újabb dimenziókkal gazdagította anno a házasság a párkapcsolat házasság előtti minőségeit: Volt-e a házasság előtt együttélés, volt-e közös ház, közös tulajdon, a házasság előtt vagy alatt született-e közös gyermek(ek), a házasság megerősítette-e a kapcsolatot? Lett-e a házasság alatt közös ház, közös hitel, közös vagyon, volt-e tényleges együttélés, vagy a házasság nem jelentett igazi változást, átmenetet? Ezek a dimenziók meghatározták a házasság végi rítusok által performatív módon véghezvitt vélt, valós, remélt és elvárt változásokat. Így például a kapcsolatvégi rítusok a vonatkozó értelmezések szerint egyrészt megszüntethetik a házasság révén létrejött érzelmi-gazdasági szövetséget, de nem pusztán a házasság útján szentesített újabb viszonyokat és struktúrákat illetően, hanem alapvető-

²⁹ Zárt online csoport, 2020.

en dekonstruálhatják, akár az ismeretség előtti szintre is visszaállíthatják a kapcsolatot. Ismerősből ismeretlenné, kontextualizált idegenné (ex, volt házastárs) válhat a házastárs, ahogy a családja, a rokonai és a barátai is. Ahogy azt is többen kiemelték, hogy a válás után a felek barátként is folytathatják az életet. Közös mederben is haladhat az élet tovább: közös maradhat a gyermeknevelés (váltott elhelyezés, közös felügyeleti jog), az ingóságok és az ingatlan(ok), tartozások-hitelek, valamint a barátok, rokonok is. Ahogy arra is szép számmal találtam példát, hogy a válás lényegében már nem jelentett semmi átmenetet (csak jogi szempontból), hanem, ahogy a házasságkötés-értelmezéseknél is láthattuk, csupán ritualizálta a korábban már végbement változásokat, a rutint, és legitímálta-véglegesítette a „status quo-t”.³⁰

A kapcsolatvégi rítusoknak különféle típusait és módjait dokumentáltam. Az egyik a szét/különköltözés, önálló rítusként tűnt fel még a szakítás/válás hivatalos bejelentése(i), továbbá par excellence jogi-érzelmi rítusként tematizálódott a hivatalos polgári válás, vagy éppen igény esetén a frigy egyházi felbontása is. Eredményeim szerint a hivatalos válás(ok) gyakran csak hosszú idő után következtek be, és elsősorban az új párkapcsolatok, s főként az újráházasodás igénye vagy szükséglete (pl. hitelfelvétel motivációja, fennálló vagy tervezett terhesség esetén apaság biztosítása válás és/vagy újráházasodás által),³¹ illetve a válás egyéb motivációi (megcsalás, erőszakosság, rossz kapcsolat) sürgethették ezeket.

„Válófélben vagyunk a férjemmel, ami úgy tűnik idén már nem fog rendeződni, főleg ha ismét karantén lesz és ez nyilván a bírósági tárgyalásokat is érintené. Mindketten új kapcsolatban élünk már. Kismama vagyok, december végére várjuk párommal a picit. Jelenlegi állás szerint a baba a férjem nevére kerülne, viszont ezt nem szeretnénk. [...] Az apasági nyilatkozat nem megoldás, az anyakönyvvezető szerint csak a válás után kerülhet a vérszerinti apa nevére a picit. Ha valaki érdemben segíteni tud, azt köszönöm szépen!”³²

„Add be a válást, ird bele hogy várandós vagy más férftől, kérd hogy vegyék előre az ügyeteket. Válás után pedig azonnal menjetek időpontot kérni az apával a házasságra, azt is lehet kérvényezni hogy ne kelljen a 30 napot kivárni és házasodjatok össze a gyermek születése előtt. Más opció nincs. Ha ezt nem csináljátok

³⁰ Lásd a házasság rítusai alfejezetet, vö. HERMANOWICZ – MORGAN, 1999, 211.

³¹ Ugyanis a még érvényben lévő 1952. évi IV. törvény így fogalmaz: „35. § (1) A gyermek apjának azt kell tekinteni, akivel az anya a fogamzási idő kezdetétől a gyermek születéséig eltelt idő vagy annak legalább egy része alatt házassági kötelékben állott. A házasság érvénytelensége az apaság vélelmét nem érinti. (2) A vélelmezett fogamzási idő a gyermek születésének napjától visszafelé számított száznyolcvankettedik és háromszázadik nap között eltelt idő, mind a két határnap hozzászámításával. (3) Ha a nő házasságának megszűnése után újból házasságot kötött, az újabb házasságának fennállása alatt született gyermeke apjának akkor is az újabb férjet kell tekinteni, ha a korábbi házasság megszűnése és a gyermek születése közt háromszáz nap nem telt el.” Forrás: <https://mkogy.jogtar.hu/jogszabaly?docid=a0900120.TV&pagenum=3> (letöltés ideje: 2023. február 22.)

³² Segítségkérés, Facebook, hiteltanácsadó csoport, 2021.

meg akkor 10000% hogy a jelenlegi férjed nevére kerül a gyermek. Nincs kiskapu. És ez a továbbiakban még több bonyodalmat tud majd okozni.”³³

Praktikus és érzelmi motivációk (gyermek elhelyezése, vagyoneosztás kérdései, elfogadni, megemészteni a különválás tényét, meggyászolni a kapcsolatot) együttesen jelölték ki a válásig eltelt szakasz hosszát. Békés különválás esetén a valódi, hivatalos válásig több év is eltelhet, esetenként ez soha nem következik be. Ahogy azt már említettem, a 2019 után házasságot kötő, de már a válást tervező személyek számára az esetlegesen felvett hitelek közös terhe még bonyolultabbá tette az amúgy sem egyszerű helyzetet: az ő kapcsolatvégi rítusaikra nem a hivatalos válás volt jellemző (ezt halasztották, késleltették). Azért volt szükség a hivatalos válás halasztására, mert ezek a kedvező (házasságkötéshez és gyermekvállaláshoz kötött) hitelek válás esetén sima, piaci hitellé alakulnak, illetve jelentős büntetőkamatok is sújtják a hivatalosan elvált feleket. Az általam vizsgált online csoportokban gyakran rákérdeztek az érintettek, hogy mit lehet tenni abban az esetben, ha érzelmi okokból válni szeretne a pár, de a felvett hitel miatt ez jelentős anyagi veszteséget, többletkiadásokat jelentene. A kérdésekre megfogalmazott válaszok az anyagilag kedvezőtlen hivatalos válás (érzelmileg letisztult, „igazából” lezárja a kapcsolatot), és a nem hivatalos, a jogi és egyéb bürokratikus rítusokat mellőző szimbolikus és nagyon is gyakorlatias lépések, pl. szétköltözés (érzelmileg megterhelőbb, anyagi szempontból praktikusabb) lehetőségeit vázolták fel. Az érintettek általában pontosan e két lehetőség között mérlegeltek:

*„Tavaly szeptemberben vettük fel a 10 millió forintot. Idén megszületett a gyermekünk, szóval elvileg kamatmentes lenne a hitel, de úgy néz ki, elválunk. Hogy fog alakulni ezután? 4 hónapos a kisbabánk, fel van függesztve a törlesztés. Ha tegyük fel januárban elválunk, januártól újra törleszteni kell, ráadásul kamattal növelten? Az úgy mennyi lenne havonta? Van valami kiskapu? Ha nem válunk el csak külön költözünk, akkor marad a kamatmentesség?”*³⁴

A válást, illetve konkrétan a pandémia alatti par excellence hivatalos válásokat tehát gyakran megelőzte, esetenként helyettesíthette valamiféle liminális, átmeneti szakasz: hosszú vagy éppen rövidtávú különélés, illetve konkrétan a különválás-különköltözés rítusai (nem feltétlenül egyszeri tettek, gyakran fokozatos lépések egymásutánja). Az előbb említett komplex motivációk ugyanakkor a további, minőségileg és tartalmilag módosult, új szabályokkal kijelölt együttélést, egy fedél alatt maradást is szorgalmazhatták, illetve elősegíthették: abban az esetben, ha anyagilag megterhelő lett volna a különköltözés, a lakás közösen is használhatónak bizonyult, megoldható volt pl. a külön hálóhely. Fontos megemlíteni, hogy az alkalmi vagy végleges különélésnek (a folyamat során) többször is változhattak a jelentései. Ahogy előfordult az is, hogy mind a felek, mind a gyerekeik, a család és barátok, illetve az esetlegesen megjelenő új szerelemek szituációfüggően, különféleképpen értelmezték a különköltözéssel / vagy

³³ Tanács egy válást tervező terhes nőnek, Facebook, hiteltanácsadó csoport, 2021.

³⁴ Facebook, hiteltanácsadó csoport, 2020.

a továbbfolytatott együttéléssel együttjáró folyamatot és eseményeket. A különválás és a különélés mindezzel együtt alkalmanként olyan tényleges liminalitást jelentett, amely az érintettek későbbi döntéseivel összefüggésben többféle továbblépési lehetőséget biztosított – újrakezdés, a házasság folytatása, újonnan összeköltözés; vagy akár az újabb kapcsolat, különválás véglegesítése –, de jelenthetett valódi „rituális” lezárást, valódi, „befejezett” átmenetet is. Ez utóbbi esetben a különköltözés a kapcsolat végének igazi rítusaként is értelmeződött – a költözés előkészítése és kivitelezése során, vagy akár retrospektív módon is; és megvalósulhatott tényleges, materiális és/vagy érzelmi átmenetként.

Fontos szempont továbbá az is, hogy a különköltözés „rítusa” milyen egyéb gyakorlati események sorát indította el. Ilyen lehetett: a javak, ingóságok elosztása, közös tárgyak megsemmisítése, esetleg elrejtése, az eredeti lakóhelyről való hivatalos kijelentkezés, új otthon kialakítása és birtokbavétele. A közös tárgyak, illetve a házasságot reprezentáló közös emlékek és emléktárgyak megsemmisítésére, illetve „eltemetésére”, elcsomagolására is szép számmal találhatunk példákat: esküvői fotóalbumok, az egykori esküvői ceremónia (homok, folyadék, gyertya stb.) kellékei kerülnek ilyenkor kidobásra, vagy valamiféle félreeső helyre (dobozba, padlásra, a szekrény mélyére). Ezek lehetnek egyéni és közös akciók eredményei is. A különköltözés tényét tehát gyakran „igazi” válásként interpretálják, megint máskor a válás késleltetéseként, a döntések elhalasztásaként értelmezik. Mindkét narratív reprezentáció hasznos, érzelmileg kielégítő, megnyugtató, ugyanakkor problémás is lehet, mert pl. a lezáratlanság érzését biztosítja. A házasság lezárásáról – akárcsak a házasságkötés jelentéseiről – tehát sokan, sokféleképpen gondolkodtak.

A különválás, illetve a külön töltött időszak hosszát a már elindított, hivatalos válási eljárás hossza is kijelölte. Lényeges szempont tehát, hogy az érintettek mikor, mennyi gondolkodás után indítják el, elindítják-e egyáltalán a hivatalos válópert (bontópert és a vagyoneosztást). Ezt az aktust, a válási papírok kitöltését, aláírását és postázását (a kereset beadását) szintén gyakran rítusként (valami lezárásaként és valami kezdeteként) értelmezték. Az ilyenkor jellemzően írásban és szóban folytatott kommunikációs és egyben ritualizációs aktust gyakran egyéb nem-textuális gyakorlatok (áldomásívás, koccintás, kézfogás) is kísérték. A válási folyamat hosszára kihat továbbá az is, hogy van-e közös kiskorú gyermek, házasság alatt szerzett közös vagyon. Ezek híján, főként házassági szerződés birtokában a hivatalos válás viszonylag gyorsan, néhány hónap előkészítés után, egy pár perces hivatalos procedúra által egy körben véghez is vihető. Ahogy maga a polgári ceremónia is pár perces jogi rítus (kicsi esküvők esetében ez maga a házasságkötés), a hivatalos bontóper során is rövid idő alatt szűnik meg jogilag az, ami korábban szintén gyorsan jött létre (mind a két „rítus” díja, illetve, extrák nélkül kb. ugyanannyi). Viszont az előbbi esetben (közös gyermek és vagyon), pláne ha nincs közös megegyezés, a válás hosszú, többkörös bírósági perek sorozataként haladhat a cél, a vég rítusai felé. Ezekben az esetekben mind a hosszú procedúra, mind az ügyvédek bevonása, mind a bíróság mint hivatalos szerv, mind a vallomástétel kényszere a házasságkötési rítus inverzeként is interpretálódott: tortúraként, büntetésként, pellengérré állításként is értelmezték. Megint máskor a valódi átmenet – egy „par

excellence” átmeneti (jogi) rítus – ígéretét hordozta: miszerint a lélektani, materiális, státuszbeli és jogi változásokért meg kell dolgozni, ez megterhelő, de garantálja a változást, az igazi lezárást, és az újrakezdés reményét. Az általam vizsgált online fórumokon gyakran felmerültek a válás hosszával, illetve ennek lélektani hatásaival kapcsolatos kérdések: A válás mennyi ideig tart, milyen lépései vannak, mennyire megterhelő, hogyan lehet lelkileg kibírni, érzelmileg valóban lezárja-e a kapcsolatot, mit érzünk utána, mit jelent stb.? Tehát az általam vizsgált online felületeken és a kérdőíveimben a válást a megvalósult ritualizáció alatt és után többféleképpen értelmezték, illetve különböző rituális elemeket is elkülönítették: ilyenek voltak maguk a peres eljárások, az ezekre való felkészülés, az ezeket követő állapotok, majd a válás kimondása utáni lezáró, beépítő rítusok sokasága. Ilyen az elcsendesedés, ritkán hangos-halk, családi-baráti vagy magányos ünneplés, online felületeken hírül adott posztok (pl. „szabad vagyok”, „végre vége”), illetve további jogi és szimbolikus lépések (pl. névcsere, gyűrű levétele stb.), egyedülállóság megélése, új párkapcsolat keresése, ismerkedés stb.

Kanyarodjunk vissza egy pillanat erejéig a jogi procedúrát követő ünneplési gyakorlatokra! Számos példát találtam ugyanis a magányos és társas csendes ünneplésekre: „*Hát én a válásomnál is bontottam pezsgőt, nem volt elsunnyogva se mert nem ment az annyira simán, hogy bemegyünk és elvállunk es slussz.*”; „*Alig vártam hogy elváljak es 12 évig mindent megtettem, hogy hátha változtatható a kapcsolat. Mikor végre elváltam a barátaimmal megünnepeltem.*”³⁵ Itt csak röviden utalnék arra, hogy a Nyugat-Európában és Japánban napjainkra különösen népszerűvé vált, családi-baráti körben megrendezett *válási ceremóniák* és *válási partik* Magyarországon még nem tudtak új normává, „divattá” válni, pedig különféle újságcikkek, párterapeuták rendszeresen írnak ezekről a rendezvényekről. Az ok, amiért nem adaptálódott még ez a minta, véleményem szerint a következő lehet. Immáron nem szégyen, hanem társadalmilag elfogadott a válás, ugyanakkor az érintettek számára mégiscsak egyfajta bukást is jelent. Míg a házasságkötés a párkapcsolati siker és boldogság ünnepe is, a válás inkább a párkapcsolati sikertelenségé. Bár egyre erősebb az a narratíva, miszerint szintén egyfajta siker, ha új alapokra merjük helyezni az életünket, képesek vagyunk lezárni valamit, ami már nem jól működött és nem lehetett megjavítani: „*Vannak olyan házasságok, amikor a válást is meg kéne ünnepelni egy válóbulival, és kaphatnának ott is ajándékot az új boldog élet reményében*”³⁶ ugyanakkor markánsabb a gyász és veszteség, vagy a megélt öröm egyfajta büntudattal való kevertsége:

„Persze a boldogságunkat reflexszerűen világgá kürtöljük, de a bukásunkról nem szívesen beszélünk. Ez tök normális. Viszont egy papír miatt együtt lenni vagy gyerek miatt nem az!”; „Szerintem ez mindenkinek magánügye. Az, hogy ezt az ember nem ünnepli? Hát egy válás mindkét fél kudarca valamilyen szinten. Nekem az első válásom kifejezett megkönnyebbülés volt.”³⁷

³⁵ Zárt Facebook-csoport, 2020.

³⁶ Zárt Facebook-csoport, 2020.

³⁷ Zárt Facebook-csoport, 2020.

Végül röviden szót ejtek a Magyarországon (legalábbis a vizsgált időszakban) viszonylag ritka egyházi bontóperokról is (erre csupán a római katolikus hívek esetében van szükség, illetve mindazoknak, akik katolikus templomi esküvőt terveznek – utóbbiak közé sorolva azokat is, akik korábban protestáns rítus szerint kötöttek házasságot).³⁸ Erre az egyházi rítusra, s egyben jogi-spirituális lépésre a következő esetekben volt szükség: szívbeli szándék, illetve az egyházi házasságkötési rítus igénye újrَاهázasodás esetén. Abban az esetben, ha az újrَاهázasodást tervező pár, illetve a pár egyik tagja, családja egyházi esküvőt szeretne, és már az egyik vagy mindkét félnek volt egyházi házassága, akkor a következő lehetőségekkel számolhatnak. Protestáns szertartás szerint esküsznek meg, vagy elindítják a korábbi házasság(uk) érvénytelenítését.

„Második házasságra a barátnőmmel úgy került sor, hogy ő áttért katolikus vallásról református vallásra (bérmálkozni kellett) és minden további nélkül összeadták őket református templomban.”³⁹

„[Ti. érvénytelenítést kezdeményeznek – B. J.] pl. éretlenségre hivatkozva. Bizonyítani kell, hogy a házasság megkötésekor egyik fél sem volt felkészülve a házasság rendeltetésének betöltésére, mert nem voltak a szeretetben érettek. Ez hosszú és fárasztó procedúra. Az eljárást a helyi plébánián kell kezdeni, a plébános pedig küldi feljebb az ügyet. Egy ilyen per időtartama minimum két év. (Én is elkezdtem valamikor, bár nem házasság miatt, hanem csak szívügyileg.)”⁴⁰

A kutatás során megismert példák közül egy esetet emelek ki részletesebben. A kiválasztott példa nem pusztán az egyházi válás érvénytelenítését, a tulajdonképpeni egyházi válási rítus menetét és módját (és korlátozott lehetőségeit, hátráltató körülményeit és motívációit) mutatja be, hanem alapvetően a válási, valamint (a megelőző és az új, tervezett) házasságkötési rítusok lehetséges összefüggéseire is rámutat. Tulajdonképpen arra, ahogy azt már több ízben hangsúlyoztam, hogy a vizsgált időszakban (magas válási és házasodási, illetve újrَاهázasodási ráta) a válásokat gyakran az újabb házasságkötés mo-

³⁸ Az egyházi válás, egyházi bontóper és a polgári válás történeti összefüggéseire és változásaira itt most nem tudok kitérni. De nagyon röviden a lényeg a következő: Magyarországon a „családjog” a XIX. század végéig az egyházhoz tartozott, az egyház kötötte a törvényes házasságokat, az egyház anyakönyvezte a gyermekszületéseket és a halálózást is. Válásra csak igen ritka esetben, és főleg a magasabb társadalmi rangú osztályokban került sor. 1894-ben vezették be a polgári házasságot, ez magával hozta, hogy a válás jogát is mindenkire kiterjesztették, persze ehhez a bíróság előtt kellett bizonyítani a házasságtörést, a házastárs szándékos elhagyását (az elfogadott indokok köre folyamatosan bővült és változott). Napjainkban a válást a polgári bíróság előtt, a kanonikus házasság érvénytelenségét az egyházi bíró előtt nyújtják be. A polgári válás iránti kérelemhez nem szükséges okokat megnevezni, elegendő az egyik házastárs akarata. Ahhoz, hogy a katolikus házasság semmisségét kérhessük, szükség van az okok felvetésére. Míg a katolikus egyház szerint a házasság szentség, ezért a válást nem ismeri el és nem engedi az újrَاهázasodást sem, addig a protestáns teológia szerint a házasság nem szentség, lehetséges az újrَاهázasodás.

³⁹ Zárt Facebook-csoport, 2021.

⁴⁰ Zárt Facebook-csoport, 2020.

tivációja is meghatározta. Mindebből is következik, hogy a rítusok egymásra is hatással voltak, egymást is feltételezték!

2021-ben az egyik általam vizsgált esküvőszervező csoportban panaszos kérdést intézett egy menyasszony a menyasszonytársak és az esküvői szolgáltatók felé. Vészesen közeledett a házasságkötése dátuma. A tervezett házasságkötés a következő rítusokat foglalta volna magában: hivatalos esküvő szűk családi körben (mikroesküvő kicsi lakodalommal, vacsorával); a tágabb rokonság és barátok felé pedig az egyházi esküvő lett volna a nyitott, nyilvános rítus. Ugyanakkor a vőlegény jogi értelemben „volt”, egyházi értelemben „jelenlegi” felesége a poszt szerint lehetetlenné tette, lassította az egyházi válást. Ezért egyre biztosabbnak látszott, hogy már nem lesz megvalósítható a vágyott egyházi házasságkötés. *„Mit csináljak azokkal, akiket csak az egyházi (budapesti) szertartásra akartam meghívni? Nem rángathatok ki az embereket [ti. vidékre – B. J.] egy 20-30 perces polgári szertartásra, és a vacsira meg bulira pedig nem hivatalosak... Már órák óta csak sírok...”*⁴¹ A menyasszonytársak a következő javaslatokkal álltak elő: rendezzenek *álpolgári, megerősítő szertartást* (valamilyen szent és vagy szép helyen), és arra hívják meg a nagyobb vendégsereget: *„Próbálj keríteni egy szép templomromot, vagy egy szép szabadteret és egy ceremónia mester vagy jó barát csinál egy szép szertartást.”* Ahogy felmerült az is, hogy a megerősítő szertartást rendezzék meg a lakodalom helyszínén, és a hivatalos polgárit tegyék nyilvánossá a városban: *„Mi lenne ha a polgári szerveznék át a templomi környékére? [Vidéken – B. J.] pedig akkor szertartás nem lenne, maximum csináltak egy homokszórást”*. Felmerült továbbá a más, protestáns felekezetben kötött házasság lehetősége is: *„Másik alternatíva pedig másik felekezet és más templomban lesz a szertartás.”*⁴² A katolikus esküvői szertartás végül megghiúsult, s mindez visszahatott a tervezett egyházi válási-érvénytelenítési folyamatra is; mivel a megvalósult házasságkötés után immáron nem volt szükség az egyházi „válásra”, így annak tervezése abbamaradt.

Konklúzió – Kollektív pezsgés és reziliencia a pandémia alatt

Mit láthattunk tehát? Eredményeim azt mutatják, hogy a pandémia alatti válási és házasságkötési rítusokkal kapcsolatos kollektív innovatív kísérletek, újraértelmezések az egyéni ambíciók és elképzelések megvalósításának eszközei voltak. Az emberek nem pusztán elhalasztották vagy éppen megtartották a házasságkötéseiket, így vagy úgy döntöttek a válásuk felől, hanem nagyon is taktikusan gondolkodtak. A megváltozott körülmények ellenére, vagy inkább ezek mellett is igyekeztek ragaszkodni az „eredeti” elképzeléseikhez, vagy éppen bizonyos elvárásaikról lemondva, helyettük újakat kijelölve újraterveztek, átszerveztek, és új, megfelelő, „igazi” rítusokat „alkottak”. Ahogy a korábbi társadalmi struktúrák, normák, társadalmi szerepek, ideálok és rítusok ideiglenesen érvényességüket veszítették, új normák, ideológiák és régi-új rítusok, újabb struktúrák kerültek forgalomba.

⁴¹ Zárt Facebook-csoport, 2021.

⁴² Zárt Facebook-csoport, 2021.

Mik is ezek a régi-új struktúrák, s miként függenek össze a házasságkötés és a válás régi-új rítusai és értelmezései? Míg a közvélemény, és sokáig a tudományos diskurzusok is a romló válási statisztika alapján, illetve a házasságot történetileg szabályozó társadalmi normák gyengüléséből (ti. individualizáció), valamint az élettársi kapcsolatok számának emelkedéséből a házasság intézményjelleg-vesztésére következtettek (lásd CHERLIN, 2004; LAUER – YODANIS, 2010), magam úgy látom, hogy a válási és a különféle házasságvégi rítusok (főként a jogi rítusok) megrendezésének (egyre erősebb) igénye egyben jelzi azt is, hogy a házasság és a házasságkötés mégiscsak jelent(ett vagy éppen újra jelent) valamit. Amit (átmeneti és egyéb) rítusokkal lehet csak bontani, azt csakis (átmeneti és egyéb) rítusokkal lehet létrehozni, „szentesíteni”. Másrészt azt is láthattuk, hogy a törvényes, jogi házasságvégi rítusokra gyakran csak késleltetve kerül sor, és a hivatalos válást elsősorban a rendkívüli-egyedi körülmények (pl. újraházasodás, terhesség) sürgetik. A nem „hivatalos” kapcsolatvégi rítusok nem csupán átmenetet, hanem sok minden mást is jelentenek. Láthattuk, mindez igaz a házasságkötési rítusokra is. A válási és házasságkötési rítusok tehát akár mindent, vagy éppen semmit sem jelentenek, s úgy látom, jelentéseikben és funkcióikban (főként egyéni szinten) többszörösen áthatják egymást. Csupán nézőpont kérdése, hogy melyiket észleljük éppen: de amíg lesz házasság, lesz válás is, s ha lesz válás, egészen biztosan lesz házasság és házasságkötés. Cherlin 2010-es *The Marriage-Go-Round* című írásában az amerikai párkapcsolatokra jellemző ciklikusságot (több rövid és hosszútávú kapcsolat, illetve egyedülállóság ismétlődése, gyakori válások, házasság és újraházasodás) – „*a párkapcsolatok körhintáját*” – két egymásnak ellentmondó kulturális eszmény, a házasság és az individualizmus együttes elfogadásából eredezteti (CHERLIN, 2010). Esetünkben nem pont erről van szó, de annyi bizonyos, hogy a két eszmény, illetőleg a házassághoz, házasságkötési és házasságvégi rítusokhoz és intézményekhez kulturálisan hozzárendelt értékek között (tulajdonképpen a barkácsolások eredményeként) egyre kisebb a feszültség és az ellentmondás.

Amellett érvelek, hogy ezek a járványhelyzet alatti bizonytalanság, nehéz tervezhetőség, korlátozások és a kormányzati támogatások okozta paradox helyzetben megvalósult közösségi és egyéni barkácsolási gyakorlatok egyrészt valóban az egyéni és közösségi/kollektív reziliencia sajátos példáinak tekinthetők, és egyben az újabb kihívásokhoz, nehézségekhez való alkalmazkodás sikeres stratégiáiként, az érdekek és személyes vágyak megvalósításaiként és finomhangolásaiként is értelmezhetők – amennyiben a régi értékek és normák közötti lavírozásról beszélünk –, másrészt a kollektív pezsgés gyakorlataiként is felfoghatók – amennyiben az újabb innovációk mellett kívánunk érvelni. Véleményem szerint a két fogalom együttesen magyarázza a pandémia alatti magas válási rátát, és a kiugróan magas házasságkötéseket.⁴³ Mindez egyben felhívhatja a figyelmünket a hagyomány és az újítás közötti tatonógó hasadék elméleti áthidalásának a szükségességére is, arra, hogy a különféle innovációs és hagyománykonstitúciós gya-

⁴³ Lásd erről még Colin Barker *Empowerment and Resistance: 'Collective Effervescence' and other Accounts* című írását (BARKER, 1999), illetve Stephen Reicher és Linda Bauld *From the 'fragile rationalist' to 'collective resilience': what human psychology has taught us about the COVID-19 pandemic and what the COVID-19 pandemic has taught us about human psychology* című írását (REICHER – BAULD, 2021).

korlatok egymástól nem elválaszthatók. Reziliencia szükséges a régi gyakorlatok és értékek, de egyben az új rítusok és ideológiák elfogadásához is.

Irodalom

BARKER, Colin

- 1999 Empowerment and Resistance: 'Collective Effervescence' and other Accounts. In: BAGGULEY, P. – HEARN, J. (eds): *Transforming Politics. Explorations in Sociology*. 11–31. London, Palgrave Macmillan.

CARSTEN, Janet et al.

- 2021 *Marriage in Past, Present and Future Tense*. London, UCL Press.

CHERLIN, Andrew J.

- 2004 The Deinstitutionalization of American Marriage. *Journal of Marriage and Family*, 66, 4, 848–861. <https://doi.org/10.1111/j.0022-2445.2004.00058.x>
2010 *The Marriage-Go-Round: The State of Marriage and the Family in America Today*. New York, Vintage Books.

ČINČALA, Petr

- 2020 European Adventist Ways of Reaching Secular People for Christ. In: HÖSCHELE, Stefan – WOGU, Chigemezi N. (eds.): *Contours of European Adventism: Issues in the History of the Denomination on the Old Continent*. 99–110. Norderstedt, Theologische Hochschule Friedensau.

DOMOKOS Andrea

- 2021 Az erőszak megnövekedése pandémia idején. *Glossa Iuridica*, 8, 75–85.

DURKHEIM, Emil

- 1915 *The Elementary Forms of the Religious Life: A Study in Religious Sociology*. London, Macmillan.

HERMANOWICZ, Joseph C. – MORGAN, Harriet P.

- 1999 Ritualizing the Routine: Collective Identity Affirmation. *Sociological Forum*, 14, 2, 197–214.

HIDAS Zoltán

- 2018 A csoport színeváltozása: Émile Durkheim társadalomvallásáról. *Vallástudományi Szemle*, 14, 2, 30–45.

JOHNSON, Christopher

- 2012 Bricoleur and Bricolage: From Metaphor to Universal Concept. *Paragraph*, 35, 3, 355–372. <https://doi.org/10.3366/para.2012.0064>

KURNOSOV, Dmitry – VÁRFOLOMEEVA, Anna

- 2020 Constructing the Not-So-New Normal: Ambiguity and Familiarity in Governmental Regulations of Intimacies during the Pandemic. *Anthropology in Action*, 27, 2. <https://www.berghahnjournals.com/view/journals/aia/27/2/aia270204.xml> (letöltés ideje: 2023. február 23.)

LAUER, Sean – YODANIS, Carrie

- 2010 The deinstitutionalization of marriage revisited: A new institutional approach to marriage. *Journal of Family Theory & Review*, 2, 1, 58–72. <https://doi.org/10.1111/j.1756-2589.2010.00039.x>

LÉVI-STRAUSS, Claude

1996 [1962] *The Savage Mind*. Oxford, Oxford University Press.

MALCHIODI, Cathy

2021 Please Don't Take My Collective Effervescence Away: Synchrony and entrainment are key rhythmic factors in health and well-being. *Psychology Today*. <https://www.psychologytoday.com/us/blog/arts-and-health/202108/please-don-t-take-my-collective-effervescence-away> (letöltés ideje: 2023. április 19.)

MÁTHÉ TÓTH András

2012 Durkheim és a kollektív pezsgés. A Vallási élet elemi formáinak 100. évfordulójára. [gttp://arts.u-szeged.hu/download.php?docID=17661](http://arts.u-szeged.hu/download.php?docID=17661) (letöltés ideje: 2023. március 11.)

REICHER, S. – BAULD, L.

2021 From the 'Fragile Rationalist' to 'Collective Resilience': What Human Psychology Has Taught Us about the Covid-19 Pandemic and What the Covid-19 Pandemic Has Taught Us about Human Psychology. *Journal of the Royal College of Physicians of Edinburgh*, 51, 1, 12–19. <https://doi.org/10.4997/jrcpe.2021.236>

PANTER-BRICK, Catherine

2015 Culture and Resilience: Next Steps for Theory and Practice. In: THERON, Linda C. – LIEBENBERG, Linda – UNGAR, Michael (eds.): *Youth Resilience and Culture: Commonalities and Complexities*. (Cross-Cultural Advancements in Positive Psychology 11.) 233–244. Dordrecht, Springer.

PIZARRO, José J. – ZUMETA, Larraitz N. – BOUCHAT, Pierre – WŁODARCZYK, Anna – RIMÉ, Bernard – BASABE, Nekane – AMUTIO, Alberto – PÁEZ, Darío

2022 Emotional processes, collective behavior, and social movements: A meta-analytic review of collective effervescence outcomes during collective gatherings and demonstrations. *Front Psychol*, 13. <https://doi.org/10.3389/fpsyg.2022.974683>

PROBERT, Rebecca – PYWELL, Stephanie

2021 Love in the time of Covid-19: a case-study of the complex laws governing weddings. *Legal Studies*, 41, 676–692. <https://doi.org/10.1017/LST.2021.17>

JUDIT BALATONYI

RESILIENCE AND RITE: CASES OF MARRIAGE AND END-OF-RELATIONSHIP RITES / DIVORCES DURING THE PANDEMIC

According to demographic reports, while the marriage rate dropped significantly worldwide during the pandemic, in Hungary, despite the difficulties, not only did the number of marriages not decrease, they even increased. But not only great loves found fulfillment, the number of divorces also increased. What might be the reason for this? Is there a connection between the two phenomena? The marriage „fever” during

the pandemic and the increase in the number of divorces were the direct and indirect consequence of the pandemic and the recently introduced family loans. The popularity of marriage and, at the same time, the increasing divorce rate, and especially the social criticisms and crisis discourses related to it, have triggered various reflections on the part of those looking to get married. Engaged couples and newlyweds, reflecting on their own marriages, began to formulate and circulate plural responses and opinions, with common patterns, about the reasons for their marriages and what divorce means to them. Through reinterpretations and innovations, they have taken concrete steps towards realization and ritualization. One of the main leitmotifs of the attempts to reinterpret the meaning of marriage concerned the duration of marriage, the issue of divorce, and the ideals of individualization and conservatism. In my paper, I describe the marriage and divorce – or rather end-of-relationship – rites during the pandemic, based on the findings of my digital anthropological research (online questionnaires, digital ethnography, and in-depth interviews) conducted between 2019 and 2022. My main question is to what extent these practices of reinterpretation and ritualization, observed both at the community and individual level, can be interpreted as instances of community resilience.

Keywords: divorce, marriage, ritualization, Covid-19 pandemic

REZILIENCIA-VIZSGÁLAT AZ ÉSZAK-MAGYARORSZÁGI
GYERMEK KÖZÉTKEZTETÉSÉBEN

A közétkeztetés generációk óta alapvető tényezője a magyar társadalomnak. Akármilyen emléket is őrzünk róla, a gyermekkorunk része, amely meghatározza felnőtt életünket. Napjainkban több mint 1,5 millió fogyasztóról gondoskodnak a közétkeztetés nagy főzőkonyháin, és az általános iskola végéig több mint négyezerszer étkezik az a tanuló a menzán, aki naponta a tízórait, az ebédet és az uzsonnát is ott fogyasztja el. A gyermekek táplálkozása, az étkezések menete fontos eleme az életmódkutatásoknak, hiszen a gyermekek étkezése és étkeztetése nem csak, hogy meghatározza az egészségüket, de emellett az étkezéshez fűződő szokásokat, illetve a menüsorokat szinte észrevétlenül viszik tovább az egymást követő generációk. A téma relevanciájának ellenére kevés közétkeztetéssel kapcsolatos alapkutatás zajlott az 1970-es évektől napjainkig. Jelen tanulmány szerzője résztvevője volt a Bölcsészettudományi Kutatóközpont Néprajztudományi Intézetben 2018–2022 között zajló, *A gyermek közétkeztetés társadalmi beágyazottsága* című NKFIH kutatásnak,¹ amelynek keretein belül végre teljes körű, interdiszciplináris alapkutatás folyt országszerte a menzákon. Kutatási terepeim Ózd, Eger és Salgótarján voltak. Interjúkat készítettem élmezőnyvezetőkkel, a főző és tálaló konyhai személyzet tagjaival, tanulókkal, pedagógusokkal, továbbá résztvevő megfigyelést folytattam az adott települések általános iskoláiban. A Covid19-vírus okozta veszélyhelyzet váratlan fordulatot jelentett a kutatásban, miután 2020 márciusától 2022 júniusáig hol rövidebb, hol hosszabb ideig be sem mehettünk az iskolákba az óvintézkedések miatt, majd a vizsgálódás fonalát újból felvéve egészen új vizsgálati szempontokkal bővült a kutatásunk, többek között a közétkeztetés rezilienciáját emelve a fókuszba. Habár az általunk összegyűjtött információk jelentős része a 2020 előtti időszakból származik, és egy teljes tanéven keresztül nem folytathattunk kutatást az iskolákban, a későbbi kontrollvizsgálatok folyamán mégis volt szerencsénk dokumentálni a Covid alatti átmeneti, rendkívüli intézkedéseket, valamint a megszokott formákhoz való visszatérés lépéseit.² Amennyiben egy kögolyó mechanikai szempontból rezisztensnek, a futball-labda pedig reziliensnek tekinthető (SZÉKELY, 2015, 9.), a közétkeztetés rendszere mindenképpen az utóbbihoz hasonlítható. Philippe Bourbeau szerint a reziliencia nem statikus, nem előre meghatározott tulajdonságok összessége, amelyekkel az egyén rendelkezik (vagy nem), hanem egy olyan dinamikus folyamat, amely magában foglalja a pozitív alkalmazkodást egy katasztrófhelyzetben, és csak egy adott időben, illetve adott kontextusban

¹ A tanulmány kiindulási pontja *A gyermek közétkeztetés társadalmi beágyazottsága. Kérdések és lehetőségek* című NKFIH, 128925 K-18 nyilvántartási számú projekt keretében megvalósult kutatás, amelyre ráépült a reziliencia- kutatás. Az utóbbit támogató ELKH projekt címe: *Társadalmi és kulturális reziliencia a Kárpát-medencében*, témaszáma 57004.

² A kutatócsoport vezetője, Báti Anikó az alábbi tanulmányban írt a pandémia alatti vészhelyzettel kapcsolatos megfigyeléseinkről: BÁTI, 2023.

nyilvánul meg (BOURBEAU, 2013, 7.). Lehetnek olyan reziliens közösségek, amelyek ugyan kevés erőforrással rendelkeznek, de adaptív képességük magas (SZÉKELY, 2015, 14.), ilyen magas alkalmazkodóképességről adott tanúbizonyságot a közétkeztetés rendszere a Covid19-világjárvány vészhelyzete alatt.

A köznyelvben mindeközben a reziliencia a „boldogulás a nehézségek ellenére” szinonimájaként, tehát valamilyen hátráltató körülmény ellenére megtapasztalható kivételes jelenségeként tűnik fel (CEGLÉDI, 2018, 29.). Egy iskola közösségén belül a reziliencia legszűkebb értelmezéseinek egyike az, amikor egyszerűen a motivált, magas önbecsüléssel rendelkező diákokat nevezik rezilienseknek, függetlenül attól, hogy ez a tulajdonságuk valamilyen nehézség (például kedvezőtlen társadalmi háttérük) ellenére alakult-e ki vagy sem (WAXMAN et al., 2003; KÁLLAI, 2019). Ezen jelenséggel ebben a tanulmányban nem foglalkozom, a problémafelvetés szintjén mégis érdemes végiggondolni az iskolai menzákon zajló közösségi életet, hogy vajon hozzájárulhat-e a menzán eltöltött közös idő az egyéni reziliencia mértékéhez? A hálózatelvű megközelítés egyik alapötését lefektető Mark Granovetter elmélete szerint a felületes, futó ismeretségen alapuló gyenge kötések hidat képeznek a közeli barátok vagy családtagok két szorosan kötött csomója között, és ezen gyenge kötések híd funkciója nagyban hozzájárul az életben való sikeres boldoguláshoz, nélkülük a társadalmi rendszerek széttöredezettké és inkoherensekké válnak (GRANOVETTER, 1991, 371–372.). A gyakran mesterségesen kialakított menzai asztaltársaságok, a folyosón töltött közös várakozások percei és a visszaadó ablaknál váltott pár szó ezeket a gyenge kötésekkel erősíti, nem csak a gyerekek között, de a gyerekek és a konyhai személyzet, a gyerekek és a felügyelő pedagógusok között is. Aki az iskolában úgy szocializálódik, hogy könnyebben teremt kapcsolatot és bátrabban használ gyenge kötésekre épülő információs hálót, Granovetter elmélete szerint sikeresebben találja meg a helyét a felnőtt életében, mert később is könnyebben jut hozzá a jó döntésekhez szükséges információkhoz. Hogy mindez milyen módon és mennyiben járul hozzá az egyéni rezilienciához, az még további kutatás tárgyát képezi. Jelen tanulmányban a gyermek közétkeztetés rendszerének rezilienciáját kívánom megvizsgálni.

A következőkben röviden felvázolom a gyermek közétkeztetés történetének legfontosabb pillanatait Magyarországon, amely háttérét és értelmezési keretét adja jelenlegi vizsgálatomnak.³ Habár az 1949-ben általánosan bevezetésre kerülő gyermek közétkeztetés⁴ előzményeit már megtaláljuk a Horthy-korszak szegényétkeztetésében⁵ és a gyermek

³ A közétkeztetés történetével részletesen foglalkoznak az alábbi tanulmányok: VÁRKONYI-NICKEL – GREINER – VARGA-NAGY, 2019; NICKEL, 2023.

⁴ 182/1949. (VIII. 6.) Korm. számú rendelet az Országos Élelmezés- és Táplálkozástudományi Intézet létesítéséről 1. § (1.)

⁵ Az első világháborúhoz köthető és a háborút megelőző szegényétkeztetéssel, valamint ehhez kapcsolódva a gyermekétkeztetéssel Umbrai Laura foglalkozott, illetve jelenleg is jelentős kutatásokat folytat a témában (UMBRAI, 2018a, 2018b). A közétkeztetésről alapvető ismeretekhez juthatunk Valuch Tibor jelenkori társadalmat vizsgáló két monográfiájának táplálkozásról szóló fejezeteiből is (VALUCH, 2013, 285–322., 2015, 251–256.).

élelmiszersegélyezésben is,⁶ az általános állami közétkeztetés megszületését az 1947. évi XXXV. törvényhez kötjük, amely rendelkezett az *Országos Élelmezés- és Táplálkozástudományi Intézet* létrehozásáról. Az OÉTI feladatkörébe sorolták az élelmezéssel kapcsolatos teljes körű tudományos kutatást, az élelmezés szakmai ellenőrzését, a szakvéleményezést és tanácsadást, továbbá a szakmai képzéssel és továbbképzéssel kapcsolatos feladatokat. Budapest Főváros Tanácsa 1953-ban a gyermekétkeztetés súlyos hiányainak enyhítésére egy kizárólag a gyermekek élelmezését végző „Gyermekélelmezési Vállalat” felállítását javasolta, hiszen ezidáig a közétkeztetést végző konyhák java részén vegyesen főztek a napközi otthonok és mindenki más részére. Az élelmiszerhiány az ötvenes évek közepén lassan csökkenni kezdett, de a mennyiségi éhezés évei után még egy bő évtizedig a nagy kalória tartalmú ételek foglalták el a legfontosabb helyet a táplálkozásban, és ez meghatározta az egész további korszak táplálkozaskultúráját. A szovjet mintára bevezetett általános közétkeztetés rendszerét rohamtempóban kezdték el kiépíteni, amely az 1950-es évektől kezdve egyre több településen, az 1960-as évek végére pedig minden városban rendelkezésére állt. Az első két évtizedben azonban még jellemzően nem vették igénybe azok a gyermekek, ahol a család idősebb nőtagjai otthon voltak és háztartást vezettek. Hamar elterjedt az a nézet, hogy menzás csak abból a tanulóból lesz, aki „rászorul”, mert nincs aki otthon főzzön rá, és ez a fajta segélyjelleg sokszor a mai napig beárnyékolja a közétkeztetésről kialakított általános képet. Az általános közétkeztetés bevezetésével egyúttal megkezdődött a magyar konyha politikai irányítás által vezérelt tudatos átalakítása is. A hatalmilag irányított közétkeztetés hatást kezdett gyakorolni az otthoni ételkészítésre, menüsorokra is (1–2. kép).

1–2. kép A terített asztalra felszolgált ételtől a teljes önkiszolgáló tálalókonyhák terített asztaláig számos egyedi megoldással találkozhatunk már a kezdetektől a különböző menzák között. Iskolai étkező és üzemi étkeзде 1959-ből és 1961-ből. Forrás: Fortepan.hu / Bauer Sándor

⁶ A szociális alapú gyermekétkeztetés szép példáját találjuk Selmecbányán is, ahol új kutatási terepet nyitottam, de jelenleg még nem rendelkezem elegendő adattal a közétkeztetés és a bányász hagyományok kapcsolódási pontjait illetően.

Az 1961-ben megjelent *Egységes vendéglátó receptkönyv és konyhatechnológia* (VENESZ – TURÓS, 1961) című alapmű egységesítette és tulajdonképpen leredukálta az addig tájegységenként eltérő menüsorokat. 1962-ben lépett életbe az a miniszteri utasítás, amely szerint az állami vendéglátó-ipari egységekben kizárólag a fent említett kötet receptjei alapján és az ott meghatározott alapanyagokat felhasználva lehetett főzni. Volt olyan főzőkonyha, ahol a rendelkezést be tudták tartani és olyan is, ahol nem. Nyugalmazott élelmezésvezető interjúalanyom szerint Salgótarjánban az 1980-as évek elején egyik főzőkonyha sem rendelkezett a „Turós – Venesszel”, ha meg is volt régebben, addigra már eltűnt. Mindenesetre az 1980-as évekre már kialakult az ételek elkészítésének egységesített rendje. Mindenekelőtt laktató és olcsó tömegétkeztetés volt a cél, és ez hosszú évtizedek alatt kihatott a családi étkezésekre, tulajdonképpen az egész magyar gasztronómiára is. A hetvenes évektől szociológusok megfigyelték, hogy az ízlés országosan egységesülni kezdett, és az addig inkább csak az Alföldre jellemző zsíros és erősen fűszerezett ételek, leginkább a gulyás, országszerte elterjedtek. Az egy főre jutó átlagos kalória-fogyasztás 1960–1970 között 2938 kcal-ról 3189 kcal-ra emelkedett, amely a társadalom túlsúlyproblémáihoz vezetett (HOLÉ, 1979, 14.). A korszak alapvető élelmiszere a legtöbbször még házilag sütött kenyér volt (BÁTI, 2017, 165.) Idős salgótarjáni és ózdi interjúalanyaim úgy emlékeztek vissza rá, hogy a háború előtt a boltban nem vettek kenyeret, habár – leginkább a nőtlen férfiak okán – kapható volt, mert a háziasszonyra nézve szegény volt készen venni a sütés helyett. Egyik legidősebb interjúalanyom, aki az 1940-es évek végén már kamaszlány volt, elmondta, hogy egy három fős családban egy héten egyszer sütöttek kenyeret, egy nagy és egy kisebb méretűt. A nagyobb kenyér kb. 5 kg-os volt, a kisebb 2 kg körüli. Az egy főre jutó heti kenyérfogyasztás ebben a munkáscsaládban tehát elérte, olykor meghaladta a 2 kg-ot. „*Még a leveshez is kenyeret ettek. Még a dinnyéhez, nyáron.*”⁷

Az étkezések menetében és gyakoriságában a hatvanas években még megfigyelhető különbségek, úgy mint: a paraszti munkavégzéshez időben és számban igazodó étkezések, valamint az étkezésekhez kötődő rituálék az 1970-es évek végére tulajdonképpen eltűntek, és a napi háromszori étkezés vált általánossá. A rendszerváltozással egy időben megjelentek a gyorsétteremláncok Magyarországon és rohamos terjeszkedésnek indultak (3. kép).

Az étkezési szokásokban az 1980-as évekre már komoly változást eredményezett a tömegétkeztetés intézményrendszerének szinte teljes körű kiépítése. A közétkeztetésben már több mint 3 millió ember vett részt. Az étel elkészítésének módjában jelentős változást hozott a közétkeztetés és az ennek nyomán egyre jobban elterjedő gyorsétel-kultúra. Az ezredfordulóra az étkezéshez kötődő hagyományok és társadalmi szokások többnyire elvesztették kötelező érvényüket.

Ezt mutatja a kenyérsütés példája is: az ózdi és az egeri iskolában készített interjúk egyikében sem szerepelt már, mind a gyerekek, mind a felnőttek heti szokásrendjéből eltűnt ez a tevékenység. Ezt az állapotot azonban gyökeresen megváltoztatták a Covid19 vírus miatti vészhelyzet következtében bevezetett intézkedések. Báti Anikó budapesti és cserépfalui összehasonlító kutatásai is rámutattak, hogy a Covid előtt szinte kizárólag a pizza volt népszerű otthon készített kenyérféleség (BÁTI, 2017, 165.). A kutatás során

⁷ Az interjú már publikálásra került: NICKEL, 2023, 50.

3. kép Budapest, Régi posta utca, gyorsétterem (1988).
Forrás: Fortepan.hu / Chuckyeager tumblr

megkérdezett általános iskolás gyermekek túlnyomó többsége minél többször szeretett volna pizzát látni otthon és az iskolai menza kínálatában is. A gyorséttermekből ismert hamburgerzsemle, a tortilla vagy a gyros pitája szintén alternatívája lett a kenyérnek, amelyből már egyre kevesebbet vásárolnak a családok.

Fontos kérdés volt a kutatás alatt, hogy a gyerekek mennyire nyitottak az új ízekre és vajon milyen motiváló vagy hátráltató tényezők állnak az étel megkóstolásának, kipróbálásának hátterében. A résztvevő megfigyelés során feltűnt, hogy a menza ételeit ellenségesen elutasító gyerekek szinte minden esetben vagy a konyhai személyzettel, vagy kimondottan az ebédeltető tanár személyével szemben éreztek unszimпатиát. Az evés lehetőséget ad az emberi kapcsolatok kifejezésére. Az étkezés nem csupán a táplálékfelvételtől szól, sőt, a társadalmi interakció során a legkevésbé szól a táplálkozásról. A közös étkezés ösidők óta az egyik legfontosabb társasági esemény volt. „*Akit szeretnek és becsülnek, annak enni adnak és esznek is vele.*” (FORGÁCS, 2018, 151.) Az alsós osztályok mindegyik iskolában szigorú ebédelési rendhez vannak kötve, amely általában 15 perc és fél óra között váltakozik. A felső tagozatos diákok viszont külön-külön vagy párokban, baráti társaságokban érkeztek a tálalókonyhához. A kisebb-nagyobb csoportok már saját pedagógus nélkül tartózkodtak az étteremben. Akkor érkeztek, amikor éppen idejük volt rá, és ha nem találtak helyet maguknak, előfordult, hogy feladták az ebédet és távoztak.

Az iskolai gyermekétkeztetőknek számos, gyakran váratlanul előálló problémával és akadállyal kell megküzdenie, amely nagyfokú rugalmasságot követel tőlük. A közétkeztetés történetében előforduló mindenfajta változás erős hatással volt és van a gyerekek étvágyára, egészségére és általános közérzetére. A vizsgálatom időpontjában zajló változások közül hármat kívánok itt kiemelni. Az inzulinrezisztenciával és ételallergiával élők száma egyre nagyobb mértékben nő Magyarországon. Az iskolai menzákat kötelezték rá, hogy oldják meg a speciális diétára szoruló gyermekek étkeztetését is,

a konyha bővítéséhez, plusz személyzet felvételéhez azonban szinte sehol sem kaptak segítséget. A problémával salgótarjáni beszélgetőtársam is találkozott, aki élelmezésvezetőként dolgozott és így emlékezett vissza az 1970-es évek közepére:

„Mi tehattünk? Az asszonyok kivettek a nagyból, mielőtt megcukrozták vagy behabarták, berántották. Erre egy szakácsnő volt megbízva, aki ezért felelős volt [...], a cukorbetegségnél a szénhidrátra kellett leginkább figyelni, hogy ki legyen mérve neki [...]. Külön tápanyag számítást csináltam. [...] ahol nem volt megoldható, ott az otthonról hozott ételt kellett ennie, amit elkülönítve kellett tárolni a többitől. Na jó, de hol?”⁸ (4. kép)

4. kép Főzőüstök egy üzemi konyhán 1961-ben.
Forrás: Fortepan.hu / Bauer Sándor

Amikor egy problémát megoldottak, egy újabb állt elő. A konyhába ugyanis nem engedhettek be idegen ételt. Külön tárolóhelyiségben, később külön hűtőben kellett megoldani a máshonnan hozott étel tárolását, szigorúan zárt dobozban. Kezdetben a dolgozók, a tanárok saját hűtőszekrényében, egy külön polcon tárolták az ételallergiás gyerekek ételét, amelyet viszont nem tudtak megmelegíteni számukra. Később az ebédlőben kapott helyet egy kisebb hűtőszekrény kimondottan erre a célra, és az elmúlt években egy mikrohullámú sütő is került mellé vagy a tetejére az ételek megmelegítésének céljából. Újabb és újabb kreatív megoldásokat kellett kitalálniuk, hogy az ebédeltetés folyamatos

⁸ Nyugdíjas élelmezésvezető. Az interjút készítette Nickel Vira Réka, Salgótarján, 2022.

és zökkenőmentes legyen minden diák számára. A nagyobb főzőkonyhákban, ahol ez megoldható, napjainkban külön helyen, külön edényben, mindentől elkülönítve főznek a gluténérzékeny gyerekekre, és ezekről a konyhákról szolgálják ki a város, illetve sokszor más városok gyermekeinek igényét is. Ezen gyerekek esetében komoly problémát jelent, hogy az étel nem az otthon megszokott állagú, gyakran túlfő vagy teljesen kihűl, mire akár 60-80 km távolságból megérkezik a menzára. Ez újabb problémát vet fel. Mi az értelme, ha csak ételhulladék lesz belőle? Habár igyekeznek rugalmasan megoldani minden felmerülő problémát, egy jól működő rendszer kiépítésének infrastrukturális hiányait sokszor nem tudják áthidalni. A gyermekek számára országosan előírt iskolatej- és iskolagyümölcs-program szintén részben lehetőség, részben megoldásra váró probléma minden iskola esetében. Az iskolatej-programon belül felszolgált tejtermékek reggel érkeznek a tálalókonyhákra, és a hűtésük nem megoldott. A konyhai hűtőbe idegen élelmiszerként nem kerülhetnek, így a nap végére felpúposodott fóliatetővel, erjedésnek indulva várják, hogy valaki megkívánja és hazavigye őket. Amikor észrevettük, hogy az iskolai ebédlő udvarra néző ablakába tették ki őket, kérdésünkre a tálalókonyhai személyzet azt válaszolta, hogy *„Kint hátha hűvösebb van, és hátha elviszik a gyerekek hazafelé menet a megmaradt kakaójukat.”* (5. kép)

5. kép Az iskolatej-program maradéka az egyik egri iskola ablakában. Eger, 2022.

Fénykép: Nickel Vira Réka

Erre eddig egyetlen iskolában sem találtak megoldást, szemben az iskolagyümölcs-programmal, amire Ózdon remek forgatókönyvet dolgoztak ki a helyi pedagógiai asszisztensek. Az iskolagyümölcs-program keretében kiosztásra kerülő almák és körték időnként éretlenek, nem gusztusosak és a leggyakrabban túl nagyok ahhoz, hogy a gyerekek két óra között meg tudják enni őket. Az általam vizsgált ózdi általános iskolában megelégték, hogy a sok alma és körte a szemétkosárban végzi a szünet végén, egyetlen harapás után, vagy épp kóstolás nélkül, labdaként használva a célbadobós játékban. A pedagógiai asszisztensek ezért óra alatt, a nagyszünet előtt feldarabolják az almát és a körtét a gyerekeknek, és az iskola központi aulájában, nagy tálcákon, illetve színes tálcákban, egy padon kínálják a tanulóknak. Ha marad belőle, akkor még a következő szünetre is otthagyják. A gyerekek körében nagy sikert értek el vele. Szívesen „rájárnak” és „nassolnak” belőle. Elfogadott elmélet a gasztropszichológiában, hogy táplálékmenyiségünk jelentős részét nassolva fogyasztjuk

(FORGÁCS, 2018, 29.). Ezt ismerték fel ösztönösen Ózdon, és így sikerült a gyerekek vitaminszükségletét kielégíteni (6. kép).

6. kép Felvágott iskolagyümölcsök egy ózdi iskola aulájában a tízórai szünet alatt 2019-ben. Fénykép: Nickel Vira Réka

A Covid19-világjárvány kirobbanása után a veszélyhelyzet kezelésének legszigorúbb lépéseként 2020. március 16-án minden oktatási intézményt több hétre bezárattott a magyar kormány, és az otthonmaradó gyerekek rendszeres melegétkeztetése sok család számára napokon belül megoldhatatlan problémává nőtte ki magát. A 2020 márciusától 2022 szeptemberéig tartó vészhelyzetben nagyobb szükség lett a közétkeztetésre, mint eddig valaha. A menza szerepe hirtelen felértékelődött,⁹ és a megoldások sokszínűsége a reziliencia jó példájaként szolgálhat. A betegség terjedése miatt eltérő gyakorlatok jöttek létre a falvak menzáin, mint a városi menzákon, továbbá az állami és az egyházi fenntartású iskolák mindennapos működése sem volt egységes (BÁTI, 2023). A gyakorta változó rendeletek és szabályozások kereszttüzeiben a közétkeztetés minden általam vizsgált településen biztosította a napi háromszori étkezést, a főtt, meleg ételt és a friss gyümölcsöt mindazoknak, akik rászorulók voltak.

Egy-két óra leforgása alatt meg kellett oldaniuk, hogyan juttassák el az iskolabezárások miatt a konyhán maradt ételt a gyerekekhez és a pedagógusokhoz. A kezdeti időszakban nem rendelkeztek eldobható edényekkel, ezért mindkinek a saját ételhordójában adták ki az ebédet és a tízórait, az uzsonnát pedig zacskóban. Az ebédlő ablakába, falára, ajtajára papírlapokat helyeztek, amelyre nagy betűvel kiírták, hogy van ebéd, és, hogy hol lehet átvenni. A legtöbb helyen személyesen kellett elmenni az ételért a szülőknek vagy a gyerekeknek, de volt ahol önként házhoz is szállították az ételt saját gépkocsi, saját plusz

⁹ A közétkeztetés szerepének krízishelyzetekben való felértékelődéséről Báti Anikó tartott előadást a SIEF 2023-as konferenciájának *Food in uncertain times* szekciójában, Brnóban, *The role of Hungarian school canteens in a food crisis* címmel. Az előadásban elhangzott összefüggések gondolati alapját képezik tanulmányom ezen részének. A konferencia programja az alábbi linken érhető el: <https://www.siefhome.org/downloads/congresses/sief2023/sief2023programme.pdf> (letöltés ideje: 2023. október 3.)

munkaerő önkéntes ráfordításával. A járvány terjedésének megakadályozása érdekében hamarosan rendeletileg betiltották a saját ételhordó használatát, ekkor pár órán belül eldobható műanyag dobozokat kellett beszerezniük, amely hamarosan olyan hiánycikk lett, mint az egészségügyi maszk. Minden általunk vizsgált iskolában azt tapasztaltam, hogy a főző- és tálalókonyhák nagy fokú rugalmasságról tettek tanúbizonyságot a váratlan vészhelyzetben, fenn akarták tartani az étkeztetés rendszerét, biztos pontként akarták kiszolgálni a társadalom rászoruló rétegét egy bizonytalan élethelyzetben. Egyik percről a másikra váltak „kockásabroszos étteremből házhoz szállító gyorsétteremmé, csak ételfutárlánc segítségével nélkül.”¹⁰ Miután sikerült kellő mennyiségű műanyagdobozt szerezni, és mindennap műanyag dobozokba adagolták ki az ebédet, rádöbbenek, hogy olyan nagy mennyiségű műanyag hulladék keletkezik, amit a települések hulladékgazdálkodása nem tudott megfelelően elszállítani, ráadásul jelentős többletköltséggel is járt. Mindezt hosszabb távon fenntarthatatlannak minősítették. Megoldásként kialakítottak egy külön mosogatóhelyiséget, ahol plusz munkával és újabb többletköltség árán fertőtlenítették az otthonról érkezett tiszta edényeket, mielőtt kiadták benne az ételt. Minden étkezőnek két garnitúra ételhordója volt. Az egyikben elvitték az ételt, egy másikat pedig tisztán a konyhán kellett hagyniuk, hogy másnapra fertőtlenítsék. „Le kellett adni a tisztát, hogy megkapjuk a telit.”¹¹ (7. kép)

7. kép Ételhordó-gyűjtőpont az egyik ózdi általános iskolában 2021-ben.
Fénykép: Nickel Vira Réka

Ez a rendszer nem maradt fent sokáig, mert a járvány első hulláma végén ismét megnyitották az iskolákat. A gyerekek megjelenésével az ebédlőben a közétkeztető ismét olyan problémával szembesült, amellyel addig soha. A gyerekek nem érintkeztek egymás-

¹⁰ Pedagógiai asszisztens. Az interjút készítette Nickel Vira Réka, Ózd, 2022.

¹¹ Szülő. Az interjút készítette Nickel Vira Réka, Salgótarján, 2022.

sal, és „kis túlzással olyan higiéniai körülményeket kellett biztosítani az étkezőben, mint egy kórház fertőzőosztályán”.¹² A tökéletes fertőtlenítésnek ki kellett terjednie a konyhán kívül az ebédlő minden felületére, különös tekintettel az asztalokra, étkezéseszközökre, és persze a gyerekek kezére. A gyerekek többnyire még az osztályterekben fertőtlenítő kézmosást végeztek, de az egri menzán például az étterem előterében is voltak csapok, amelyek bár már nem üzemeltek, ismét üzembe helyezték őket, és itt is fertőtlenítő szappanokat helyeztek el.

Az étterembe lépve lábpumpás fertőtlenítő adagolókat helyeztek el, és a gyerekek lefertőtlenítették a kezüket, mielőtt a tálcákhoz nyúltak. Mindezek mellett a gyerekeket el kellett különíteni egymástól étkezés közben, hiszen a cseppfertőzéssel terjedő vírustól védő maszkot le kellett venniük az evés idejére. A megoldást az jelentette, hogy a gyerekek nem ülhettek minden széken, sem egymás mellett, sem közvetlenül szemben egymással. Az egyébként is helyhiánnyal küzdő ebédlőkben az étkezési idő így már 15 percről alig 5 percre zsugorodott volna az adott körülmények között. A problémára

8.kép A folyosóra is terítették az egyik ózdi általános iskolában 2022-ben. Fénykép: Nickel Vira Réka

ra minden iskolában más-más megoldás született. Jellemzően a konyhai személyzet túlórázásával, illetve az addig étkezésre nem használt iskolai helyiségek, osztálytermek megnyitásával sikerült mindenkit ebédhez juttatni. Egerben már tizenegy órakor érkeztek az elsős osztályok ebédelni és három órakor fogadták az utolsó felsős osztályt. Ózdon a folyosón és két osztályteremben is étkeztetés folyt. Egy egri iskolában padlómatricák segítségével próbálták meg fenntartani a gyerekek közötti biztonságos 1,5–2 méteres távolságot a sorban állás közben (8. és 9. kép).

Azokban az iskolákban, ahol a gyerekek átmenetileg a tanterekben ebédeltek, meg kellett oldani a meleg étel szállítását az iskolán belül. Erre azt a kreatív megoldást találták, hogy az ételt egyenként csomagolt műanyag dobozokban szállították ki nekik, amelyeket

¹² Élelmézésvezető. Az interjút készítette Nickel Vira Réka, Ózd, 2022.

9. kép „A türelem tányért terem.”
Padlómatica az egyik egri általános iskolában
2022-ben. Fénykép: Nickel Vira Réka

nem volt kivitelezhető. A második hullám időszakára már a szülők többsége is új formában, „home office”-ban dolgozott, ami mellett a gyermekekkel is együtt tanultak a „home school” keretében. A rendszeres otthoni főzés fellendülő gyakorlatát a közösségi média „házi menzaként” emlegette ebben az időben (BÁTI, 2023, 112.). Volt, ahol a nagyszülők besegítettek, és főtt ételt vittek külön háztartásban élő gyermekeiknek és unokáiknak. Az általam vizsgált iskolákban a gyerekek egy részének általános fizikai állapota romlott az elhízás vagy épp a hiányos táplálkozás következtében. Az OGYÉI dietetikusai internetes oldalt indítottak, hogy segítséget nyújtsanak a szülőknek gyermekeik kiegyensúlyozott étrendjének megvalósításában.¹³ A gyermekkori elhízás emelkedő tendenciájának legfőbb oka az lehetett, hogy a szülők elsősorban a gyermekek ízlését és kívánságát vették figyelembe az ételek kiválasztásánál, és nem az életkornak megfelelő tápanyag- és vitaminszükségletet (10. kép).

10. kép Túlsúlyproblémával küzdő kisfiú.
Fénykép: Nickel Vira Réka

viszont gyorsan be kellett szerezniük egy helyi nagyáruházból. Amikor kitört a második hullám, ismét bezárták az iskolákat. Ekkor azonban már némi rutinnal kezelték az ebéd és a két kisétkezés elvitelre csomagolását. A szülők tájékozatlansága miatt azonban az is előfordult, hogy a gyermekeknek szánt adagot a szülő kevésnek találta és elvárta, hogy többet kapjon, ezért panaszt tett az étel mennyiségére a főzőkonyhán. Ehhez hozzájárulhatott, hogy az első hullám alatt a kisgyermekek testalkatának megfelelő 2 dl leves helyett esetenként a felnőtt adagnál (fél liter) is többet mértek az otthoni ételhordókba, hogy ezzel is támogassák a családok ellátását. A többletköltségeket a konyhák fenntartói finanszírozták, amely a második hullámban már

¹³ <https://merokanal.hu/koronavirus/> (letöltés ideje: 2023. szeptember 10.)

Az OGYÉI munkatársainak a legfontosabb tanácsai az alábbiak voltak:¹⁴ „Mérjük fel a készleteinket és írjunk bevásárlólistát előre!” A listán pedig ne csak a megvásárolni kívánt termékek neve szerepeljen, hanem az is, hogy azokból mennyit szeretnénk vásárolni. Fogyasszunk minden nap 3 adag gabonafélét és rendszeresen száraz hüvelyeseket is. Naponta együnk friss vagy fagyasztott zöldséget, gyümölcsöt, tejet vagy tejtermékeket, és gyakran vegyünk mirelit halakat. Konzerváruk közül részesítsük előnyben a halkonzerveket (pl. tonhal, szardínia), májkrémeket. Javasolt, hogy a listán szerepeljen tojás is. Színesíthetjük a listát natúr (nem sózott) olajos magvakkal (pl. dió, tökmag, földimogyoró) és natúr (hozzáadott cukrot nem tartalmazó) aszalt gyümölcsökkel. Külön felhívják rá a figyelmet, hogy az aszalt gyümölcsök nem összekeverendők a kandírozott gyümölcsökkel, melyek magas hozzáadott cukor-tartalommal rendelkeznek. Az OGYÉI honlapján egy kéthetes mintaétrendet is közzé tettek napi két nagy és két kisétkezéssel, amelyhez a recepteket, a hozzávalókat, sőt a bevásárlólistát is mellékeltek egy és négy főre számolva az adagokat.¹⁵

Ahogy már volt róla szó, sokan a házi kenyérsütést is megtanulták az internetes oldalak útmutatásának segítségével, részben visszahozva azt a tudást, amely már több mint ötven éve kikopott a mindennapok gyakorlatából. A házi készítésű kenyér a családi összetartozást, a szeretetet, a szülői gondoskodást is szimbolizálta. A társadalom nagy része ekkor szembesült azzal, hogy mekkora segítséget jelent napi szinten a család ellátása szempontjából a közétkeztetés, a generációk óta rengeteg kritikával illetett menza. Történetében eddig egyedülálló módon egyértelműen pozitív irányban változott a menza általános megítélése.

A kutatás eddigi eredményeinek összegzéseként elmondható, hogy a közétkeztetés elmúlt bő fél évszázada alatt jelentősen átalakult az észak-magyarországi hagyományos táplálkozás és az étkezések módja, ideje. Az országos folyamatoknak megfelelően a nők munkába állása és az iskolai gyermekétkeztetés, az üzemi étkeztetés általánossá válása uniformizálódást vont maga után, a szocialista modernizáció életmódra vonatkozó propagandája pedig egységesítette és drasztikusan leegyszerűsítette az addig tájegységi jellegzetességekben gazdag táplálkozáskultúrát. Mindezekkel együtt a közétkeztetés rendszere kimondottan reziliens módon reagált az elmúlt évtizedekben a különböző válságokra, például a nyersanyaghiányra, az ételintolerancia terjedésére, a tárolási problémákra, vagy a gyermekek ízlésétől eltérő, csökkentett só- és cukormennyiséget előíró rendeletekre. A legkomolyabb kihívást azonban a Covid19-világjárvány megfékezésére hozott rendeletek jelentették, amelyek gyökeresen átalakították az addigi étkeztetés menetét és módját. A tanulmányban bemutatott példák nyomán látható, hogy a közétkeztetés rendszere rugalmasan alkalmazkodott a megváltozott körülményekhez, és helytállt a nehéz időkben is, a közétkeztetésben dolgozók hivatástudatának és nem kis mértékben kreativitásának köszönhetően. Szerepe és jelentősége felértékelődött a fogyasztók szemében, miután a legnehezebb időszakban is el tudta látni feladatát, megbízhatóan tudta kiszolgálni a családokat. Az iskolai közösségi élet, a társas kapcsolatok

¹⁴ https://ogyei.gov.hu/vasarlasi_es_etkezési_tanacsok_jarvany_idejere__20200318 (letöltés ideje: 2023. szeptember 10.)

¹⁵ https://ogyei.gov.hu/dynamic/bevasarlolista_2_hetes_etrendhez.pdf (letöltés ideje: 2023. október 3.)

szempontjából azonban fontos leszögezni, hogy az ebédlőben eltöltött idő jóval többet jelent egy-két tányér meleg étel elfogyasztásánál. A közös étkezés kapcsolódási lehetőség, amely megerősíti az együtt étkező közösség összetartozását. A menza közösségi jelentőségét kutatva megrázó példával találkozott BÁTI Anikó, amikor a Covid okozta veszélyhelyzet alatt az egyik diák elveszítette az édesanyját, és a tragédia következtében olyan kisgyermekkorai állapotba regresszált, hogy elfelejtette az evőeszközhasználatot és csak kézzel volt hajlandó fogyasztani egy minimális ételmennyiséget (BÁTI, 2023, 114–115). Osztálytársai figyelme, biztatása, a tanárai szeretete, türelme, az iskolai ebéd családias légköre kellett ahhoz, hogy újra megtanuljon késsel és villával enni, és vissza tudjon illeszkedni a mindennapokba. A sikeres megküzdés ékes bizonyítéka, hogy a közétkeztetést igénybe vevő gyermekek létszáma nem csökkent, ellenkezőleg: folyamatosan növekszik azóta is, ami tükrözi a megítélésében bekövetkezett pozitív fordulatot, amelynek a háttérben legnagyobb valószínűség szerint a szülők szempontjai és a menza kedvező ára áll.

Irodalom

BÁTI Anikó

2017 A mindennapi kenyér a közelmúltban és napjainkban. Cserépfalu és Budapest példája. In: BARTHA Eszter – BEZSENYI Tamás (szerk.): *Egy másik Kelet-Európa*. 159–172. Budapest, ELTE BTK Kelet-Európa Története Tanszék.

2018 *Mai menü. Néprajzi tanulmányok a változó táplálkozáskultúráról*. (Életmód és Tradíció 18.) Budapest, MTA Bölcsészettudományi Kutatóközpont Néprajztudományi Intézet.

2023 Az iskolai gyermekétkeztetés interdiszciplináris kutatásának lehetőségei In: BÁTI Anikó (szerk.): *Menzadimenziók. A gyermek közétkeztetés társadalmi beágyazottsága*. 85–127. Budapest, BTK Néprajztudományi Intézet.

BOURBEAU, Philippe

2013 Resiliencism: premises and promises in securitisation research. *Resilience*, 1, 1, 3–17. <https://doi.org/10.1080/21693293.2013.765738>

CEGLÉDI Tímea – HAMVAS László – KATONA Csaba – KISS Andrea – TORNER Bernadett – VAS Sándor

2018 *Ugródeszka lendülettel. Reziliens Wális szakkollégisták*. Debrecen, Wáli István Református Cigány Szakkollégium.

FORGÁCS Attila

2018 *Az evés lélektana*. Budapest, Akadémiai Kiadó.

GRANOVETTER, Mark

1991 A gyenge kötések ereje. In: ANGELUSZ Róbert – TARDOS Róbert (szerk.): *Társadalmak rejtett hálózata*. 371–400. Budapest, Magyar Közvéleménykutató Intézet.

HOLÉ Sándorné

1979 Táplálkozásunk színvonala, fejlődési sajátosságai. *Kereskedelmi Szemle*, 20, 11, 3–16.

KÁLLAI Gabriella

- 2019 Rezilienciafejlesztési lehetőségek az iskolában. *Új Köznevelés*, 75, 1–2, 32–36. <https://folyoiratok.oh.gov.hu/uj-kozneveles/rezilienciafejlesztesi-lehetosegek-az-iskolaban> (letöltés ideje: 2023. június 28.)

NICKEL Vira Réka

- 2023 „A gyerekek nem szívesen eszik azt, amit előírás szerint enniük kellene...” A gyermek-közétkeztetés vizsgálata történeti távlatokban. In: BÁTI Anikó (szerk.): *Menzadimenziók. A gyermek közétkeztetés társadalmi beágyazottsága*. 39–72. Budapest, BTK Néprajztudományi Intézet.

SZÉKELY Iván

- 2015 Reziliencia: a rendszerelmélettől a társadalomtudományokig. *Replika*, 94, 7–23.

UMBRAI Laura

- 2018a A szegényétkeztetéstől a népétkeztetésig: a budapesti népkonyhák története az első világháború éveiben. *Múltunk*, 63, 2, 132–165.
- 2018b A budapesti hatósági népkonyhák története az 1860-as évektől az első világháború kitöréséig. *Fons: Forráskutatás és történeti segédtudományok*, 25, 3, 61–101.

VALUCH Tibor

- 2013 *Magyar hétköznapok. Fejezetek a mindennapi élet történetéből a második világháborútól az ezredfordulóig*. Budapest, Napvilág Kiadó.
- 2015 *A jelenkori magyar társadalom*. Budapest, Osiris Kiadó.

VÁRKONYI-NICKEL Réka – GREINER Erika – VARGA-NAGY Veronika

- 2019 Hagyomány, globalizáció, előírás. A gyermek közétkeztetés társadalomformáló szerepének vizsgálata az egri Lenkey János Általános Iskola és az ózdi Bolyki Tamás Általános Iskola példáján keresztül. In: BORBÉLY Sándor – ISPÁN Ágota Lídia – MAGYAR Zoltán (szerk.): *Ethno-Lore XXXVI*. 123–144. Budapest, Bölcsészettudományi Kutatóközpont Néprajztudományi Intézet.

VENESZ József – TURÓS Emil

- 1961 *Egységes vendéglátó receptkönyv és konyhatechnológia*. Budapest, Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó.

WAXMAN, Herish C. – GRAY, John P. – PADRÓN, Yolanda N.

- 2003 *Review of research on educational resilience*. Santa Cruz, University of California.

VIRA RÉKA NICKEL

A STUDY OF RESILIENCE IN CHILDREN'S PUBLIC CATERING IN NORTHERN HUNGARY

The system of children's public catering has been serving schoolchildren in Hungary for more than half a century and has changed significantly over the past sixty years, as have the traditional diet and the mode and timing of home meals. The public catering system has responded in a markedly resilient way over the past decades to various crises, shortages of raw materials, the proliferation of food intolerances, storage problems, and regulations prescribing salt and sugar content that differed from children's tastes. The most serious challenge, however, was posed by the regulations aimed at controlling the Covid-19 pandemic, which fundamentally changed catering. The examples presented in this study show that the system of public catering has been able to adapt flexibly to changing circumstances, and has held its own in difficult times, thanks in no small part to the dedication and creativity of the people who work in public catering. It has responded quickly and flexibly to school closures, to the shift from on-site to take-away meals, and to the distancing and sanitation requirements imposed to control the pandemic when schools reopened. Its role and importance has increased in the eyes of consumers as it has been able to deliver a reliable service to families even in the most difficult times. The time spent in the canteen is a bonding opportunity, strengthening the cohesion of the community that eats together. The number of children utilizing the canteens has not decreased since the pandemic, and has been steadily increasing, reflecting a positive shift in its perception.

Keywords: public catering, diet, childhood, school, Covid-19

ALKALMAZKODÁS, ADAPTÍV VÁLTOZÁS, STABILITÁS

A CSANÁLOSI MEZŐGAZDASÁGI TÁRSULÁS MINT
A TÁRSADALMI REZILIENCIA LOKÁLIS ÁGENSE

Tanulmányomban egy szatmári sváb településen működő mezőgazdasági társulás történetét, működését, valamint a lokális gazdaságra és társadalomra gyakorolt hatásait vizsgálom. Jelen szöveg két nagyobb lélegzetű kutatás¹ keretében végzett kutatómunka részeredményeinek – főként a társulás történetére és működésére vonatkozó adatoknak – a bemutatása.

A gazdasági antropológiai kutatásokban az etnikai szempont csak nagyon későn, a múlt század utolsó harmadában jelent meg (SÁRKÁNY, 2016), az elmúlt évtizedekben azonban, elsősorban talán Thomas Hylland Eriksen munkásságának hatására, az etnicitás és gazdaság viszonya központi kérdéssé vált. Különböző etnikumok eltérő gazdasági teljesítményét több gazdaságantropológiai esettanulmány szerzője is a sajátos értékrend és az ehhez kapcsolódó közösségi normák következményeként kezeli. Eszerint az egyes etnikai csoportok gazdasági adaptációs készségét nagyban meghatározza, hogy a csoport tagjainak milyen kollektív mentális készletei vannak, mit gondolnak a munkáról, a gazdálkodásra vonatkozó normákról, a pénzről stb. Ezek az elemzések az etnicitást a társadalmi tőke egy formájaként kezelik. Ez a szemléletmód igen termékeny távlatokat nyitott az etnicitás és a gazdaság viszonyának a további kutatásában, ugyanakkor magában hordozza annak a veszélyét, hogy az elemzések nem lépnek túl az etnikus mező felderítésén. Nem tekinthetünk el attól, hogy az etnikus, vagy annak tűnő gyakorlatokat tágabb gazdasági-társadalmi folyamatok rendszerében vizsgáljuk. Az etnicitás kérdését központba helyező elemzésekben minduntalan ott rejlik az etnikai kivételesség csapdája (SÁRKÁNY, 2016) is. A kiválasztott csoporttól elkülönülő mások, legtöbbször a többségi társadalom tagjai, csak diszletszerűen jelennek meg. Így viszont meglehetősen kétségesse válik a gazdasági gyakorlatok etnikus megkülönböztethetősége. Ennek kiküszöbölésére került be a gazdasági antropológiába a „vegyes beágyazottság” (KLOOSTERMAN et al., 1999) elsőként közgazdászok által használt, főként kisebbség-többség viszonyban alkalmazott fogalma, amely az értelmezési keretet kitérít, több szintre emeli. Egy adott közösség gazdasági gyakorlatainak vizsgálatában ugyanolyan fontos a külső kapcsolatok és kontextusok elemzése, mint a csoporton belüli folyamatok feltárása. A kortárs gazdaságantropológiai megközelítések ezért az etnicitást a gazdasági erőforrásokért, a hatalomért vagy különböző társadalmi jogosítványokért folytatott versenyben folyamatosan újradefiniálódó entitásként kezelik (BARTH, 1969; SZABÓ, 2013). Ebben az értelmezésben az etnicitás egyrészt a gazdasági gyakorlatok alapja lehet, de ugyanakkor a gazdasági viszonyok, fogyasztói mintázatok is meghatározhatják, hogy

¹ Az ELKH által támogatott: *Társadalmi és kulturális reziliencia a Kárpát-medencében* című, 57004 témaszámú projekt, illetve a *Gazdaság és etnicitás. Mezőgazdasági társulások mint a társadalmi és gazdasági reziliencia motorjai a szatmári sváb falvakban a rendszerváltozástól napjainkig* című, FK 143759 számú NKFIH-kutatás.

melyek az etnikai besorolás szempontjai, hol húzódnak és mennyire erősek az etnikai határok (STEWART, 1994; BERTA, 2010). A szatmári svábok által lakott településeken az etnikai határok megállapítása az asszimiláció magas foka miatt meglehetősen nehéz, és véleményem szerint fölösleges feladat lenne, ezért a hangsúly a gazdasági gyakorlatok etnikus többlettel telített formáinak elkülönítésére és vizsgálatára kerül. A gazdaság és etnicitás kapcsolatának a vizsgálatára nem csak a tőkeelméletek irányából történtek kísérletek. Több kutató a mentalitás, az etnikai szolidaritás, az egyéni boldogulás, illetve a közjóról kialakított konszenzusos diskurzusok irányából közelítette meg a kérdést, arra fókuszálva, hogy a helyi politika miként használja az etnicitást azoknak a helyi köztudásoknak az erősítésére, amelyeknek egyik fontos hozadéka a gazdasági haszonszerzés (SCHWARZ, 2021; SZABÓ, 2013). Ez a gondolat egybevág tágabb kutatásom egyik fő kérdésével, vagyis hogy a közbeszédben uralkodó diskurzusnak és az eddigi empirikus tapasztalataimnak, amely szerint a sváb falvak gazdaságilag és társadalmilag is jobban prosperálnak a környező magyar és román falvaknál, van-e tudományos relevanciája, és amennyiben igen, úgy melyek azok a tényezők, amelyek ezt lehetővé teszik.

Másként fogalmazva: olybá tűnik, hogy a vizsgált szatmári sváb közösségeket magasabb fokú reziliencia jellemezte, mint a szomszédos nem sváb közösségeket, rugalmasabban tudtak reagálni a rendszerváltozást követő gazdasági kihívásokra. A reziliencia „annak a mértéke, hogy mennyire képes az adott rendszer fenntartani alapvető funkcióit, működését és tulajdonságait, miközben ellenáll a változásoknak és a zavaró hatásoknak” (HOLLING, 1973, 14.), a társadalmi reziliencia pedig „a közösségek azon képessége, hogy ellenálljanak különböző külső sokkhatásoknak, miközben alapvető társadalmi infrastruktúrájukat fenntartják” (ADGER, 2000, 361.). Ezt a védekező képességet Holling *területitőke-potenciálnak* nevezi, szerinte ez teszi lehetővé a folyamatos adaptációt, illetve ez határozza meg a későbbi lehetőségek skáláját (HOLLING, 2001, 394.). A reziliencia tehát szinte mindig egy újrastrukturált, de stabil rendszer elérését jelenti, nem pedig az elszendvedt károk kiküszöbölését és az eredeti állapot helyreállítását (FARAGÓ, 2017, 20.).

Vizsgálatom fő kérdése, hogy az etnicitásnak és a rezilienciának Csanálos esetében vannak-e markerként értelmezhető metszetei, azaz ágensei. Elemzésemben kettő ilyen emelnék ki: a területitőke-potenciál lokális manifesztumát, a mezőgazdasági társulás szervezetét, és kisebb részben a németországi szezonális vendégmunka intézményét.

A reziliencia az én olvasatomban mindig egy viszonyt jelöl, szituatív és dinamikus fogalom, s ennek alapján az idő a legfőbb meghatározója. Ebben az értelemben nem beszélhetünk reziliens vagy nem reziliens csoportokról, hiszen külső és belső dinamikák minden közösséget feszítenek. A külső behatásokra való reagálás gyorsasága és mikéntje a fontos. Azt gondolom, hogy a lokális gazdaság állapota, a foglalkoztatottság vagy a gazdasági fejlődés szintje jelentős hatással van a társadalmi rezilienciára. A gazdasági erőforrások, az infrastruktúra és a munkahelyek elérhetősége, valamint a társadalmi biztonsági háló minősége mind befolyásolhatják egy társadalom vagy közösség ellenálló képességét és alkalmazkodóképességét. Legfontosabb tényezőként mégis a népességet emelném ki. A társadalmi reziliencia ugyanis soha nem függetleníthető a populáció méretétől. Egy adott csoport a lélekszámcsökkenést csak bizonyos határig tudja kompenzálni. Ennek megfelelően a település rezilienciájának vizsgálatában nem kerülhető meg a migráció fogalma – ezért erre a későbbiekben bővebben is kitérek.

A sváb közösségek rezilienciáját befolyásoló tényezők vizsgálatára a Polányi Károly által bevezetett társadalmi beágyazottság fogalma (POLÁNYI, 2004), illetve a „gyenge kötélek”² (GRANOVETTER, 1985) elmélete tűnt leginkább alkalmasnak. A társulások működésének és funkcióinak a megértésében, társadalmiságának elemzésében ezért főként ezekre az elméletekre támaszkodtam.

A társadalmi beágyazódás kérdésének hasznosíthatóságát az erdélyi agrárium-kutatásokban a Bíró A. Zoltán által vezetett székelyföldi agrárinnovációs kutatások eredményei bizonyítják (BÍRÓ – MAGYAR, 2018). Igaz, kutatásaikban jellemzően az egyéni vállalkozók tevékenységét, társadalmi szerepvállalását, illetőleg narratív önreflexióit vizsgálták, így az általam tanulmányozott szövetkezeti formák esetében inkább csak az elemzéseikben leírt beágyazódási mintázatokhoz és diszkurzív formákhoz tudok összehasonlító jelleggel kapcsolódni (BÍRÓ, 2019, 178–179.).

A társadalmi beágyazódás mellett fontos részkérdés a németországi kapcsolatok gazdasági hatásának vizsgálata. Olyan elemzés nem készült, amely a szocialista tervgazdálkodás eredményeként bekövetkezett de-tradicionalizáció, illetve a rendszerváltást követő kapitalista individualizáció következményeként kialakult állapotokat mérte volna fel ebben a régióban. A szatmári sváb közösségekben a kommunizmus időszakában rejtőző német származástudat³ a rendszerváltást követően egyrésztől különböző örökségesítési folyamatok kiindulópontjává vált, másrésztől gazdasági potenciált jelentett. Az etnikus ébredésben csakúgy, mint a gazdasági megerősítésben fontos szerep jutott az 1960–1989 között Németországba vándoroltaknak. Főként az ő kezdeményezésük révén vált szinte láthatatlan etnikus csoportból érdekérvényesítésre képes nemzeti kisebbséggé, és egyúttal erős belső kohézióval rendelkező virtuális közösséggé a szatmári svábság. A szatmári svábok kulturális örökségének kérdése, a sváb hagyományok ápolásának támogatása mind a magyar, mind a román megyei politikai elit számára központi kérdést jelentett és jelent, nem kis részben a sváb közösségen keresztül elérhető németországi gazdasági kapcsolatok reményében.

A terep

Csanáros Nagykárolytól 8 km-re északnyugatra, a magyar–román határ tőzomszédságában található. 1447 lakosából 805-en magyarnak, 346-an németnek és 154-en román

² A „gyenge kötélek” fogalma arra utal, hogy a társadalmi kapcsolatoknak különböző erősségű kötélekei vannak. A szoros kötélekek (pl. családtagok, közeli barátok) mellett léteznek „gyenge kötélekek” is, amelyek lazább, kevésbé intenzív kapcsolatokat jelentenek (pl. ismerősök, régi osztálytársak). Granovetter elméletének központi eleme, hogy a gyenge kötélekek sokkal nagyobb hozzáférést biztosítanak olyan információkhoz és erőforrásokhoz, amelyek az egyén szűkebb, szorosabb hálózatán kívül találhatóak. Ezek az információk lehetnek munkalehetőségek, üzleti ajánlatok, újítások vagy más társadalmi lehetőségek. (GRANOVETTER, 1985)

³ A szocialista társadalomeszmény az etnikai csoportokhoz való tartozás jelentőségét megkérdőjelezte és igyekezett azt eljelentékteleníteni. A Román Kommunista Párt nacionalista és nemzeti kommunista irányváltása után uralkodóvá váló kisebbségellenesség ugyanakkor ékes bizonyítéka e gondolat hamisságának.

nemzetiségűnek vallották magukat.⁴ Körülbelül 2000 hektár szántóterülettel rendelkezik, továbbá a környéken nagy kiterjedésűnek számító, összesen 1000 hektárnyi erdő, szőlő és homokterület tartozik a határához, ebből 185 hektár homoki legelő.

A mezőgazdaság és az állattenyésztés mindig is fontos szerepet játszott a település gazdaságában. A termőföldek nagyobb része csernozjom fekete talaj, de nem elhanyagolható a homokos földek aránya sem. A kalászosok közül hagyományosan főként búzát, kisebb mértékben rozst és zabot termesztettek. Jelentős volt a napraforgó, a kukorica és a cukorrépa mennyisége, illetve a szomszédos községben működő kenderfeldolgozó telep

1. kép Csanálosi utcakép a Szent Kereszt megtalálása római katolikus templommal. Fénykép: Szilágyi Levente, 2020

⁴ A 2011-es népszámlálás szerint, a Csanáloshoz tartozó Csanáloserdő adataival együttesen számolva.

a kendertermesztést is jelentős mértékben ösztönözte. A vetésforgóban főként lóherét, lucernát s bükkönyt alkalmaztak. Ezeken felül burgonyát, káposztát, dinnyét, babot, takarmányrépát stb. is termesztettek, főként a házakhoz tartozó kertekben. A belterjes gazdálkodás egészen korán döntővé vált, már a negyvenes években is voltak gazdák, akik traktort, vetőgépet, tejszeparáló gépet tudtak vásárolni. A gazdálkodás során keletkező melléktermékeket is felhasználták, a tejszeparáláskor keletkező írórt például a malacnevelésben hasznosították.

A ló-, a szarvasmarha-, a sertés- és a baromfitenyésztésben regionálisan is kiemelkedő teljesítményt nyújtottak a helyi gazdák. Már 1742-ből pontos ismereteink vannak a falu 86 telkes gazdájának nagyállat-állományáról: 299 ló, 86 ökör, 244 tehén, illetve 10 zsellérnek is volt egy-egy tehene. Az első világháborút megelőzően a lótenyésztés és -nemesítés országos jelentőségű volt, az állami ménesekben tenyésztett magyar és erdélyi fajtákat, mint például a nóniusz, angol és arab félvérekkel keresztezték kitarító erejű ígáslovak nevelése céljából a helyi fedezettő állomáson. Az itt tenyésztett lovak a milenniumi ünnepekre szervezett kiállításon negyedik helyet szereztek. (BURA, 2001, 43.) A szarvasmarha-tenyésztés is magas szinten zajlott: a Károlyi Lajos erdői uradalmában működő híres magyar törzsgulyára alapozva tartottak fenn nagytestű, széles, erős csontozatú tenyész- és igavonó marhákból álló állományt. A szocialista berendezkedést megelőzően a legelőkön – melyek mérete a jelenleginek többszöröse volt – 3-4 csorda, jelentős ménes és nagy csürhe legelt (BURA, 2001, 45.). 1910-ben a földeket tagosították. A gazdák addig három fordulóban található földjeit újra kimérték egy helyen. Mivel a földek termőképességében jelentős eltérések voltak, ebből így szinte értelemszerűen következett a pereskedések nagy száma.

2. kép Csanálói utcakép. Fénykép: Szilágyi Levente, 2020

Az első társulások: a TOZ típusú mezőgazdasági társas gazdaságok

Az új szervezeti formát a mezőgazdaság kollektívekbe való átszervezése során átmeneti lépcsőfokként hozták létre a Román Munkáspárt Központi Bizottságának 1951. szeptember 18-i határozata alapján. Ebben a szervezeti formában a föld, valamint a megműveléséhez szükséges eszközök és állatok is a gazdák tulajdonában maradtak. A földeket tagosították, közösen művelték, a termést pedig területarányosan osztották el egymás között. Elvileg csak földterülettel rendelkező gazdák léphettek be a TOZ-okba,⁵ ám mint a kutatás azt feltárta, valójában a földnélküliség sem jelentett akadályt. A nagybirtokosoktól, kulákoktól elkobzott földterületek egy részét ideiglenes birtokba helyezéssel szétosztották azok között, akik támogatták a hatalom célkitűzéseit, s akik közül sokan nem rendelkeztek birtokkal. Ennek a következményei a mai napig éreztetik a hatásukat. A kollektívek létrehozásakor a korábban a TOZ-ba „beadott” földek méretét is regisztrálták, és mivel a rendszerváltást követően a visszaszolgáltatás a kollektívbe beadott földterület alapján történt, így bizonyos területeket egyszerre többen is visszakérnyeltek, ami konfliktusokat eredményezett.

„A második világháború után az ötvenes években kezdődtek a TOZ-ok. Ezek a, hogymondják íntovărășire tovărășească [helyesen: íntovărășirile colective – Sz. L.], tehát elvtársias társulás. És ezek mind azok kapták, akik párttagok voltak. Tehát azok alapították, nincstelen emberek, akiknek nem volt földje, akik cselédek voltak, akik szolgálók voltak a nagyobb gazdáknál, és persze kinyílt a szemük, menjünk, majd mi megmutatjuk nekik. És akkor ezeket a földeket, a nagyobb gazdától elvettek földet, a Károlyi gróftól, itt volt a B. birtokos, a B. M., azoknak a földjéből vettek el, és ezeknek az embereknek osztottak földet, mert államosítva lettek ezek a nagy birtokok. Ideiglenes birtokba helyezés volt, papíron a nevükre tették, nem telekkönyvileg, csak papíron. Ennyi földdel vagy a TOZ-ba. És akkor a jó földeket, a TOZ-ok mind ott alakultak, ahol a legjobb földek voltak. Az én családomtól is elvettek hét-nyolc hektárt, mert ott volt a falu végén [...], ahol a legjobb a föld, elvettek, és akkor onnan áthelyeztek bennünket a homokdűnékre. És ott adtak kender plánt [előírányzott mennyiség, terv – Sz. L.], cukorrépa plánt, tehát akkor plánok voltak. Na és így alakultak a TOZ-ok. És ezek az emberek, ezek a nincstelen emberek kapták a földet, és kaptak egy papírt. És azzal a papírral, mikor megalakult, '59-60-ba a kollektíva, akkor ezzel a papírral beléptek a kollektívába. És az archívumban megvolt, a levéltárban megvoltak ezek a kérvények, és azok a nincstelének, volt olyan, aki a mi földünkkel, meg a családomnak, a keresztanyámnak a földjével belépett, egy senki. Nem volt egyáltalán földje, és visszacapott 3 és fél hektár első osztályú földet.” (77 éves férfi)

⁵ TOZ: *Tovariscesztvo po obsesztvennoj Obrabotke Zemli – Egyesülés a föld közös megművelésére.* A munkatársulatok abban különböztek a kollektív gazdaságoktól, hogy a tagok nem hoztak létre közös gazdaságot, csak az egyes munkafolyamatokat végezték vagy végeztették közösen.

A kollektívek

A kollektivizálás helyi eseményeinek részletes bemutatása szétfeszítené a tanulmány kereteit, így itt csak annyit emelnék ki, hogy bár nem zajlott zökkenőmentesen a folyamat, de a második világháború kollektív bűnösségének terhét még nem felejtő, a hatalomnak kiszolgáltatott svábok körében erőszakos eseményre csak kevés alkalommal került sor. Ez azonban nem azt jelenti, hogy ne forrtak volna az indulatok.

„Azoktól a többi emberektől, akik nem akartak belépni, elvettük a jó földet, és abba vetettek, abba szántottak, onnen arattak. Emlékszem még gyerek vótam, 7-8 éves, ültek vagy nyócan a szekeren, tele zsákokkal jöttek a cséplőgéptől, és mind-egyiknek egy literes üveg bor a kezibe és danoltak. De utána '60-ba, tehát mán '58-tól működött a kollektíva, '59-be mán jöttek a kényszerítések. Mindenkit kényszerítettek. Na most, az én apám nem, semmiféleképpen nem akart belépni. És mit csináltak? Elvettük az összes földet, és a Kraszna meg a part között adtak neki helyette. Namostan, tavasszal vetettünk, a Kraszna kiáradt, elmosott mindent, utána megint vetettünk, mán nőtt-nőtt, mán kezdtünk gyönyörködni, megint elmosott mindent a víz, úgyhogy ez vót. És akkor '61-be csak kényszerítették, és akkor már belépett. Nagyon jól emlékszem vissza. '60-ba már kilenc éves vótam, jöttek a miliccel [rendőrrel], a perceptorral [tanítóval], meg aki abba az időbe vót a primár [polgármester], s aláíratk vele mindent, mert a milic megfenegette, hogy ha itt most nem írod alá, akkor viszünk. S aláírta. De hogyha ű tudta vóna eztet, hogy így lesz, akkor lehet, hogy az elsőők között lett volna, aki belép. Hogy egyszer elveszik a földet tőle, és kényszeríteni is fogják, és csak be fog lépni. Ő mindég számított arra, hogy csak megváltozik, csak másként lesz.” (77 éves férfi)

„Én csak arra emlékszek, mert mindig ővele jártam, nagyapámmal, mert mindig őfogta a kezemet, mikor kölyök vótam. Vött sokfele. Oszt pláne mikor beleálltak a tagjába szántani, ajjajaj, kivörösödött az idegtől – nem vót mit csinálni, ez vót.” (76 éves férfi)

A helyi termelési rendszerek szocialista átalakítását követően nem csak a határ képe változott meg, hanem industrializálódott a gabonatermesztés, óriástáblákat alakítottak ki, a település határában található homokdűnék egy részét eldózerolták, az így nyert területeket bevonták a termelésbe, és hasonló módon a legelők, valamint a kaszálók egy részét is beszántották. Ugyanakkor fokozták a gyümölcstermesztést, és központosították az állattartást: tehénfarmot, lóistállót, sertéstelepet, tyúkfarmot létesítettek, de megváltozott a munkaszervezet is a parasztek brigádokba kényszerítésével.

„Itt minden vót. A lovak, nagy divat vót, mert mindent lóval dógoztunk az elejin a kollektívába. Két ló vót egy fogat, a nehéz munkát négy lóval, ha szántani kellett akkor négy ló, vagy két tehény és két bornyú. Négyes fogattal szántották még, ezzel az ekével a csanálósia. [...] Itt Csanálósan vót a tehénkomplex, mer hozzá

tartozott a legelő, ami homokon van, Erdő és Csanáros közt van egy nagy legelő, azon vót a csorda, a gulya meg a csikók az elejin egészen. Akkor kint a homokon az Erdőn, ott vótak a juhok, ötszáz juh. Ott vót négy csapat, mindnek külön hodály vót építve. Akkor vót a nagyon híres tyúkfarm. Ott állítottunk elő napos csibét, még most is megvan a keltető a szomszédomba. Vót öt-tízezres keltető állomás. A környék, Szatmárig ide jártak napos csibéért. Jöttek kosárral, targoncával, vettek ötven csirkét, száz csirkét, kétszáz csirkét és mentek. Nagyon jövedelmező vót. Elsősorban a tyúkfarm tojásait mind fel tudtuk használni, az ára felduplázódott, és azon kívül nagyon értékes trágyát adott a mezőgazdaságnak. Az egész juh- meg tehénállomány termelte a trágyát. Kiraktuk fermentálni a platformára,⁶ mikor elmúlt a tél, mentek ki a gulyára meg a csordára a tehenek, akkor beállítottuk az ötven fogatot, oszt akkor szekérrel, gumis sráffal az elejin, és hordták kifele a trágyát. Akkor egy hónapig csak trágyát hordtunk a határra, és száz hektárokat trágyáztunk. Vót hogy két-háromszáz hektárt tudtunk letrágyázni. Műtrágyát nem ismertük abba az időbe, csak a trágya, ahol vót, ott vót termés. Ahol nem vót trágya, annyi vót. Hát a gyümölcsöst, a négyszáz hektárt minden két-három évben, és istállótrágyával, juhtrágyával körbetrágyáztunk minden fát külön.” (81 éves férfi)

A rendszerváltást megelőzően a kollektív gazdaság volt a fő munkáltató a faluban. A Nagykároly környékén uralkodó kiváló minőségű csernozjom (feketeföld) talajnak köszönhetően a kollektív gazdaság rendkívül sikeres és jövedelmező volt.

A kollektív több olyan szolgáltatást is nyújtott, amelyek a szocialista átalakulás gazdasági és társadalmi kihívásai miatt talajt vesztett tagok számára segítséget jelentettek. A falusi társadalom, a család- és munkaszervezet átalakulását, és az ezzel járó nehézségeket új intézmények létrehozásával próbálták ellensúlyozni. Pékségeket nyitottak a '60-as évek elején, bölcsődét és óvodát üzemeltettek, építőbrigádok segítették az építkezőket stb.

„A kollektíva az első volt’ a környéken, a csanárosi kollektív gazdaság, mer a feleségemnek a nagyapja, az alakította meg az első kollektívát itt a faluba. Ez egy tiszta sváb település vót akkor még, és a kollektíva nagyon jól működött. A termőföld jó, az emberek mondhatni, hogy hős munkaerő. Tehát igazi vérbeli parasztemberek. Németországból jöttek, hozták magukkal a tudományukat. Elkezdtek itt a Károlyi grófnak a földjét megművelni. Azért hozták őket Németországból, hogy dógozza meg a grófnak a földjét. [...] Mi a kollektívába még lóval kezdtük a munkát, két lóval, négy lóval. Ott az az eke kirakva [a társulás előtti közterületen – Sz. L.], amivel szántottuk az első hektárokat. Kapával gyomtalanítottunk.” (81 éves férfi)

⁶ A kollektív gazdaságok által épített, istállótrágya érlelésére szolgáló, többnyire betonozott terület.

⁷ A „legkiválóbb” értelemben.

Az idősebb korú lakosság döntő többsége helyben, elsődlegesen a kollektív különböző egységeiben dolgozott. A fiatalabb generációk tagjai a közeli városok, főként Nagykároly és Szatmárnémeti ipari létesítményeiben helyezkedtek el. Belőlük alakult ki egy jelentős ingázó, munkás-paraszt⁸ réteg. A férfiak főként az Unio nehézipar nagykárolyi egységében, az ugyancsak nagykárolyi olajgyárban, cukorgyárban, a bőrvélyi és nagykárolyi kendergyárban, a nők a Filatura Szövőgyárban dolgoztak. Ebből a munkás-paraszt rétegből kerültek ki a kilencvenes években kezdő – és a 2000-es évektől már stabil lokális gazdasági szereplőkké váló – agrár vállalkozók.

Volt azonban a migrációnak egy másik változata, amelynek következtében a '70-es évektől kezdődően egyre gyorsuló ütemben csökkent a települések népessége. A szatmári svábok 1991–92-ben csúcspontot elérő németországi kivándorlása sajátos társadalmi és gazdasági környezet kialakulását eredményezte. Az aktív népesség aránya már a rendszerváltást megelőzően jelentősen csökkent. A munkaerőhiány gazdasági ellensúlyozására a kollektív egyre nagyobb fokú gépesítéssel reagált, és ezt az anyagi lehetőségei is megengedték. A németországi kivándorlás másik következménye az volt, hogy a helyben maradt lakosság, többek közt a németországi kapcsolatokon keresztül, a rendszerváltáskor rendelkezett egy olyan anyagi bázissal (SZILÁGYI, 2021, 198.), amelynek a segítségével elkerülhették az átalakulás során máshol oly jellemző kényszerpályákat (PETI – SZABÓ, 2006).

1989 előtt Románia mezőgazdaságát három nagy mezőgazdasági szervezeti forma uralta: az állami mezőgazdasági vállalatok, a mezőgazdasági termelészövetkezetek és kisebb arányban a magángazdaságok azokon a főként hegyvidéki területeken, ahol jövedelmező mezőgazdasági termelésnek esélye sem volt. A rendszerváltást követő agrárreform e hátról legradikálisabban a kollektíveket érintette. Olyannyira, hogy a romániai mezőgazdaság rendszerváltást követő első évtizedének legmeghatározóbb folyamatát a dekollektivizáció, és az annak következményeként kialakult gazdasági és társadalmi problémákkal való szembesülés jelentették. A dekollektivizáció jelen tanulmány szempontjából fontos fejleménye a mezőgazdasági termelészövetkezetek utód-szervezeteinek, a társulásoknak a létrejötte.

A rendszerváltást követő dekollektivizálás fogalmával megragadott időszakhoz az erdélyi magyar kutatók elemzéseiben olyan negatív fogalmak társulnak a leggyakrabban, mint a refeudalizáció, újraparasztozás, kényszerparasztozás – egy olyan folyamat összegzéséeként, amelyben az emberek a kollektivizálás előtti technikákhoz és gyakorlatokhoz tértek vissza (SZABÓ, 2002, 27.; CSATA, 2006, 5.; KISS, 2005, 50.). A tervgazdálkodásban kitüntetett figyelmet élvező, de a piaci körülmények között életképtelen ipari létesítmények bezárása fokozott város-vidék migrációt eredményezett, aminek követ-

⁸ A munkás-paraszt társadalmi kategória számos értelmezése közül leginkább a Ștefan Dorondel – Stelu Șerban szerzőpáros megközelítését tartom a helyi viszonyokra érvényesnek. Túllép a Szelényi és Kostello által megrajzolt képen, mely szerint a munkás-parasztok egyszerre rész munkaidős mezőgazdasági, illetve alulképzett ipari munkások, akiket a kommunista hatalom kényszerített a városi ipari egységekbe (lásd SZELENYI – KOSTELLO, 1996). Ők ezt a piaci orientáció (erről bővebben: SZABÓ, 2013; LOVAS KISS, 2006) hiányával egészítik ki, melynek okát a családok gazdálkodásának a termelészövetkezetektől való függőségében látják (DORONDEL – ȘERBAN, 2014, 20.).

keztében a korábban éppen az erőszakos iparosítás hatására kiürült vidék újra feltöltődött. Azonban a kényszerűségből és a kollektívizálás előtti technikákkal, eszközökkel és gyakorlatokkal végzett gazdálkodás nem jelentett valódi kiutat a szegénységből.

Az alábbi két táblázat⁹ ennek a migrációs folyamatnak és termelékenységi mutatóinak az arányaira hívja fel a figyelmet.

1. táblázat

A mezőgazdaságban foglalkoztatottak aránya Romániában		
1990	1995	2000
28,2%	40,3%	42,8%

2. táblázat

A mezőgazdaság részesedése a GDP-ből Romániában		
1990	1995	2000
kb. 25%	20,7%	12,6%

Az erdélyi magyar néprajzi kutatások – tudománytörténetileg érthető okokból – főként a kisüzemi és családi gazdaságok vizsgálatára összpontosítottak (PETI – SZABÓ, 2006), a szövetkezeti formák legtöbbször kihasználható vagy kihasználatlan lehetőségként (TÓTH, 1995), illetve sikertelen kísérletként (KINDA, 2006) kerültek be az elemzésekbe.

A rendszerváltást követően több nyugati elemző is azt gondolta, hogy a nagy és hírhedten nem hatékony állami irányítású termelőszövetkezetek felbomlása által a földreform a mezőgazdasági termelőket a termelékenyebb, vagy annak gondolt (lásd BINSWANGER – DEININGER – FEDER, 1993; LIN, 1988; SCHMITT, 1991) kisüzemi magángazdálkodás felé tereli (FRYDMAN – RAPACZYNSKI, 1994). Meglepő módon és várakozásaikkal ellentétben a különböző csoportos vagy szövetkezeti gazdálkodási formák rendkívül kitartóak maradtak a régióban (LERMAN – CSAKI – MOROZ, 1998; MEURS, 1999). Sőt, ezek a szövetkezetek olykor hatékonyabbnak bizonyultak, mint az egyéni termelők. Romániában, ahol a dekollektívizálást követően a földek egyéni tulajdonba kerültek, 1993-ra a becslések szerint az agrárterületek 43%-a önkéntesen visszakerült a szövetkezeti termelési szervezetekhez (BROOKS – MEURS, 1994). A szövetkezeti mezőgazdasági termelés hatékonyságát megkérdőjelező irodalomban foglaltakkal ellentétben a szövetkezetek dominanciája arra utalhat, hogy bizonyos földmunkákhoz kapcsolódó tevékenységekben, mint a földek előkészítése, a talajművelés és a betakarítás, ezt gondolták előnyösebb formának (CARTER, 1987; PUTTERMAN, 1985).

Amikor a gazdaság szocialista, radikális átalakításáról, a parasztság felszámolásának a traumájáról, a kollektív gazdaságokba száműzött mezőgazdasági termelésről olvasunk, egész generációk sorsát megpecsételő, befejezett és a mozdulatlanság finalitását magában hordozó hosszú időszakra gondolunk. A rendszerváltás óta eltelt időt – ami már több, mint amennyit a szatmári svábok a kollektívben megéltek – általában a folyamatos (ki)útkere-

⁹ Forrás: BORS, 2004, 33.

séssel, a sűrűn változó adaptációs kényszerrel terheltként jellemzik. A vizsgált településen a mezőgazdaság szövetkezeti formájú dominanciája immáron hatvan éve folyamatos. Ez azonban nem jelenti azt, hogy változások nélküli lenne. A szövetkezeti gazdálkodásnak Romániában is számos formája alakult ki a rendszerváltást követően.¹⁰ Az agráriumban bekövetkező negatív folyamatok okait vizsgálva csak azokat a tényezőket emelem ki, amelyek valamilyen szövetkezeti forma felé terelték a földtulajdonhoz jutó vidéki lakosságot: 1. a földbirtokok kis mérete költségessé teszi a gépi munkát, 2. a gépesítés hiánya – sem a gépek beszerzésére, sem a gépi bémunka megfizetésére nem állt rendelkezésre elegendő tőke, 3. az „új” birtokosok előrehaladott kora, 4. az örökösök jelentős része nem helyben lakott, 5. a termőterületek rossz minősége. Ezen lokális tényezők mellett a szövetkezeti út felé fordulásban meghatározó szerepet játszott a román állam, amely az 1991/18-as agrártörvényben egyértelműen ebbe az irányba kívánta terelni a rurális közösségeket (VERDERY, 1999), többek között a jövedelem több évi adómentességével támogatva a létrejöttüket (VINCZE – SWAIN, 1998, 193.). A földosztó bizottságok tevékenységét követő társadalmi feszültségek kirobbanásáról, és további következményeiről több helyen is olvashatunk (KIDECKEL, 1993; PETI – SZABÓ, 2006). Adrian Hatos ezzel kapcsolatban merész gondolatot fogalmaz meg: szerinte a közösségek sok esetben éppen a földtulajdonosok közötti konfliktusok kiéleződésének elkerülése miatt választották a szövetkezeti formát. A társulások szerinte egyfajta békéltető testületként működtek, amelyekben a gazdák a föld-visszaigényléssel kapcsolatos adminisztrációs terhekben is segítséget kaptak, illetve a vitás ügyekben a felek között mediátor funkciót töltöttek be (HATOS, 2006, 24.).

„Tehát az a helyzet, hogy mindenfele, itt nálunk is vannak völgyek, gödrök, ahol áll a víz. Ezek mind a társulásnak maradtak. Tehát azoknak az embereknek, akik a társulásban vannak. Hát ez hátrány is, csak addig, amíg közösen, tehát amíg a nagy van, addig elvész a kicsi. A kis veszteség, ami ott mittudomén, a M. alattiból az ötven hektárosból 35-40 áré,¹¹ ami kiesik. Minden évben jön egy nagy eső, két hétig, vagy egy hétig áll a víz rajta, kipusztul a tengeri vagy akármi is van rajta. És akkor mi ezt úgymond a béke kedvéért inkább feláldoztuk.” (77 éves férfi)

A romániai téeszek felszámolásának lehetséges forgatókönyveiről, a birtokviszonyok helyreállításáról (földosztásról), a fontosabb szereplők tipológiájáról több elemzés is született (SWAIN, 1997; HATOS, 2006, 252–253.). Közös következtetésük, hogy a törvényi keretek túlzott teret adtak a „rugalmas értelmezhetőségnek”, melynek eredményeképp a téeszek felszámolása helyi hatáskörben, településenként eltérő módon zajlott, így a téeszvagyron sorsa a lokális társadalmi-politikai erőviszonyok függvénye volt (CARTWRIGHT, 2000). És nem csupán az volt az eldöntendő kérdés, hogy egyéni utakat

¹⁰ Nem áll rendelkezésre pontos adat arra vonatkozóan, hogy a romániai földterületek hány százalékát művelik társulati formában. A statisztikák 12 és 22% közötti aránnyal számolnak. A bizonytalanság legfőbb oka, hogy a társas gazdálkodási formák rendkívül változatos szervezeti háttérrel rendelkeznek, a jogi személyként, haszonbérleti szerződésekkel operáló mezőgazdasági társaságoktól az egyéni gazdák együttműködésében tevékenykedő informális társaságokig.

¹¹ Ár. 1 ár = 100 m² = 0,01 hektár.

válasszanak vagy a társas/társulati gazdálkodási rendszer menjen tovább, hanem utóbbi esetében azt is el kellett dönteni, hogy az milyen irányelvek mentén, milyen szerkezeti formában működjön.

A termelőszövetkezetek társulásokká való átalakítását az 1991. április 30-án kihirdetett 36-os számú, „*a mezőgazdasági társulások és egyéb szövetkezeti formák az agráriumban*” nevű törvény szabályozta. A törvény a társulások két típusával kapcsolatos szabályozásokat tartalmaz: a) jogi státussal rendelkező szervezetek (amelyeket formális vagy jogi társulásoknak nevezünk) és b) formális alapszabály vagy jogalap nélküli családi szövetkezetek. Mivel ez utóbbi kategória érdemben nem különbözik a szabályozáson kívül eső egyéni és családi gazdaságok csoportjától, és kutatásom az első típusba tartozókat érinti, a továbbiakban a formális, jogi személyiséggel rendelkező társulásokra fogok koncentrálni, és a későbbi megállapítások is kizárólag ezekre vonatkoznak.

A romániai posztszocialista szövetkezeti formákat célzó kutatások a fentiekhez képest egyéb szempontrendszerek szerint is megkülönböztetik a társulásokat. A tagok közötti együttműködés minősége alapján elkülönítenek *valódi* és *hamis* társulásokat/szövetkezeteket. Utóbbi tulajdonképpen vállalkozásokat jelent, melyek csupán a földhasználat átruházásának mechanizmusában és a nevükben szövetkezetek (SANDU, 1999; STĂNCULESCU, 1999).

A romániai kollektívek szövetkezetekké való átalakulását vizsgálva Nigel Swain arra a következtetésre jutott, hogy a felszámolást/átmentődést döntő módon meghatározta az adott termelőszövetkezet működésének hatékonysága és jövedelmezősége (SWAIN, 1997, 78.). A kedvezőtlen ökológiai környezetben működő, illetve a gépesítés alacsony fokán álló termelőszövetkezeteket azonnal, 1990 első felében felszámolták. Társulások nem véletlenül csak főként az alföldi, jó termőtalajjal bíró településeken jöttek létre (SWAIN, 1997, 80.). Am a kedvező ökológiai környezet önmagában nem jelentett garanciát a sikeres működésre, ehhez a társadalmi szereplők aktív részvételére is szükség volt. Szerinte csak azok a társulások válhattak sikeressé, amelyek tagjai a földbirtokok restitúciója során vállalták a tagosítással járó kompromisszumokat. Ennek azonban legtöbbször negatív hatásai voltak a későbbiekben az ideiglenesen kiosztott földek telekkönyvezésénél. Nem véletlen, hogy a 2000-es évek elején Katherine Verdery a szövetkezeteket olyan kényszerstruktúráként látja, amelyben – a földtulajdon visszaszolgáltatásának hivatalossá tétele, a tulajdoni lapok, birtoklevelek, telekkönyvi kivonatok kiállítása körüli, leginkább a rossz törvények miatti bizonytalan jogi környezetből fakadó bonyodalmak révén – csak tovább fokozódott a tulajdonjogok elmosódottsága (VERDERY, 2003). Ugyanakkor a szövetkezetek bizonyos változataiban Sebastian Lăzăroiu a tagok közötti – a kollektivizálás előtti gyakorlatokon alapuló – racionalizált kölcsönös segítségnyújtás intézményesülését véli felfedezni (LĂZĂROIU, 1999, 37.).

Egy az OECD által végzett felmérés szerint 1993-ban 4054 – az 1991/36-os törvény által szabályozott – mezőgazdasági társulás működött Romániában, összesen 1 812 000 hektárnyi területen. A társulásokban átlagosan 185 család, összesen mintegy 750 000 személy volt.¹² 1996-ban a parasztpárti kormány a szövetkezeti formák elleni, a nyu-

¹² OECD Agricultural Policy and Trade Developments in Romania in 1993–1994, OECD Paris, 1993.

gati típusú, piaci alapon működő családi gazdaságok megerősödését elősegítő törvényi környezetet igyekezett megteremteni úgy, hogy drasztikusan csökkentették a társulások számára nyújtott mezőgazdasági támogatásokat. Mivel a mezőgazdasági társulásokban a különböző munkafolyamatokért a tagoknak fizetniük kellett, az épp ezeken a költségterheken enyhítő állami támogatások megszüntetését követően sokak számára sokkal vonzóbb alternatívát jelentett az ekkor elterjedő mezőgazdasági vállalkozásokkal földhasználati bérleti szerződést kötni. Az esetek többségében ez érezhetően kevesebb jövedelmet jelentett a földtulajdonosok számára, ám cserében semmilyen többletköltséggel nem kellett számolniuk, ami egy erősen tökehiányos időszakban döntő tényezőnek bizonyult. A mezőgazdasági társulások többségét az 1997 és 2000 közötti időszakban szármolták fel¹³ (HAROS, 2006, 208.).

A Recolta Mezőgazdasági Társulás

A Nagykároly környéki társulások sokkal inkább regionális, mint lokális agrárszereplők. Az általuk megművelt termőterületek méreteiből és a megtermelt gabona mennyiségéből fakadóan már számottevő tényezőnek számítanak a romániai agráriumban. Figyelik a globális gabonatözsde árfolyamokat, valamint nemzetközi felvásárlókkal üzletelnek, és ezzel egyidőben háztáji kertek szántását, illetve egyéb szükséges munkálatait is elvégzik. Az itt megtermelt gabona a világ bármelyik pontján landolhat, de az érte kapott pénz a tagokhoz kerül. Ez a kettőség teszi őket különlegessé.

„A mi tengerink öt éve nem marad Romániában. Mind Konstanca, hajó, elment. Ugyanúgy a búza is. Ezek ilyen nagy amerikai, óriási cégek a felvásárlók, hajói vannak, uszályai vannak a Dunán, nemtom hány, ez az ADM [Archer Daniels Midland – Sz. L.]. És akkor jönnek, nagyon jól megfizetik. Innen még el kell vigyék Konstancaig. Én nem kapom meg azt az árat, mint a brailai [Brăila] vagy a galaci [Galați], mert ő nagyobb árat kap a terményért, mert közelebb van Konstanca. Már itt egyszer hátrányban vagyunk a déliekkel. A felvásárló annyival kevesebbet tud nekem fizetni.” (55 éves férfi)

A társulások egyrészt integrálják a sváb földtulajdonosokat a globális élelmiszerláncokba, másrészt pedig támogatják a kisüzemi gazdálkodást (valójában háztáji gazdálkodást) azok számára, akiknek különböző okokból – saját erőforrások hiánya vagy más jövedelemtermelő tevékenység elsődlegessége és kizárólagossága miatt – másképpen nem lenne lehetőségük rá. A termelt gabona túlnyomó többségét a szövetkezetek értékesítik a globális gabonapiacon, míg a tagoknak nyújtott mennyiség a helyi élelmiszertermelésnek és -fogyasztásnak képezi az alapját. A társulástagok, azaz a földtulajdonosok egyre korlátozottabb mértékben ugyan, de a mai napig tartanak haszonállatokat (sertés, baromfi) saját fogyasztásra és helyi értékesítésre egyaránt. Az állatok etetését pedig

¹³ Sajnos nem áll rendelkezésre kimutatás arra vonatkozóan, hogy Románia-szerte hány mezőgazdasági társulás működik még az 1991/36-os törvény szerinti formában. Azt, hogy nem elenyésző a számuk, a 2019-ben, 2020-ban és 2023-ban jegyzett kiegészítések jelzik.

a társulás által előállított takarmánnyal oldották meg. A helyi gazdák és földbirtokosok így jellemzően két különböző gazdálkodási módot folytatnak a rendelkezésükre álló területek megosztásával. A házakhoz tartozó belterületek (jellemzően 20-50 ár) egyszerre geográfiai és megélhetési pufferként is szolgálnak. Geográfiai puffer abban az értelemben, hogy átmeneti területet jelent a falu belterülete és a határ nagy mezőgazdasági területei között. Gazdasági, avagy megélhetési puffer úgy, hogy ez a földterület általában konyhakertként hasznosul, ahol családi fogyasztásra szánt zöldségeket és más növényeket termesztenek. A tagok a társulásra bízzák a földjüket, ám általában megtartanak egy kis darabot, amelyet eseti munkával dolgoznak meg a rendelkezésre álló munkaerővel. Ez lehet a saját vagy a család kézi munkaereje, de főleg napjainkban vegyesen jelent kézi és gépi bérmunkát. A csanárosi társulás sajátossága, hogy a tagok számára ezeken a kisméretű parcellákon is elvégzik az igényelt munkákat, annak ellenére, hogy az rendkívül erőforrás-pazarló a nagyipari gazdasági tevékenységekkel összevetve.

A kutatásban megkerülhetetlennek mutatkozott a közösségek sváb származásának a kérdése. Nem volt olyan interjúalany, aki valamilyen formában ne hozta volna szóba a sváb eredetnek, vagy a sváb mentalitásnak a kérdését a gazdaságszervezettel, a munkához való viszonytal vagy éppenséggel a szövetkezetekkel kapcsolatban. A megkérdezetteknek a svábságukból fakadó gazdasági döntéseit, motivációit önreflexív módon értelmező narratíváiban kettős értékrend fedezhető fel. Ezek egyike pozitív: a „sváb ethosz”, mellyel már Berzsényi Dániel is foglalkozott, a német telepések szorgalmának, mesterségbeli tudásának, társadalomszervezeti gyakorlatának „felsőbbrendűségére” utal, továbbá a rend, a tisztaság, a megbízhatóság, a szakértelem, a pontos, kitartó munkavégzés, fegyelem fogalmakat összegzi, és visszatérő motívuma volt a paraszti gazdálkodást vizsgáló néprajzi írásoknak. Ez a szorgalom találkozott a svábok – saját maguk szerint is túlzó – felhalmozó életmódjával. „*Mindent, ami többet ér egy kalap szarnál, azt mi svábok nem dobjuk el, megtartjuk* [nevet].” (46 éves férfi)

Más erdélyi példától eltérően a kollektív felszámolása után szétosztott teheneket nem adták el, hanem egészen a legutóbbi időkig tartották őket.

„Mikor a kollektívbe beléptették a gazdálkodókat – sirva behajtották a lovakat, teheneket, leadták –, és mikor felszámolták az ügy vót, hogy én fogadtam egy ügyvédet, aki képviselte a végrehajtást és a föld arányába – ki mennyi földdel lépett be a kollektívába, annak a függvényébe osztottuk el a marhát. Most vót olyan, hogy kapott 10 tehenet. Vette a láncot, nyakukba tette a teheneknek, és hazavezette. Mert otthon minden háznál megvót az istálló. És akkor magáncsordákat alapítottak tovább. Aki akart velük foglalkozni, az tovább foglalkozott velük. Fejtte, működtek a csarnokok még. Minden reggel behordták a tejet a csarnokba, kaptak érte jó pénzt akkor még. Például az én apósom tanító vót, iskolaigazgató, az is földdel is rendelkezett, örökölt, az is kapott négy tehenet. Hazahajtottuk az öreggel, bekötöttük az istállóba. Minden reggel felkeltem négy órákor, elmentem megfejni a két tehenet, mert kettő fejtő vót, kettő üres vót. Megfejtem a teheneket, utána jöttem, bejelentkeztem a programba, mentem dógozni. Vagy két évig kínlódtam velük. Amikor mán a gyermekek, unokák kezdtek rátérni a sörfogyasz-

tásra a tejfogyasztás helyett, akkor eladtam őket, és áttértem a sörivásra.” (82 éves férfi)

Míg más, korábban vizsgált szatmári sváb településeken többé-kevésbé a kollektív korábbi vagyonának egészét átmentették az újonnan megalakuló társulásokba (SZILÁGYI, 2021), illetve az általuk megművelt szántóterületek mérete sem változott lényegesen az elmúlt három évtizedben, addig Csanáloson a társulás a lassú építkezés elve szerint jutott el mai formájához. Míg például Mezőpetriben a kollektív elnökének autoriter fellépése, Mezőfényen a tagok racionalitáson alapuló konszenzusa egyben tartotta a korábbi üzemet, addig Csanáloson a romániai folyamatokat sokkal jobban idéző forgatókönyv szerint zajlott az agrárium átalakulása. A kollektív felszámolása az egyéni gazdálkodást előnyben részesítők igénye szerint történt:

„– Mikor oszt megjött a nagy hír, hogy Ceaușescu kivégezték Elenával, és a kollektív gazdaságot likvidálni kell, így jöttek a nagy propagandisták, jöttek hogy a CAP-t likvidálni [felszámolni – Sz. L.] kell. – Szatmárról jöttek, Károlybúl. – Na ezek komolyan is vették ezek a sováb emberek. Nekiálltak likvidálni. Mikor jött, hogy likvidálni kell a kollektív gazdaságot, akkor az emberek nagy örömiükbe, örültek, hogy visszakapják a földet, és gazdálkodhattak már önállóan. Nekiugrott mindenki, és a gyümölcsöt is kiosztották, a régi tulajdonosoknak visszaadták.

– Mindenki ott kapta vissza a földjét...?

– Ahol vót.” (82 éves férfi)

A falu lakosainak egy jelentős része azonban nem saját maga akarta megművelni a frissen visszacapott földeket, így 1991-ben két mezőgazdasági társulást is alapítottak Csanáloson: a kollektív gazdaság utódszervezetét, a Recolta¹⁴ Mezőgazdasági Társulást, illetve a gépállomás (SMT) mezőgépeszei által alapított Agromec-et. A Recolta társulás mindösszesen 200 hektárnyi területtel, főként a helyi, kisebb földbirtokkal rendelkező értelmiség tulajdonát képező földeken alapulva jött létre. A tagok által bennhagyott tőkéből megvásárolták az első traktorokat, illetve egyéb szükséges gépeket.

„Na és akkor vót egy olyan réteg itt a faluba, funkcionárok, postás, tanító, szövetkezet elnök, akik normálisan dógóztak: – Álljunk meg fiúk, hát mi lesz itten, itt minden földet kiosztunk, mi lesz? Ki fog itt minket eltartani? Akiknek nincs földje? Itt meg kell csinálni a társulást, akinek földje van, az jöhet be társulásba a földjével, a társulás vásárol gépeket, és megműveli, és a termés függvényibe elosszuk egymás közt a terményt. Rögtön a forradalom után. És akkor vót öt-hat ilyen kemény, aki a falut tudta irányítani, mer neves emberek vótak, és megalapították a magját ennek a társulásnak.” (82 éves férfi)

Az Agromec kicsivel kevesebb területen, mintegy 150 hektáron kezdte meg tevékenységét. A visszaemlékezések szerint a hozzáértést nélkülöző vezetés, a tagok közti egyet

¹⁴ Jelentése: „aratás”, „betakarított termés”.

nem értés, illetve pénzügyi nehézségek miatt rövid időn belül beszüntette működését és beleolvadt a Recoltába. A tagok egy része kivált és egyéni gazdálkodásba fogott, ezért a gépek egy részét megvásárolták. Az Agromec gépparkjának egy másik része a Recoltához került. Az immáron megnövekedett területen gazdálkodó társulás gyors ütemben még tovább gyarapította az általa megművelt földterületet. A rendszerváltás után, az ipari egységek bezárását követően sokszor kényszerből gazdálkodni kezdők jelentős része rövid időn belül felszámolta gazdaságát és a földeket beadta a társulásba. Elsőként jellemzően a kisbirtokosok, később azok a nagyobb gazdák, akik koruknál fogva, gépek hiányában már nem voltak képesek megművelni földjeiket.

„Oszt oda jutottunk, hogy ezek a kisgazdák, akik nekiugrottak, hogy 5-10 hektáron ő majd megmutatja, hogy hogy kell csinálni, hogy az apámtól tanultam, belebukott hamar, mer nem győzte a lépést tartani velünk. Nekünk vót egy kis pénzünk, mindjárt egy modern gépet vettünk, amivel másképp tudtunk dógozni, másképp értük el az eredményeket. Eredményesek vótunk végig, és akkor ezek látták, hogy nem élnek meg mellettünk, és kezdtek befele jönni, öt hektár, tíz hektár, évről évre bejött, vót hogy ötven, száz hektár is jött be az elejin. Amikor mán nem tudtak dógozni ezek a...” (82 éves férfi)

A társulások jelentőségét a földhasználattal kapcsolatos döntési lehetőség megteremtésében és fenntartásában látom. A szatmári sváb birtokosok jövedelem-diverzifikációs stratégiáiban (BORBÉLY, 2021, 201.) mindig ott állt bázisként vagy akár csak lehetőségként a társulás által fizetett jövedelem. Ez pedig jelentősen és pozitív módon befolyásolta a svábok mobilitását. A szatmári sváb családok jövedelmeinek fontos részét adó németországi szezonális munkamigrációból származó bevételek úgy valósulhattak meg, hogy közben a saját tulajdonú földterületek megművelésével járó feladatok alól megszabadultak.

A 2000-es évek közepére kialakult a társulás mostani szerkezete: 1350 hektár szántón gazdálkodik és megközelítőleg 600 tagja van. A gyarapodás több tényező együttes hatásának eredménye: a paraszti gazdaságok versenyképtelensége nyomán egyre többen hagytak fel a gazdálkodással, de szerepet játszott benne a gazdálkodók elöregedése és a migrációs folyamatok is.

„Azok adták ide, akik nem tudták csinálni. Tehát, aki a rendszerváltás után fiatal volt, és a gyárban dolgozott, esztergályos volt, vagy izé, az nem adta be a társulásba. Az hazament, az lett lassan traktor. Aztán csinálta. De az öregek meg izék visszakapták a földet, fiatalok, nyugaton össze-vissza, mit csinál a földdel, azok társulás tagok lettek, mind összeálltak.” (82 éves férfi)

A mezőgazdasági termelés professzionalizálódása nagymértékű szaktudást tett szükségessé, amely a korábbi termelőszövetkezeti eliten kívül csak nagyon keveseknek volt a birtokában.

„– Olyan terméseredményeink voltak akkor, hogy most csak röhögök rajta. 1800 kilóval Szatmár, Máramaros megyének az első öt között voltam. Nyertem diplomát. Most már elértünk oda, hogy bűzánál nyolc-tíz tonna hektáronként, tizenhárom. És akkor 1800 kilóval első voltam. Cukorrépából 56 tonnával Erou al Muncii Socialiste¹⁵ diplomát kaptam. Akkor tengeri,¹⁶ 4-5 ezer kiló szemes az nagyon jó vót.

– Most mennyi a tengeriből a termésátlag?

– Most tengerinél meghaladtuk a 13 tonnát, leszárítva, sztász [szabvány szerint – Sz. L.]. Ennyit fejlődöttünk. És most is Károlyra, vagy Szatmár megyébe evvel a tengerivel ott vagyok ni [elismerő oklevélre mutat – Sz. L.], első-második helyen vagyok most is.” (82 éves férfi)

Részvényekkel az eredeti tagokon és leszármazottaikon kívül olyanok is rendelkezhetnek, akiknek nincs a társulásba beadott földje – a részvényekkel a kereskedés nem tiltott. Az új tagokkal kizárólag földbérleti megállapodást kötnek. A társulás által fizetett osztalék (2022-ben 2500 lej/hektár értékben)¹⁷ a következőkből áll: igény szerint termény vagy pénz a betakarított termésből, hektárra számolva (de kizárólag csak a nagykulturákból: búza, kukorica, napraforgó stb.), valamint olaj és cukor.¹⁸ További részesedést az éves profitból¹⁹ a részvények után fizetnek. Amennyiben valaki pénzben kéri az osztalékot, a társulás értékesíti helyette a termést és készpénzben fizet. Mivel a gabona felvásárlási ára a betakarítást követően a legalacsonyabb, majd folyamatosan növekszik, és a társulások képesek hosszabb ideig is raktározni és kivárni, amíg az árak tetőznek, így a tagok mindig magasabb jövedelmet érnek el, mint azok az egyéni vállalkozók, akiknek aratás után azonnal értékesíteniük kell a termést. Az osztalék tehát nem egy rendkívüli összeg, de a tagok többsége számára fedezi az alapélelmiszerek (kenyér, olaj, liszt, cukor) egész éves költségét, és így már jelentős bevételnek tekinthető.

A kutatás során a térségben megismert más társulásoktól eltérően a csanálói nem lát el szociális feladatokat, kizárólag mezőgazdasági tevékenységet folytat, mely nagyrészt nagyipari gabonatermesztést, kisebb részben pedig a tagoknak és nem tag helyi lakosoknak bérrendszerben nyújtott mezőgazdasági gépmunkát jelent. Nevében részvénytársaság, de valójában családi vállalkozásként működtetik, a társulás első vezetőjét fia követte az igazgatói székben. A vezetők főrészvényesek, ugyanakkor fizetett alkalmazottak is egyben. A cégszerű üzemszervezetnek azonban vannak nem piaci meghatározottságú, már-már szociális jellegű vonásai.

¹⁵ A Szocialista Munka Hőse.

¹⁶ Kukorica.

¹⁷ Összehasonlításképpen: 2022-ben a romániai bruttó minimálbér 2550 lej volt.

¹⁸ A cukorrépa hosszú ideig, a nagykárolyi cukorgyár 2006-os bezárásáig, meghatározó és kiemelkedően jövedelmező kultúra volt a társulások portfóliójában. Az osztalékként a mai napig igényelt cukrot a társulás vásárolja meg a tagok számára.

¹⁹ Az év végi mérleg ismeretében az igazgatótanács (sok esetben a társulás vezetője) dönt a realizált profit sorsáról. Egy részét beruházásokra, fejlesztésekre fordítják, a fennmaradó részt pedig kiosztják a tagok között.

„A földalapú támogatás nélkül nem lenne jövedelmező ez az egész. 30 ár alatti parcellákra nem fizetik. Nekünk van 5, 10, 15 áras parcellánk is. Azokra nem veszünk fel támogatást. Mert nekünk nagyon sok parcellánk van, több mint 180, mert akkor mikor jöttek az emberek, beakartak lépni a társulásba, mert akkor már öreg volt és a csűr mögött volt egy kertje, amit már nem tudott dolgozni, és akkor bevette, édesapám mindenkit. Jó, dolgozzuk mi, majd jössz a jussért és kész. Ezért mi ilyen földeket is dolgozunk. Vagy van olyan is, hogy az erdőben van a föld, egy tisztás. Most például repce volt benne tavaly. Most még nem is tudom mi lesz benne. Műveljük, nem terem annyit persze, meg vadkár meg minden. Tehát ezt a társulás benyeli, mert hogy a tagok... A falu, a tagok, persze hogy ez a legfontosabb. Legyen elégedett mindenki.” (55 éves férfi)

3. kép. Önjáró permetező munkában. Fénykép: Szilágyi Levente, 2023

A társulás gépparkja modern, a fejlesztéseknek és befektetéseknek köszönhetően folyamatosan követte a technológiai újításokat, de mindezt sváb racionalitással fűszerezve. Azokat a kisegítő, kiegészítő gépeket, amelyeknek teljesítménye érdemben nem befolyásolja a termelékenységet vagy a költséghatékonyságot, megtartották. Az ipari mezőgazdasági termelési gyakorlatokkal kapcsolatban egyre szélesebb körben felmerülő ökológiai szempontú kritikák: a talajszennyezés, az aránytalanul nagy ökológiai lábnyom (karbonizáció) nem ismeretlenek a társulás vezetősége számára,²⁰ de a termelési

²⁰ Egyrésztől pontos nyilvántartást vezetnek a felhasznált műtrágyák, vegyszerek, valamint az üzemanyag mennyiségéről. Évente 2600 kg műtrágyát és egyéb növény-, illetve talajvédő szert szórnak szét a megművelt 1300 hektáron, úgy, hogy mindeközben 80-100 ezer liter gázolajat égetnek el. Ez a mennyiség jelentős környezeti terhelést jelent, azonban lényegesen kevesebbet, mint korábban

4. kép Régi és új. A negyven éves, de tökéletesen funkcionális tartályt a mai napig használják. Fénykép: Szilágyi Levente, 2023

gyakorlatok megváltoztatására mindeddig nem tettek kísérletet. Ezt a jövedelmezőség, azaz a tagokat illető osztalék kifizetésének a kényszerével indokolják.

A társulás működését ma főként a szervezeti formából adódó tehetetlenség viszi előre. Mára már elavulttá, legalábbis kevésbé hatékonyvá vált ez a szervezeti forma,²¹ de elvitathatatlan pozitívuma, hogy mindeddig ellen tudott állni a külső vagy akár külföldi tulajdonszerzésnek. A társulás alapító okirata egy egészen különleges birtokvédelmi határozattal próbálja védeni és elidegeníthetetlenné tenni a csanálosi földbirtokokat:

bármikor, egyrészt a takarékosabb gépeknek, a hatékonyabb kijuttatásnak, másrészt a vegyszer- és műtrágyahasználatra vonatkozó, egyre inkább szigorodó uniós szabályozásoknak köszönhetően. „Most például ebbe a pandémiába volt egy ilyen kiképzés, nekünk kell engedély, hogy vegyszert használjunk, mert cég vagyunk. Az Európai Unió meg a vegyszerek. És akkor vizsga meg háromnapos kurzus, meg lófasz. Megcsináltuk. Míg a magánember azt használ, amit akar. Ukrajnából veszi a legmérgezőbb anyagot, akkor azt használja. Azt ki ellenőrzi? Hol van itt akkor korrekt dolog? Sehol. De nem is keressük a korrektséget. Tehát mi vigyázunk a mediura [környezetre], aztán ők meg szórhatják, fújhatják, csinálnak, amit akarnak. [...] De ne érts félre, én nem irigységből mondom, hogy ők... Csak azért mondom, merthogy, ha egyszer vigyázunk a mediura, akkor gyertek, itt Csanálos határában vigyázzunk a mediura. Akkor vigyázzon mindenki. Nem?!” (55 éves férfi)

²¹ Egy földbérleti rendszerben működő vállalkozás többéves (általában tíz) szerződést köt a földtulajdonosokkal. Ebben a kötbérrel „védett” időszakban a vállalkozó szabadon és biztonságban tervezhet, és nem csupán a növénykultúrákat választhatja ki kötetlenül, hanem a befektetéseit is ennek megfelelően alakíthatja. A társulásoknál ilyen típusú szerződések nincsenek, a tagok bármikor dönthetnek úgy, hogy kiveszik földjeiket a társulásból, a fluktuáció pedig állandó. Az egyéni- leg gazdálkodók, illetve a Schöntal Innovative Mezőgazdasági Szövetkezet is igyekszik elcsábítani a tagokat, hogy több megművelhető földterülethez jusson.

„S akkor úgy lett megalakulva a társulás, hogy azok az emberek, akik alakították, és beszálltak azokkal a bizonyos pénzekkel, hogy nem adhatják el idegennek. Egymás közt eladhatják a részvényeiket, de egy vadidegennek nem adhatja el, csak ha megszűnik ez az egész. Akkor lehet eladni. Mert akkor ugye már adnák elfelé, és lehet Lăța²² megvette volna az ötven százalékát. Ez bele van írva az alapító okiratba. Ha felbomlik, akkor mindenki kiveheti a részét.” (55 éves férfi)

A társulás és az EU-s források

A társulás – hasonlóan valamennyi Nagykároly környéki társuláshoz – csak a legkritikább esetben élt pályázati lehetőségekkel. Próbálkoztak, de a negatív tapasztalatok, illetve a pályázati rendszerben általános korrupció kikerülhetlensége miatt nem vesznek részt pályázatokban.

²² Szatmár megyei mezőgazdasági nagyvállalkozó, vetőmag- és műtrágya-forgalmazó cégtulajdonos. Több környékbeli társulás (többek között a kálmándi és börvelyi) csődbe jutásában aktív közreműködő, és ekként rettegett, de megkerülhetetlen szereplője – bizonyos műtrágyák kizárólagos forgalmazója – a környékbeli agráriumnak. Az input cégek működési formája erős hasonlóságokat mutat a jobbágyfelszabadítást követően, de a 20. század első évtizedeiben is a magyar kis- és középbirtokosok tömegeinek létbizonytalanságát előidéző uzsorával (BAK, 2014). Az alábbiakban olvasható három szöveg keletkezése között több mint száz év telt el. (1) „...az uzsorának az a tervszerű törekvése, hogy lassanként az adósnak az egész gazdasági léte fölött uralmat szerezzen magának. Gyakran az üzleti összekötetés az uzsorás és az adós között egészen kifogástalan ügyletek megkötésével kezdődik, e mellett azonban néha az adóssal való üzleti összekötetés lebonyolítása elhuzatlik és ha a kötelezettség mindinkább nyomasztóvá válik, az adós kénytelen lesz terményeit, azok értékénél sokkal olcsóbban átadni a hitelezőnek vagy további halasztást eladások, bérbevevés, stb. útján eszközölni ki, a mely alkalmakkor mindig mértéktelen kizsákmányolásnak kell magát alávetnie. A teljes függés, a melybe az adós így lassanként jut, rendszerint csak egész vagyonának elvesztésével ér véget.” (BALOGH, 1905); (2) „Itt van az Agrotex Károlyba, Lăța, sorba, megkezdte Teremet [Mezőterem], Hatvant [Érhatvan], Vezetet, Kálmándot, Börvelyt, sorba, sorba mindet. És mit csinál? Adja az inputot [vetőmag, vegyszer, műtrágya stb. – Sz. L.] neki, nem tudja kijfizeni, mert listaáron adja neki. Én, hidd el, hogy én negyven-ötven százalékkal olcsóbban vásárolok, mint ők. Azért, mert időben fizetek, és kialkudom. Tehát ők rá vannak szorulva, mivel nem tudnak időben fizetni.” (77 éves férfi); (3) „Bármikor megtörténhet, hogy ide is bejön egy arab vagy valaki, tíz perc alatt elintézi itt Károly környékét, úgy, hogy még füstöl. Mi siránkozunk, hogy ennyit osztunk, meg annyit osztunk, de az meg jön és rendet csinál. Amúgy meg a Promat meg az Agrotex, adnak neked műtrágyát, vegyszert, mindent. Ha te nem jól kavarod, és eladósodsz feléjük, akkor ki vagy téve annak a veszélynek. Aszmondja – Nem tudsz fizetni? Hát nincs semmi gond, nem bántjuk mi egymást, és akkor átveszi a céget. Ezt csinálja a Promat, ez tasnádi, az nagyon durván. Még az Agrotex nem annyira. Az már rengeteg céget bekebelezett. Cégeket. Társulásokat, magáncégeket. Nem jól gazdálkodik, mi tudomén, nem jól csinálja, eladósodik neki egyik évben, másik évben megint, harmadik évben megint, negyedében már mit fizessél adósságot, miből? Tehát itt a lényeg egy: csinálni kell komolyan, keményen és a maximumot ki kell hozni. Ja és még beleszól a jóisten, hogy lesz eső, meg mennyi lesz. Arról már nem tehetünk, de a többit megcsináljuk.” (55 éves férfi) Az első idézet Balogh Jenő büntetőjogász professzor, igazságügyi miniszter tollából származik, a bennfoglaló szövegben a gazdákat sújtó uzsora felszámolását sürgeti, és jogalkotóként annak lehetőségeit vizsgálja. A másik kettő egy-egy szatmári sváb falu társulásvezetőjének ténymegállapítása, amelyben a mezőgazdasági termelők, köztük a társulások input cégekkel szembeni kiszolgáltatottságát részletezi.

„Mi 2006-ban csináltunk egy SAPARD-programot, 300 000 euróra. Ebből vettünk traktort, vetőgépet, egy kombájnt, permetezőgépet. Na most, ez egy 300 000 eurós projekt volt. Akkor még a SAPARD úgy működött, hogy Te ki kellett fizesd a háromszázezer eurót, és akkor majd a felét az Európai Unió. Három hónapon belül kaptuk vissza asszem a százötvenezer eurót. Na most, mivel neked nincs háromszázezer euród, hogy kifizesd, még százötven se volt, akkor elmentünk a bankhoz, felvettünk 5 évre háromszázezer eurót, és akkor öt évig fizettük azt a százötvenezer euró különbséget. Kiszámoltuk, és az a százötven, amit nyertünk, az majdnem el is ment a banknak kamatra. Tehát mi voltunk, akik a legkevesebbet nyertük az európai uniós támogatásból. Nyert a bank, nyert az eladó, mi, akik a pályázatot csináltuk, asszem ha nem zéróra jöttünk ki.” (55 éves férfi)

A pályázatok benyújtását a társulás működési formája is nehezíti, a nagyobb horderejű döntésekhez a tagok többségének a hozzájárulása szükséges, ennek megszerzése pedig időigényes. Az évek során beszerzett mezőgazdasági gépeket lízing rendszerben vásárolták, az előbb említett kivételtől eltekintve kizárólag saját erőforrásokból, de ezt is az igazgatótanács jóváhagyásával.

Az EU-csatlakozást sem lehetőségként, hanem a függetlenségüket garantáló termelési gyakorlatukat ért támadásként élték meg. A közös piacon, az országoként eltérő agrártámogatási rendszerek²³ következtében, csökkent a társulás versenyképessége, és néhány évben a bevételei is visszaestek.

„Tehát megint oda jutunk vissza, hogy az Unió, evvel a támogatással, evvel irányít bennünket. Igen, evvel manipulál. Ez az APIA-s²⁴ kis folytatás, igen. Most tegyél szóját, kapsz egy kis pénzt, akkor mindenki szóját tesz. És ettől függünk, és függővé váltunk. Ez már nem az a mezőgazdaság, amit szerettem csinálni, hogy most megyünk, megműveljük a földeket, és most ide ezt vetünk, oda azt, ez már nem az. Pont az a támogatás, amivel lebegsz a tetején, hogy nem mész mínuszba. Pont a támogatás miatt még jöhetsz ki pluszba is. De ha támogatás nincs, akkor már startból mínuszban vagy.” (55 éves férfi)

Az alábbi táblázat a társulás gazdasági mutatóit összegzi. A harminc állandó alkalmazottal nem csupán a legnagyobb munkáltató a településen, de a legnagyobb tőkével és forgalommal rendelkező vállalat is egyben. A kimutatások sajnos nem állnak rendelkezésre az indulást követő első évtizedből, azonban a hiányos adatsorokból is kiolvasható, hogy a társulás folyamatosan növelni tudta tőkéjét és biztosítani a nyereséges működést,

²³ A területalapú mezőgazdasági támogatás uniós átlaga hektáronként 259 euró. Romániában az alap-támogatás értéke 100 euró, további kiegészítő támogatással – fiatal gazdák, kiemelt kultúrák termesztése esetén is – maximálisan 214 euró érhető el. Összehasonlításképpen néhány adat: Németországban 282 euró, Franciaországban 289, Dániában 307 euró, Hollandiában 373 euró az átlagos hektáronkénti támogatás összege. https://agridata.ec.europa.eu/extensions/DashboardIndicators/FarmIncome.html?select=EU27_FLAG,1 (letöltés ideje: 2023. szeptember 22.)

²⁴ Mezőgazdasági Intervenciók és Kifizetési Ügynökség – a földalapú támogatást folyósító szerv.

ügy, hogy következetesen kizárta a külső elemeket, legyen szó idegen munkaerőről, vagy akár európai uniós pénzekről.

3. táblázat A társulás fontosabb pénzügyi mutatói 1999 és 2021 között

Év	Nettó nyereség	Bevétel	Kiadás	Saját tőke	Foglalkoztatottak száma
2021	2.557.167	13.287.601	10.530.055	10.519.804	29
2020	325.986	8.628.077	8.302.091	7.962.637	30
2019	1.262.297	9.638.738	8.362.469	7.636.651	30
2018	219.139	8.532.861	8.313.722	6.374.354	30
2017	543.639	8.312.921	7.689.725	6.155.215	30
2016	19.411	7.535.693	7.516.282	5.611.576	31
2015	170.848	7.595.628	7.424.535	5.592.165	32
2014	633.081	6.887.044	6.202.279	5.421.317	32
2013	207.563	6.975.714	6.728.149	4.787.679	32
2012	1.082.190	7.470.010	6.201.098	4.580.115	31
2011	1.667.038	7.440.842	5.448.759	3.497.926	31
2010	493.627	6.205.339	5.679.579	1.830.887	31
2009	53.198	5.219.538	5.152.743	1.337.260	32
2008	180.277	5.316.943	5.098.768	1.284.062	33
2007	128.382	4.237.622	4.081.312	1.103.785	35
2006	998	3.433.085	3.427.074	975.403	39
2004	106.808	3.086.386	2.948.356	980.761	42
2003	215.447	2.760.731	2.506.508	873.953	41
2002	65.462	2.073.651	1.984.519	658.505	40
2001	298.527	1.727.333	1.349.151	603.985	41
2000	181.263	1.095.745	874.514	319.408	42
1999	3.423	620.358	615.793	143.391	38

Összegő gondolatok

A csanálói társulást az evolúciós reziliencia szempontjából paradox módon éppen változatlansága miatt tekinthetjük gazdaságilag és társadalmilag is sikeres szervezetnek, mely azon túl, hogy stabil anyagi bázist nyújtott a rendszerváltást követő nehéz időszakokban a közösség számára, sokszor az állami feladatköröket is átvállalva a társadalmi együttműködést, a bizalmon alapuló lokalitást képviselte. A társulás sikere a fenntartó közösség sikere is, ugyanakkor a napjainkig tartó sikerességhez több tényező egyidejű jelenlétére volt szükség: előregedő lakosság, munkaerőhiány már a rendszerváltáskor, a sváb mentalitás és munkamorál, a németországi kapcsolatok segítségével rendelkezésre álló tőke, képzett és adaptációra képes menedzsment. A társulások működésének

legfontosabb előnyét abban látom, hogy általuk a közösségek eredményesen álltak ellen a külföldi agrárbefektetők megjelenésének, a földterületek a közösség tagjainak tulajdonában maradtak.

A romániai társas gazdálkodási formák elemzésekor megfogalmazott megállapítás, mely szerint minél gazdagabb egy település, annál valószínűbb, hogy az egyéni gazdálkodást választják a szövetkezeti formával szemben – mivel rendelkezésre állhat az induláshoz szükséges tőke (HATOS, 2006, 238.), a vizsgált településekre nem érvényes, hiszen kifejezetten gazdag településeknek számítottak már a rendszerváltáskor is, és mégis a társas gazdálkodás, illetve a társulati forma mellett döntöttek. Ennek miéртjére a kutatás jelen állása szerint csak spekulatív választ tudok adni: A helyben maradó lakosság mérete még éppen elegendő volt arra, hogy közösségként tovább tudjon működni, de ami az agráriumot illeti, kénytelenek voltak az általános romániai példától eltérő, szövetkezeti rendszereket létrehozni és működtetni. Ezt aztán olyan módon végezték, hogy abból következetesen kizárták a külső elemeket, legyen szó idegen munkaerőről, vagy akár európai uniós pénzekről. Ennek megfelelően a társulások csak a legkritkább esetben élnek pályázati lehetőségekkel, amelyben szerepet játszik a pályázati rendszerekre jellemző korrupció kikerülhetetlensége is. Képviselőik az EU-csatlakozást nem lehetőségként, hanem a függetlenségüket garantáló termelési gyakorlatukat ért támadásként élték meg. Ebbe a kockázatkerülő, kizárólag önerőre támaszkodó gazdasági modellbe talán nem túlzás a paraszti, önálló üzemszervezetet belelátni.

Irodalom

ADGER, W. Neil

2000 Social and Ecological Resilience: Are They Related? *Progress in Human Geography*, 24, 3, 347–364.

BAK Klára

2014 A Hangya szövetkezeti rendszer fejlődéstörténetéről. In: FAZEKAS Marianna (szerk.): *Jogi Tanulmányok*. 10–20. Budapest, ELTE Állam- és Jogtudományi Kar Állam- és Jogtudományi Doktori Iskola.

BALOGH Jenő

1905 Vélemény az uzsora és ehhez hasonló gazdasági visszaélések tárgyában teendőkről. Kézirat. Budapest, Budapesti Hírlap Nyomda.

BARTH, Fredrik

1969 Introduction. In: BARTH, Fredrik (ed.): *Ethnic Groups and Boundaries: The Social Organization of Culture Difference*. 9–38. Prospect Heights, IL, Waveland Press.

BERTA Péter

2010 Az etnicizált fogyasztói ízlés politikája. Moralizáló diskurzusok, jelentésdefiniós küzdelmek és gábor presztizstárgy gazdaság. In: FEISCHMIDT Margit (szerk.): *Etnicitás. Különbségteremtő társadalom*. 236–253. Budapest, Gondolat Kiadó – MTA Kisebbségkutató Intézet.

BINSWANGER, Hans P. – DEININGER, Klaus – FEDER, Gershon

- 1993 Power, distortions, revolt and reform in agricultural land relations. In: BERHMAN, Jere – SRINIVASAN, T. N. (eds.): *Handbook of Development Economics* III. Amsterdam, Elsevier Science.
[https://doi.org/10.1016/S1573-4471\(95\)30019-8](https://doi.org/10.1016/S1573-4471(95)30019-8)

BIRÓ A. Zoltán

- 2019 Szempontok innovatív agrárkezdeményezések társadalmi beágyazottságának vizsgálatához. In: JAKAB Albert Zsolt – VAJDA András (szerk.): *Változó ruralitások. A vidékiség mai formái*. 175–183. Kolozsvár, Kriza János Néprajzi Társaság.

BIRÓ A. Zoltán – MAGYAR Ferenc szerk.

- 2018 *Kísérlet vagy modell? Az agrárinnováció mint székelyföldi fejlesztési paradigma*. Csíkszereda, Státus Kiadó.

BORBÉLY Sándor

- 2021 Economic Adaptation and Individual Livelihood Strategies in a Swabian Village in Satu Mare County. *Acta Ethnographica Hungarica*, 66, 1, 201–239. <https://doi.org/10.1556/022.2021.00018>

BORS Réka

- 2004 A romániai mezőgazdasági átalakulás tapasztalatai, tekintettel az EU-csatlakozásra. *Gazdálkodás*, 48, 5, 30–40.

BROOKS, Karen – MEURS, Mieke

- 1994 Romanian land reform: 1991–93. *Comparative Economic Studies*, 32, 2, 17–32.

BURA László

- 2001 *Csanádos. Falumonográfia*. Csíkszereda, Státus Kiadó.

CARTER, Michael R.

- 1987 Risk sharing and incentives in the decollectivization of agriculture. *Oxford Economic Papers*, 39, 3, 577–595.
<https://doi.org/10.1093/oxfordjournals.oep.a041807>

CARTWRIGHT, Andrew

- 2000 *Against 'Decollectivisation': Land Reform in Romania, 1990–92*. (Max Planck Institute for Social Anthropology Working Paper 4.) Halle, Max Planck Institute.

CSATA Zsombor

- 2006 A vállalkozói potenciál területi eltéréseinek társadalmi magyarázatai Erdély rurális térségeiben. *Korunk*, XVII, 5, 4–16.

DORONDEL, Ștefan – ȘERBAN, Stelu

- 2014 A Missing Link: The Agrarian Question in Southeast Europe. *Martor*, 19, 7–30.

FARAGÓ László

- 2017 Autopoietikus (társadalmi) terek koncepciója. *Tér és társadalom*, 31, 1, 7–29.
<https://doi.org/10.17649/TET.31.1.2839>

FRYDMAN, Roman – RAPACZYNSKI, Andrzej

1994 *Privatisation in Eastern Europe: is the state withering away.* Oxford, Oxford University Press.

GRANOVETTER, Mark

1985 Economic action and social structure: the problem of Embeddedness. *The American Journal of Sociology*, 91, 3, 481–510.
<https://doi.org/10.1086/228311>

HATOS, Adrian

2006 *Colectivism după colectivism? Forme asociative de organizare în agricultura românească de tranziție: 1990–2002.* Iași, Lumen.

HOLLING, Crawford Stanley

1973 Resilience and stability of ecological systems. *Annual Review of Ecology and Systematics*, 1, 1–23.
<http://dx.doi.org/10.1146/annurev.es.04.110173.000245>

2001 Understanding the complexity of economic, ecological, and social systems. *Ecosystems*, 5, 390–405. <http://doi.org/b77bt5>

KIDECKEL, David

1993 Once Again, the Land: Decollectivization and Social Conflict in Rural Romania. In: DE SOTO, Hermine G. – ANDERSON, David G. (eds.): *The Curtain Rises: Rethinking Culture, Ideology, and the State in Eastern Europe.* 62–75. Atlantic Highlands, Humanities Press.

KINDA István – PETI Lehel

2006 „...ne verjük szét a kollektívet...!” Társas gazdálkodás Kelemtelkén és Abosfalván. In: PETI Lehel – SZABÓ Á. Töhötöm (szerk.): *Agrárörökség és specializáció a Kis-Küküllő mentén.* 208–241. Kolozsvár, Nis Kiadó.

KISS Dénes

2005 Erdélyi falvak a 21. században. *Magyar Kisebbség*, 9, 36–37, 60–77.

KLOOSTERMAN, Robert – LEUN, Joanne van der – RATH, Jan

1999 Mixed embeddedness, migrant entrepreneurship and informal economic activities. *International Journal of Urban and Regional Research*, 23, 2, 253–267.

LĂZĂROIU, Sebastian

1999 Rețele de capital social și antreprenori în Comișani. *Sociologie Românească*, 2, 31–56.

LERMAN, Zvi – CSAKI, Csaba – MOROZ, Victor

1998 Land reform and farm restructuring in Moldova: progress and prospects. *World Bank Discussion Paper* 398. Washington DC, World Bank.

LIN, Justin Yifu

1988 The household responsibility system in China's agricultural reform: a theoretical and empirical study. *Economic Development and Cultural Change*, 36, 3, 1–26.

LOVAS KISS Antal

2006 *A rendszerváltozás utáni gazdálkodói magatartásformák és üzemszervezetek néprajzi vizsgálata.* Debrecen, Bölcsész Konzorcium.

MEURS, Mieke ed.

1999 *Many shades of red. State Policy and Collective Agriculture*. Cumnor Hill – Oxford, Rowman – Littlefield Publishers, Inc.

PETI Lehel – SZABÓ Á. Töhötöm szerk.

2006 *Agrárörökség és specializáció a Kis-Küküllő mentén*. Kolozsvár, Nis Kiadó.

POLÁNYI Károly

2004 *A nagy átalakulás. Korunk gazdasági és politikai gyökerei*. Budapest, Napvilág Kiadó.

PUTTERMAN, Louis

1985 Extrinsic versus intrinsic problems of agricultural cooperation: anti-incentivism in Tanzania and China. *Journal of Development Studies*, 21, 2, 175–204.

<https://doi.org/10.1080/00220388508421937>

SANDU, Dumitru

1999 *Spațiul social al tranziției*. Iași, Polirom.

SÁRKÁNY Mihály

2016 Etnicitás és gazdaság. Gazdasági antropológiai megközelítések az interetnikus viszonyok kutatásában. In: VARGYAS GÁBOR (szerk.): *Társadalom és gazdaság: válogatott szociálanropológiai írások*. 417–434. Budapest, L'Harmattan Kiadó – MTA BTK Néprajztudományi Intézet.

SCHMITT, Günther

1991 Why is the agriculture of advanced Western countries still organized by family farms? Will this continue to be so in the future? *European Review of Agricultural Economics*, 18, 3–4, 443–458.

<https://doi.org/10.1093/erae/18.3-4.443>

SCHWARZ Gyöngyi

2021 *Lokalitás, etnicitás, gazdaság*. (Életmód és tradíció 19.) Budapest, BTK Néprajztudományi Intézet.

STĂNCULESCU, Manuela Sofia

1999 Albota, a Modernized and Trade Oriented Commune. In: SANDU, Dumitru (ed.): *Social Capital and Entrepreneurship in Romanian Rural Communities. Second Volume: Village Community Studies*. 1–31. Bucharest, World Bank.

STEWART Michael

1994 *Daltestvérek. Az oláh cigány identitás és közösség továbbélése a szocialista Magyarországon*. Budapest, MTA Szociológiai Intézet.

SWAIN, Nigel

1997 *Agricultural Restructuring and Rural Employment in Romania: The Rebirth of Family Farming?* (Central and Eastern European Studies Working Paper, 40. Rural Transition Series.) Liverpool, University of Liverpool.

SZABÓ Á. Töhötöm

2002 *Közösség és intézmény. Stratégiák a lónai hagyományos gazdálkodásban*. Kolozsvár, Kriza János Néprajzi Társaság.

- 2013 Gazdasági adaptáció és etnicitás. *Gazdaság, vidékiség és integráció egy erdélyi térségben*. Kolozsvár; Kriza János Néprajzi Társaság – Nemzeti Kisebbségkutató Intézet.
- SZELÉNYI Iván – KOSTELLO, Eric
1996 The Market Transition Debate: Toward a Synthesis? *American Journal of Sociology*, 101, 4, 1082–1096.
- SZILÁGYI Levente
2021 „This is our Bank. Agricultural associations and their role in two Swabian villages in Satu Mare from the regime change to the present. *Acta Ethnographica Hungarica*, 66, 1, 181–200. <https://doi.org/10.1556/022.2021.00015>
- TORSELLO, Davide
2003 Trust and Property in Historical Perspective. Villagers and the Agricultural Cooperative in Királyfa, Southern Slovakia. In: HANN, Chris – ROTTENBURG, Richard – SCHNEPEL, Burkhard – SHIMADA, Shingo (eds.): *The Postsocialist Agrarian Question. Property Relations and the Rural Condition*. 93–116. Münster, Lit Verlag.
- TÓTH Attila
1995 A közösségi gazdálkodás a Székelyföldön. *Regio*, 6, 1–2, 145–154.
- VERDERY, Katherine
1999 Fuzzy Property: Rights, Power, and Identity in Transylvania’s Decollectivization. In: BURAWOY, Michael – VERDERY, Katherine (eds.): *Uncertain Transition: Ethnographies of Change in the Postsocialist World*. 53–82. Lanham, Rowman and Littlefield Publishers.
2003 *The Vanishing Hectare. Property and Value in Postsocialist Transylvania*. Ithaca, Cornell University Press.
- VINCZE, Mária – SWAIN, Nigel
1998 Agricultural Transformation and the Rural Labour Market in Romania. *Replika*, (Special Issue), 191–205.

LEVENTE SZILÁGYI

THE CSANÁLOS AGRICULTURAL COOPERATIVE AS A LOCAL AGENT OF SOCIAL RESILIENCE

The study examines the impact of the agricultural cooperative of Csanálos, a Swabian settlement in Satu Mare still in operation today, on the local economy and society. Agricultural cooperatives played an important role at the beginning of the process of agrarian transformation after the regime change in Romania. The successor organizations of the socialist agricultural cooperatives, established on a voluntary basis, were, on the one hand, able to offset the impoverishment brought on by the re-peasantization or forced peasantization during the long transition period, provided a stable financial basis for communities in the difficult periods following the regime change, and, often taking over state responsibilities, represented social cooperation and trust-based social localism. On

the other hand, they took advantage of their monopoly position to hinder the emergence of individual and family farmers. The risk-averse, self-reliant economic model of the cooperatives evokes the self-sufficient organization of peasant farms. Cooperatives can thus be seen as a very specific form of post-socialist post-peasant production systems.

Keywords: regime change and agrarian issues, agricultural cooperatives, Satu Mare Swabians

„HOGY HAMARÁBB BÉPÁSTOSODJON...”
A GYEPGAZDÁLKODÁS JELENTŐSÉGE EGY TÁRSADALMI-
ÖKOLÓGIAI RENDSZER MŰKÖDTETÉSÉBEN¹

1. Bevezetés

Az európai kultúrtájak elsősorban mezőgazdasági tevékenység során kialakult fajgazdag élőhely-mozaikok, amelyek szorosan összekapcsolják a társadalmi-kulturális és ökológiai elemeket, és társadalmi-ökológiai rendszerként értelmezhetők (PRAGER, 2012, 207.; SELMAN, 2012, 40.; PLIENINGER – BIELING, 2012; 2013, 1.). A társadalmi-ökológiai rendszerek a bioszférába ágyazva működnek, integritásuk feltétele az ökoszisztéma megfelelő működése, ezzel a szükséges természeti erőforrások (ökoszisztéma-funkciók és -szolgáltatások) biztosítása (FOLKE, 2016, 6.; CHAPIN, 2009). Az ökoszisztéma működését meghatározza a két alrendszer ko-evolúciója, reciprok meghatározottsága, szerkezetében és funkcionális szerveződésében egymásra reflektáló jellege (pl. tudás, társadalmi szerveződés, technológia, illetve fajkészlet, tér-időbeli variabilitás, produktivitás) (NORGAARD, 1994, 40.; BERKES – FOLKE, 1998; FOLKE et al., 2010). A folyamatos interakció egyik legfontosabb közvetítő közege a tájhasználat (SCHERMER et al., 2016, 383.). A kultúrtájak antropogén eredetű, de természetközeli ökoszisztémáit, fajgazdag élőhely-komplexumait a rurális közösségek elsősorban külterjes tájhasználati gyakorlatok révén alakították ki (BIGNAL – MCCracken 1996; 2000)², ezzel hosszú távon biztosítva a szükséges természeti erőforrásokat és ökoszisztéma-szolgáltatásokat (ANDERSEN, 2003, 4.; PLIENINGER – BIELING, 2013, 3.). A külterjes tájhasználat célja az ökoszisztéma-szolgáltatások minőségi és mennyiségi stabilizálása, a működésüket befolyásoló természetes és antropogén eredetű zavarások (diszturbanciák) hatásának kiküszöbölése vagy minimalizálása, a zavarást követően az életközösségek mielőbbi restaurációja (SEIDL et al., 2016).

A társadalmi-ökológiai rendszerek megfelelő működését, az ökoszisztéma-szolgáltatások stabilitását a rendszert alkotó elemek struktúrája, funkciója, valamint a szabályozó negatív visszacsatolások biztosítják (WALKER et al., 2004, 4.). Ezek megfelelő állapota, működése teszi képessé a társadalmi-ökológiai rendszereket a rájuk ható természetes és antropogén zavarások kiküszöbölésére (abszorbív kapacitás), a változáshoz akár bizonyos mértékű átalakulás révén történő alkalmazkodásra (adaptív és transzformatív ka-

¹ A tanulmány az ELKH *Társadalmi és kulturális reziliencia a Kárpát-medencében* című, 57004. témaszámú kutatási projekt keretében készült. A kutatást a Magyar Tudományos Akadémia által támogatott MTA Prémium Posztdoktori Pályázat (PPD008/2017), valamint az MTA Lendület projekt (Lendület_2020-56) támogatta.

² A külterjes, hagyományos mezőgazdasági tevékenységre alacsony gépesítettség, valamint műtrágya- és vegyszerbevitel jellemző (FARINA, 2000), amely elsősorban emberi és állati igacserőre építve szelektálja, majd kezeli az ökoszisztéma-szolgáltatásokat.

pacitás) a megfelelő működés fenntartása érdekében. A társadalmi-ökológiai rendszerek ilyen jellegű stabilitása a társadalmi-ökológiai reziliencia fogalmával írható le (WALKER et al., 2004; FOLKE, 2016, 8.).

A kultúrtájokban élő rurális közösségek bizonyos természeti erőforrások minőségét és mennyiségét stabilizáló, külterjes tájhasználati tevékenysége kiszelektálja az ökoszisztéma-szolgáltatások helyi közösség számára optimális készletét (WALKER et al., 2006). Az egyoldalú szelekció ugyanakkor robusztussá és rezisztenssé teheti az adott ökoszisztémát, kultúrtáját (a specifikus reziliencia nő), és megnöveli a társadalmi-ökológiai rendszer egészének általános sérülékenységét (a generális reziliencia degradálódik) (FOLKE et al., 2010, 5.). Eközben egy, a rurális közösség tagjainak többsége számára kívánatos rendszer-állapot állandósul (WALKER et al., 2004, 5.; KIRCHHOFF et al., 2012, 54.), amely egyúttal számtalan növény- és állatfaj számára biztosít létfeltételeket (PLIENINGER – BIELING, 2013, 3.). Ezek alapján a társadalmi-ökológiai rendszer rezilienciáját az ökoszisztéma stabil szolgáltatás-biztosító képessége, a tájhasználati tevékenység és a környezeti változások együtt alakítják (ELMQVIST et al., 2003).

A külterjesen gazdálkodó, rurális közösségek tájhasználati döntései mögött a társadalmi emlékezetben őrzött, valamint a recens gazdálkodói tapasztalatokra épülő hagyományos ökológiai tudás áll (BERKES – FOLKE, 2002; PLIENINGER – BIELING, 2013, 10.). A tájhasználati döntéseket támogató ökológiai tudás kiterjed a fajok ismeretére, a populációdinamikai trendekre, a gazdálkodási lépések fajkészletre gyakorolt hatásának ismeretére, a fajösszetétel alakításának lehetőségeire, így befolyásolva az ökoszisztéma adaptív kapacitását, rezilienciáját a változó környezetben (HOLLING et al., 2002). Ez a tudás támogatja a drasztikusan átalakított, jelentős természeti értéket képviselő, számos ökoszisztéma-szolgáltatást biztosító kultúrtájak alapvetően instabil, de a rurális közösség szempontjából kívánatos állapotának hosszú távú, fenntartható működtetését (DAHLSTRÖM et al., 2013; BABAI et al., 2021, 8.).

A kultúrtájak élőhely-komplexumainak jellegzetes elemei az egykori erdők helyén kialakított, antropogén eredetű hegy- és dombvidéki irtásrétek. Az akár évszázados léptékű emberi használat eredményeként az irtásrétek Európa kivételes fajgazdagságú, természeti és kulturális értéket is jelentő élőhelyeivé váltak (SCHERMER et al., 2016, 382.; BONARI et al., 2017). Természeti értéket a gyepeket alkotó növényfajok, köztük számos ritka, védett faj nagy száma, valamint a kapcsolódó diverz állatvilág, kulturális értékét az emberi tevékenység történeti távlatai, a mezőgazdasági tevékenység jellege, valamint a kultúrtájokban betöltött jelentős tájképi érték adja (LINDBORG et al., 2008; STENSEKE, 2006; SCHERMER et al., 2016, 383.). A külterjes gyepgazdálkodás támogatja a gyepek reziliens működését, felgyorsítja a gyepeket befolyásoló természetes és mesterséges zavarások hatásainak kiküszöbölését, a regenerációt (WALKER et al., 2004; FOLKE, 2016), így biztosítva az ökoszisztéma-szolgáltatásokat, az emberi közösség állatállománya számára szükséges téli takarmányt és nyári táplálékot (SCHERMER et al., 2016, 383.). Ezek a gyepek, illetve fajkészletük, összhangban a termőhely abiotikus (pl. mikroklíma, talajadottságok) és biotikus (fajösszetétel, vegetációs szerkezet) adottságaival, alkalmazkodtak a gyephasználat jellegéhez (legeltetés és/vagy kaszálás), azok időzítéséhez, intenzitásához és komplexitásához (POSCHLOD – WALLISDEVRIES, 2002; SCHERMER et al., 2016, 383.; KUN et al., 2021). Az irtásrétek külterjes kezelése a fajgazdagság fenn-

tartása révén hatást gyakorol a gyepek rezilienciájára, így a szerkezetére (horizontális és vertikális szerkezet, fajkészlet), funkciójára (fajösszetétel), a negatív visszacsatolásokra épülő szabályozási mechanizmusokra (WALKER et al., 2006). Noha a társadalmi-gazdasági változásokra érzékenyen reagáló irtásrétek működése csak a társadalmi-ökológiai rendszerbe, a társadalmi-kulturális, gazdasági és politikai kontextusba ágyazva értelmezhető (BABAI et al., 2021), ökoszisztéma-szolgáltatásokat biztosító funkciói, rezilienciája kapcsán a gyepgazdálkodási lépések hatása önmagában is elemezhető.

A külterjes gyepgazdálkodás és a kapcsolódó hagyományos ökológiai tudás gyepek rezilienciájára kifejtett hatását a Keleti-Kárpátokban, Gyimesben vizsgáltuk, ahol a helyi gazdálkodók több ezer hektár fajgazdag hegyvidéki irtásréteket kezelnek (BABAI et al., 2014, 35.). A gyimesi gyepgazdálkodás számos olyan kezelési lépésből áll, amely jelentős hatást fejt ki a gyepek fajkészletére (BABAI et al., 2014; KUN et al., 2019). Vizsgálatunkban arra voltunk kíváncsiak, hogy a gyimesi külterjes, hagyományos gyephasználati rendszer milyen módon hat a kezelt irtásrétek rezilienciájára. Azt állítjuk, hogy a gyimesi gyepgazdálkodás és a kapcsolódó hagyományos ökológiai tudás egyes gyakorlatai alkalmasak arra, hogy részben tudatosan, részben nem tudatos módon akár pozitív, akár negatív irányban, de jelentősen befolyásolják a fajgazdag irtásrétek rezilienciáját.

A kitűzött célok:

- 1.) A gyepgazdálkodási lépések irtásrétekre, azok fajkészletére, rezilienciájára gyakorolt hatásának vizsgálata.
- 2.) A szénatörök (Gyimesben: *szénamurha*) szerepének és jelentőségének értékelése a gyepek rezilienciája szempontjából.

2. Kutatási terület, vizsgált közösség

2.1. A vizsgált táj - irtásrétek

Gyimes a Keleti-Kárpátokban, Romániában, a Tatros és mellékfolyói völgyrendszerében meghúzódnó néprajzi és földrajzi tájegység (ILYÉS, 2007; MAGYAR, 2011, 354–362.; BORSOS, 2017, 75.). A terület növényzetét eredetileg jegenyefenyves bükkösök és lucfenyvesek jellemezték. A 18. század második felében érkező telepések legelőket és a téli takarmányt biztosító kaszálókat alakítottak ki az erdők helyén (ILYÉS, 2007; BABAI et al., 2014, 27.). A vizsgálat középpontjában álló irtásrétek a völgyaljakban és hegylábakon húzódó, *bennvaló* kaszálók, valamint a településtől távolabb, a hegyeken kialakított *kinnvaló* kaszálók (BABAI et al. 2014, 35–36.). Előbbiek alapvetően mezofil kaszálórétek, amelyekben a domináns fűfajok a franciaperje (*Arrhenatherum elatius*), az aranyzab (*Trisetum flavescens*), a réti ecsetpázsit (*Alopecurus pratensis*) és a csomós ebír (*Dactylis glomerata*). Jellemző karakterfajok a mezei zsálya (*Salvia pratensis*), a réti bakszakáll (*Tragopogon pratensis*), és az őszi kikerics (*Colchicum autumnale*). A *kinnvaló* kaszálók savanyú talajú, sovány hegyvidéki gyepek. A domináns, gyepalkotó füvek a vörös csenkesz (*Festuca rubra*), a cérnatippan (*Agrostis capillaris*) és a rezgőpázsit (*Briza media*). Jellemző karakterfajok a réti és borzas margitvirág (*Leucanthemum vulgare* és *L. ircutianum*), a kereklevelű harangvirág

(*Campanula rotundifolia*), az erdei gólyaorr (*Geranium sylvaticum*), a völgycsillag (*Astrantia major*), a zergeboglár (*Trollius europaeus*) és a szártalan bábakalács (*Carlina acaulis*). A savanyú gyepekben rendszeresen megjelenő ritkaságok a réti kardvirág (*Gladiolus imbricatus*), a tűzliliom (*Lilium bulbiferum*) és a kis holdruta (*Botrychium lunaria*).

A fajgazdag irtásrétek működését, ökoszisztéma-szolgáltatásokat biztosító produktivitását befolyásolja a gyimesi gazdálkodók egyéni, személyes tapasztalataira, valamint a családban szerzett tudásra, családi hagyományokra épülő parcella-léptékű tájhasználati diverzitás (KUN et al., 2019; BABAI et al., 2021).

2.2. A vizsgált közösség – a gyimesi kisbirtokos gazdálkodók

A vizsgált településrészen, Hidegségpatakán a lakosság létszáma 2021-ben 2328 fő volt.³ A helyi közösség becslésünk szerint mintegy 90%-a külterjes módon gazdálkodik főállású gazdálkodóként vagy a családok ételkészítés-ellátásának kiegészítésére. Az átlagos birtokméret 3,8 hektár (SÓLYOM et al., 2011, 3.), ebből a kaszálók kb. egy hektár kiterjedésűek. A családi gazdaságok működése a tejtermelő szarvasmarhatartásra épül, működésükben jelentős szerepet játszik a gyepgazdálkodás, amely a széna előállítására és minőségére optimalizált. A gyepgazdálkodás külterjes, de gyors ütemben gépesített (BABAI – MOLNÁR, 2014; BABAI et al., 2021).

3. Alkalmazott módszerek

A gyimesi társadalmi-ökológiai rendszer egyes elemei specifikus rezilienciájának vizsgálatához szükséges a vizsgált rendszer pontos lehatárolása (BÜRGI et al., 2012, 115.; TUVENDAL – ELMQVIST, 2012, 226.). A térbeli kiterjedés szempontjából a vizsgált gyepek jól lehatárolhatók: a Hidegségpataka északi felében, a Silye-hegy gerincétől északra található kaszálórétek (Hidegség-, Bánd-, Kovás-, Jávárdi-, Bükkhavas-, Barackos-, Cokán- és Bandipataka területe). A vizsgált időszak az EU-csatlakozás utáni (2007–2020) bő évtized jellemző kaszálóhasználati gyakorlatait öleli fel. Intézményi lépték szempontjából a kaszálóhasználat vizsgálatában a családi gazdaságok szintje megfelelő. A kis- és közepes méretű gazdaságok gyepgazdálkodási tevékenysége és a gyepekre kifejtett hatása hasonló, így ezeket külön nem vizsgáltuk. Az irtásrétek a fajkompozícióval (fajösszetétel) bármely időpontban jól körülhatárolhatók (STANDISH et al., 2015). A fajok jelenléte szükséges az ökoszisztéma-funkciók, ezzel az ökoszisztéma-szolgáltatások fenntartásához (MACE et al., 2014), így vizsgálatunk a gyimesi gyepgazdálkodás fajokészletre gyakorolt hatására fókuszált.

³ A Román Statisztikai Hivatal adatai alapján: https://www.citypopulation.de/en/romania/localities/harghita/084656_lunca_de_jos/ – letöltés időpontja: 2023. szeptember 23.

3.1. A gyepgazdálkodás jellegzetességeinek feltárása - a helyi gazdálkodókkal készített interjúk

A gyimesi gyepgazdálkodást feltáró interjúk készítése 2009–2020 között 83 terepnapon zajlott. Ebben az időszakban 45 résztvevővel összesen 78 félig-strukturált interjú készült (62 órányi hangfelvétel). Ezek közt a szénatörek (*szénamurha*) felhasználására vonatkozóan félig-strukturált interjúk készültek 2014-ben (24 interjú), és 2020-ban (9 interjú) (20 órányi hangfelvétel). Eközben 2015-ben további 50 gazdálkodóval készült rövid, néhány perces kérdőíves interjú a szénamurha felhasználásával kapcsolatban.

Az interjúk készítése során a Nemzetközi Etnobiológiai Szövetség (International Society of Ethnobiology) etikai kódexének (Code of Ethics) (ISE, 2006) irányelveit követtük. A résztvevőket az interjú készítése előtt részletesen tájékoztattuk az interjú-készítés és a kutatás céljairól, valamint a publikálási szándékról. Az interjúk magyar nyelven készültek, valamennyi interjú a cikk első szerzője készítette. Az interjúkat szó szerint begépeztük, kódoltuk, majd valamennyi, a gyepek fajkészletét jelentősen befolyásoló gyepgazdálkodási lépést számba vettük, és elemeztük a fajkészletre gyakorolt hatás szempontjából, elsősorban a gazdálkodók gyakorlati tapasztalataira épülő lokális percepciók alapján. A szénamurha alkalmazását részletesebben is vizsgáltuk, a résztvevők tapasztalataira, vegetációdinamikára vonatkozó megfigyeléseire különösen nagy hangsúlyt fektettünk.

4. Eredmények

4.1. A gyepgazdálkodás hatása az irtásrétek fajkészletére

A kinnvaló és bennvaló kaszálók használata eltérő intenzitású. Az intenzívebben művelt bennvaló kaszálókon jellemző a trágyázás, valamint a széna- és sarjúkaszálás (akár kétszer is), míg a kinnvaló kaszálókat nem trágyázzák, és csak egyszer kaszálják. A gyepgazdálkodás eltérő intenzitása jelentős különbségeket eredményez az irtásrétek fajkészletében, a funkciós csoportok (fűfélék, pillangósok, egyéb virágos egy- és kétszikűek) fajsámában, mennyiségében. A bennvaló kaszálók intenzívebb használata, elsősorban a trágyázás kedvez az *imola*, azaz a gyepalkotó, magas termetű szálfüvek (Poaceae-fajok) elterjedésének: „*a kövér [trágyázott] helyen inkább ilyen imolásabb fű terem [nagyobb a Poaceae-fajok aránya]*”.⁴ Ezzel szemben a külterjesen művelt kinnvaló kaszálókon az *imola* (fűfélék) aránya kisebb, míg az egy- és kétszikű fajok száma, aránya nagyobb: „*a sován helyen [nem trágyázott, kinnvaló kaszálók] ilyen laposabb [levelesebb, azaz több benne a virágos egy- és kétszikű], zsanikásabb [palástfü-fajok – *Alchemilla* spp.]. *Abba' is van imola, csak nem nő meg olyan nagyra. Mer' sokkal több gyógnövény' van a hegyi [szénában]... Például nem él meg a lóhere, se piros, se fehér, se semmi, ahol ganyézott, ottan nem lesz [ez esetben: *Trifolium alpestre* és *T. pannonicum*]. Onné kihál.*”⁵ A funkciós csoportokban, azaz a fűfélék, pillangósok, és*

⁴ Saját gyűjtés (az interjú készítésének időpontja: 2012) – Tankó Tímár Attila (1971).

⁵ Saját gyűjtés (az interjú készítésének időpontja: 2012) – Tankó Tímár Attila (1971).

az egyéb virágos egy- és kétszikűek arányaiban megfigyelt különbségek meghatározók a széna minősége szempontjából: „*Van az imola. Annak a magja visszahull, s akkor gyarapodik örökké. Van olyan herés fű között, az a gyakor. Ilyen tejes lapik. Ilyen gyermekláncfű [Taraxacum officinale], mind ezek a finomak a széna közi.*”⁶

Nemcsak a gyepgazdálkodás intenzitása, hanem az egyes kaszálókezelési lépések is alakítják az irtásrétek fajkészletét (1. ábra). A bennvaló kaszálókön jellemző trágyázás (ganyézás) erőteljes hatást fejt ki: „*az egész növényzet megváltozik, ha megganézódik, megtrágyázódik, akkor az egész növényzet átalakul*”.⁷ A trágyázás révén bevitt tápanyagtöbblet negatívan hat számos virágos egy- és kétszikű fajra (1. táblázat).

1. táblázat A trágyázás által pozitívan vagy negatívan érintett fajok a gyimesi gazdák megfigyelései alapján

A faj neve	A hatás előjele	Vonatkozó idézet
<i>bartacin</i> (takarmánybaltacim - <i>Onobrychis viciifolia</i>)	-	„ <i>a bartacin, ami azt úgy vetik, de az, ha megganézódik, akkor az elvesz.</i> ” ¹
<i>csengőkóró</i> (kakascímer – <i>Rhinanthus</i> sp.)	-	„ <i>Van ez a csengőkóró. Amelyik idebé es a sován' területeken, benn es meghonosul, s künn a hegyeken, ott még jobban, mer' ott sován a terület. De az má' például olyan, hogy itt benn, addig ha vót es, de ha trágyázza a helyet, akkor ő kivesz.</i> ” ²
<i>vadhere</i> (bérci here – <i>Trifolium alpestre</i>)	-	„ <i>a vadheréből es eltűnik, ha meg van ganyézva, s más hogy sarjúzik.</i> ” ³
<i>ördögboroda</i> (sasharaszt – <i>Pteridium aquilinum</i>)	-	„ <i>Az ördögborodat es kiöli. [...] Azt [a kaszálót] vettük vót, az el vót hanyagolva, az ördögborodat kaszálta. Mondom, hadd el, mer' kibabrálom én, reá a ganyét. Ördögboroda sehol, s olyan sarjú, s olyan széna...</i> ” ⁴
<i>szörccse</i> (szőrfű – <i>Nardus stricta</i>)	-	„ <i>Szörccsét, azt es kiöli. Ott szörccsés erőst, s egyelőre első évbe, akkor olyan szörccse lesz, felnő nagyobbra, aztán akkor elváltozik, egy más lesz a hely...</i> ” ⁵
<i>imola</i> (fűfélék – Poaceae-fajok)	+	„ <i>Az imolás fű, az, inkább az vészeli átal [a trágyázást]. [...] Vastag a szál, imolásabb, lágyabb széna lesz.</i> ” ⁶

¹ Saját gyűjtés (az interjú készítésének időpontja: 2012) – Tankó (Fintu) Ilona (1954).

² Saját gyűjtés (az interjú készítésének időpontja: 2014) – Tankó (Vándor) Károly (1951).

³ Saját gyűjtés (az interjú készítésének időpontja: 2017) – Antal (Bucsi) Béla (1940).

⁴ Saját gyűjtés (az interjú készítésének időpontja: 2017) – Antal (Bucsi) Béla (1940).

⁵ Saját gyűjtés (az interjú készítésének időpontja: 2017) – Antal (Bucsi) Béla (1940).

⁶ Saját gyűjtés (az interjú készítésének időpontja: 2017) – Antal (Bucsi) Béla (1940).

A kaszálók kora tavaszi, szarvasmarhával történő legeltetése a taposás révén egyrészt mikro-élőhelyeket alakít ki (patanyomok), másrészt felszaggatja a gyepalkotó fűfélék összefüggő szőnyegét a talajszinten és a gyökérzónában egyaránt, így számos faj megtelepedését biztosítja ezekben a gyepekben (pl. orchidea-félék, mezei zsálya, mezei bakszakáll). Az irtásrétek tavaszi takarításának a lehullott avar és faágak összeszedésén

⁶ Saját gyűjtés (az interjú készítésének időpontja: 2012) – Timár Sándor (1934).

⁷ Saját gyűjtés (az interjú készítésének időpontja: 2012) – Tankó (Fintu) Ilona (1954).

túl célja a gyepek elegyengetése, így a hangyabolyok, vakondtúrások elsimítása: „*Le kell takarítani a hangyabolyoktól, a féregtúrásoktól, amit az egerek túrnak, a hangyák raknak, azt nem kell megengedni, hogy túl nagyot nőjenek, na. Azt le kell takarítani, a mélyedésekbe, gödrökbe belerakni, elegyengetni.*”⁸ A hangyabolyok elegyengetésének következménye a kaszálókon a kakukkfű-fajok (*Thymus* spp.) visszaszorulása, amely elsősorban ezeken a mikroélőhelyeken jelenik meg.

A kinnvaló kaszálókat az 1960-as évektől – központi utasításra – gyakran műtrágyával is kezelték: „*régebb még az állam adott műtrágyát. S úgy azokkal es van, ami kaszálóra vót.*”⁹ A műtrágya rövid ideig tartó pozitív hatással volt a gyepek hozamára: „*egy-két évbe jó termést adott, utána meg semmi se lett.*”¹⁰ Néhány év elteltével azonban a hozam drasztikusan visszaesett, miközben a gyepek fajkészlete nem-kívánatos módon változott: „*a műtrágyától a rosszabb minőségű fű, növényzet marad meg, s a jó eltűnik.*”¹¹ Ezekben az esetekben a szőrcse (szőrfű – *Nardus stricta*) vált domináns, gyepalkotó fűfajjává: „*régebb vót, hogy műtrágyát vették [szórták], s azt, azt se lehetett tudni, milyen műtrágya. Attól csak szőrcse lett, érti-e, olyan, hogy lapi közte nincsen [az egyéb virágos fajok eltűntek], csak mind a disznyó szőrcse.*”¹² Mivel a szőrcse nehezen kaszálható, rossz minőségű takarmányt biztosító fűfaj, a gyimesi gazdálkodók megpróbálták visszaszorítani azokon a gyepeken, ahol eluralkodott. Ez egyrészt istállótrágya alkalmazásával történt: „*műtrágyáztunk, mer’ vót, de megölte vót a fűvet komplett. A ganyét ki kellett vigyük a’ erdő alá, mer’ ott, oda küel vettük örökké a műtrágyát, úgy megölte, hogy ott aztán szinte semmi nem nőtt. A földnek a színt elégette. Aztán ganyéval helyre tudtuk hozni.*”¹³ Más esetben szűk karámba zárt juhokat tartottak ezeken a gyepeken (kosarazás): „*esetleg vót úgy, hogy vót sereg, juhsereg, ott a magos hegyeken. S akkor eltelt augusztus, szeptember elején, akkor kinek oda kiváló kaszálója vót, akkor azt mondta, hogy »Gyere bé a kaszálómbe, éjjel a juhok háljanak ott!« S csináltak kosárt. S akkor az az illető, aki béhitta, az három éjen, négyen ott hálatta a juhok egy helyt, akkor azt a kosárt elbontotta, vitte oda, akkor vitte oda, ahol még nincsen.*”¹⁴ A juhok taposása, trágyázása átalakította a gyepek fajkészletét, visszaszorította a nem-kívánatos szőrcse mennyiségét: „*ha egy juhnyáj ott jár, s ott tapod, akkor kivesz [a szőrcse]. A sok, a több trágyától akkor kivesz, azért van, hogy az esztenahelyeket változtassák, mer’ akkor aztán nő kövér fű oda.*”¹⁵

A kaszálóhasználati lépések közül a fajkészletre a szénamurhával való felülvetés van a legjelentősebb hatással. A szénamurhában nagy számban gyűlik össze a gyepalkotó növényfajok csíráképes magja, így a szénamurhával a gyimesi gazdálkodók egyrészt trágyázzák, másrészt felül is vetik az irtásréteket.

⁸ Saját gyűjtés (az interjú készítésének időpontja: 2012) – Tankó (Vándor) Károly (1951).

⁹ Saját gyűjtés (az interjú készítésének időpontja: 2012) – Ferenc Andrásné (Piroska) (1939).

¹⁰ Saját gyűjtés (az interjú készítésének időpontja: 2012) – Tankó (Fintu) Ilona (1954).

¹¹ Saját gyűjtés (az interjú készítésének időpontja: 2012) – Tankó (Fintu) Ilona (1954).

¹² Saját gyűjtés (az interjú készítésének időpontja: 2012) – Tankó (Emre) Emil (1941).

¹³ Saját gyűjtés (az interjú készítésének időpontja: 2012) – Antal (Bucsi) Béla (1940).

¹⁴ Saját gyűjtés (az interjú készítésének időpontja: 2012) – Ferenc Andrásné (Piroska) (1939).

¹⁵ Saját gyűjtés (az interjú készítésének időpontja: 2012) – Prezsmér Károly (1935).

4.2. A szénamurha alkalmazása a gyepgazdálkodásban

Az egyik legfontosabb, a gyepék fajkészletét alakító tevékenység a szénamurha alkalmazása. A szénamurha a szénatárolók padlóján vagy a jászolban összegyűlő száraz növényi törmelék, csíráképes magok és por keveréke: „*az ember veti le a szénát az épületnek a hiából [padlásáról], s akkor oda hull ki a murha. Még a jászolyokból is lehet szedni ki, amelyik tehen nem eszi meg. Mikor annyi gyűl, akkor kiszedni, a szénát kirázni belőle.*”¹⁶ A felhalmozódó szénamurhát a gyimesi gazdálkodók a téli hónapokban összegyűjtik, hordókban, zsákokban raktározzák: „*a murhát szedem ki, most es jelenleg van négy hordóm, ilyen kétszáz litres hordóm. [...] Még lepedőbe es, zsákba es.*”¹⁷ (2. ábra) Sok gazda a szénamurha egy részét takarmányként hasznosítja: „*tyúkoknak szoktam még forrózni murhát. S az, aszondták, hogy jobban tojnak.*” [...] „*a csűrbe, ami gyűl, aztán onnan a disznyókkal meg es etessük.*”¹⁸ Ugyanakkor a gazdák 84%-a a szénamurha legalább egy részét a gyepék felülvetésére is felhasználta. A szénamurhát kora tavasszal, a hóolvadást követően szórják ki a kezelendő területekre: „*mikor a hó meen el, akkor rögtön, ahova én tudom, hogy kell, akkor oda szórom el.*”¹⁹ A kiszórás technikája hasonlít az egykor volt kézi gabonavetéshez: „*hát, az ember így marokkal, ahogy veti el, sok helyre vastagabban hull, más helyre gyengébben, vékonyabban. Úgy kell vetni, mint a gabonát.*”²⁰ A szénamurha szórása előnyös, mert egyrészt a száraz növényi törmelék egyfajta trágyázást jelent, másrészt a szénamurhában található csíráképes magok a gyepék felülvetését szolgálják: „*csak a fűmag maradjon, s azok az apró, apró olyan lapik. A fűmag min' kinő, s apró lapi, ami így marad, az nem fűmag, az rothad belé, s akkor hizlalja a földet, javítsa. Annyi, min' ha ganyéval hintené az ember.*”²¹

A szénamurha összetételét számos tényező befolyásolja, de elsősorban a kaszáló, ahonnan a szénát betakarították. A bennvaló kaszálókon betakarított szénából keletkező szénamurha elsősorban az *imola* (Poaceae-fajok) magját tartalmazza: „*van a kerti széna, abba' csak valódi fűmag hull ki, mer' olyan imolásan nő, mint a gabona. Ott csak fűmag marad.*”²² A kinnvaló kaszálókon termett széna fajgazdagabb szénamurhamagkeveréket eredményez: „*a hegyi kaszálókon, ott lapiasabb fű nő [egy- és kétszikű virágos fajokban gazdag széna], s ott több murha gyűl, azér' mer' török belé a széna es. Az az apró széna. Má' ott lapias fű nő. Nem az a magas imola.*”²³ A kinnvaló szénamurhába számos faj magja belekerül: „*ott aminek virága van, s magja: bábakonty [szártalan bábakalács – *Carlina acaulis*], csipke [aszat-fajok – *Cirsium* spp.] es, ha belékerül, belékerül a magja, akkor az es kinő. S van az a bergőburján [szűnyoglábú bibircsvirág – *Gymnadenia conopsea*], s sokféle, papvirág [réti margitvirág – *Leucanthemum vulgare*],*

¹⁶ Saját gyűjtés (az interjú készítésének időpontja: 2014) – Tímár Sándor (1934).

¹⁷ Saját gyűjtés (az interjú készítésének időpontja: 2014) – Ferenc (Pescsó) Károly (1955).

¹⁸ Saját gyűjtés (az interjú készítésének időpontja: 2020) – Mária Éva (1979) és Tímár (Csorba) Piroska (1968).

¹⁹ Saját gyűjtés (az interjú készítésének időpontja: 2014) – Ferenc (Pescsó) Károly (1955).

²⁰ Saját gyűjtés (az interjú készítésének időpontja: 2014) – Tímár Sándor (1934).

²¹ Saját gyűjtés (az interjú készítésének időpontja: 2014) – Tímár Sándor (1934).

²² Saját gyűjtés (az interjú készítésének időpontja: 2014) – Tímár Sándor (1934).

²³ Saját gyűjtés (az interjú készítésének időpontja: 2014) – Tímár Sándor (1934).

s van a sokfajta vadvirág, azoknak mind magjik van. Ha beérődik a magja, mikor lekaszálódik, akkor az mind aztán a szénából kihull, murhába kerül."²⁴

2. ábra A gyimesi gazdák a szénamurhát télen hordókba, zsákokba gyűjtik.

Fénykép: Babai Dániel

A szénamurhával leggyakrabban a bennvaló kaszálók gyenge termőképességű részében növelik a gyepek produktivitását. Ritkábban a kinnvaló kaszálókon is alkalmazzák a szénamurhával történő felülvetést. A cél a kaszálóréteket érő természetes és antropogén eredetű zavarások (diszturbanciák) hatásának kiküszöbölése, a gyepergenerálódásának gyorsítása (2. táblázat). E célok megvalósulását a szénamurhában található csíráképes magok biztosítják: „*murha, hát az fűmag. Murhát, s akkor viszi oda, s elveti. Akkor újból meggyakrodik a fű.*”²⁵

²⁴ Saját gyűjtés (az interjú készítésének időpontja: 2014) – Tímár Sándor (1934).

²⁵ Saját gyűjtés (az interjú készítésének időpontja: 2012) – Prezsmer (Berszán) Erzsébet (1939).

2. táblázat Az irtásréteket érő zavarások leggyakoribb formái, amelyeket a gyimesi gazdálkodók a szénamurha alkalmazásával kezelnek. A zavarás típusa: T – természetes, A – antropogén.

Zavarás típusa	A szénamurha használatának célja	Vonatkozó interjú-részlet
T	Tápanyagban szegény talajú, gyenge termőképességű termőhelyek hozamának növelése	„Ahol ilyen gyöngébb fű nő, s sován’. Ilyen dombokra, vannak azok a dombok, hogy ilyen gyenge fű nő rajtik. Köves területekre, porondos helyre, ahol köves. Aztán akkor jó fű lesz egy darabig.” / „A dombokon legsóványabb a hely, mer’ ott köves. A nap es kiegészíti a fűvet. Mikor nagy szárazság van, nagy melegek. Oda jó hinteni minden tavasszal.” ⁷
T	Villámárvíz által megbolygatott gyepek	„Vannak ilyen omladékos helyek, ahol víz elvitte, vagy lemosta a termőtálatjt vagy valami, s akkor oda rá szoktuk hinteni.” ⁸
T	Bundzsákos (mohával benőtt) területek kezelése ⁹	„Észkos kaszálókra, ahol gyengébb fű van, vagy ilyen bundzsák... Van, amikor sok murha van, akkor az ember oda es hint.”
T	A déli kitétségű, aszály-sújtotta kinnvaló kaszálók kezelése olyan szénamurhával amelyben sok a bartacin (takarmánybaltacim – <i>Onobrychis viciifolia</i>) magja	„Az ilyen bartacines murhát, azt viszik ki a hegyre, a verőfényes felire [déli kitétségű oldalakra], mer’ az észok felől, ott má’ nemigen szereti. Neki meleg kell. S köves hely. Oda kapaszkodik bele leghamarább.”
A	Tavaszi tisztítás során elterített hangyabolyok, vakondtúrások helyén keletkezett csupasz talajfelszínnek kezelése	„Például egyenetlen talajt kiegyenlítünk, hogy dimbes-dombos, gödrös, akkor a gödrökbe belerakjuk, hogy kiegyenesedjék. Ilyesmire szoktuk használni.” ¹⁰
A	Trágyakihordás alkalmával felszaggatott gyep kezelése	„Ganyéznak, s mán a szekerek, úgy felrontsák, úgy ahogy viszik ki a ganyét, s kanyarodnak el. Arra a helyre, hogyha áprilisba’ kiviszel egy ilyen zsákkal, s elszórod, ott mán visszagyakrodik, megfogannak ott azon, s termést, dús, mer’ ha esszevágódik, s esse a gyökerek felszintje, s amelyik a földszint közel van, az teljes... még ki es halnak.” ¹¹
A	Szénaboglya-vontatás (húzatás) következtében kikopó gyep kezelése	„Ott vót az a húzatás, ott bé. S hogy a pást nem nőtt, nem nőtt fű, akkor azzal tőttötte meg, hogy füvesedjen vissza.” ¹²
A	Téli szénaszállítás során okozott károk kezelése a kaszálón	„Van itt egy helyünk túlfelől, s szoknak járni sokan, szénát hoznak bé Jávárdiból, s szinte út lesz már így tavaszra belőle. S meg szoktuk szórni [szénamurhával], ahol ott megutalják [utat csinálnak]. S látszik, így távolról tavasszal má’ sokkal zöldebb az a rész, sokkal gyakrabban a fű, mindenféle má’ bújik ki belőle, úgyhogy úgy észre lehet venni.” ¹³
A	Földmunkák (pl. vízvezeték-ásás) által érintett gyepek kezelése	„Olyan helyre szoktunk szórni, ahol főleg valamiér’ meg kellett ásni, s hogy bepástosodjék, hogy a pázsint fogja, akkor oda szoktunk szórni.” ¹⁴

⁷ Saját gyűjtés (az interjú készítésének időpontja: 2014) – Timár Sándor (1934).

⁸ Saját gyűjtés (az interjú készítésének időpontja: 2012) – Tankó (Fintu) Ilona (1954).

⁹ A mohaborítás növekedésével csökken a terület produktivitása a széna szempontjából: a vegetáció kiritkul.

¹⁰ Saját gyűjtés (az interjú készítésének időpontja: 2012) – Tankó (Fintu) Ilona (1954).

¹¹ Saját gyűjtés (az interjú készítésének időpontja: 2012) – Prezsmer Károly (1935).

¹² Saját gyűjtés (az interjú készítésének időpontja: 2012) – Jánó (Prezsmer) Anna (1970).

¹³ Saját gyűjtés (az interjú készítésének időpontja: 2020) – Máris Éva (1979).

¹⁴ Saját gyűjtés (az interjú készítésének időpontja: 2014) – Tankó (Fintu) Ilona (1954).

A szénamurhával kezelt gyepekben a gyimesi gazdálkodók olyan fajok megjelenését figyelték meg, amelyek a kezelést megelőzően nem voltak jelen a gyepekben (3a-i. ábra). Elsősorban a gazdaságilag kedvezőtlen fajok megjelenéséről számolnak be. Leggyakrabban említik a lósósdí (havasi lórom – *Rumex alpinus*) megjelenését: „*azér' nagyon nem akarjuk szórni se, az igazság az, mer' a lósósdí, az terjed akkor, s az meg nem használható, na. Nem eszi meg semmi.*”²⁶ de gyakran figyelik meg a kecskekapor (széleslevelű bordamag – *Laserpitium latifolium*) megjelenését: „*jött úgy, hogy a hegyről béhozódott a széna, s annak a murhája es van, úgy híják, kecskekapor. [...] Olyan nagy, olyan unalmatos burján. S annyi lett, mert a magja kivivődött, úgyszólván nyárba' mentem, s téptem ki, hogy többet ne magojzék. Ilyen dús magja vót. Na, úgyszólván az jó. A murha, ha viszed, az jó.*” Megjelent az ászpa (fehér zászpa – *Veratrum album*) is: „*az ászpa es hozódott bé onnat [a hegyről]. Má' itt es ahol olyan kövérebb hely van, má' fogja bé. Ahova a murhát kihintették, ott... Má' láttam itt vajh' három-négy helyt is az ászpát.*”²⁷ Ugyanakkor, a termőhelyi igények közötti eltérésekből adódóan nem minden faj csírázik ki a bennvaló kaszálókon: „*az az érdekes, hogy itt benn, ha elhinti az ember, akkor má' ezek a vadnövények nem nőnek ki. Nemigen. A bábakonty [szártalan bábakalács – *Carlina acaulis*] se szereti idebé. Sokféle bergőburján, s ott ezek a papvirágok, ez a papvirág még inkább kinő, ilyen bárányláb [mezei zsálya – *Salvia pratensis*], de egyeb, sok van olyan, amelyik nem nő ki idebé, a belterületen.*”²⁸

A szénamurhát felhagyott szántókon is alkalmazzák, ahol a cél a kaszálórétek mielőbbi kialakítása. A gyimesi gazdálkodók tudják, hogy a szénamurhában található magok, elsősorban az évelő fűfélék magjai, elősegítik a gyomok uralta pionír fázis mielőbbi meghaladását, felgyorsítják a terület visszagyepesedését: „*még szórtam ki es egy felhagyott szántófődre. Hamarább bepástosodik. Hamarább fű lesz ott.*”²⁹ A felhagyott szántókon a spontán szukcessziós folyamatok során a gyimesi gazdálkodók beavatkozása nélkül egy pionír gyomok uralta állapot alakul ki: „*csak olyan nagy burjánok, kórók nőnek előre egy pár évbe.*”³⁰ / „*hát aztán, előre csak csipke [aszat-fajok – *Cirsium* spp.] nő. Csipke, s ilyen gazok, olyan, hogy nem használatra való.*”³¹ A pionír gyomok gyenge versenyképességű, rövid idő alatt sok magot (utódot) létrehozó fajok, amelyek felhagyott szántókon tömegesen jelennek meg. A szénamurha kiszórása felgyorsítja az évelő, lassabban betelepülő, kevesebb magot érlelő, de stabilabb növénytársulást kialakító fajok megtelepedését: „*ha az ember behinti a murhával jól, akkor egyhamar fű nő belőlle, s úgy bepástosodik akkor má' ezek a vad csipke szok' nőni. Ezek a gyomnövények akkor má' nem tudják használni a földet. Nem lepik bé. Mer' megpástosodik, s gyakor fűbe' nem szeretik azok.*”³² Ennek köszönhetően a felhagyott szántók helyén két-három év alatt kaszálható gyepek alakulnak ki az akár évtizedes léptékben lezajló spontán szukcessziós folyamatok helyett.

²⁶ Saját gyűjtés (az interjú készítésének időpontja: 2014) – Tankó (Fintu) Ilona (1954).

²⁷ Saját gyűjtés (az interjú készítésének időpontja: 2012) – Prezsmer (Berszán) Erzsébet (1939).

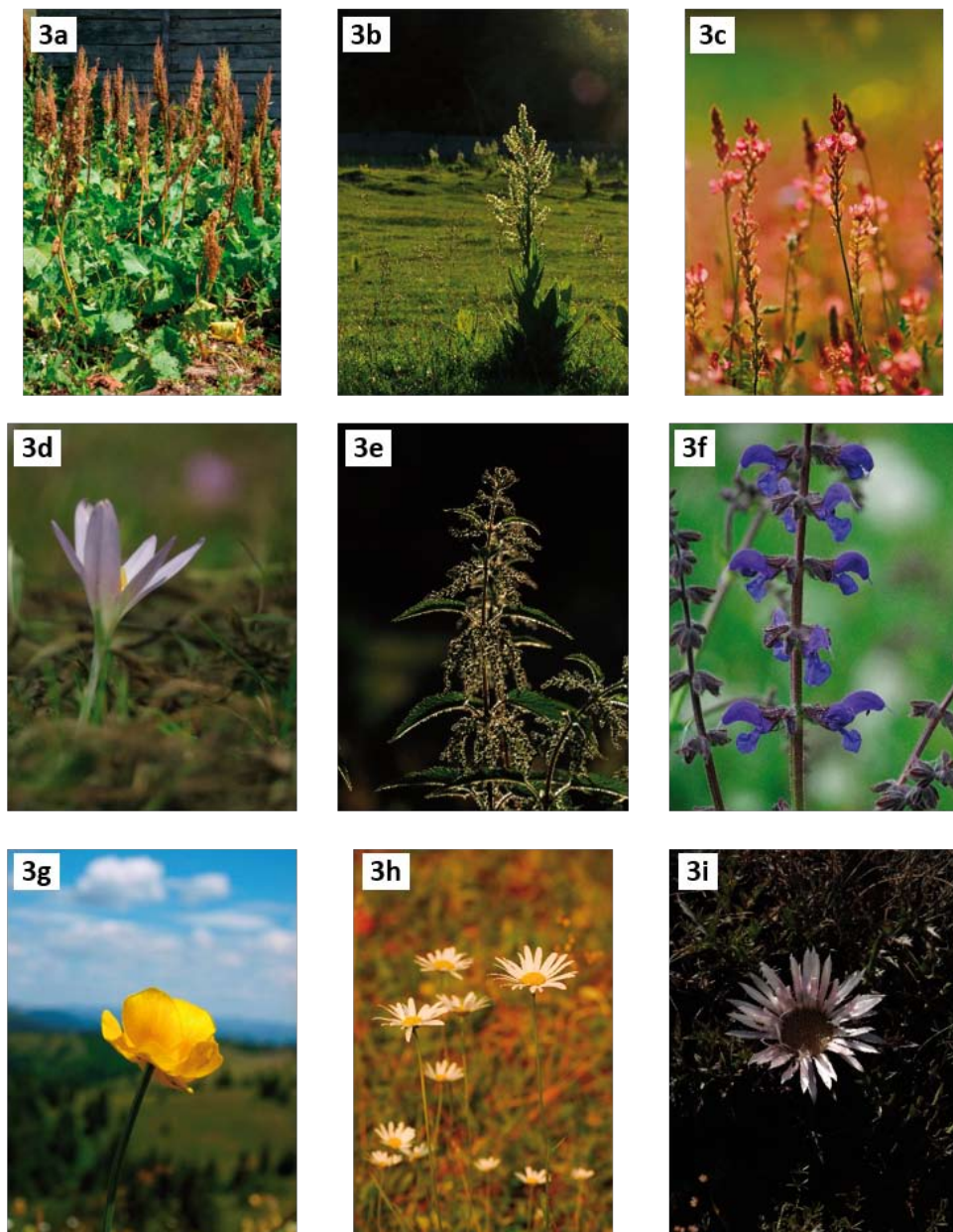
²⁸ Saját gyűjtés (az interjú készítésének időpontja: 2014) – Timár Sándor (1934).

²⁹ Saját gyűjtés (az interjú készítésének időpontja: 2014) – Timár Sándor (1934).

³⁰ Saját gyűjtés (az interjú készítésének időpontja: 2014) – Timár Sándor (1934).

³¹ Saját gyűjtés (az interjú készítésének időpontja: 2012) – Ladó Géza (1921).

³² Saját gyűjtés (az interjú készítésének időpontja: 2014) – Timár Sándor (1934).

3. ábra A szénamurhával felülvetett gyepekben a helyi gazdálkodók által leggyakrabban érzékelt, újonnan megjelenő fajok. 3a – lósósdí (havasi lórom – *Rumex alpinus*), 3b – ászpa (fehér zászpa – *Veratrum album*), 3c – bartacín (takarmánybaltacím – *Onobrychis viciifolia*), 3d – varjúhagyma (őszi kikerics – *Colchicum autumnale*), 3e – csihány (nagy csalán – *Urtica dioica*), 3f – bárányláb (mezei zsálya – *Salvia pratensis*), 3g – pünkösdi rózsza (zergeboglar – *Trollius europaeus*), 3h – papvirág (mezei margitvirág – *Leucanthemum vulgare*), 3i – bábakonty (szártalan bábakalács – *Carlina acaulis*). Fényképek: 3b, 3d, 3e, 3f, 3g, 3i: Babai Dániel; 3a, 3c, 3h: Molnár Ábel Péter.

5. Az eredmények megvitatása

Az emberi közösségek, gazdaságuk és kultúrájuk, valamint a bioszféra egymással szoros kölcsönhatásban működő, integrált rendszerbe szerveződnek (FOLKE et al., 2010; LEACH et al., 2012). A helyi közösség tájhasználati tevékenysége tudatos és nem-tudatos módon alakítja a felhasznált természeti erőforrások és az ökoszisztéma állapotát, rezilienciáját (WALKER et al., 2004, 4.; FOLKE et al., 2016). A gyimesi gazdálkodók az egykori erdők helyén, erdő kialakulására alkalmas talaj- és klíma-adottságok mellett hoztak létre és használtak irtásrétet. Ha a kaszálóhasználat jellege megváltozik, a gyepek fajkészlete vagy fajkompozíciója is átalakul, szélsőséges esetben, elsősorban a kaszálás elmaradásával, ezek a gyepek rövid időn belül újra beerdősülnek (BABAI et al., 2014, 87.; PRANGEL et al., 2023). Ennélfogva, az irtásrétet instabil állapotban vannak (WALLISDEVRIES et al., 2002), a gyepegzálkodás célja pedig az instabil állapot, ezzel az életközösség és a kapcsolódó ökoszisztéma-szolgáltatások hosszú távú stabilizálása (WALKER et al., 2004, 4.). Így az irtásrétet a társadalmi-kulturális és gazdasági változások érzékeny indikátorai, hiszen a tágabb társadalmi-gazdasági és politikai kontextus trendjei (BABAI et al., 2021) jól detektálható változásokat eredményeznek a gyepek vertikális szerkezetében, fajkészletében, fajösszetételében (pl. fásszárúak betelepülése) (BABAI – MOLNÁR, 2014; VALKÓ et al., 2018).

5.1. A gyepegzálkodás hatása az irtásrétet rezilienciájára

A természeti környezet, az éghajlat folyamatos változása, valamint a drasztikus társadalmi-gazdasági változások jelentős nyomást gyakorolnak a hegyvidéki irtásrétet funkcionális integritására, és ökoszisztéma-szolgáltatásokat biztosító működésére (GRÊT-REGAMEY et al., 2011). A gyimesi gyepegzálkodás elsődleges célja a széna mennyiségének és minőségének biztosítása, de nagy hangsúlyt fektet a változások, az irtásrétetet érő természetes és antropogén zavarások hatásainak kiküszöbölésére. Ezek érdekében a gyimesi gazdálkodók tudatos és nem-tudatos módon is alakítják a gyepek fajkészletét (BABAI – MOLNÁR, 2014; BABAI et al., 2014; KUN et al., 2019). A környezeti változásokra, illetve a gyepegzálkodási tevékenységekre a különböző fajok, sőt az egyes egyedek is eltérő érzékenységgel reagálnak (OLIVER et al., 2015, 676.). A trágyázás megnöveli a talaj tápanyagtartalmát, ezzel jelentős eltolódást eredményez a gyepek fajkészletében (MELTS et al., 2018, 1951.). Számos faj egyedszáma csökken vagy akár ki is pusztul a trágyázott gyepekben (pl. *Onobrychis viciifolia*) (ISSELSTEIN et al., 2005), miközben a jobb versenyképességű (erősebb kompetitor) fajok, például a fűfélék (Poaceae) számára optimális helyzet alakul ki (MELTS et al., 2018, 1953.). A gyepek legeltetése is befolyásolja a fajkészletet (JANIŠOVÁ et al., 2023). A legeltetés hatása függ a gyeppalkotó növényfajok morfológiai jellemzőitől, életmódjától és szaporodási stratégiájától (LAVOREL et al., 1997), meghatározó továbbá a legeltetett állatfaj (legelési módja), az egyes egyedek legelés-preferenciája (MOLNÁR et al., 2020). A legeltetéssel együtt járó taposás mikro-élőhelyeket teremt speciális igényű fajok számára. A legelő állatok ürüléke véletlenszerűen trágyázza a legeltetett kaszálókat, így megnöveli a növények rendelkezésére álló erőforrások tér- és időbeli mintázatának változatosságát (BIRÓ et al., 2020). A mérsékelt intenzitású legeltetés és kaszálás

együttes jelenléte pozitív hatással van az irtásértek fajgazdagságára (KUN et al., 2021). A tavasszal és/vagy ősszel a szarvasmarhákkal legeltetett kaszálókon nemcsak a gyepek szénahozama, hanem az edényes növények sokfélesége is megnő, válaszul a gyimesi kaszálóhasználat mérsékelt intenzitású és komplex jellegére.

A szénamurha alkalmazása 152 faj csíráképes magjait juttatja vissza a gyepekre.³³ A szénamurha három, a széna minősége szempontjából fontos funkciós csoport, a fűfélék (pl. *Poa annua*, *Trisetum flavescens*), a pillangósók (pl. *Trifolium repens*, *Onobrychis arenaria*) és az egyéb egy- és kétszikű virágos fajok (pl. *Plantago lanceolata*, *Salvia pratensis*, *Leucanthemum vulgare*) magjait egyaránt tartalmazza, visszajuttatva ezeket a kezelt gyepekre (BABAI et al., 2014). A pillangósók funkciós csoportjának jelenlétét tovább erősíti a déli kitettségű oldalakon a takarmánybaltacimmal (*Onobrychis viciifolia*) történő felülvetés. Ez a mediterrán eredetű faj a gyepalkotó fűfajokkal ellentétben a déli kitettségű kaszálókon a vékony talaj, és az alatta gyorsan átforrósodó alapkőzet ellenére képes jó szénahozamot biztosítani (POSCHLOD – WALLISDEVRIES, 2002, 367.; BABAI et al., 2014, 95.). A szénamurha alkalmazása elsősorban a gyepet ért természetes (pl. villámárvíz, kilúgzódó, savanyú talaj) és antropogén zavarások (pl. talajmunkák, taposás) következményeit enyhíti, illetve felgyorsítja a gyepek regenerációját és restaurációját (BABAI et al., 2014, 92–94.). A szénamurha kiszórása nemcsak a fajszám fenntartását, sőt növelését eredményezi, egyúttal biztosítja a fajok által a gyepben betöltött ökológiai funkciók komplementer diverzitását és redundanciáját, fenntartva a gyepek abszorptív és adaptív kapacitását, rezilienciáját (PETERSON et al., 1998, 10.). A gyepalkotó növényfajok ökoszisztémában betöltött funkciója nem fed át teljesen, de eltérő tér- és időléptékekben képesek az esetlegesen kihulló fajok funkcionális szerepét részlegesen vagy teljesen átvenni, ezáltal a gyep identitását, működését és rezilienciáját fenntartani (PETERSON et al., 1998, 6.; WALKER et al., 2004; OLIVER et al., 2015, 674.).

A gyepgazdálkodás explicit célja a gyepeket érintő természetes és antropogén zavarások, valamint az időjárás éves fluktuációja növényzetre gyakorolt hatásának mielőbbi kiküszöbölése, a stabil működés és az ökoszisztéma-szolgáltatások, így a megfelelő minőségű, összetételű és mennyiségű szénatermés hosszú távú biztosítása (BABAI et al., 2014; 2021). Szűkebb ökológiai értelemben a reziliencia a folyamatos, és a hirtelen bekövetkező, váratlan és gyors változásokat (zavarásokat) követő visszarendeződés képességét jelenti (WALKER et al., 2004; FOLKE, 2016, 5.). Ez a definíció implicit módon magába foglalja a változással szembeni rezisztenciát, adaptív és transzformatív kapacitást (FOLKE, 2016, 3.; LEVIN et al., 2013). A külterjes gyimesi gyepgazdálkodás a fajkészlet alakításával ezt a visszarendeződési képességet biztosítja, megnövelve a gyepalkotó fajok által biztosított ökológiai funkciók redundanciáját és komplementaritását (PETERSON et al., 1998, 8.; OLIVER et al., 2015, 678.).

5.2. A reziliencia fenntartása és a társadalmi-ökológiai rendszer működése

Az ökoszisztéma megfelelő működéséhez, az ökológiai funkciók és az ökoszisztéma-szolgáltatások biztosításához, a gyepek rezilienciáját fenntartó gyepgazdálkodás

³³ Valkó Orsolya szíves szóbeli közlése egy folyamatban levő kutatás elsődleges adatai alapján.

hatásának értékeléséhez fontos a gyeppek állapotának, fajkompozíciójának folyamatos monitorozása (KOTOWSKI et al., 2023, 164.), a kaszálók kezelésének rugalmas, adaptív fejlesztése. Az írtásrétek, mint rendszerek rugalmasságának, az adaptív kapacitás fenntartásának fontos eleme a gazdálkodók hagyományos ökológiai tudása és gyakorlati tapasztalataik kombinálása az innovatív tájhasználati válaszok kialakítása érdekében, reflektálva az ökológiai, társadalmi-gazdasági és politikai folyamatokra (WALKER et al., 2004; FOLKE, 2016, 4.). A reziliens működést a gyepgazdálkodást övező informális regulatív (a rendszer által alkotott szabályok), normatív (társadalmi kötelezettségek) és kognitív-kulturális (közös cselekvési rendszer) intézmények is befolyásolják (SCHERMER et al., 2016, 384.). Ez az adaptív kontextus stabilizálja, kiszámíthatóbbá teszi az ökoszisztéma működését, tervezhetővé a családi gazdaságok fenntartását, a társadalmi-ökológiai rendszer működését (MACE et al., 2014).

A reziliens társadalmi-ökológiai rendszerek rezisztenciájuk, abszorptív, adaptív és transzformatív kapacitásuk révén képesek megküzdeni a folyamatos és fokozatos, valamint a váratlan, sztochasztikus és komplex, kaszkádszerű változásokkal (WALKER et al., 2009; BIGGS et al., 2012; CARPENTER et al., 2012). Azonban ökológiai értelemben az agro-ökoszisztémák rövid koevolúciós története vagy az ökoszisztéma-szolgáltatások szűk körére való specializáció csökkenti a stabilitást, kisebb változások is előidézhetik a rendszer összeomlását vagy eltolódását egy másik rendszer-állapotba, így a gazdálkodók biztosított rugalmasság és innovatív, abszorptív, adaptív és transzformatív kapacitás segít a rendszer hosszú távú fenntartásában (GUNDERSON, 2003, 33.; WALKER et al., 2004, 5., FOLKE, 2016). Az ökoszisztéma-szolgáltatások szűk körére vonatkozó specializáció fokozza a társadalmi-ökológiai rendszer sérülékenységet. A táj élőhely-mozaikját komplexen kezelő tájhasználati rendszer egyszerűsödése csökkenti az ökoszisztéma funkciók sokféleségét, ezáltal a rendszer egyre sérülékenyebbé válik a biofizikai, gazdasági és társadalmi változásokkal szemben (pl. betegségek, időjárás anomáliák, piaci fluktuációk) (PETERSON et al., 1998, 16.). A külső, formális intézmények (pl. EU Közös Agrárpolitika (KAP) szabályai), politikai-gazdasági szabályozások gyakran kulturálisan fenntarthatatlanok, és csökkentik a társadalmi-ökológiai rendszerek rezilienciáját (BURTON – PARAGAHAWEVA, 2011; BABAI et al., 2021). A szabályozások bürokratikus rugalmatlansága leértékeli a gazdálkodók tudását és szakértelmét, korlátozza a társadalmi-ökológiai rendszer adaptív kapacitását (SCHERMER et al., 2016, 389.). Ugyanakkor, a múltbeli tájhasználati rendszerek komplexitása, az ehhez szükséges táj és ember kapcsolat megőrzése pusztán anyagi ösztönzéssel, támogatásokkal (pl. a KAP agrártámogatási rendszere) nem lehetséges (DANIEL et al., 2012). Ahhoz, hogy ezek fennmaradhassanak, nemcsak gazdaságilag kell életképesé válniuk, hanem vonzó és megbecsült életmód-alternatívát szükséges kínálniuk (SCHERMER et al., 2016, 390.; BABAI et al., 2021, 12.).

A társadalmi-ökológiai rendszerek dinamikáját és a változások irányát alapvetően az emberi tevékenység határozza meg. A rendszer rezilienciáját, ellenállóképességét, adaptív és transzformatív kapacitását is a társadalmi komponens, az egyének és közösségek tájhasználati tevékenysége alakítja (WALKER et al., 2004, 6.). Ugyanakkor a lokális identitás és kulturális hiedelmek lassan változó hajtóerők (driverek), amelyek gyakran sokszerű változások és krízis-helyzetek hatására mozdítják ki a rendszert a nem-reziliens állapotból (FOLKE et al., 2010, 6.). Ez a több szintű, külső és belső hajtóerők meghatározta, kaszkád-szerű hatásmechanizmus alakítja a társadalmi-ökológiai rend-

szerek rezilienciáját, amelynek stabilitását a hosszú távon működő adaptív tájhasználati tevékenység képes biztosítani.

Köszönetnyilvánítás

A szerzők köszönetüket fejezik a kutatásban résztvevő gyimesi gazdálkodóknak, a vizsgálatba vont gyimesi kaszálók tulajdonosainak, a házigazdáknak. Köszönjük a Debreceni Tudományegyetem munkatársainak segítségét a szénamurha összetétele és a kaszálók növényzete vizsgálatában.

A kutatást a Magyar Tudományos Akadémia által támogatott MTA Prémium Poszt-doktori Pályázat (PPD008/2017), valamint az MTA Lendület projekt (Lendület_2020-56) támogatta.

Irodalom

ANDERSEN, Erling – BALDOCK, David – BENNET, Harriet – BEAUFOY, Guy – SIGNAL, Eric – BROUWER, Floor – ELBERSEN, Berien – EIDEN, Gerd – GODESCHALK, Frans – JONES, Gwyn – MCCracken, David – NIEUWENHUIZEN, Wim – van EUPEN, Michiel – HENNEKES, Stephan – ZERVAS, George

2003 *Developing a high nature value area indicator*. Final report. European Environment Agency, Copenhagen, Denmark. [online] URL: http://www.ieep.eu/assets/646/Developing_HNV_indicator.pdf (letöltés időpontja: 2023. szeptember 23.)

BABAI Dániel – MOLNÁR Zsolt

2014 Small-scale traditional management of highly species-rich grasslands in the Carpathians. *Agriculture, Ecosystem & Environment*, 182, 123–130. <https://doi.org/10.1016/j.agee.2013.08.018>

BABAI Dániel – MOLNÁR Ábel – MOLNÁR Zsolt

2014 „Ahogy gondozza, úgy veszi hasznát”. *Hagyományos ökológiai tudás és gazdálkodás Gyimesben*. Budapest – Vácrátót, MTA BTK Néprajztudományi Intézet – MTA Ökológiai Kutatóközpont Botanikai és Ökológiai Intézet.

BABAI Dániel – JÁNÓ Béla – MOLNÁR Zsolt

2021 In the trap of interacting indirect and direct drivers: the disintegration of extensive, traditional grassland management in Central and Eastern Europe. *Ecology and Society*, 26, 4, 6. <https://doi.org/10.5751/ES-12679-260406>.

BERKES, Fikret – FOLKE, Carl

1998 Linking social and ecological systems for resilience and sustainability. In: BERKES, Fikret – FOLKE, Carl (eds.): *Linking Social and Ecological Systems. Management Practices and Social Mechanisms for Building Resilience*. 1–25. Cambridge, UK: Cambridge University Press.

2002 Back to the future: ecosystem dynamics and local knowledge. In: GUNDERSON, Lance H. – HOLLING, C. S. (eds.): *Panarchy: Understanding Transformations in Human and Natural Systems*. 121–146. Washington, DC: Island Press.

BIGGS, Reinette – SCHLÜTER, Maja – BIGGS, Duan – BOHENSKY, Erin L. – BURNSILVER, Shauna – CUNDILL, Georgina – DAKOS, Vasilis – DAW, Tim M. – EVANS, Louisa S. – KOTSCHY, Karen – LEITCH, Anne M. – MEEK, Chanda – QUINLAN, Allyson – RAUDSEPP-HEARNE, Ciara – ROBARBS, Martin D. – SCHOON, Michael L. – SCHULTZ, Lisen – WEST, Paul C.

2012 Toward principles for enhancing the resilience of ecosystem services. *Annual Review of Environment and Resources*, 37, 421–448.
<https://doi.org/10.1146/annurev-environ-051211-123836>

BIGNAL, Eric M. – MCCracken, David I.

1996 Low-intensity farming systems in the conservation of the countryside. *Journal of Applied Ecology*, 33, 3, 413–424. <https://doi.org/10.2307/2404973>

2000 The nature conservation value of European traditional farming systems. *Environmental Reviews*, 8, 3, 149–171. <https://doi.org/10.1139/a00-009>

BIRÓ Marianna – MOLNÁR Zsolt – ÖLLERER Kinga – LENGYEL Attila – ULICSNI Viktor – SZABADOS Klára – KIŠ, Alen – PERIČ, Ranko – DEMETER László – BABAI Dániel

2020 Conservation and herding co-benefit from traditional extensive wetland grazing. *Agriculture, Ecosystems & Environment*, 300, 106983. <https://doi.org/10.1016/j.agee.2020.106983>

BONARI, Gianmaria – FAJMON, Karel – MALENOVSKÝ, Igor – ZELENÝ, David – HOLUŠA, Jaroslav – JONGEPIEROVÁ, Ivana – KOČAREK, Petr – KONVIČKA, Ondřej – UŘIČÁŘ, Jan – CHYTRÝ, Milan

2017 Management of semi-natural grasslands benefiting both plant and insect diversity: the importance of heterogeneity and tradition. *Agriculture, Ecosystems & Environment*, 246, 243–252.
<https://doi.org/10.1016/j.agee.2017.06.010>

BORSOS Balázs

2017 Sajátos-e Gyimes népi kultúrája, és ha igen, miért nem mutatkozik ez meg a Magyar Néprajzi Atlasz térképein? *Néprajzi Látóhatár*, 26, 1–4, 70–81.

BÜRGI, Matthias – KIENAST, Felix – HERSPERGER, Anna M.

2012 In search of resilient behaviour: using the driving forces framework to study cultural landscapes. In: PLIENINGER, Tobias – BIELING, Claudia (eds.): *Resilience and the Cultural Landscape. Understanding and Managing Change in Human-shaped Environments*. 113–125. Cambridge, UK: Cambridge University Press.

BURTON, Rob J. F. – PARAGAHAWEWA, Upananda Herath

2011 Creating culturally sustainable agri-environmental schemes. *Journal of Rural Studies*, 27, 1, 95–104. <https://doi.org/10.1016/j.jrurstud.2010.11.001>

CHAPIN, F. Stuart

2009 Managing ecosystems sustainably: the key role of resilience. In: FOLKE, Carl – KOFINAS, Gary P. – CHAPIN, F. Stuart (eds.): *Principles of Ecosystem Stewardship. Resilience-based Natural Resource Management in a Changing World*. 29–53 New York, NY: Springer.

CARPENTER, Stephen. R. – ARROW, Kenneth J. – BARRETT, Scott – BIGGS, Reinette – BROCK, William A. – CRÉPIN, Anne-Sophie – ENGSTRÖM, Gustav – FOLKE, Carl – HUGHES, Terry P. – KAUTSKY, Mils – LI, Chuan-Zhong – MCCARNEY, Geoffrey – MENG, Kyle – MÄLER, Karl-Göran – POLASKY, Stephen – SCHEFFER, Marten – SHOGREN, Jason – STERNER, Thomas – VINCENT, Jeffrey R. – WALKER, Brian H. – XEPAPADEAS, Anastasios – de ZEEUW, Aart

2012 General resilience to cope with extreme events. *Sustainability*, 4, 12, 3248–3259. <http://dx.doi.org/10.3390/su4123248>

DAHLSTRÖM, Anna – IUGA, Ana-Maria – LENNARTSSON, Tommy

2013 Managing biodiversity rich hay meadows in the EU: a comparison of Swedish and Romanian grasslands. *Environmental Conservation*, 40, 2, 194–205. <https://doi.org/10.1017/S0376892912000458>

DANIEL, Terry C. – MUHAR, Andreas – ARNBERGER, Arne – AZNAR, Olivier – BOYD, James W. – CHAN, Kai M. A. – COSTANZA, Robert – ELMQVIST, Thomas – FLINT, Courtney G. – GOBSTER, Paul H. – GRÊT-REGAMEY, Adrienne – LAVE, Rebecca – MUHAR, Susanne – PENKER, Marianne – RIBE, Robert G. – SCHAUPPENLEHNER, Thomas – SIKOR, Thomas – SOLOVIY, Ihor – SPIERENBURG, Marja – TACZANOWSKA, Karolina – TAM, Jordan – von der DUNK, Andreas

2012 Contributions of cultural services to the ecosystem services agenda. *Proceedings of the National Academy of Sciences of the United States of America*, 109, 23, 8812–8819. <http://dx.doi.org/10.1073/pnas.1114773109>

ELMQVIST, Thomas – FOLKE, Carl – NYSTRÖM, Magnus – PETERSON, Garry – BENGTSSON, Jan – WALKER, Brian – NORBERG, Jon

2003 Response diversity, ecosystem change, and resilience. *Frontiers in Ecology and the Environment*, 1, 9, 488–494. [https://doi.org/10.1641/0006-3568\(2000\)050\[0313:TCLAAM\]2.3.CO;2](https://doi.org/10.1641/0006-3568(2000)050[0313:TCLAAM]2.3.CO;2)

FARINA, Almo

2000 The cultural landscape as a model for the integration of ecology and economics. *BioScience*, 50, 4, 313–320. [http://dx.doi.org/10.1641/0006-3568\(2000\)050%5B0313:TCLAAM%5D2.3.CO;2](http://dx.doi.org/10.1641/0006-3568(2000)050%5B0313:TCLAAM%5D2.3.CO;2)

FOLKE, Carl

2016 Resilience (republished). *Ecology and Society*, 21, 4, 44. <https://doi.org/10.5751/ES-09088-210444>

FOLKE, Carl – CARPENTER, Stephen R. – WALKER, Brian – SCHEFFER, Marten – CHAPIN, Terry – ROCKSTRÖM, Johan

2010 Resilience thinking: integrating resilience, adaptability and transformability. *Ecology and Society*, 15, 4, 20. <http://www.ecologyandsociety.org/vol15/iss4/art20/>

FOLKE, Carl – BIGGS, Reinette – NORSTRÖM, Albert V. – REYERS, Belinda – ROCKSTRÖM, Johan

2016 Social-ecological resilience and biosphere-based sustainability science. *Ecology and Society*, 21,3, 41. <http://dx.doi.org/10.5751/ES-08748-210341>

GRÊT-REGAMEY, Adrienne – BRUNNER, Sybil Hanna – KIENAST, Felix

2011 Mountain ecosystem services: who cares? *Mountain Research and Development*, 32, 1, 23–34. <http://dx.doi.org/10.1659/MRD-JOURNAL-D-10-00115.S1>

GUNDERSON, Lance H.

2003 Adaptive dancing: interactions between social resilience and ecological crises. In: BERKES, Fikret – COLDING, Johan – FOLKE, Carl (eds.): *Navigating Social-Ecological Systems. Building Resilience for Complexity and Change.* 33–52. Cambridge UK: Cambridge University Press.

HOLLING, C. S. – GUNDERSON, Lance H.

2002 Resilience and adaptive cycles. In: GUNDERSON, Lance H. – HOLLING, C. S. (eds.): *Panarchy: Understanding Transformations in Human and Natural Systems.* 25–62. Washington, DC: Island Press.

HOLLING, C. S. – GUNDERSON, Lance H. – PETERSON, Garry D.

2002 Sustainability and panarchies. In: GUNDERSON, Lance H. – HOLLING, C. S. (eds.) *Panarchy: Understanding Transformations in Human and Natural Systems.* 63–102. Washington, DC: Island Press.

ILYÉS Zoltán

2007 *A tájhasználat változásai és a történeti kultúrtáj 18–20. századi fejlődése Gyimesben.* Eger, Eszterházy Károly Főiskola.

ISE (International Society of Ethnobiology)

2006 ISE Code of Ethics (with 2008 additions). Online: <http://ethnobiology.net/code-of-ethics/> (letöltés időpontja: 2023. szeptember 23.)

ISSELSTEIN, Johannes – JEANGROS, Bernard – PAVLU, Virgil

2005 Agronomic aspects of biodiversity targeted management of temperate grasslands in Europe – a review. *Agronomy Research*, 3, 2, 139–151.

JANIŠOVÁ, Monika – BOJKO, Igor – IVAȘCU, Cosmin M. – IUGA, Anamaria – BIRO, Alina-Sorina – MAGNES, Martin

2023 Grazing hay meadows: history, distribution, and ecological context. *Applied Vegetation Science*, 26, 2, e12723. <https://doi.org/10.1111/avsc.12723>

KIRCHHOFF, Thomas – TREPL, Ludwig – VICENZOTTI, Vera

2012 What is landscape ecology? An analysis and evaluation of six different conceptions. *Landscape Research*, 38, 1, 33–51. <https://doi.org/10.1080/01426397.2011.640751>

KOTOWSKI, Marcin – KOTOWSKA, Dorota – BIRÓ, Marianna – BABAI, Dániel – SHARIFIAN, Abolfazl – SZENTES, Szilárd – ŁUCZAJ, Łukasz – MOLNÁR, Zsolt

2023 Change in European Forage and Fodder Plant Indicator Sets over the Past 250 Years. *Rangeland Ecology & Management*, 88, 159–173. <https://doi.org/10.1016/j.rama.2023.02.010>

KUN Róbert – BARTHA Sándor – MALATINSZKY Ákos – MOLNÁR Zsolt – LENGYEL Attila – BABAI Dániel

2019 “Everyone does it a bit differently!”: Evidence for a positive relationship between micro-scale land-use diversity and plant diversity in hay meadows. *Agriculture, Ecosystems & Environment*, 283, 106556. <https://doi.org/10.1016/j.agee.2019.05.015>

KUN Róbert – BABAI Dániel – CSATHÓ András István – VADÁSZ Csaba – KÁLMÁN Nikolett – MÁTÉ András – MALATINSZKY Ákos

2021 Simplicity or complexity? Important aspects of high nature value grassland management in nature conservation. *Biodiversity and Conservation*, 30, 3563–3583. <https://doi.org/10.1007/s10531-021-02262-z>

LAVOREL Sandra – MCINTYRE Sue – LANDSBERG Jill – FORBES T. David A.

1997 Plant functional classifications: from general groups to specific groups based on response to disturbance. *Trends in Ecology and Evolution*, 12, 12, 474–478. [https://doi.org/10.1016/S0169-5347\(97\)01219-6](https://doi.org/10.1016/S0169-5347(97)01219-6)

LEACH, Melissa – ROCKSTRÖM, Johan – RASKIN, Paul – SCOONES, Ian – STIRLING, Andy C. – SMITH, Adrian – THOMPSON, John – MILLSTONE, Erik – ELY, Adrian – AROND, Elisa – FOLKE, Carl – OLSSON, Per

2012 Transforming innovation for sustainability. *Ecology and Society*, 17, 2, 11. <http://dx.doi.org/10.5751/es-04933-170211>

LEVIN, Simon – XEPAPADEAS, Tasos – CRÉPIN, Anne-Sophie – NORBERG, Jon – de ZEEUW, Aart – FOLKE, Carl – HUGHES, Terry P. – ARROW, Kenneth – BARRETT, Scott – DAILY, Gretchen – EHRlich, Paul – KAUTSKY, Nils – MÄLER, Karl-Göran – POLASKY, Steve – TROELL, Max – VINCENT, Jeffrey R. – WALKER, Brian

2013 Social-ecological systems as complex adaptive systems: modeling and policy implications? *Environment and Development Economics*, 18, 2, 111–132. <http://dx.doi.org/10.1017/S1355770X12000460>

LINDBORG, Regina – BENGTSSON, Jan – BERG, Åke – COUSINS, Sara A.O. – ERIKSSON, Ove – GUSTAFSSON, Tomas – HASUND Knut, Per – LENOIR, Lisette – PIHLGREN, Aina – SJÖDIN, Erik – STENSEKE, Marie

2008 A landscape perspective on conservation of semi-natural grasslands. *Agriculture, Ecosystems & Environment*, 125, 213–222. <https://doi.org/10.1016/j.agee.2008.01.006>

MACE, Georgina M. – REYERS, Belinda – ALKEMADE, Rob – BIGGS, Reinetta – CHAPIN, F. Stuart – CORNELL, Sarah E. – DÍAZ, Sandra – JENNINGS, Simon – LEADLEY, Paul – MUMBY, Peter J. – PURVIS, Andy – SCHOLLES, Robert J. – SEDDON, Alistair W.R. – SOLAN, Martin – STEFFEN Will – WOODWARD, Guy

2014 Approaches to defining a planetary boundary for biodiversity. *Global Environmental Change*, 28, 289–297. <http://dx.doi.org/10.1016/j.gloenvcha.2014.07.009>

MAGYAR Zoltán

2011 *A magyar népi kultúra régiói 2. Felföld, Erdély, Moldva*. Budapest, Mérték Kiadó.

MELTS, Indrek – LANNON, Kaire – SAMMUL, Marek – UCHIDA, Kei – HEINSSO, Katrin – KULL, Tiit – LAANISTO, Lauri

2018 Fertilising semi-natural grasslands may cause long-term negative effects on both biodiversity and ecosystem stability. *Journal of Applied Ecology*, 55, 4, 1951–1955. <https://doi.org/10.1111/1365-2664.13129>

MOLNÁR Zsolt – KELEMEN András – KUN Róbert – MÁTÉ János – SÁFIÁN László – PROVENZA, Fred – DÍAZ, Sandra – BARANI, Hossein – BIRÓ Marianna – MÁTÉ András – VADÁSZ Csaba

2020 Knowledge co-production with traditional herders on cattle grazing behaviour for better management of species-rich grasslands. *Journal of Applied Ecology*, 57, 9, 1677–1687. <https://doi.org/10.1111/1365-2664.13664>

NORGAARD, Richard B.

1994 *Development Betrayed. The End of Progress and a Coevolutionary Revisioning of the Future*. London, UK: Routledge.

OLIVER, Tom H. – HEARD, Matthew S. – ISAAC, Nick J. B. – ROY, David B. – PROCTER, Deborah – EIGENBROD, Félix – FRECKLETON, Rob – HECTOR, Andy – ORME, C. David L. – PETCHEY, Owen L. – PROENÇA, Vânia – RAFFAELLI, David – SUTTLE, K. Blake – MACE, Georgina M. – MARTÍN-LÓPEZ, Berta – WOODCOCK, Ben A. – BULLOCK, James M.

2015 Biodiversity and resilience of ecosystem functions. *Trends in Ecology & Evolution*, 30, 11, 673–684. <https://doi.org/10.1016/j.tree.2015.08.009>

PETERSON, Garry – ALLEN, Craig R. – HOLLING, C. S.

1998 Ecological resilience, biodiversity, and scale. *Ecosystems*, 1, 6–18. <https://doi.org/10.1007/s100219900002>

PLIENINGER, Tobias – BIELING, Claudia

2012 Connecting cultural landscapes to resilience. In: PLIENINGER, Tobias – BIELING, Claudia (eds.): *Resilience and the Cultural Landscape. Understanding and Managing Change in Human-shaped Environments*. 3–26. Cambridge, UK: Cambridge University Press.

2013 Resilience-based perspectives to guiding high-nature-value farmland through socioeconomic change. *Ecology and Society*, 18, 4, 20. <http://dx.doi.org/10.5751/ES-05877-180420>

POSCHLOD, Peter – WALLISDEVRIES, Michiel F.

2002 The historical and socioeconomic perspective of calcareous grasslands – lessons from the distant and recent past. *Biological Conservation*, 104, 3, 361–376. [https://doi.org/10.1016/S0006-3207\(01\)00201-4](https://doi.org/10.1016/S0006-3207(01)00201-4)

PRAGER, Katrin

2012 Collective efforts to manage cultural landscapes for resilience. In: PLIENINGER, Tobias – BIELING, Claudia (eds.): *Resilience and the Cultural Landscape. Understanding and Managing Change in Human-shaped Environments*. 205–233. Cambridge, UK: Cambridge University Press.

PRANGEL, Elisabeth – KASARI-TOUSSAINT, Liis – NEUENKAMP, Lena – NOREIKA, Norbertas – KARISE, Reet – MARJA, Riho – INGERPUU, Nele – KUPPER, Tiiu – KEERBERG, Liis – OJA, Ede – MERISTE, Mart – TIITSAAR, Anu – IVASK, Mari – HELM, Aveliina

2023 Afforestation and abandonment of semi-natural grasslands lead to biodiversity loss and a decline in ecosystem services and functions. *Journal of Applied Ecology*, 60, 5, 825–836. <https://doi.org/10.1111/1365-2664.14375>

SCHERMER, Markus – DARNHOFER, Ika – DAUGSTAD, Karoline – GABILLET, Marine – LAVOREL, Sandra – STEINBACHER, Melanie

2016 Institutional impacts on the resilience of mountain grasslands: an analysis based on three European case studies. *Land Use Policy*, 52, 382–391. <https://doi.org/10.1016/j.landusepol.2015.12.009>

SEIDL, Rupert – SPIES, Thomas A. – PETERSON, David L. – STEPHENS, Scott L. – HICKE, Jeffrey A.

2016 Searching for resilience: addressing the impacts of changing disturbance regimes on forest ecosystem services. *Journal of Applied Ecology*, 53, 1, 120–129. <https://doi.org/10.1111/1365-2664.12511>

SELMAN, Paul

2012 Landscapes as integrating frameworks for human, environmental, and policy processes. In: PLIENINGER, Tobias – BIELING, Claudia (eds.): *Resilience and the Cultural Landscape. Understanding and Managing Change in Human-shaped Environments*. 27–48. Cambridge, UK: Cambridge University Press.

SÓLYOM Andrea – KNOWLES, Barbara – BOGDÁN Janka – RODICS Gergely – BIRÓ Róbert – NYIRŐ Gergely

2011 *Small scale farming in the Pogány-havas Region of Transylvania. Farming statistics, agricultural subsidies, the future of farming. Final Report*. Csík-szereda: Pogányhavas Kistérségi Társulat.

STANDISH, Rachel J. – HOBBS, Richard J. – MAYFIELD, Margaret M. – BESTELMEYER, Brandon T. – SUDING, Katherine N. – BATTAGLIA, Loretta L. – EVINER, Valerie – HAWKES, Christine V. – TEMPERTON, Vicky M. – CRAMER, Viki A. – HARRIS, James A. – FUNK, Jennifer L. – THOMAS, Peter A.

2014 Resilience in ecology: abstraction, distraction, or where the action is? *Biological Conservation*, 177, 43–51. <https://doi.org/10.1016/j.biocon.2014.06.008>

STENSEKE, Marie

2006 Biodiversity and the local context: linking seminatural grasslands and their future use to social aspects. *Environmental Science and Policy*, 9, 4, 350–359. <https://doi.org/10.1016/j.envsci.2006.01.007>

TUVENDAL, Magnus – ELMQVIST, Thomas

2012 Response strategy assessment: a tool for evaluating resilience for the management of social–ecological systems. In: PLIENINGER, Tobias – BIELING, Claudia (eds.): *Resilience and the Cultural Landscape. Understanding and Managing Change in Human-shaped Environments*. 224–241. Cambridge, UK: Cambridge University Press.

VALKÓ, Orsolya – VENN, Stephen – ŹMIHORSKI, Michał – BIURRUN, Idoia – LABADESSA, Rocco – LOOS, Jacqueline

2018 The challenge of abandonment for the sustainable management of Palaeartic natural and semi-natural grasslands. *Hacquetia*, 17, 1, 5–16. DOI: 10.1515/hacq-2017-0018

WALKER, Brian H. – HOLLING, C. S., CARPENTER, Stephen – KINZIG, Ann

2004 Resilience, adaptability and transformability in social-ecological systems. *Ecology and Society*, 9, 2, 5. <http://dx.doi.org/10.5751/es-00650-090205>

WALKER, Brian H. – GUNDERSON, Lance – KINZIG, Ann – FOLKE, Carl – CARPENTER, Stephen – SCHULTZ, Lisen

2006 A handful of heuristics and some propositions for understanding resilience in social–ecological systems. *Ecology and Society*, 11, 1, 13. <http://www.ecologyandsociety.org/vol11/iss1/art13/>

WALLISDEVRIES, Michiel F. – POSCHLOD, Peter – WILLEMS, Jo H.

2002 Challenges for the conservation of calcareous grasslands in northwestern Europe: integrating the requirements of flora and fauna. *Biological Conservation*, 104, 3, 265–273.

[https://doi.org/10.1016/S0006-3207\(01\)00191-4](https://doi.org/10.1016/S0006-3207(01)00191-4)

DÁNIEL BABAI – ZSOLT MOLNÁR

“SO THAT THE GRASS WOULD GROW MORE QUICKLY...”
THE IMPORTANCE OF GRASSLAND MANAGEMENT IN THE OPERATION
OF A SOCIO-ECOLOGICAL SYSTEM

The stability of the integrative, complex socio-ecological systems operating in European cultural landscapes is determined by the structure and function of the components, the regulatory negative feedbacks, as well as the management of natural resources and extensive land use. These system elements ensure the elimination of the effects of natural and anthropogenic disturbances and the resilience of the system. The characteristic habitats of the cultural landscapes are the species-rich clearings in mountains and foothills that replaced the forests. Their extensive use and management affects the resilience of the grasslands by shaping the species pool. Our goal was to investigate the impact of grassland management, especially the use of hayseed, on the species pool and resilience of clearings. The research was carried out in Gyimes, in the Eastern Carpathians, between 2009 and 2020, using 78 semi-structured interviews with a total of 45 participants. Many elements of grassland management in Gyimes affect the number and proportion of grasses, legumes (Leguminosae), and other flowering species that are important in the functioning of grasslands. Increasing the productivity of the soil and using manure or fertilizers affect the presence of many species. It generally has a positive impact on various grass species, while the proportion or number of species of legumes and other flowering species decreases somewhat. Comprising two-thirds of the species pool of grasslands, hayseed ensures the regeneration of species richness and the elimination of the effects of natural and anthropogenic disturbances. Through the conscious decisions of the farmers, extensive grassland management in Gyimes significantly impacts the species pool of grasslands, thus ensuring the rapid regeneration and functional redundancy of grasslands, thereby increasing their stability and resilience.

Keywords: socio-ecological resilience, grassland management, hayseed, Gyimes

„SRICU ĆE VAM DONEST, A NEVOLJU ODNEST!” –
„SZERENCSÉT HOZ NEKTEK ÉS A BAJT ELVISZII!”
A HORVÁTKIMLEI BORBÁLA-JÁRÁS SZOKÁSA
A 20–21. SZÁZADBAN¹

„Jellegzeteset az ethnographus a nyugatmagyarországi horvátoknál már keveset talál; a babona úgyszólván kiveszett már; népköltészetében távolról sincs annyi karakterisztikus vonás, mint a balkáni délszlávnál.” Az idézet Szegedy Rezső 1921-ben az *Ethnographiában* megjelent cikkéből származik. A szerző a nyugatmagyarországi horvátok lakodalmas szokásait vette számba, mely szokások általában is a „legszívósabbak” (SZEGEDY, 1921, 60.). A hagyományok eltűnése, elkopása visszatérő félelme a hagyománygyűjtőknek. Bő száz évvel Szegedy cikkének megjelenését követően jogosan vetődik fel a kérdés, hogy milyen hagyományokat talál a néprajzkutató, gyűjthetők-e egyáltalán hagyományok a 21. században a nyugat-magyarországi horvátok körében, és ha igen, milyen eszközökkel, hiszen nemcsak a hagyományok, de a nyugatmagyarországi horvát lakosság létezése, fennmaradása kapcsán is immár bő kétszáz évesek a megmaradásukkal kapcsolatos aggodalmak (HORVÁTH S., 2005, 181.). Jelen dolgozatban egy konkrét szokás, a horvátkimlei Borbála-járás kapcsán mutatom be, mit jelenthet egy közösség számára, ha valamely szokásgyakorlata felkerül az ország néprajzi térképére; milyen lehetőségei vannak egy közösségnek a többször elszíratott hagyományai újjáélesztésére, és miként hat vissza a közösség életére, ha kihalófélben lévő hagyományaiba – a korszellemhez igazítva – új életet lehel.

Tudjuk, hogy a hagyományörzés a lokális közösségekben fontos közösség megőrző és megerősítő funkciókkal rendelkezik, és a közösségen túl gyakran az egyéni életutakra is jelentős befolyást gyakorol (vö. EITLER, 2019, 51–79.). Jelen írásban nem az eltűnő, hanem a rugalmasan megmaradó, reziliens hagyománykonstrukciókra, illetve nem egy etnika közösség eltűnésének, asszimilációinak mutatóira, hanem a megmaradás, az identitás megőrzésének színtereire fókuszálunk, és az egyének szerepét vizsgáljuk a „hagyományörzés” folyamatában.

A gradistyei/horvátkimlei horvátok – a Miloradić által kijelölt úton

A kutatás helyszíne a Mosoni-Duna két partján fekvő település, Kimle, amely 1966-ban jött létre Horvátkimle és Magyarkimle egyesítésével (BOGNÁR, 2020, 289–308.). Az 1910-es népszámlálás adatai szerint Horvátkimle 991 lakosából 812 horvát (82%); Magyarkimle 772 lakosából 409 német (53%) volt. Horvátkimlén a magyarok száma

¹ Jelen tanulmány az ELKH *Társadalmi és kulturális reziliencia a Kárpát-medencében* című, 57004 témaszámú kutatási projekt keretében készült. A címbeli idézet és fordításának forrása: STIPKOVITS, 1999, 236.

156 fő (16%), Magyarkimlén 338 fő (43%) volt. Mindkét település lakói 97%-ban római katolikusok voltak (KSH, 1912, 24–25.). A horvátkimlei horvátok javarészt – a térség más falvait is érintő szervezett áttelepítés nyomán² – a törökök elől menekülve a 16. században telepedtek le a Mosoni-Duna jobb partján (RESS, 2008, 411–412.). Horváth József, a falu monográfusa bizonyította, hogy Horvátkimle esetében is több lépcsőben történhetett a betelepítés; az nem tisztázott, hogy pontosan honnan érkeztek az új lakók.³ A település a 17. század közepétől vált többségében horvátok által lakottá, ekkortól különböztetik meg a helységet a horvát jelzővel (és ekkor kapja a Magyarkimle nevet a szomszédos, a Mosoni-Duna bal partján fekvő település). A kimlei horvátok sajátosága még, hogy tulajdonképpen nyelvszigetet alkotnak, a legközelebbi horvátok által lakott település, Bezenye is bő húsz kilométerre fekszik.

A helyi közösség 1984-ben emlékmű-avatással ünnepelte betelepődése 450. évfordulóját, s így 2024-ben immár a 490. évfordulót ünnepelhetik. A helyi horvát identitás fontos bástyája, hogy közel ötven évig a faluban működött Mate Mersich Miloradić (1850–1928)⁴ pap-költő, tudós, aki rengeteget tett a gradistyei horvát identitás megerősítéséért: fellépett az önálló irodalmi nyelv megalkotásáért, tankönyvekkel segítette az oktatást, ő a „Gradišće” (Burgenland horvát neve) elnevezés megalkotója, valamint a gradistyei horvátok himnusza is Miloradić-tól származik (BENČIĆ, 2017; HORVÁTH J., 1999, 358.).

Természetesen nem mehetünk el szó nélkül amellett, hogy a gradistyei horvát terminus használata máig viták kereszttüzében áll. Szarka László geofizikus szerint a nyugat-magyarországi horvátok gradistyei (azaz „burgenlandi”) jelzője, melyet „Magyarországon valamikor valakik (huszadik századi Jellasicsok?, internacionalista önfeladók?, kisstilű osztrákmajmolók?, naiv tudatlanok?)” kiterjesztettek az itt élőkre, olyannyira alaptalan, hogy az felér a történelem arculcsapásával, „az 1004 éves magyar állam megcsalásával”.⁵

A gradistyei jelző használatának részletes bemutatását adja Miloradić monográfusa, Nikola Benčić (BENČIĆ 2013, 261–262.). Miloradić 1921-ben, miután a nyugat-magyarországi horvátok többsége Ausztriához került, alkotta meg a gradistyei horvát terminust. A két világháború közötti időszakban már általánossá vált a kifejezés kiterjesztő értelmű használata: beleértették a horvát diaszpóra többi részén, Nyugat-Magyarországon, Nyugat-Szlovákiában és Morvaországban élő horvátokat is, akik a 16. századi török háborúk elől menekülve telepedtek le (BENČIĆ, 2013, 261.; TYRAN, 2021, 22–24.). Mára

² A horvátok betelepüléséről bővebben: HUSZÁR ATTILÁNÉ FÁBIÁNKOVITS, 2016, 179–185.; KOLNHOFER, 2008; PÁLFFY-PANDŽIĆ–TOBLER, 1999.

³ Horváth József Felix Tobler következtetésével ért egyet, mely szerint a „későbbi Horvátkimlére valószínűleg 1547-ben vagy 1548-ban érkeztek az első horvát telepesek” (HORVÁTH J. szerk., 1999, 18, 116.; TOBLER, 1979, 53–69.)

⁴ Mate Mersich Miloradić pap-költő-tudós a horvátok megújulási mozgalmának vezetői közé tartozott és az irodalmi életben is részt vállalt: költői munkásságát a horvát irodalomtörténet is nagyra értékeli (SOKCEVITS, 2021, 55.). Mersich latin nyelvű tudományos munkásságáról legutóbb Michael Hirschler közölt összefoglaló tanulmányt (HIRSCHLER, 2017, 37–63.). A tanulmányban Miloradić-ként hivatkozunk a pap-költőre, mely felvett név: jó kedvvel alkotót jelent.

⁵ SZARKA László: Hol van Gradistye? *Kisalföld*, 59, 193, 2004. augusztus 18. 4.

tehát a Miloradić-féle gradistyei horvát terminus tulajdonképpen szociolingvisztikai és kulturális gyűjtőfogalomként használatos.

Ez természetesen a magyar szakirodalomban sem előzmények nélküli: a gradistyei horvát terminus használata mellett állt ki Kósa László néprajztudós is, aki Urosevics Daniló történeti munkáját értékelve így fogalmazott: „Meg kell jegyeznünk, hogy a »nyugat-magyarországi horvátok« összefoglaló név éppolyan anakronisztikus, mint a vagylagosan használt »burgenlandi«. Helyes lett volna, ha következetesen használja a »gradistyei« jelzőt, amely nem ütközik sem a történelemben, sem a mai országhatárokhöz» (KÓSA, 1971, 444.).

A horvátkimlei horvátok tehát részei annak a kiterjedt horvát szigetnek, amely a közép-dunai régióban, az egykori Osztrák–Magyar Monarchia területén kialakult. Az egykori központja ennek a szigetnek, a legnagyobb számú horvát betelepülővel, a burgenlandi régió volt a mai Ausztria területén, így öndefiniálásuk is az ehhez a szigethez való tartozást fejezi ki. Leszögezhetjük, hogy Mate Mersich Miloradić tudós, papköltővel szemben a „naiv, tudatlan”, „kisstílusú osztrákmajmoló” stb. megjelölés teljes bizonyossággal kizárható. Szarka László véleménycikke nem csak a névadó Miloradić felkészültségét, szándékait, de sikereit is figyelmen kívül hagyja, hisz Miloradić a népe jövőjéért aggódó értelmiségiként megfogalmazott víziója megvalósult: a gradistyei horvát terminus a mai napig ismert, és ami talán ennél is fontosabb a gradistyei horvátok közössége által elfogadott, az elnevezés fontos szerepet játszik a közösség identitásában, megmaradásában.

Túlmutat jelen cikkem, hogy a magyarországi horvátok, vagy akár a gradistyei horvátok létszámának alakulásával kapcsolatos számháború részleteibe belemenjünk.⁶ Urosevics Daniló adatai szerint az 1960-as években Horvátkimle 1766 lakosából 1590 volt horvát (UROSEVICS, 1969, 20.). Osztom Horváth József megállapítását, mely szerint ez az adat erősen túlzó, ezzel együtt ebben az időszakban a kimlei horvát családok otthonaikban még horvátul beszéltek, s a fiatalok is szívesen őrizték nemzetiségi hagyományaikat. Ez annak ellenére így volt, hogy az ötvenes évek elején vezették be a szerb-horvát irodalmi nyelv oktatását, teljesen figyelmen kívül hagyva a helyi lakosság által beszélt – Kimle esetében – csákan dialektust.

⁶ Urosevics Daniló 1969-ben megjelent kötetében (*A magyarországi délszlávok története*) a középkori betelepüléstől a 20. század közepéig követi nyomon a magyarországi délszlávok (szerbek, horvátok és szlovének) történetét. Urosevics kortárs statisztikák alapján próbál válaszolni arra, hogy mégis hányan élnek „délszlávok” Magyarországon. Azt találja, hogy az 1960-as népszámlálás szerint 38 ezren; a KSH 1955-ös szigorúan belső használatra szánt, *A nemzeti kisebbségek száma és helyzete* című összeállítása szerint 80 ezren, a *Művelődési Minisztérium Nemzetiségi Osztályának 1963. évi tájékoztatója* szerint 80 000 és 100 000 közötti a magyarországi délszláv lakosság száma. Hogy mennyire fenntartással kell kezelnünk a népszámlálási adatokat, azt jól mutatja, ha összevetjük az 1949-es és az 1960-as népszámlálás Urosevics által idézett adatait. Ezek szerint a horvátok lélekszáma 1949-ben 9946 fő volt, 1960-ban pedig ennek több mint két és félszerese, 25 262 (UROSEVICS, 1969, 12–13.). Az adat abszurditását mutatja, ha ezt a tízévenkénti két és félszeres növekedést sikerülne fenntartani, 2020-ra több mint hatmillió horvát élne Magyarországon. A nemzetiségekre vonatkozó népszámlálási adatok, illetve az, hogy az egyes népszámlálásoknál melyik népesoporthoz tartozás lehetőségét kínálták fel, kétségtelenül a mindenkori politikai instrumentalizáció eszköze volt.

A nemzetiségi politika a Kádár-korszakban nem jogszabályokban, nem nemzetiségi törvényben öltött testet, hanem az MSZMP tízévenkénti, részben titkos határozataiban (FÖGLEIN, 2009, 1–13.; az előzményekről részletesen: TÓTH, 2016, 337–372.). Az 1958-as nemzetiségi határozat rögzítette, hogy az egyház és a papság befolyása a nemzetiségek között is jelentős, a papság egy része „burkolt nacionalista és ellenséges propagandát folytat” (FÖGLEIN, 2009, 8.); ez párosult azzal, hogy 1964-ben Miloradić-ot egy 1919-ben megjelent verse miatt véres szájú uszítóként, antiszemita-ként és kommunista-ellenesként jellemezték, így nem csoda, hogy az 1966-ra tervezett helyi Miloradić-megemlékezést ellehetetlenítették.⁷ Ress Imre tanulmányában rávilágít a vallás szerepére a horvát identitás megőrzésében. Ahhoz, hogy a horvátok a német–magyar nyelvhatár mentén a 17. századtól a 20. század elejéig évszázadokon keresztül megőrizték nyelvüket és identitásukat, nagyban hozzájárult a horvát papok felülreprezentáltsága a Győri egyházmegyében, illetve a vallás köré szerveződő sűrű közösségi háló (RESS, 2008, 411–426.; FAZEKAS, 1993, 101–131.). Ez morzsolódott fel 1948 után; így nem csoda, hogy a 2011-es népszámlálás adatai szerint Kimlén mindössze 311 horvát élt (SOKCEVITS, 2021, melléklet). Napjainkban a kimlei horvát identitás két fontos bástyája a Miloradić-kultusz, illetve a Borbála-járás.

⁷ 1919 januárjában jelent meg Miloradić *Kommuniste* című verse a *Naše Novine*-ben, melyben a kommunizmus veszélyeire hívta fel a figyelmet: a kommunistákat ördögnek, a kommunizmust Lucifer szörnyű hazugságának nevezve. Kővágó László a magyarországi horvátok 1918–19-es szerepválalásáról 1864-ben írt értékelésében „véres szájú, uszító, antiszemita és kommunista-ellenes közlemény”-ként jellemezte a költeményt (HORVÁTH J. szerk. 1999, 184.). Miloradić szülőfalujában, a trianoni döntéssel Ausztriához csatolt Frankenauban 1961-ben szobrot állítottak Miloradić tiszteletére (alkotója a világhírű szobrászművész Ivan Meštrović). Az ausztriai rokonsági kapcsolatokkal rendelkező Préts József, aki mindössze három évig, 1964 és 1966 között volt Horvátkimle plébánosa, ebben az időszakban a fiatalokkal megpróbálta újjáéleszteni a Miloradić-kultuszt Kimlén, ennek keretében 1965. október 15-én a szentmise után ünnepélyes keretek közt megkoszorúzták Mersich síremlékét. 1965 szeptemberében a helyi sajtó, a *Kisalföld* is hírt adott a megemlékezés előkészületeiről. A cikkből kiderül, hogy az újságíró ellátogatott Kimlére, a tanácsházán a „titkárszony” nem tudta ugyan a költő nevét, de a szervezőkhöz irányította. Az újságíró szerint Mersich Fraknón született (valójában bő 40 kilométerrel arrébb Frankenauban), költeményeiről pedig azt írja, hogy a „szöveg nem sokkal jobb, mint a magyar műdaloké. Kicsit szentimentális, közhelyek tarkítják”. A cikk címéül választott „*Szegfű*” a *legény, ha kedves* is egy – az újságírót idézve – „könnyed helyzetdal részlete”. A „csillogó szemű fiatal”, akit az újságíró felkeresett, Németh Ferenc főszervező, beszámolt arról, hogy jövőre, 1966-ban majd osztrák vendégeket is hívnak a megemlékezésre. (Maros László: Horvátkimle költőt ünnepel. „*Szekfű*” a *legény, ha kedves. Kisalföld*, 10, 226, 1965. szeptember 25., 6.) 1966-ban tanácselnöki engedéllyel valóban meghívják az osztrák vendégeket. Az osztrákok hat miseruhával és 150 imakönyvvel indultak el. A határon az imakönyvek többségét elkobozták arra hivatkozva, hogy egy személy csak egy imakönyvet hozhat magával. A mise után tamburazenekar játszott, a műsor megtartását azonban váratlanul betiltották, arra hivatkozva, hogy megyei engedélyt kellett volna kérni annak megtartásához. Németh Ferencet másnap beszállították Mosonmagyaróvárra kihallgatásra. Az osztrák vendégek a plébánia meglátogatását követően hazaindultak, és a határon visszakapták az elkobzott imakönyveket. Préts József még ebben az évben kalandos körülmények között disszidált. A nyilvános megemlékezések Kimlén az eset után elmaradtak (Németh Ferenc szíves közlése alapján).

A következő, 1968-as nemzetiségi MSZMP határozat témánk szempontjából fontos újítása, hogy kiépül egy felülről irányított nemzetiségi intézményrendszer és a felülről irányított nemzetiségi kulturális élet. Változást jelentett továbbá, hogy megindult a nemzetiségek kutatása (DOBOS, 2008, 385–405.).

Ez a háttere annak, hogy a Miloradić-kultusz ápolásának ellehetetlenítésével közel egyidőben kaphatott külső segítséget a kimlei horvát közösség ahhoz, hogy a Borbála-járás szokása a helyi, etnikai önazonosság kifejezésének központi eleme legyen. Ez a külső segítség pedig nem volt más, mint hogy a néprajztudomány – nevesítetten Dömötör Tekla és Eperjessy Ernő – érdeklődését felkeltette a horvátkimlei borbálázás.

A horvátkimlei Borbála-járás a néprajztudományban

A kimlei borbálázás a fehér leples női alakoskodók közé tartozik. Niko Kuret (1906–1995) szlovén néprajztudós feltételezése szerint a téli ciklusban megjelenített fehér leples női alakoskodók az európai néphagyományban a 8. században jelentek meg a bajor és a szláv etnikai elemek találkozási pontjain, és ezek a morva, cseh területek irányában egyre szélesebb körben megtalálhatók. Kuret azt valószínűsíti, hogy az antik világ túlélő tradíciói kapcsolódtak össze a középkor folyamán a keresztény szentek és alakok személyével. Kuret tanulmányai alapján Ujváry Zoltán összegzi a télközépi fehér ruhás asszonyalakoskodók sajátosságait. Ujváry kiemeli, hogy a szentek ünnepe, illetve a hozzájuk kapcsolódó legenda nem függ össze az őket megjelenítő alakoskodókkal és a szokásban való cselekvéseikkel; illetve azokban az esetekben, ahol vallásos szokások mutatkoznak (a gyermekek imádságra való intése), ott sem a szent legendájának dramatizálásáról van szó, hanem inkább katekizáló jelenetről. A fehér ruhás maszkos alakoskodónak egy bizonyos naptári naphoz – akár Luca, Borbála, Miklós vagy Márton napjához, illetőleg akár karácsonyhoz – való kapcsolódása lényegében csak a szokás rögzülését jelenti a jeles napok sorában, s a funkcionális vizsgálatban nem az a döntő, hogy melyik ez a kalendáris nap. Ujváry rögzíti, hogy az átadást-átvételt illetően közvetlen interetnikus kapcsolatról nem beszélhetünk, hanem inkább párhuzamokról (UJVÁRY, 2007, 206–218.; KURET, 1955, 211–212.).

A Szent Borbála-nap előestéjéhez (december 3.) kötődő horvátkimlei Borbála-járás néprajztudományi vizsgálatára az 1960-as évek második felében került sor. A magyar kutatók közül elsőként Dömötör Tekla (1914–1987) és Eperjessy Ernő (1929–2022) gyűjtött a községben 1965-ben és 1966-ban. A két néprajzkutató 1966-os közös gyűjtése és annak gazdag fotóanyaga a Bölcsészettudományi Kutatóközpont Néprajztudományi Intézet Adattárában, Dömötör Tekla hagyatékában található.⁸

⁸ MTA NTI VII. 7.e. F95–116.: Horvátkimle (Luca) 1966–69; MTA–BTK NTI VII. 7.e. F201–203 (Borbála). Valójában nem tisztázott, pontosan hány alkalommal és mikor gyűjtött Horvátkimlén Dömötör Tekla és Eperjessy Ernő. Horváth József az alábbi támpontokkal segítette: „Dömötör Tekla *A magyar nép hiedelemvilága* című kötetének 7. számú fekete-fehér illusztrációja a »Luca-alakoskodó. Horvátkimle. 1965.« aláírással jelent meg; a képjegyzék szerint ezt a felvételt Dömötör Tekla készítette. E kötet német nyelvű kiadása *Volks Glaube und Aberglaube der Ungarn*. (Corvina, 1981); ebben a 7. számú fekete-fehér kép felirata: »Luzienspiel. Horvátkimle. 1975.[!]*«*. A kötet végén lévő képjegyzék (298. o.) is megerősíti ezt az évszámot, »Foto: Tekla Dömötör« szerzőséggel.

Az 1966. december 3-án és 4-én (Borbála napján) megvalósult gyűjtésükben Dömötör és Eperjessy összesen 52 gépelt oldalnyi anyagot gyűjtött öt adatközlőtől.⁹ A jegyzetek tanúsága szerint hangfelvétel alapján készült a lejegyzés. A leíró az egybefüggő horvát szövegeket (pl. énekek) nem írta le, a közbevetett horvát kifejezések egy részét később Eperjessy Ernő korrigálta.¹⁰

Borbálázásról a kutatók a 13 éves Vojtek Zoltánt (névelírás a lejegyzésben: valójában Vojnisek Zoltán – BSz.) (23–27. oldal) és Gyergyói Júliát (28–29. oldal) kérdezték.¹¹ Az alábbi részletek a Gyergyói Júliával készített interjúból valók:

„Ki volt a Borbála?

Gy. J.: [...] ez tényleg egy olyan régi szokás, [...] az apám szokott mesélni róla... Hát ő tőlük tanultuk meg. Hát mikor még az én anyám is lejárny vót, vagy nagymama szokta mesélni. Hát a nagymama is má 87 éves vót, mikor meghalt. Iszen sokat őrola tudunk, amit ő szokott mesélni, amíg ő fiatal vót ugye, lánykorába. Szintén a Borbáláról. Föl szoktak ötözni, természetesen fehérbe, mindent és hát az alsót is letakarni, mert hátha menünk egy olyan helyre, ahol megismernek, mert akkor aztá tényleg másnap má kijabálnak, hogyhát: – Tudom, hogyhát maga vót!- Vagy hát: Te vótá! [...] hát fő szoktak ötöznyi ugye fehérbe, arcot letakarni olyan fátyolszerűen, hogyhát lásson is a Borbála. És hát azért is, hogy rá ne ismerjenek a gyerekek. És hosszú, lehetőleg hosszú ruhába. És hát én is má fölöltöttem, hát

A népszokások költészete című kötetének (Bp., Akadémiai Kiadó, 1974) végén lévő illusztrációk között: »5. A megszemélyesített Luca-alakoskodó kikérdezi a gyerekeket (Horvátkimle, 1966)« aláírású képpel találkozunk; a 254. oldalon lévő »Képek jegyzéke« szerint ez is Dömötör Tekla felvétele 1966-ból.” Horváth József segített annak tisztázásában is, hogy Korniss Péter 1969-ben fotózta a horvátkimlei népszokásokat, mely képek elsőként Dömötör Tekla *Magyar népszokások* című munkájában jelentek meg.

⁹ Az adatközlők: Gyergyói János (84 éves), Gyergyói Júlia, Németh Márkné, Stipkovits Pál, Vojtek Zoltán. Az adatközlők közül Gyergyói Jánostól gyűjtöttek Jelassich-ról egy történetet, mely az itt élők magyarbarátságára utal (1. oldal); továbbá egy rövid történetet arról, hogy a „törökök idejében” veszélyben voltak a fiatal lányok (2. oldal). Szintén Gyergyói János mesélt a molnárokról (3. oldal); a vízemerekről (baszormándli) (4. oldal); a tűzemerekről (5. oldal) és a boszorkányokról (6–9. oldalig); arról, hogy Rinaldini Rinaldó rablóvezér a szegény asszonyt megajándékozta egy zsidó a portékájából (11. oldal); Savanyú Józsiáról, aki az urakat kirabolta, a zsákmányt a fáluban szétosztotta (12. oldal); s a kártyavetőről, aki megijesztette az asszonyt (13. oldal); Luca napi szokásokról és a lucaszékről (35. oldal + 2 db 36-os oldal); a karácsonyi asztalról (36–41); újévről és farsangról (42–43. oldal); a Jézuska-kalácsról (44–45. oldal); húsvéti ételszentelésről (46. oldal); lucabúzaról (47. oldal); az éjféli mise alatti strázsálásról (48–49. oldal); a boszorkányok ellen használt vadrózsaágról (50. oldal). Gyergyói Júliától gyűjtötték a szépen éneklő sellők történetét (ribinja ženska) (14–15. oldal), a borbálázást (27–29. oldal); a Mikulás-napi (30–33) és karácsonyi szokásokat (34. oldal). Németh Márkné, Gyergyói Júlia és Stipkovits Pál közösen meséltek a moráról (15–16. oldal); fej nélküli emberről, a Szent György-napi vadrózsa ágról (17. oldal), az esőcsinálóról és egyéb hiedelemleányokról (18–20. oldal); a Mikulásról és krampuszokról (21–22).

¹⁰ A feljegyzés tanúsága szerint pl. felvétel készült a kánaai menyegzőről, karácsonyi énekekről, de ezekre csak utalnak a lejegyzésben.

¹¹ Gyergyói Júlia (1914–1991) nagyanyja, 1863-ban született Stokinger Franciska, férjezett Gyergyovits Ignácé.

jópárszor, fehér ruhába és fehér cipőbe szoktam [...] és hát hosszú, jó hosszú, lehet mondani, majdnem bokáig érő. Úgy hogyha mentem az utcán, majdnem súrolta [...] a földet a ruha. S fehér kesztyű, sodrófa, vagy hát fakanál, először is cukorkát viszünk magunkkal. És há persze akkor a gyerekeket, hogyhát: jók lesztek-e? és hát: Imádkoztatok! – Szoktak imádkozni. Hát hogy ha má kicsit nagyobbacsák, ugye ezek má nemigen fogadnak szót. Csak az olyan kisebbek még. Ezek. És hát mondom, ha jók lesztek és hát szót fogadtok ugye a szülőknek, meg hát, hogy akkor kaptok cukorkát és mer hogy fog jönni ám gyakrabban a Borbála, ha nem fogtok jók lenni, vagy ha rosszak lesztek.”

Dömötör Tekla így emlékezett meg a gyűjtésről:

„Borbála napi alakoskodás a magyarországi délszláv falvakban ismeretes: a Borbála hasonló öltözetben jelenik meg, mint másutt a Luca. 1966 decemberében Horvátkimlén (Győr-Sopron m.) volt alkalmam a falu Borbála-alakoskodását megtekinteni. Borbála tiszta fehérben jelent meg, arcát fehér fátyol takarta, kezében fakanál volt. Ugyanitt Luca is fehérbe öltözve jár a házakhoz, de kezében fakanál helyett sodrófát tart. [...] Az ellenőrző és büntető Lucára vonatkozó aetiologikus mondák országosan ismertek, a Borbála hasonló szerepére vonatkozó történetek viszont a hazai délszlávoknál tűnnek fel” (DÖMÖTÖR, 1974, 70.).

A gyűjtés eredményei megjelentek Dömötör Tekla *Magyar népszokások* című könyvében (DÖMÖTÖR, 1972, 45.), valamint a horvátkimlei felvételek közül Dömötör Tekla egy Borbáláról készült fotót közzétett egy 1967-ben Svájcban megjelent német nyelvű tanulmányában is (DÖMÖTÖR, 1967, 151, Abb. 40–41.).

A borbálázás szokásának részletesebb leírására a horvát felmenővel is rendelkező, a gyűjtés időpontjában a Magyarországi Délszlávok Demokratikus Szövetségének munkatársaként dolgozó Eperjessy Ernő vállalkozott, aki 1966-ban és 1967-ben járt gyűjtőúton a községben. Cikke 1968-ban az *Ethnographiában* jelent meg (EPERJESSY, 1968, 560–587.).

Eperjessy a Borbálának öltözött Gyergyói Júliát kísérvé gyűjtött, ugyanakkor felhasználta a helyi gyűjtők közül Németh Ferenc anyagait is. Eperjessy szokásleírása szerint:

„Borbála előestéjén egy felnőtt leány vagy asszony öltözik fehér ruhába. Arcát tüllfátyollal általában teljesen eltakarja. A fehér blúzt vagy inget viselő és fehér lepedővel bokáig betakart nőt két-három (13–14 éves) fiú vagy leány vezeti házról házra, ahol kisebb gyermekek vannak. Borbála nem beszél, csak jelekkel adja tudtára a gyerekeknek, hogy jók legyenek, imádkozzanak, és szüleiknek szót fogadjanak. Borbála sodrófát, esetenként szalagokkal feldíszített főzőkanalat visz a kezében, továbbá egy kosár tartozik a felszereléséhez, amelyben az ajándék cukorkát viszi. Az ajándékot rendszerint a szülők csempézik előzőleg Borbála kosarába, hogy – Barbara ajándékaként – ossza ki a gyerekek közt. [Barbara

a Borbála horvát megfelelője. – B. Sz.] *A kísérők az ajtó előtt elmondják a bebocsátó szöveget: »Jó estét adjon Isten e ház népének! Borbála már kint van az udvaron. Ajtót nyissatok, bebocsájtátok, Szerencsét hoz nektek, és a bajt elviszi.«¹² Ezután Barbarát a konyhába engedik, majd a gyerekek – Barbara és a szülők ösztönzésére – térden állva elmondják magyarul a Miatyánkot és az Üdvözlégyet. Az ima után mindegyik megcsókolja Borbála sodrófáját, majd megkapják az ajándékot. A házból az alábbi szöveggel búcsúznak, amelyből egyúttal az is kitűnik, hogy a szokás – pedagógiai és morális szerepén kívül – betegséget, rontást távoltartó funkciót is betölt: »Istennel maradjatok és jók legyetek! Anyátoknak szót fogadjatok! Szerencse és egészség maradjon itt nektek! Mi innét most elmegyünk tovább«¹³ (EPERJESSY, 1968, 583–584.).*

Eperjessy tanulmányának 107. lábjegyzetében megemlékezik arról, hogy a magyar és horvát nyelvű beköszöntőt és elköszönő formulát „Németh Ferenc horvátkimlei gyűjtése és szíves közlése alapján” tette közzé.

Az 1970-es évek közepétől kb. egy évtizedig dolgozott Mosonmagyaróváron Ács Anna néprajzkutató, aki éveken át kutatta a kimlei horvátok anyagi és szellemi kultúráját, köztük a Borbála-járást. Ács Anna rögzítette, hogy hasonló szokásnak nincs nyoma a többi, gradistyei horvátok által lakott településen, kitért arra is, hogy mit tartanak a helyiek a szokás eredetéről, részletekbe menően dokumentálta a szokás menetét, folyamatosan utalva az egyes elemek időbeli változásaira is (például arra, hogy Gyergyói Júlia vezette be a sodrófa használatát fakanál helyett). Egyúttal korigálta a korábbi szakirodalom egyes tévedéseit, megvizsgálta a nemzetközi analógiákat (Ács, 1994, 345–360.). Az alábbi idézet Ács Anna szokásleírásából származik, amelyből erősen kitűnik a szokás katekizáló jellege:

„Borbála szürkületkor indult útjára kísérőjébe karolva. Szerepe szerint nem beszélhetett, csak hümmögött. [...] Kísérője kívül maradt, Borbála az ajtó közelében állt meg a konyhában. A szülők előcsalogatták rejtkehelyükről a gyerekeket és így szóltak: »Itt van Borbála, imádkozzatok neki!«¹⁴ Borbála meghajtotta magát, s ha a gyerekek nem akartak letérdelni az imához, megveregette maga előtt a földet, hogy oda térdeljenek. A gyerekeknek a Miatyánkot vagy az Üdvözlégyet – sokszor mindkettőt – kellett elimádkozni. Borbálára néztek, aki összekulcsolt kézzel állt előttük és kezében tartotta a felszalagozott fakanalat. [...] Borbála az ima után megsimogatta a gyerekek arcát s fakanalával megkocogtatta a fogukat. Előfordult, hogy a felnőttek megkérték Borbálát: »Vereged meg a hátamat, már napok óta fáj!«¹⁵ Más fájós testrészeket (csontkinövéseket stb.)

¹² „Dober večer Bog daj, Voga stana je ljudi! Barbara je jur vani na dvori. Vrata otvorite i nuter puščajte, Sriču će vam doniest, A nevolju odniest” (EPERJESSY, 1968, 583.).

¹³ „Zbogom ostanite, I do bri budite, I vašoj majkici, Jako se marite! Sriča i zdravlje, Ti ovde ostani, A mi idemo odavljn, Sad dalje” (EPERJESSY, 1968, 584.).

¹⁴ „Ovo je Barbara, molite joj!” (ÁCS, 1994, 349.).

¹⁵ „Potvajmi hrbat, par dan me ur bali!” (ÁCS, 1994, 350.).

is megkocogtattak vele, ettől remélve a gyógyulást. Aztán ajándékot osztott Borbála” (Ács, 1994, 349–350.).

Ács Anna felhívja a figyelmet a horvátkimlei Borbálázásnak mind a lucázástól, mind a többi hazai horvát népcsoportnál fennmaradt, e naphoz kötődő szokásoktól való eltéréseire is (Ács, 1994, 347.). Ács rendkívül részletes (ötoldalas) szokásleírásában kitér arra is, hogy az Eperjessy Ernő által közölt bebocsátó, illetve elköszönő formulát az 1948-ban született Németh Ferenc az ötvenes években egy horvátkimlei idős aszszonytól, Burcz Pálnétól tanulta. Ezzel kapcsolatosan Ács Anna megjegyzi: „A mondókákat az I. világháborút megelőző években a Borbálát kísérő két nagylány elénekelte az ajtó előtt, minden más beköszöntés illetve búcsúszó nélkül. Burczné már nem tudta idézni a hozzájuk kapcsolódó dallamokat. Napjainkra pedig ezek a szövegek is kikoptak a szokásból” (Ács, 1994, 348.).

Ács további lényeges megállapítása, hogy

„különbség még, hogy a kimlei horvátok – talán mivel távolabb estek a magyar falvak – nem vették át a Luca-napi magyar népszokásokat. Termékenységaráztató elem sem szerepel a borbálázásban, illetőleg mindössze egyetlen adatunk van erre vonatkozóan századunk elejéről. Ekkor a Borbálák még gabonával teli bugyorral a karjukon jártak a faluban és kifelé indulva a házból a gabonából egy kis maroknyit a konyha padozatára szórtak. A kimlei borbálázásnak nincs köze a kotyoláshoz, nincs köszöntő formula, varázsló, szerencsekívánó mondóka. Kivétel a Németh Ferenc gyűjtése alapján Eperjessy Ernő által közölt két szöveg” (Ács, 1994, 347.).

A három gyűjtő eredményeit Horváth József részletesen egybevetette (Horváth J. szerk. 1999, 125–128.), ő hívta fel a figyelmet a fogalomhasználat sajátosságaira is: Eperjessy Ernő „Borbála-napi alakoskodó szokás”-ként, Dömötör Tekla „Borbála-alakoskodás” néven, Ács Anna „Borbálázás” megnevezéssel, míg a helyi szóhasználat többnyire „Borbála-járás”-ként említi a szokást. Nekik köszönhető tehát, hogy a kimlei Borbála-járás felkerült az ország „hagyományterképére”.

Borbála-járás a napilapokban/sajtóban

A Borbála-járás a gyűjtésekkel egyidőben megjelent a napilapokban is. Mint említettük, az 1966-os év jelentős a község életében: Kimle név alatt ekkor egyesült a Mosoni-Duna két partján fekvő község, Horvátkimle és Magyarkimle (BOGNÁR, 2020, 289–308.). A megyei lap községegyesítésről hírt adó újságcikkében a szerzők megemlékeztek a Borbála-járásról is. E szerint:

„A többnyelvű község múltjából a horvátoké a legérdekesebb, ők alkotják a lakosság nagyobb részét, és 400 év múltán is megőrizték nyelvüket, egyes szoká-

saikat. Ismeretlen a környéken, sőt Magyarország déli részén lakó horvátok sem őrizték meg a »Borbála-járás« szokását. Borbála napjának előestéjén hosszú fehér ruhába öltözött, lefátyolozott arcú lányok, fiatalasszonyok járják a házakat főzőkanállal kezükben, ajándékot visznek a kisgyermekeknek. A csintalankodó gyermekekre ráütnek a főzőkanállal. A népszokás eredetére az öregek sem emlékeznek már.»¹⁶

A javarészt helyi pedagógusokból (Burkus Franciska, Cseh Júlia és Ludván István) és a Községi Tanács Végrehajtó Bizottságának titkárából, mindenki Titkár bácsijából (Takács Adolf) álló szerzőcsapat az országos mozgalom hatására Kimlén is professzionálódó honismereti és helytörténeti munka eredményeit foglalta össze. Az *Életünket együtt folytatjuk* című írás lehetőség is volt egyben arra, hogy az egyesült község önmagát definiálja, egyúttal a külvilág számára is megmutassa az értékeit. A honismereti pályázatra készített írást a zsűri díjazta, így az egy országos napilapban, a *Magyar Nemzet*ben is megjelenhetett.¹⁷

Szintén az élenkülő honismereti munka gyümölcse Stipkovits Jánosné Novits Mária (Mici teta) 1969-ben készült szakdolgozata, amelyben Horvátkimle népszokásai, köztük a Borbála-járás átfogó bemutatására vállalkozott. (A szakdolgozat egy átdolgozott részlete olvasható: STIPKOVITS, 1999, 229–247.).

A horvátkimlei borbálázás szokásának ismertségéhez nagyban hozzájárult, hogy a megyei lap egyik újságírója, Joó József elköteleződött a téma és a közösség iránt. Joó 1979-es cikkének bevezető sorai így hangzanak:

„Egészség és szerencse maradjon itten, add meg, Borbála, ami az égre vagyon irva! Csak ámulunk: kiköpött fiatal lány lett a Friciből¹⁸, papírból műmellet rakott magának, sudár a dereka, mehetne az oltár elé, örök hűséget fogadhatna neki akármelyik legény. Julika néni kesztyűt húz. Kezdődik Kimlén egy horvát népszokás: a Borbálázás. »Így való ez, csinálták ezt régen, nem kell elhagyni ma sem« – mondja az ötven esztendő Gyergyói Imre, Julka néni öccse. Soltvadkerti fehéret önt a borospoharakba, a lemezjátszóra föltesz egy horvát kóló számot. Az énekes arról dalol, hogy most nőszült, a felesége máris megverte.»¹⁹

Joó leírja a hagyományelemeket, ismerteti a Szent Borbála-kultuszt, a szakirodalomban előforduló dologtiltó, termékenységvarázsló hiedelmeket és rítusokat és az első férfi Borbálán kívül megemlékezik arról is, hogy a múlt évben (1978-ban) a kimlei Borbálák felszálltak a buszra, úgy indult a Borbála-járás. A cikk egy átdolgozott változata

¹⁶ BURKUS Franciska – CSEH Júlia – KÁROLYI László – LUDVÁN István – TAKÁCS Adolf: *Életünket együtt folytatjuk. Kisalföld*, 12, 206, 1967. szeptember 24. 7.

¹⁷ BURKUS Franciska – CSEH Júlia – KÁROLYI László – LUDVÁN István – TAKÁCS Adolf: *Életünket együtt folytatjuk. Magyar Nemzet*, 24, 3, 1968. január 5. 5.

¹⁸ A Franci név elírása. BSz.

¹⁹ Joó József: *Kimlei Borbálák. Kisalföld*, 35, 287, 1979. december 8. 7.

1985-ben a *Szabad Föld*ben is megjelenhetett.²⁰ A Kimlén megélenkülő helytörténeti kutatásokról hírt adó írásokban is rendszeresen megemlékeztek a borbálázásról.²¹ Összességében megállapíthatjuk, hogy a napilapok híradásai nagyban hozzájárultak a szokás országos ismertségéhez.²²

A horvátkimlei Borbála-járás megújítása

Joó József 1988-ban már megrendülten búcsúztatta a szokást *Hagyományok nyomában. Sirató Borbáláért* címmel megjelentetett írásában:

„Ha holnap este Borbálák járnának Kimlén, annak örülnék. Sajnos, sok a kétség, valamint a kérdés e horvát népszokással kapcsolatban, s nem fogózkodhatunk abba a biztató kilátásba se – szerdán délelőtt ez kiderült –, hogy Gyergyói Julka néni (nyugdíjas, hetvennégy őst ért, a hagyományok lelkes ápolója) talpig fehérbe öltözik, tüllszerű fátyollal takarja el az arcát, főzőkanalára fehér szalagot köt, fehér zacskóját cukorral megtömi. Halkan mondja: »Én már nem.« Az elhatározás erős lábon áll. Akkor ki? Elbukni látszik a hagyomány. [...] Mondja Julka néni, úgy tudja, tavalý Bodó Erzsike is járta a házakat. Férjhez ment, elkerült a községből.”²³

²⁰ Joó József: Borbála. *Szabad Föld*, 41, 16, 1985. április 20. 12.

²¹ Például: „Úticélunkhoz érve Gyergyói Júlia fogad bennünket otthonában, ő az idősebbek klubjának tagja, a horvát hagyományok lelkes ápolója, a hagyományos Borbála-járás Borbálája, aki minden év december negyedikén (sic.) fehér lepelbe öltözik, s járja a házakat, fakanállal. Tőle került a gyűjteménybe horvát halotti lepel, terítők és ruhák... »Én amolyan felderítő vagyok« – mondja. »Járom a házakat és igyekszem rávenni az embereket, hogy a régi dolgokat adják a gyűjteményhez. A klubban meg magnóra mondjuk a régi történeteket, egyik alkalommal magyar részről, másszor a miénkről.» HÁMOR Vilmos: Padlásról a pincébe? Kimle kincse. *Kisalföld*, 38, 49, 1982. február 27. 7.

²² Pl.: „A horvátok lakta szigetközi községben, Kimlén még ma is él az ország más vidékein már feledésbe merült Borbála-napi népszokás, a Borbála-járás. A talpig fehérbe öltözött Borbála még az arcát sem mutatja meg a kicsiknek, vonásait fehér fátyol mögé rejtí. A kíséretében levő kamasz fiúk kérnek bebocsátást a családokhoz, s ők faggatják ki a gyerekeket jó és rossz tetteikről. Borbála szó nélkül hallgatja végig őket, csupán titokzatos hümmögéssel jelzi, hogy őt nem lehet becsapni. Aztán előkerül a vesszőkosarából a sokféle meglepetés.” Mikulás-járás. *Délmagyarország*, 73, 287, 1983. december 6. 3.

²³ Joó József: *Hagyományok nyomában. Sirató Borbáláért. Kisalföld*, 43, 287, 1988. december 2. 5. A cikk folytatása: „Ráadásul a Franci sincs, Ausztriában dolgozik. A Franci meg ő együtt ballagtak, segítőjük sok ajtón bekopogott, emígyen: »Borbálák vannak az udvaron, engedjétek be őket, szerencsét hoznak nektek!« És mentek, hogy jót vigyenek, a rontást, a betegségeket messze cipeljék a házból, hogy jelekké a gyerekek tudtára adják, jók legyenek, szót fogadjanak, a fakanállal megkopogtatott foguk ne romoljon, megütögetett hátuk sose görbüljön. »Egészséget és örömet! – Sve najbojega, zdravlja i veselja zeljim!« Folytatja Gyergyói Julka: »A ruhámat kezdem széjjel bontani, a fehér inget se veszem elő, a fátyolt se, a kesztyűt se.« Összeteszi a kezét, mintha nem hinne abban, hogy a szentre még nagyon sokáig emlékeztet a szokás. Ki sejtí a holnapot? A napok gyorsan gurulnak, kóccá nem változtatja a fonó asszonyok fonalát Borbála, és bennünk egyre az van, a fájó veszteségek közé tartozik a kimlei hagyomány. Bárcsak tévednének. Merthogy ilyen az ember: remény nélkül nem nagyon tud élni.”

A férfi Borbála, Németh Ferenc 1985-ben Ausztriába költözött („diszidált”); Gyergyói Júlia 1991-ben elhunyt. Ács Anna cikkét adatközlője, Gyergyói Júlia iránti érezhető tisztelettel azzal a kérdéssel zárta, hogy „*Vele végleg kihalt volna egy etnikus közösséget karakterisztikusan jellemző szokás? Bizonyosan nem tudhatjuk – ki sejtí a holnapot? – ám a jelek erre utalnak*” (Ács, 1994, 352.).

Szerencsére nem így történt! Az 1990-es évek elején helyi származású horvátkimlei óvónők újították meg dramatikus játékként a szokást, melynek során a gyerekek magyar és horvát nyelven elmondták a beköszöntőt, ezt követően feltették a kérdést, bejöhettek a Borbálák? A Borbálák belépése után a jelenlévők közösen imádkozzák a Miatyánkot, majd a Borbálák fakanalukkal sorra megveregetik a jelenlévők vállát, „*hogy egészségesek legyenek*” és cukorkát osztanak. Fennmaradt, hogy a Borbálák nem beszélnek. Az első évben Borbála bábokat osztogattak, „*hogy egész évben jelen legyen Borbála*”. A dramatikus játék az *Ethnographiában* közölt búcsúformulával zárult horvát és magyar nyelven (1. kép).

1. kép Borbálázás Kimlén az 1990-es évek elején. Forrás: https://www.youtube.com/watch?v=_LecMXrFSqc 2:39

Mindeközben a közeg is változott, a Borbálák és kísérőik az óvodából átmentek az iskola épületébe, ahol a tantestületet, egy osztályt és az iskolai konyhát is meglátogatták. Mindez a munkanapokhoz igazodott: december 3-hoz legközelebb eső munkanap délelőttjére került át a borbálázás. Erre az időpontra tehető az is, hogy a Borbála-járás Magyar Kimlén is megjelent, mert az ottani óvodába, a Polgármesteri Hivatalba, a TÉ-ESZ irodába, valamint az idősek otthonába is elmentek a horvátkimlei kicsi Borbálák és kísérőik.²⁴ Az óvodások borbálázása a mai napig él;²⁵ emellett megjelent az iskolások borbálázása is, ugyanazzal a forgatókönyvvel.²⁶

²⁴ https://www.youtube.com/watch?v=_LecMXrFSqc (letöltés ideje: 2023. június 20.).

²⁵ <https://www.youtube.com/watch?v=l d8QluXIuh4> (letöltés ideje: 2023. június 20.).

²⁶ <http://kimlesuli.blogspot.com/2010/12/borbala-jaras.html> (letöltés ideje: 2023. június 20.).

A borbálázás szokásában újabb fordulatot az hozott, amikor Németh Ferenc visszatért Ausztriából Kimlére és az újjászervezett táncegyüttes vezetője lett. Ekkor fogalmazódott meg az is, hogy a szokás bemutatható legyen. Az első színpadra vitel a 2000-es évek elején történt Kimlén, majd Ausztriában,²⁷ egy mosonmagyaróvári kulturális se-regszemlén,²⁸ illetve a megyei nemzetiségi napon.²⁹ Minden esetben újrafogalmazódott a hagyomány a közösség múltjából kiemelt hagyományelem színpadra állításával.

2016-ban a Borbála-járás bekerült a hungarikum mozgalom megyei szintű jegyzé-kebe, a Győr-Moson-Sopron Megyei Értéktárba. Ezzel a falu közössége ismét vállalta, hogy nemzetiségi hagyományai közül egy horvát szokással, a Borbála-járással képvisel-teti magát. (Csak jelzésként említendő, hogy mennyire szerteágazó a hivatalos öröksé-gesítő folyamatba bekapcsolt érték-ként definiált örökségelemek köre: a Borbála-járással egyidőben „megyerikum” lett a csermajori középiskola; az Erebe-szigetek; a magyar szablya, a magyar szablyavívás és a Borsody-vívó rendszer; a szigetközi eceteshal, va-lamint a kapuvári böllérmáj.) A megyerikum indoklásában sorjázna a korábbi szokás-leírások toposzai:

*„A Borbála-járás Európában egyedülálló alakoskodó népszokás, csak Kimlén maradt fenn. Borbála december 3-án járja a falu utcáit, hogy egészséget és szerencsét vigyen a házak lakóinak. Borbála – aki fiatal lány, viselete szoknya, férfiing, fej- és vállkendő, harisnya, kesztyű, arca fehér fátuyollal van letakarva – kezében fehér szalaggal díszített fakanalat tart. Nem beszél, csak mutogat, ezért kísérője – aki többnyire fiatal legény – kéri horvát nyelven a bebocsátást a házba. Köszönti a ház lakóit, imára szólítja fel a gyerekeket. Fakanalával megkocogtatja a gyermekek fogait, hogy egészségesek maradjanak, megveregeti a lakók fájós testrészeit a gyögyulás reményében. Távozáskor a gyerekek megígérik, hogy jók lesznek, majd cukorkát ad nekik Borbála, a földre pedig magokat szór a jövő évi jó termést biztosítva ezzel. A kísérők köszönnek el a ház lakóitól egészséget, jó termést és szerencsét kívánva nekik.”*³⁰

²⁷ 2003-ban Borisdorfban (Báránd).

²⁸ 2006. december 1. A Pisztráng Kör szervezésében Mosonmagyaróváron.

²⁹ MÉSZELY Réka: Féltik hagyományait a nemzetiségek is. *Kisalföld*, 71, 220, 2016. szeptember 19. 9. „»A horvát hagyományokat erősen őrző családban nőtem fel. Számításaim szerint ma még körülbelül négyszázán beszélhetik a gradistyei horvát nyelvet Horvátkimlén. A fiatalok között is so-kan értik a nyelvet, de – általában a vegyes házasságok miatt – már nem beszélük« – magyarázza a KUD Konoplje Táncegyüttes alapítója, koreográfusa és vezetője, a helyi születésű Németh Franci, aki már régóta foglalkozik és kutatja a borbálázás hagyományát. Ezt egyébként a rendezvényen be is mutatták, hiszen remélik, a magyarkimlei templom melletti 124 éves hársfával, a horvátkimlei temetőhöz vezető hársfasorral (a valóságban gesztenyefasor – BSz) a megyerikumok közé kerül-het. A Megyei Nemzetiségi Napon első ízben adták át a Győr-Moson-Sopron megye szolgálatáért díjat nemzetiségi tagozatban, melyet Völgyi Gézának ítéltek oda. A kitüntetett aktívan dolgozik a gradistyei horvátok fennmaradásáért, nyelvük és identitásuk megőrzéséért.”

³⁰ MÉSZELY Réka: Ecetes hal és böllérmáj. *Kisalföld*, 71, 234, 2016. október 5. 9.

A megyerikum minősítés megszerzése, valamint, hogy a szokás bekerült a közművelődési *Jó gyakorlatok jegyzékébe*,³¹ tovább erősítette a közösség önreprezentációjában a Borbála-járás szerepét (2. kép).

2. kép Forrás: Kisalföld, 71, 234, 2016. október 5. 9.

Szintén Németh Ferenchez köthető az ún. Borbála-estek megszervezése 2015-től, amelyről rendszeresen hírt ad a sajtó, és már az első alkalommal különlegességekkel készültek: megrendezték az „első európai Borbála-szépségszereplőt”.³² 2017-ben hárman öltöztek be Borbálának. Az eseményről a megyei lapon kívül³³ az ORF nemzetiségi

³¹ <https://www.jogyakorlaton.hu/archivum/70-online-szakmai-munkaertekezlet-848/5-gyakorlatot-bemutatja-kud-konoplje-tanccsoport-mali-dunaj-horvat-enekkar-tothne-boda-eva-maria-a-nemzeti-muevelodesi-intezet-gyor-moson-sopron-megyei-igazgatóságának-megyei-igazgatója-853> (letöltés ideje: 2023. június 20.). „Jó gyakorlat: Kimle (Horvátkimle), Borbála járás (Győr-Ménfőcsanak-Ménfőcsanak Megye). Európában egyedülállóként maradt fenn Kimlén (Horvátkimlén) a Borbála járás ma is élő hagyománya, mely bekerült a Győr-Ménfőcsanak Megyei Értéktárba. A Borbálázás nagyon ősi és régi gyökerekkel rendelkező horvát népszokás. A Horvát Nemzetiségi Önkormányzat és a helyi két hagyományörző egyesület minden évben Borbála közeledtével Borbála est formájában egy jelenet bemutatásával, Borbála szépségszereplőt, népviseleti felvonulással, Ausztria, Szlovákia és a megye horvát lakta településeiről hívott vendégekkel emlékezik meg a szokásról.”

³² Szépségszereplő. Kisalföld, 70, 279, 2015. november 28. 8. (szerző nélkül, rövidhír) „A KUD Konoplje együttes első ízben rendez Borbála-szépségszereplőt az Európában egyedülálló horvátkimle alakoskodó népszokás tiszteletére ma este 6 órakor a művelődési házban. A legötletesebb és legszebb Borbála-viseleteket díjazták, a bátyus bálon tamburazenére horvát táncházat is rendeznek.”

³³ Mészely Réka: Európában egyedülálló népszokás a borbálázás. Kisalföld, 72, 283, 2017. december 5. 8. „Borbála-nap előestéjén, december 3-án talpig fehérbe öltözött, lefátyolozott arcú asszonyok járják a falut, hogy egészséget és szerencsét vigyenek a házak lakóinak. Európában egyedülálló horvát népszokás maradt fenn Kimlén, mely mára megyerikum is. A kimlei KUD Konoplje Táncegyüttes alapítója, koreográfusa és vezetője, a helyi születésű Németh Franci régóta foglalkozik és kutatja a borbálázás hagyományát. Ez a népszokás Európában egyedülállóan Kimlén maradt fenn. Nemrég a megyei értéktár kincsei közé is bekerült. A napokban újból felelevenítették ezt a különleges hagyományt. Múlt szombaton a helyi művelődési házban Borbála-szépségszereplőt szerveztek,

sajtója is beszámolt.³⁴ A cikkben összekapcsolják a szokást a Szent Borbála-kultusszal, és hírt adnak arról, hogy Vecsei Marija nyerte a szépségversenyt (3. kép).

3. kép Forrás: *Kisalföld*, 72, 283, 2017. december 5. 8.

A 2018-as Borbála-estről a megyei napilapban megjelent híradás szerint:

„A Borbála-járás a horvátság egyik jelentős hagyománya, mely Európában egyedülálló módon csak Kimlén maradt fenn. Nem véletlen, hogy felvették a megyerikumok sorába. [...] Napjainkban az óvodások, iskolások is a borbálázás aktív résztvevői, biztosítva, hogy ez a népszokás továbbra is fennmaradjon és akár hungarikummá válhasson.”³⁵ (4–5. kép)

melyen hárman indultak: a zsűri értékelt ruhájukat, bemutatkozásukat. Érdekeség, hogy a talpig fehérbe öltözött, elfátyolozott asszonyok nem beszélnek, csak mutogatnak, helyettük egy-egy kísérő szól. Első helyezett Vecsei Jánosáné Babi lett. Ugyanitt a táncsoport asszony tagjai is beöltöztek, lámpással érkeztek a besötétített terembe, ezzel felidézve a régi esték hangulatát. Vasárnap, Borbála-nap előestéjén a falut is járták a Borbálák. A hagyomány szerint köszöntik a ház lakóit. Fakanállal kocogtatják meg a gyermekek fogait, megveregetik a lakók fájós testrészeit, hogy egészségesek maradjanak. Szerencsét és egészséget kívánnak. Távozáskor imádságra szólítják fel a gyermekeket, akiket egy cukorkával ajándékoznak meg. Tegnap a felnőtt táncosok mellett a hagyományt őrző horvátkimlei óvodások és iskolások a polgármesteri hivatalba is ellátogattak borbálázni.”

³⁴ <https://volksgruppen.orf.at/v2/hrvati/stories/2812594> (letöltés ideje: 2023. június 20.).

³⁵ Borbála-járás. *Kisalföld*, 73, 282, 2018. december 5. 8.

Barbarin večer Kemlja

A Borbála-járás a horvátság egyik jelentős hagyománya, mely Európában egyedülálló módon csak Kimlén maradt fenn. Nem véletlen, hogy felvet-

ték a Megyerikumok sorába. A hagyomány szerint Borbála fehérbé öltözik, arcát eltakarja, nem beszél. Kísérőjével házról-házra jár, bebocsátást kér hajlékokba, megimádkoztatja a család tagjait, majd fakamáival megérinti a test fájó részeit, hogy a betegséget távol tartsa. Végül apró ajándékok (szukorkát) osztogat.

Napjainkban az övodások, iskolások is a Borbálázás aktív résztvevői, biztosítva, hogy ez a népszokás továbbra is fennmaradjon és akár Hungarikummá válhasson.

December 1-jén a KUD. Konpoplje Táncegyüttes és a Mali Dunaj Éneklőkar tagjai, meghívotti vendégek ezt a népszokást elevenítették fel egy vidám összejövetel alkalmával.

4. kép Forrás: *Kimlei Hirmondó*, XXI, 1, 2019. április 11. http://kimle.hu/wp-content/uploads/2020/02/kimlei_ujsag_2019.-I..pdf

Običaj „Barbare“ u Hrvatskoj Kemlji

U Hrvatskoj Kemlji u Ugarskoj gaju prilikom svetka svete Barbare, 4. decembra, jedinstveni običaj. Na predvečer svetka ada danas se žene i dvojke opravu čisto u bijelo i kot Barbare pohadjaju stane i dilu blagoslov.

Sveta Barbara je živila u tretom stojeću u Nikodemiji, današnjej Turskoj. Kad je još kot dvojka prestupila kršćanskoj vjere joj je - ovako povica legenda - nje otac odušicao glavu. Barbara brzi med one 14 svece, ke kršćani u različni strica zadivaju rado za pomoć. Ona je patrona umirujućih, rudarst. i čuvarica seljakov od strjele i nevimena.

Stare note jedne „Ja Dan svete Barbare“

Barbara dojde kot bijela i nima pojava u stan

Običaj u Hrvatskoj Kemlji još gaju tri do četine žene. Barbara je bijelo opravná, u jednoj ruki nosi vrnjaču u drugoj vrnču sa slatkočami. Glava je pokrta bijelim šlatom tako da i obrz nije vidljiva.

5. kép Forrás: <https://volksgruppen.orf.at/v2/hrvati/stories/2812594>

A 2019-es Borbála-est egyben néptáncos találkozó is volt. A helyi sajtó tudósítása szerint „igazi nemzetközi rendezvény”.³⁶ A borbálázás új kellékeként jelent meg a lámpás, mely motívum valószínűsíthetően a magyarkimlei Márton-napi felvonulás lámpásának átvétele (6. kép).

2022. november 26-án hatodik alkalommal „hagyományos” Borbála estet rendeztek Kimlén. Kétnyelvű meghívón egy horvát nyelvű, a Borbála-járás legfontosabb mozza-

³⁶ <https://www.kisalfold.hu/tudosito/2019/12/borbala-est-kimlen-fotok> (letöltés ideje: 2023. június 20.). „*Igazi nemzetközi rendezvénynek adott ismét otthont a kimlei Művelődési Ház a minap. A helyi horvátság az advent kezdetét megelőző szombat este várta az érdeklődőket, hogy az Európában egyedülálló módon Kimlén a mai napig is élő és már a Megyerikumok közé felvett népszokást, a Borbála járást bemutassa. Volt itt már a korábbi években Borbála szépségverseny is, a szervezők azonban minden évben összekötik a hagyomány bemutatását valami újítással. Idén az egykori néptáncosok találkoztak.*”

2 „Barbarov” prikazuje običaj u kulturnom domu Hrvatske Kemlje

Kemljansko Kulturno umjetničko društvo Konoplje se zalaže za očuvanje hrvatske kulture, jezika i običajev. Nedavno su priredili poseban Barbarin večer, pri kom su publiki prikazali ov običaj. Uza to su pozvali na naticanje za najlipšu Barbaru. Med četirimi kandidaticama je dobila Marija Vecsel.

6. kép Forrás: <https://volksgruppen.orf.at/v2/hrvati/stories/2812594>

natait számba vevő verses meghívó – Németh Ferenc szerzeménye – is helyet kapott (7a., b., c. kép).

Az est kezdetén a köszöntések után Németh Ferenc elmondta a borbálázás legfontosabb sajátosságait, és vetítéssel emlékezett meg a horvátkimlei borbálázás történetének legfontosabb szereplőiről, fordulópontjairól. Az est folyamán tizenhárom Borbála vonult fel, közülük tízen kimleiek, hárman pedig Kimléről elszármazottak (8. kép).

Ezt követte a viseletbemutató-revü mosonmagyaróvári, bezenyei, jandorfi, cunovoi, neudorfi és kimlei résztvevőkkel, amely során a régi („jako staro”) ruhadarabok különös figyelmet kaptak (9. kép).

A Borbála-est vendégeit felöltöztetett Borbála-baba, egy lámpás és egy adománygyűjtő kancsó fogadta (10. kép).

2022-es évben Borbála megjelent az országos sugárzású Dankó Rádióban, a szokás jellegzetességeit Juhász Katalin néprajzkutató foglalta össze.³⁷

A 2022-es Borbála-est másnapján készült a következő felvétel, melyen Borbála ház előtti dekorációként látható. A helyi Látogatóközpontban pedig fotópontként várja Borbála a vendégeket (11–12. kép).

³⁷ <https://mediaklick.hu/cikk/2022/12/05/tudta-e-a-het-jeles-napjai-december-4-borbala> (letöltés ideje: 2023. június 20.)

KEMENI BORBÁLA EST

Szentotthely városi rendezésű, előzetes, ingyenes 2022. november 26-án (szombat) 17 óráig a Művelődési Házba, ahova a tanulóknak és szülőiknek is meg kell jönniük.

Az est főnyitóját a népviseleti műbemutató mellett a Borbála és Hagymányosok felvonulása adja.

Műbemutató műsora:

- a 10 éves Miki Donny énekli.
- a 20 éves EUD Kesztyűs Tíme győztes.
- a 20 éves Bernyósi Tamara szobrász.

Vendégszereplők, akik a műsorok előtt mutatják be:

- Neudorf (Ausztria)
- Jászica (Slovákia)
- Čunovo (Slovákia)
- Bernyó
- Mosonmagyaróvár

Az est díjazását Ivo Šeparović, a PAX és BONUM nemzetközi fiatalok közössége ismételték meg.

A nagy műsorok után az adomány gyűjtésénél egykoron vége szakad.

Az este való bejegyzés díjazás, támogatásokat kérésre is megkapják.

Szerzők:
EUD Kesztyűs Tíme győztes - Horvát Nemzetiségi Önkormányzat

7a. kép

POZIVNICA

*U Hrvatsku Kemlji, bodbe, ljubi, bodbe,
Čudo čete vidiš, star običaj uske!
Dajti čaju Barbare, va ljubi va sprave,
S čajke Europe babe, divjaka žene.
Nina vilo one nisi vika nose,
A! napa zastane kad biva va divje!
Ov običaj Kemlji je od vjeka star,
Za divjake ljude pravi bogat dar!
Donesite pivo i pšeraj da ne fali!
Fesete ču bitl, ov običaj star!
Trideset let dugo juči Maly Donny,
Dvajset let Kesztyűs Tíme je kőny!
Tamaraško Drajnto i Bližnje ču dajti,
Dvajset let va prošlu slavi ču oni!
Čunovo ču dajti ži svojem gejdokom,
Hrvat i Austrija, va ljubi pod pamet!
Revaža žu mladi, Hrvat va Hali,
Neka nam poluže, kako su bogati!
Barbaram se keče svi mlyamo mladi,
I tako od njih dobro zabavje si upravit!*

7b. kép

Na 26-ja novembra ove ljeto u Kemljanskom kulturnom domu će biti predstava „Dni Barbare“. Za goste odjerto od 17.00 ur, zabava traje samo do petnaći. Svakoje mladić čekamo, npr. njemci, Hrvat! Staro i mlado! Često gost nam je Hrvat i roditelj obava Puc i Bonina Ivo Šeparović iz Hrvatske.

Za dobrovoljce dajete veliko bog piti.

Pšeraj i pivo ne zabite si sobom doneti! Najmanje 14 – 15 Barbare ču se pojedit. Čuvajmo običaj naš, ču još živi u cijeloj Evropi samo u Hrvatskoj Kemlji.

Željimo ugostiti i lip večer, jako dobro zabavu.

EUD Kesztyűs - Kemljanska Hrvatska Samoposlava

Vidi mo se na 26.nov.2022. u 17.00 uru Kemlji u Kulturnom domu!

7c. kép

8. kép Borbálák beöltözése, Kimle. Fénykép: Szilágyi Levente, 2022

9. kép Németh Ferenc kimlei viseleteket mutat be.
Fénykép: Szilágyi Levente, 2022

10. kép Felöltöttetett Borbála-baba. Fénykép: Szilágyi Levente, 2022

11. kép Kimle.
Fénykép: Bognár Szabina, 2022

12. kép Kimle.
Fénykép: Bognár Szabina, 2022

Németh Ferenc: hagyománygyűjtő, szervező, előadó, rendező és szerző

Németh Ferenc Borbála-járással kapcsolatos újításai nem kizárólag az Ausztriából történt visszaköltözése utáni időszakra tehetők. Mint láttuk, ő volt az első férfi Borbála az 1970-es évek végén. Elmondása szerint kétszer-háromszor öltözött be, „csak akkor, amikor nem volt más”. A beöltözésekkor hozzáfért olyan „bizalmas” adalékokhoz, melyek a gyűjtökhöz nem jutottak el, vagy szemérmesen hallgattak róla: pl. „Borbálának csak olyan lány/asszony öltöztetett be, aki nem volt beteg”. A fehér ruha, a tisztaság szimbóluma, a menstruáló (tisztátalan) nők kizárása a szokás korábban hangsúlyosabb mágikus erejére irányítja a figyelmet. A férfi beöltözése, a buszra szállás és az ezekkel kapcsolatos beszámolókból tükröződő „bolondozás”, a szabályozók relativizálódása azt tükrözi, hogy a szokás elveszítette mágikus erejét: már senki nem hisz abban, hogy az valóban hozzájárul az egészségvarázsláshoz, egyszerűen csak játékká vált. Németh Ferenc az 1960-as években Budapesten dolgozott, itt ismerkedett meg Eperjessy Ernővel, aki a beszélgetésük hatására látogatott el Dömötör Teklával Kimlére. Eperjessy Ernő kérdezte meg Németh Ferencet annak idején arról is, hogy kapcsolódott-e mondóka a Borbála-járáshoz („mit szoktak mondani?”). Erre Németh Ferenc ma így emlékszik:

„Tudod minden néprajzos többet akar, hogy érdekes legyen, hogy fölfigyeljenek rá ami nem is volt. Soha nem volt mondóka Kimlén, most már ki merem mondani, többeknek elmondtam, azt a szöveget horvátul én fogalmaztam, leírtam és az Ernőnek mondtam, Isten nyugosztalja! hogy hát ezt mondták. Gondoltam kimleiek benne lesznek az újságba, milyen fontos dolog az, szöveg is van. Nem volt soha szöveg,

az életben nem volt és most már elismerem, mert általában egy népszokás változik, és ezt hozzá lehet tenni, hogy ez megváltozott, mert mondanak egy köszöntőt, ami soha nem volt. De annak már mikor volt, már ötven éve, ha nem több, érted. És ezt el kell, hogy fogadják. sokáig senkinek nem mondtam meg, hogy azt a mondókát kifaragtam, de volt olyan, aki azt állította a 70-es években, hogy emlékszik rá, mert az ő nagymamája is ezt így mondta. Később rájöttem valamire, hogy egy olyan szót használtam a mondókába, amit Kimlén nem használtak később én ezt kicseréltem, hogy kimlei szöveg legyen. Nekem egy dallam motoszkált a fejemben és annak a ritmusára írtam ezt a mondókát. Nem lett énekelve sohasem, hanem először lett énekelve, mikor én színpadra vittem Kimlén.”³⁸

Meggyőződésem, hogy az újítások sora, valamint az a tény, hogy már az 1960-as években sem az „eredeti, ősi” szokásrendet sikerült rögzíteni, hanem annak egy beköszöntővel és búcsúformulával kiegészített változatát, semmit nem von le sem a néprajzi gyűjtések, sem a szokás értékéből, hiszen mindkettő betöltötte funkcióját. Szerencsésnek mondható a helyi közösség, hogy a hatvanas évek második felében megvalósult gyűjtéseket Ács Anna később megismételte, és hosszabb terepmunkájának köszönhetően minden kérdésben – köztük alapvetően a köszöntő és búcsú formula ügyében is – pontos képet kaphatunk a szokásról, annak funkciójáról.

Záró gondolatok – a néprajztudomány megmenti a szokásokat?

Szegedy Rezső a nyugatmagyarországi horvátok lakodalmi szokásai között kiemelten foglalkozott a kánai menyegző előadásával, valamint az úgynevezett zöld koszorúval (SZEGEDY, 1921). Ezek mára már nem élő szokások Horvátkimlén.³⁹ Ugyanő írja le, hogy a nyugat-magyarországi horvát lakodalmakban a pap kívánságára énekelték a kánai menyegzőről szóló éneket, mert úgy tartották, „a kedélyes mulatozás még az Úristen előtt is kedves” (SZEGEDY, 1921, 63.). Ugyanezt tapasztaljuk az új, közösségi szintéren megrendezett borbálázás közös kezdő imádságánál is: senki nem lepődik meg a kifejezetten világi rendezvényt (szépségverseny, táncos találkozó, viselet-bemutató revü) megszentelő közös imán, hisz a kimleiek a mai napig vallják „a mulatozás az Úristen előtt is kedves”. Szegedy Rezső bevezetőben idézett aggodalma, hogy a „karakterisztikus” hagyományok eltűnnek, és az a megközelítés, hogy az „ethnographus” azért gyűjt, hogy megmentse, ami menthető, (dokumentáljon) sok tekintetben korszerűtlen, avitt paradigma, hiszen valós tényeken alapulnak az emlékezet időbeli korlátaival kapcsolatos felvetések éppúgy, mint ahogy esetünkben az adatközlők tudásával, az átadott ismeretek „valódiságával” kapcsolatos kételyek. Nem vitatva azt, hogy a Borbála-járás kutatásában is egy minél korábbi írásos forrás jelenthetne áttörést, a kimlei példa a néprajztudomány hagyománymentő/őrző funkcióját támasztja alá. A néprajzkutatók kimlei

³⁸ Részlet a Németh Ferencsel készített interjúból (Kimle, 2023. április 15.).

³⁹ Dömötör Tekla és Eperjessy Ernő 1966-os gyűjtésükkor a feljegyzések szerint felvették a kánai menyegzőt. A Borbála-járás életben tartását és a helyi hagyományok ápolását élethivatásának tekintő Németh Ferenc őriz egy eredeti zöld koszorút, melyet restauráltatott.

gyűjtése máig tartó hatást gyakorolt a közösség életére: dokumentált egy szokást, és ezzel nemcsak a szokás, de a közösség fennmaradásához is hozzájárult, vagy legalábbis komoly erőforrást szolgáltatott ahhoz. Azzal, hogy a néprajztudomány leírta a szokást, hozzájárult fennmaradásához, sőt, mint láttuk, a szokás tartalmát is befolyásolta, hogy mit rögzített „hivatalos” szokáskanonként, hiszen a Borbála-járás 1990-es évek eleji dramaturgikus megújításakor központi szerepet kapott az a beköszöntő és záró formula, melyet Eperjessy Ernő 1968-as *Ethnographia*-beli cikkében „Németh Ferenc szíves közlése alapján” tett közzé. Természetesen ugyanígy a szokás fenntartásában és – mint láttuk – alakításában részt vállalók, mindenekelőtt Gyergyói Júlia és Németh Ferenc szerepvállalása is nélkülözhetetlen volt; a helyi emlékezet szempontjából is fontos lenne összegyűjteni azt, hogy évről-évre kik öltöztek be Borbálának.

Látnunk kell még, hogy Borbála nem az egyetlen télközépi néma asszonyalakoskodó volt Horvátkimlén: december 7-én járt Mikulás anyja (Mikulina májka szintén fehér ruhába öltözve, nyakában kerek, Máriát a kis Jézussal ábrázoló, fehér szalagon lógó szentképpel, kosarában sodrófát vitt magával), őt követte Luca (Lucija) december 12-én (DÖMÖTÖR, 1967, 153.).⁴⁰ Mindhárom asszonyalakoskodó járt a faluban a második világháborút követő években is, de Ács Anna megállapítása szerint egyre ritkábban: „1960-as évek végétől már senki sem öltözött be Horvátkimlén Mikulás anyjának, illetve Lucának, e két szokás kikopott a helyi horvátok népi kultúrájából” (ÁCS 1994, 352.). Ezzel szemben a néprajzkutatók által lejegyzett Borbála Kimlén – mint láttuk – a mai napig teszi a dolgát: az ő kultuszát őrző közösségére „szerencsét hoz és a bajt elviszi”, ezzel nagyban hozzájárul a horvát identitás megtartásához. A néprajzkutató pedig a 21. század elején azt rögzítheti, hogy ez esetben az „eredeti” szokás átalakulása nemcsak a szokás, hanem a közösség fennmaradásához is hozzájárult. A kimlei példa esetén a néprajztudomány általi feltárás előfeltétele volt a szokás sajtóban történő megjelenésnek éppúgy, mint a Borbála-járáshoz kapcsolódó – a szokást az eredeti kontextusából kiragadó – közösségi alkalmak szervezésének. A számmal ellátott Borbála-estek mára meghatározó „horvát” közösségi eseményekké váltak.

Meggyőződésem, hogy ha egyszer a Borbála-járás hungarikum lesz, akkor a felterjesztés indokai között feltétlen szerepeltetni kell azt, hogy a magyar néprajztudomány által megmentett gradistyei horvát szokásról van szó. Természetesen ettől függetlenül is fontosnak tartanám, hogy a szokáselem máig nyúló története bekerüljön a nemzetközi tudományos vérkeringésbe. Legutóbb Marko Dragić spliti professzor 2015-ben írt átfogó tanulmányt a horvát Szent Borbála-kultuszról, de gradistyei adatai között mindössze egy Borbála-ág szerepelt (DRAGIĆ, 2015).

A kimlei példa igazolja, hogy a néprajztudomány azzal, hogy a közösség múltjából kiválaszt egy-egy elemet (szokást), nem csupán a hagyományt őrzi és erősíti, hanem a hagyományt fenntartó közösségek számára is erőforrást, lehetőséget kínál a közösség megerősítéséhez (vö. APPADURAI, 2001, 3–31.). A Borbála-járás szokásgyakorlatának néprajztudományi kodifikálása egyéni és közösségi szinten is hozzájárult egy horvát

⁴⁰ „Im Dorfe Kimle (Komitat Győr-Sopron) gab es bei den kroatischen Familien im Jahre 1966 Barbara-, Luzien und Nikolaus-Vermummungen; sogar die »Mutter des Nikolaus« erschien als eine selbständige Maskenfigur” (DÖMÖTÖR, 1967, 153.).

szokás és a horvát identitás megőrzéséhez, annak ellenére, hogy a megmentett szokás tartalma, eredete (ősisége) korántsem tisztázott. A Borbála-járás 1990-es évek utáni története egy reziliens⁴¹ szokásgyakorlat története. Túllépve a gradistyei horvátság megszűnéséről szóló bő százéves diskurzuson talán azt is rögzíthetjük, hogy egy közel fél évezrede bevándorolt, reziliens közösség szokásáról készülhetett itt számvetés, valamint hogy a Borbála-járás szokásának életben tartása elősegítette a közösség rezilienciáját.

Források

- Bölcsészettudományi Kutatóközpont Néprajztudományi Intézet Adattára (MTA NTI)
VII. 7.e. Dömötör Tekla hagyaték.
KSH (Központi Statisztikai Hivatal)
1912 *A Magyar Szent Korona országainak 1910. évi népszámlálása. Első rész. A népesség főbb adatai községek és népesebb puszták, telepek szerint.* Budapest.

Irodalom

- ÁCS Anna
1994 Borbálázás Horvátkimlén. *Arrabona – Múzeumi közlemények*, 31–33, 345–360.
- APPADURAI, Arjun
2001 A lokalitás teremtése. *Regio*, 12, 3, 3–31.
- BÉKÉS Vera
2002 A reziliencia-jelenség, avagy az ökológizálódó tudományok tanulságai egy ökológizált episztemológia számára. In: FORRAI Gábor – MARGITAY Tihamér (szerk.): „Tudomány és történet” – *Tanulmánykötet Fehér Márta tiszteletére.* 215–228. Budapest, Typotex.
- BENČIĆ, Nikola
2013 Eine Synopse der burgenländischen Kroaten durch Jahrhunderte. *Studia Slavica Academiae Scientiarum Hungaricae*, 58, 2, 261–273.
<https://doi.org/10.1556/SSLav.58.2013.2.3>
- 2017 *Miloradić. Život, djelo i poslovanje Mate Meršića Miloradića 1850–1928.* Željezno, [Magánkiadás].
- BOGNÁR Szabina
2020 Közigazgatási észszerűsítés, vagy az önállóság felszámolása? Hídépítés és községegyesítés (Kimle, 1966). In: HORVÁTH Gergely Krisztián – CSIKÓS Gábor (szerk.): *Az árnyékos oldalon. Vidéki Magyarország a rövid hatvanas*

⁴¹ A Békés Verától származó meghatározás alapján: „A reziliencia konszubsztanciális fogalom: külön elemzés nélkül, egyszerre jelenti rendszerek belső stabilitásának és a megváltozott környezeti viszonyokhoz való alkalmazkodási („túlélési” avagy „megbirkózási”) képességének küszöb-tartományát. A ’reziliencia’ a ’rezisztenciának’, az ’inerciának’, a képlékenységnek és a ’stabilitásnak’ olyan dinamikus, holisztikus alternatívája, amely egyfajta képlékeny, rugalmas megmaradást jelent, ugyanakkor tartalmilag nem rendelkezik az ’ellenállás’ fogalmában rejlő rigiditással, a képlékenységnek a szokásos ’tetszőleges alakíthatóság’ értelmével, az ’inercia’-ban meglévő ’lomhaság, tehetetlenség’ fogalmával, vagy éppen a ’stabilitás’ megszokott jelentésével, sőt ezekkel éppen ellentétes” (BÉKÉS, 2002, 218.).

- években. 289–308. Budapest, Nemzeti Emlékezet Bizottsága (NEB) – Bölcsészettudományi Kutatóközpont.
- DOBOS Balázs
2008 Nyitás vagy visszarendeződés? Az 1968-as párthatározat és következményei. *Kisebbségkutatás*, 17, 3, 385–405.
- DÖMÖTÖR Tekla
1967 Masken in Ungarn. *Schweizerisches Archiv für Volkskunde*, 63, 3–4, 142–161.
1972 *Magyar népszokások*. (Magyar népművészet 6.) Budapest, Corvina.
1974 *A népszokások költészete*. Budapest, Akadémiai Kiadó.
- DRAGIĆ, Marko
2015 Kult sv. Barbare u kršćanskoj tradiciji Hrvata. *Nova prisutnost: časopis za intelektualna i duhovna pitanja*, 13, 2, 141–163.
- EITLER Ágnes
2019 Egy örökségelem története és kontextualizációs lehetőségei. Az Ecseri lakodalmas. In: BORBÉLY Sándor – ISPÁN Ágota Lídia – MAGYAR Zoltán (szerk.): *Ethno-Lore XXXVI*. 51–79. Budapest, Bölcsészettudományi Kutatóközpont Néprajztudományi Intézet.
- EPERJESSY Ernő
1968 Borbála-napi hiedelmek, szokások és a nyelvcseré kérdése. *Ethnographia*, 79, 560–587.
- FAZEKAS István
1993 A győri egyházmegye katolikus alsópapsága 1641–1714 között. *Történelmi Szemle*, 35, 1–2, 101–131.
- FÖGLEIN Gizella
2009 A nemzetiségi-kisebbségi kérdés, mint külpolitika államhatáron belül. Adatszolgáltatás az ENSZ-nek és párthatározat a magyarországi nemzetiségekről – 1958. *Jogtörténelmi Szemle*, 1–13.
- HARTOG, François
2000 Örökség és történelem: az örökség ideje. *Regio*, 11, 4, 3–25.
- HIRSCHLER, Michael
2017 Die lateinischen Arbeiten von Mate Meršić Miloradić – Latinska djela Mate Meršića Miloradića. In: STERN-PAUER, Gerlinde – KARALL, Sarah (Hrsg.): *Znanstveni članci Gradišćanskih Hrvatic i Hrvatov – Wissenschaftliche Aufsätze der Burgenlandkroatinen und –kroaten 3*. 37–63. Großwarasdorf, KUGA.
- HORVÁTH József
1999 Mersich Máté (Répcesarud, 1850 – Horvátkimle, 1928), *Arrabona – Múzeumi közlemények*, 37, 1–2, 347–364.
- HORVÁTH József (szerk.)
1999 *Fejezetek Kimle múltjából. Tanulmányok és kisebb dolgozatok a falu történetéből és néprajzából*. Kimle, Kimle Község Önkormányzata.
- HORVÁTH Sándor
2005 A grádistyei horvátok XVI–XX. századi asszimilációjának példái. *Kisebbségkutatás*, 14, 1–4, 181–193.

HUSZÁR ATTILÁNÉ FÁBIÁNKOVITS Erzsébet

2016 A Magyarországon élő gradistyei horvátok komplex, transznacionális identitásának jellemzői. In: POZSGAI István (szerk.): *Studia Slavica Savariensia 1–2. XI. Nemzetközi Szlavisztikai Napok. In memoriam Pável Ágoston.* 179–185. Szombathely, Nyugat-magyarországi Egyetem Kiadó.

KOLNHOFER Vince

2008 *A gradistyei horvátok és a magyar–osztrák határkijelölés.* (Doktori Disszertáció. Interdiszciplináris Bölcsész- és Társadalomtudományi Doktori Iskola. Európa és a magyarság a 18–20. században.) Pécs, PTE BTK.

KÓSA László

1971 Urosevics Dániló: A magyarországi délszlávok története. Kiadja a Hazafias Népfront Országos Tanácsa és a Magyarországi Délszlávok Demokratikus Szövetsége. Bp. 1969. 144 l. Könyvszemle. *Ethnographia*, 82, 444–445.

KURET, Niko

1955 Aus der Maskenwelt der Slowenen. In: SCHMIDT, Leopold (Hrsg.): *Masken in Mitteleuropa: volkskundliche Beiträge zur europäischen Maskenforschung.* 211–212. Wien, Kommiss. Berger.

PÁLFFY, Géza – PANDŽIĆ, Miljenko – TOBLER, Felix

1999 *Ausgewählte Dokumente zur Migration der Burgenländischen Kroaten im 16. Jahrhundert – Odabrani dokumenti o seobi Gradišćanskih Hrvata u 16. stoljeću.* Eisenstadt, Kroatiches Kultur- und Dokumentationszentrum.

RESS Imre

2008 A nyugat-magyarországi horvátok identitástudatának alakulásához a 18–20. században (Vallás és történelmi önismeret). In: CSÁSZÁR Melinda – ROSTA Gergely (szerk.): *Ami rejtve van s ami látható. Tanulmányok Gereben Ferenc 65. születésnapjára.* 411–426. (Pázmány Társadalomtudomány 10.) Budapest – Piliscsaba, PPKE.

STIPKOVITS Jánosné

1999 Horvátkimle népszokásai. In: HORVÁTH József (szerk.): *Fejezetek Kimle múltjából. Tanulmányok és kisebb dolgozatok a falu történetéből és néprajzából.* 229–247. Kimle, Kimle Község Önkormányzata.

SOKCSEVITS Dénes

2021 *A magyarországi horvátok rövid története.* Budapest, Croatica Kiadó.

SZEGEDY Rezső

1921 Nyugatmagyarországi horvát lakodalmi szokások. *Ethnographia*, 32, 60–68.

TOBLER Felix

1979 Horvát betelepülés Moson megyébe a XVI. században. In: GECSÉNYI Lajos (szerk.): *Tanulmányok Mosonmagyaróvár és vidéke történetéhez.* 53–69. Győr, Győr-Sopron Megyei 1. sz. Levéltár.

TÓTH Ágnes

2016 A „nagypolitika” erőterében. Délszlávok Magyarországon, 1945–1948. In: HORNÁK Árpád – BÍRÓ László (szerk.): *Magyarok és szerbek a változó határ két oldalán, 1941–1948. Történelem és emlékezet.* 337–372. Budapest, MTA Bölcsészettudományi Kutatóközpont Történettudományi Intézet.

TYRAN, Katarina Klara

- 2021 Povijest i jezik gradišćanskih hrvata. In: SLAVUJ, Kolo – IVANČAN, Andrija (izd.): *Narodni pjesni obicaji Gradišćanskih Hrvata: Istrazivanja i zapisi dr. Ivana Ivančana*. 22–27. Bec, Kolo Slavuj.

UJVÁRY Zoltán

- 2007 *Kultusz, színjáték, hiedelem. Agrárkultusz a magyar és az európai folklórban. Játék és maszk I–IV. Folklór az Ördögi kísértetekben*. Miskolc, Herman Ottó Múzeum.

UROSEVICS Danilo

- 1969 *A magyarországi délszlávok története*. Budapest, Hazafias Népfront Országos Tanácsa – Magyarországi Délszlávok Demokratikus Szövetsége.

SZABINA BOGNÁR

“SRÍCU ĆE VAM DONEST, A NEVOLJU ODNEST!” – “IT WILL
BRING YOU GOOD LUCK AND TAKE AWAY BAD LUCK!”
THE CUSTOM OF THE SAINT BARBARA’S DAY PROCESSION
IN HRVATSKA KEMLJA IN THE 20TH-21ST CENTURIES

Mate Mersich Miloradić, a priest/poet/scholar from Hrvatska Kemlja, coined the above Burgenland Croatian saying in 1921, after the majority of the Croats in Western Hungary had been incorporated into Austria. In the period between the two world wars, the term came to be used in a broader sense to include Croats living in the rest of the Croatian diaspora, in Western Hungary, Western Slovakia, and Moravia, who had settled there in the 16th century fleeing the Ottoman wars. Concerns regarding the existence and survival of the Burgenland Croats have been around for over two hundred years. The question rightly arises as to what traditions the ethnographer may find, and whether traditions can even be collected at all in the 21st century among the Croats of Western Hungary, approaching the 500th anniversary of their settlement. In this study, I demonstrate through a specific custom, the Saint Barbara’s Day procession of Hrvatska Kemlja, what it can mean for a community to have one of its customary practices added to the ethnographic map of the country, what opportunities a community has for reviving traditions that have been repeatedly written off, and how it affects the life of the community if new life is breathed into its dying traditions, in keeping with the spirit of the times. The study focuses not on the disappearing but on the persistent and resilient constructions of tradition, nor on the indicators of the disappearance and assimilation of an ethnic community but on the arenas of survival and the preservation of identity, and it highlights the role of individuals and ethnography in the process of the preservation of tradition.

Keywords: Burgenland Croats; Hrvatska Kemlja; Saint Barbara’s Day procession; revival of traditions and customary practices

A HELYI HAGYOMÁNYOK SZEREPE A KÖZÖSSÉGI REZILIENCIA KIÉPÍTÉSÉBEN A MEZŐCSÁTI JÁRÁSBAN¹

Bevezetés

Az ökológiai kutatásokban az 1970-es évektől bevezetett reziliencia fogalma (HOLLING, 1973) mára számos tudományterületen vált meghatározó értelmezési keretté, amely a széleskörű elterjedtség hatására különféle megközelítéseket eredményezett. Az ökológiai irányzat az egymásba ágyazódó, egymással kölcsönhatásban működő szerveződési szinteket (természet, egyén, közösség, gazdaság, kultúra, társadalom) felölelő társadalmi-ökológiai rendszerek adaptív kapcsolataival és tanulásával foglalkozik, és a rezilienciát a rendszer ama képességeként értelmezi, amely valamilyen sokkhatás esetében, krízishelyzetben lehetővé teszi a folyamatos változást és adaptációt, megőrizve eközben a rendszer eredeti funkcióját, szerkezetét, önazonosságát, visszacsatolásait, míg más definíciók a rugalmas ellenállást emelik a középpontba, amely valamilyen súlyos zavart követően elősegíti az egyensúlyi állapothoz, egy korábbi stabilitáshoz történő visszatérést (BERKES – ROSS, 2013, 6.; SZÉKELY, 2015, 11.; SZOKOLSZKY – V. KOMLÓSI, 2015, 12–15.). Habár az ember és környezet egységét szem előtt tartó vizsgálatok a rendszer integráns részeként kezelik a társadalmi (és gazdasági) tényezőket is, mégis elsősorban az ökoszisztémák működésének és rendszerjellemzőinek² vizsgálata vált hangsúlyossá, míg a közösségek elemzési szempontjai – miként arra a Berkes–Ross szerzőpáros rámutat – a szociális tanulás fontosságának kiemelése mellett egyelőre kevésbé kidolgozottak, és elsősorban a helyi erőforrásoktól erősen függő, környezetéhez kulturálisan is szorosan kapcsolódó közösségek esetében relevánsak (BERKES – ROSS, 2013, 7–10.).

A közösségi rezilienciával kapcsolatban komplexebb megközelítést alkalmaz a pszichológia,³ amely elsősorban a katasztrófa helyzetekhez, illetve egyéb traumás eseményekhez kapcsolódó egyéni rezilienciát vizsgálva fordította figyelmét az egyént körülvevő viszonyrendszer, és így a közösség szerepe felé, melynek során a közösség erősségeinek azonosítására és fejlesztésére fókuszált. A változás, bizonytalanság⁴ leküzdéséhez szükséges eszközök sorába kompetenciák, kapcsolatok, tudás, gazdasági és fizikai erőforrások egyaránt beletartoznak, így például: a cselekvőképesség, az önszerveződés, az együtt-

¹ A tanulmány az ELKH *Társadalmi és kulturális reziliencia a Kárpát-medencében* című, 57004 témaszámú projekt keretében készült.

² Például komplexitás, nemlinearitás, többszintűség, dinamizmus, kiszámíthatatlanság, megújulási ciklusok, rendszermemória.

³ A kétféle megközelítést, illetve azok integrálását bemutatja: BERKES – ROSS, 2013.

⁴ A kutatások egyre nagyobb mértékben foglalkoznak a lassabb ütemű változásokra adott közösségi válaszokkal, illetve a „társadalmi fordulat” hatására a helyekkel, kötődésekkel, társadalmi igazságossággal, megélhetéssel, többnyire a vidéki közösségek körében (MACKAY – FOUNTAIN – CRADOCK-HENRY, 2018, 215.).

működésen alapuló döntéshozatal és jövőkép, a hatékony kommunikáció, közösségi infrastruktúra, sokszínű és innovatív gazdaság, a társadalmi kapcsolatok/hálózatok, a társadalmi befogadás/igazságosság, értékek és hiedelmek, ismeretek és készségek el-sajátítása, pozitív szemléletmód (BERKES – ROSS, 2013, 11–14.; V. KOMLÓSI – RICHTER, 2015, 63–68.; MACKAY – FOUNTAIN – CRADOCK-HENRY, 2018, 215–216.).

Hasonló célkitűzések jellemzik az egyszerre módszert, szakmát és mozgalmat is jelentő, magyar viszonylatban a közművelődésből önállósodó közösségfejlesztést,⁵ amely mindig lokalitásban értelmeződik, és alapértékei között szerepel a közösségi részvétel, a képessé tevés (*empowerment*), a kezdeményezés, a civil társadalmi öntevékenység és a társadalmi párbeszéd, együttműködés kialakítása. A folyamatjellegű és komplex „közösségi beavatkozás” része a helyi akarát feltérképezése, közösségi események szervezése és az alulról jövő cselekvések felkarolása (PÉTERFI, 2021, 11–15.; VERCSÉG, 2020, 18–37.). A hazai gyakorlatban a főképp európai uniós forrásokat felhasználó vidékfejlesztési projektek esetében elsősorban a – közművelődési, szociológiai, szociál-politikai, mentálhigiénés, pszichológiai stb. szempontokat egyesítő – közösségfejlesztés ernyőfogalma keretében kerülnek kifejtésre azok a tevékenységek, amelyek a közösségi rezilienciát erősítik, s ezt a kifejezést használja számos, a területhez kapcsolódó civil szervezet is.⁶

Mind a rezilienciát, mind a közösségfejlesztést középpontba állító kutatások a fenti ismérveken kívül egybehangzóan kiemelik a közösségek belső kohéziójának, a közösséghez tartozás érzésének, illetve a helyhez való kötődésnek a fontosságát is, és újabban ezzel összefüggésben a kulturális tevékenység, a társadalmi események, valamint a hagyományos kulturális gyakorlatok reprodukálásának jelentőségét. Ehhez kapcsolódva tanulmányomban a Dél-Borsodban fekvő Mezőcsáti járás települési-járási szintű közösségi rendezvényeit teszem vizsgálat tárgyává, áttekintve azok kialakulásának folyamatát a rendszerváltástól kezdve. Ennek során kiemelt figyelmet fordítok annak bemutatására, hogy a lokális közösség miként kezdte el felértékelni hagyományait, hogyan és milyen céllal jeleníti meg azokat a közösség egészét megszólító eseményeken, milyen szerepet játszanak e folyamatban a külső ösztönzések (fejlesztési stratégiák, pályázati kiírások), illetve a helyi civil szervezetek, és hogyan járulnak hozzá a helyi identitás és kohézió növeléséhez. Forrásként a helyi és kistérségi újságokban⁷ a rendezvényekről beszámoló sajtócikkeket és a programok szervezésében közreműködő személyekkel 2023 folyamán általam készített, félig strukturált interjúkat használtam fel, továbbá támaszkodom a rendezvények helyszíni megfigyelése révén szerzett tapasztalataimra.

⁵ Napjainkra számos további szakma kapcsolódik a területhez, így a szociális munka, vidékfejlesztés, ökológia, urbanisztika, mentálhigiéné.

⁶ A fogalmi expanziót jelzi, hogy a falusi közművelődési intézményhálózatot is a közösség, közösségfejlesztés fogalmát középpontba állítva szervezték át, s létesítettek Integrált Közösségi Szolgáltató Tereket (IKSZT) országszerte.

⁷ 2004 és 2012 között havonta jelent meg a *Mezőcsáti Kistérség* című lap, amely többnyire egy-egy oldalt szentelt valamennyi térségi településnek. Leggyakrabban az előkészítés alatt álló vagy már megrendezett eseményekről közöltek programajánlókat, tudósításokat. Emellett a *Csáti Újság* is több beszámólót közölt a témában.

A vizsgálat helyszíne: a Mezőcsáti járás

A térséggel kapcsolatos kutatások a 19–20. század fordulóját követő időszakban a jelenlegi 8 helyett akkor még 24 településből álló Mezőcsáti járás társadalmi-gazdasági elmaradottságát, kedvezőtlen közlekedés-földrajzi helyzetét, megyehatár menti fekvését, „határzóna jellegét” emelik ki (MÁRKUS, 1986; VADÁSZ, 1995). Ez a belső periféria-jelleg napjainkig meghatározza a térség lehetőségeit. A szocializmusban a járás északi falvaiban elsősorban a Leninvároshoz köthető ipartelepítés miatt gyorsan lezajlott a foglalkozási átrétegződés, jelentősen csökkent a mezőgazdasági keresők száma. Ez a folyamat egészen máshogy zajlott a járás délebbi falvaiban – amelyek mostani vizsgálatom elsődleges helyszínei –, ahol elsősorban a térsz biztosított helyben munkalehetőséget, az ipari központok (Leninváros és Miskolc) viszont már messze estek, ezért a mezőgazdasági népesség aránya mindvégig magas volt, az átrétegződés lassan zajlott. Mindez a települések népességmentartó képességére is befolyást gyakorolt: 1949–1990 között a járás északi települései jelentős mértékben növelték lakosságukat, míg az egyre inkább zárvány-jelleget öltő déli települések 1949-hez képest a lakosságuk 30–50%-át elveszítették, s ez a folyamat még napjainkban sem zárult le (ISPÁN, 2020, 71–78.).

A Kovács Katalin és munkatársai által 2004-ben készített – a munkahelyek számának visszaesésére, a foglalkoztatási és ingázási arányokra és irányokra, a foglalkoztatató ágazatokra, a jövedelmi és képzettségi viszonyokra alapozott – település- és kistérség-tipológia a Mezőcsáti kistérséget a társadalmi krízisövezetként definiálható szegregálódo térségek közé sorolta, melyek jellemzője az etnikai színezetű szegénység, nagymértékű képzetlenséggel, alacsony szintű foglalkoztatással (különösen a nők esetében) és jelentős mértékű inaktivitással, az átlagostól messze elmaradó jövedelmekkel társulva (Kovács, 2013, 26–27.). Részben ez a körülmény tette szükségessé, hogy 9 település kivált a Tiszaújvárosi és a Mezőkövesdi kistérségből, és 2004-ben megalakította a Mezőcsáti kistérséget, amelytől a fejlesztési támogatások sikeresebb megszerzését várták. A 2007-es és 2014-es kormányrendelet is a komplex programmal segítő leghátrányosabb helyzetű kistérségek közé sorolta a mezőcsáti.⁸ A városi rangú járásközpont, Mezőcsát lakosságának az ezredforduló óta folyamatosan csökken (2022-ben 5661 fő), valódi centrumszerepet (sem a szolgáltatások, sem a munkahelyek tekintetében) nem képes betölteni a térségben. A járás népesebb települései közé sorolható Tiszakeszi (2508 fő), Tiszatarján (1387 fő), Igrici (1113 fő) és Ároktő (1026 fő), míg ezer alatti lakosságszámmal bír Gelej (578 fő), Tiszadorogma (325 fő), Tiszabábolna (304 fő) és Tiszavalk (311 fő).⁹ A járás kisebbségei közül a legnagyobb arányt a romák képviselik, akik a 2011-es becslés szerint a 14 446 fős járás kb. 25%-át alkották, legmagasabb arányban Mezőcsát,

⁸ A kedvezményezett térségek besorolásáról szóló 311/2007 (XI.17.), majd a 290/2014 (XI.26.) kormányrendelet szerint a komplex programmal segítő leghátrányosabb helyzetű 33 kistérség közé sorolták (7., illetve 16. hely). A lokális HDI-index szerint is a 10 legalacsonyabb értékkel rendelkező kistérség között szerepelt a mezőcsáti 2011-ben (8. hely) (SZENDI, 2015, 566.).

⁹ A népességszámra vonatkozó adatok 2022-esek. Forrás: Magyarország Helynévtára. https://www.ksh.hu/apps/hntr.main?p_lang=HU (letöltés ideje: 2023. szeptember 4.) A kistérségeket 2013-tól felváltó járások megalakítását követően Tiszabábolna és Tiszavalk a Mezőkövesdi járáshoz csatlakozott, a Mezőcsáti járáshoz pedig Hejőpapi érkezett.

Ároktó, Igrici, Tiszakeszi és Tiszatarján településeken, míg Tiszavalk, Tiszabábolna, Tiszadorogma és Gelej falvakban nem, vagy alig éltek.¹⁰

A térség közösségi rendezvényei

A rendszerváltás után tömegesen elterjedő rurális fesztiválok, közösségi ünnepek, falunapok létrejötte kapcsán a kutatók kiemelik, hogy azok a szocialista korszak után önrendelkezésüket visszakapó helyi közösségek helykereséséhez, a vidéki lakosság elvándorlására és a közösségi kapcsolatok meggyengülésére is reflektáló önmeghatározási igényéhez kapcsolódtak, ezeken keresztül mutatva fel – saját maguk és a kívülállók számára egyaránt – lokális értékeiket, erősítve a lokális identitást és a társadalmi kohéziót (LOVAS KISS, 2011, 9–12.). Önképük szimbolikus kifejezésére gyakran valamilyen – Pusztai Bertalant idézve – marginális egyediséget kerestek, amely lehetett egy ismert vagy teljesen elfeledett szokás, sajátosság. Ugyanakkor a szervezők egyfajta kulturális brókerként arra törekedtek, hogy a helyi lakosság érzelmi kötődését, a lokális identitás erősítését célzó ünnepek a kívülállók számára is olyan vonzerőt képviseljenek, amelyre falusi turizmus építhető. Történeti, természeti vagy kulturális jellegzetességek hiányában a megalkotott hagyományok is jól szolgálták ezt a célkitűzést (PUSZTAI, 2019, 96–97.).

A vizsgált településeket a kutatók a Borsodi Mezőség, illetve a Borsodi-hevesi Tisza mente kistérséghez sorolják, amely természetföldrajzilag jól elkülönülő egység (BORSOS, 2011, 286–291.). A gazdálkodás alapját jelentő ártéri, valamint a külterjes, rideg állattartás a 19. század közepi folyószabályozást követően visszaszorult (a Borsodi Mezőség szikes pusztáin viszont továbbra is jelentékeny maradt), és hangsúlyosabbá vált az extenzív szántóföldi termelés, a folyó mentén pedig jellemző volt a halászat, pákászat, csikászat (BENCSIK, 1982, 407–410.; MÁRKUS, 1986). Mezőcsát kiemelkedett kézművesiparával, különösen fazekas termékei, díszkerámiája vált országos hírűvé, emellett bőrfeldolgozása és pásztorművészete is jelentős volt, míg a falvak lakóinak többsége háziipari tevékenységgel (pl. vessző-, szalmafonás) egészítette ki a jövedelmét és háztartási szükségleteit (FÜGEDI szerk., 1997). Mezőcsát havi vásárai mellett a Tisza két partján fekvő települések közötti piaci kapcsolatok különösen meghatározóak voltak: a jobb parti falvak a háziipari termékek mellett pl. zöldséget, gyümölcsöt hordtak a túlsó oldalon fekvő nagyobb lélekszámú települések piacaira. Ezek az adottságok és hagyományok többé-kevésbé egyformán jellemezték e falvakat, ezért is izgalmas megvizsgálni,

¹⁰ MEZŐCSÁTI JÁRÁS, 2015, 24.; MEZŐCSÁTI KISTÉRSÉG, 3–4. A mezőcsáti cigányságról részletesebb adatok is rendelkezésre állnak. Az 1984-es CIKOBÍ felmérés 861 főt, a 2013-as önkormányzati becslés mintegy 1700 főt tartott nyilván, amely az ekkor 6036 főnyi város lakosságának 28%-át tette ki. A településen régebb óta élő magyarcigányok (romungrok) az 1950–60-as évektől nagy létszámban dolgoztak segéd munkásként a járás nagyüzemeiben, illetve a helyi térszben és melléközemeiben. A településközpontoz közel, de szétszórva fekvő ingatlanokban éltek, míg telepszerűen, putrikban mintegy harmincöt oláh cigány család élt. A 2000-es évektől városszerte költöztek olcsó, régi ingatlanokba, miközben szegregátumok is kialakultak. A cigány lakosság folyamatos beköltözésén kívül jellemző a nem cigány lakók jelentős elvándorlása, és a város népességének folyamatos csökkenése, továbbá az 1980-as évektől egyre növekszik a vegyes etnikumú családok, háztartások száma (PÉNZES – PÁLÓCZI – KOSZTA, 2018, 117–119.).

hogyan használták az egykor közösen birtokolt népi kultúra egy-egy elemét, megelőzve a többieket, saját identitásuk meghatározására és egyediségük felmutatására.

A járás települései a rendszerváltást követően nagyon hasonló rendezvénypalettát alakítottak ki. Ezek között szerepelnek az önkormányzatok által elsőként megszervezett falunapok, majálisok, az 1990-es évek közepétől terjedő, és azóta is szinte minden településen megtartott szüreti felvonulások,¹¹ s az utóbbi évtizedben már általánossá váló falukarácsonyok. Az ezredfordulót követő évtized második felétől több új rendezvény bevezetésére is sor került, melyek például a szomszédos települések közötti, illetve térségi szintű kapcsolatokat, vagy éppen az ökológiai gondolkodás jegyében a helyi természeti értékeket állították a középpontba (*1. táblázat*). A tartósan, vagy csak rövidebb időszakon keresztül fennálló rendezvények az idővel egyre fontosabbnak tűnő egyedi vonások kiemelése mellett is nagyon hasonló forgatókönyvet követnek már az 1990-es évektől kezdve. A programstruktúrában elsősorban a különféle korosztályokra szabott kísérőprogramok dominálnak, melyekre a sablonosság, sematikusság jellemző. Ezek sorában a reggeli horgászversenyek, focimeccs, gyermekprogramok (ugrálóvár, arcfestés, csillámtetoválás, lufihajtogatás, kézműveskedés, népi fajták stb.), ebéd, főző-, esetleg sütőversenyek, ügyességi versenyek, énekes-táncos szórakoztató műsorok (népzenei, népdal, operett műsorok, sztárvendég fellépése stb.) és az esti utcabáldiszkó rendszeresnek mondható. (*1–2. kép*)

A helyi sajátosság és egyediség megragadása sokszor inkább csak a rendezvények elnevezésében mutatkozott meg. A rendezvények elkeresztelésébe a legdélebbi Tisza menti falvak, Tiszadorogma, Tiszabábolna és Tiszavalk kapcsolódott be elsőként. E három település a fennmaradt népi építészeti emlékei (vert- és vályogfalú, alföldi jellegű parasztházai), a csendes környezet és a természeti értékek (a Borsodi Mezőség Tájvédelmi Körzet, a folyó és a Tisza-tó) révén már az 1980-as évektől felkeltette az idegenek – különösen a horgászok – figyelmét, s ekkortól kezdődött meg az üresen álló házak felvásárlása és hétvégi házként történő hasznosítása. Az előregedő településeken mára jelentős számban vannak jelen nem tősgyökeres magyar és – a falvakhoz valamilyen korábbi kötődéssel bíró – külföldi tulajdonosok,¹² gyakran már befektetői szándékkal. Ez a helyzeti előny párosult a rendszerváltást követően a Tisza-tavi turisztikai régió kiépülésével és intézményesülésével, amely kitörési lehetőségként kínálta a falusi turizmust e települések számára. Ehhez a polgármesterek – habitustól függő mértékben – igyekeztek biztosítani a kereteket, elsősorban az infrastrukturális fejlesztések révén (panzió, csónak- és hajókikötő, tanösvény, sportpályák létesítése), a településképvédelmével, továbbá a helyi rendezvények országossá fejlesztésével, településmarketinggel, például saját színes prospektusok készítésével, illetve idegenforgalmi vásárokon, kiál-

¹¹ Ezek megrendezésének hagyománya a térség falvaiban az 1920-as évekre nyúlik vissza, azonban az 1980-as évekre e szüreti felvonulások több helyen is megszűntek.

¹² A nem tősgyökeres háztulajdonosok egy része állandó jelleggel él a településen, míg mások leginkább hétvégéken, nyaranta tartózkodnak a helységben. Tiszadorogmán 2005-ben 256 lakást és már több mint 60 hétvégi háztulajdonost tartottak nyilván. Tiszavalkon 2009-ben a falu 180 ingatlanából kb. 40 volt idegen kézben a polgármester összegzése szerint (Leader+. *Mezőcsáti Kistérség*, 2, 8, 2005. augusztus, 8.; Nyíló világ. *Mezőcsáti Kistérség*, 6, 3, 2009. március, 11.).

1–2. kép Focimeccs és táncház a mezőcsáti majálison 2023-ban.
Fénykép: Ispán Ágota Lília

lításokon történő megjelenéssel.¹³ E rendezvények a Tisza-tavi turisztikai szervezetek¹⁴ marketingszakemberei szorgalmazására kaptak megkülönböztető elnevezést.¹⁵

Tiszadorogma például 1993 óta augusztus 20-án rendezte meg a Tisza túl partján fekvő Egyekkel közös falunapi rendezvényét, utalva a két település közötti, egykori élénk kapcsolatokra, az egyeki heti piacolás emlékére.¹⁶ Ekkoriban a helyi közösség tagjai közti kapcsolatok ápolásán volt a hangsúly: „*Meg akkor csak így főzött mindenki magának, főleg öreget. Tudod mi az az öreg vagy öhöm? Slambuc. Tehát mindenki főzött, meg ilyen ügyességi játékokat kitaláltunk, de hát akkor még nem hívtunk énekest, meg meg se tudtuk volna fizetni, meg miből.*” A tiszadorogmai esemény – az akkori polgármesterasszony visszaemlékezése szerint – a Tisza-tavi Önkormányzatok Szövetségének elnökségi tagja javaslatára vette fel 1999-ben a Vesszős Napok nevet,¹⁷ mivel a falu a megélhetését a 19. század közepe óta meghatározó kosárfonásról vált ismertté környezetében (PAPP, 2000). Az eseményen a sok hazalátogató elszármazott és rokon, valamint a környező települések lakossága mellett – a rossz közúthálózat ellenére – egyre nagyobb számban jelentek meg turisták is. A rendezvény fokozatosan adaptálódott a turizmus igényeihez: részévé vált a Tisza-tavi rendezvénysorozatoknak (Tisza-tavi Randevú, 2004; Szevasz, nyár! 2005; Tisza-tavi Fesztivál), amely professzionális rendezvényszervezők közreműködésével járt együtt, illetve időszakosan komoly pénzügyi támogatáshoz is hozzájutottak általa. A helyi értékek bemutatása és a családi hangulat megteremtése mellett ismert sztárok fellépése is szerves elemévé vált a programnak, amely a 2000-es évek közepére már több ezer látogatót vonzott a két településre.¹⁸ Ekkor kerültek átadásra – akárcsak a szomszédos Tiszabábolnán és Tiszavalkon – a „Legvirágosabb lakóház” és a „Legvirágosabb hétvégi ház” címek. A két, olykor háromnaposra is felduzzasztott rendezvény már egyértelműen idegenforgalmi célokat szolgált.

A külső ösztönző szerepét tölti be a mezőcsáti székhellyel 2007-ben létrejött Dél-Borsodi Leader Iroda is.¹⁹ Az alulról építkezés elvét, az együttműködést, a hálózatosodást előtérbe állító szervezet fejlesztési stratégiájában a lokális identitás építése mellett turisztikai és gazdasági szempontból is fontos szerepet szántak a helyi értékeknek. En-

¹³ HENCZ Zsolt: Gondolatcsere. *Mezőcsáti Kistérség*, 3, 9, 2006. szeptember, 7.

¹⁴ Például a Tisza-tavi Turisztikai Tanács, később a Tisza-tó Térségi Fejlesztési Tanács – utóbbi feladata volt a térségi szereplők közötti aktív együttműködés, fejlesztések összehangolása.

¹⁵ Tiszavalk a gyékényszövés hagyománya miatt Gyékényes Napok, Tiszabábolna ilyen jellegzetes tradíció híján Pákász Napokra keresztelte a saját falunapját. Emellett Ároktő 1999-től Csörsz-napokra, míg Tiszakeszi 2006-ban Keszi Napokra, majd Bográcsfesztiválra nevezte át legnagyobb közösségi ünnepét, Gelej pedig 2008-ban Sajtífesztiválra a falunapot. Emellett új kezdeményezések is születtek: Ároktő 2007-től a Tisza túlpartján fekvő Tiszacsegével közösen Kecsege Fesztivált rendez, Tiszatarján 2008-tól a WWF-program keretében megszervezett eseménye A nagy ugrás nevet kapta (a tömeges folyóba ugrás célja a vizek értékeire való figyelemfelhívás), azóta Bivalyos napokat szervez.

¹⁶ A páros rendezvényt 2011 óta önállóan szervezik meg a települések.

¹⁷ Lásd még: A valki gyékény és a dorogmai vessző. *Hajdú-Bihari Napló*, LVI, 206, 1999. szeptember 4., 6.

¹⁸ Összegzés. *Mezőcsáti Kistérség*, 2, 9, 2005. szeptember, 8.

¹⁹ Az iroda tevékenysége 37 településre terjed ki, amelyek a Mezőcsáti mellett a Mezőkövesdi, Tiszaújvárosi és Miskolci járáshoz tartoznak.

nek érdekében támogatták például a települési és térségi kapcsolati hálók megerősítését szolgáló, helyi értékeket középpontba állító, önálló arculattal bíró rendezvények, fesztiválok, kiállítások és ifjúsági táborok szervezését, kiadványok elkészítését és a térségi marketing fejlesztését.²⁰ A vizsgált rendezvények szinte mindegyike támogatásért folyamodott a szervezethez, így pályázati kiírásaik, értékelési szempontjaik érvényesültek a szervezésben. A fesztiválszerű, többnapos események nagyobb támogatásban részesültek, mint a falunapok, s igyekeztek is ösztönözni a falvakat ezek megrendezésére, egy vonzó marketing kialakítására. Magasabb pontszámot kaptak azért, ha az önkormányzat együttműködik két civil szervezettel, a legutóbbi felhívásukban már elvárás volt az is, hogy a fellépők díjazásából legalább 10%-ot a helyi hagyományörző egyesületek kapjanak. Miként az iroda vezetője megfogalmazta: „*A Leaderben kapcsolatot, hálózatot építünk, tehát fontos, hogy a hejőbábai nyugdíjas kórus elmenjen Szentistvánra, hogy körülnézzen, meg föllépjön egy fél óra erejéig, és az úti költséget legalább kifizetik.*”

A járás települési részesei voltak egy uniós finanszírozású, országosan futó, főképp települési és térségi keretek között megvalósított közösségfejlesztési folyamatnak is.²¹ A 2018–2022 között zajló ún. TOP-os (Települési Operatív Program) pályázatok célja a helyi identitás és kohézió erősítése volt a közösségfejlesztés módszertanával, melyhez a szakmai-módszertani háttérrel – a szintén uniós támogatással létrejött – „Cselekvő Községek” projekt szolgáltatta.²² Mivel ez utóbbi projekt vezetője a Szabadtéri Néprajzi Múzeum Oktatási és Módszertani Központ volt,²³ nem meglepő, hogy módszertani útmutatójukban a közösségfejlesztés alapelveinek érvényesítése és eszközeinek, módszereinek²⁴ felhasználása mellett hangsúlyosan jelenik meg a néprajzi tartalom is. A példaként szereplő közösségi tevékenységek, események, programok elsősorban a helyi hagyományokhoz kötődnek, melyekhez kapcsolódva javasolják a helyi társadalom számára releváns ünnepek, szokások összegyűjtését és jelen helyzethez adaptálását, alkalmat teremtve ezáltal a közösség önreprezentációjára és a generációk közötti párbeszédre (ARAPOVICS – VERCSEG, 2017, 30–32.).²⁵ A vizsgált települések szempontjából némi-

²⁰ A 2014–2020-as tervezési időszakra szóló Helyi Fejlesztési Stratégia cselekvési terve: <https://www.delborsodileader.hu/images/stories/hirek/2016/hvs/cster2016.pdf> (letöltés ideje: 2023. augusztus 28.).

²¹ A helyi identitás és kohézió erősítése Mezőcsáton és környékén. TOP-5.3.1-16. Konzorciumi tagok: Ároktő, Hejőkürt, Hejőpapi, Igrici, Mezőcsát, Tiszadorogma, Tiszakeszi, Tiszatarján önkormányzatai. A támogatás összege 41.500.000 Ft. <https://www.mezocsat.hu/?module=news&action=getfile&fid=138896> (letöltés ideje: 2023. augusztus 23.).

²² A projekt keretében kiépült egy szakmai segítőhálózat, továbbá kutatásokat folytattak, tanulmányokat, kiadványokat adtak közre.

²³ Konzorciumi partnerei a Nemzeti Művelődési Intézet és az Országos Széchényi Könyvtár voltak.

²⁴ Például közösségi interjú, közösségi beszélgetés, közösségi felmérés, közösségi tervezés, helyi cselekvési terv.

²⁵ A példaként említett ünnepek között szerepeltek a naptári vagy egyházi év jeles napjai (pl. karácsonyi betlehemezés, Anna-napi bálók), a mezőgazdasági év eseményei, természeti ünnepek (pl. farsangi multság, szüreti multság, nyári napéjegylenlőség), illetve a helytörténeti eseményekhez fűződő szokások, ünnepek (pl. a település alapításának ünnepe, egyéb történelmi esemény emléke). Néprajzi tematikát érintenek továbbá az alábbi tevékenységek: közösségek szomszédolása, a helyi értékeket bemutató közösségi kiállítás, a helyi emberek tudását, jártasságát bemutató tankatalógus és települési értéktár, falukönyv, kalendárium létrehozása, helyismereti, helytörténeti dokumentumok gyűjtése, a helyi szellemi kulturális örökség feltárása.

leg megkésettnek tűnnek ezek az ajánlások, hiszen a már kialakult rendezvény-naptárak hasonló módon épültek fel. A projekt keretében megszervezett néhány új esemény kapcsán viszont fontos rámutatni, hogy a közösségi felmérések, a helyi vélemények megismerésének hatására némi hangsúlyváltás érzékelhető a programok jellegében. A települések társadalm szerkezeti és korszecifikus jellemzőihez igazodva erőteljesebben jelentek meg a roma kisebbség, illetve az idősebb korosztály szempontjai és igényei. Amíg Mezőcsáton az állattartó hagyományokra építve különféle bográcson ételekre felfűzött főzőversenyeket szerveztek,²⁶ Ároktón például – ahogy azt a programok lebonyolításában mindkét településen szerepet vállaló szervező kiemelte – a roma lakosság meghatározó jelenléte miatt kevesebb teret kaptak a települési hagyományok, helyettük elsősorban úgynevezett generációs napokat, családokat megcélzó, fiatalokat és időseket összekötő programokat (pl. közös biciklizés) szerveztek.²⁷

A külső ösztönzők, illetve az önkormányzatok és polgármesterek meghatározó szerepe mellett fontos szót ejteni a rendezvények létrejöttét elősegítő helyi civil szereplőkről is. A helyi hagyományok ápolásának igénye főként az értelmiséget és a civil szerveződések tagjait jellemzi. Elsősorban a városi rangú Mezőcsáton, a legnagyobb településen található olyan civil szerveződés, amely Eitler Ágnes fogalomhasználatát alkalmazva lokalitásvállalkozásnak tekinthető,²⁸ és a lokalitásra érvényes szervezőtevékenységét a hagyomány tengelye köré építi. Ilyen például a 2000-ben alapított Mezőcsát Kultúrájáért Alapítvány, amelynek tevékenysége elsősorban a helyi hagyományok őrzésére irányult, és aktívan segítette a városi rendezvények (városnap, szüreti felvonulás) megvalósulását. Később különféle pályázati forrásokat igénybe véve önállóan is rendezvényeket kezdtek szervezni, így a 2010-ben elindított, és tíz éven keresztül megrendezett Csáti menyegzőt,²⁹ a Csáti Kavalkád programsorozat keretében megtartott lovasnapokat és egy őszi, családias hangulatú, a tökfáragás köré épülő eseményt, melyek helyszíne az egyesületi tagok tulajdonában álló, Örökségeink háza nevet viselő régi parasztpéület. Mivel a tagok főállásuk mellett végzik a rendkívül sok időt felemésztő szervezést, teljesítőképességük határt szab vállalásaiknak: a turizmusba már nem tudnak bekapcsolódni, tevékenységük kifejezetten a csátiakat célozza.

²⁶ A program elején, 2019-ben még olyan gasztronapot terveztek, ahol a sparhelten sütött krumplilángos, a molnárkalács mellett a cigány kenyér (vakaró, más néven bodag) elkészítésének hagyományát is felelevenítik (KALMÁR szerk., 2019, 11–12.).

²⁷ Ezek a járás több településén is megszervezésre kerültek. Az országos program kritikájaként fogalmazódott meg, hogy a közösségfejlesztési folyamatokból kiiktatták a szociális területet, és elsősorban „kulturális közösségfejlesztés” zajlott, amelyet egyfajta tömegesítés és sematizálás jellemez (PÉTERFI, 2021, 22–24.).

²⁸ A lokalitásvállalkozás alatt olyan konkrét fizikai helyhez kötött társulást ért, amely egy adott lokalitás-jelleg, tematika iránti közös érdeklődés alapján szerveződik; a szabadidő szférájában hat, az adott tematikus tengely köré szervezett cselekvéseket a tagok hobbiként művelik; az endogén és exogén erőforrások elérése érdekében professzionalizáció jellemzi működését; a lokalitás érzésére érvényes elképzeléseket és projekteket szervez (EITLER, 2022, 22.).

²⁹ Ez a rendezvény egy jegyespár vagy házassági évfordulóját ünneplő pár, ezek híján a szerepet eljátszó néptáncos pár összeeskütése alkalmával megrendezett hagyományos, sátras lakodalom, melyre a vendégek jegy megvásárlásával mehetnek.

A kisebb létszámú falvakban az 1990-es években, illetve az ezredforduló környékén létrejött civil egyesületek a bemutatott csáti szervezethez képest tágabb értelemben fogalmazták meg a szerepüket. Széleskörű tevékenységük számos területet ölelt fel egyszerre (szociális-oktatási, kultúraápoló és programszervező, faluszépítő),³⁰ a tagság körében meghatározó a helyi elit (iskolaigazgatók, tanárok, polgármester, lelkész, vállalkozók stb.) jelenléte. Kiemelt feladatuknak tekintették az egykori történelmi, néprajzi, kulturális, gazdálkodási hagyományok kutatását és felélesztését, melyek leginkább megemlékezések, emlékműállítások és rendezvények megszervezésében testesültek meg. Ezek az egyesületek segítettek az önkormányzatoknak megrendezni például a szüreti felvonulást, falunapot, és közreműködtek a nemzeti ünnepek alkalmából tartott megemlékezéseken. Habár a helyiek önszerveződési hajlandóságának és cselekvőképességének kiemelten fontos terepet biztosítanak a látszólag sok mindenkit megmozgató és befogadó tevékenységek révén, még ez a szervezeti forma is rendkívül törekenynek, sérülékenynek bizonyult, hiszen hiába működtek hosszú éveken, évtizedeken keresztül stabilan az adott településen, a közhiteles nyilvántartás szerint többségük napjainkra már megszűnt – szerencsés esetben újak alakultak helyettük.

A helyi hagyományok szerepe a rendezvényeken

A rendezvények szervezői, mint láthattuk, igyekeznek felmutatni a néphagyomány elemeit is, azonban bemutatásuk korántsem egyszerű feladat. A nagy múltú Mezőcsáti Néptáncegyüttes és a néhány iskolai néptánc csoport mellett elsősorban az előregedő és fogyatkozó létszámú, akár évtizedekkel korábban alapított népdalkörök lépnek fel leggyakrabban e rendezvényeken, valamint az egyre élénkebb társadalmi életet élő, a két-éves években sorra alakított nyugdíjas klubok különféle produkciókkal. A turizmust a leghatékonyabban hasznosító, gyékény- és kosárfonással szimbolizált falvakban is nehézséget okoz a hozzáértő személyek csökkenő létszáma. Tiszadorogmán Kosárfonó Szövetkezet működött, az 1960-as években is sokan fontak, az első falunapokon még kosárfonó versenyt is tudtak rendezni a helyieknek, de a kosárfonásra képes emberek száma folyamatosan csökkent, napjainkra csupán három olyan személy maradt, aki eladásra is készít termékeket, köztük egy már 86 éves asszony, aki idén végleg felhagyott e tevékenységgel. Több próbálkozás indult emiatt annak érdekében, hogy iskolásokat tanítsanak kosárfonásra, gyékényszövésre. (3–4. kép) Sikeresnek tűnő kezdeményezés és egyben a kreatív alkalmazkodás példája a helyi hagyományra, valamint a környezetvédelemre is reflektáló papírfonás technikájának elsajátítása. A településen a papírfonást meghonosító asszony korábban nem foglalkozott vesszőfonással, az új technikával az interneten találkozott, és autodidakta módon tanulta meg a fogásokat. A vesszőből font termékekre emlékeztető tárgyakat (többnyire használati értékkel bíró dísz tárgyak, pl. kenyértartó,

³⁰ Az egyik ároktői egyesület célkitűzései között egyszerre szerepelt például a község üdülőfaluvá fejlesztése és a megromlott közrend, illetve közbiztonság helyreállításának segítése: „Ároktői község megújulásáért” Alapítvány. *Mezőcsáti Kistérség*, 1, 5, 2004. augusztus, 3.; Ároktői Helységpártoló Egyesület. *Mezőcsáti Kistérség*, 1, 6, 2004. szeptember, 3.; Faluszépítők. *Mezőcsáti Kistérség*, 2, 2, 2005. február, 9.

3–4. kép Állandó kiállítás a kosárfonásról a Tiszadorogmai IKSZT-ben.
Fénykép: Ispán Ágota Lídia, 2023

tál, szemetes kosár) hulladék újságpapírból készítik és fehérre vagy színesre festik, előállításukba többen is bekapcsolódtak a faluban (kb. négy-öt fő) – illetve néhányan már más környékbeli településeken is, a kész termékeket pedig értékesítik.

Mezőcsát is nehézségekkel küzd a fazekas-hagyományait tekintve. A 19. században fénykorát élő helyi fazekasság termékeiből a Miska-kancsó és a pálinkás butykos olyan vonzerőt képvisel, amelyben komoly potenciál rejlik a helyi turisztikai szakemberek szerint.³¹ (5. kép) Mivel azonban az utolsó csáti fazekas 1927-ben meghalt, már nehéz feléleszteni a hagyományt. A 2000-es évek elején a helyi általános iskolában indult képzőművészeti oktatás keretében gyerekeknek igyekezett megtanítani a fazekaskodást a helyi tájházát is tulajdonló rajztanár házaspár, abban a reményben, hogy azok idővel képesek lesznek folytatni e mezőcsáti hagyományt.³² Hasonló célkitűzés vezérelte az önkormányzatot, amikor közmunkaprogram keretében létesített egy kézműves műhelyt, ahol korábban három-négy fő, jelenleg egyetlen személy dolgozik. A hagyomány fellevenítésére, „helyreállítására” irányuló erőfeszítések azonban – ahogy arról egy önkormányzati dolgozó beszámolt – egyelőre csak részsikereket eredményeztek: „*Tehát nagyon aranyos, kedves, kreatív hölgyeket foglalkoztatunk, akik, hogy mondjam neked, tehát autodidakta módon innen-onnan elsajátították ennek egy részét. Nyilván a koronagozás az egy nagyon speciális dolog, az nem megy, viszont kisebb dolgokat el tudnak készíteni, magát a Miska-kancsót azt nem. És egyelőre itt ez megrekedt ez a történet.*”

5. kép Helyi fazekas termékek a Mezőcsáti Polgármesteri Hivatal előcsarnokában.

Fénykép: Ispán Ágota Lídia, 2023

³¹ A Leader-iroda vezetője például egy Miska-kancsó fesztivál ötletét említette meg a beszélgetésünk alkalmával.

³² Múlt és jövő. *Mezőcsáti Kistérség*, 1, 1, 2004. április, 6.

A 2006-ban alakult Mezőcsáti Kistérség Községi Munkásainak Egyesülete 2007-ben rendezte meg először a Helyi Termék Fesztivál elnevezésű rendezvényt.³³ A fesztiváltól a kistérségi települések közötti együttműködést, közösségfejlesztést, végső soron a kistérségi tudat kialakulását remélték.³⁴ A Covid19-járványig évente – eleinte valamelyik kisorsolt településen, majd végleg Mezőcsáton – megrendezett eseményen vegyesen szerepeltek a hagyományörző és kézműves, illetve nem tömegtermelésre szánt termékek. A változatos, de idővel szűkülő felhozatalt a közmunkások által előállított helyi termékek egészítették ki. A fesztivált emiatt úgy is jellemezte az egyik interjúalany, mint „*egy ilyen mini közfoglalkoztatotti kiállítás*”.³⁵ Néhány önkormányzat a közfoglalkoztatási pályázatok támogatásával helyi alapanyagokat feldolgozó üzemet is létesített, amelyek szintén a hagyományt használják hitelesítő címkéként termékeik propagálásához.³⁶

Az eltűnő hagyományok mellett fontos kitérni a rendezvényeken sokáig kevésbé reprezentált cigány hagyományokra, és ezzel összefüggésben a kohéziót erőteljesen meghatározó társadalmi integráció és inklúzió folyamatára is.³⁷ A helyi cigányság által leginkább látogatott ünnepek a majálisok, illetve a falu- és városnapok. A falunapi programok alapján különösen az ezredfordulót követő évtized második felétől már alkalmanként megjelentek roma táncscsoportok is fellépőként, és a cigány közösségnek szentelt első önálló ünnepet is ekkoriban, 2007-ben szervezték meg Tiszakesziben. A faluból származó országszerte ismert cigányzenész és nótáénekes, Horváth Pista³⁸ emlékére

³³ A Helyi Termék Fesztivál ötlete a részvételi akciókutatás lehetőségeit a vidékfejlesztésben vizsgáló – a Szent István Egyetem (új nevén Magyar Agrár- és Élettudományi Egyetem) Környezet- és Tájgazdálkodási Intézetében folytatott – doktori kutatáshoz kötődik, amelynek terephelyszíne a Mezőcsáti kistérség volt. A projekttervet egy egyetemi kurzus keretében egyetemi hallgatók készítették el, akik ötletüket egy kistérségi fórumon mutatták be. A fesztivál szervezéséhez több célt is társítottak: a legfőbb a helyi termékek bemutatása a kistérségben és a környéken élők, illetve a turisták számára, továbbá a figyelem felhívása a helyben készült termékek jelentőségére a környezeti és a társadalmi fenntarthatóságukkal kapcsolatban. A projektterv részletesen kitér a fesztiválprogramra, a kommunikációra és a szervezés lépéseire. Az egyesület ezt a programot valósította meg (BODORKÓS, 2010, 103–104.). Az egyesület tevékenyen közreműködik számos más profilú, kistérségi szintű közösségi rendezvény megszervezésében, mellyel a lokálpatriotizmust kívánja erősíteni. <https://mezocsatikozossegefejleszto.hu/bemutatkozas/> (letöltés ideje: 2023. szeptember 20.).

³⁴ Helyi termék fesztivál. *Mezőcsáti Kistérség*, 4, 6, 2007. június, 12.

³⁵ Közfoglalkoztatási Kiállítást 2014 óta évente rendeznek a megyeszékhelyen.

³⁶ A Tiszatarján Kincse Húsfeldolgozó Üzem szlogenje „Úgy, mint régen”, üzletfilozófiájukban pedig azt is leírják, hogy a régi tarjáni böllérek tudására támaszkodnak. A Gelej ízei savanyító- és zöldségfeldolgozó üzem „Hagyományos ízek Dél-Borsod szívéből” mottója is arra utal, hogy a legkorszerűbb eszközökkel, de hagyományos, helyi receptúrák alapján készítik termékeiket. A helyi termékekről bővebben: <https://mezocsathelyitermek.hu/> (letöltés ideje: 2023. szeptember 7.).

³⁷ Mindkét folyamat célja a beilleszkedés elősegítése és a hátrányok csökkentése, azonban az integráció során a társadalom az egyén vagy csoport változását és alkalmazkodását várja el a társadalmi közeg változása nélkül, míg az inklúzió folyamatában fontos szempont a környezet hozzáállásának megváltoztatása is (SEMSEI – KOVÁCS szerk., 2016, 7–8.). Az inkluzív szemléletű rendezvényekre példaként említhetőek a korábban tárgyalt TOP-os pályázat keretében szervezett események.

³⁸ 1941-ben született Tiszakesziben, Budapesten halt meg 1996-ban. 1968-ban megnyerte a Magyar Televízió *Nyílik a rózsá* című versenyét, mely által országosan ismertté vált. Rendszeresen fellépett Bangó Margittal és Kovács Apollóniával, közel 70 lemezt adott ki.

a Cigány Kisebbségi Önkormányzat szervezett július második hétvégéjén emléknapot, amely az emléktábla-avatás mellett a szokásos kísérőrendezvényeket foglalta magába (focikupa, körhinta, kirakodóvásár, főzés). A szórakoztató műsorok már elsősorban a cigány kisebbséget reprezentálták: helyi és környékbeli táncsoportok és énekesek mellett a sztárfellépő a Váradí Roma Café volt.³⁹ Habár a sokáig évente megrendezett esemény Tiszakeszi vendégváros programkínálatában is szerepel,⁴⁰ egyre inkább veszített vonzeréből, és már évek óta nem rendezik meg. Az Ároktői Roma Kulturális és Érdekvédelmi Egyesület 2008-ban első alkalommal szervezte meg hagyományörző napját helyi és környékbeli táncos, zenés csoportok részvételével, és fő célként a különböző kulturális értékek és szokások megismertetését tűzte ki, reményeik szerint ezáltal hozzájárulva az összetartozás érzésének kialakulásához és a kirekesztő szemlélet feloldásához.⁴¹

Hasonlóan időszakosnak bizonyult a Mezőcsáti Kisebbségi Önkormányzat által először 2009-ben megszervezett A Szabadság és Városi Közösségi Napok nevet viselő rendezvény. A 2010-es meghívó alapján a műsorokat ez esetben is zömmel a helyi és környékbeli roma táncsoportok és énekesek (Tiszakeszi táncegyüttes, Tiszatarjáni Vadmacskák, Ároktői hastáncosok, Mezőcsáti cigánytáncosok, Fekete virág együttes Csátról, Csáti fiúk, egy népszerű szintetizátoros-énekes) adták, illetve ózdi és furta táncosok mellett egy országosan ismert roma énekes (Nótár Mary) lépett fel, végül utcából zárta az estét.⁴² Tekinthejtjük ezeket a rendezvényeket a helyi kisebbség etnikus identitásának felmutatására és megélésére szolgáló eseményként, de legalább ilyen hangsúlyos célkitűzés, legalábbis a szervezők részéről, a többségi társadalomnak való bizonyítás, az elfogadtatás igénye, saját maguk felé pedig egyfajta példaállítás, pl. Horváth Pista személyén keresztül, akivel kapcsolatban – a polgármesteri köszöntőbeszéd hatására is – azt emelték ki, hogy tehetséggel és tanulással elérte a várva várt sikert, emellett a szülőföldjéhez is hűséges maradt.⁴³ A mezőcsáti rendezvényen ekkor adták át a helyi normákhoz való alkalmazkodást díjazó „Példamutató együttélésért”, valamint „A Közösség szolgálatában végzett kisebbségi kultúráért” és „A közösséget képviselő sportért” járó kitüntetések (oklevelet és ezüst medaliont).⁴⁴ Az ároktői tizenéves lányokból álló táncsoport tagjai egy interjúban kifejtették, hogy azért lépnek fel inkább hastáncsal,

³⁹ Horváth Pista emléke. *Mezőcsáti Kistérség*, 4, 7, 2007. július, 9.; Horváth Pista-emléknep. *Mezőcsáti Kistérség*, 6, 7, 2009. július, 9.

⁴⁰ Például napjainkban a település központjában kihelyezett információs táblán.

⁴¹ Hagományörző nap. *Mezőcsáti Kistérség*, 5, 9, 2008. szeptember, 3.

⁴² A roma hagyományok szintén jelentősen megváltoztak az elmúlt évtizedekben a térségben, így az autentikus cigányzene és -tánc művelői is visszaszorultak, és a modern stílus vált népszerűvé. Hagományörzőbb település a zömmel oláh cigányok lakta Ároktő.

⁴³ A 2009-es emléktábla-avatás alkalmával e mondanivalóval ellenkező hangvételű cikket közölt róla a *Blikk*, amely tehetségét elismerve elsősorban zürös családi háttérét részletezte: <https://www.blikk.hu/sztarvilag/aids-ben-halt-meg-horvath-pista/szwq7dq> (letöltés ideje: 2023. május 22.).

⁴⁴ Dósa András: A Szabadság és Városi Közösségi Napok kulturális rendezvényéről... *Csáti Újság*, XXIV, 8, 2013. augusztus, 12.; <https://www.delborsodileader.hu/index.php/hireink-informaciok/3298-meghivo4> (letöltés ideje: 2023. május 22.). A Kisebbségi Önkormányzat vezetője a rendezvényről szóló 2013-as írásában többször hangsúlyozta egymás megértésének, tiszteletének a fontosságát, egymás értékeinek a megbecsülését, a városban hosszú időre visszatekintő békés együttélést.

„mert meg akarják mutatni, a roma lányok nem csak a cigánytáncban tehetségesek”.⁴⁵ De ez a megfelelési vágy mutatkozik meg abban is, hogy kinek van joga a cigány nemzetiségi önkormányzat nevében a főzőversenyeken főzni. Mezőcsáton például a nemzetiségi önkormányzat majáliskor és a városnapon hatalmas üstökben főz rendszerint babgulyást, gulyáslevest vagy töltött káposztát, utóbbit a vakarónak nevezett cigány kenyérrel, amit ingyen kínálnak a rendezvényre kilátogatóknak. A főzőversenyeken sokszor díjazták a csapataikat, ugyanis elismerten jól főznek („*a roma asszonyok istenien főznek*”), s a megbecsültség fenntartása érdekében úgy vélik, egyáltalán nem mindegy, ki milyen főzőtudással, higiéniaival stb. főz a közösség nevében. (6–7. kép)

⁴⁵ FARKAS Tímea: Ároktői ragyogás. *Népszabadság*, 66, 69, 2008. március 22. 7. <http://nol.hu/archivum/archiv-485908-286126> (letöltés ideje: 2023. május 22.). Ároktőn 2006 telén alakult meg az Ároktői Roma Érdekvédelmi és Kulturális Egyesület – mivel a kisebbségi önkormányzat a romák közti érdekellentétek miatt nem tudott megalakulni a faluban –, amely a roma hagyományok ápolását tűzte ki célul. Ennek keretében 2007-ben jött létre a hastáncos csapat 12–17 év közötti fiatal lányokból. Egyfajta kitörési lehetőségként tekintettek a táncra, bizonyítványhoz kötötték, ki működhet közre. A táncmozdulatokat a televízióból és a videoklipekből tanulták. Fellépéseikért ebédet, alkalmanként néhány ezer forintot kaptak. Uo.

6–7. kép A főzőversenyek résztvevői a tiszatarjáni és a mezőcsái majálisokon.
Fénykép: Ispán Ágota Lília, 2023

Másféle kihívásokkal néznek szembe a Tisza-tóhoz legközelebb fekvő, és fokozatosan üdülőfaluvá átalakuló települések. Tiszabábolna egy gyors ütemben előregedő kis falu, 1949-ben még 1345 főnyi lakossága 2022-re 304 főre esett vissza, az üresen maradó porták és házak⁴⁶ azonban számos idegent vonzottak a településre. (8. kép) Agilis polgármesterének is köszönhetően Tiszabábolna tudott talán a legsikeresebben élni az idegenforgalom kínálta lehetőségekkel, és a különféle infrastrukturális fejlesztések (középületek, utak felújítása) mellett több turisztikai célú beruházást is megvalósított a falu (pl. strand- és kikötőfejlesztés).

Számos magánvállalkozás is működik a településen. 2022-ben már több mint 25 vendégház, és egy forgalmas étterem fogadta az idelátogatókat. 2021-ben egy magánbefektetés eredményeképpen Élményporta néven rendezvényközpontot adtak át (50 fős konferenciaterem wellness helyiséggel és táncpajtával). Ebben a helyzetben a tősgyökeres lakosok és az ún. „gyüttmentek” közötti ellentét is felszínre került, amint arról egy Tiszabábolnán felnőtt, pár éve azonban a járás egy másik településére költöző fiatal interjúalany is szót ejtett.

⁴⁶ Magyarország Helységnévtára szerint 2022-ben a lakások száma 271 db volt. https://www.ksh.hu/apps/hntr.telepules?p_lang=HU&p_id=02291 (letöltés ideje: 2023. szeptember 4.)

8. kép „Legvirágosabb hétvégi ház” cím 2014-es nyertese Tiszabábolnán.
Fénykép: Ispán Ágota Lídia, 2023

„– Tiszabábolna szempontjából ugye azt emelném ki, hogy ott, ott még jellemzőbb az, hogy beengedi az idegent.⁴⁷ Tehát nagyon messziről jött embereket beengedik. Én azt látom a település vesztének és a leépülés okának. Beengedtük az idegeneket, az idegenek azok elvitték a vezető pozíciókat, úgymond az iskolaigazgatótól a polgármesterig mindenki máshonnan érkezett ember volt, és nem is érdekelte őket a település megtartása. És ennek ott az eredménye, hogy hamarosan vége van.

– De ők ott laknak, nem?

– De nem lesz, soha nem fogja azt érezni, hogy az a bokor ott az enyém. Vagy amit érzek én, amikor hazamegyek, hogy tudom, hogy az én nagyapám taposta azt az utat, vagy építette föl ezt vagy azt, vagy volt ott, vagy csinálta, vagy élte meg. Ezt soha nem fogja érezni, amit én se érzek itt.”

Az idézett interjúalany a faluban megrendezett közösségi rendezvények egykor aktív résztvevőjeként úgy vélte, hogy a szervezésben közreműködő szereplők és a célközönség is fokozatosan megváltozott: van egy vendéglátó közösség, amely dominánssá vált („magáévé tett mindent”), s a rendezvények már elsősorban az ő messziről érkező vendégkörüknek szólnak.

⁴⁷ A Tiszabábolnával szomszédos Tiszadorogmát, ahol szintén sok a hétvégi ház-tulajdonos, összetartó közösségként ábrázolta, ahol a fiatalok szívesen alapítanak helyben családot.

A turisztikai célokhoz igazított adaptációs folyamatot jól szimbolizálja a 2023 nyarán első ízben megtartott háromnapos Boglya Feszt.⁴⁸ Az öt szomszédos Tisza menti településen (Tiszadorogma, Ároktő, Egyek, Tiszabábolna, Tiszavalk) megszervezett esemény öko-művészeti fesztiválként definiálja magát, amelynek célja a zenei és gasztronómiai élményeken kívül a városi és vidéki közösségek összekapcsolása, a közösségfejlesztés, a kulturális értékek közvetítése és az ökonevelés. A rendezvényt tavasszal egy intenzív Facebook-kampány keretében kezdték reklámozni. „A Boglya Feszt eseménnyel egy olyan fesztivált álmodtunk meg a Tisza vidékén, ahová a fiatalok szívesen kiszakadnak a nagyvárosok forgatagából, és ahová a családdal is bátran eljöhetnek. Hisszük, hogy a kulturális, zenei, gasztronómiai és ökológiai témák jól megférnek egymás mellett.”⁴⁹ A programok között szerepeltek koncertek, zenés és színházi előadások, kézműveskedés és helyi mesterségek bemutatása, közösségi főzés és sütés, társasjáték klub, közösségi mese és irodalmi szalon, portalátogatások, élménytraktorozás az ártérben, közösségi kertészkedés, vezetett túrák. A programokhoz a folyó, a Tisza-tó és a környező pici falvak szolgáltatták „a gyönyörű díszletet”, amelyről idillikus-romantikus képet közvetítve igyekeztek felkelteni a szervezők a leendő fesztiválözölők figyelmét. Habár az egyik reklámszöveg szerint a fesztiválon találkozhatunk „igazi helyi és nagyvárosi arcokkal” is, a fesztivál promóciója (egyeseivel bemutatták a fesztiválnak otthont adó településeket, a környék természeti értékeit, röviden ismertették a hagyományörző foglalkozásokat stb.) és a jegyek magas ára⁵⁰ is jelezte, hogy elsősorban nem a helyiek számítanak a rendezvény célközönségének, hanem ők inkább csak a programok megvalósításában működnek közre.⁵¹

Összegzés

A közösségi rezilienciával kapcsolatos szakirodalom alapvetése, hogy a közösségi ünnepek, fesztiválok – miközben szórakoztatnak és gazdasági célokat is szolgálnak – hozzájárulnak a (közösségen belüli és kívüli) szociális kapcsolatok építéséhez és elmélyítéséhez, teret nyújtanak a közösség tagjainak együttműködésére, különösen a szervezésben közreműködő felek számára, valamint a helyi örökség felmutatásával erősítik a lokális identitást és az összetartozás érzését. Azok a rendezvények sikeresek e téren, amelyek a közösség értékeit, érdeklődését és aspirációit kifejező tevékenységek köré szerveződnek (MACKAY – FOUNTAIN – CRADOCK-HENRY, 2015, 215–216.). A Mezőcsáti járás falvainak példája alapján a rendszerváltás után kialakuló új ünnepstruktúrában a helyi közösségek által elsőként megszervezett, a közös főzés és szórakozás köré épített falunapok jellemezhetők a legtartósabban ezekkel az ismérvekkel,

⁴⁸ A fesztivált szervező alapítvány budapesti, de tiszadorogmai kötődéssel bíró kuratóriumi elnöke évek óta vendégházat üzemeltet, gyerektábort szervez Tiszadorogmán.

⁴⁹ <https://boglyafesztival.hu/boglya-sztori/> (letöltés ideje: 2023. május 23.).

⁵⁰ Napijegy helyszínen felnőtteknek 15 000 Ft, helyi felnőtt lakosoknak 5000 Ft.

⁵¹ Például házitészta-készítő workshop a dorogmai asszonyokkal, traktorozás egy helyi gazdával, csónaktúra, halászati bemutató egy helyi halással, kosárfonás egy helyi népi iparművésszel, termelői piac.

és számos olyan rövidebb-hosszabb életű kezdeményezés is született, amelyek elhalásában a képviselt kulturális elem, illetve szellemiség gyökértelensége, a szervezői kör lendületének kifulladásága vagy a támogató projekt, pályázat lezárulása is közrejátszott. E fesztiválok funkciójában – a paraszti közösségi ünnepektől eltérően – egyre erőteljesebb szerepet kap a települési identitás létrehozása és a látványosságtermelés, a profeszionális szervezés és a turisztikai, gazdasági szempontok érvényesítése (PUSZTAI, 2020, 326.; LOVAS KISS, 2011, 11.). Ennek egyik legkézenfekvőbb jeleként a települések egymás után kezdték elnevezni a rendezvényeket egyediségük hangsúlyozása érdekében, amelyhez a legfontosabb hivatkozási alapként a történeti hagyományok és a népi kultúra szolgált, melynek közösségi-társadalmi háttere és így identitásformáló ereje napjainkra jelentősen átalakult. Egyfelől arról az általánosan megfigyelhető jelenségről van szó, hogy az eltűnő hagyományok fenntartásában kevesen vesznek részt (többnyire iskolás néptáncsoportok, fogyó létszámú népdalkörök, nyugdíjas klubok, néhány egyesület), és az egy-egy település által ikonikus jelképként választott kézműves tevékenységet is alig folytatja már valaki helyben. Habár a hagyományok felelevenítése, „helyreállítása” érdekében több településen is születtek különféle kezdeményezések, eredményességük egyelőre korlátozott. Másfelől a hagyományokkal való azonosulás problémája felvethető a térségben zajló demográfiai és migrációs folyamatok szempontjából is. Miként reprezentálja például a térség falvaiban a második világháború óta meg többszöröződött létszámú cigány kisebbséget a 19–20. század fordulóján virágkorát élt helyi népi kultúra? A kétezres évek második felében megjelenő cigány közösségi rendezvények biztosítottak leginkább lehetőséget saját etnikus identitásuk megélésére, s ezzel párhuzamosan a többségi társadalomba való beilleszkedés és a helyi értékekhez való alkalmazkodás kifejezésére. Az utóbbi évek ún. TOP-os finanszírozású közösségi rendezvényei szervezősekor pedig már egyre hangsúlyosabban megfigyelhető a kisebbségi kultúra társadalmi befogadására történő törekvés is. Az előregedés és dzsentrifikáció által párhuzamosan érintett falvakban azt láthatjuk, hogy a beköltözők, vendégházak tulajdonosai elkötelezték a helyi hagyományok megőrzése iránt, hiszen nagy mértékben építenek rájuk a falusi turizmus kiépítése során. Az is érzékelhető azonban, hogy a közösségi rendezvények kapcsán egyre inkább áthelyeződik a fókusz a helyi közösségről a településre érkező vendégekre, az ő igényeikre, és arra is van már példa, hogy a helyi értékekre épített fesztivál deklaráltan egy másik, újonnan formálódó, nagyvárosi gyökerű közösség építését helyezi előtérbe, illetve törekszik e két halmaz összekapcsolására. E kontextusok kibontásával árnyalhatóvá válik, milyen szerepet töltenek be a helyi hagyományok köré épített fesztiválok és ünnepek a közösség ellenállóképességének fejlesztésében: már nem feltétlenül képesek a fragmentált, átalakuló közösségek közösen osztott lokális identitásának kifejezésére és így azok kohéziójának megteremtésére, viszont számos olyan kompetenciát fejlesztenek, amelyek erősítik a közösséget, emellett erőforrásként szolgálnak a gazdasági reziliencia kialakításakor.

1. táblázat 2008-as rendezvénynaptár

	Május	Június	Július	Augusztus	Szeptember	Október	December
Ároktő	Hősök napja (25.)	Katolikus Kerti Party (7.)	Kecsege Fesztivál (11–12.)	Csörsz Emléknep (2.)	Református Kerti Party (20.)	Szüreti nap (11.) Egészségnap (18.)	
Gelej				„Hagyományörző Együttesek” Találkozója (16.)	Szüreti felvonulás, mulatság (20.)		
Igrici		Dél-Borsod Legsportosabb Faluja (21.)		Új kenyér Labdarúgó Kupa (20.)	Vendégváró Igrici (13.)		Karácsonyi hangverseny (21.)
Mezőcsát	Hangverseny a Református Templomban (18.)	Reneszánsz Kulturális Fesztivál (23–29.)	Csáti Nyár (1–6.)	Kistérségi Lovasnap (30.)	Városi Egészségnap (27.) Mezőcsát Város Napja (28.)		
Tiszabábolna			Pákász Napok (11–12.)				
Tiszadorogma	Református Kerti Party (16.)	Guinness-rekord felállítása a Tisza folyón és Tisza-tavon		Vesszős Napok (16–18.)		Szüreti felvonulás (20.)	
Tiszakeszi			Horgász- és Főzőverseny (5.) Horváth Pista emléknep (5.)	Éjszakai horgászverseny (12.) Falunap (16.)	Szüreti felvonulás (27.)		
Tiszatarján			„A nagy ugrás” (6.)		Helyi Termékfesztivál (6.)		
Tiszavalk	Madarak és Fák Napja (10.)		Gyékényes Falunapok (4–6.)		Szüreti bál (27.)		

	Május	Június	Július	Augusztus	Szeptember	Október	December
Mezőcsáti kistérség közös rendezvényei		Kistérségi Születés-napi Zenés Est (28.) Reneszánsz Kulturális Fesztivál (23–29.)		Kistérségi Lovasnap (30.)	Helyi Termékfesztivál (6.)		

Forrás: „Mezőcsáti Kistérség Rendezvényei 2008” című kiadvány.

Irodalom

ARAPOVICS Mária – VERCSEG Ilona szerk.

2017 *Közösségfejlesztés. Módszertani útmutató*. Budapest, Szabadtéri Néprajzi Múzeum Múzeumi Oktatási és Módszertani Központ – NMI Művelődési Intézet Nonprofit Közhasznú Kft. – Országos Széchényi Könyvtár.

BENCSIK János

1982 Adatok a délborsodi falvakból a paraszti árutermelés és piacozás ismeretéhez. In: BALASSA Iván – UJVÁRY Zoltán (szerk.): *Néprajzi tanulmányok Dankó Imre tiszteletére*. 407–422. Debrecen, K. n.

BERKES, Fikret – ROSS, Helen

2013 Community Resilience: Toward an Integrated Approach. *Society and Natural Resources*, 26, 5–20. <https://doi.org/10.1080/08941920.2012.736605>

BODORKÓS Barbara

2010 *Társadalmi részvétel a fenntartható vidékfejlesztésben: a részvételi akciókutatás lehetőségei*. Doktori értekezés. Gödöllő, Szent István Egyetem Környezettudományi Doktori Iskola.

BORSOS Balázs

2011 *A magyar népi kultúra régiói 1. Dunántúl, Kisalföld, Alföld*. Budapest, Mérték Kiadó.

EITLER Ágnes

2022 A színpadra vitt népi kultúra szerepe a lokalitás szervezésében. *PNEKAT, Working Paper 2*, 1–38. <https://doi.org/10.15170/PNEKATWP.2022.02.02>

FÜGEDI Márta szerk.

1997 *Borsod-Abaúj-Zemplén megye népművészete*. (Népművészeti örökségünk.) Miskolc.

HOLLING, C. S.

1973 Resilience and stability of ecological systems. *Annual Review of Ecology and Systematics*, 4, 1–23.

ISPÁN Ágota Lília

2020 *A város vidéke. A falusi lakosság életmódváltása az urbanizáció hatására*. Budapest, Bölcsészettudományi Kutatóközpont Néprajztudományi Intézet.

KALMÁR Erika szerk.

2019 *Közösségfejlesztési folyamatok Borsod-Abaúj-Zemplén megyében a TOP 5.3.1-16 és a 6.9.2-16 pályázatokban.* Szabadtéri Néprajzi Múzeum Múzeumi Oktatási és Módszertani Központ – NMI Művelődési Intézet Nonprofit Közhasznú Kft. – Országos Széchényi Könyvtár.

KOVÁCS Katalin

2013 Területi, társadalmi hátrányok és beavatkozási politikák. In: Kovács Katalin – VÁRADI MÓNICA MÁRIA (szerk.): *Hátrányban vidéken.* 25–54. H. n., Argumentum Kiadó.

LOVAS KISS Antal

2011 *Társadalmi ünnepek közösségi funkciói az ezredfordulón.* (Studia Folkloristica et Ethnographica 56.) Debrecen, Debreceni Egyetem Néprajzi Tanszék.

MACKAY, Michael – FOUNTAIN, Joanna – CRADOCK-HENRY, Nicholas

2018 Festivals as Devices for Enhancing Social Connectivity and the Resilience of Rural Communities. In: MAIR, Judith (ed.): *The Routledge Handbook of Festivals.* 214–222. London – New York, Routledge.

MÁRKUS István

1986 Az „alföldi út” és elakadása. Igrici, Gelej, Mezőcsát. *Valóság*, 29, 4, 30–58.

MEZŐCSÁTI JÁRÁS

2015 *Mezőcsáti járás Esélyteremtő Programterv.* Készült az ÁROP-1.A.3-2014-2014-0043 „Területi együttműködést segítő programok kialakítása az önkormányzatoknál a konvergencia régiókban” című projekt keretében. Mezőcsát.

MEZŐCSÁTI KISTÉRSÉG

é. n. *Mezőcsáti Kistérség, kistérségi helyzetelemzés.* Az MTA GYEP Iroda által készített kistérségi tükrök. https://gyerekesely.tk.hu/uploads/files/vegl_Mezocsati_kisterseg_tukor_11maj4.pdf

PAPP József

2000 *Tiszadorogma, a „vesszős falu”.* Debrecen, Ethnica.

PÉNZES János – PÁLÓCZI Ágnes – KOSZTA Jennifer

2018 A cigányság szociálgeográfiai vizsgálatának településen belüli lehetőségei – esztanulmányokon keresztül. In: PÉNZES János (szerk.): *Falu – város – periféria: határon innen és túl. Süli-Zakar István professzor emlékére.* 116–125. Debrecen, DIDAKT Kft.

PÉTERFI Ferenc

2021 Fejezetek a közösségfejlesztés magyarországi történetéből. A felépülés és/vagy beépülés esélyeiről. *Szociálpedagógia*, 18, 11–28. (Közösségfejlesztő gyakorlatok tematikus szám).

PUSZTAI Bertalan

2019 Falusi és kisvárosi fesztiválok: közösségi szokások vagy a helybelieket kiábrándító szervezett események. *Kulturális Szemle*, 6, 1, 96–104.

2020 A rurális fesztiválszcéna a közösségi fesztiválok és a tervezett események keresztútján. In: DOBÁK Judit – R. NAGY József (szerk.): *ePub Docendo*

- discimus: A 60 esztendőös Kotics József köszöntése.* 323–332. Miskolc, Miskolci Egyetem BTK Kulturális és Vizuális Antropológiai Tanszék.
- SEMSEI Imre – KOVÁCS Klára szerk.
2016 *Inkluzív nevelés – inkluzív társadalom.* Debrecen, Debreceni Egyetemi Kiadó.
- SZÉKELY Iván
2015 Reziliencia: a rendszerelmélettől a társadalomtudományokig. *Replika*, 94, 7–23.
- SZENDI Dóra
2015 A lokális humán fejlettségi index eloszlása és területi autokorrelációja Németország és Magyarország esetében. *Területi statisztika*, 55, 6, 556–591.
- SZOKOLSZKY Ágnes – V. KOMLÓSI Annamária
2015 A „reziliencia-gondolkodás” felemelkedése – ökológiai és pszichológiai megközelítések. *Alkalmazott Pszichológia*, 15, 1, 11–26.
<https://doi.org/10.17627/ALKPSZICH.2015.1.11>
- VADÁSZ István
1995 *A Közép-Tiszavidék kisvárosai a XIX–XX. században. A Közép-Tiszavidék központ jellegű településeinek szerepköre és vonzaskörzet-rendszere a XIX–XX. században.* (A Jász-Nagykun-Szolnok Megyei Múzeumok Közleményei 54.) Szolnok – Tiszafüred, Damjanich János Múzeum.
- VERCSEG Ilona
2020 *Közösség és részvétel. A közösségfejlesztés és a közösségi munka gyakorlatának elmélete.* Budapest, ELTE Társadalomtudományi Kar.
- V. KOMLÓSI Annamária – RICHTER Júlia
2015 Az egyéni és közösségi reziliencia kapcsolata a vörösiszap-katasztrófa tapasztalatainak fényében. *Alkalmazott Pszichológia*, 15, 1, 61–76.
<https://doi.org/10.17627/ALKPSZICH.2015.1.61>

ÁGOTA LÍDIA ISPÁN

THE ROLE OF LOCAL TRADITIONS IN BUILDING COMMUNITY RESILIENCE IN THE MEZŐCSÁT DISTRICT

The basic premise of the literature on community resilience is that community celebrations and festivals – while entertaining and serving economic purposes – contribute to building and deepening social relations (within and outside the community) and boost the community’s internal cohesion and sense of place. In this context, my study examines the community events of the Mezőcsát district in the Northern Hungarian region – a segregated, highly vulnerable area that can be defined as a social crisis zone – at the municipal and district level, reviewing the process of their development since the regime change. In doing so, I pay particular attention to how the local community began to appreciate its traditions, how and for what purposes it presents them at events that address the community as a whole, what role external incentives (development strategies, calls for proposals) and local NGOs play in this process, how they contribute

to enhancing local identity and cohesion, and what problems the issue of identification with local traditions raises in the context of demographic and migration processes in the region.

Keywords: community resilience, community celebrations and events, local traditions, local identity

A KUTATÓINTÉZET MUNKATÁRSAI ÁLTAL ÍRT VAGY
SZERKESZTETT, 2022-BEN MEGJELENT KÖNYVEK

VVVIV

XXXIX.

ETHNOLORE

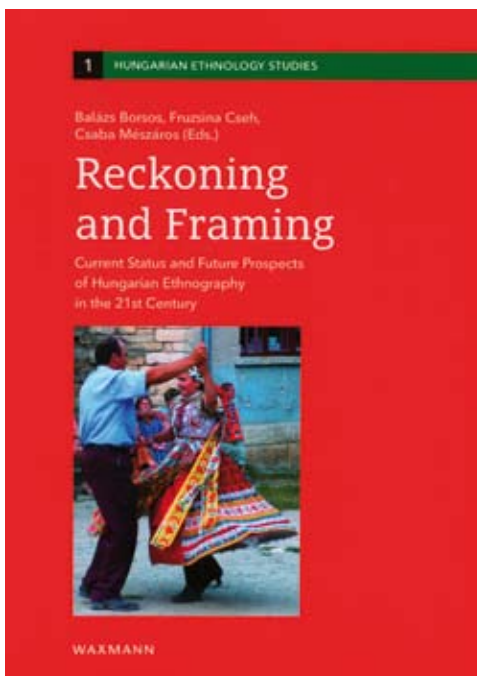
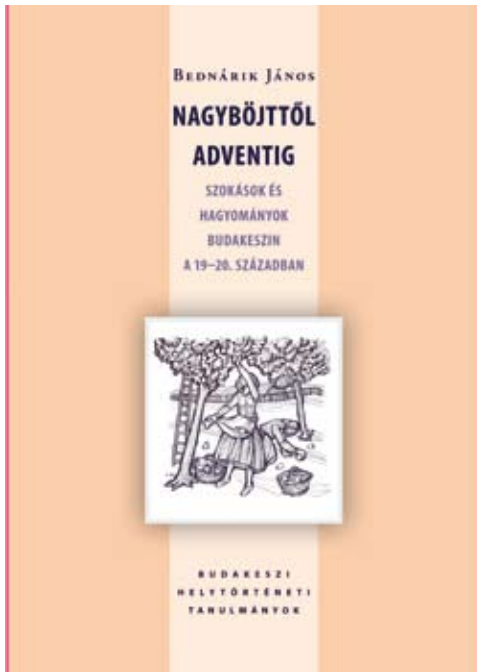
A NÉPKÖLTÉSZET MEGJELENÉSE
ÉS ÉRTELMEZÉSE A 19-20. SZÁZADI
MAGYAR SAJTÓBAN

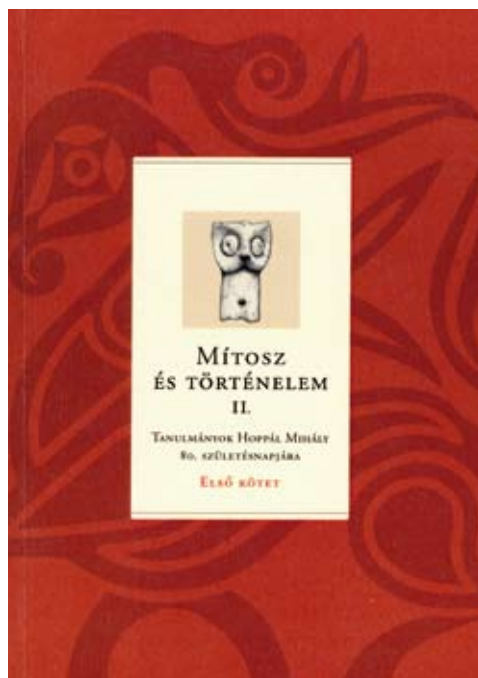
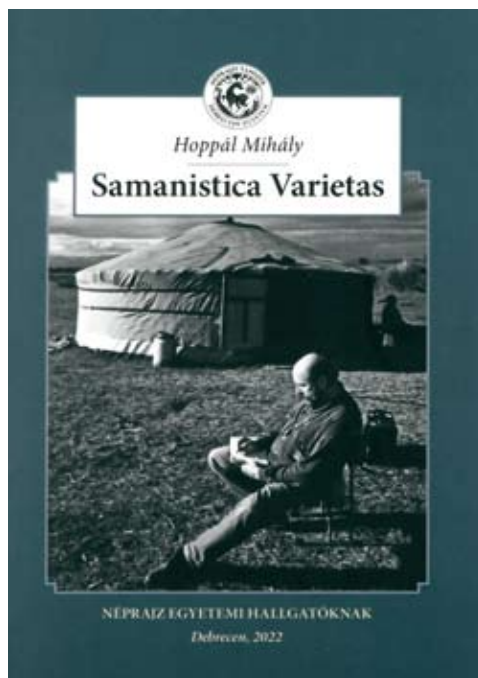
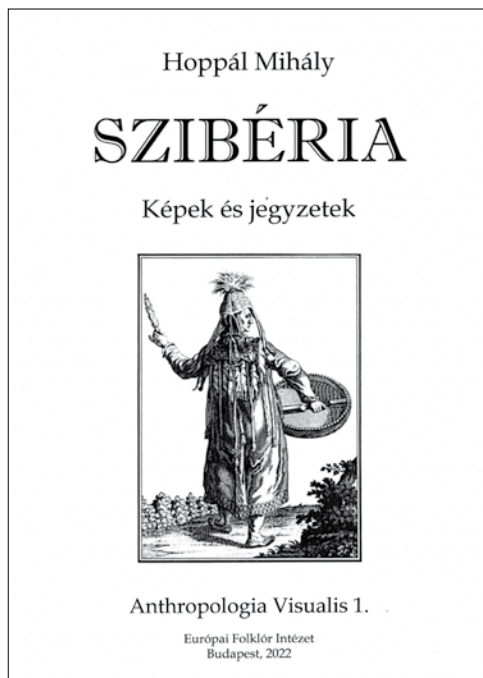
Sajtóval Emulatiója.

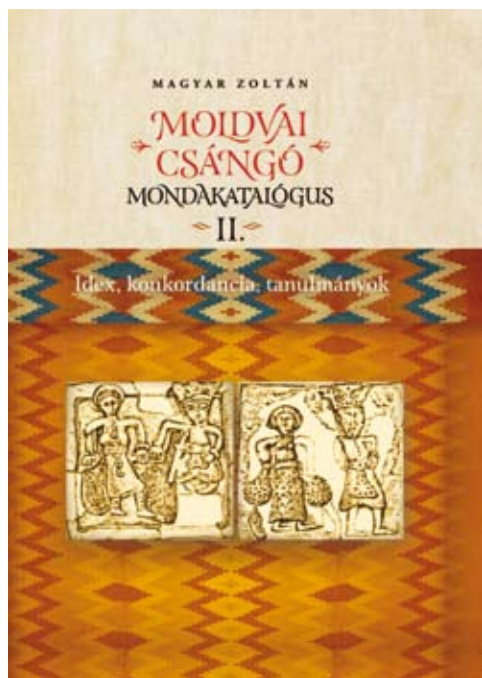
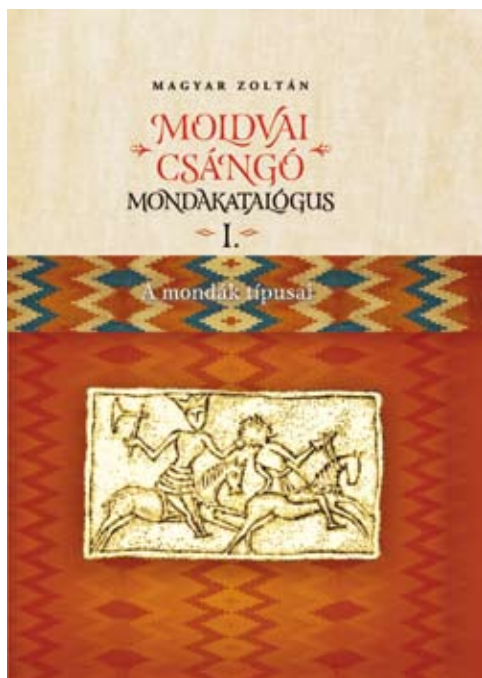
A BÖLCSESZETTUDOMÁNYI KUTATÓKÖZPONT
NÉPRAJZTUDOMÁNYI INTÉZETÉNEK
ÉVKÖNYVE

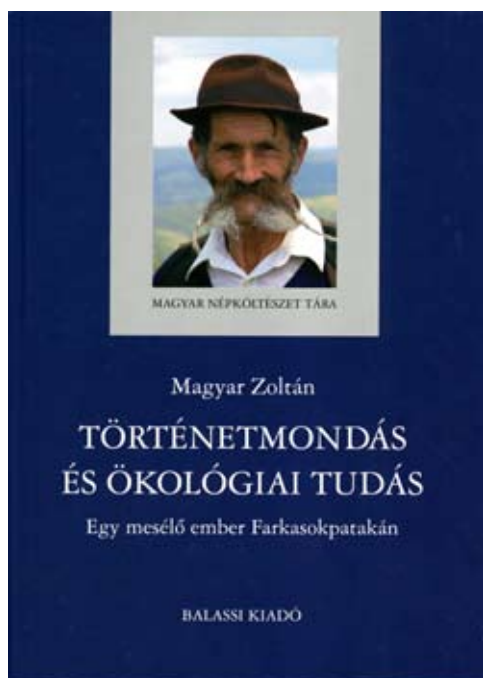
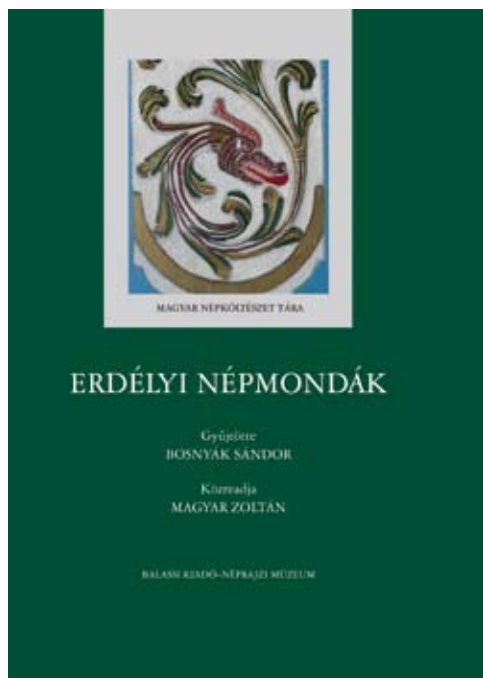
*Dehuzang far hán kóial ján tójal tá
la ajja a dót
ajja a dót tójan a dót
ad hán tóflával együtt*

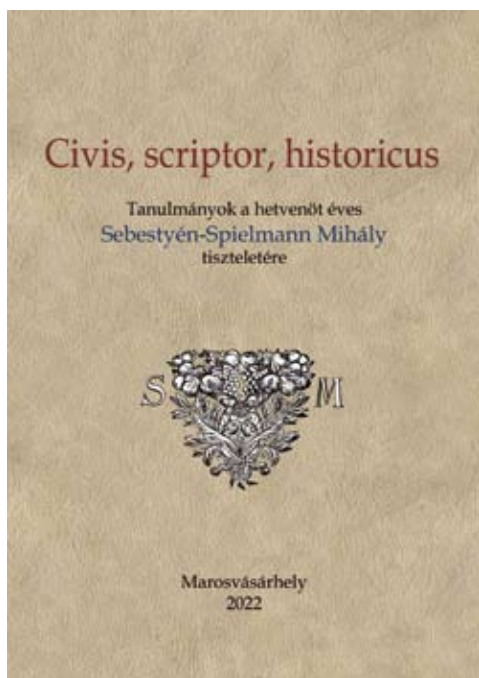
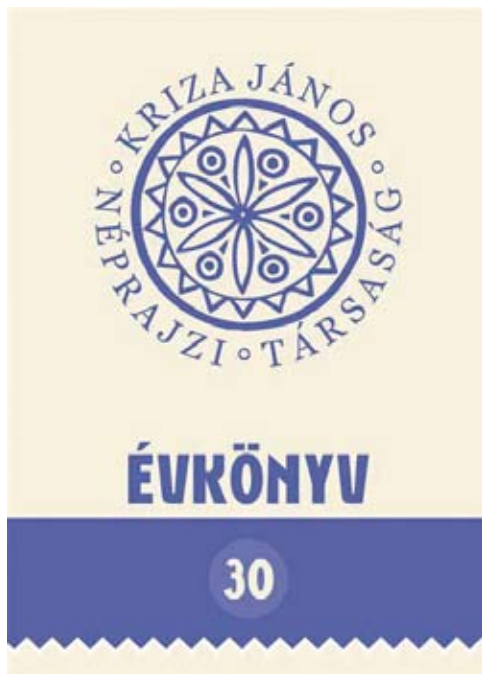
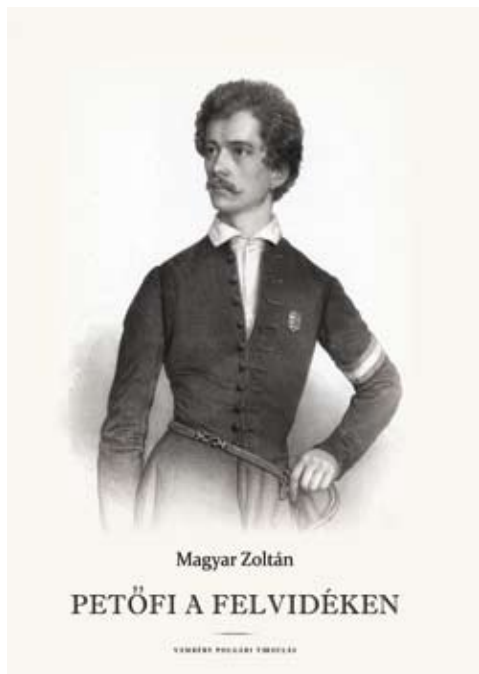

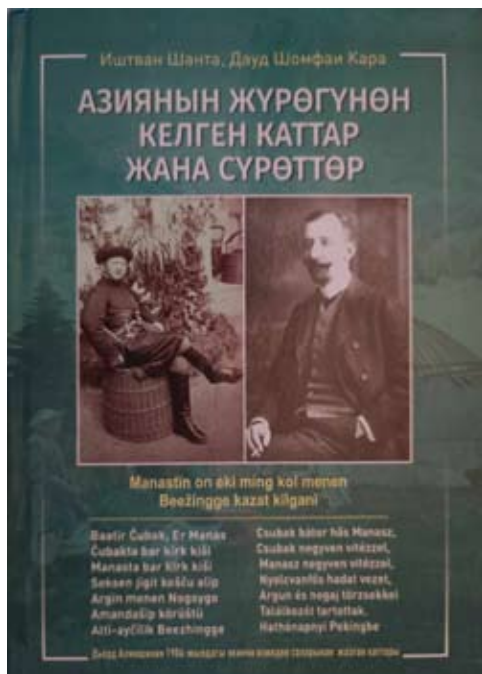
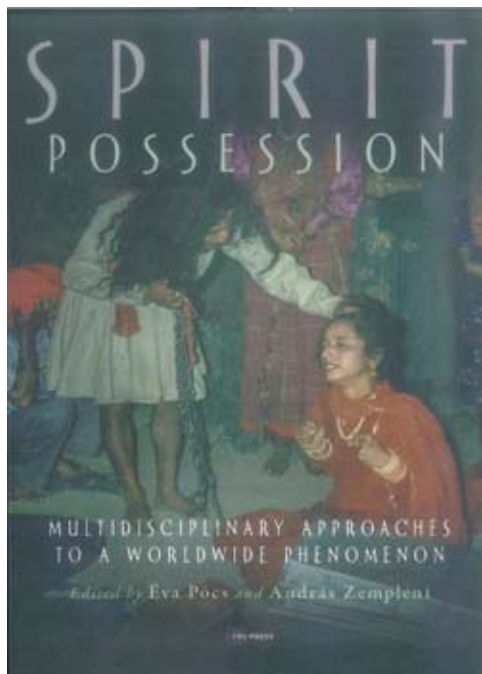

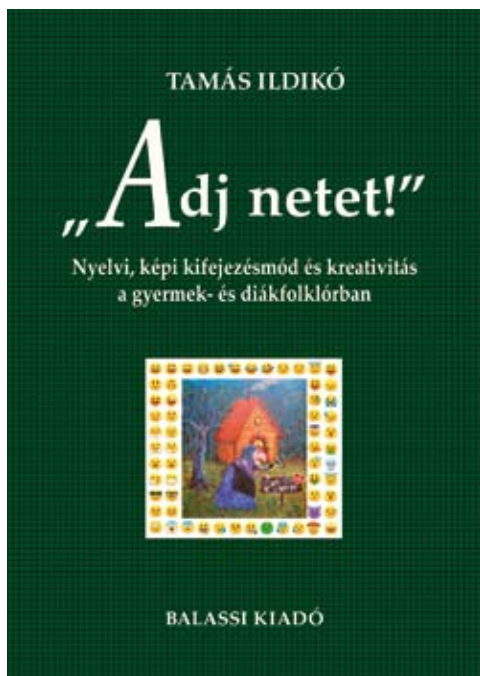
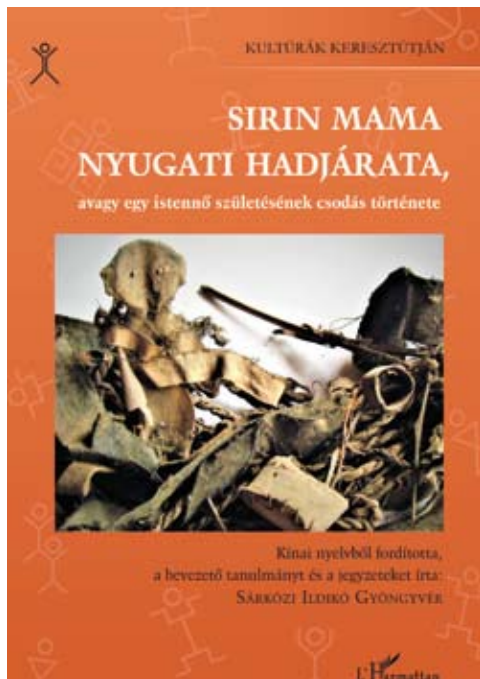

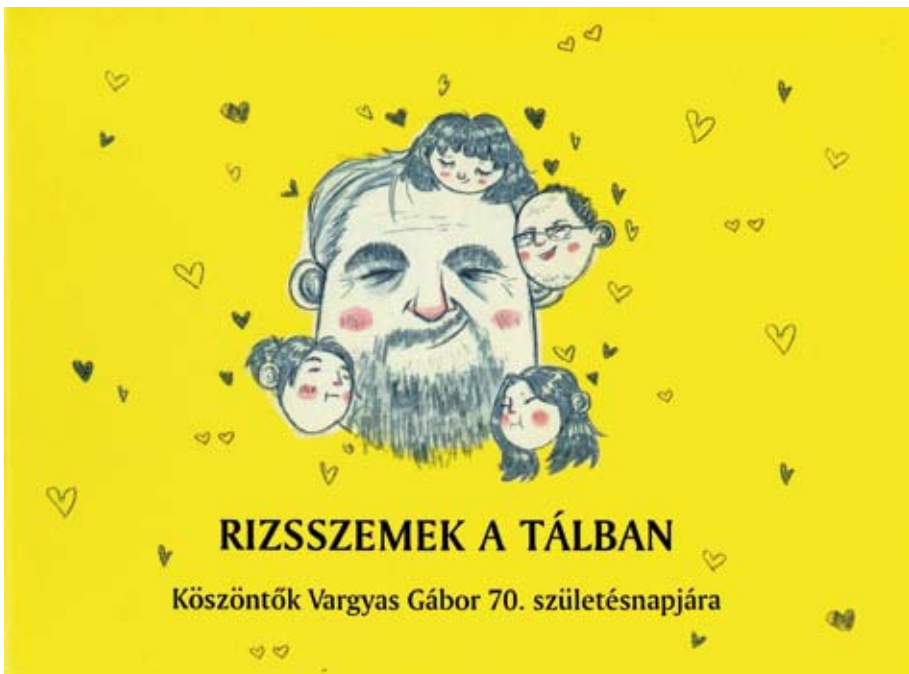

SZERZŐK

SZERZŐK

BABAI DÁNIEL Tudományos főmunkatárs, HUN-REN BTK Néprajztudományi Intézet, Társadalomnéprajzi Osztály, Budapest / Kutatócsoport-vezető, MTA Lendület Etnoökológia Kutatócsoport, Budapest. babai.daniel@abtk.hu

BALATONYI JUDIT Egyetemi adjunktus, PTE BTK TKI Néprajz – Kulturális Antropológia Tanszék, Pécs. balatonyi.judit@pte.hu

BALOGH BALÁZS Igazgató, HUN-REN BTK Néprajztudományi Intézet, Társadalomnéprajzi Osztály, Budapest. balogh.balazs@abtk.hu

BALOGH PÁL GÉZA Tanársegéd, PTE BTK TKI Néprajz – Kulturális Antropológia Tanszék, Pécs. balogh.pal@pte.hu

BOGNÁR SZABINA Tudományos főmunkatárs, HUN-REN BTK Néprajztudományi Intézet, Társadalomnéprajzi Osztály, Budapest. bognar.szabina@abtk.hu

GYÓRFY ESZTER Fialat kutató, HUN-REN BTK Néprajztudományi Intézet, Társadalomnéprajzi Osztály, Budapest. gyorfy.eszter@abtk.hu

ISPÁN ÁGOTA LÍDIA Tudományos munkatárs, HUN-REN BTK Néprajztudományi Intézet, Társadalomnéprajzi Osztály, Budapest. ispan.agota@abtk.hu

LOVAS KISS ANTAL Egyetemi docens, Debreceni Egyetem GYGYK Társadalomtudományi Tanszék, Hajdúböszörmény. lovaskiss@gmail.com

MÉSZÁROS CSABA Tudományos főmunkatárs, osztályvezető, HUN-REN BTK Néprajztudományi Intézet, Etnológiai Osztály, Budapest. meszaros.csaba@abtk.hu

MOLNÁR ZSOLT Tudományos tanácsadó, csoportvezető, HUN-REN Ökológiai Kutatóközpont Ökológiai és Botanikai Kutatóintézet, Vácrátót / MTA Lendület Etnoökológia Kutatócsoport, Budapest. molnar.zsolt@ecolres.hu

NAGY ZSOLT Tudományos segédmunkatárs, HUN-REN BTK Néprajztudományi Intézet, Társadalomnéprajzi Osztály, Budapest / MTA Lendület Etnoökológia Kutatócsoport, Budapest / BBTE BTK Hungarológia Doktori Iskola, Kolozsvár. nagy.zsolt@abtk.hu

NICKEL VIRA RÉKA Tudományos munkatárs, HUN-REN BTK Néprajztudományi Intézet, Történeti Néprajzi Osztály, Budapest. nickel.reka@abtk.hu

SVÉGEL FANNI Tudományos segédmunkatárs, HUN-REN BTK Néprajztudományi Intézet, Adattár, Budapest / ELTE BTK Történelemtudományi Doktori Iskola, Budapest. fanni.svegel@hotmail.com

SZABÓ Á. TÖHÖTÖM Egyetemi docens, BBTE Magyar Néprajz és Antropológia Intézet, Kolozsvár. arpad.szabo@ubbcluj.ro

SZILÁGYI LEVENTE Tudományos munkatárs, HUN-REN BTK Néprajztudományi Intézet, Társadalomnéprajzi Osztály, Budapest. szilagyilevente@abtk.hu

TURAI TÜNDE Tudományos főmunkatárs, osztályvezető, HUN-REN BTK Néprajztudományi Intézet, Társadalomnéprajzi Osztály, Budapest. turai.tunde@abtk.hu